

Ə.S.BAYRAMOV, Ə.Ə.ƏLİZADƏ

Ali məktəblər üçün dərslik

**«ÇİNAR-ÇAP»
BAKİ - 2002**

Dərsliyə psixologiya elmləri doktoru, professor M.Ə.Həmzəyev, psixologiya elmləri namizodları dosent İ.Ə.Seyidov və dosent C.A.Təhmasib rəy vermişlər.

Respublikamızın ali in.tkt.ıh tələbələri üçün "Psixologiya" dərsliyinin bu nəşrinin çap olunması üçün xeyirxah köməyinə görə müəlliflər əziz və mehriban dostumuz və həmkarımız psixologiya elmləri namizədi VAQİF ƏBDÜLHÜSEYN oğlu HÜSEYNOVA öz dərin minnətdarlığını bildirir və bu xeyirxah əmək müasir dövrdə psixologiya elminin tərəqqisi üçün çox önəmli hesab edirlər.

Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əli/ada. B19 Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "ÇİNAR-ÇAP" Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, - 620 s.

Dərslikdə «Psixologiya» proqramına (Bakı, 1998) müvafiq olaraq psixologiya elminin mövzusu və vəzifələri, insan şəxsiyyətinin quruluşu və inkişafı, idrak prosesləri və onların tənzim olunması problemləri, insanın fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, ünsiyyət psixologiyası, psixoloji yardım məsələləri şərh olunur.

Dərslik ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulur. Ondan müəllimlər və tərbiyəçilər, idarəetmə müəssisələrinin işçiləri, eləcə də insan psixologiyası problemləri ilə maraqlanan bütün oxucular istifadə edə bilərlər.

© "MAARİF", 1989 ➔ "ÇİNAR-ÇAP", 2002
n 0303010000-000 122

Əziz oxucu, gələn azca səmimi söhbət edək. Bilirəm deyəcək-sən ki, biz necə səmimi söhbət edə bilərik, axı siz məni tanımırırsınız, mən də sizinlə görüşməmişəm, bəs onda bizim aramızda necə söhbət ola bilər?

ÖN SÖZ

Sizinlə razıyıq, onda gələn xəyalən bir-birimizə sual verək və ona bir-birimizin əvəzindən cavab verək. İlk sualı elə biz vermək istədik: yaxın dostlarınızı, qohumlarını yaxşı tanıyırsanmı? Cavab verməyə tələsmə, bilirəm deyəcəksən ki, necə yəni tanımırıam? Əlbəttə, tanıyıram. Onda bir sual da verək. Heç elə an olubmu ki, çox yaxşı tanıdığın, yaxından bələd olduğun adamdan elə hərəkət, elə rəftar və davranış görəsən ki, ona təəccüblənəsən, bunu ondan gözləmədiyini etiraf edəsən? Deyəsən belə hallarla az rastlaşmısan? Onda, deməli, belə çıxır ki, yaxşı tanıdığın adamlar da birdən tanınmaz olur.

Deyərsən nə olsun ki, bu adi haldı və hər kəsin başına gələ bilər, o cümlədən də mənim! Elə bizə də bu etiraf lazımdır. Yəni, deməli, bizim hər birimizin ilk nəzərdə yaxından tanıdığımız, ona yaxından bələd olduğumuz bu və ya digər şəxs müəyyən hallarda (Məsələn, əlinə yaxşı pul keçir, yaxud müəyyən vəzifə sahibi olur, lazımı yerlərlə yaxşı əlaqə yarada bilir və s.) tanınmaz olur, tamamilə başqaladır. Bəs, bunun səbəbi üzərində düşünmüşsənmi, yaxud, həmin şəxsdən belə bir dəyişikliyi gözləyirdinmi? Əgər göz-ləyirdinsə bu nə ilə əlaqədardır, yox, əgər gözləməyirdinsə, bəs bunu necə izah etmək olar? Gəl, hələ həmin suallara cavab verməyə tələsməyək, çünki onlarla bağlı başqa suallar da meydana çıxacaq.

Bəs, özünə necə, kifayət qədər yaxşı bələdsənmi? Burada bilirəm, deyəcəksən artıq biz ağ elədik! «Necə yəni özümü tanımırıam?» Yaxşı, gəl əsəbləşmə, özünə bağlı ikinci «kiçik» sual verək: əvvəla, elə anlar olubmu ki, heç özünün də nə istədiyini bilmirsən? Yaxud, «adi bir məsələni» həll etməkdə aciz qalırsan, bilmirsən nə edəsən, nədən başlayasan? Deyəsən, öz aramızda belə anlar olur. İkincisi, özün öz intellektini, xarakterini, qabiliyyətlərini, digər keyfiyyətlərini dəqiq surətdə təyin edə bilərsənmi?

Etiraf edək ki, burada bir az məsələ qəlizləşdi. Bilirik yaxşı halda deyəcəksən ki, mən onu necə təyin edə bilirəm, o səhə

3 mütəxəssis deyiləm ki! Yox, onun üçün mütəxəssis olmaq lazım deyil, sadəcə olaraq bir elm sahəsi var ki, ona yaxından bələd olsan nəinki yaxın adamlar, dost və tanışlar, ətrafdakı insanları yaxşı tanıya bilərsən, onların xasiyyətinə, mənəvi aləminə yaxından bələd olarsan. Hələ bu harasıdır, ən başlıcası, sən özünü yaxşı tanıyarsan, özünün mənəvi və psixi keyfiyyətlərinə

asanlıqla bələd olarsan, həm də onları tənzim və idarə etməyin, lazımı istiqamətdə inkişaf etdirməyin yollarını öyrənərsən. Bu hələ harasıdır? Həmin elmə kifayət qədər bələd olsaq nəinki öz dostlarımızı, yaxın adamlarımızı, münasibətdə olduğumuz şəxsləri, hətta başqa etnosları, yəni başqa xalqları və millətləri də yaxşı tanımış olarıq.

Belə bir elm, məhz psixologiyadır. Həmin elmə müasir səviyyədə bələd olsaq öz işlərimizi, münasibətlər sistemimizi daha optimal surətdə qura bilərik.

Lakin təəssüf ki, bizim belə bir möcüzəli elm sahəsinə bələdliyimiz çox aşağı səviyyədədir. Adicə bir misal gətirək. Televizorla müxtəlif ölkələrə məxsus teleserial kinolar göstərilir, orada insanın halətində və ya şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bir anlaşılmazlıq və ya dolaşıqlıq nəzərə çarpan kimi, hətta mətbəx qadını belə ilk növbədə soruşur: psixoloqa müraciət etmisinizmi? Bəs, bizdə necə, nəinki mətbəx qadını, hətta, aidyyəti olan nazirlik və ya idarə səviyyəsində hər hansı mürəkbə psixoloji məsələnin həllində belə psixoloqa müraciət etmək və ya ondan məsləhət almaq heç kəsin yadına düşmür. Bunu isə elmin lazımsızlığı ilə deyil, həmin şəxslərin, yüngül desək, səriştəsizliyi ilə izah etmək olar. Məsələn, elə götürək təbliğat işini. Təbliğati təşkil edənlər insan psixologiyasından cüzi də olsa baş çıxarsalar onda eyni bir informasiyanı, eyni şəkildə, döno-dönə təkrar etməzlər, çünki bu, insanlarda «bumeranq effekti» (əks təsir) yaradır. Bu sahədə lazımı səmərə əldə etmək üçün adekvat psixoloji forma taparlar. Elə idarəetmə işi də onun kimi. Bəziləri burada təzyiq və qorxutmanı əsas götürür-lər. Halbuki bu da əks effekt verir. Hamınızın çox rastlaşdığı bir sahəni də xatırlatmaq yəni həkim-xəstə münasibətini yada salmaq da yerinə düşərdi. Etiraf etmək lazımdır ki, bir çox həkimlərimizin psixoloji səriştəsizliyi, nə qədər müasir dərmanlardan istifadə etsələr də, xəstələrimiz üçün acınacaqlı nəticə verir. Yüzlərlə belə misallar saymaq olar. Elə buna görə də inkişaf etmiş ölkələrdə psixologiya elminin mövqeyi, tamamilə, bizimkindən seçilir. Təsədüfi deyildir ki, bir çox ölkələrdə hər bir ailənin də öz psixoloqu var.

Xüsusən də rəhbərlik və idarəetmə işlərində, müxtəlif çətinliklərlə bağlı sarsıntı və stress halları keçirən adamlara psixoloji yardım göstərmək üçün həmin elmin nailiyyətlərindən və mütəxəssis psixoloqların məsləhətlərindən geniş miqyasda istifadə edilir.

Deməli, insanın psixoloji xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmaq, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində onu düzgün nəzərə almaq nəinki müasir mütəxəssis - mühəndis, həkim, jurnalist, hüquq işçisi, zabit, rəhbərlik və idarəetmə sahəsinin işçiləri, xüsusən də müəllim və tərbiyəçilər üçün vacib olduğu kimi, insanla münasibətdə olan hər bir şəxs üçün də eyni dərəcədə zəruridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji bilik yalnız insanları tanımaq, onlara təsir etmək yollarını müəyyənləşdirmək, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etməklə məhdudlaşmır. Bu həm də insanların potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək, onun idrak fəallığını, ümumən fəaliyyətini optimallaşdırmaq kimi vacib problemi də əhatə edir.

Pedaqoji fəaliyyət bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir.

Şagird və tələbələrin mənəvi dünyasına nüfuz etmək, onların qabiliyyətlərinin inkişafını düzgün istiqamətləndirmək müəllimdən nəinki böyük sosial məsuliyyət, həm də çox ciddi psixoloji fəhm tələb edir. Belə bir fəhm isə körtəbii surətdə yaranmır. Müəllimdə belə ümumilikdə pəşə keyfiyyəti müasir elmi psixoloji biliklərə dərinlən yiyələnmək sayəsində təşəkkül edə bilər.

Zaman və şərait ciddi surətdə dəyişilmişdir. Müasir dövrdə psixologiya elmində praktik məsələlərin şərhinə xüsusi ehtiyac yaranmışdır. Buna görə də respublikanın ali məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuş yeni proqram əsasında hazırlanmış dərslikdə ümumi, sosial, yaş və pedaqoji psixologiyanın əsas məsələləri ilə yanaşı, rəhbərlik və idarəetmə, hüquq və etnik psixologiya məsələlərinə, xüsusən də praktik psixologiya və şəxsiyyətin psixoloji problemlərinə, psixoloji korreksiya məsələlərinin şərhinə də müəyyən yer verilmişdir. Bu da insan şəxsiyyətinə bir tam yaşamağa imkan verir və psixoloji biliklərin tətbiqi əhəmiyyətini daha da artırır, yəni psixoloji biliklərin praktik istiqamətini gücləndirir. Bununla da elmin praktik həyata nüfuz etməsi imkanları artmış olur.

Elə buna görə də dərslik yenidən işlənərək oraya psixologiya elmləri namizədi, dosent R.F.İbrahimbəyovanın hazırlamış olduğu aşağıda qeyd olunan mövzular müvafiq bölmələrə əlavə edilmişdir: «İnsan və siyasət, yaxud siyasətə qoşulmanın başlıca motivləri», «Psixikanın ehtiyatları», «Psixi sağlamlıq», «Emosional stress və psixosomatik xəstəliklər».

«İdrak və fəaliyyətin daxili tenzimi» fəslini, eləcə də «Təfəkkür» fəslindən: «Təfəkkür və məsələ həlli», «Təfəkkürün növləri», «Ağlın keyfiyyətləri» bölmələrini isə psixologiya elmləri namizədi Vəqif Hüseynov hazırlamışdır.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, psixologiya elmi çox çətin bir elm sahəsidir. Bu onun obyektinin, xüsusən də onun öyrəndiyi problemlərin, yəni insanın mənəvi dünyasının, ruhi aləminin, ümumən psixi hadisələrin mürəkkəbliyi, çoxcəhətliliyi və dəyişkənliyi ilə əlaqədardır. Təsədüfi deyildir ki. Albert Eynşteyn kimi dahi bir alim bir psixi prosesin əmələgəlmə mexanizmi barədə psixoloq Jan Piajenin izahatını dinlədikdən sonra: «Ax, psixologiya elmi nə qədər də çətinidir!» - demişdir.

Müəlliflər elmin çətinliyini nəzərə alaraq məsələləri sadə elmi dildə şərh etməyə, hər bir psixoloji anlayışın məzmununu daha anlaşılan şəkildə çatdırmağa səy etmişlər.

Bunun üçün dərslikdə əsas psixoloji terminlərin lüğəti mənası aydınlaşdırılmış, məqsədli illüstrativ materiallardan, şəkil və sxemlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Bu məqsədlə onlar həyatı misallara, bədii ədəbiyyat materiallarına geniş yer verməklə yanaşı, yeri gəldikcə, mürəkkəb prob-lemlərin dioloji şərh üslubundan geniş istifadə etmişlər.

Dərslikdə bu və ya digər psixoloji problemin şərhilə olaqadar inkişaf etmiş ölkələrdə psixologiya elmi və praktikasının nailiyyət-ləri yığcam şəkildə öz oksini tapmışdır. Yəni kursun başlıca məso-lələri ən yeni nəzəri və eksperimental tədqiqatlar, eləcə də elmi-metodik ədəbiyyat (dərsliklər, dərs vəsaitləri və s.) osasında şərh olunur.

«Psixologiya» respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün yeni proqram əsasında yazılmış və ycnidən işlənilib hazırlanmış osas dərslikdir. Öz faydalı təklifləri, irad və moslohotları ilə onun daha da təkmilləşməsinə kömək edəcək xeyirxah oxuculara müollillər qabaqcadan öz minnətdarlığını bildirirlər.

T HİSSƏ

PSIXOLOGİYA ELMİNİN VƏ PSIXOLOJİ PRAKTİKANIN MÖVZUSU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

I F Ə S İ L PSIXİ HADİSƏLƏRİN MAHİYYƏTİ

1. Psixologiyanın predmeti

Müasir dövrdə insanı 200-dən artıq elm sahəsi öyrənir. Onlar-dan biri psixologiyadır. Digər elmlərdən fərqli olaraq psixologiya noyi tədqiq edir? Bir elm kimi onun başlıca xüsusiyyətləri nodon ibarətdir? Homin suallara cavab vermək üçün, ilk növbədə, psixologiya elminin obyektini və predmetini (mövzusunu) aydınlaşdırmaq lazımdır.

Elmin obyektini dedikdə, onun tədqiq etdiyi real gerçəklik nəzər-do tutulur. Bu baxımdan heyvanlar və insanı öyrənən müxtəlif elmlərin (anatomiya, biologiya, neyrofiziologiya, təbabət və s.-nin, o cümlədən psixologiyanın) obyektini eynidir.

Elmlər bir-birindən, adətən, öyrəndikləri obyektə görə deyil, predmetlərinə (mövzularına) görə fərqlənir. Hər bir elmin, o cümlədən, heyvan və insanı öyrənən elm sahələrinin özünəməxsus ay-rıca predmeti (mövzusu) vardır.

Elmin predmeti dedikdə, onun öz obyektindən ayırd etdiyi, seç-diyi cəhətlərə hansı baxımdan, hansı nəzəri və ya praktik aspektdə yanaşması

nəzərdə tutulur. Elmin predmeti onun öz obyektinə ya-naşma torzini, başqa sözlə, tədqiqat metodlarını müəyyən edir və müvafiq anlayışlar sisteminin köməyilə şərh olunur. Psixologiya elminin predmetini nə təşkil edir? Daha konkret deyilsə, psixologiya elmi nəyi öyrənir?

Psixologiya elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şoklində ilk dəfə Aristotelin (eramızdan əvvəl IV osr) «Ruh haqqında» məşhur traktatında şərh olunmuşdur.

Traktatın adına diqqət edin: o, psixologiya deyil, «Ruh haqqında» adlanır. Bu, təsadüfi deyildir. Uzun müddət (XIX osrin sonları-na qədər) psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyata) aid fənn hesab olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu mental («mental») -

latin sözü olub, psixi olan deməkdir) fəlsəfə, ruhiyyat, pnevmatolo-giya (pnevma - yunan sözü olub, nəfəs, ruh deməkdir) adlandırmış-lar. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiya sözü nə ingilis, nə də fransız ədəbiyyatında işlənilməmişdir. Alman ədəbiyyatında isə psixologiya sözü ensiklopedist alim Xristian Vol fun (1679 - 1754) 1734-ci ildə «Empirik psixologiya» və 1734-cü ildə «Rasional psixologiya» kitabları nəşr olunandan sonra məlum olmuşdur. XVIII əsrin sonu - XIX osrin əvvəllərindən başlayaraq psixologiya termini Amerika, Avropa və rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmış və böyük cvristik əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan-da psixologiya termini XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus psixoloqlarının əsərləri vasitəsilə işlənilməyə başlanılmışdır.

[Psixologiya termini iki yunan sözündən - «psyux» - ruh, ruhi aləm, - «loqos» - bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmiş-dir, «psixika haqqında elm» deməkdir. Psixologiya termini cvristik baxımdan elmin predmetini dəqiq ifadə edir: psixologiya psixika haqqında elmdir. Bu ilk (və ən sadə) tərifdə cəmi 4 söz işlənsə də, onun mənası hələ tam aydın deyildir. Psixologiyanın predmetini başa düşmək üçün biz əvvəlcə əsas anlayışla - psixika anlayışı ilə tanış olmalıyıq. Psixika anlayışına nələr daxildir? Psixika nədir? Psixi hadisələri şərti olaraq üç böyük qrupa bölürlər:

1. Psixi proseslər.
2. Psixi hallar (və ya psixi halətlər, vəziyyətlər). 3^ Psixi xassələr (və ya xüsusiyyətlər)

T P s i x i p r o s e s l ə r psixologiya elminin əsas kateqori-yələrindən biridir. idrak proseslərinə (duyğu, qavrayış, diqqət, ha-fizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül), iradi proseslərə və emosional pro-seslərə birlikdə psixi proseslər deyilir.

Başqa sözlə, psixi proseslər özləri də üç yarım qrupa bölünür: idrak prosesləri, hissi proseslər və iradi proseslər.

Psixi hadisələrin ikinci qrupunu təşkil edən **p s i x i h a l l a r** və ya vəziyyətlər do müxtəlifdir. Şən əhval, affektlər, ehtiras-lar, dalgınlıq, inamsızlıq, şübhə və s. psixi hallara misal ola bilər.

P s i x i x a s s ə l ə r do psixologiya elminin kateqoriyala-n içerisinde mühüm yer tutur. Temperament, xarakter və qabiliyyət-lər əsas psixi xassələrdir. İnsanın onun üçün səciyyəvi olan əq-li keyfiyyətlərini (ağlın tənqidliyi və ya müstəqilliyini), emosional xassələrini (tez özündən çıxma, emosionallıq) və s. də psixi xassə-lərə aid edirlər.

8

Psixi proseslər, hallar və xassələr bir-birilə üzvi surətdə əlaqə-dardır. Onlardan biri, adətən, o birisinin osasında əmələ gəlir. Psixi halətlər və ya vəziyyətlər ayrı-ayrı psixi proseslərin, məsələn, əhvallar, affektlər hisslərin, dalgınlıq diqqətin, iradənin, şübhə təfəkkürün təzahürü kimi özünü göstərir. Onlar isə möhkəmlənib bir adamı başqasından fərqləndirən psixi xassə kimi təzahür edə bilər

«Proses», «hal» və «xassə» nə deməkdir? Nə üçün duyğulan, qavrayış, diqqət, hafizəni, təfəkkürü, nitqi və təxəyyülü, iradəni və hissləri psixi proses adlandırılar. halbuki şübhəni və ya dalgınlığı psixi hallar, temperament, xarakter və ya qabiliyyətlərə psixi xassələr deyilir?

Proses latın sözü olub, hər hansı bir hadisənin başlanması, ge-dişi və inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Bu baxımdan bütün psixi hadisələr - istər psixi proseslər, istərsə də psixi hal və xassələr prosesual xarakter daşıyır. Məsələnin belə qoyuluşuna diqqəti ilk dəfə olaraq görkəmli rus alimi İ. M. Seçenov cəlb etmişdir.

Onun fikrincə, psixi olan, ancaq proses kimi dərk oluna bilər. Yəni hər bir psixi aktın «müəyyən başlanğıcı, gedişi və sonu» var-dır. Psixologiya bu cəhəti zəruri surətdə nəzərə almalı, «psixi fəaliyyətin bütün cəhətlərini proses, hərəkət anlayışı» əsasında izah etməlidir. Psixi olan, hər şeydən əvvəl, canlı, plastik, fasiləsiz təşəkkül və inkişaf edən proses kimi mövcuddur. İnsanın real fəaliyyətini (daha geniş mənada həyat fəaliyyətini) ancaq bu baxımdan düzgün və hərtərəfli təhlil etmək olar. Bu sözlər nəinki psixi proseslərə, həm də eyni doroco psixi halların və xassələrin öyrənilməsinə də aiddir.

Gələn, nəzərdən keçirdiyimiz terminlərin mənasını doqıqlaşdı-rək: klassik psixologiya ancaq duyğuları, qavrayış, diqqət, hafizə-ni, təfəkkürü, nitqi, təxəyyülü, iradəni və hissləri psixi proses kimi xarakterizə edirdi.

Müasir psixologiyada isə proses sözü əslində geniş və dar mənələrdə işlənir. Biz g c n i ş m ə n a d a psixi olanı proses kimi nəzərdən keçirəcək, bütün psixi hadisələri (psixi proseslər, hallar və xassələri) eyni doroco proses kimi təhlil edəceyik.

D a r m ə n a d a isə psixi proses dedikdə duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq, təxəyyül, iradə və hissləri nəzərdə tutacağıq.

Deməli, psixi proses ədəbi terminidir. Müasir psixologiyada

9

psixi proses, hallar və xassələr terminlərinin hər birinin özünəməxsus evristik mənası vardır.

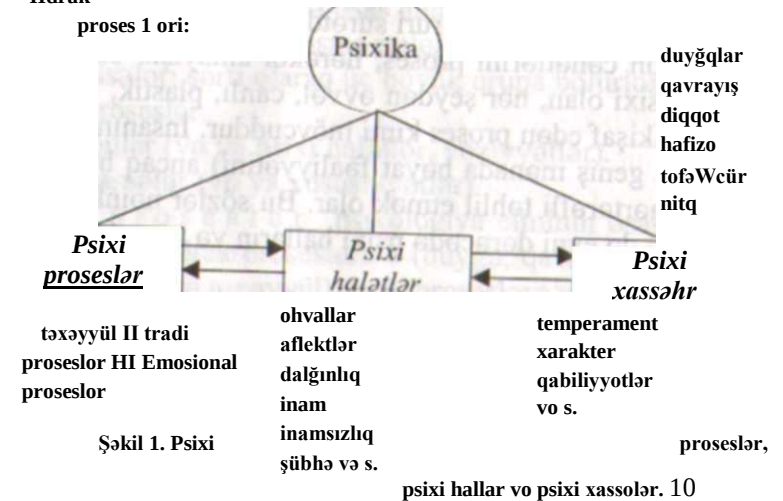
P s i x i p r o s e s termini psixi faktın prosesuallığı, di-namikasını nəzərə çatdırır. Misal: əlimə tikan batdı. Ağrı duyğu-su omələ gəldi. Ağrı davam etdi və müəyyən müddətdən (10 sani-yədən, 5 dəqiqədən, bir və ya bir neçə saatdan) sonra kəsildi.

P s i x i h a l ə tennini psixi faktın nisbi davamlılığını bil-dirir. Misal: tolobo qız küçədə yoldaşları ilə şit hərəkət edirdi. Bir də gördü ki, omisi o biri küçədən keçir. o, - utandı və tez özünü yı-ğışdırdı. Ancaq hiss etdi ki, emisi onun küçədə şit hərəkətini gör-dü. Qızın no isə qanı qaraldı və bu bir neçə gün davam etdi.

P s i x i x a s s e v ə y a p s i x i x ü s u s i y e t termini isə psixi faktın sabitliyini, onun şəxsiyyətin strukturunda möh-kəmləndiyini və təkrar olunmasını ifadə edir. Misal: iki şagird təşəvvür edin. Biri tonboldır, digəri oməksevordir. Biri oturdığı yer-dən ayağa qalxmaq istəmir, o biri isə işdən doymur. Yaxud, biri sa-kitdir, digəri coşğundur, biri iinsiyətli, digəri isə qaradınməzdir. /**Psixi** proseslər, psixi hallar və psixi xassələrin hamısına birlik-

İdrak

proses 1 ori:

də psixika və ya psixi hadisələr deyilirdi 1 №-li şəkildə bu cəhət öz əksini tapmışdır.

Psixi həyat çoxcəhətlidir, lakin vahiddir. Şəkil 1-o diqqət-lə baxın: psixi proses, halot və xassələrin adları ilə tanış olarkən is-tər-istəməz, adamın yadına,

Beləliklə, aydın olur ki, psixologiya elminin predmeti mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Onu sxematik olaraq 2-ci şəkildəki kimi ifadə etmək olar.

Görəsən, obyektiv aləm insanın da başında güzgüdə olduğu kimi əks olunurmu? Nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlər inikasin bütün formaları üçün

səciyyəvidir, lakin cansız təbiətdə, bitkilər aləmində, heyvanlarda və nəhayət, insanlarda inikas keyfiyyətə müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Güzgü misalı mexaniki inikasa aid misaldır. Cansız təbiətdə inikas passiv xarakter daşıyır: cansız aləmdə bir cisimdə o birisinin təsiri ilə əmələ gələn dəyişikliklərdən cisimlərin özləri istifadə et-mirlər. Canlı aləmdə isə onlardan artıq özünü hifz etmə, özünü tən-zimetmə məqsədilə istifadə olunur. Sinir sisteminin yaranması və təkamülü ilə birlikdə sözün əsl mənasında psixi inikas əmələ gəl-məyə və inkişaf etməyə, orqanizmin ətraf mühitə bəzələşməsinə-də və öz davranışını tonzım etməsində mühüm rol oynamağa baş-layır.

Yəni psixika xüsusi surətdə təşəkkül etmiş materiyanın xassə-sidir. Bir mühüm cəhətə diqqət edin: psixika materiyanın substan-siyası (latınca - substantia mahiyyət deməkdir) deyil, xassəsidir. Həm də hər cürə materiyanın deyil, ancaq xüsusi surətdə təşkil olunmuş, yəni üzvi materiyanın - beynin xassəsidir.

Deməli, yüksək təşkil olunmuş materiyanın xassəsi, beynin

13 funksiyası olmaq etibarilə psixika inikasın xüsusi forması kimi meydana çıxır.

Beyin müxtəlif üzvlərin cəmə mürəkkəb sistemidir ki, onların fə-aliyyəti ali heyvanların və insanın psixikasını şərtləndirir.

Psixika reflektor (latınca reflexus - əks olunan deməkdir) xarakter daşıyır.

Biz hər hansı bir cismi qavrayanda və ya nə barədə isə düşü-nəndə burada hansı sinir hüceyrələrinin iştirak etdiyini adətən hiss etmirik. Bundan başqa, neyrofizioloji proseslər psixi proseslərdə təmsil olunurlar, yəni bizim başımızda əmələ gələn surətlərdə neyrofizioloji proseslər deyil, cisim və hadisələrin xüsusiyyətləri -rəngi, forması, həcmi, başqa cisim və hadisələrlə qarşılıqlı əlaqəsi və s. əks olunur. İdealistlər həmişə bu faktdan istifadə edərək psixi hadisələri cisimsiz (yəni beyinlə əlaqəsi olmayan) hadisələr kimi xarakterizə etmiş, xüsusi cisimsi/. ruhi aləmin mövcud olduğu-nu irəli sürmüşlər. Lakin bu idealist fikirlərin səhv olduğunu başa düşmək çox asandır: beyində zədələnmə olan kimi psixi həyat da dərhal pozulur. Bu fakt empirik surətdə insanlara çoxdan məlum-dur. El içində deyirlər ki, uşağın başına vurmazlar. Bu təsəvvürlər nə qədər bəsit olsa da, psixikanın beyin xassəsi olduğunu əks etdi-rir.

Psixika haqqında elmi təsəvvürlərin formalaşmasında təbiət-şünaslıq mühüm rol oynamışdır.

1. Müasir təsəvvürlərə görə, psixi funksiyalar beyin sahələri-nin birgə işi sayəsində həyata keçirilən funksional sistemlər (P. K. Anoxin) kimi fəaliyyət göstərir. Onun sistem təşkil edən mərkəzi anili işin noticosi və ya məqsədi ilə

bağlıdır. Bu zaman beyində baş verən müxtəlif proseslər funksional cəhətdən məhz işin noticosi və ya məqsədi ilə uzlaşırlar.

2. Psixi inikasın iki tərəfi - məzmun və forması vardır. Tutaq ki, xarici tə-tişlər Qız qalasına heyran-heyran tamaşa edirlər. Gəlin, bu prosesi yuxarıda tanış olduğumuz işarələrlə ifadə edək:

A (Qız qalası) V-yə (turistlərə) təsir göstərir: Qız qalasına bax-dıqca, onlarda bu abidə haqqında müəyyən təəssürat yaranır. Biri deyir ki, «bu çox orijinal abidədir», başqa birisi deyir: «mən dün-yanın çox ölkəsində olmuşam. Belə özəmətli Qız qalası görməmi-şəm» və s. Bu o deməkdir ki, Qız qalası müəyyən psixi proseslər şəklində turistlərin başında əks olunur. Qarşıya sual çıxır: psixi inikasın (bizim misalımızda turistlərdə Qız qalası haqqında yaranan 14 təəssüratın) məzmununu nə təşkil edir? Bu sualın cavabı aydındır: turistlərdə yaranmış təəssüratın məzmununu Qız qalası abidəsi təş-kil edir. Əgər bu faktı ümumiləşdirsək, aşağıdakı nəticəni çıxara bilərik: psixi inikasın məzmununu obyektiv aləm təşkil edir. Lakin biz bu prosesi birtərəfli şəkildə təhlil etsək (A - V-yə təsir edir), inikasm məzmununu (yəni A-dan asılı olan cəhətləri) onun forma-sından (yəni V-dən asılı olan cəhətlərdən) təcrid etmiş olarıq.

Yenə də yuxarıdakı misala qayıdaq: tutaq ki, turistlərdən biri riyaziyy. , rüəllimi, o birisi isə memardır. Görəsən, Qız qalasına baxarkən onların hər ikisində eyni təəssürat yaranacaqmı? Şübhə-siz ki, memar xüsusi biliklərə malik olduğu üçün Qız qalası abidə-sində riyaziyyat müəllimindən çox şey görəcək, çox xüsusiyyət fərqləndirəcəkdir. Biz psixi inikasın xüsusiyyətlərini təhlil edə-rək, bu cəhəti necə nəzərə ala bilərik?

Psixologiyada tanış olduğunuz faktı ifadə etmək üçün subyekt anlayışından istifadə olunur. Subyekt dedikdə obyektiv aləmi dərk edən və dəyişən insan nəzərdə tutulur. İnsan özünün həyat fəaliyyət-yoti prosesində subyekt kimi formalaşır və inkişaf edir. İnsanın hə-yat fəaliyyətinin əmək, idrak və ünsiyyət kimi müxtəlif sahələri vardır. Bu mənada psixologiyada insan əmək, idrak və ünsiyyət subyektini kimi öyrənilir. İnsanın iş gördüyü müxtəlif cisimlərlə, yəni obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirildikdə subyekt anlayışından istifadə olunur və bu əlaqə subyekt (S) və ob-yekt (O) əlaqəsi kimi təhlil olunur.

Gəlin, indi də «subyektiv inikas» ifadəsinə diqqət yetirək. «Subyektiv» sözü «subyekt» sözündən əmələ gəlmişdir. Onun psixoloji mənası aydındır: obyektiv aləm kimin başında əks olunur? -Subyektin. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, psixi inikas mexaniki inikasdən (güzgü misalını xatırlayın) köklü surətdə fərqlənir: mexaniki inikasdən fərqli olaraq obyektiv aləm insanın başında əks olunur, həyat fəaliyyəti subyektini kimi onun bütün özü-nəməxsus insani xüsusiyyətləri - tələbatları, maraqları, həyal möv-qeyi və s. psixi inikas proseslərində bu və ya digər dərəcədə təza-hür edir. Bu o deməkdir ki, p s i x i k a o b y e k t i v a l ə - m i n s u b y e k t i v i n i k a s ı d ı r .

Subyektivlik psixikanın ümumi xarakteristikasıdır. Deməli, psixi inikasin subyektiv xarakter daşdığını qcyd **edende**, onun məzmunu (psixikanın mozmununu obyektiv alom təşkil edir) deyil, cərəyan etmə forması nəzərdə tutulur.

Beləliklə, aydın olur ki, 1) psixika beynin xassəsidir; 2) psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasıdır.

Bu iki müddəə bir-birilo üzvi şəkildə bağlıdır. Onları birlikdə aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik: `p s i x i k a b e y i n d ə o b y e k t i v a l o m i n s u b y e k t i v s u r ə t i k i m i ə m ə l ə g ə l i r .`

Gəlin, indi də yuxarıda tanış olduğumuz sadə tərif (psixologi-ya-psixika haqqında elmdir) bu baxımdan nəzərdən keçirib dəqiq-ləşdirək. Onda aşağıdakı tərif almar: psixologiya beyində obyektiv alomin subyektiv suroti kimi əmələ gələn psixika haqqında elmdir.

Bu tərif birinciyə nisbətən dəqiqdir, lakin biz onu hələ osas torif kimi qəbul edə bilmirik. Nə üçün? Tanış olduğumuz tərifdə psixikanın mahiyyəti dəqiq ifadə olunsada, psixologiyanın predmeti ümumi şəkildə qeyd edilir. Qarşıya haqlı olaraq sual çıxır: psixologiya psixikanın hansı cəhətlərini öyrənir? Bu məsələni ay-dınlaşdırmaq. Tutaq ki, auditoriyanın qapısını kimsə qəfildən açdı. Bu zaman bəzi tələbələr diqqəti asanlıqla yayınır. Onlar qapını açan adama baxırlar. Yaxud qız sevdidi oğlanı görəndə utanır: ya-naqları qızarır, çəşir, sözləri aydın tələfimiz edə bilmir... Bunlardan hər biri ayn-aynıqlıqda psixoloji fakt hesab olunur. Hər hansı bir elm, necə deyərlər, faktsız, fakt yığmadan yaşaya bilməz. Lakin, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, elm üçün bütün faktlar eyni dorocədə ohəmiyyətli deyildir. Elm öyrənilən hadisələrin mahiy-yətinə nüfuz etmək imkanı verən faktlarla əməliyyat aparır. Psixologiya elmində psixi həyatı keyfiyyət və kəmiyyət cəhətdən xarak-terizə edən yüzlərlə faktlar müəyyən edilmişdir. Deməli, psixoloji faktı biz hom keyfiyyət, hom də kəmiyyət baxımmdan xarakterizə edə bilərik. Yuxarıdakı misalı xatırlayaq: tutaq ki, qapı açılarkən tələbələrədən A və B-nin diqqəti yayındı. A bir saniyə qapıdakı adama baxıb mühazirə dəftərindəki yarımçıq qalmış cümləni davam etdirməyə başladı. B isə, necə deyərlər, işini-gücünü buraxıb xey-li müddət (məsələn, 10 saniyə) həmin adama baxdı. A-nın diqqəti-nin 1 saniyə, B-nin diqqətinin isə 10 saniyə yayınması müvafiq psixoloji faktın kəmiyyət xarakteristikasıdır. Lakin təsəvvür etdiyimiz psixoloji faktlar keyfiyyət cəhətdən də bir-birindən fərqlənirlər: məsələn, A-nın diqqəti ani yayınsada, o, özünə nəzarətlə müşayiət olunur. B-də isə diqqətin nəzarət funksiyası zəif olduğuna görə o, mühazirə şəraitində asanlıqla başqa cismə yönəlir. Bu, haqqında danışdığımız psixi faktın keyfiyyət xarakteristikasıdır.

Göründüyü kimi, psixoloji faktı kəmiyyət cəhətdən xarakterizə edəndə, adətən, insanın hər hansı bir qıcığa necə milli saniyə ərzində cavab verdiyini,

bu və ya digər əməliyyatı necə saniyə ərzində icra etdiyini, necə səhvə yol verdiyini və s. nəzərə alırlar. Əgər biz hər hansı bir psixi prosesin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqsa, bu, psixi faktın keyfiyyət xarakteristikasını əks etdirir.

Psixoloji faktın müəyyən olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Əbəs yerə demirlər ki, fakt alimin qanadıdır. Lakin bununla yana-şı, psixoloji fakt nə qədər mənalı olarsa-olsun, elm təkcə onları təs-bit və təsvir etməklə məhdudlaşa bilməz. Elm onları izah etməli-dir. Fikrimizi korrektura sınağı adlanan metodika ilə apanılmış bir tədqiqatın materiallarına əsasən aydınlaşdırmaq.

Tədqiqat 12 yaşlı normal və oliqofren (yunanca - oliqoş - az, phren - ağıl sözlərindən əmələ gəlib ağıldankəm deməkdir) uşaq-lar üzərində beş seriyada aparılmışdır.

Birinci seriyada uşaqlara mətbəədə çap olunmuş bir səhifəlik mətn verilmişdi. Mətn monasız «sözlərdən» ibarət idi. Uşaqlara mətni oxumaq təklif olunmuşdu: onlar hər dəqiqədən bir siqnal verəndə, həmin saniyədə baxdığını «s» və «v» hərflərinin üstündə işarə qoymalı idilər.

Tədqiqatın nəticəsində məlum oldu ki, oliqofrenlər nəzərdən keçirilən sətirlərin miqdarına görə normal uşaqlardan gəri qalır və daha çox səhvə yol verirlər.

Tədqiqatın ikinci seriyasında uşaqlara mənalı mətn - kiçik he-kayə verildi. Onlara birinci seriyada olduğu kimi, mətni nəzərdən keçirmək və siqnal verildikdə «s» və «v» hərfləri üzərinə işarə qoymaq tapşırıldı.

İlk baxışda nə qədər təəccüblü görünəndə bu zaman əks nəticə alındı. Normal uşaqlar çox, oliqofrenlər isə nisbətən az səhvə yol vermişdilər. Sonrakı tədqiqatlarda (111, IV və V seriyalar) da eyni nəticə alındı.

Aydın məsələdir ki, belə ziddiyyətli psixoloji faktları öz-özlüyündə təsvir etməklə, onların mahiyyətini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir.

Hər bir elmin, o cümlədən psixologiya elminin başlıca məqsədi öyrəndiyi proses və hadisələrin təbii olduğu obyektiv qanunları müəyyən etməkdən, açmaqdan ibarətdir. Hər hansı bir elmin sahəsi ancaq bu zaman əsl elmə çevrilir.

Psixoloji faktlar qanunauyğun xarakter daşıyır, müvafiq şərait

olduqda onlar hər dəfo zəruri surətdə müşahidə etdikləri qanunları tədqiqatı harada və hansı uşaqlarla aparsaq, eyni nəticələrə nail oluruq. Bu, birinci növbədə, onunla bağlıdır ki, normal mətni oxumaqdan saxlaya bilmir: onlar mətnin mənasını qavraya bilmirlər. verdikləri üçün diqqətləri yayınır və daha çox səhvə yol açır. Halbuki oliqofren uşaqlar onlara verilən təlimata qatıqlıdır. edir, təcrübənin gedişində mətnin (hekayənin) məzmununu qavraya bilmirlər. raqlanmır və buna görə də normal uşaqlara nisbətən az şey öyrənirlər.

* LP₁[^]

Psixi həyatın elmi təhlili psixi faktların öyrənilməsinə, onların əmələ gəlməsi, formalaşması, qanunauyğunluqlarının, başqa sözlə, tabe olduqları psixoloji qanunların müəyyən olunması nəzərdə tutulur.

Kəşf olunmuş və dəqiq formulə edilmiş psixoloji qanunlar elmi nəzəriyyənin «nüvəsini» təşkil edir. Psixi hadisələri müəyyən müha-kimələr və hesablamalar yolu ilə bu və ya digər psixi hadisənin inkişaf meylini qabaqcadan müəyyən etmək, qarşılıqlı əlaqə-sini aydınlaşdırmaq və bu əsasda da həm nəzəri. həm də praktik məsələlərin həlli yolunu tapmaq.

Psixi fəaliyyətin mexanizmlərinin öyrənilməsi də mühüm məsələlərdən biridir. Bu məsələni aydınlaşdırmaq imkanını vermir. Halbuki həyatın qanunauyğunluqlarını təhlil edərkən istər-istəməz onun mexanizmlərinin aydınlaşdırılması zərurəti yaranır.

Psixi fəaliyyətin mexanizmləri bu və ya digər psixi prosesi həyata keçirən konkret anatomik-fizioloji proseslərlə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, bu məsələ ilə uzun müddət fizioloqlar məşğul olmuşlar. Lakin onların fizioloji tədqiqatları öz məntiqinə görə müəyyən psixoloji məsələlərin həllini nəzərdə tutmur.

Elmi-texniki tərəqqi dövründə müxtəlif elmlərin, xüsusilə bio-fizika, biologiya, nevrologiya, kibernetika və s. inkişafı ilə əlaqədar olaraq psixi fəaliyyətin mexanizmlərinin öyrənilməsi sahəsində də mühüm işlər aparılır. Bu şəraitdə psixi fəaliyyətin mexanizmləri məsələsi ilə bilavasitə psixoloqların məşğul olması zərurəti yaranır. Psixi inkişafı baxımından bu tamamilə qanunauyğun hal idi: psixi fəaliyyətin mexanizmləri məsələsinin müxtəlif aspektləri öyrənilməsi bir şəraitdə onların sayını birləşdirmək lazım idi. Müasir psixologiya bu məsələyə böyük önəm verir. Psixi elmlərlə (fiziologiya, biofizika, bio-kimya, kibernetika və s. ilə) birlikdə psixi fəaliyyətin mexanizmlərinin öyrənilməsi zamanlar psixologiya, təbabət (nevrologiya, neyrokorreksiya) və fiziologiyanın həddlərində psixologiya, neyropsixologiya əmələ gəlmişdir. Neyropsixologiya baş beynin lokal zədələnmələrinə aid materialların funksiyaların beyin mexanizmlərini öyrənir.

Deməli, psixologiya bir elm kimi psixikanın fəaliyyət qanunauyğunluqlarını və mexanizmlərini öyrənir.

Biz bu cəhəti nəzərə alsaq psixologiya elmi daha dəqiq tərif verə bilərik: Psixologiya beynin obyektiv aləminin subyektiv surətində psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmlərini həqiqətdə elmdir.

Bu tərifdə nəzəri əhəmiyyətə malik olan üç mühüm sual özü-özünü aydın ifadəsini tapmışdır.

- 1- ci sual. Psixologiya nə haqda elmdir? Cavab: Psixologiya psixika haqqında elmdir.
- 2- ci sual. Psixika nədir?

Canlı orqanizmin - bitki və heyvanların biotik (bioloji cohot-dən əhomiiyyətli) təsirlərə cavab vermə qabiliyyətinə q ı c ı q -1 a n m a deyilir. Qıcıqlanma elementar fonnada hələ birhüceyrə-li orqanizmdə özünü göstərir: onlar mühitin təsirinə seçici səciyyə daşıyan hərəkətlə cavab verirlər.

Mühitin təsirinə seçici surətdə cavab vermək nə deməkdir? Tutaq ki, xarici aləm canlı orqanizmə biotik və abiotik (bioloji cə-hətdən əhəmiyyətsiz və ya zərərli) təsir göstərə bilər. Birinci hal-da canlı orqanizm qıcığa yaxınlaşır, ikinci halda isə ondan uzaqlaşır. Bunu başa düşmək üçün, gəlin, cansız təbiətdə inikasın xüsusiyyətlərini yada salaq.

Cansız təbiətdə inikas yalnız xarici təsirlərin gücü və xarakterindən asılıdır. Məsələn, qayaların aşılmasını xatırlaym: dəniz tərəfindən yuyulan qaya suya müəyyən müqavimət göstərir - dalğalar qayaya dəyib parçalanır, lakin tədricən qaya da dağılır. Can-sız təbiətdəki inikasın bütün formalarında biz bu xüsusiyyəti görə bilirik. Halbuki canlı materiyada inikas keyfiyyətə yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. O, yalnız xarici təsirlərin gücü və xarakterindən deyil, həm də orqanizmin d a x i l i v o z i y y ə t i n d ə n (tutaq ki, ac və tox olmasından) asılı olur. O, acdırsa, qidaya yaxınlaşır, toxdursa, yerindən tərpənmir və ya ondan müxtəlif formalarda uzaqlaşır. Bu o deməkdir ki. hər bir canlı orqanizm bütün xarici qıcıqlara seçici (foal) münasibət bəsləyir. onda y e n i x a s s ə - ö z ü n ü t ə n z i m e t m o x a s s ə s i nəzərə çarpır. Başqa sözlə, bioloji inikas Ö7ünün ilk sadə formalarından başlayaraq foal xarakter daşıyır.

Təkamül prosesində heyvanlarda qıcıqlanmanın yeni fonnası -h ə s s a s 1 ı q meydana çıxır. Heyvan biotik təsirləri daha adek-vat surətdə, məsələn, iyino, rənginə və ya formasına görə fərqləndirməyə başlayır. Bu, artıq sadə fonnada duyğunun əmələ gəlməsi deməkdir.

Beləliklə, uzunmüddətli təkamül prosesində psixika əmələ gəlir və tədricən, o, müxtəlif formalarda - duyğu, qavrayış, hafizə və s. psixi proseslər kimi təzahür etməyə başlayır.

Psixikanın f i l o g e n e z d o (yunanca phule - növ, genesis - doğulma, mənşə deməkdir), yəni təkamül prosesində əmələ gəl-məsi və inkişafı mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. O, müxtəlif amillərlə, xüsusilə mühitin təsirləri və sinir sisteminin təkamül və inkişafı ilə bağlıdır.

Canlı orqanizmin mövcudluğu mühitin, həyat şəraitinin təsirləri ilə şərtlənir, onunla təyin olunur.

Sadə bir misal göstərək: mühidə temperatur yüksəldikdə, orqanizmin kimyəvi reaksiyalarının sürəti artır, aşağı düşdükdə isə azalır. Heyvanların hamısı eyni cür hərəkət edirmi? Şübhəsiz ki, yox. Birhüceyrəli orqanizmlər bu zaman məhv olur. Halbuki III cox isti havada xortumu ilə üstünə su çiləyir, ağacların kölgəsində giz-lonon meymun hətta özü üçün serin yer düzəldir. Bos, bu no ilə əlaqədardır?

Gəlin bir məsələyə diqqət yetirək: ilk baxışda adama elə gəlir ki, eyni bir yerdə - Qızılağac qorugunda və ya Altıağac meşələrin-də yaşayan müxtəlif heyvanların mühiti eynidir. Halbuki heyvanların r-ın növündən, cinsindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq eyni bir qıcıq birini üçün biotik əhəmiyyət kəsb edir, o biri üçün isə tamami-lə əhəmiyyətsizdir.

Biz onların həyat şəraitində ciddi fərqlərə rast gəlirik. Bu, birinci növbədə, ondan irəli gəlir ki, hər hansı bir qıcıq heyvanların hamısı üçün eyni dərəcədə biotik qıcıq deyildir. Tutaq ki, ət birini üçün biotik əhəmiyyət kəsb etdiyi halda, o biri üçün, tamamilə əhəmiyyətsizdir. Onların yaşayış tərzini də bir-birindən fərqlənir. Birini, məsələn, meymun ağacda yaşayır, başqasının, tutaq ki, quşların həyat tərzini isə tamam başqadır. yaxud delfin suda yaşayır. On-ların bədən quruluşunun da əhəmiyyəti az deyildir. Burada başqa amillərin də rolunu qeyd etmək olar.

Lakin heyvanların davranışının psixoloji baxımdan təhlili əsas-lı surətdə göstərir ki, heyvanın mühitə uyğunlaşması bilavasitə onun sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Həyat şəraiti mürəkkəbləşdikcə, sinir sistemi daha yüksək səviyyədə inkişaf edir, sinir sistemi inkişaf etdikcə, heyvanın mühit-lə əlaqəsi genişlənir, mürəkkəbləşir.

"Sinir sistemi də tokamül prosesinin möhsuludur. Onun aşağıda-kı növlərini fərqləndirirlər: a) torvari, yaxud sığın sinir sistemi, b) duyğun sinir sistemi, v) borulu sinir sistemi (şəkil 3 a, b).

T o r v a r i s i n i r s i s t e m i on bəzi sinir sistemidir. Hidropoliplordə, meduzalarda və s. sinir hüceyrələri bədənini sothi-nə tor şəklində sopolənərək bir-biri ilə çıxıntılar vasitəsilə birləşir. Hər hansı bir sinir hüceyrəsində əmələ gələn oyanma bütün hüceyrələrə yayılır və təsir edən qıcığa hidropolip və ya meduza bütün bədənini yığmaqla cavab verir.

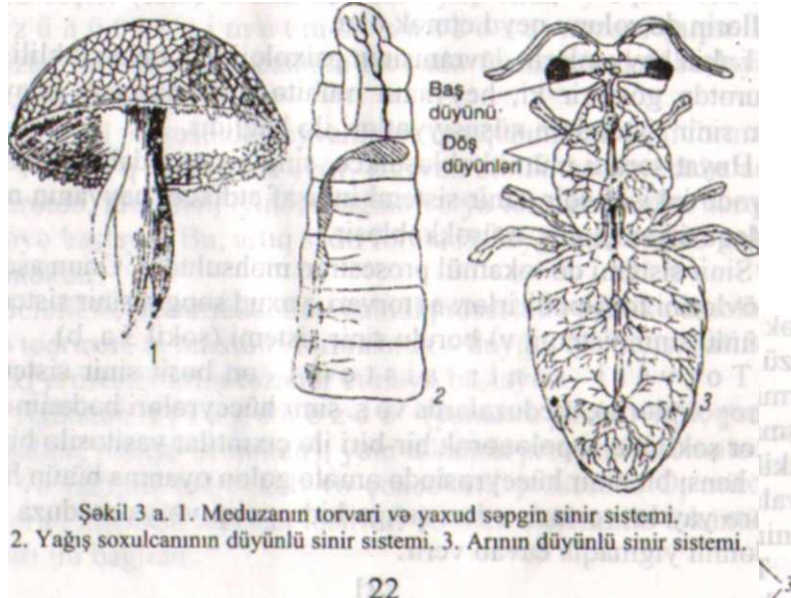
Torvari sinir sistemindən fərqli olaraq d ü y ü n l ü s i n i r s i s t e m i n d o sinir hüceyrələri qruplaşır, mərkəzi duyğunlar əmələ gəlir: sinir hüceyrələri əsas etibarilə heyvanın mühitlə daha çox təmasda olan baş hissəsində toplaşır və sinir sisteminin aşağı ətraf hissələri yuxarı mərkəzi hissələrə təbə vəziyyətdə olur.

Soxulcanların, həşəratların və s. sinir sistemi duyğun sinir sistemi misal ola bilər.

Duyğun sinir sistemi daha çox qıcıq qəbul etməyə və işləmə-yə imkan yaradır: baş duyğun müxtəlif qıcıqları qəbul edir və təhlil-dən keçirir. Meduzalara nisbətən soxulcanların və həşəratların davranışı daha da mürəkkəbləşir.

Borulu sinir sistemi ali sinir sistemi tipidir. O, burada yığılən sinir hüceyrələrinin birləşməsindən ibarətdir (məsələn, xordalılar-da). Təkamül nəticəsində onurğalılarda onurğa beyni (həmirlik) və baş beyni (beyin) - mərkəzi sinir sistemi meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Sinir sisteminin

inkişafı ilə yanaşı olaraq heyvanlar-da hiss üzvləri də inkişaf edir və təkmilləşir. Sinir sisteminin və re-septorların inkişafından asılı olaraq psixi inikas forması da mürək-kəbloşir. Heyvanlarda yeni psixi funksiyalar meydana gəlir və tə-kamülün nisbətən aşağı mərhələsində özünü göstərən psixi funksiyalar (duygular, qavrayış, hafizə və s.) təkmilləşir. Sinir sistemi nə qədər mürəkkəbdirsə, psixika da bir o qədər təkmilləşmiş olur.

Şəkil 3 a. 1. Meduzanın torvari və yaxud səpgin sinir sistemi. 2. Yağış soxulcanının düyünlü sinir sistemi. 3. Arının düyünlü sinir sistemi.

Baş beyin inkişafı onurğalı-ların təkamülündə xüsusi əhəmiyyətə malikdir (bax: şəkil 4 və 5).

Baş beyində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən lokallaşdırılmış müəyyən sahələrdə yer tutan mərkəzlər yaranır.,

Bu mərkəzlər xüsusi sinir törəmələri - assosiasiya zonaları vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəyə girir, Heyvan nə qədər yüksək inkişaf etmiş olursa, həmin zonalar bir o qədər təkmilləşmiş olur. Mərkəzi sinir sisteminə malik heyvanlar^ mühitin təsirlərini daha adekvat şəkildə əks etdirirlər. Yüksək sürətdə hərəkət edən heyvanlarda sinir fəaliyyətinin əsas fonunu şərti reflekslərin məcmusu təşkil edir.

Şəkil 3.b. İnsanın sinir sistemi. 1. Baş beyin. 2. Onurğa beyin. 3. Mühiti sinir sistemi.

Beləliklə, aydın olur ki, psixi funksiyalar heyvanın yaşayış şəraitindən və sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq inkişaf edir. Bəs, bu xüsusiyyətlər onların davranışında necə əks olunur?

Torvari sinir sisteminə malik olan heyvanlar mühitin təsirlərinə əsasən tropizmlər formasında re-aksiya göstərirlər. Düyünlü sinir sistemi səviyyəsində heyvanların davranışında tropizmlər müşahidə olunsa da, əsas yeri instinktiv davranış forması və ya instinktlər tutur. Onların davranışında hər-düşlər də özünəməxsus rol oynamağa başlayır. Borulu sinir sistemi səviyyəsində isə qeyd olunan davranış formaları ilə yanaşı intellektual davranışa rast gəlirik.

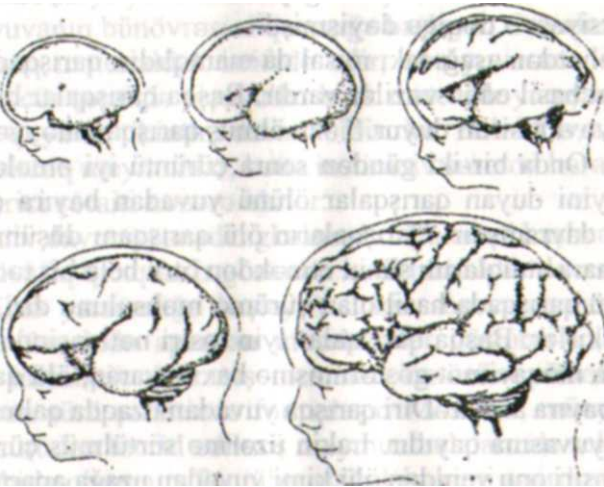
Tropizmlər nədir? Onlar necə tozəhür edirlər?

T r o p i z m (yunanca tropos - dönmək, istiqamət deməkdir) termini ilk dəfə bitkilərin günəşə doğru hərəkətlərini təsvir et-

mək məqsodilə işlədilmişdir. (Azərbaycan dilində «günəbaxan» sözü bu cəhətdən maraqlıdır.) Fransız psixologiyasında tropizm termininin sinonimi kimi «taksis» (yunanca taxis - qayda, uyğun-laşma deməkdir) terminindən istifadə olunur. Bizim ədəbiyyatda bitkilərin müvafiq reaksiyaları daha çox tropizm, heyvanların reaksiyaları isə taksis sözlərilə ifadə olunur. Bəzən həmin sözlərdən si-nonim sözlər kimi də istifadə olunur.

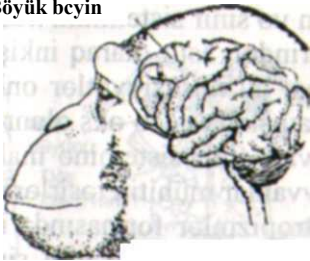
Tropizm və ya taksisin iki mərhələsini fərqləndirirlər, birinci mərhələdə canlı orqanizm müvafiq qıcıq (ışıq, kimyəvi, mexaniki və s.) istiqamətinə yönəlir, ikinci mərhələdə həmin istiqamətdə yerini doyışır. Ali heyvanlarda hafizənin inkişafı zamanında mənə-motaksis (yunanca mnemotaxis - yadda saxlamaq deməkdir) müşahidə olunur: heyvan müəyyən ərazidə davranış üçün mühüm olan oriyentirləri yadında saxlayır. Heyvanın inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq tropizm və ya taksis müxtəlif formalarda özünü göstərir.

İ n s t i n k t i v (latınca - instinktus - oyanma deməkdir) genetik cəhətdən tropizmlərlə bağlı olsa da, mahiyyət etibarilə yeni davranış forması kimi meydana çıxır. İnstinkt termini müxtəlif vaxtlarda müxtəlif məzmun ifadə etmişdir. Bir sıra hallarda şüurun əksini təşkil edən halları, bəzən insanın

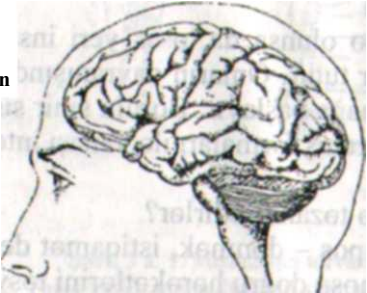
Şəkil 5. Embriional mərhələlərdə beyin inkişafı.

Şimpanze
Böyük beyin

Böyük beyin

İnsan

«düşünməmiş», «impul-

Pişik

Şəkil 4. Baş beyin böyük yarımkürələri mərkəzi sinir sisteminin ən müəssis və ali şöbəsidir. O, məməli heyvanlarda çox inkişaf etmiş, insanda isə ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Böyük yarımkürələrin orta həcmi insanabənzər meymunlarda 600 sm³ olduğu halda, insanda 1400 sm³-dir.

Böyük beyin

siv» hərəkətlərini, insan psixikasında «heyvani cəhətləri», bəzən isə mürəkkəb şərtsiz refleksləri ifadə etmək üçün instinkt terminin-dən istifadə olunmuşdur. Müasir psixologiyada terminin mənası dəqiqləşmişdir; o, elmi termin kimi «genetik cəhətdən təsbit olunmuş», «irşən möhkəmlənmiş», «anadangəlmə davranış» mənasını ifadə edir.

İnstinktiv davranış forması zəncirvari xarakter daşıyır: o, hər hansı bir qıcığın (iy, səs, duruş, dəri reaksiyaları, rəng və s.) təsiri ilə əmələ gəlir və ardıcıl surətdə davam edir. Müxtəlif hallarda hö-rümçüyün tor toxumasını, bal anasının şan qayırmasını müşahidə et-səniz, bunu asanlıqla müəyyən edə bilərsiniz. İlk baxışdan bu hərəkətlər məqsəduyğun hərəkətlərə bənzəyir, əslində isə belə deyildir. Aşağıdakı misallar bu sahədən səciyyəvidir: - oğor bal üçün nəzərdə tutulmuş şanın arxa tərəfini kəssək, arı yarasız şana müvafiq miqdarda bal doldurur və balın o biri tərəfdən axmasına bax-mayaraq şanın üzünü mumla süvayır.

Zooparkda saxlanan Nero adlı şirə bədbəxlik üzvenmişdi: xəş-

təlikdən sonra tükləri tökülmüşdü. Onunla bir qəfəsdə qalan digər vəhşilər keçəl şirə məhlə qoymayı və tez-tez ona hücum edərdilər. Psixoloqlar Nero üçün süni yal düzəltməyi təklif etmişlər. Şir tək-lifin onun xeyrinə olduğunu hiss edibmiş kimi parikin geydirilmə-sinə mane olmamışdır. Pariki geydirəndən sonra şirlərin Neroya qarşı reaksiyası o dərəcə dəyişmişdir.

Bu cəhətdən aşağıdakı misal da maraqlıdır: qanşqada feromon adlı ifrazat hasil edən vəzilər vardır. Başqa qanşqalar bu feromon-ların kimyəvi təsirini duyur. Tozə ölmüş qanşqa müəyyən feromon ifraz edir. Onda bir-iki gündən sonra çürüntü iyi əmələ gəlir. Bu çürüntü iyini duyan qanşqalar ölünü yuvadan bayıra çıxarır. Bu instinktiv davranışdır. Qanşqaların ölü qanşqanı düşünmədən yuvadan kənara atdıqlarını sübut etməkdən ötrü belə bir təcrübə apar-mışlar: ölü qanşqada hasil olan çürümə maddəsini diri qarışqanın üstünə çəkirlər. Başqa qanşqalar iyni təsirini nəticəsində diri qarış-qanı, onun müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, ölü qarışqa kimi yuvadan bayıra atırlar. Diri qarışqa yuvadan uzaqda qalmayı və ye-nidən öz yuvasına qayıdır. Lakin üzərinə sürülmüş çürüntü məhlulunun təsiri onu yenidən ölü kimi yuvadan uzağa aparmağa vadar edir. Diri «meyitin» yuvadan uzağa daşınması şəkildə olan belə instinktiv hərəkət təcrübəni aparən şəxs tərəfindən qarışqanın üzə-rinə çəkilməş məhlul öz təsirini itirənə qədər davam edir.

Instinktiv davranış formalanna heyvanların hamısında geniş təsadüf olunur. İnkişaf etmiş heyvanlarda onlar daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Məsələn, yaşlı ali meymunlarda instinktiv davranış ibtidai heyvanların instinktindən əsaslı surətdə fərqlənir. Ali meymunlarda (xüsusən şimpanzədə) anadangəlmə davranış forması olan yuva tikmək instinkti mövcuddur. Tobii şəraitdə onlar budaq-larda yuva qururlar. Müşahidələr göstərir ki, meymunların yuva qurmaları onların materialı seçərkən praktik təhlildən istifadə et-mələrinə, yəni onları yararlılığına görə ayırmalarına səbəb olur. Tədqiqatın gedişi prosesində meymunların quruculuq «fəaliyyəti» gəmiricilərin (siçovulun) yuva qurması ilə müqayisə edilmişdir. Müxtəlif bərkliyə malik olan materialdan, məsələn, ağac budağından və kağızdan həm şimpanze, həm də siçovul eyni tipli yuva qururlar: yuvanın əsasını nisbətən bərk materialdan, iç səthini isə daha yumşaq materialdan düzəldirlər. Əgər şimpanzəyə və siçovula yalnız yumşaq material versək, onlar homin materialdan yuva qur-mağa başlayırlar. Əgər heyvanlar əvvəlcə toqquşulmuş materi-

26 aldan yuva qurub qurtarandan sonra onlara daha bərk material ver-sək, dərhal heyvanların reaksiyalarının keyfiyyətə fərqli olduğu aşkara çıxar. Şimpanze daha bərk materialı alan kimi, dərhal yuva-nı yenidən qurmağa başlayır. Əlinin bir hərəkəti ilə o, yumşaq materialdan düzəltdiyi yuvanı kənara itələyir, bərk materialı götürür və ondan yuvanın bünövrəsini qurmağa başlayır. O, yalnız bundan sonra yumşaq materialdan istifadə edir, onu yuvasının içərisinə» döşəyir. Bu cür şəraitdə siçovullar bərk materialı yumşaq materia-
lın

üzərinə qoyaraq tikintini davam etdirirlər. Beləliklə, siçovullar-dan fərqli olaraq meymunlar, hətta instinktiv surətdə hərəkət edən-də belə, xarici şəraiti nəzərə alırlar.

Instinktiv davranış anadangəlmədir. Bu onun başlıca xüsusiyyəti-dir. Müvafiq qıcıq təsir göstərən kimi instinktiv davranış da bir növ öz-özünə yaranmağa başlayır. Lakin son zamanlar xüsusilə meymunlar üzərində aparılan müşahidələr göstərdi ki, nisbətən mürəkkəb instinktiv davranış tormaları öz-özünə əmələ gəlmir. Onlar əsasən sürü şəraitində formalaşır. Məsələn, müəyyən edil-mişdir ki, sürüdən təcrid edilmiş meymun balalarında seksual dav-ranış müşahidə olunmur. Təcrübə aşağıdakı kimi aparılmışdır: üzə-rində təcrübə aparılan cavan meymunlardan hər biri ayrıca qəfəsə salınmışdır. Onlar bir-birini görsə və eşitsə də, bir-biri ilə fiziki ün-siyyətə girmək imkanından məhrum idilər, başqa sözlə, seksual oyunların baş verməsi imkanı aradan qaldırılmışdı. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra tədqiqatçılar homin meymunlardan nəsil almaq məqsədilə onları bir yerdə buraxanda molum oldu ki, seksual davranışın formalaşması bilavasitə qrup effekti ilə şərtlənir.

Başqa tədqiqatlar da bu nəticəni sübut edir. Q. F. Xarlou təzə doğulmuş Masasas rhesus növlü meymunların analarından ayrıl-b on-ları fərdi qəfəslərdə saxladı. Qəfəslərə yan-yana iki cansız ana mo-deli qoyulmuşdu. Onlardan hər ikisinin «bədən»i tor-tor məftildən hazırlanmışdı. Lakin birincidən fərqli olaraq ikincinin üstünə tüklü parça çəkilməmişdi. Birinci ananın şərti surətdə «məftil ana», ikincini isə «parca ana» adlandıraraq. Onların arasında bir fərq də var idi: «məftil ana»nın əmzیکləri var idi: meymunları həmin əmzیکlər və-sitəsilə yedirdirdilər (şəkil 6).

Təcrübələrin gedişində maraqlı nəticələr alındı: meymun bala-ları öz günlərinin çoxunu «parca ananın» yanında keçirirdilər, ona daha çox sığınır, onu daha çox əzizləyirdilər. Bu göstərir ki, ana ilə bala arasında rabitələrin yaranmasında cismani təmas daha böyük

27 əhəmiyyətə malikdir, aclığın əhəmiyyəti isə nisbətən azdır (məftil ananın əmzیکləri olsa da, meymun balaları ona çox vaxt yaxın get-mirdilər). Meymun balalarına qəfildən tanış olmayan hər hansı bir əşya göstərdikdə də, onlar adətən «parca ananın» yanına qaçırdılar (şəkil 7).

Xarlou eksperimentləri müxtəlif variantlarda təşkil edirdi. On-lardan bəziləri ilə tanış olaq. Eksperimentin bir variantında meymun balası 180 gün «parca ananın» yanında bəslənildikdən sonra onu 90 gün tək saxlayırlar. 90 gündən sonra meymun balasını «parca ananın» yanına buraxırlar; o, ilk vaxtlarda olduğu kimi, «parca anaya» sığınmağa, onu tumarlamağa, yalamağa

başlayır. Deməli, 90 gün meymunla «parca ana» arasında əvvəllər yaranmış cmosio-nal rabitələri poza bilməmişdir.

Eksperimentin başqa bir variantı: meymun balalarını 3 qrupa -A. B və V qruplarına böldülər.

A qrupunda meymun balalarını 180 gün tok (anasız) saxladılar, sonra isə onlara ümumi «idman meydançasında» başqa meymunlar-la oynamaq imkanı verdilər.

B qrupunda meymun balaları 180 gün «parca ananın» yanında saxlanıldı, onları yalnız bundan sonra başqa meymun balalarının yanına buraxdılar.

V qrupunda da meymun balaları «parca ananın» yanında saxlanılırdı. Lakin onlara ovvoldon eyni vaxtda başqa meymun balaları ilə birlikdə oynamaq üçün şərait yaradılmışdı.

Eksperimentin nəticələri göstərdi ki, meymunun başqa meymunlardan təcrid edilməsi nəticəsində onların davranışında dəyişikliklər əmələ gəlir. A qrupundan olanlar başqa meymun balaları ilə oynamır, onlarla əlaqə saxlamırlar. Hətta onların «parca ana» ilə oyunu belə, başqa qruplardakı meymunların öz anaları ilə oyunun-dan seçilirdi. B qrupundakı meymun balaları hətta «parca ananın» yanında büzüşüb künco sığınırldılar. Halbuki V qrupuna daxil edilmiş meymunlar başqa meymun balaları ilə asanlıqla əlaqəyə girir, birgə oyunlarda sorbət iştirak edirdilər.

Xarlou meymun balaları üzərində müşahidələrini 11/un müddət davam etdirmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, B qrupuna daxil edilmiş **meymun** balalarının seksual davranışında sonralar ciddi pozğunluqlar əmələ gəlir. Onlar, hətta ana olduqda belə, öz balalarına «ana kimi» yanaşırlar: ya öz balaları ilə ümumiyyətlə maraqlanmırlar, ya da onları vurur, ümitsiz halda ona sığınmaq istəyən bə-

28 lasını özündən uzaqlaşdırır. Halbuki V qrupuna daxil edilmiş meymun balaları böyüyəndən sonra özlərini normal surətdə aparırlar.

Bundan başqa, son zamanlar aparılmış tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş i m p r i n t i n q faktlarının müəyyən edilməsi maraqlıdır; xüsusilə K. Lorentsin qazlarla apardığı təcrübələrin təhlili göstərdi ki, vaxtilə, tamamilə və bütünlüklə anadangəlmə, irsi, instinktiv davranışa aid edilən bir çox davranış formaları oslində həyatda qazanılmadı.

K. Lorents qaz yumurtalarını iki yerdə ayırdı, onlardan birinciləri ana qazın altına, ikinciləri isə inkubatora qoymuşdu. Yumurtadan qaz balaları çıxdıqda onların bir hissəsi ana qazla birlikdə dən ax-tarmağa başlayır, inkubator qazları isə ilk dəfə Lorentsi görür və hər yerdə onun arxasınca getməyə başlayırlar (şəkil 8).

Qaz balalarının hamısını bir yerdə yığıb üstlərini böyük bir qutu ilə örtüldü. Bir qədər sonra qutunu götürdülər: qaz balaları öz «valideynlərini» - ana qazı

və Lorentsi görən kimi dərhal iki yerdə ayrıldılar. Hərəsi «öz valideyninin» yanına getdi. K. Lorents bu hadisəni «imprinting» adlandırdı.

İ m p r i n t i n q (inkiliscə - imprint - hokkolma deməkdir) quş və heyvan balalarının öz həyatlarının ilk çağlarında (ilk saatlar-da və ya birinci günlərdə) bilavasitə yaxınlıqda yerləşən mütəhər-rik cisimləri təsbit etmək və yadda saxlamaq qabiliyyətinə deyilir. Müəyyən edilmişdir ki, oğər cisim (və yaxud adam) hərəkət etmir-sə, qaz onu görən kimi dayanır. Halbuki yumurtadan çıxandan sonra qaz balasının ilk dəfə gördüyü cisim hərəkət edərsə, o həmin cis-mi yanında saxlayır və onu gö-rən kimi izləməyə başlayır. Şəkil 9-da imprintinqin öyrənilməsi sahəsində aparılmış təcrübə təsvir olunur.

Mühit doyişkəndir. Ona tək-cə instinktiv davranış for-masında uyğunlaşma oslində mümkün deyildir. Bu zəmində də heyvanlar mühitə hom də fərdi surətdə uyğunlaşırlar. Onlar öyrənmə, eləcə də bir çox hallarda toqlid yolu ilə müxtəlif vordişlərə yiyələnir-

29
lər.

Şəkil 9. Ördək balası yumurtadan çıxandan sonra ilk dəfə hərəkət edəndə süni ana ördəyi görür və onu izləməyə başlayır. Bu imprintinqin yaranması ilə izah olunur.

Fərdi qazanılmış davranış formaları dedikdə, heyvanların yiyələndikləri vordişlər nəzərdə tutulur. Bir məsələyə diqqət edək; bu davranış forması nə üçün fərdi davranış forması adlanır? Instinktlər növə məxsusdur. Bu o deməkdir ki, eyni bir instinktiv davranış müvafiq növə məxsus olan heyvanların, məsələn, itlərin hamısında əsasən eyni xüsusiyyətlərlə təzahür edir. Halbuki vordişlər fərdi xarakter daşıyır. İki müxtəlif şəraitdə cəmi növün iki itini birində bir cür, o birində isə başqa cür vordişlər formalaşır, yəni onların formalaşması fərdi xarakter daşıyır. Lakin bundan əvvəl ol-mayaraq fərdi qazanılmış davranış formaları instinktiv davranış formaları əsasında təşəkkül edir. Bu iki davranış formaları bir-birilə o qədər qarşılıqlı

əlaqədə təzahür edirlər ki, hətta bəzən onları bir-birindən forqlondirmək çətin olur. İmprinting faktlarının müəyyən edilməsi bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malik idi.

İntellektual davranış da genetik cəhətdən instinktiv və fərdi qazanılmış davranış formaları ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhəti nəzo-rə almadan intellektual davranışı başa düşmək olmaz.

İntellektual davranış nədir? Ona nə üçün məhz «intellektual» davranış deyilir? intellektual davranışın əsasını ayn-ayrı cisimlər arasındakı mürokkəb münasibətləri oks etdirmək təşkil edir; bu zaman heyvan iki cisim arasındakı əlaqəni tapdığına görə bu davranış formasını intellektual davranış kimi xarakterizə edirlər (şəkil 10).

Akademik İ. P. Pavlovun Rəfael adlı meymunla apardığı təcrü-bələr bu sahədə klassik təcrübələr hesab olunur. Şəkil 10-da onlar-dan biri təsvir edilmişdir.

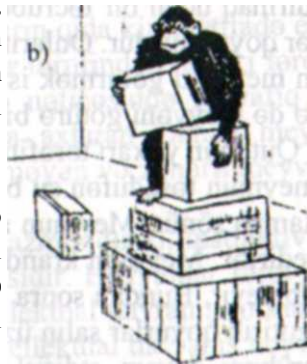
Yuxarıdan banan asılmışdır. Otağa isə bir neçə yeşik və taxta parçalan tökülmüşdür. Ac meymun bananı görən kimi atılıb-düş-məyə başlayır, yeşikləri üst-üstə yığır, lakin əli banana çatmır, bir-dən gözü taxta parçasına sataşır, məsələnin həlli yolunu tapır: taxta parçasından istifadə edib bananı götürür. Golin, təsvir etdiyimiz təcrübədə bəzi cəhətlərə diqqət edək.

Birincisi. Meymun ağacdən bir növ alət kimi istifadə etdi. intellektual davranışın mahiyyətini başa düşmək üçün bu faktın əhə-miyyəti böyükdür. Lakin onu şişirtmədən düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Meymunlar, adətən, qabaqcadan alət hazırlamırlar: alət onlar üçün bilavasitə iş prosesində öz-özünə meydana çıxır, tezliklə do öz əhəmiyyətini itirir. Bizim misalımızda meymun bananı götür-dükdən sonra alət kimi istifadə etdiyi ağacı dərhal tullayır, çünki

30

ağac onun üçün öz əhəmiyyətini itirir. Bu o deməkdir ki, meymunlar istifadə etdikləri alətləri qonımurlar. Başlıca cə-hətlərdən biri do ondan ibarətdir ki, onlar özlərinin təcrübəsini

Şəkil 10. Meymunun eqli davranışına aid locrö-bələr: a) meymun ağacın köməyi ilə almanı götürür. b) meymun tavandan asıl-mış meyvəni əldə etmək üçün yeşikləri üst-üstə yığır. v) meymun müvafiq nümunələrə osasən oxşar fiqurları seçir.

başqa meymun-

lara, eləcə do öz balalarına vermirlər. Əgər biz başqa bir meymunu homin soraito salsaq, bananı ağacla əldə etmək imkanını o, özü ax-tanb tapmalıdır.

İkincisi. Meymunun gözü taxta parçasma sataşanda, məsolonin həlli yolunu tapır. Alman psixoloqlarından V. Köler, K. Büler və b. bu faktı «insayt» (inkiliscə - insight - anlama, birdən başa düşmək deməkdir) termini ilə ifadə etməyə başladılar.

Onlar insayt effektini meymunlarda spəsifik insan təfəkkürü-nün əlaniv)tı kimi qiymətləndirirdilər. TəsədüFı deyildir ki, sonralar alman psixoloqları (M. Vertheymer və K. Dunker) insayt terminin-

31 dən insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərini təsvir etmək məqsədilə də istifadə etməyə başladılar. Meymunların intellektual hərəkətlə-ri konkret praktik təfəkkür şoklində baş verir. Bu faktlar öz-özlü-yündə təfəkkürün filogenctik köklərini başa düşmək baxımından nə qədər maraqlı olsa da, heyvanların intellektual davranışını insa-nın təfəkkürü ilə cyniloşdirmək olmaz. Biz sonrakı bölmələrdə bu-nun səbəblərini nozordən keçirəcəyik. Burada isə həmin fikri əsas-landırmaq üçün bir təcrübə ilə tanış olaq. Qutunun içərisinə mey-vələr qoyulmuşdur. Onların qarşısında isə spirt lam past yanır. Meymun meyvəni götürmək istəyir, lakin lampa olını yandırır və buna görə də meyvəni götürə bilmir.

Qutunun yuxarı tərəfində su bakı qoyulmuşdur. Təcrübə zama-nı meymun təsadüfən su bəsinin kranına toxunur. Krandan su axır və lampa sönmür. Meymun meyvələri götürüb yeyir. Təcrübəni təkrar edirlər. Meymun krandakı su ilə odu söndürür və meyvəni götürüb yeyir. Bundan sonra hovuzun üzərində sal düzəldirlər. Qutu-nu gətirib qoyurlar salın üzərinə. Su bakı isə əvvəlki yerində qalır. Təcrübəni davam etdirirlər. Meymun meyvələri götürmək üçün spirt lampasını söndürürlər. O, ətrafa baxır: hovuz su ilə

Tosadüfi deyildir ki, K. Marks sonayenin tarixini insan mahiy-yəti qüvvələrinin açıq kitabı, hissi surotto qarşımızda duran insan psixologiyası adlandırmışdır. İnsanın fikrən yaratdığı ideal surətlə-rin həyata keçirilməsi prosesi də ictimai xarakter daşıyır: o, ya mü-vafiq ideal surotlori başqa adamlarla birlikdə həyata keçirir, ya da onun fikrən yaratdığı surotlor başqa

adamların fəaliyyətində həyata keçirilir. İnsan, hətta tok olanda da başqa adam onun «başında mövcud olur».

Bu məsələni başa düşmək üçün biz ictimai və fərdi şüurun nis-bəti mosoləsini aydınlaşdırmalıyıq. Psixologiya fərdi şüurun xüsu-siyyotlorini öyronir (psixologiya elminin müöyyən sahələri, məsə-lən, sosial psixologiya ictimai şüurunun bozi aspektləri ilə maraq-lanır). Lakin öz-özlüyündə götürülmüş hor hansı bir tok adanu öy-rənmək yolu ilə şüurun inkişafını şərtləndirən hərəkətvcrici qüv-

34 voləri, sosial amilləri aydınlaşdırmaq prinsip ctibarilə miimkün de-yildir. İctimai şüur nədir? İctimai şüur dedikdə bütövlükdə müəyyən cəmiyyət üçün və ya müöyyən sosial qrup üçün səciyyəvi olan ba-xışlar, idcyalar nəzərdə tutulur. Cəmiyyətdə ictimai şüur müxtəlif formalarda: ictimai-siyasi və hüquqi nozorıyyələr vo baxışlar, fəl-səfə, əxlaq, incəsənət, din şoklindo meydana çıxır, ictimai varlığı oks etdirib, ona fəal təsir göstoron bu formalardan hor birinin öz inikas obyektı və üsulu vardır, hor biri insanların ictimai varlığına özünomoxsus bir şəkildə təsir göstəii. Comıyyoti təşkil edon insanlar olmadan comıyyət mümkün deyildir vo deməli, fordlərin şü-uru olmadan ictimai şüur da mümkün deyildir.

Fərdi şüurun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. ünun «tərcü-meyi-hah» ictimai şüurun «torcümeyi-halından» fərqlənir. Fərdi şüur adamın doğulması ili və ölümü ilə birlikdə doğulur və ölüb ge-dir. Şüur fərdin həyat yolunun tokraredilməz əlamotlorini, torbiyə-sinin xüsusiyyətlərini, ona olan müxtolif siyasi vo ideoloji təsirləri ifadə edir. Fərdi şüur və makro və mikromühitin (sosial qrupun ho-yat şəraiti), homçinin, ailonin, dostlann, tanışların vo nohayot, şəx-si həyat şəraitinin təsirinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Fərdi şüur insanın inkişaf səviyyəsi, şəxsi xarakteri vo sairo kimi amillorin də təsiri altında olur.

İctimai şüurla fərdi şüur daim bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, qarşılıqlı surotdo bir-birini zənginləşdirir. Hor bir insan bütün hə-yatı boyu başqa insanlarla münasibətləri vasitəsilə, təlim, torbiyə yolu ilə ictimai şüur normalarını mənimsəyir. Bu dialektik proses-dir.

5. İnsanların omək fəaliyyəti

Şüur neco əmələ gəlmişdir? Onun yaranmasının başlıca şərti nodən ibarət olmuşdur? Bu suallara cavab vermək üçün biz insanın tokamül prosesi vo onu şərtləndirən amillorlə ümumi şəkildə olsa da tanış olmalıyıq.

Meymun və insan canlıların cyni bir dəstəsinə - primatlar dəş-utsino daxildir. İnsanlar primatlar dəstəsində müstəqil ailə - homi-nid (latınca - hominidas - homo insan deməkdir) ailəsini təşkil xlır.

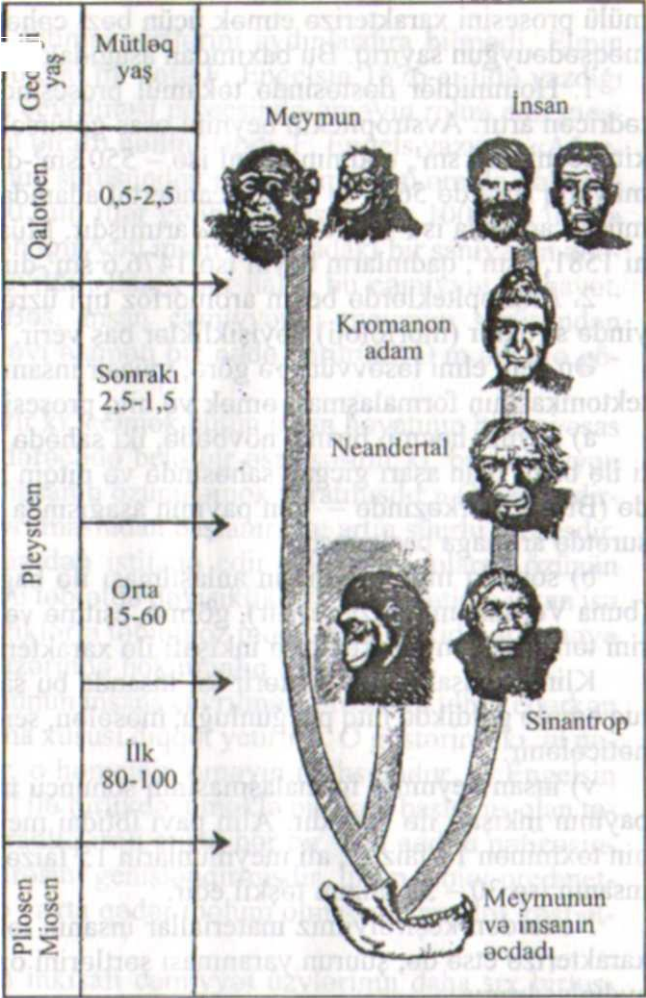
Bu belə də olmalıdır, çünki insan özünün bütün xüsusiyyətləri-nə görə primatlar dəstəsinin digər ailolərindən fərqlənir. Müasir elmdə bu baxımdan üç cohotə xüsusi diqqət yetirilir və onlara bir-likdə hominid Iriadası (üçlüyü) dcyilir.

Hominid triadasına aşağıdakılar daxildir: a) dik (ayaq üstə) ye-rimo, b) əllərin inkişafı, v) beynin inkişafı (nisbətən çox inkişaf et-miş böyük beyin).

Dik yerimə və əllorin inkişafı nəticəsində görmə, lamise və s. sahəsində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir; beynin hərəki mərkəz-ləri inkişaf edir. İnsanın böyük yarımküroləri qabığının mühüm his-səsini əllərin, xüsusilo onun insanda bütün digər barmaqlara qarşı qoyulan baş barmaqlann fəaliyyəti ilə bağlı hüceyrələr, eləcə də nitq üzvləri əzələlorinin - dodaqlann və dilin funksiyalan ilə bağ-lı hüceyrələr təşkil cdir. Beynin inkişafı zəminində isə insanın psixi həyatı ycnı keyfiyyətlər kosb cdir.

İnsanabənzər meymunlar və insan driopitekdən (ağac meymu-nundan) əmələ

Neandertal gəlmişdir. Onlann yer o fəmaləşması prosesi təxminən bnr milyon ilə qodər dövrü əhatə cdir. İnsanın ən qədim əcdadlan içərisində a v s t r o p i t e k (cənub meymunu) və

Şəkil 13. İnsanın tokamülü prosesi.

pitkantropolar (meymun-insan) özünəməxsus yer tutur. Onfardripiteklərdən əmələ gəlmişdir. Sinantrop (Çin adamı deməkdir: qalıqları Çindən tapıldığı üçün onu belə adlandırırlar) da meymun-insan qrupuna daxildir. Neandertal adam (qalıqları 1856-cı ildə Almaniyanın Ne-andertal vadisindən tapılmışdır) və kromanyon adam (qalıqları 1886-cı ildə Fransada Kro-Manyon adlı sahədə tapılıb) insanın sonrakı inkişafı mərhələlərini xarakterizə edir (bax: şəkil 13).

İnsanın formalaşması prosesi haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün qədim insanlar üçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirək.

Avstropitek yüksək inkişaf etmiş meymun idi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, o, iki ayaq üstə gəzirdi.

Pitekanthropun bədən quruluşunda isə meymun və insan ola-mətləri aydın nozoro çapırdı. Meymun beyninin çəkisi 600 q oldu-ğu halda, onun beyninin çəkisi 800 - 900 q gəlirdi. Pitekanthrop daş alətlərdən istifadə edirdi. Sinantropun beyninin çəkisi daha da artmışdı: o, 1000 - 1200 q-a çatırdı. Sinantrop oddan istifadə edirdi; o, müxtəlif və daha mükəmməl əmək alətləri hazırlayırdı.

36 adamlar iiziində 300 -100 min il əvvəl 1 aşam ı şdır. Onun bəyni daha da inkişaf et-mişdi. Boyu 160-170 sm idi.

Kromanyon adamlar yer üzündə 25 min il əvvəl meydana çıxmışdır. Onların modoniyəti yüksək idi. Məsələn, kromanyon adam artıq sümükdən istifadə edirdi. O müasir adam üçün sosiyyevi olan bədən quruluşuna malik idi.

Kromanyon adamı fiziki inkişaf xüsusiyyətlərinə görə müasir adam adlandırılır. Əgər biz kromanyon adamı bu baxımdan müasir adamla müqayisə etsək, onların demək olar ki, bir-birinə oxşadığını görə bilərik. Lakin kromanyon adam fiziki

baxımdan müasir adama bənzərsə də, psixoloji cəhətdən ondan köklü surətdə fərqlənir. Bu o deməkdir ki, kromanyon adam formalaşandan sonra, insanın təkamülü sosial xarakter daşımışdır.

İnsanın təkamülü mürəkkəb prosesdir. Biz burada beynin toka-

37 mülü prosesini xarakterizə etmək üçün bəzi cəhətləri qeyd etməyi məqsəduyğun sayırıq. Bu baxımdan aşağıdakılar maraqlıdır.

1. Hominidlər dəstəsinə təkamül prosesində beynin kütləsi tədricən artır. Avstropitekin beynini əsas götürsək (kişi avstropitekin beyni 600 sm³, qadının beyni isə - 550 sm³-dir), pitekanthropda müvafiq surətdə 56% və 67%, neandertal adamda 144% və 131%, müasir adamda isə 164% və 168% artmışdır. Müasir kişilərin beyni 1581,1 sm³ qadınlara beyni isə 1476,6 sm³-dir.

2. Andropitəklərdə beynin aramorfizmi tipi üzrə inkişaf edir: bəzində struktur (morfoloji) dəyişikliklər baş verir.

Ən yeni elmi təsəvvürlərə görə, müasir insanın beyninin arxitektikasının formalaşması əmək və nitq prosesi ilə bağlıdır:

a) beynin həcmi, birinci növbədə, iki sahədə - əllərin hərəkəti ilə bağlı olan aşırı gicgah sahəsində və nitqin hərəkəti sahəsində (Broka mərkəzində - alın payının aşağısında yerləşir) intensiv surətdə artmağa başlamışdır.

b) sonrakı mərhələ nitqin anlaşılması ilə bağlı olan sahələrin (buna Vernike mərkəzi deyilir). gəncə, eşitmə və ləmə proseslərini tənzim edən mərkəzlərin inkişafı ilə xarakterizə olunur.

Klinik müşahidələr göstərir ki, insanda bu sahələrdə pozğunluq əmələ gəldikdə nitq pozğunluğu, məsələn, semantik afaziya ilə müşayiətlənir.

v) insan beyninin formalaşmasının sonuncu mərhələsi isə alın payının inkişafı ilə bağlıdır. Alın payı ibtidai meymunların beyninin təxminən 10 faizini, ali meymunların 15 faizə qədərini, müasir insanın isə 30 - 33 faizini təşkil edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz materiallar insanın təkamülü prosesini xarakterizə etsə də, şüurun yaranması şərtlərini öz-özlüyündə hələ aydınlaşdırmır.

Ulu əcdadlarımız sürü halında yaşayırdılar və dik yeriməyi öyrətinəyər başlamışdılar. «Bununla da meymundan insana keçmək üçün qəti bir addım atılmışdır.» Lakin ulu əcdadlarımızın sürü halında yaşaması və dik yeriməsi bioloji amillərdir. Halbuki şüur icmimai-tarixi hadisədir, öz-özlüyündə bu və ya digər bioloji amilə nə qədər əhəmiyyətli olsa da, bu hələ şüurun yaranmasını şərtləndirə bilmədi.

Ç. Darvin 1871-ci ildə nəşr olunmuş «İnsanın monşoyi və cin-si seçmə» əsərində sübut etdi ki, insan heyvandan omolə golmişdir. O, problemin bioloji məsələlərini parlaq şokildə holl etdi. Lakin in-

38 sanın yaranmasının ictimai şərtlərini aydınlaşdırma bilmədi. Elmin bu fundamental problemi ilk dəfə F. Engelsin 1876-cı ildə yazdığı «Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu» adlı məş-hur əsərində özünün otəflı hollını tapdı. F. Engels yazırdı: «Ağac-lara dınnaşan meymun sürüsündən insan cəmiyyəti əmələ gəlinca-yə qodər, yəqin 100 min illər gəlib kəçmişdir; bu 100 min illərin isə yər tarixindəki ohomiyyəti insan həyatındakı bir saniyənin əhə-miyyətidən çox deyildir. Lakin hər halda bu cəmiyyət, nohayət, omolə golmişdir. Bos, insan cəmiyyətini meymun sürüsündən fərqləndirən sociyyovi əlaməti biz nədə görürük? Ə m o k d ə gə-rürük.»

F. Engels göstərir ki, «Ətək bütün insan həyatının birinci əsas sortidir, hom do o dorəcodə belo bir əsas şərtidir ki, biz müəyyən monada demoliyik: insanın özünü omok yaratmışdır.» O qeyd edirdi, əmək alətlər qayrılmasından başlanır. Bu artıq şüurlu prosesdir. «Heyvan xarici tobiotdan istifadə edir və sadəcə olaraq özünün mövcud olması ilə bu tobiotda dəyişikliklər əmələ gətirir; insan isə öz yaratdığı dəyişikliklərlə tobioti öz məqsədlərinə xidmət etməyə məcbur edir, onun üzərində hökmranlıq edir.»

F. Engels meymunun insana çevrilməsi prosesini təhlil edərkən insan əlinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. O göstərirdi ki, ol nə-inki əmək orqanıdır, o həmçinin omoyin məhsuludur. F. Engelsin fikrincə, olin inkişafı ilə birlikdə, əməklə birlikdə başlamış olan to-biət üzərində hökmranlıq irolu atılan hər bir yeni addım nəticəsində insanın görüş dairəsini genişləndirir. İnsan təbiət predmet-lərində daim yeni, o vaxta qədər məlum olmayan xassələr kəşf etmişdir.

Dəməli, əməyin inkişafı cəmiyyət üzvlərinin daha sıx birləş-məsinə kömək etmişdir. çünki onun sayəsində birgə fəaliyyət, qar-şılıqlı kömək halları daha tez-tez baş verməyə başlamış və hər bir ayrıca üzv bu birgə fəaliyyətin faydalı olduğunu daha aydın dərək etməyə başlamışdır. «Qısa desək, təşəkkül tapan insanlar o yerə çatmışlar ki, onlarda bir-birinə bir şey söyləmək tələbatı meydana gəlmişdir. Tələbat özünə orqan yaratmışdır. Meymunun inkişaf et-məmiş olan xirdəyi yavaş-yavaş, lakin dərindən, modulyasiya yolu ilə, gətirdikcə daha artıq inkişaf edən modulyasiyaya keçmək üçün döyüşmüş, ağır orqanları isə tədricən bir-birinin ardınca sə-hih səslər tələflər etməyi öyrənmişdir». Deyilənlərdən aydın olur ki, «əvvəlcə omok, sonra isə onunla birlikdə solih nitq ələ iki əh

39 başlıca əməl olmuşdur ki, bunların təsiri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir; bu bəyin meymun beyninə nə qədər bənzərsə də, böyüklüyü və mükəmməlliyi cəhətdən ondan olduqca üstündür. Beynin daha da inkişaf etməsi ilə yanaşı onun 9D yaxın alətləri - hiss orqanları daha da inkişaf etmişdir. Nitqin tədricən inkişafı eşitmə orqanının müvafiq surətdə təkmilləşməsi ilə müşayiət edilirdi ki, ümumiyyətlə beynin də inkişafı,

bütövlük-də bütün hissələrin təkmilləşməsi ilə müşayiət edilmişdir. Qartal insandan xeyli uzaq körür, lakin insan gözü şeylərdə qartal gözündən daha çox əlamətləri ayırd edir. İtin iy hissi insanınkindən xeyli itir, lakin it, insan üçün müxtəlif şeylərin müəyyən əlamətləri olan iylərin yüzə birini də fərqləndirə bilmir. Meymunun ən köbud, ən ibtidai formada güclə malik olduğu ləməsi hissi isə ancaq insan ol-nin öz inkişafı ilə birlikdə, əmək sayəsində əmələ gəlmişdir.»

Əmək insanın ontogenetik (yunanca - ontos - fərd, genesis -döğulmə, mənşə, yəni fərdin inkişafı deməkdir) inkişafının həllədi-ci əməlidir. Bu, birinci növbədə, əməyin özününün mahiyyəti ilə bağlıdır.

Əmək prosesində iki mühüm cəhət fərqləndirmək lazımdır. İnsan, bir tərəfdən, əmək subyektini kimi çıxış edərək təbiətə təsir göstərir.

K. Marks göstərirdi ki, «əmək hər şeydən əvvəl insanla təbiət arasında baş verən bir prosesdir, insanın öz fəaliyyəti sayəsində özü ilə təbiət arasındakı maddələr mübadiləsində vasitəçi olduğu, bu mübadiləni tənzim edirdi və onu nəzarət etməkdə saxladığı bir prosesdir. İnsan özü təbiət maddəsinə bir təbiət qüvvəsi kimi qarşı durur. İnsan təbiət maddəsinə öz yaşayışına yararlı olan bir formada mənimsəmək üçün öz bədənində mənsub olan təbii Cüvvələri: əl və ayaqlarını, başını və barmaqlarını hərəkətə gətirir. İnsan bu hərəkət vasitəsi ilə xarici təbiətə təsir etməklə və onu dəyişdirməklə bərabər öz təbiətini də dəyişdirir. O öz təbiətində mürgələməkdə olan qüvvələri inkişaf etdirir və bu qüvvələrin fəaliyyətini öz haki-miyyətinə təbə edir».

Müasir psixologiyada bu prosesi ümumi şokildə subyekt-ob-yekt (S -O) münasibəti kimi təhlil edirlər. Lakin bununla yanaşı fundamental bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır: əmək prosesi birgə fəaliyyətdir. Burada məsələ heç də hər hansı bir adamın əmək prosesində fiziki cəhətdən inkişaf etməsindən gəlmir və gə-də də bilməz. Hər bir adamın istənilən hərəkəti əmək prosesində

40 başqa adamı nəzərdə tutur. Əmək prosesi insanların qarşılıqlı təsir prosesidir. Əmək prosesinin təhlili zamanı uzun müddət kifayət qədər diqqət yetirilməmiş bu mühüm cəhət müasir psixologiyada xüsusi əhəmiyyət verilir: O subyekt-subyekt (S-S) distans ilə təhlil olunur.

6. Əşyavi fəaliyyətin ümumi quruluşu

Müasir psixologiyamın anlayışlar sistemində fəaliyyət kateqoriyası mühüm yer tutur. Fəaliyyət dedikdə insanın fəallığının özü-nəməxsus forması

nəzərdə tutulur. Çox maraqlıdır ki, dilimizdə f o a l i y y ə t sözü elə f ə a l sözündən əmələ gəlmişdir.

İnsanın fəallığı müxtəlif formalarda, məsələn, omək, təlim və ya oyun formalığında özünü göstərir. Biz fəallığın bütün bu fənnə-lərinə - omək, təlim və ya oyunun xüsusiyyətlərini fəaliyyət termini ilə nəzərdən keçirəcəyik. Bizi burada onlardan hər birinin xüsusi cəhətləri deyil, ümumi cəhətləri maraqlandıracaqdır.

Fəaliyyət genetik cəhətdən əvvəlcə praktik fəaliyyət kimi formalaşmışdır, onun əsasında isə tədricən nəzəri fəaliyyət təşəkkül etmişdir.

Praktik fəaliyyət oşyavi fəaliyyətdir. «Oşyavi» sözünün psixologiyada dəqiq mənası vardır: praktik fəaliyyət prosesində insan oşyalarla əməliyyat aparır, onları fəaliyyət prosesində dəyişərək dərək edir və xarici aləmi daha adəkvat surətdə əks etdirir. Belə fə-aliyyətdə oşyavi fəaliyyət deyilir.

Psixologiya elmi fəaliyyətin hansı cəhətlərini öyrənir? Fərdi fəaliyyətin, eləcə də birgə qrup (kollektiv) fəaliyyətinin psixoloji baxımdan özünəməxsus strukturu vardır. Buraya nələr daxildir? Onların qarşılıqlı əlaqəsi necədir? Fəaliyyətin struktur vahidləri necə əmələ gəlir? Psixi proseslər, hallar və xassələrin formalaşma-sı və inkişafında fəaliyyətin rolu nədən ibarətdir və s. Psixologiya elmi bu kimi mühüm məsələləri öyrənir.

Başqa sözlə, psixologiya fəaliyyətin subyektiv cəhətini və ya planını tədqiq edir; fəaliyyətin tədqiqi zamanı onu, birinci növbədə, fəaliyyətin motivləri, məqsədləri, bu prosesdə: sensor, persep-tiv, mnemik, iradi, emosional və b. proseslərin, rolu funksiyaları, dinamikası maraqlandırır.

İnsanın fəallığı iki formada özünü göstərir: xarici (fiziki) və da-

41 xili (psixi) fəallıq. Bu baxımdan fəaliyyət insanın daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığının vohdoti kimi özünü göstərir. Deməli, fə-aliyyət insanın dərək olunmuş məqsədi ilə tonzım edilən daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığıdır.

Golin, indi bu tərifi əsasında fəaliyyətin strukturunu ümumi şəkildə təsvir edək:

İnsanda müəyyən bir motiv əmələ gəlir. Onu təmin etmək üçün insan öz qarşısına məqsəd qoyur və məqsədi müvafiq olaraq müəyyən işlər görməyə başlayır.

İnsan öz məqsədini müəyyən bir konkret şəraitdə həyata keçirir, şəraitdən asılı olaraq məqsədi həyata keçirməyin üsulları müəyyən olunur: eyni bir iş konkret şəraitdən asılı olaraq müxtəlif üsullarla icra edilə bilər.

Bir cəhətdən do aydınlaşdırmaq: fəaliyyətin məqsədi bərdən-birə olda edilmir: insan, əldən öz qarşısına qoyduğu ümumi məqsədi konkretləşdirir, onları aralıq məqsədlərə və ya cari məqsədlərə bö-lür: aralıq məqsədlərin xarakterindən asılı

olaraq eyni bir fəaliyyət müxtəlif formalarla həyata keçirilir. İnsan bu zaman isin noticələrini onun məqsədi ilə müqayisə edir, qiymətləndirir və nəqsanları aradan qaldırır.

Biz insan fəaliyyətinin hər bir növünü bu sxem əsasında təsvir edə bilərik. Golin fikrimizi konkretləşdirmək üçün fəaliyyətin tor-kib hissələri ilə ayn-aynıqda tanış olaq. Bu baxımdan aşağıdakı-ları-n qeyd edə bilərik:

1. Motiv-məqsəd fəaliyyətin özünəməxsus vektorunu əmələ gətirir, bu isə öz növbəsində onun istiqamətini, cəldə do sub-yektin fəaliyyət prosesində göstərdiyi səyin dərəcəsini müəyyən edir. Psixoloji tədqiqatlar (B. F. Lomov və b.) göstərir ki, fəaliyyət prosesində formalaşan və inkişaf edən psixi proses və halların bii-tiini sistemi bu vektor vasitəsilə təşkil olunur.

Motiv insani fəaliyyətə təhrək edən amillərə aiddir. Onun əsas funksiyası da, birinci növbədə, bundan ibarətdir. Lakin psixoloji baxımdan onun əhəmiyyəti daha böyükdür; motivin əmələ gəlmə-si ilə fəaliyyət özünəməxsus emosional boyala həyata keçirilir, insan fəaliyyət prosesində meydana çıxan cəldinliklərə do özünəməxsus mü-nəsitə bəsləməyə başlayır... Bu mənada da motivsiz fəaliyyət yoxdur və ola da bilməz. Lakin bir cəhətdən aydındır: fəaliyyətin konkret xarakteristikası motivlə deyil, məqsədlə müəyyən olunur. Birtərəfdən, eyni bir motiv müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə həyata

42 keçirilə bilər. Dərək tərəfdən, eyni bir motiv zəminində müxtəlif məqsədlər formalaşa bilər və əldə do formalaşır. Bu o cəldə-dir ki, motiv bir növ «çoxvalentlidir». Eyni bir məqsədin müxtəlif motivlərlə bağlı olması da mümkündür. Dörd adam təsəvvür edək. Onların dördü do, tutaraq ki, qarşısına eyni məqsəd - televizorun an-tenasını diizəltmək məqsədi qoymuşdur. Golin, onları bu işi gör-məyə təhrək edən motivlərə diqqət yetirək: onlardan birincisi özü-nün tələbatını təmin etmək istəyir, ikincisi başqa adamlara, məsələn, televizorda futbola baxacaq uşaqlarına sevinc bəxş etməyə cə-ləşir, üçüncüsü, dəfələrlə ondan antenaları təmir etməyi xahiş etmiş qonşudan canını qurtarımaq üçün işə başlayır, dördüncüsü sadəcə olaraq öz qonşuluq bərcunə yerinə yetirir və s.

Fəaliyyətin motivi ilə məqsədi nisbətən sadə hallarda məz-mun etibarilə uyğun gəlir. Fəaliyyət mürokkəbləşdikcə onların da qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri dəyişir. Bir sıra hallarda isə motiv məqsədi çevrilir.

Məqsəd əhəmiyyətli (qavrayış, surət, əhəmiyyət - təsəvvür, əhəmiyyət do müəyyən «məntiqi konstruksiya» (həkm və əqli notice) sistemi kimi meydana çıxə bilər. İnsan fəaliyyət prosesində bütün əməliyyatları bu surətlər və ya «konstruksiyalar» vasitəsilə yerinə yetirir. Bu mənada da məqsəd fəaliyyət prosesində əhəmiyyətli surət və ya konstruksiyalar kimi çıxış edir. Fəaliyyətin planlaşdırılması, qərar qəbulu, cari fəaliyyətlərin işlənməsi, noticələrin

yoxlan-ması, işin toshihi - bunların hamısı operativ obraz vo ya konstruk-siya ilo bağlıdır.

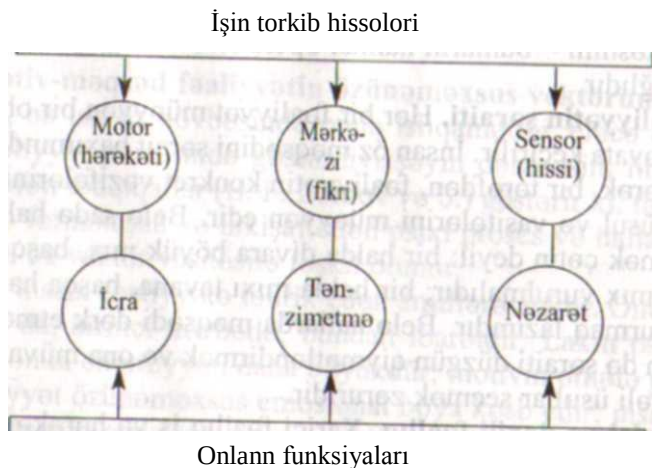
2. **Foaliyyotin şəraiti.** Hor bir foaliyyot miioyyon bir obyektiv şəraitdə hoyata keçirilir. İnsan öz məqsədini şərait baxımından qiy-mətləndirorok, bir torofdon, foaliyyotin konkret vəzifələrini, digər tərəfdən, üsul və vasitələrini müəyyən edir. Belo sadə halları to-sovvür etmək çətin deyil: bir halda divara böyük mix, başqa halda çox kiçik mix vumlmalıdır; bir halda mırı tavana, başqa halda dö-şəməyə vunnaq lazımdır. Belo hallarda moqsodi dork etmək həlo azdır, hom do şəraiti düzgün qiymətləndirmək vo ona müvafiq olaraq səmərəli üsullar seçmək zəruridir.

3. **Xarici və daxili foallıq.** Xarici fəallıq iş və hərəkətlər for-masında təzahür edir. İş nədir? Bu suala cavab vermək üçün biz ye-nə do məqsəd anlayışına müraciət etməliyik. Foaliyyotin bir ümu-mi moqsodi, bir do konkret moqsod vo ya vozifolori olur. Foaliyyotin iimumi moqsodini (Tutaq ki, fohlo yeni layiho iizro miioyyon bir

43 məhsul hazırlamalıdır.) A ilo ifadə edok. O, bu ümumi moqsodi özü üçün konkretləşdirir, daha doğrusu, A moqsodi əsasında qarşısına müxtəlif məqsədlər qoyur, onları a', a\ a\ a\ a⁵ və sairə kimi ifadə edok: a', tutaq ki, detalları yonmağı, a² onlara nişan vurmağı və s. nəzərdə tutur. **Foaliyyotin sado bir cari vozifəni həll etməyə yö-nolmuş bu cür nisbətən bitmiş elementi iş adlanır.**

Misali xatırlayaq: A məqsədini hoyata keçirmək üçün fohlo öz qarşısına 5 nisbətən sado konkret moqsod qoyur. (Ola bilor ki, iimumi moqsod beş yox, doqquz vo ya daha çox konkret moqsod şoklindo ifadə olunsun.) Bu o deməkdir ki, fohlo təsvir etdiyimiz foaliyyot çərçivəsində beş iş icra edir. Moqsod - işin morkozi tor-kib hissəsidir. Onun bundan başqa daha iki torkib hissəsi - motor (horoki) vo sensor (hissi) komponentləri vardır. İşin torkib hissələri öz funksiyalarına görə bir-birindən fərqlənilir - şəkil 14-də bu-nu aydın görmək olar.. ,

İşin torkib hissələri foaliyyet prosesində mahiyyət cəhətdən ho-rokotlər kimi

Şəkil 14. İşin torkib hissələri və funksiyaları.

təzahür edirlər. Nəzərdən keçirdiyimiz funksiyalar onların vasitəsilə həyata keçirilir.

Hərəkətlər onların trayektoriyasına, icra müddətinə, gücünə, sürətinə, tempinə, eləcə də bədənə hansı tərəfindən icra olunma-sına görə bir-birlərindən fərqlənilir. Lakin bununla belə, hərəkətləri müqayisəli tərzdə təhlil etsək, onların əsasən üç ünsürdən («tutmaq». «yerini dəyişmək» və «buraxmaq») ibarət olduğunu görərik. İş şəraitindən asılı olaraq bu ünsürlərdən hər biri özünəməxsus psixofizioloji xarakteristika kəsb edir. Məsələn, adamlar stəka-nı bir cür, balıq akvariumunu başqa cür tuturlar vo s.

Golin, indi bir mühüm cəhətə diqqət yetirək. İnsan müxtəlif iş və hərəkətləri icra edərkən cisimlərlə əməliyyat aparır: detalların yerini dəyişir, hazır məhsulu rəngləyir... başqa sözlə, xarici aləmdəki cisimlərin formasını, vəziyyətini və ya xassələrini dəyişir. Psixologiyada cisimlərin vəziyyətini və ya xassələri-ni dəyişməyə yönəlmiş və hərəkətlərə maddi (əşyavi) iş və hərəkətlər deyilir.

Bos, daxili fəallıq nədir? O hansı xüsusiyyətlərlə xarici fəallıq-dan fərqlənir? Bunu aydın təsvir etmək üçün foaliyyətdə təkcə idrak proseslərinin (bax şəkl. 1) rolunu aydınlaşdırmaq kifayətdir. Foaliyyotin planlaşdırılması, qərar qəbulu, cari informasiyaların işlənməsi, nəticənin yoxlanılması, işin təşvihi - bunların hamısı idrak proseslərinin: yəni diqqətin, qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün və s. fəaliyyəti ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır; idrak prosesləri olma-dan foaliyyot mövcud deyildir və mövcud ola da bilməz.

Problemin belə qoyuluşu böyük elmi-metodoloji əhəmiyyətə malik olan birməsələnı aydınlaşdırmaq imkanı verir. Belə ki, insa-nın xarici və daxili fəallığı bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Hər hansı bir xarici iş və hərəkət daxili proseslərlə şərtlənir. Hər bir daxili proses isə nəinki sadəcə olaraq xarici iş və hərəkətlərdə təzahür edir, həm də onların təsiri ilə dəyişir.

Qarşıya prinsipial sual çıxır: daxili proseslər xarici iş və hərəkətlərin təsiri ilə necə dəyişir? Bu nə deməkdir? Mosoloniin müasir psixologiya üçün elmi-metodoloji əhəmiyyəti də möhkəm bu sualların mahiyyəti ilə bağlıdır.

Maddi (şəxsi) iş və hərəkətlər birincidir, özəldir. Həmişə yaxşı məlum olan bir faktı xatırlayaq: daşın ağırlığını müəyyənləşdirmək üçün onu qaldırmaq lazımdır. Nə qədər belə misallar gös-tormək olar? Şeylərin məntiqi belədir.

Ən yeni psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, fəaliyyət prosesində maddi (şəxsi) iş və hərəkətlər təkrar olunduqca möhkəmlənir və yeni psixoloji xüsusiyyətlər kəsb edirlər. Burada ən azı üç istiqamət müəyyən etmək olar: a) maddi iş və hərəkətlər tədrisə daxili perseptiv (qavrayış), mnemik (hafizə), fikri (təfəkkür) və s. əmə-

45 liyyatlara çevrilir; b) onlar avtomatlaşır və fəaliyyət prosesində vərdislər kimi çıxış edirlər; v) maddi iş və hərəkətlər kommunika-tiv (inkilisco kommuncate - məlumat vermək, xəbər çatdırmaq deməkdir) əhəmiyyət kəsb edir, ifadəli hərəkətlərə - mimika, panto-mimika, jestlər və s.-yə çevrilirlər.

Biz bunlardan hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirə bilərik. Yuxarıdakı sualları aydınlaşdırmaq üçün birinci istiqamətə burada nisbətən ətraflı şərh etməliyik.

4. Interiorizasiya və eksteriorizasiya haqqında. Əvvəlcə bir misal göstərək. Uşaqlarda say haqqında təsəvvürlər necə əmələ gəlir? Onlara on ədəd çöp (və yaxud konfet və s.) verilir. Uşaqlar çöplərlə saymağı öyrənirlər (çox vaxt bu məqsədlə bəniqlərdən də istifadə olunur). Bir cəhətə diqqət edin. Bu zaman uşaqlar cisimlərlə - çöplə, eləcə də konfet **və** ya barmaq ilə əməliyyat aparır: buna görə də onların çöplə **və** s. ilə apardığı say əməliyyatları **m a d d i (e ş x a v i) ə m ə l i y y a t l a r d ı r .** Uşaqlar saymağı necə öyrənirlər? Burada çoxlu variantlar mümkündür. Onların biri belədir. Uşağa tutmaq ki, anası bir konfet göstərər deyir: -bir. Uşaq təkrar edir. Ana deyir: - mono bir konfet ver. Uşaq stolun üstündə olan konfetlərdən birini götürüb anasına verir. Ana deyir: - düzdür. Ana uşağıdan soruşur: - barmağı ilə bir göstərmə bilirsən-mi? Uşaq barmağını göstərir (əgər o, çəpərsə ana səhvə islah edir). Bu prosesdə konfetdən də, çöpdən də, başqa şeylərdən də istifadə olunur. Bu qayda ilə uşaqlarda 2, 3 və daha böyük rəqəmlər haqqında təsəvvürlər yaranır; ilk vaxtlar

uşaq say əməliyyatını ancaq cisimlərlə - çöp, konfet, fındıq və s. ilə aparır, təz-təz öz barmaq-larından istifadə edir. Gah iki konfetin üstünə üç konfet gəlir, gah yeddi çöpdən üç çöp götürüb qardaşına verir... Bu əməliyyatlar davam etdikcə, uşaqlarda tədrisə ədədlər haqqında təsəvvürlər formalaşmağa başlayır və günlərin bir günü o, heç bir cisimdən - **çöp**-dən, konfetdən və s. istifadə etmədən fikrində saymağı, üstə gəl-məyi, çıxmağı və s. öyrənir.

Bu o deməkdir ki, **uşaqda artıq ədədlər haqqında təsəvvür-lər əmələ gəlmişdir, yəni uşaqların cisimlər (çöp, konfet və s.) vasitəsilə icra etdiyi say əməliyyatları, psixoloji dildə desək, maddi əməliyyatlar fikri əməliyyatlara çevrilmişdir.**

Psixologiyada maddi (şəxsi) əməliyyatların fikri əməliyyatla-ya çevrilməsinə interiorizasiya deyilir. interiorizasiya latınca- interior sözündən əmələ gəlmişdir: monası daxili deməkdir. «Daxili»

46 sözü təsvir etdiyimiz qanunauyğunluğun mahiyyətini dəqiq ifadə edir:

maddi əməliyyatlar (çöplərlə saymaq) xarici, fikri əməliyyat-lar (fikrən saymaq) daxili əməliyyatlardır, deməli, burada söhbət xarici əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilməsindən gəlir. Interiorizasiya termini də möhkəm bu cəhətə ifadə edir.

interiorizasiya termini fransız psixoloqları (P. Jan, J. Piaje, A. Vallon və b.) tərəfindən təklif olunmuş və müxtəlif materiallar əsasında öyrənilmişdir. Hal-hazırda interiorizasiya terminindən müxtəlif psixoloji rəqəmlərdə geniş istifadə olunur.

interiorizasiya geniş anlayışdır. Bizim təsvir etdiyimiz misal nə qədər sado olsa da, onun mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Maddi əməliyyatların daxili əməliyyatlara çevrilməsi müəkkəb prosesdir. Onun bir çox qanunauyğunluqları hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Lakin bir cəhət aydındır: interiorizasiya prosesində nitq həlledici rol oynayır. Uşaq maddi əməliyyatların icrası prosesində nitq vasitəsilə bu sahədə bərqərar olmuş ictimai təcrübəni mənimsəyir: başqa adamlar kimi fikirləşməyi, mühakimə yürütmə-yi öyrənir. Psixoloqların (P. Y. Qalperin və b.) tədqiqatları göstərir ki, fikri əməliyyatlar mərhələlərlə aşağıdakı kimi formalaşır: ov-völçə əməliyyatın motivləri toşoqqul cdir (1), ilk bələdşmə sxe-mi yaranır (2), əməliyyatın maddi əsası omolo gəlir (3), sonra omolo-liyyatlar nitq vasitəsilə icra edilir (4), nəhayət, əməliyyat fikri plan-da icra olunmağa (5) başlayır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, xarici əməliyyatlar daxili əməliyyatlara çevrildikcə, şəxsi fəaliyyət zəminində psixika noşot cdir. Başqa sözlə, psixi olan şəxsi fəaliyyətin interiorizasiyası nə-tkəsində omolo gəlir, yəni psixi proseslər mahiyyət etibarilə maddi əməliyyatların ideal planı kəçməsindən başqa bir şey deyildir. Bəs, eksteriorizasiya nə deməkdir? Eksteriorizasiya latınca - exterior sözündən omolo gəlmişdir: monası xarici, zəhəri deməkdir. Burada «xarici» sözünün dəqiq psixoloji mənası vardır. Mosoloniin kökü ondan

ibarotdır ki, xarici omoliyyatlar daxili omoliyyatlara vevrilirlor, onlar iso öz növbosində yenidon xarici əməliyyatlarda tecossüm etməyə başlayırlar. Bu prosesin ümumi sxemi belodir (şokil 15).

Fikrimizi yeno də yuxarıdakı misal osasında aydınlaşdıraq: ar-tıq bizo molumdur ki, uşaq çöplorin vasitosilo fikron saymağı öyro-nir. Ona misal və ya mosələ verək: fikri əməliyyatlardan istifado edəcək vo məsəloni doftorində həll edocokdir. Bu o deməkdir ki,

Misal:
Misal:

Uşaq fikrən
Uşaq
saymağı
cöplərlə
öytənir
sayır

Misal:

Uşaq məsələni həll edir

Şəkil 15. interiorizasiya və eksteriorizasiya proseslərinin sxemi

formalaşmış fikri əməliyyatlar yenidən uşağın təlim fəaliyyətində təzahür etməyə başlayır, yəni eksteriorizasiya olunur.

İnsanın yaradıcılıq niyyətlərinin həyata keçirilməsi eksteriorizasiya prosesləri üçün səciyyəvidir. Eksteriorizasiya və interiorizasiya prosesləri qarşılıqlı əlaqədədir. Bunun da səbəbi aydındır: in-sanın əşyavi (xarici) fəaliyyəti ilə daxili fəaliyyəti qarşılıqlı voh-dotdodur. Onlar bir-birlərini qarşılıqlı surətdə şərtləndirirlər. Daxili fəaliyyət formalaşdıqca, əşyavi (xarici) fəaliyyət də yeni keyfiyyətə çatır. Əşyavi fəaliyyətdə hər bir psixi prosesin (qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür və s.) öz funksiyası vardır.

5. Vərdişlər və bacarıqlar haqqında. Eksteriorizasiya prosesləri vərdişlər və bacarıqlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Hər bir fəaliyyət müntəzəm surətdə icra edildikdə, onun tərki-binə daxil olan bəzi hərəkətlər qismən avtomatlaşır, **yəni şüurun xüsusi nəzarəti olmadan icra edilir.** Fəaliyyət prosesində qismən avtomatlaşan bəzi hərəkətlərə vərdişlər deyilir. Savadlı adamın ya-zı yazması, oxuması, yaxud təcrübəli şoferin maşını

idare etməsi, rəssamın cismin həcmi rəng vasitəsilə rəsmdə verməsi və s. vərdişlərə misal ola bilər.

Fəaliyyət prosesində məqsədin həyata keçirilməsi vərdişlərin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

İnsan yeni şəraitdə də həmişə özünün vərdişlərindən istifadə edir. Yeni şəraitdə qarşıya qoyulmuş məqsəddə müvafiq olaraq iş üsullarının seçilməsi və həyata keçirilməsi üçün mövcud bilik və vərdişlərdən istifadə olunması bacarıq adlanır.

6. Fəaliyyətin nəticəsi. Fəaliyyətin öz məntiqi vərdiş: onun konkret nəticəsi olmalıdır. Nəticə isə birdən-birə alınmır. Burada psixoloji baxımdan maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, insanlar fəaliyyətin nəticəsini işi görüb qurtarıandan sonra deyil fəaliyyət pro-sesinin gedişində qiymətləndirirlər.

Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, insan fəaliyyətin nəticəsini qabaqcadan görə bilər. Psixologiyada buna antisipasiya (latınca - anticipo - irəlicədən görmək deməkdir) - deyilir. Fəaliyyət prosesində antisipasiya müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir: o, hərəkətlərin dəqiqliyini təmin edir, obyektləri dinamik şəkildə qavrayaraq, işləri qabaqcadan planlaşdırmaq imkanı verir.

İşin nəticəsinin məqsəd baxımından qiymətləndirilməsi isə fəaliyyətin səmərəsini şərtləndirən ən başlıca cəhətdir. Bu prosesi sxematik şəkildə belə təsvir etmək olar (şəkil 16).

Bu zaman işçi məqsəddən çıxış edib A cismini hazırlamağa başlayır. Diqqət edin. Proses məqsəddən nəticəyə doğru gedir: —> işarəsi bunu göstərir. Gəlin, məqsədlə nəticə arasındakı əlaqəni düz əlaqə adlandırmaq.

A cismi tədricən hazırlanır: o, əvvəlcə, tutaq ki, a^1 , sonra a^2 , daha sonra a^3 , a^4 , a^5 nəhayət, a^6 və a^7 forması kəsb edir. Qarşıya sual çıxır: a^1 forması düzgün hazırlanmışdır mı? Bu sualın işçi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır: a^1 səviyyəsində həmin sualı həll etmədən a^2 , eləcə də buna müvafiq olaraq a^3 və ya a^4 - keyfiyyətlə hazırlana bilməz. O, bunun üçün nə etməlidir? A cisminin hazırlanmasının hər bir mərhələsində işçi alınan nəticəni ümumi məqsəd baxımından qiymətləndirməlidir. Bunu sxematik şəkildə belə ifadə etmək olar (şəkil 17).

Bir cəhətdən diqqət edin: noticoni, tutaq ki, a^1 -in necə hazırlanması ümumi məqsəd baxımından qiymətləndirilir. Proses noticonon məqsəddə doğru gedir: <— işarəsi də bunu göstərir.

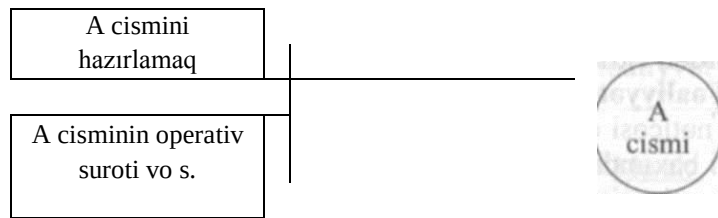
Belə əlaqəni **əks əlaqə** adlandırırlar.

Əks əlaqə nədir?

Fəaliyyətin hər bir mərhələsində müəyyən bir noticono, bizim

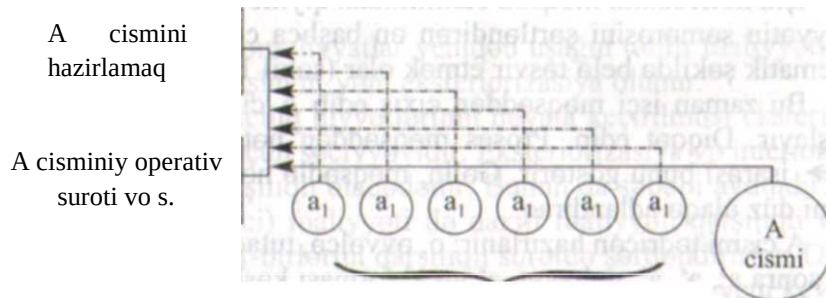
Fəaliyyətin məqsədi

Fəaliyyətin nəticəsi

Şəkil 16. Fəaliyyət prosesində işin nəticəsinin qiymətləndirilməsi.

Fəaliyyətin nəticəsi

A cismin hazırlanması prosesi Şəkil 17. Fəaliyyət prosesinin ümumi sxemi.

Fəaliyyətin məqsədi

misalımızda a^1 , a^2 və s. alınır. Bu zaman a^1 fəaliyyətin məqsədi baxımından qiymətləndirilir, onun haqqında əldə edilmiş informasiya a^2 -nin hazırlanması prosesində nozoro alınır, yəni a^1 haqqındakı informasiya a^2 -nin hazırlanması üçün zəruri olan şərtə çevrilir, a^2 haqqında əldə edilmiş informasiya a -nin hazırlanmasında nozoro alınır, beləliklə də fəaliyyət davam edir. N. Vinerin fikrincə, oks olaq o vaxt nəticələrin sonrakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi yolu ilə sistemin idarə olunması metodudur. Onun fizioloji osasını oks afferentasiya təşkil edir (P. K. Anoxin).

Əks olaq hissi-oyanı xarakter daşıyır. Buna goro də o, sensor nəzarət yolu ilə, yəni hiss üzvlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, metalırdən metalın rənginə, müəllim isə dərslə zamanı şagirdlərin danışib-danışmamasına diqqət yetirir və onların vasitəsilə bütün prosesə - metal əridən, tutaq ki, temperatur rejiminə, müəllim intizama nəzarət edir. Bu monada da metalın rənginə, uşaqların səsinə və s. hissi oriyentirlər deyilir. Metalırdən və ya müəllim bu oriyentirlərin köməyi ilə yol verilən nöqsanları müəyyən edib aradan qaldırır. Qarşıya bir sual çıxır: metalırdən nə üçün əriyən metalın rənginə, müəllim isə uşaqların səsinə fikir verir? Bu, fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən, ən başlıcası isə məqsədindən asılıdır. Metalırdən və ya müəllim hissi oriyentirləri və müvafiq hərəkətləri təsadüfən deyil, işin məqsədinə əsasən müəyyən edir; yəni fəaliyyət prosesində hərəkətlər sistemi nəticə cəhətilə işin məqsədləri ilə idarə və tənzim olunur. Bu qanunauyğunluq ümumi əhəmiyyətə malikdir və bütün fəaliyyət sahələrində özünü göstərir.

7. İctimai münasibətlər və şəxsiyyət

Şəxsiyyət psixologiya elmində əsas kateqoriyalardan biri hesab olunur. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, homin kateqoriyasına heç də xalis psixoloji kateqoriya deyildir. Şəxsiyyət bir çox cəhətlərlə, xüsusən də bütün ictimai cəhətlərlə təvəqüdə ayn-ayn istiqamətlərdə öyrənilir. Psixologiya elmini şəxsiyyətin psixoloji siması, onun daxili aləminin, psixi həyatının formalaşması

prosesinin qa-nunarıyğunluqları maraqlandırır. Bu zaman psixologiya elmi yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz belə bir fundamental faktı əsas götürür ki, psixi hadisələr fəaliyyət və iinsiyot prosesində formalaşır. in-kişaf və tozahir edir. Lakin ö/-(i/lüyiində onlar fəaliyyət və ünsiy-yətə deyil, şəxsiyyətə moxsusdur.

Şəxsiyyətin psixologiyası məsələləri son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin başlıca xassələri hansılardır? Onlar necə formalaşırlar? Şəxsiyyətin

xassələrinin obyektiv əsasını nə təşkil edir? Bu suallara cavab vermək üçün məsələnin həllinə metodolo-ji baxımdan düzgün yanaşmaq zəruridir.

Bir halda ki, biz şəxsiyyət anlayışı ilə insanı ictimai varlıq, cə-miyyətin üzvü kimi sosiyyələndiririk, o zaman zənni surətdə mo-

soləyə «Comiyyət və şəxsiyyət» problemi aspektində yanaşmalı, insanın cəmiyyətdə həyatını öyrənməliyik.

K. Marks «Feyerbax haqqındakı tezislərin» 6-cı maddəsində bu cohoti xüsusi qeyd edir. O, yazır: «...İnsanın mahiyyəti, ayrıca bir fərdə xas olan abstrakt bir şey deyildir. İnsan mahiyyəti öz ger-çəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusudur».

İctimai miinasibotlor nədir? Onlann hansı növləri vardır? ictimai münasibətlər şəxsiyyətin psixi simasını neco müəyyən edir? Bu sualları, qısa da olsa, aydınlaşdırmaq.

Sosial qrupların, siniflərin və millətlərin iqtisadi, ictimai-siya-si, mədoni həyatı və foaliyyəti prosesində onlann arasında və öz daxilində əmələ gələn münasibətlərə ictimai münasibətlər deyilir. Ayn-ayrı adamlar ictimai münasibətlərə bu və ya digər sosial ümü-milik və qrupun üzvü kimi daxil olur. Fərdlərin münasibətləri yal-niz ilk baxışda daha çox şəxsi münasibətlər kimi görünür. Əslində isə onlar bir-birilə iinsiyəto bu və ya digər sosial müəyyənliyə monsub olan fərdlər kimi daxil olurlar.

İctimai miinasibotlori maddi və ideoloji miinasibotlor olmaq iizro iki böyük qrupa bölürlər.

Maddi nemətlər istehsalı cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Buna goro ictimai miinasibotlor icorisində, maddi miinasibotlor - iqtisadi istehsal miinasibotlori xüsusi yer tutur. Onlar aparıcı, miioyyonc-dici münasibətlordir. Maddi ictimai miinasibotlorin xarakteri co-miyyətin molsuldar qüvvələri ilə miioyyon olunur, onlar adamlar-ın şüuru və iradəsindən asih deyildir.

İdeoloji münasibətləro siyasi, hiıquqi, oxlaqi və b. miinasibotlor daxildir. Onlar maddi ictimai miinasibotlorin osasında meydana çıxır. ideoloji miinasibotlorin xarakteri istehsal miinasibotlori ilə miioyyon olunur.

Maddi həyatın istehsal üsulu, iimumiyyəto, həyatın ictimai-si-yasi və mənovi prosesləri üçün sort olur. İnsanların varlığını onlann şüuru miioyyon etmir, oksino, insanlann ictimai varlığı onlann şuurunu miioyyon edir.

Comiyyət ictimai miinasibotlorin mexaniki birliyindən deyil, vahid sistməndən ibarətdir.

ictimai miinasibotlor şəxsiyyətin formalaşmasının obyektiv əsasını təşkil edir. Şəxsiyyət cəmiyyətin üzvüdür və onun molsu-ludur.

Şəxsiyyət üçün comiyyət sadəcə olaraq xarici mihiit deyildir.

52

O, cəmiyyətin üzvü kimi, cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai miinasibotlor sistemində daxil olur və bu osada onun bir şəxsiyyət kimi özünəməxsus xassələri fonrialaşır.

Şəxsiyyətin psixoloji molsolərinin ictimai münasibətlərlə əlaqəsi dialektik xarakter daşıyır. Həmin əlaqəni vəsitəsiz, birbaşa törəyən proses kimi izah etmək

onu mexaniki şəkildə başa düşmək olardı. Şəxsiyyətin psixoloji xassələrinin ictimai münasibətlərlə əlaqəsi miixtolif amillərlə şortlənir. Hor bir konkret adam ictimai miinasibotlori foaliyyət və iinsiyət prosesində miixtolif sosial qmplanı (o cümlədən ailənin) vəsitəsilə monimseyir. Bu o deməkdir ki, hor bir konkret şəxsiyyət comiyyətin həyatına özünəməxsus tərzdə daxil olmuş, qoşulmuşdur. Onun həyat və foaliyyətində ictimai miinasibotlorin miixtolif növləri öz reallığını miixtolif şəkildə tapır. Golin misal göstərək: görəsən, fəhlə, müəllim və ya alim istehsal münasibətlərinə eyni şəkildə daxil olurlarmı? Şübhəsiz ki, yox.

ictimai miinasibotlorin növləri miixtolif olsa da, onlar hor bir şəxsiyyətin həyatında eyni dərəcəyə yer tutmur. Onlardan hor hansı biri miioyyon bir adamın həyatında bilavasitə mühüm rol oynadığı halda, başqasının həyatına dolayı yolla təsir göstərir. ictimai miinasibotlorin hor hansı bir növü miioyyon bir adamın həyatında üstün yer tutduğu halda, başqasının həyatında köməkçi yer tutur. Adamlardan biri ictimai miinasibotlorin bu və ya digər növünə epi-zodik şəkildə daxil olur, halbuki başqa bir adamın bütün şüurlu həyatı ictimai miinasibotlorin həmin növü ilə iizvi surətdə bağlı olur.

ictimai miinasibotlorin növlərinin miixtolif adamların həyatında miixtolif yer tutmasını nə ilə izah etmək olar? Bu adamların hansı sinfi, millətə, etnik qrupa monsub olması, daxil olduğu sosial qrupun, o cümlədən ailəsinin tipi və quruluşu, təhsil səviyyəsi, hansı ictimai və siyasi partiyanın iizvi olması və s. ilə əlaqədardır. Bundan asılı olaraq adamların foaliyyəti və iinsiyəti prosesində özünəməxsus cohotlər meydana çıxır, onlar özlərinin hiıquq və vəzifələrinə müvafiq olaraq kollektivdə, ailədə, başqa sosial qruplar-da yaranan şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus yer tə-turlar. Bu cohotlər tədris onlann həlakət və oməllərində, tolu-batlarında, foaliyyət motivlərində və başqa psixoloji xassələrində təzahir edir, məhkəmələndirir və onları şəxsiyyət kimi sosiyyolondirən xassələrə çevrilirlər.

53 8. Ali psixi funksiyaların \ alarm sistemli təşkili

Müasir elmi təşəvvürlərə görə ali psixi funksiyalar sistemli xarakter daşıyır. Bu nə deməkdir? Biz həmin sualı aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə bəzi anlayışları, məsələn, «ali psixi funksiyalar» və «sistemli təşkil» anlayışlarını nəzərdən keçirməliyik.

Ali psixi funksiyalar müasir psixologiyanın əsas anlayışlarından biridir. O, psixologiyaya elminə ilk dəfə L. S. Vıqotski tərəfindən daxil edilmiş, A. R. Luriya, A. N. Leontev və başqa cəmiyyət psixologları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

L. S. Vıqotski psixi hadisələrin iki səviyyəsini - «natural» və «mədəni» psixi prosesləri fərqləndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, birincilər əsasən genetik (bioloji) amillərin təsiri ilə şərtlənir, ikinci-lər isə bütünlüklə sosial amillərin təsiri ilə təşəkkül edir.

Natural psixi proseslərin filogenetik kökləri vardır. F. Engels yazırdı: insanın heyvan aləmindən əmələ gəlməsi faktının özü gös-tərir ki, insan heç zaman heyvanlarda olan xassələrdən tamamilə qurtula bilməyəcəkdir. Və deməli, həmin xassələrin yalnız çoxlu-ğu və ya azlığından bəhs edilə bilər, - heyvanlıq və ya insanlığın yalnız mixtolif dərəcəsindən bəhs oluna bilər. Lakin bu dərəcə, in-sanın sosial-mədəni inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan L. S. Vıqotski «mədəni» prosesləri ali psixi funksiyalar kimi xarakterizə edirdi. Ali psixi funksiyalar mürəkkəb psixi proseslərdir, in-sanın həyatı prosesində formalaşırlar; özlərinin psixoloji xarakterinə görə vasitəli xarakter daşıyırlar: mixtolif işarələr sistemi, birinci növbədə, nitq vasitəsilə təşəkkül edir. L. S. Vıqotski bu məsələni izah edərək göstərirdi ki, uşağın mədəni inkişafında hər bir funksi-ya iki dərəcə, iki planda - əvvəlcə sosial, sonra psixoloji planda, əvvəlcə insanlar arasında - rəqəbətlə, sonra isə uşağın daxilində -intrapsixi kateqoriya kimi meydana çıxır. Başqa sözlə, ali psixi funksiyalar əvvəlcə insanlar arasında qarşılıqlı təsir formasında (yəni rəqəbətlə psixoloji proses kimi) mövcud olur, sonra isə tamamilə daxili (intrapsixoloji) proseso çevrilir.

Vəhşi heyvanlar icarısında böyümüş uşaqların psixoloji baxım-dan öyrənilməsi də bu fikri sübut edir. Onların hamısında, L. S. Vıqotskinin sözləri ilə desək, natural psixi proseslər inkişaf etdiyi halda, ali psixi funksiyalar formalaşmır. 1920-ci ildə Hindistanda cənablar arasında tapılmış 8 yaşlı Kəmaləyə aid materiallar toxmi-

54 non iyirmi ildən sonra mixtolif psixoloqlar (A. Gezell, R. Zinq və Ç. Mak-Leyn) tərəfindən retrospektiv surətdə təhlil olunmuşdur. Onların ikinə, Kəmalə toxminə 35 yaşına qədər yaşasa, yəni bu zaman onun əqli inkişafı 10—12 yaşlı normal uşaqların əqli inkişaf səviyyəsinə çatı bilərdi.

İzahat, necə deyirlər, ehtiyac yoxdur.

/ Beləliklə də L. S. Vıqotskinin fikrincə, fərdi şəxsin (ali psixi funksiyalar şəxsə aiddir) inkişafında da ictimai münasibətlər müəyyənəndirici rol oynayır.

Bos «sistemli təşkil» anlayışı nə deməkdir? Əgər biz məsələni İtaliya istiqamətində nəzərdən keçirək, görərik ki psixologiya elmin-də sistem (yunanca - systema hissələrindən əmələ gəlmiş, birləş-miş deməkdir) terminindən XX əsrin ikinci yarısından etibarən istifadə olunmağa başlanmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu termin bədən-birə yaranmamışdır. Hələ psixologiya tarixinin əvvəlki dövrlərində, xüsusilə XIX əsrdə psixi hadisələrin sistemli xarakteri haqqında müəyyən empirik təsəvvürlər olmuşdur. İnsan psixikasının kompleks şəkildə öyrənilməsi və s. haqqındakı təsəvvürlər az da olsa müasir sistem nəzəriyyəsi anlayışlarına uyğun gəlir-di. Bunun da səbəbi aydındır.

Psixikanın sistemli xarakter daşıması onun mahiyyəti ilə bağlıdır. Elm empirik surətdə olsa da bu faktları təsvir etməyə bilməzdi. Bu sahədə təbiətşünaslığın özünə-məxsus nailiyyətləri var idi. Ürvinin təkamül nəzəriyyəsi, D. İ. Mendelçeyevin elementlərin dövrü sistemi və s. sistemli yanaşmanın parlaq nümunələri idi.

İctimai hadisələrin təhlili sahəsində sistem nəzəriyyəsi ilk dərəcə K. Marks tərəfindən tətbiq olunmuşdur. O dövrə qədər elmə əsasən maddi və funksional keyfiyyətlər məlum idi. Psixologiya elmində də psixi hadisələr əsas etibarilə funksional istiqamətdə öyrənilmişdir.

Psixi hadisələrin sistem nəzəriyyəsi baxımından öyrənilməsi, zəruri eksperimental materialların toplanması, təhlil işlərinin işlənilməsi üçün elm üçün inkişaf yolu keçmişdir. Sistemlilik prinsipi müasir psixologiyamın metodoloji prinsiplərindən biridir.

Müasir psixoloji təsəvvürlərə görə ali psixi funksiyalar sistemli surətdə təşkil olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, onlardan hər biri müəyyən sistem çərçivəsində omlu gəlir və mövcud olur. Ali psixi funksiyalardan hər birinin bu sistemdə özünə-məxsus yeri və funksiyası vardır. Onlar bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə olaqodardır, la-

55 kin bu əlaqələr təsadüfi, epizodik deyil, qanunauyğun xarakter daşıyır. Ali psixi funksiyaların qarşılıqlı olaqosi onlardan hər birinin, bununla birlikdə isə bütöv sistemin omlu gəlməsi, mövcud olması və inkişafının mühüm şərtidir.

Ali psixi funksiyalar bir «psixoloji sistem» kimi hansı xüsusiyyət-lərə malikdir? Hər hansı bir sistemi cəmiyyətləndirən inteqral xüsusiyyətlərə sistemə-məxsus keyfiyyətlər deyilir. Ali psixi funksiyaların da sistemə-məxsus keyfiyyətləri mxtolifdir. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Ali psixi funksiyalar şəxsin strukturu-na daxildir. Bu cəhət öz öksini onda tapır ki, onlar ixtiyari, dərindən proseslər kimi meydana çıxır və inkişaf edirlər.

2. Ali psixi funksiyalar əvvəlcə ümumi xarakter daşıyır, nisbətən sadə hissi və hərəkət proseslərinə istinad edir. Onlar tədricən av-tomatlaşmış oqlu omluyyətlərə çevrilirlər. Onların əsas təhlil və tərkib təşkil edir. Təhlil və tərkib öz-özlüyündə hər hansı bir ali psixi funksiyaya məxsus deyildir, onlar bütün ali psixi funksiyaların ümumi məxrocini təşkil edir. Ali psixi funksiyalardan hər birinin müəyyən sistemdə yerindən asılı olaraq təhlil və tərkib özünə-məxsus xüsusiyyətlərlə təzahür edir.

3. Sistemli yanaşma ali psixi funksiyaların inkişafda nəzərdən keçirilməyi tələb edir. Bununla olaqodur olaraq mixtolif səbəblər, əməl və şərtlərin rolunu və nisbətini aydınlaşdırmaq, inkişaf edən sistemin bütövlüyünü və davamlılığını

tomin edon daxili vo xarici so-boblari tohlil etmek zoruroti meydana çıxır. Burada sistem nozoriy-yosi baximindan on başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, biitiin psixi proseslər kimi, hər hansı bir ali psixi funksiya həttə ayrıqlıda belo öz-özünə inkişaf etmir, o, bütövlükdə sistemin inkişafı prosesinə daxildir. Bundan başqa, xarici alomdon olan təsirlər də bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyildir, biz həmişə bu və ya digər dərəcədə təsirlər sistemi ilə rastlaşırıq. Ali psixi funksiyaların və-hid sistem kimi öyrənilməsi, onların təhlili prosesində «sistem ya-radan amillərin» müəyyən edilməsi zoruroti də buradan irolə gəlir.

Bos, bu baxımdan L. S. Vıqotskinin müəyyən etdiyi «natural psixi proseslər» haqqında nə demək olar? Müasir təsəvvürlərə **goro**, insan psixikasının özü bütövlükdə sistemli xarakter daşıyır. Bu baxımdan ali psixi funksiyalar və natural psixi prosesləri daha böyük sistemin -psixikanın yanm sistemləri kimi nəzərdən keçirə bilərik.

İ F Ə S İ L

PSIXOLOGİYANIN BİR ELM KİMİ XARAKTERİSTİKASI

1. Giizaran psixologiyası və elmi psixologiya

İnsan başqa insanlar içində homişə psixoloqdur. Başqa adamların xüsusiyyətlərini, məsələn, maraqlarını, temperament ti-pini və ya xarakter əlamətlərini nəzərə almadan onlarla birlikdə iş-ləmək, ünsiyyətə olmaq və yaşamaq əslində cətin olur. Biz, adətən rast gəldiyimiz adamın ilk növbədə geyiminə və görkəminə **goro** onun xarakteri haqqında fikirləşirik. Səmə isə hər hansı adam haqqında onun əlamətlərinə görə mühakimə yürüdürük. Birini etibarlı adam hesab edirik. Başqası haqqında deyirik ki, ipinin iştini odun yığılası adam deyildir. Uşaqlara hər hansı bir iş tapşırılanda onların biliyini, qabiliyyətini, bacarıq və vərdişlərini nəzərə alırıq və s. Bu o deməkdir ki, insanlar rast gəldikləri, ülfət bağladıqları adamların davranış və roftanni psixoloji cəhətdən izah edirlər. Bu zaman onların hamısı psixoloji biliklərdən. amma giizoran psixolo-giyasınə aid biliklərdən istifadə edirlər.

Elmi psixologiya ilə yanaşı giizaran psixologiyası da mövcud-dur. İnsanlarda öz həyat təcrübəsində, başqa adamlarla ünsiyyət şə-raitində omolo gələn psixoloji bilikləri elmi psixologiyaya deyil, giizaran psixologiyasına aid edirlər.

Giizaran psixologiyasına aid biliklərin mənbəyini ictimai və şəxsi təcrübə təşkil edir. Hələ qədim zamanlardan başlayaraq bu biliklər nəsil-dən-nəsilə

vərilmiş müxtəlif obrazlı ifadələrdə, atalar sözlərində, bəyatlarda, nəğıllarda, dastanlarda və s. də özünün oksini tapmışdır. Bizim hər bənimiz bu bilikləri ətraf adamlardan, ələ-cə də şəfahi xalq ədəbiyyatı vasitəsilə mənimsəyirik. İnsanın şəxsi təcrübəsində həmin biliklər daha da dəqiqləşir, yeni mənalara-rı kəşf edir.

Giizaran psixologiyasına aid biliklər insanların gündəlik həyatında özünəməxsus rol oynayır. Böyük həyat təcrübəsi olan, adam-ları yaxşı tanıyan «böyüklə-böyük, kiçiklə-kiçik kimi» roftar edən, hər kəsin dilini bilən müdrik adamları ələ içində obos yərə insan sor-

57 rəfi (yəni psixoloq) adlandırmırlar. Giizaran psixologiyasına aid bi-liklərdə biz həttə müasir psixologiya üçün maraqlı olan müəyyən faktlara rast gəlirik.

Lakin onların hamısı üçün bir cəhət cəmiyyəti-dir: Giizaran psixologiyasında faktlar ardıcıl şəkildə izah edilmir, siibut olunmur, ancaq bu və ya digər formada qeyd edilir, bir çox hallarda isə onlar sadəcə olaraq birtərəfli xarakter daşıyırlar.

Məsələn, ələ içində deyirlər ki, «təkrar biliyin, anasından». Doğrudan da, biliklərin mənimsənilməsində təkrarın özünəməxsus rolunu vardır. Giizaran psixologiyasında bu fakt dəqiq müəyyən olunmuşdur. Ancaq təkrarın növləri müxtəlifdir. Onlardan hansı daha somoroludur? Təkrar nəcə aparmaq lazımdır? Onun psixoloji şərtləri hansılardır? Giizaran psixologiyası bu suallara cavab verə bilmir və verə də bil-məz. Halbuki məktəbdə təlim prosesini səmərəli təşkil etmək üçün həmin sualları aydınlaşdırmağa zəruridir. Böyük elmi-praktik oho-miyyətə malik olan bu vəzifəni ancaq elmi psixologiya yerinə yer-tirir. Alim psixoloqlar təkrarın təşkili məsələlərini öyrənmiş, onun müxtəlif növlərini müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, psixoloji şərtlə-rini aydınlaşdırmış və müəllimlərə faydalı elmi məsləhətlər ver-mişlər. Giizaran psixologiyasına aid biliklərin bir xüsusiyyətinə də diqqət cəlb etmək lazımdır: onlar seyrçi-təsviri xarakter daşıyırlar. Yəni də misal göstərək.

insanlar qədim zamanlardan müəyyən etmişlər ki, uşağı lap ki-çik yaşlarından təbiətə etmək lazımdır. «Ağacı yaş ələdə oyorlar» - atalar sözünün psixoloji mənası məhz bundan ibarətdir. Bu fikir tamamilə doğrudur. Əgər belədirsə, ələdə başqa bir sual meydana çıxır: ağacı nə üçün yaş ələdə oymək olar? Yuxarıda qeyd edildi-yi kimi, giizaran psixologiyasına aid biliklərə əsasən bu sualı izah etmək mümkün deyildir. Çünki həmin biliklər seyrçi xarakter daşı-yır, buna görə də müvafiq psixoloji faktları izah etmir, ancaq cəmi-zodik şəkildə təsvir edir. Bunu nəzərə alaraq həmin bilikləri seyrçi-təsviri biliklər adlandıırırlar.

Seyrçi-təsviri psixoloji biliklər cəmiyyətinə adamlar bözən müşahidə etdikləri faktları bu və ya digər dərəcədə izah etməyə çalışırlar. Lakin bu izahat yəni də psixoloji xarakter daşıyır. Seyrçi-təsviri psixoloji biliklər cəmiyyətinə adamlar faktları izah edəndə belo, adətən başqa elmlərdən əxz edilmiş təsəvvürlərə is-tinad edirlər, buna görə də psixoloji faktın mahiyyətini

aydınlaşdı-ra bilmirlər. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün yuxarıdakı sualı xatırlamaq kifayətdir: ağacı no üçün yaş olanda oymok lazımdır? Adam-

58 lar bu zaman faktın özündən (uşağın tərbiyəsi məsələlərindən) çı-xış edir, atalar sözünün montiqinə müvafiq olaraq suala toxminən belo cavab verirlər: yaş ağacı əyəndə sınımr, quru ağac isə sınır. Bu o demokdir ki, onlar miiyyon bir psixoloji fakti psixoloji təsəvvür-loro osason deyil, başqa elmlordon, bizim misalımızda, botanika-dan oxz olunmuş təsəvvürlər əsasında tosvir edirlor.

Giizaran psixologiyasi insanm psixi hoyatina aid yalniz miiyyon faktlan ohato edir. İnsanın psixologiyasi iso mürəkkəb vo çox-cəhətlidir. Onun qanunauyğunluqlarını ancaq vo ancaq elmi-psixoloji biliklor əsasında başa düşmək vo izah etmək olar.

Elmi-psixoloji biliklor empirik vo nozori biliklor kimi özünü göstərir. Empirik psixoloji biliklor müşahidə vo eksperiment vasitəsilə oldə edilən məlumatlara əsaslanır. Orta osrlordo bu biliklorin inkişafında filosoflar, əxlaq nəzəriyyəçiləri, şairlər vo ədəbiy-yatçılar xüsusilə böyük rol oynamışdılar. Zaman öz işini görürdü. Başqa elm sahələrində, məsələn, fizika, kimya, fiziologiya vo s. də olduğu kimi psixologiyada da, ancaq psixologiya ilo məşğul olan adamlar meydana çıxırdı. Psixologiyada praktika üçün əhəmiyyətli olan empirik qanunauyğunluqlar miiyyon olunurdu. Psixologi-yanin holl ctdiyi praktik vəzifələr tədricən genişlənirdi. Empirik biliklorin zominindo nozori biliklor formalaşırdı. Elmdə müxtəlif izahedici sxemlər, modellər, tipoloji anlayışlar vo s. yaranırdı. Psi-xologiyanın anlayışlar aparatı inkişaf edirdi.

Miasir psixologiyada möhz nozori biliklor xüsusi ohəmiyyət kosb edir. Empirik biliklordon fərqli olaraq nozori psixologiya fərqəntar biliklərlə artıq kifayətləno bilməzdi, miasir psixologiyada onlan sistem şəklində öyrənmək zorotri meydana çıxmışdır. Psixi hadisələrin qanunauyğunluqları, ancaq bu soviyyədə miiyyon cədo bilor.

Empirik vo nozori-psixoloji biliklor bir-biri ilo iizvi surətdə olaqodardır.

insan psixologiyasi haqqında elmi, yoni obyektiv vo düzgün biliklor olmadan cəmiyyət inkişaf edo bilməz. ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində (istehsalat, məktəb, səhiyyə, hərbi, idman vo s.) insan haqqında biliklorə olan elmi-praktik tələbat elmi psixolo-giyanın oməlo gəlməsi üçün şorait yaratmış vo onun inkişafında hələdici rol oynamışdır. Bu elm necə oməlo gəlmiş vo inkişaf cətmışdır?

59 2. Psixologiya elminin təşəkkülü tarixindən

Psixologiya elminin inkişafını tarixi planda nəzərdən keçirsək, şərti surətdə onun iki mərhələsini fərqləndirə bilorik: 1-ci mərhələ lap qədim zamanlardan başlayaraq XIX əsrin 70 - 80-ci illərində qədər davam edir. 2-ci mərhələ isə (XIX əsrin 70 - 80-ci illərdən miasir dövrə qədər) psixologiyanın müstəqil elm kimi inkişaf mərhələsidir.

Psixoloji biliklor, hələ bizim eramızdan necə min il əvvəl, qədim şərq ölkələrində təşəkkül cətmışdır. Onun inkişafı fəlsəfə və təbiətşünaslığın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, lap əvvəldən psixologiya elmi materializm vo idealizmin mübarizəsinə meydan olmuşdur. Ruh haqqında problem psixologiyada kos-kin ideya toqquşmasının mərkəzi probleminə idi. Hətta orta əsrlərdə universitet tələbələri ilk müəhazirədə professorun mövqeyini qiymətləndirmək istədikdə deyirdilər: «Bizi ruh haqqında danışın». İstəy birinci mərhələdə, istəy ikinci mərhələdə psixologiya öyrənməsinin başlıca nailiyyətlərinə görə materializmə borcludur.

XVII - XIX əsrlərdə fəlsəfənin və təbiətşünaslığın nailiyyət-ləri zəminində psixologiya elmi dünyanın müxtəlif ölkələrində xüsusilə Rusiyada, Almaniyada Fransada, İngiltərədə və Amerikada özünəməxsus şəkildə inkişaf etməyə başladı. Bu, hər şeydən əvvəl, insanların iqtisadi-sosial inkişaf soviyyəsi ilə bağlıdır.

Azərbaycanda ilk psixoloji təsəvvürlərin təşəkkülü xalqın qədim adət-ənənə, mərasim və aynları, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Ailə və məişət (toy, yas vo s.) mərasimlərində küt-ləvi psixoloji hadisələrin maraqlı xarakteristikalarına təsadüf edilir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı da bu baxımdan diqqətə cəlb edir. Keçəl, küpəgiron qarı, kosa obrazları uzun müddət hom də xalqın miiyyon sosial etalon və stereotiplərini ifadə cətmışdır. Azərbaycan lətifələrində xalqın müxtəlif sosial hadisələr haqqında ictimai rəyi özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə el-oba icarəsində, «insan sərrafı» kimi məşhurlaşmışdılar. Onlar necə deyirlər, əsl praktik psixoloq idilər. Ay-rı-ayn adamlara müəyyən iroqlərin verilməsi də psixoloji baxım-dan son dərəcə maraqlı hadisələrdir. Azərbaycan nağılları vo das-tanlarında müxtəlif psixoloji hadisələr geniş təsvir olunmuşdur. Vəzir, vəkil və başqa obrazlar, oğər müasir terminlərlə desək, xal-

60 qın referent qrupları haqqında təsəvvürlərini ətraflı xarakterizə etmək imkanı vəcir.

Hələ e. ə. II - I minilliklərdə «Avesta»da ruh və psixi hadisələr haqqında müxtəlif məzmunlu təsəvvür və ideyalar öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalq

ədəbiyyatın on qədim yazılı abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»da insanın müxtəlif emosional halləri təsvir edilmiş, davranış normalarında özünü buruzə verən xəyanət, həsəd, qorxaqlıq, fərarilik kimi mənfi sifətlər təqəd edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı insanların qarşılıqlı münasibət-İminin psixoloji təhlili baxımından diqtəli xüsusilə cəlb edir. Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbel qadınları pisləyir, yaxşı qadınları tərifləyirdi. Qazan xan oğlunun öz yoldaşlarını vuruşma meydanında qoyub qaçdığını güman etməkdə ona ağır cəza verməyi qərara alır və s.

Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə səciyyələndirilməsi Azərbaycan ictimai fikir tarixində psixoloji xarakteristikanın ilk nümunələri kimi qiymətlidir. Qazan xanın qərarı da diqqəti cəlb edir, bu baxımdan cəlb edir. O, müəyyən sosial-psixoloji motivlərin qərar qəbulu prosesində böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən maraqlı faktır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» noinki tayfədaxili və tayfalararası münasibətlərin psixoloji təhlili, həm də müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərin, xüsusilə, stress şəraitində qrup üzvləri arasında münasibətlərin təsviri baxımından da əhəmiyyətlidir.

Düşmənlər Qazan xanın arvadı Burla xatunu qəfləton osir alır-lai■. Onlar Qazan xanın şərafinə toxunmaq üçün bundan istifadə etmək istəyirlər. Lakin Burla xatun paltarı dəyişib qızların içində gizləndiyi üçün düşmənlər onu tanıya bilmirlər. Düşmənlər ananın müəyyən etmək üçün onun gözü qarşısında oğlu Uruzu dara çək-mək və ətindən qovurub qızlara yedirtmək istəyirlər. Lakin ana oğlunu tokid ilə bu ağır iztirabı təvə qətirir. Uruz anasına deyir: «Sa-qın ana, mənim üstümə gəlməyəsən. Mənim üçün ağlamayasən. Qoy məni çəngələ vursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma cəsinlər, qırx bəy qızının önünə aparınsınlar. Onlar bir yerdə, son iki yə. Təki soni düşmənlər bilməsinlər, tanımasınlar».

Burla xatun və onu əhatə etmiş nəci qızlar qadın ləyaqətini, bə ləyaqətini hər şeydən üstün tuturlar.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda psixoloji ideyalar fəlsəfi

61 traktat və bədii ədəbiyyat nümunələrində daha geniş şəkildə öz əksini tapır.

Azərbaycanda psixoloji ideyaların inkişafında Bəhmənyar, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Abbasquluğa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli ictimai-elmi fikir nümayəndələrinin, mütəfəkkir şair və yazıçıların böyük xidməti olmuşdur.

Bəhmənyarın zəngin fəlsəfi irsində maraqlı psixoloji ideyalara rast gəlinir. O, iikri «insan zəhminin hərəkəti» adlandırmış, idrakda hissi və rəsonal anların

əlaqəsini, tənəkkür formalarının (məfhum. hökm və istidləlin) psixoloji mahiyyətini geniş şərh etmiş, insan fikrinin nəticədən səbəbə doğru hərəkətinə diqqət yetirmişdir.

Xaqani ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayan doğruluq, təvəzəkərlilik, işgüzarlıq, mürdlik kimi psixoloji keyfiyyətlərə bö-yük əhəmiyyət verirdi.

Dövrün elmi biliklərini bədii yaradıcılığında sintez edən dahi Nizaminin bədii əsərlərində çox zənkən, orijinal psixoloji ideyalar öz əksini tapmışdır. Nizami ruhla bədən vəhdətini qeyd etmiş, in-sanın daxili aləminə dərinədən nüfuz edərək əsərlərində dəqiq psixoloji təsvirlər vermiş, mühitin təsiri ilə şəxsiyyətdə baş verən psixoloji dəyişiklikləri, onun yeniləşməsi, əhtirasın, dərin məhəbbət hissinin insanı özələşdirməsi, mümarisələr vasitəsilə şəxsiyyətin öz qabiliyyətlərini inkişaf etməsi və s. kimi psixoloji problemlə-rə toxunmuşdur.

Nizami əsərlərində tələqin və hipnoz haqqında fikir söyləyir, gözdoymo haqqında xəlf etiqadı ilə razılaşır. Onun etnopsixologiya və hərbi psixologiyaya dair fikirləri də maraqlıdır. O, sosial norma və stereotiplərin, adət və ənənələrin şəxsiyyətin, şəxsiyyətlər və qruplararası münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynadığını məharətlə göstərmiş, insanların psixi fəaliyyətlərini rənglər vasitəsilə xarakterizə etmişdir. Nizaminin fikrinə, məqsəd aydınlığı, ordunun mənavi psixoloji birliyi, öz qüvvələrinə inam və düş-mənə nifrət - qələbəni təmin edən əsas amillərdir. Musiqi - döyüş-çülərin mübariz əhvalına qüvvətli təsir edən vasitələrdəndir. «Yed-di gözəl» poemasında ədalətli hökmdar ideyası həm də sosial psixoloji səpkidə həll olunur. Böyük mütəfəkkirin əsərlərində insan münasibətlərinin ətraflı sosial-psixoloji təhlili verilmişdir. Həmin

62 ideyalar sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

XII - XVI əsrlərdə, xüsusən Nəsrəddin Tusi, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığında psixoloji ideyalar daha qabarıq şəkildə özünü gös-tormiş, «Əxlaqi Nasiri», «Ahləqə insanların xarakteri və keyfi-yətləri» (N. Tusi), «Mətləül-etiqad», «Həqiqətü-süada», «Hədisi-orboin» (Füzuli) kimi xüsusi fəlsəfi-psixoloji traktatlar yazılmışdır.

N. Tusi psixologiyayı - nəfs elmini təbiət elmləri sırasına daxil etmiş, əsas psixoloji anlayışların mahiyyətini açmış, «nəfs» an-layışı altında ruh, psixika, mənaviyyət, ağıl, şüur və idrakı başa düşmüş; insan kamilliyi üçün fikir, əql, şüur və iradənin əhəngdar-lığını zəruri saymışdır. O, insan xarakterinin iradi və ixtiyari aşılma (təbəbiyövi təsirlər) yolu ilə dəyişildiyini qəbul edirdi.

İmadəddin Nəsimi şəxsiyyətin mənavi azadlığının qarçısı kimi insanı, onun yaradıcı dühasını təənnüm etməmişdir. O, yaradıcılığının ilk dövrlərində sufizmə mövqeyində dayanmış, sonralar isə ömrü-nün axınına kimi hürufizmin əsas ideoloqlarından biri olaraq qal-mışdır.

Nosiminin nöqtəyi-nəzərinə, insan mürokkob struktura malik, hom genetik, hom do sosial cəhətdən şərtlənmiş dərin fərdiyyəti olan şüurlu varlıqdır. Onun fikrinə, bu amillər insanın davranışını sortləndirir, lakin şəxsiyyətin formalaşmasında üstün mövqeyi ho-yatda qazanılan keyfiyyətlər toşkil edir. Horn do belo insani keyfiy-\ Btlərin təşəkkülü daha çox tərbiyə və özünütərbiyədən asılıdır. O, nisan münasibətlərinin tohlilinə do bu cəhətdən yanaşırdı. Nosimi 'hvot, qəzob, həsəd, tokəbbür, təəllüq, hərislik və s. kimi insanı alçaldan hisslərdən uzaq olmağı xüsusi olaraq qeyd edirdi.

Böyük Azərbaycan şairi M. Füzulinin ölməz «Leyli və Mecnun» poemasında məcnunluq psixoloji fenomen kimi soslənir. Leylinin şam, pərvano, bulud, səbə, Məcnunun isə ceyran, göyərçin, dağ ilə söhbətləri dünya ədəbiyyatında psixoloji təhlilin, yəni tən-halıq halətinin psixoloji təzahürlərinin adekvat surətdə əks etdirilməsinin parlaq nümunələridir.

Füzuli kütləvi psixoloji hadisələrə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan xüsusilə «Leyli və Меснин» poemasında qrupdaxili təlqin hallarının təsviri diqqəti cəlb etməyə bilməz. Lakin M. Füzulinin belo hesab edirdi ki, qrupdaxili təlqinin səviyyəsi bilavasitə şəxsiyyətin əqli və iradi keyfiyyətləri, motivlər sistemi, emosional halotlarının xarakteri və s. ilə bağlıdır.

63

Leylinin atası asanlıqla sözbaz adamların təsirini altına düşür, cl-çilərə rədd cavabı verir:

**Меснин, dəyə tən edir xəlayiq,
Мecnuna monim qızılı no layiq?**

Halbuki qızlar Leylini eyləndinə istərkən, öz məqsədlərinə nail ola bilmirlər, Dahi şair bu halotları psixoloq qüdrəti ilə təsvir edir: qızlar şadlıq əlaməti olaraq əllərinə hona qoyanda Leyli də öz kədərini bildirmək üçün əllərini qanlı göz yaşları ilə boyayırdı; qız-lar bəzək üçün sapa mirvari çəkəndə Leyli də göz yaşlarından bo-doninə gövhərlər düzərdi...

Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafında XIX əsrin yazıçı və mütəfəkkirləri daha mühüm rol oynamışdır. Psixi hadisələr haqqında mülahizələr materialist nəzəriyyəyə, xüsusən təbiətşünaslığın inkişafına istinad etmişdir.

A. Bakıxanovun «Nosihotnamə» və «Tohribü-oxlaq» əsərlərində müxtəlif etik problemlər müəyyən psixoloji kontekstdə təhlil olunmuşdur. Onun «mənaəviyyat folsofosi» adlandırdığı etika və tərbiyə nəzəriyyəsində maraqlı psixoloji hadisələrə toxunulmuş, təlim və tərbiyənin köməyi ilə insanın əxlaq və mənaəviyyatını məqsədəuyğun surətdə dəyişdirməyin mümkünlüyü ideyası əsaslandırılmışdır. Həmin ideya M. F. Axundovun əsərlərində daha bəziz şəkildə özünü bürmə vermişdir.

Böyük yazıçı-mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundovun əsərləri, xüsusilə «Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şah-zadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı üç məktub və Cəlalüddövlənin ona göndərdiyi cavab» adlı məşhur fəlsəfi-siyasi, elmi-tənqidi əsəri Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafını öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

M. F. Axundova görə ruh «cismə mütəziyyatındadır və cism ilə qaimdir», ruh bədənin ayrılmaz xassəsidir və müstəqil yaşaya bilməz, varlığın dərk edilməsi müəkkob prosedir, idrakda insan əqli əsas gətürülməlidir. Təlqinin, şəyəllərin psixologiyası, bir sıra başqa külləvi psixoloji hadisələr barədə M. F. Axundovun əsərlərində maraqlı mülahizələr vardır.

Psixoloji idcəyalın zənginliyi baxımından M. F. Axundovun bədii əsərləri do böyük maraq doğurur.

S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C. Məmmədquluzadə, H.Zərdabi, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov kimi görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlərində də psixologiyanın müxtəlif problemlərinə aid maraqlı mülahizələr vardır. Bu, daha çox həmin sonotkarların mərifətlik ideyası, insan psixologiyasını dəyişdirmək, onu yeniləşdirmək, döv-rün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq məyli ilə bağlı olmuşdur. Xüsusən do M. Ə. Sabirin əsərlərində ayn-ayn qrupların, milli xüsəsiyyətlərin sosial-psixoloji baxımdan xarakteristikası diqqəti cəlb edir.

Xüsusən də «Molla Nəsrəddin» jurnalında müxtəlif sosial qrupların, cəmə do ayn-ayrı xalqların etnik-psixoloji xüsusiyyətləri geniş planda əks etdirilmişdir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi rus pəda-qoq və psixoloqlarının əsərləri vasitəsilə psixoloji biliklər Azərbaycan mərifətliəri arasında geniş yayılmışdır. Azərbaycan pəda-qoqlarının əsərlərində yaş və pədaqoji psixologiya məsələlərinə daha geniş yer verilsə do, onlar psixoloji səpkidə do maraqlı idi. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün təkə görkəmli Azərbaycan pədaqoqu Məhəmməd Tağı Sidqinin «Nümuneyi-əxlaq» əsərini xatırlamaq kifayətdir.

M. T. Sidqinin həmcə on böyük və maraqlı əsərlərindən olan «Nümuneyi-oxlaq» 1894 - 1896-cı illərdə Naxçıvanda «Tərbiyə məktəbinin şagirdləri üçün» onlara «gözəl əxlaqi sifətlər tərbiyə etdirmək və imla yazdırmaq məqsədilə» tərtib edilmişdir. Dərslik-də «fəhm və zəkavətli», «diqqətli», «qeyrətli və çahşqan», «ədəb-li və tərbiyəli», «səbrli», «doğruçu», «ziroq və huşyar», «nəfsi sə-lamət», «təmkimli», «səxavətli», «gülərlü», «qəlbi saf», «cosur və ürəkli», «qısqanc», «ata-anasını və müəllimini sevən uşaq» və s. kimi müxtəlif uşaq tipləri təsvir edilmişdir.

Klassik ədəbiyyatımız yalnız bədii təfəkkürün məhsulu, tə-cəssümü hesab edilə bilməz. Həmin ədəbiyyat bədii və elmi təfəkkürün vəhdəti nəticəsində yaranaraq dövrün elmi fikir və ideya-larını da özündə əks etdirir. Bu baxımdan klassik irsimiz psixoloji fikir və ideyaların da zəngin mənbəyidir. Onları

araşdırmaq, homin ideyaların inkişaf meyllərini aşkar etmək yalnız tarixi əhəmiyyətə malik məsələ hesab edilə bilməz. Bu, nəinki bu günü başa düşmək və düzgün qiymətləndirmək, həm də onu daha əlverişli surətdə təşkil etmək cəhətdən faydalıdır.

Psixologiya elmi öz tarixinin birinci mərhələsində fəlsəfənin bir sahəsi kimi inkişaf edirdi. Müxtəlif ictimai formasiyaları əhatə edən bu mərhələdə psixologiya elminin inkişafında təbiətşünaslıq elmləri də müəyyən rol oynamışdır. Lakin bununla belə birinci mərhələdə psixologiya elmi, hətta təbiətşünaslıqla bağlı ideyaları da fəlsəfi baxımdan mənalandırır və tohlil edirdi. Birinci mərhələ-də onun əsas üsulu özürmüşahidə və müşahidədən ibarət idi. Psixologiya elmi əslində təsviri xarakter daşıyırdı.

XIX əsrin ortalarında psixologiya elmi bir sıra nailiyyətlər əldə etdi. Onlardan ən başlıcası isə bundan ibarət idi ki, homin dövrdən eksperimental üsullar tədricən psixologiya elminə tətbiq edilirdi.

1879-cu ildə isə Leypsiq şəhərində Vilhelm Vundt məşhur eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratdı. Əslində Vundtın laboratoriyası psixologiya tarixində üçüncü laboratoriya idi. Lakin birinci iki laboratoriya diqqəti cəlb etməmiş və psixologiya elminin inkişafında əsaslı rol oynamışdır. Vundtın laboratoriyası isə qısa müddət ərzində nəinki Almaniya, həm də bütün dünyada psixologiya elminin inkişafına böyük təsir göstərirdi. O bir növ dünya psixologiyasının mərkəzinə çevrildi: psixoloqlar müxtəlif ölkələrdən Leypsiq şəhərinə axışır və gəlir, Vundtın laboratoriyası ilə tanış olurlar və öz ölkələrində onun təmsilində eksperimental laboratoriyalar yaradırdılar. Bir qədər sonra Vundtın laboratoriyası əsasında dünyada ilk Eksperimental Psixologiya İnstitutu təşkil olundu. Bəlkə də, psixologiya eksperimental elmə çevrilməklə yanaşı, müstəqil bir elm kimi inkişaf etməyə başladı.

1885-ci ildə Paris şəhərində psixoloqların I Beynəlxalq Konqresi keçirildi. Konqresdə ən böyük nümayəndə Rusiya psixoloqlarının nümayəndəsi idi.

Rusiyada ilk eksperimental psixologiya laboratoriyası V. M. Bexterev tərəfindən 1886-cı ildə Kazan şəhərində təşkil olunmuşdur. Bundan sonra Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində də belə laboratoriyalar fəaliyyətə başladı.

1912-ci ildə Moskva Universitetinin ətrafında Eksperimental Psixologiya İnstitutu onun üçün xüsusi tikilmiş yeni binada işə başladı. Özünün iş şəraitinə və avadanlığına görə Eksperimental Psixologiya İnstitutu dünyada ən yaxşı institut hesab olunurdu.

Azərbaycanda ilk psixologiya laboratoriyası 1926-cı ildə F. Ə. İbrahimbəyli tərəfindən yaradılmışdır.

Lakin bu yaxşı başlanğıc repressiya illərində heçə endirildi. Yalnız Böyük Vətən müharibəsindən sonra, yəni XX əsrin 50-ci illərində orta məktəblərdə

psixologiyanın tədrisinə başlanmasından sonra psixologiya

66 şöbələri (ADU, API) təşkil olunur. Bu cəhət psixologiya üzrə elmi kadrların hazırlanmasına da mühüm təkan oldu. Əsrin 60-cı illəri-nə qədər onlarla mütəxəssis namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək psixologiya üzrə elmi dərəcə aldı. Bununla bərabər, əsrin 60 - 70-ci illərində psixologiya üzrə ana dilində dərslər və dərslər vəsaitləri yazılıb çap olundu. Bu sahədə xüsusən də M.C. Məhərrəmov, F.Ə.İbrahimbəyli, Ş.S.Ağayev, Ə.S.Bayramov, Z.M.Mehdizadə, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov və başqalarının xidmətləri böyük olmuşdur.

Həmin dövrlərdə psixologiya elminin ayrı-ayrı problemlərinə dair monoqrafiyaların nəşr edilməsi də diqqəti cəlb edir. Elə bunun nəticəsi olaraq 60 - 70-ci illərdə, eləcə də sonrakı dövrlərdə respublikada psixologiya üzrə elmlər doktorlarının sayı artmağa başladı (Ş.S.Ağayev, Ə.S.Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.M.Qədirov, M.S.Nəcəfov, Q.E. Əzimov, Ə.T.Baxşəliyev, S.İ.Seyidov, B.H.Əliyev və b.).

Psixologiya elminin inkişafı üçün Bakı Dövlət Universiteti nəzdində sosial elmlər və psixologiya (1991) fakültəsinin təşkili də mühüm rol oynamışdır. Həmin fakültənin psixologiya şöbəsini birləşdirən onlarla gənclər mütəxəssis cəmiyyəti elmi-tədqiqat işi aparmış və respublikamızda psixologiya elminin inkişafına yaxından köməklik göstərmişlər.

Əlbəttə, bütün bu müvəffəqiyyətlərlə yanaşı respublikada psixologiya elminin inkişaf səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün hələ çox işlər görülməlidir. Bunun üçün ilk növbədə elmi-tədqiqat psixologiya laboratoriyalarının yaradılmasına, onların yüksək ixtisaslı elmi kadrlarla, müasir cihazlarla təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

3. XX əsr psixologiyasının əsas cərəyanları haqqında

XX əsrdə psixologiyada bir sıra cərəyanlar əmələ gəldi. Freydizm, behaviorizm cərəyanları onların içində xüsusi yer tutur.

Freydizm cərəyanı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir; Qərbi ölkələrində qısa müddət ərzində incəsənət, ədəbiyyata, insanla bağlı müxtəlif elmlər sahələrinə, xüsusilə təbiət, antropologiya, sosiologiya,

mədəniyyət tarixinə, pedaqogika və s.-yə geniş nüfuz etmişdir. Onun banisi Avstriya psixiatri və psixoloqu Ziqmund Freyddir. (1856 - 1939). Freydin adı ilə cərəyan Freydizm adlanır. Freydin özü isə onu «psixozanaliz» adlandırdı.

Freyd əvvəlcə praktik həkim-nevropatoloq və psixiatr kimi fəaliyyətə başlamış, bir sıra maraqlı faktlar müəyyən etmiş, indi də psixologiyada geniş işlənən müxtəlif anlayışlar və tənqidləri (məsələn, frustrasiya, identifikasiya və s.) işləmişdir.

Freyd goro, insan davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, irrasional (latınca - irrationalis ağılla idarə olunmayan deməkdir), şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. İnsan guya öz müxtəlifliyi ilə həmişə gizli müharibə vəziyyətində olur. İntellekt - bu təhlil-təşviş qüvvələri, instinktiv meylləri başqalarından gizlətmək üçün aparatdır. İnsanın bütün hərəkətlərini, bütün tarixi və ictimai hadisələri Freyd şüursuz meyllərin, hər şeydən əvvəl, seksual meyllərin təzahürü kimi təhlil edirdi.

Freydin fikrincə, insanın ruhi həyatının hərəkətverici qüvvəsi seksual (cinsi) başlanğıcdan - libidodan ibarətdir. Seksual osasda davranışda qəribə cəhətlərin əmələ gəlməsi haqqında fikirlər nevrologiyada hələ Freyddən əvvəl məlum idi. Freyd Parisdə məşhur fransız nevroloqu Şarkonun laboratoriyasında işlərkən tanış olduğu bu faktlara xüsusi əhəmiyyət verməyə və onları əsaslı surətdə öyrənməyə başladı. O, əvvəlcə nevrozda cinsi meyllərin rolunu fizioloji amillərlə izah edirdi. Lakin sonralar psixozanaliz tarixinə Anna adı ilə daxil olmuş bir xəstənin əhvalatları ilə bağlı olaraq, Freyd fikirlərini köklü surətdə dəyişdi.

Freyd xəstəni məşhur nevroloq Breyerlə birlikdə müalicə edirdi. Anna istərilə simptomlarından əzab çəkirdi, onun görməsi, nitqi, hərəkətləri pozulmuşdu. Breyer belə güman edirdi ki, qeyd olunan simptomlar özünütəhlil effektidir: Anna xəstə atasına kömək edə bilmədiyi üçün özünü günaahkar hesab edir və öz hisslərini bil-dirməmək üçün onları gizlətməyə çalışırdı. Hipnoz vəziyyətində Anna «ürəyini boşaltmağa» çalışırdı, həkimlər onun bu söhbətlərini katirsis-əzablı hisslərdən xilas olmaq üçün kimi qiymətləndirir-dilər. Lakin bu zaman qəribə bir hadisə baş verdi: xəstə qız həkim Breyerə aşiq olmuşdu. Bu Breyeri çaşıdırdı və o, sonrakı müalicə-dən imtina etdi. Freyd isə Annanın davranışını daha ətraflı öyrən-məyə başladı. Əvvəllər xəstəliyin gedişini fizioloji amillərlə (sinir enerjisinin zəifləməsi ilə) izah edirdi. Psixi xəstənin davranışını öyrəndikcə, Freyddə də yeni fikirlər yaranırdı. O, belə bir nəticə-yə gəldi ki, xəstə guya əvvəl öz valideynlərində bəslədiyi məhəb-

68 bət hissinə həkimin üzünə yönəlmişdir. Freydizmin sonrakı təkamülü prosesində bu notisi osaslandırılmış və ondan osas müddəalardan biri kimi irəli sürülmüşdür.

Freydizmin baxımından insan asosialdır, məhiyyət təbii bütün xüsusiyyətlərinə və ya bir çox cəhətlərinə görə heyvana bənzərdir. İnsanın davranışı iki prinsipə - «təhlil prinsipi» (burada başlıca olaraq heyvan instinktlərinin eyni olan cinsi həvəsinə toza-hümləri nəzərdə tutulur) və «reallıq prinsipi» (cəmiyyətin tələblərinə müvafiq olaraq seksual həvəsi bağlamaq zərurətinə) təbədir. «Təhlil prinsipi» ilə «reallıq prinsipinin» toqquşması nəticəsində «təhlil olunmamış seksual həvə» də məhz bu səbəbdən insanın davranışını idarə etməyə başlayır. Deməli, insan davranışında şüurun rolunu azaldılır.

Freyd birinci növbədə onun öz tələbləri - K.Yunq və A.Ad-ler tənqid etməyə başladılar. Freyd bir çox maraqlı psixoloji məsələlərə diqqət cəlb etsə də, onları elmi şəkildə izah edə bilmədi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Freyd insanı ictimai varlıq kimi təhlil et-mirdi.

Freydizmin inkişafı dövrü indi çoxdan artıq arxada qalmışdır. 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən, hətta freydizmin nüma-yəndələri və tərəfdarları içində onun böhranları haqqında da geniş söhbətlər gedir. XXIX Bəyənəlxalq psixozanalitik konqress (London, 1975), Zə Freydin qızı - xarici ölkələrdə özünün psixoloji tədqiqatları ilə məşhur olan A. Freyd freydizmin böhranı, özünə-məxsus xəstəlik keçirdiyini təsdiq etmişdir. Məşhur ingilis psixoloqu X. Ayzenk isə 1978-ci ildə «psixozanaliz-elmi və ya mövhu-mat?» təhlilində Karl Popper, Corc Kelli və başqa görkəmli alimlərlə Freydizmin ciddi tənqid etmişdir. s^**Qiyəviyozizmin tərmi_X**X^ərin sonu - XX əsrin əvvəllərində Edvəron***örləyikTrr**(18 731949) heyvanlar üzərində apardığı tədqiqatlarla başlayır. Lakin buna baxmayaraq homin cərəyanının RƏZəri lideri Con Uotson (1878 - 1958) hesab olunur.

1913-cü ildə «Psixoloji xəbərlər» jurnalında Uotsonun «Psixolojiy: biheviyozist onu necə görür» adlı məqaləsi nəşr edildi. Məqələdə «Stimul - reaksiya» - biheviyozizmin osas devizi kimi elan olundu və həmin cərəyanın başlıca ideyaları şərh edildi. Buna **goro** da sonralar homin məqaləsi «biheviyozizmin manifesti» adlandırıldı.

Biheviyozizmin osas müddəaları aşağıdakılardan ibarətdir: psi-

69 xolojiy guya şüurun deyil, davranışı (cərəyanın adı da buradan əmələ gəlmişdir; ingiliscə (- **behavior** davranış deməkdir) öyrən-məlidir.

Psixologiyanın osas vəzifəsi yalnız müxtəlif şəraitdə davranışın qanunauyğunluqlarını, - qıcıqla orqanizmin cavab hərəkətləri arasındakı asılılığı öyrənməkdən ibarətdir. Biheviyozistlərə **goro** davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və əzələ reaksiyalarından (R) təşkil olunmuşdur. Davranışın təhlili ciddi surətdə obyektiv xarakter daşımalı və bütün təbii elmlərdə olduğu kimi, zahirən müşahidə olunan fenomenlərlə məhdudlaşmalıdır.

Bəziliklə, biheviyozizm stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, psixika və şüurun isə psixologiyanın predmeti

kimi inkar edirdi. Təsadüfi deyildir ki, bihe-viorizmi «psixikasız psixologiya» adlandırırlar.

Biheviorizm mexaniki nəzəriyyədir: o, insanın davranışını xə-ti determinizm prinsipləri ilə izah edir, sözdo obyektiv metoddan danışsa da oslindo onun mahiyyətini təhrif edirdi. Buna görə də akademik İ.P.Pavlov hələ 30-cu illərin əvvəllərində «Fizioloqun psixoloqa cavabı» əsərində biheviorizmi kəskin tənqid etmişdir.

Biheviorizm qısa müddət ərzində Amerikan psixologiyasının əsas cərəyanına çevrildi və Avropa ölkələrinə də yayıldı. Bu isə təsadüfi deyildir: XX yüzilliyin əvvəllərində psixologiyanın nailiyyətindən praktik məqsədlərlə istifadə olunması məsələləri kəs-kin surətdə qarşıda dururdu. Lakin biheviorizm metodoloji cəhətdən nöqsanlı olduğu üçün artıq 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllərində onun daxilində müstəqil istiqamətlər əmələ gəldi; neo-biheviorist (yunanca neos - yeni deməkdir) cərəyanlar formalaşdı.

XX əsrin əvvəllərində Amerikada yaranmış və müasir psixologiyanın ən başlıca cərəyanlarından birinə çevrilmiş biheviorizm 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən əhəmiyyətini itirməyə və tədricən koqnitiv psixologiya ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Son 15 il ərzində koqnitiv psixologiya Amerika psixologiyasının aparıcı istiqaməti kimi növbəti biheviorizmi əvəz etmiş, həm də bir sıra ölkələrdə geniş yayılmışdır.

Koqnitiv (latınca cognition - bilik, idrak deməkdir) psixologiya 50-ci illərin sonu - 60-cı illərin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Onun əsasını belə bir müddəə təşkil edir ki, psixoloji proseslərin cərəyanında və insan davranışında biliklər, koqnitiv strukturlar həlledici rol oynayır (C. Bruner, U. Naysser, R. Atkinson və b.). Bu baxımdan koqnitiv psixologiya hafizə və təfəkkürün təşkilində bi-

70 illərin rolunu öyrənir. Bununla bərabər, həmin cərəyan şəxsiyyət-II. fərdi fərqləri, emosiyaları və s. koqnitiv nəzəriyyə baxımından fəhlil edir. Əslində isə bu gün koqnitiv psixologiyada irəli sürülən 1 əsas problemlər sovet psixologiyasında çoxdan öyrənilməyə başlanmış və bu sahədə aparılmış fundamental tədqiqatlar (B.Q.Anan-**Jev**, L.M.Vekker, L.S.Viqotski, A.V.Zaporojets. V.**P.**Zinçenko, A.L. Yarus, A.N.Leontyev, B.F.Lomov, A.R.Luriya, A.A.Smirn- π , S.L.Rubinstein və b.) dünya psixologiya elmini zənginləşdirmişdir. B.M.Veliçkovski koqnitiv psixologiyanın əsas banilərindən biri hesab edilən professor U.Naysserin «İdrak və reallıq» (M.. 1981) kitabına yazdığı giriş məqaləsində düzgün olaraq qeyd edir ki, koqnitiv psixologiyanın idrak proseslərinə (fəaliyyətə) yanaşma tərzinin boz momentləri bizim psixologiya və Fiziologiyada uğun müddət ərzində inkişaf etdirilən görüşlərə yaxınlaşır.

Lakin sovet psixologiyasında bu məsələlərin qoyuluşunda və həllində prinsipial fərqlər də özünü göstərir. Sovet psixologiyasında biliklərin

formalaşması prosesi insanın praktik və nəzəri fəaliyyətində öyrənilməsi zəminində təhlil edilir. Koqnitiv psixologiya isə insanın davranışında biliklərin rolunu fəhlil baxımdan aydınlaşdırır, şəxsiyyətin koqnitiv strukturları ilə şərtlənən motivləri, sorğuları meyillərini əslində inkar edir. Koqnitiv psixologiya müxtəlif istiqamətlərdə aparılan ayrı-ayrı tədqiqatları vahid konseptual təsəddüfə birləşdirə bilmədi, biheviorizmin və başqa psixoloji cərəyanların böhranının aradan qaldırılması sahəsində ona bəslənən ümidləri mahiyyət etibarilə doğrultmadı.

«Humanistik psixologiya»da 50-ci illərin əvvəllərində Qərbdə, [Visserson](#) amerikan psixologiyasında biheviorizm və freydizm cərəyanlarına rəqəbləşmə kimi omələ gəlmişdir. Onun baniləri (K.Rocers, O.Olport, A. Maslou və b.) belə hesab edirdilər ki, biheviorizmdən və freydizmdən fərqli olaraq «humanistik psixologiya» psixologiya dində üçüncü yoldur» və ya qüvvədir). «Humanistik psixologiya», başqa sözlə, «ekzistensial» (latınca ex (s) istentia - mövcud, olmaq deməkdir) psixologiya da adlandırırlar. «Humanistik psixologiya» insanı hisslərlə yaşayan varlıq kimi götürür. Onların fikrinə-Ə insana öz imkanlarını həyata keçirmək üçün kömək etmək lazımdır.

«Humanistik psixologiya» bu köməyi psixoterapevtik aspektə həhlil edir. Onların fikrinə insan psixoterapevtə «xəstə» kimi yox, müştəri kimi müraciət etməli, onu narahat edən, həyəcənə salan

71 həyatı problemləri özü həll etməlidir, həyatının mənasını başa düşməlidir, psixoterapevt isə ancaq məsləhətçi funksiyasını yerinə yetirməlidir. Təsəddüfi deyildir ki, «humanistik psixologiya» ən çox psixoterapiyada yayılmışdır. Onun əsasında ümumi psixoloji nəzəriyyə təşəkkül etməmişdir. Təkcə bu fakt onun birtərəfli cərəyan olduğunu göstərir. Əsl psixoloji cərəyan heç də təkcə xəstələr və ya defektli adamlar üçün tətbiq olunmaqla məhdudlaşa bilməz.

«Humanistik psixologiyanın» elmi-metodoloji baxımdan ən başlıca nöqsanı ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin təşəkkülünün ic-timai-tarixi amillərlə şərtləndiyini qəbul etmir; onun istinad etdiyi humanizm mücərrəd humanizmdir.

@ Sovet psixologiya elmi

Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra Rusiyada psixoloji fikrin inkişafında da yeni tarixi mərhələ başlandı. Çünki ölkədə yeni ictimai quruluş, insanlar arasında yeni sosial münasibətlər bərqərar oldu. SSRİ-nin yaranması ilə xalqların yeni ictimai-tarixi birliyi əmələ gəldi, vahid ideologiya ilə birləşən bütün sovet xalqları ol-kodo iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etməklə elm və təhsilin inkişafına da çox ciddi töhfə verdi. Bu zəminə başqa elmlərin cəhlil surətdə inkişafı ilə yanaşı əsl elmi psixologiya yarandı və inkişaf etdi. O, psixoloji fikrin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

L.S. Viqotski 1927-ci ildə göstərdi ki, yeni cəmiyyət yeni insan yaradacaqdır. Gələcək cəmiyyətdə psixologiya həqiqətən yeni insan haqqında elm olacaqdır. Yeni insanın psixologiyası özünün bu böyük tarixi vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirəcəkdir. Bu, dövrün ictimai-tarixi kökləri olan tamamilə qanuna uyğun elmi nailiyyət idi. Çünki gənə Sovet dövləti qabaqcıl materialist elmin inkişafına gündəlik qayğı göstərirdi. 1918-ci ildə Xalq Komissarları Soveti Dövlət Beyin İnstitutunun yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi (institutun rəhbəri məşhur rus alimi V.M. Bxxtrev idi). Sovet hakimiyyətinin ilk illərində RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində Psixoloji Tədqiqatlar Bürosu, Moskva ŞXMŞ-ı psixologiya laboratoriyası və s. təşkil edilmişdir. Moskva universitetinin psixologiya institutunda o mərkəz psixologiyası şöbəsi yaradılmışdı. Xalq Komissarlığı Soveti 1921-ci ilin yanvar ayının 21-də akademik

72

I P. Pavlovun rəhbərlik etdiyi laboratoriyaya kömək haqqında məşhur dekret qəbul etmişdir.

Sovet psixologiyasının inkişaf yolu metodoloji cəhətdən aydın ulu Psixika və şüur haqqında K. Marks və F. Engels tərəfindən yaradılmış dialektik materialist təlim V. İ. Leninin əsərlərində inkişaf etdirilmişdi. O, hələ 1894-cü ildə «Xalq dostları» nədir və sosial demokratlara qarşı onlar necə mübarizə edirlər?» əsərində metafizik psixoloqdan fərqlənən yeni tipli tədqiqatçı kimi «alim psixoloqun» xarakteristikasını vermiş və böyük uzaqgörənliklə elmi psixologiyanın gələcək inkişaf yolunu göstərmişdi. Onun fikrincə «Psi-xi prosesləri ayrıca aydınlaşdırmadan ruh haqqında mühakimə yeritmək olmaz: burada tərəqqi məhz ondan ibarət olmalıdır ki, ruhun nə olduğu haqqında ümumi nəzəriyyələr və fəlsəfi müddəalar bir yana atılsın, bu və ya başqa psixik prosesləri xarakterizə edən faktların öyrənilməsi elmi zəmin üzərində qurula bilsin.» Bu mülahizə əlbəttə, sovet psixologiyası üçün prinsipial əhəmiyyətə malik idi. Sovet psixologiya elminin inkişafı tarixini dörd dövrə bölürlər. Aşağıda həmin dövrlərin xüsusiyyətləri qısa nəzərdən keçirilir.

1917 - 1931-ci illərdə (birinci dövr) sovet psixologiyasının ən mühüm vəzifəsi idealist psixologiya ilə mübarizə olmuşdur. Onun əsasını və başlıca istiqamətini psixologiya üzərində mübarizə təşkil edirdi. Birinci dövrdə sovet psixologiyası özünün bu tarixi vəzifə-sini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi.

1931 - 1945-ci illərdə (ikinci dövr) kapitalist ölkələrində psixologiya sahəsində əmələ gəlmiş böhranın elmi-tənqidi təhlili, freydizmlə mübarizə şəraitində psixoloji nəzəriyyənin metodoloji məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, fundamental tədqiqatlar aparılırdı. Lakin Böyük Vətən müharibəsinin başlanması psixoloji tədqiqatların da istiqamətini dəyişdi. Müdafiə əhəmiyyəti olan hərbi-qospital psixologiyası problemlərinin tədqiqinə xüsusi fikir verildi.

1945-1960-cı illərdə (üçüncü dövr) sovet psixologiyasının metodoloji-nəzəri prinsiplərinin işlənilməsində yeni mərhələ başlandı. Eksperimental tədqiqatlar geniş vüsət alırdı. Psixikanın reflektor konsepsiyasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Ölkənin müxtəlif universitetlərində və bözi pedaqoji institutlarında yüksək ixtisaslı psixologiya mütəxəssislərinin hazırlanması dövrün salnaməsində xüsusi yer tutur.

1960-cı illərdən sonrakı (dördüncü) dövrdə psixologiya elminin ictimai praktika ilə əlaqəsi daha da güclənir. İnsan haqqında

73 elmlər sistemində psixologiya mühüm yer tutmağa başlayır. Psixologiya elminin bir çox yeni sahələri təşəkkül edir. Akademik A. N. Leontyevin «Psixikanın inkişafı problemləri» əsəri Lenin mülahizəsinə layiq görülür (1963).

1971-ci ildə SSRİ EA sistemində psixologiya institutunun yaradılması psixoloji tədqiqatların inkişafında mühüm rol oynadı. Sovet psixologiya elminin inteqrasiyası və diferensiasiyası əsasında yeni morfoloji qodum qoydu. Sosial psixologiya daha vüsətlə inkişaf etməyə başladı. Yeni sahələr - miihondis psixologiyası, kosmik psixologiya və s. yarandı. Əmək və idman psixologiyası və s. genişləndi. Psixologiya elminin ayn-ayn sahələrinin metodoloji-nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Hər bir psixoloji tədqiqatın somatoliliyini müəyyən etmək üçün yeni prinsiplər irəli sürülürdü; nəzəriyyə, eksperiment və praktikanın vahidliyi elmi-texniki tərəqqi dövrünün müəhim tələbinə çevrilirdi.

Vaxtilə eksperimental psixologiya psixologiya elminin bir sahəsi kimi təşəkkül etmişdi. Bu gün eksperimental metodlar psixologiyasın bütünü sahələrində tətbiq edilmişdir. Məsələn sovet psixologiyası qüdrətli eksperimental psixologiyaya çevrilmişdir. Riyazi psixologiya haqqında da eyni sözləri demək olar. 70-ci illərin əvvəllərində bir çox müəlliflər riyazi psixologiyani psixologiyanın bir sahəsi kimi nəzərdən keçirirdilər. Elmlərin psixologiyaya proqnozlarına görə, yaxın gələcəkdə psixologiya elminin bütünü sahələri riyaziləşəcəkdir. Sovet psixologiyasında bu proses artıq özünü aydın şəkildə göstərirdi.

Məsələn dünyada psixologiyada müxtəlif məktəblər, cərəyanlar və istiqamətlər - biheviorizm (neobiheviorizm), freydizm (neofreydizm), humanist psixologiya, kognitiv psixologiya və s. mövcuddur. Sual olunur: psixologiya elminin tarixi və inkişaf məntiqi baxımından sovet psixologiyasını da məktəblər, cərəyanlar və ya müəyyən istiqamət hesab etmək olarmı? Məşhur sovet psixoloqu L. S. Viqotski hələ 1927-ci ildə yazdığı «Psixoloji böhranın tarixi mənası» adlı fundamental metodoloji tədqiqatında həmin suala tam qətiyyətli mənfi cavab vermişdir.

Onun fikrincə sözün həqiqi mənası və işin mahiyyətinə görə biz «marksist psixologiya» terminini assosiativ, eksperimental, empirik, empirik psixologiya təminlərinin işləndiyi mənada işlədə bilmərik. L. S. Viqotski yazırdı: «Marksist

psixologiya mokloblor arasinda maktob deyil, elm kimi osl yeganə psixologiyadir; bundan

74 ' basqa digor psixologiya ola bilmoz». O göstörirdi ki, marksist psi-ilogiya anlayışı maktob vo ya hotta istiqamot anlayışından geniş-Marksist psixologiya elmi psixologiya anlayışına uyğun golir. I S.Viqotskinin fikrinco, holo 1921-ci ildə P.P.Blonski elmi psixo-iva terminini işlədərək bu baxımdan tamamilə haqı idi. Homin « I min «bizim elmimizin osas xarakterini, bizim moqsodimizi vo... \.»ifolorimizi, işin mozmununu vo icra metodunu» bütünlüklə ifa-»l.» edir. Demoli, psixologiya elmi tamamilə ideolojişdirilir vo xamı ölkələrdə mövcud olan psixoloji cəroyanlara qarşı qoyulur.

Biitiin bu illor orzindo sovet psixologiyasi osl elmi psixologiya kimi inkişaf etmiş vo böyük nailiyyotlər qazanmışdır. Sovet alim-İMinin fundamental tədqiqatları psixologiya elmini zonginləşdir-moklə miixtolif ölkələrdə psixoloji fikrin inkişafına mühüm təsir göstərir.

1^5^ Psixoloji biliyin xüsusiyyətləri

Bir dəfə A.Enşteyn göikəmli İsvççə psixoloqu Jan Piajenin uşaqlarda idrak proseslərinin təşəkkülünü əks etdirən məşhur əsər-lorinin əlyazması ilə tanış olandan sonra ona demişdi ki, psixologiya elmi fizikadan no qodor do çolin elm imiş.

XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, fizikanın oldə etdiyi nailiyyotlər psixologiya elminin inkişafında mühüm rol oynamış-dır. Fiziklərin və astronomların müşahidələri zominindo duyğular-da səhlər problemləri yaranmışdı. Psixologiya tarixçiləri bu əhvalatı tarixi fakt kimi qeyd edirlər: 1796-cı ildə Qrinviçdə rosodxananın assistenti Bredli mctodu ilə ulduzlann yerini müəyyənləşdirərkən təxminən bir saniyə səhvo yol verdiyinə görə işdən azad edilmişdi. 1816-cı ildə Könşberq astronomu Bessel bu hadisə haqqında bir məlumatla tanış olandan sonra belə bir fikrə gəldi ki, Qrinviç rəlxanasirnn assistenti səhvo heç do diqqotsizlik iiziindon yol ver-məmişdir. O, diiz on il müddətində öz hesablamalarını homkarları-nın hesablamaları ilə müqayisə etdi. Bessel belə bir noticoyo goldi ki, qavrayış fəaliyyətində «şəxsi tonlik» mövcuddur (astronomiya-da «vaxt tonliyi» termini var. Bessel «şəxsi tonlik» terminini, görü-nür, ona müvafiq olaraq işlətmişdir.). Bu müqayisələri bəlkə do psixologiya tarixində ilk eksperimentlər hesab etmək olar. Sonrakı on illiklərdə

do bu faktlar fizikləri vo astronomları düşündürdü. 1860 —1870-ci illor arasında aparılan tədqiqatlar noticosında isə bə-

75 lə bir nəticəyə gəldilər ki, bu, psixoloji problemdir, müşahidəçinin yönümündən (ustanovkasından) vo diqqətinin istiqamotindən asılı-dır. Hotta Vundt 1861-ci ildə bu hadisələri öyrənmək üçün xüsusi cihaz düzəltdi.

Başqa bir misal. Psixologiyada təbiiq olunan ilk eksperimental mctodlar icarısında psixofiziki mctodlar osas yer tuturdu. Həssaslıq vo hodlər problemini bu mctodlarla öyrənirlər. ilk eksperimentçi psixoloqların bir qismi, məsələn, Fexner, Helmhols öz təhsillərinə görə fizik idilər. Eksperimental psixologiyanın inkişafında onların rolu əvəzsizdir. Təsədüfı deyildir ki, XIX osrin sonu - XX osrin birinci yansında psixoloqların çoxu fizikanı həvəslə öyrənirdilər, hotta sonralar görkəmli sovet psixoloqlar kimi tanınmış akademik Luriya vo Zeyqamık 20-ci illorin axırlarında aspirant olarkən XX osrin məşhur alimi A. Eynşteynə «Eksperimental fizikadan» minimum imtahanı vermişdilər.

Əgər belədirsə, onda psixologiya elmini fizika ilə müqayisə etmək, hotta gizli şəkildə olsa da, ona müəyyən üstünlük vermək nə dərəcədə doğrudur? - Belə müqayisə hansı formada olursa-olsun, səhvdir. A. Eynşteyn do bu elmləri müqayisə etmir, psixologiya elminin Fizikadan çətin olmasını qeyd edərək, görünür, onların ob-yektini nozordo tuturdu. Özünüz müqayisə edin: Hər hansı bir mə-yenin vo ya bərk cismin istilikkeçinnə xassəsini öyrənmək çətin-dir, yoxsa insan hisslərinin çaralarını, insan münasibotlərinin so-yuqluğunu vo ya hərəkətini?

Əlbəttə, insanı öyrənmək çətinidir. Bu faktlar A. Eynşteynə yaxşı məlum idi. O, psixologiya ilə yaxından maraqlanırdı. A. Eynşteyn şəstəpsixologiya cərəyanının banilərindən biri olan məşhur alman psixoloqu M. Vcrthcymcrlo dostluq edirdi. Hotta o, Vcrtheymerin təcrübələrində iştirak etmişdi: M. Vcrthcymer «Pro-duktiv təfəkkür» (1945) kitabının bir fəslini A. Eynşteynlə keçirdi-yi intervvyü materiallarının təhlilində həsr etmişdir.

Maksim Qorki insanı əbədi yerdə dünyanın möcüzəsi adlandır-mamışdır. İnsanı öyrənmək çətinidir. Təsədüfi deyildir ki, yerin cə-zibə qüvvəsi çoxdan kəşf edilmişdir. İnsanın isə cəzibə qüvvəsi hələ kəşf edilməmişdir. Bu mənada da bəzən deyirlər ki, fizikanın Nyutonunu var, amma psixologiyanın Nyutonunu yoxdur...

Bu çətinliklər psixoloji biliyin xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. Bir cəhəti doqiqləşdirək: biz psixoloji bilik deyəndə, mütə-

76 \»ssislərin deyil, psixologiyayı öyrənən və ya öyrənmiş adamların, I

cümlədən, tələbələrin biliyini nəzərdə tuturuq.

Psixoloji biliklərdə elmi anlayışlarla güzəran anlayışları özünə-moxsus şokildə uzlaşır. Bunun köklərini aydınlaşdırmaq çətin deyildir.

Bir torofdon, psixoloji anlayışlar vo kateqoriyalar son doroco miicorrod vo ümumiləşdirilmiş xarakter daşıyır. Biz tutaq ki, tolo-boyoy Fikrin vo ya qavrayışın özünü bilavasitə göstərə bilmirik. Hotta, miioyyon bir psixi prosesi göstərmək mümkün olduqda belo, to-ləbə on yaxşı halda onun bir anını, bir çalarını goro bilir. Digor torofdon, hor bir tələbənin (o cümlədən hor hansı bir başqa adamın) psixoloji həyat təcrübəsi vardır. Elmi-psixoloji biliklər no qodor ümumiləşmiş vo miicorrod xarakter daşıyırsa-daşısın, onlar bilava-sito hor bir toloboyo xas olan psixi hadisələr duyğular, hafizo, hisslər, xarakter vo s. haqqında biliklərdir. O homin bilikləri, ado-ton öz təcrübəsi fonunda mənimsəyir, başqa sözlə, elmi anlayışları güzəran anlayışları zominində mənimsəyir. Halbuki elmi-psixoloji anlayışlarla güzəran anlayışlarının mənası bir-birinə uyğun gəlmir.

Məişətdə insanlar psixoloji terminlərdən və anlayışlardan ge-niş istifadə edirlər. Dilimizdə özünəməxsus psixoloji mənası olan yüzlərlə ümumişlək sözlər vardır. Onlardan bir qismi Azərbaycan psixologiyasında elmi termin kimi istifadə olunur. Qarovluq, qarov adam buna misal ola bilər. Prof. M. Məhərrəmov B. M. Təplovun «Psixologiya» (1950-ci il) kitabım Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən «Svetovaya slepota» anlayışını doqiq ifadə edən «qarov-luq» sözündən elmi termin kimi istifadə etmişdir (gəccələr vo ya qa-ranlıqda zəif görənlər, yaxud görməyən adamlara xalq içində qarov adam deyilir). Lakin bununla belo insanların məişətdə istifadə et-dikləri psixoloji termin vo anlayışların həddü doqiq müəyyon olunmamışdır, adamlar cox vaxt eyni bir termin vo anlayışı miixtolif monada başa düşürlər. Biz tolobələrin, məsələ, məhəbbət haqqında anlayışlarını tohlil etsək, bunu aydm goro bilirik. Elmi anla-yışları öyrənəndə tələbə əgər təkco öz güzəran təcrübəsinə istinad edərsə, elmi anlayışlarla güzəran anlayışlarını eyniləşdirərsə, onları birtorofli başa düşür və səhv izah edir. Halbuki əksinə olmalı idi, tələbə elmi-psixoloji biliklərə yiyələndikcə, insanlar haqqında gü-zəran təcrübəsi ilə bağlı olan səhv, məhdud vo birtərəfli tosovvür-lərdən uzaqlaşmalıdır.

İnsanın elmi-psixoloji anlayışları öz təcrübəsi əsasında mənim-

77 səməsinin bir səbəbi do psixoloji biliklərin öz xarakteri ilə bağlıdır. Axi, psixologiya insan haqqında elmdir. Psixologiyayı öyrənərkən misal axtannaq lazım deyil, bu prosesdə insanın özü on tosirli ni-münəyə çevrilir. Bu fakt onda ifadə olunur ki, tələbə, adətən özü-nü, obrazlı desək, kitabla miicayış edir vo bir qayda olaraq biitiin psixoloji xarakteristikaları öz nümunəsində öyrənir. O, özünü psixologiya güzğüsündə gənirək əvəzinə, cox vaxt psixologiyam öz «Mon»-inin güzğüsündə görür. Bu zaman, birinci növbədə, «tanışlıq effekti»

yarandır: öyrənilən mücorrod anlayışlar tələbəyə tanış gəlir, o, bu effektin təsiri ilə material bir vo ya iki dəfə oxuyur. Ən başlı-cası iso onu səthi başa düşür və səhv izah edir. Onda elə təəssürat yaranır ki, guya psixologiya elmini öyrənmişdir. Halbuki sonralar (seminar məşğələlərində vo ya imtahanda) məlum olur ki, bu yalan-çı təəssürat imiş, tələbənin psixologiya haqqında bilikləri heç do sistemli xarakter daşımır, lazımı elmi məlumatlara malik deyildir.

Psixoloji biliklər tolobo, eloco do bu elmi öyrənən hor bir adam üçün bir növ güzğüyə çevrilməlidir. Hor bir adam özünü homin güzğüdə görməli, bu baxımdan tohlil etməyi bacarmalıdır. Psixologiya ancaq bu zaman, insanın noinki başqa adamları, hom do özü-nü dərək cəməsinin on səməyə vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə do biz mihiim bir məsələyə gəlib çıxırıq: insan psixoloji biliklərdən necə istifadə edə bilər? Sual prinsipial ohəmiyyətə malikdir. Biz onu nəzərdən keçirməklə psixoloji biliyin bir mihiim xüsusiyyətini do aydınlaşdırmaqla bilirik.

Gölin belo bir situasiya təsvir edək: tutaq ki, hor hansı bir psixolog V - VIII sinif şagirdlərinin riyazi anlayışlarının xüsusiyyət-lərini öyrənmişdir. Görsən, riyaziyyat müəllimi homin tədqiqatın nəticələrini cəmləndirərək V - VIII sinifdə tohlil etməklə, dər-sin səmə vo keyfiyyətini avtomatik şəkildə yitirməklə bilirmi? Şübhəsiz ki, müəllimin psixoloji biliklərinin artması onun pedaqo-gi ustalığına istər-istəməz təsir göstərməlidir. Lakin o, istənilən no-ticəni oldo etməklə üçün ovvələ dərək dediyi sinfin xüsusiyyətlərini öyrənməli, onları nozoro almaqla bu vo ya digər tədqiqatın nəticə-lərindən istifadə etməlidir, yəni onları mexaniki şəkildə deyil, ya-radıcılıqda tohlil etməlidir.

Bu onunla bağlıdır ki. psixi hadisələr variativ xarakter daşıyır. Onları coroyan etdikləri konkret şəraitdən asılı olaraq miixtolif şəraitlərdə tozahiir edirlər.

III F Ə S İ L

PSIXOLOGİYANIN SAHƏLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ PRAKTİKANIN VƏZİFƏLƏRİ

1. Psixologiya elminin əsas sahələri

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən etibarən başqa elm sahələrində olduğu kimi, psixologiya elmində do diferensiasiya prosesi başlayır. ictimai praktikanın tələbatına miivafiq olaraq ovvələ yaş vo pedaqoji psixologiya, tibbi psixologiya, daha sonra omok psixologiyası, sosial psixologiya, bundan sonra

miihondislik psixologiyasi, t yyaro ilic psixologiyasi, kosmik psixologiya vo s. formalaşmış vo inkişaf etmişdir. 70-80-ci illordo iso psixologiya elminin bir cox yeni saholori, mosolon, siyasi psixologiya, iqtisadi psixologiya, kommunal psixologiya, idaroctmo psixologiyasi vo s. toşəkkül ctmi dir.

Bu şəraitdə psixologiya elminin inteqrasiyası (latinca integrato - sözündən olub hissolori bütöv halda birl  dinnok demokdir) mo-sololori daha böyük  homıyy t kosb cdır. Psixologıyanın ayn-ayn saholorindo oldo cdilon nailıyy tl ri iımumilo dirmok, psixologiya nozoriyyosini daha da zonginlo dim k son doroco miihiim vozifo-dir. Elmin bir sistem şəklində inkişafı da bunu tolob edir. Diferensiasiya prosesi inteqrasiya prosesi ilo iizvi surotdo bağlıdır. Bu miihiim mosololori iımumi psixologiya holl edir.

B l liklo do, psixoloji elmlər sistemi iımumi psixologiyadan vo psixologiya elminin miixtolif saholorindon ibarotdır.

  1. iımumi psixologiya haqqında məlumat

 mumi psixologiya psixologiya elminin osas problemlorini nozori vo eksperimental istiqamotdo ı layır. Psixologıyanın mctodo-loji, nozəri-tarixi mosololorinin, mosolon, psixi proscslorin omolo golmosi, psixoloji qanunların miiıoyon edilmosi, todqiqat metodla-rının nozori-praktik mosololorinin  yr nilmosi onun başlıca vozi-fosidir.  mumi psixologiya foaliyyot vo iınsıyyotin, eloco do   x-

siyyətin iimumi psixoloji məsələlərini öyrənir. Psixi proseslərin, psixi halların vo fordı psixoloji xüsusiyyətlərin qanunauyğunluqla-rını aydınlaşdırmaq, psixologiya elminin osas anlayışlarını xarakte-rizo etmək iimumi psixologiyada miihiim yer tutur.

Bununla borabor iimumi psixologiyada xarici obyektiv alomin subyektin beynindo inikas qanunlarına daha artıq diqqət yetirilir. Homin inikas prosesinin beyin mexanizmləri aşkar edilir.

Ümumi psixologiya daha çox obyektiv alomlo, predmetlərlə insan arasındakı münasibətə diqqət yetirir, insanın alomı necə dərək etməsi, informasiyanı qəbul edib yenidən işləməsi prosesinin daxili mexanizmini öyrənir. Başqa sözə, iimumi psixologiyada **on** plana subyekt-obyekt münasibəti keçir.

Ümumi psixologiya psixologiya elminin hər bir sahəsinin inki-şafının fundamental əsasını təşkil edir.

§ 2. Psixoloji fan hrin təsnifatı

Miasir ensiklopediya və lüğətlərdə psixologiya elminin yit-dən çox sahəsi haqqında məlumat verilir. Onları sadələşdirmək yolu ilə təsvir etmək elmi idrakin metodologiyası baxımından məqsəduy-ğün deyildir. Bəs, psixologiyanın bu miihtəlif sahələrini necə təsnif etmək olar? Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji fənlərin böyük əksəriyyəti konkret fəaliyyət sahələrini öyrənir. Onların bir çoxu isə inkişafın psixoloji aspektlərini və şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibətini öyrənir. Homin cəhəti nəzərə alsaq təsnifatın əsası kimi: 1) konkret fəaliyyət, 2) inkişafın psixoloji aspektləri və 3) şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibəti məsələlərini götürmək məqsəd-əuyğundur.

Şəkil 18-də psixoloji fənlərin bu baxımdan təsnifatı verilmiş-dir.

Psixoloji fənlərin böyük əksəriyyəti konkret fəaliyyət sahələrini öyrənir. Miihtəlif fəaliyyət sahələrində insan əməlini gücləndirmək üçün onlardan hər birinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu haq-da aydın təəvvür əldə etmək üçün pədaqoji psixologiyaya qısa xarakterizə etmək kifayətdir.

Pədaqoji psixologiyanın predmetini təlim və tərbiyə prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təşkil edir. O şə-girdlərdə qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təəyyül və s.-nin tər-biyyəsi məsələlərini tədqiq edir, intellektual fəaliyyətin səmərəli

80

insanın cəmiyyətə münasibə-tinə görə

Şəkil 18. Psixoloji fənlərin təsnifatı.

İqtisadi psixologiya

İdarəetmənin psixologiyası

Təhsilin

Psixologiyası
Siyasi
Etno-psixolo
giya

İnkişafın psixoloji aspektlə-rinə görə

Yaş psixologiyası
diferensial psixologiya

Cinsi təfərlərin psixologiyası
anomal inkişafın psixologiyası

Psixodiyaq-nostika
miiqayisoli psixologiya

Əmək psixologiyası

Tibbi psixologiya

Pədaqoji psixologiya

Hüquq psixologiyası

Hərbi psixologiya

Kosmik psixologiya

Təyyarəçilik psixologiyası

Miihəndislik psixologiyası

İdman psixologiyası

İncəsənət psixologiyası

Dədi yaradıcılı-ğın psixologiyası

Elmi yaradıcılığın psixologiyası

Estetik qavrayışın psixologiyası

Ticarət psixologiyası

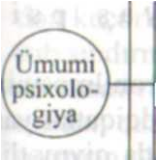
Kommunal psixologiya

Parapsixolo-giyası

Pa tops i-

Psixofor-makologiya

Psixoterapiya

Konkret fəaliyyət sahələrində

yolu və vasitələrinin müəyyənəşdirilməsi problemlərini öyrənir. Miasir dərəcə verilən psixoloji tələbləri müəyyən edir, pədaqoqla -şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri və şagird kollektivindəki münasibətləri, şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini ay-dınlaşdırır.

Pədaqoji psixologiyanın aşağıdakı sahələri vardır: təlim psixologiyası (didaktika, xüsusi metodika, proqramlaşdırılmış təlim, oqlə eməliyyatların formalaşmasının və s. psixoloji əsasları);

157 6

81

tərbiyə psixologiyası (şəxsiyyətin tərbiyyəsi metodikasının psixoloji əsasları, şagird kollektivinin psixologiyası, islah-əmək pədaqoqikasının psixoloji əsasları); müəllim psixologiyası, anonim uşaqlar-la təlim-tərbiyə işinin psixologiyası.

İnkişafın psixoloji aspektlərini və şəxsiyyətin cəmiyyətə münasibətini öyrənən psixoloji fənlərin də əhəmiyyəti böyükdür.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə yaş psixologiyasının inkişafında yeni mərhələ başlamışdır. Psixologiya elminin bu sahəsi uzun

müddət uşaqların yaş xüsusiyyətlərini öyrənmiş və düzgün olaraq uşaq psixologiyası adlanmışdır. Hal-hazırda o, uşaq-lar və yeniyetmələrlə yanaşı gənclərin, yaşlı adamın və qocaların da yaş xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu monada da ona y a ş p s i x o l o g i y a s i deyilir.

Anormal uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin də praktik əhəmiyyəti aydındır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar yaş psixologiyası məsələlərinin öyrənilməsi baxımından da qiymətli-dir.

Miasir psixoloji fənlər icrisində sosial psixologiya da mü-hüm yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, özünü onda göstərir ki, bu sahədə aparılan tədqiqatlar psixologiya elminin digər sahələrində bir sıra problemlərin həlli üçün böyük mənəvi köməkdir. Son zamanlar yaş, pedaqoji, kosmik, hərbi, miihondislik, idman, kommunal, siyasi, ticarət, incəsənət psixologiyası və s.-də tətbiqi sosial-psixoloji problemlərə daha çox diqqət yetirilir. Psixologiya elminin, demək olar ki, hər bir sahəsinin sosial-psixoloji problemləri vardır. Sosial psixologiyanın məqsədini nəzərə alsaq, bunu tamamilə qanunauyğun hal hesab etmək olar.

Sonrakı bölmələrdə sosial psixologiyanın vacib məsələləri barədə ətraflı məlumat verilməsinə nəzərən burada etnik psixologiyanın əsas problemləri haqqında nisbətən geniş məlumat verilməyi zəruri hesab edirik. Çünki etnik psixologiya barədə ilkin qısa məlumat belə, xalqı, etnosu öz psixologiyasına yaxından bələd ol-mağa və özünü dərk etməyə yönəldə bilər. Bu isə miasir dövrdə xalqımızın hər bir övladı üçün çox vacibdir.

§3. Etnik psixologiyanın əsas problemləri

Etnik psixologiya nədir və nəyi öyrənir? Həmin suallara cavab vermədən əvvəl söhbətə bir neçə misalla başlamaq istədik.

82

Bitkiləri qorumaq və gülləri, çiçəkləri qırmaq üçün Alp çəmənliklərində lövhələr asılmışdır. Fransız dilində yazılmışdır: «Bu gözəl çiçəklərdən zövq alın, amma onu nə üçün qırırsınız?» İngilis dilində yazılmışdır: «Zəhmət olmasa, çiçəkləri qırmayın». Alman-lar üçün artıq bu, xəbərdar deyil, qadağanı bildirir: «Çiçəkləri qırmaq qadağandır!»

Hər bir şərh vermədən soruşmaq istədik: Həmin lövhələrin hamısını eyni məzmununda yazmaq olmazdı? Nə üçün onların hər birisi ayrı-ayrı xalqın dilində başqa cür yazılıb və bunun xüsusi səbəbi varmı?

Bir «xırda» misal. Almanlarda belə bir qayda var: kimsə küçə-dən keçərkən çirkli vitrin və ya çox çirkli avtomatın görsə onu vura-bura sındırmağa haqqı var. Hər kəs onu bu iş üstündə nə hüquqi, nə də mənəvi cəhətdən cəzalandıra və ya təsəvvür edə bilməz. Çünki onların etnik adət-ənənəsində möhkəmlənib ki, hər bir şeyi çirkli qoymaq olmaz. Təsəvvüfi deyildir ki, onlar çox zaman küçələri sa-

bunla yuyurlar. Bəs, belə etnik-psixoloji xüsusiyyətlərə bələd ol-maq əhəmiyyətə malikdir? Oradan yaxşı cəhət götürə bilirik-mi? Yaxşı şeylərdən ibarət götürməyimiz — yəni, səkilərimizi təmiz saxlamaq, sabunla yumaq bir yana qalsın, heç olmazsa insaf edib (Bakı şəhərinin özündə belə) beşinci, altıncı və ya daha yuxarı mərtəbələrə icrisində şüşə qablar və ağır cisimlər olan zibil tor-balasını bəzən adamlar keçib gedən səkilərə atmayaq... Onun pis nəticəsi barədə nə üçün düşünmürük?

Bir ibarət misal da xatırladaq. Məşhur alman filosofu Hegel öz xalqının bir miihiim etnik psixoloji xüsusiyyətini belə ifadə edirdi: «mənim xalqım arxivariusdur (və ya arxivarius xalqdır). Arxivarius öz taxçalarında tarixi hadisələri və faktları hiylə etdiyi kimi, alman xalqı da öz yaddaşında öz tarixini hiylə edib, qoruyub saxlaya-raq gələcək nəsillərə verir». Yəni alman xalqı ilk növbədə öz tarixini yaxşı bilməklə seçilir. Bəs, bunun etnik psixoloji mənası nədir? Əvvəla, öz tarixini yaxşı bilmək, ona dərinləndirən bələd olan xalq özünü yaxşı dərk edir, özünü, öz məqsədini düzgün qiymətləndirir.

İkincisi, belə xalq öz tarixinə bələd olduqda onun ibarət dərəcə-rini də yaxşı mənimsəyir, ilk növbədə öz tarixində cəlbədicə nə varsa, onu hiylə edib saxlamağa və inkişaf etdirməyə cəhd edir. Deməli, öz xalqının tarixinə dərindən bələdlik onun üçün süzgəç rə-lünü oynayır. Yaxşılıq seçib götürmək, pislərdənsə yaxşı qurtar-maq, uzaqlaşmaq! Hər hansı bir xalqın belə bir gözəl etnik psixoloji xüsusiyyətini bilmək, ona yaxından bələd olmaq bizim üçün əhəmiyyətli köməkdir? Onu öyrəndikdə heç olmazsa özümüz-dən soruşa bilərik: bəs bizdə necədir, biz də elə olsaq, yaxşı olmaz-mı?

Həmin misallar bizi daha maraqlı suallarla qarşılaşdırır: etnik psixoloji xüsusiyyətlər nədir, onlar necə əmələ gəlir, onları bil-məyin, onlara bələd olmağın nə kimi elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti var? Yaxud bu problemlə hansı elm sahəsi məşğul olur, onun respublikamızda inkişafı barədə nə demək olar?

Əlbəttə, burada həmin sualların hamısına tam təfəssilatı ilə cavab vermək mümkün deyildir; ona görə də, əsasən problemlə ilkin tanışlıq üçün zəruri olan cəhətlərə toxunmaq istəyirik.

Götürülmüş misallardan da aydın olur ki, hər bir xalq, hər bir millət özünün məxsusi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə də bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Bunlar hər bir millətə və ya xalqa xas olan etnik psixoloji xüsusiyyətlər adlanır. Həmin etnik psixoloji xüsusiyyətlərin mahiyyəti, səbəbləri, mexanizmi və təzahür xüsusiyyətləri xüsusi bir elm sahəsi - etnik psixologiya tərəfindən öyrənilir.

«Etnik psixologiya» söz birləşməsində «etnik» sözünün özünə-məxsus məntiqi mənası vardır: burada öyrənilən psixoloji hadisə-lərin yalnız spesifik cəhətləri «etnik» sözü ilə ifadə olunur, başqa sözlə, etnik psixologiya ayrı-

ayrılıqda etnik və ya psixoloji hadisə-ləri öyrənmir. Onun əsas məğzini etnik psixoloji hadisələr toşkil edir. Bunu necə başa düşmək olar? Həmin suala cavab verəndə üçün ilk növbədə anlayışın lüğəti monasına diqqət yetirmək lazımdır.

Etnik psixologiya - **etnopsixologiya** (yunan dilində etnos -xalq, tayfa deməkdir) əvvəllər sosial psixologiyanın mühüm bir sahəsi kimi müəyyən qrupda insanların etnik ümumiliyi və milli mənsubiyyəti ilə şərtlənən psixi xüsusiyyətlərini, davranış və rəftar tərzini öyrənmişdir. Hazırkı dövrdə isə etnik psixologiya fənlə-rarası bilik sahəsi olub insanların psixikasının etnik xüsusiyyətləri-ni öyrənir. Yəni milli, irqi, etnik mənsubiyyəti nəzərə alaraq insanların psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənən bir elm sahəsidir.

Məlumdur ki, etnik milli psixologiyanın problemləri çox və rəngarəngdir. Buraya bu və ya digər xalqa məxsus olan etnik stereotip və yönümlər, adət-ənənələr, milli xarakterlər, hisslər və s. daxildir. Lakin burada bir necə cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb

84 edir. Başqa sözlə, hər bir xalqın etnik psixologiyası, yaxud etnik psixoloji xüsusiyyətləri müəyyən həmin cəhətlərin məzmunu və xarakterinə, təzahür xassələri və intensivliyinə görə təyin edilir. Deməli, hər etnos, hər bir xalq özünəməxsus etnik psixoloji xüsusiyyətlərə malik olur və həmin xüsusiyyətlər onların davranış və rəftar tərzində, münasibətlər sistemində, adət-ənənələrində, sərvət meyillərində və s. özünü büruzə verir. Yəni etnik qarşılıqlı münasibətlər sayəsində elə psixoloji xüsusiyyətlər təşəkkül edir ki, onları yalnız həmin qrupun etnik xüsusiyyətlərini araşdırmaq sayəsində izah etmək olar.

Sual olunur: etnik psixologiyada hansı problemlər ön plana keçir və xalqın, millətin özünü dərindən tanıması, özünə dərindən bələd olmasına, özünü təmin etməsinə yaxından kömək edir? Elə bunlar etnik psixologiyanın əsas problemləridir.

1. Etnik özünüdərk etmənin xüsusiyyətləri, mexanizmi, etnik özünüdərk etmənin və mənlik şüurunun formalaşması, təzahür formaları və soviyyələri problemi. Həmin problemə olaqodur olaraq etnik inkişafın xüsusi pilləsi kimi özünüdərk etmənin, milli şüurun təşəkkülü, formalaşması, inkişaf soviyyələri, etnos üzvlərinin rəftar və davranışma, özünə və başqalarına olan münasibətlər sisteminə, özünüdərk etməyə təsir mexanizmi və təzahür xüsusiyyətləri də araşdırılır.

2. Müxtəlif səciyyəli etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətləri-nin araşdırılması problemi. Bu problemə olaqodur olaraq etnik psixologiya, sosial psixologiyada olduğu kimi, etnik qrupların müxtəlif parametrlərini nəzərə alaraq orada baş verən etnik psixoloji hadisələrin mahiyyətini, xarakter xüsusiyyətlərini, etnos üzvlərinin rəftar və davranışlarına təsir etmə dərəcəsini və s. araşdırır. Böyük etnik qruplarda, xalq və millət (makromühit) soviyyəsində müəyyən mərasimlərin, adət-ənənələrin, moda-nın, şayiələrin, ictimai ohvəllərin, dini mərasim və ayinlərin yayılması, təzahirlərinin qanunauyğunluqları, başqa sözlə, böyük etnik qrup kimi xalqın, millətin psixoloji problemləri araşdırılır.

Kiçik etnik qruplarda (mikromühitdə) etnik psixoloji hadisələrin öyrənilməsi. Buraya qapalı etnik qruplarda psixoloji uyğunlaşma, soviyyətlərə münasibətlər, qrup iqlimi, qrupların tipləri, qrup yekdilliyinin soviyyələri və sovbələri, qrupun sovvət meylləri və s. kimi məsələlər daxildir. Məsələn, oğər ailəni kiçik etnik qrup hesab etsək, onda valideyn və uşaqlar arasındakı münasibətlərin xarakter

85 xarakter, dinamikası, orada etnik adət-ənənələrin xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər etnik psixoloji araşdırmanın obyektinə ola bilər.

3. Etnik stereotip və yönümlər problemi. Burada etnik stereotip və yönümlərin mahiyyəti, təşəkkül etmə mexanizmi, təzahür xüsusiyyətləri, şəxsiyyətlərə münasibətlər və etnoslararası münasibətlər sistemində yeri tədqiq edilir.

4. Etnik (milli) xarakter problemi. Etnik və milli xarakterin təşəkkülü, formalaşması çox mürəkkəb psixoloji hadisə olub, qrup üzvlərinin rəftar və davranışında, fəaliyyət və ünsiyyətində, ümumi mənə münasibətlər sistemində özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Tipik etnik və ya milli xarakter əlamətlərinin formalaşması, ona şəxsiyyətin yetişdiyi sosial şəraitin, təlim-təربiyə sisteminin, eləcə də təbii imkan və xüsusiyyətlərinin təsiri məsələlərinin araşdırılması həmin problemin həlli üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

5. Etnik adət-ənənələr, milli hisslər problemi. Məlumdur ki, etnik adət-ənənə etnos üzvlərinin tarixən yaranmış və nəsil-dən-nəsilə keçən fəaliyyət və davranış formaları, rəftar qaydaları, onlarla bağlı olan anlayışlar və təsəvvürlərdir. Müsbət etnik adət və ənənələrin təşəkkülü ilə yanaşı tarixi prosesdə onların dəyişməsi, təbəddülatı və ya pozulması da yalnız ayrı-ayrı şəxslərin deyil, həm də etnik qrupun davranış və rəftarına ciddi təsir göstərir, onu bəzən poza bilər. Buna görə də etnik psixologiyada həmin problemlərin müxtəlif aspektlərdən tədqiqinə xüsusi diqqət yetirilir.

Deməli, etnik psixologiya insanların müəyyən etnik qrupda, xüsusi etnik mühit və şəraitdə formalaşması ilə olaqodur olaraq onların psixi simasında, psixoloji xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını, təzahür xüsusiyyətlərini öyrənən elm sahəsidir.

Bu vo ya digər xalqın vo ya etnosun etnik psixoloji xüsusiyyət-lərinə boləd olmaq, onları öyronmək miixtolif xalqlar və millətlər arasında qarşılıqlı miinasibotlorin düzgün qurulmasına, onların opi-timal variantlarının tapılmasına yaxından kömək edir. Demoli, etnik psixologiyanın hom ciddi clmi-nəzəri, hom do çox böyiik praktik əhəmiyyəti vardır.

XIX osrin sonu, XX osrin əvvəllərindən başlayaraq sosial psixologiya ilə yanaşı, etnik psixologiya da sürətlə inkişaf etməyə və müstəqil elm sahəsi kimi fəonallaşmağa başlayır. Bu dövrdə etnik psixoloji hadisələr, elmin sərhəddi, təsir dairəsi müəyyənləşdirilir, sosial stereotip və yönümlərə, adət və ənənələrə, milli xarakterlərə

86 ro, toqlid, tolqin vo s. aid material toplanib tosvir olunur, gerido qalmış xalqların etnik psixoloji xüsusiyyətləri barədə xcyli molumat oldo edilir.

XX əsrə xüsusi olaraq psixologiya problemlərinin öyrənilməsi üçün metodlar və texnologiyası sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Etnik psixologiya öz mövzusuna və tədqiq etdiyi problemlərin xarakterinə görə psixoloji elmlər sistemində sosial psixologiyaya daha yaxın olduğu üçün sosial psixologiyada tətbiq edilən tədqiqat metodlarından yerinə görə, burada daha geniş miqyasda istifadə olunur.

Əlbəttə, etnik psixologiyanın tədqiqat metodlarının öz spesifik xüsusiyyətlərinin olması, onların tətbiqinin müəyyən tələblərə cavab verməsi və hər bir etnopsixoloji tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq özünəməxsus cəhətlər kəsb etməsi nəzərdən qaçınla bilməz.

Etnik psixologiyanın osas qaynaqları vo ya odow-nodii irsi-mizdo etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası haqqında. Etnik vo ya milli psixologiyanın miixtolif qaynaqları var. Onlann araşdırıl-ması hor bir etnosun, xalqın vo ya millotin psixoloji xüsusiyyətlə-rini öyrənmək, müəyyənləşdirmək üçün ciddi əhəmiyyət kosb edir. Bu cohotdon Azorbaycanda etnik psixoloji ideya vo fikirlərin təşəkkülü diqqoti xüsusi olaraq colb edir.

Azərbaycanda etnik psixoloji fikrin çox qədim tarixi vardır. İlk etnik psixoloji təsəvvirlərin təşəkkülü xalqın qədim adət-ənənə, mənəvi və ağılları, oyları və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Ailə və məişət (toy, yaş və s.) mənəvlərində kiçik sosial psixoloji hadisələrin maraqlı xarakteristikalarına təsadüf edilir. Xalqın həyat müşahidələrinə və empirik təcrübəsinə əsasən qədim etnik psixoloji biliklər, məişət təsəvvürləri təsviri bilik təşkilində, ilk növbədə şəfəqi xalq yaradıcılığı və bədii ədəbiyyat nümunələrində əks etdirilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu baxımdan diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Keçəl, Kəpəgiran qarı, Kosa obrazları uzun müddət, həm də xalqın

miioyyon sosial etalon vo stcreotiplorini ifado etmişdir. Azorbaycan lotifolorindo xalqin miixtolif ctnik psixoloji hadisolor haqqındakı ictimai rəyi özünün parlaq ifadəsini tapmış-dii. Molla Nosroddin, Bohlul-Danondo xalqın zelmindo «insan sor-

87 rafi» kimi məşhurlaşmışlar, onlar neco deyirlər, ovl praktik sosial vo etnik psixoloqlar idilər.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının qədim yazılı - abidəsi «Kitabi-Dodo Qorqud»da insanın müxtəlif emosional halotları təsvir edilmiş, davranış normalarında özünü biruzə verən xəyanət, həşad, qorxaqlıq, fərarilik kimi mənfi emosional xüsusiyyətlər tənqid edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları insanlann qarşılıqlı münasi-bətlərinin etnik-psixoloji tohlili baxımından diqqoti xüsusiə cəlb edir. Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbol qadınlan pislo-yir, yaxşı qadınları tərifləyirdi.

Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə səciyyəlandırılması Azərbaycan ictimai fikir tarixində etnik-psixoloji xarakteristikanın ilk nümunəsi kimi qiymətlidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» nəinki tayfadaxili və tayfalararası miinasibotlorin psixoloji tohlili, hom do miixtolif etnik qrup üzvləri arasinda miinasibotlorin psixoloji tohlili, eloco do miixtolif etnik psixoloji fcnomcnlorin, xiisusilo stress şoraitindo etnik qrup iizvlo-ri arasinda miinasibotlorin tosviri baximmdan daha ohomiiyyotlidir.

XI osrdən başlayaraq Azərbaycanda etnik və sosial psixoloji ideyalar fəlsəfi traktat və bədii ədəbiyyat nümunələrində daha geniş surətdə öz əksini tapır.

Azərbaycanda sosial-psixoloji ideyalann inkişafında Böhmön-yar, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Möhm-məd Fizuli, Abbasquluğa Bəxənov, Mirzə Fətəli Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Səbir, Ə.Həqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli fəlsəfi fikir nü-mayəndələrinin, şair və yazıçıların böyük xidməti olmuşdur.

Odur ki, odəbi-bədii irsimizdə öz oksini tapmış etnik xüsusiyyət-lərimizi dərin-dən öyrənib oradan lazımı nəticələr çıxara bilmək bu günümüz üçün daha vacibdir. Bununla da həm iimumon etnik psixoloji xüsusiyyətlərimizi dərin-dən öyrənmək və adekvat surətdə dərk etmək sayəsində xalqımıza özünü düzgün tanımaq və qiy-mətləndirməkdə yardım etmiş oluruq.

Hom do ədəbi-bədii irsimizdə öz oksini tapmış mənfəi etnik psixoloji xüsusiyyətləri öyrənib dörk etmək ösasında onlardan yaxa qurtannaq, yoni milli tokmilliyə nail olmaq miimkiin olar. Biitiin bunlarla yanaşı başqalarının bizim mənfəi vo ya miisbot etnik xiiisu-siyyətlorimizdən öz əleyhimizə istifadə etmolorino yol vcrmorik.

Nozoro almaq lazımdır ki, Azərbaycanca etnik psixoloji fikrin

88 inkişafında XIX və XX əsrin yazıçı və mütəfəkkirləri daha mühüm rol oynamışlar.

A.Bakıxanovun «Nəsihətnamə» və «Təhsil-əx-laq» əsərlərində müxtəlif cəhətlərlə psixoloji kontekstdə təhlil olunmuşdur. Onun «Mənəviyyat fəlsəfəsi» adlandırdığı etika və tərbiyə nəzəriyyəsinə maraqlı psixoloji hadisələrə toxunulmuşdur, təlim və tərbiyənin köməyi ilə nəinki yalnız bir insanın, ümumən etnosun əxlaq və mənəviyyatını möhkəmləndirən surətdə dəyişdirməyin mümkünlüyü ideyası əsaslandırılmışdır. Həmin idcya M.F.Axundovun əsərlərində daha bariz şəkildə özünü büruzə vermişdir. Tədqiqatçı, şairlər, bir sıra başqa kütləvi psixoloji hadisələr barədə M.F.Axundovun əsərlərində maraqlı faktlar vardır. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və s. kimi görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlərində də xalqın psixologiyasını, yəni şüur səviyyəsini, mənfi stereotip və yönümləri dəyişdirmək, onu yeniləşdirmək, dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq məqsədi güclü olmuşdur. Xüsusən də M.Ə.Sabir əsərlərində nəinki ayrı-ayrı qruplarda, ümumən etnosumuzda nozoro carpan mənfi etnik psixoloji xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi, onların aradan qaldırılmasına soy göstərilməsi daha ibtəamizdir.

Etnik psixoloji baxımdan «Molla Nəsrəddin»çiləri və M.Ə.Sabir iki başlıca məsələ düşündürir. Əvvəla, xalqımız, millətimiz necədir, başqa sözlə hansı etnik psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir? İkincisi, millətimiz, xalqımız necə olmalıdır və bunun üçün nə etmək lazımdır? İlk nəzərdə Molla Nəsrəddinçiləri və xüsusi böyük sənətkar M.Ə.Sabir əsərlərində birinci suala tam cavab verib, yəni, bütünlükdə etnik xüsusiyyətlərimizi, xüsusən də onların mənfi cəhətlərini, çatışmazlıqlarını tam cavablı şəkildə açıb göstərir, yəni gerçəkliyin (etnik xüsusiyyətlərimizin) «modelini» yarada bilər. İlk nəzərdə ikinci sualın cavabı nisbətən səmimi kimi görünür.

Əslində belə deyildir. Birinci suala bağlı «Molla Nəsrəddin» jurnalında və M.Ə.Sabir əsərindəki tənqid və ifşa, yumor və satira son notda əslinə qalsa ikinci suala cavab verməyə kömək göstərir. Çünki, psixoloji cəhətdən, yumor və kinayə kimi, satirada da hadisələrin zəhəri komikliyi əsasında dram və faciə toqquşmaları vardır. Elə buna görə də satirik əsərlərdə həyatın mənti tərəfləri çox vaxt qəsdən qabarıq, mübalığəli, güləməli, bəzən də eynəcər şəkildə təsvir edilir. «Molla Nəsrəddin» irsi və xüsusən də Sabir satirası da möhz bu cəhətdən diqqətə cəlb edilir. Həmin satira yal-

89 nız ayrı-ayrı adamları deyil bütün millət, xalqı belə etnik eynəcər-likdən xilas etməyə, onu özünü yaxşı dərk etməyə, təkəllüf etməyə yönəlmək istəyir. İlk növbədə etnosdakı fərdiyyətçiliyi, şəxsi mənafeyi hər şeydən üstün tutmağı, yaltaqlığı, müstəliyi, tez təsirə düşməyi, vəzifəli şəxslərə itaətkarlığı, elmə, maarifə böğ-nəliyi, bir-birinin ayağından cəkməyi və s. ifşa etmək yolu ilə yox etmək istəyir. Bu mənfiyyətləri bir yerdə gördükdə, artıq heç şeydən qorxmur, yalnız hərdə müsəlman görür, ondan qorxur. Əsrinin ai-nəsi olan dahi sənətkar etnik naqisliklərimizi görməyə, açıb-tök-məyə bilməzdi. Eyni problemlə C.Məmmədquluzadə də rastlaşmış və ona görə də «Molla Nəsrəddin» jurnalını nəşrə başlarkən xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərini aşkar etmək və ilk növbədə onların xoşagəlməyən cəhətlərindən xalqı xilas etmək yollarını axtarıb tapmaq qayəsini güdməmişdir.

Həmin nozoro almaq lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə irsi, xüsusən də «Molla Nəsrəddin» jurnalı yalnız bir xalqın, bir etnosun etnik psixoloji xüsusiyyətlərini öks cətdinnir, orada müxtəlif millət-lərin, xalqların, etnik, sosial qrupların, ayrı-ayrı etnosların etnik psixoloji xüsusiyyətləri öks cətdirilmişdir. Buna görə də həmin irsi və xüsusən də jurnalı etnik psixoloji xüsusiyyətlərin bədii inkişafını ensiklopediyası adlandırmaq olar. Bu cəhətdən həmin irs obrazlı deyilsə, dibiş bir dərəcədir.

Məlumdur ki, C.Məmmədquluzadənin «Ölülər», «Danabəş kəndinin əhvalatları» və s. kimi məşhür əsərlərində və hekayələrində millət, xalqın mədəni öləmənin doğuran amillərin sosial psixoloji və etnik psixoloji kökləri böyük məharətlə açılmışdır. Lakin dahi sənətkar kəşf etmiş etnik stereotipləri, mənfi adət-ənənə-ləri, əxlaq və davranış nənələrini tənqid edib başqa millətlərdən nümunə götürməyə, öyrənməyə çağırarkən, o, etnosun, millətin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağı da zəruriliyini irəli sürür-dü. Böyük ədibin «Anamın kitabı» pyesi buna parlaq sübutdur.

Müəllif burada xalq, etnosu, müəyyən etnik zümərələri tez-tələ ditişmək, bəyaz toqquşma kimi simasızlaşdırıcı cəhətlərdən cəkindirilməyə çalışmışdır,

Ümumiyyətlə, milli öləmədərk və öləməqiyətləndirmə kimi etnopsixoloji məsələlər ədibin yaradıcılığında mərkəzi yer tutur. Bu cəhətdən onun nəşiri, redaktoru və əsas müəlliflərindən biri ol-duğı «Molla Nəsrəddin» jurnalını yada salmaq kifayətdir. Həmin

90 ildə xalqımızın etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin tam və dolğun monzərəsi öz əksini tapmışdı. Bu da təsadüfi deyildir.

Məlumdur ki, elmin, texnikanın, başqa sosial problemlərin həlli ilə o qədər inkişaf etmiş ölkələrdə bir sıra hallarda çox istedadlı mütəxəssislərdən ibarət tədqiqatçı qrup yaranır və elmin taleyi ilə bağlı ən aktual problemin qısa müddətdə və çox yüksək səviyyədə tədqiqi ona tapşırılır. Həmin analogiya üzrə C.Məmmədovun «Molla Nəsrəddin» jurnalını nəşrə başlatdığı kimi belə bir problem qarşısında qalmış və xalqın ən istedadlı sənət-karlarını həmin jurnal ətrafına toplayaraq onların qarşısına: «milli-əm dordini tezliklə tapmaq və onu mənimsəmək və tərbiyə etmək» müəyyən vəzifə qoymuşdur.

Sanki o, qeyri-ixtiyari olaraq özləndirən xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərini aşkar etmək və ilk növbədə onların xoşagəlməyən cəhətlərindən xalqı xilas etmək yollarını axtarıb tapmaq üçün belə istedadlı sənətkarlar qrupunu yaratmış və nəticədə qısa müddətdə bu sahədə çox böyük «elmi nailiyyət» əldə edilmişdir. Böyük sənətkar təsadüfən demirdi ki, «Molla Nəsrəddin»i təbiət özü yaratdı, zaman əziyyət verdi. Bu elə bir zaman idi ki, millət, xalq dərdli olarkən, cəhəllər yuxusuna dalmışdı, onu hər vasitə ilə ayatmaq mümkün olmurdu. Bunun üçün böyük sənətkarların satira qələmi lazım idi. Hətta bu elə nadir istedadlı qələm olmalı idi ki, o düz hədəfə dərsin, yəni K.Marksın sözləri ilə deyilsə, gərək satirikin əsərini oxuyanda xalq özü öz halından doxsətə gəlib titrəsin, onda qeyrət hissi baş qaldırsın və o dözülməz vəziyyətdən qurtalmaq üçün rəşadət göstərsin.

Təsadüfi deyildir ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri üçün nəzərdə tutulan proqramda: atmacalar, felyeton, yumorlu şerlər, yumorlu teleqramlar, satirik hekayələr, lətifələr, yumorlu elanlar, karikatura və illüstrasiyalar, poçt qutusu və s. Yəni 11 bənddən 9-u satira və yumorla bağlı idi. Bunu təsadüfi hesab etmək olarmı? Əslə yox! Burada ilk növbədə xalqın psixologiyasını dərinlən öyrənmək, onu diigün nozoro almaq, ona təsir etməyin yol və vasitələrini adekvat surətdə müəyyən etmək əməli ön plana keçirdi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalında karikatura, illüstrasiya və şəkil variantının seçilməsi, ona geniş yer verilməsi etnik psixologiya nöqtəyindən nəzərdən Cəlil Məmmədovun böyük köşfi idi. Əv-vəla, o dövrdə xalqın icarısında oxumağı bilənlər çox az idi, amma sokli, karikaturanı qavramağa, onun mənası üzərində baş sındırma-

91 gə psixoloji cəhətdən hazır olanlar çox idi. Bununla juraal geniş kütlənin şüur səviyyəsində uyğunlaşdırıldı. Çünki geniş kütlənin şüur səviyyəsində nəzərdən alıqda abstrakt sözlü - məntiqi izahdan oyanı şorh üsulu daha müvafiq və asan anlaşan olur.

İkincisi, jurnalda sözdən istifadə do tamamilə başqa səciyyə daşıyır, sözlü izahat, nəsihətçilik, bu və ya digər məsələ barədə miiçorrod mühakimələr

konara qoyulur, insanı düşünməyə, lazımi nəticələri özü çıxarmağa vadar edən yollar seçilir.

Miasir psixologiya və təlim nəzəriyyəsində belə bir müddə əsas gətirilir ki, hər şey müqayisədə dərək edilir. Əgər insan idrək-kü oxşar cisimlər arasında fərqli cəhətləri və bir-birindən çox uzaq olan, ilk nəzərdə heç bir oxşarlığı olmayan obyektlər arasında oxşar cəhətləri tapa bilərsə onun idrək fəaliyyəti daha səmərəli, daha mənimsəyici və fəal olur. Yəni bu halda insan nəyisə axtarır və aktiv fikri fəaliyyət sayəsində onu tapır.

Deməli, idrək obyektlərini qarşılaşdırmaq, tutuşdırmaq, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri, eləcə do onları tədərək səbəblər-ri tapmaq insanın fəaliyyətini çox mənimsəyici və səmərəli edir. Bu cəhəti nəzərə alaraq heç bir izahat vermədən ilk növbədə «Molla Nəsrəddin» jurnalının 7 iyul, 1906-cı il, 14-cü nömrəsində «lağlağı» imzası ilə çap olunan «Axund ilə keşişin vəzi» adlı məqaləni olduğu kimi vermək yerinə düşər.

«İrəvan quberniyasında bir kond var, adı «Samanlıq»dır. Kon-din camaatı yarıya qədər erməni və yarıya müsəlmandır. Bir gün at ilə homin kəndin miiçkodarı Rəhim bəyə qonaq gəldim. Yay fəsli idi. Uca atın üstündə oturub kəndin alçaq divarlarından həyətlər-rin hamısını gərdirdim. Həyətin birində bir erməni arvadı toyuq-cü-cüyə dən səpirdi. Bir həyətdə bir müsəlman arvadı arxın konarın-da qab yuyurdu. Həyətin birində bir erməni uşağı ağacın kölgəsində oturub kitab oxuyurdu. Bir həyətdə 12-13 yaşında bir müsəlman uşağı pişiyin quyruğına ip bağlayıb həyətin o tərəfinə, bu tərəfinə qaçırdı və pişik movuldaya-movuldaya uşağın dalınca dal-dalı hərəkət edirdi.

Həyətin birində böyük tut ağacının kölgəsində bir nəçə erməni oturub çörək yeyirdilər. Keşiş ayaq üstə dumb sağ olini yuxarı qovzayıb danışdı. İstəyirdim keçib gədem, hətta keşişdən bir söz eşidib atı saxladım. Keşiş uca soslo dedi: «Hayreniq. hayreniq, hayreniq!» (hayreniq erməni dilində «vətən» deməkdir).

Çünki mən erməni dilini başa düşürəm, bir qədər dayandım ki-

92 sığın sözlərinə qulaq asam. Bu həyətdə küçənin bir tərəfindən müsəlman danışığı eşitdim. Atı qabağa sürüb gərdirdim ki, küçə ayrı-məddə divarın kölgəsində 4 müsəlman oturub. Bunların, biri Axund Molla Qurbanqulu Molla Qurbanəliyev idi. Bu axundu mən çoxdan tanıyırdım, özü də İran əhlidir. Molla Qurbanqulun olma do kitab var idi. Molla özü do kitabı oxuyurdu və kəndlilər diqqətli-tam ilə qulaq asırdılar.

Keşiş uca soslo kondliloro bu sözləri deyirdi: «Ermoni milloti-nin dünyada üç sevgili balası var «voton», «millot» vo «dil» vo no qodor ki, biz homin iic sevgili balaların yolunda fəda olrnaga qadi-rik, no Osmanlinin homdiyyo osgori vo kiirdlori, no Rusiyamn Qa-lisinlori vo no zomanonin qeyri bir təğazası ermoni millotinin bo-qasına xolol yetiro bilmoyocoklor.

Keşişin bu sözlərindən sonra Qurbanqulunun sosi goldi. Molla kitabdan bu sözləri oxuyurdu: «Babi-hoftum: ogor bir şoxs yata yu-xusunda hocomot goro, haman şəxs dünyada heç bir bolaya vo na-xoşluğa giriftar olmayacaq».

Keşişin belo sosi golirdi: cy monim ermoni qardaşlanm! Diin-ya xolq olunandan indiyə kimi cnoni tayfasi miixtolif millotlorin cövr vo zülmünə düşər olub, qarışqalar at nalının altında ozilon kimi ermənilər qüvvətli vo bimürvət tayfaların yumruğunun altında pamal olublar. Bununla belo ermoni öliim halında can vero-vero ge-no deyib: «Voton, voton, millot, hayreniq». Ey monim qardaşlarım, no qodor ki, millot, dil vo voton yolunda fəda olmağa biz qadirik. comi dünyanın tayfaları miitfoiq olub bizim üstümüzə hiicum goti-rolor, biz geno onlann qabağında dayanıb dilimizi vo votonimizi miihafizot edo bilocoyik. Yaşasın voton yolunda foda olan cnoni milləti, yaşasın millot uğrunda şəhid olan qardaşlar. Gctso, getso, hayreniq!

Molla Qurbanqulu kondliloro deyirdi: ağacın altında, suyun qi-rağına böl etmok yaxşı deyil, çünki həməzad, əcinno, şəyatın insana zorər yetirər. Çahərşənbo, şonbo vo tok giinii qobiristana vo hama-ma gctmok olmaz, çünki bu gi'mlordo ocinno vo divlor qobiristana vo hamama com olub qonaqliq cdorlor vo homin giinlor bunlann bayramıdır, insani görsələr zoror yetirorlor. Ogor bir kosin belo bir qoza başına gəlsə, durmayıb golsin monim yanima, vaxt ikon ona «həft həsar»duası yazım...» İmza Lağlağı.

Məqalənin təhlilindən aydın olur ki, əvvəla, iki qonşu etnosun psixoloji xüsusiyyətləri necə məharətlə qarşılaşdırılır, iiz-üzo qo-

93 yulur. Yəni bir məqalədə etnik psixologiya elminin çox müəhim b' problemi - etnik xüsusiyyətlərin təzahiri və törənməsi səbəbləri necə məharətlə açılır. Başqa sözlə, tərbiyəvi təsir üsulları vasitəsilə yaradılmış stereotip və yönümlər ayn-ayn xalqlarda etnik psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşmasının əsas mexanizmi kimi açıqlıb göstərilir. Təsədüfi deyildir ki, etnik psixologiyanın görkəmli nümayəndələrindən olan alman psixoloqu V.Vundt göstərirdi ki, şox-siyyot müəyyən mədəniyyətə xas olan tipik

tərbiyə metodları vəH tərbiyə formalaşır. Əlo xalqın tipik tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, başqa sözlə, etnosun psixologiyasını formalaşdırır.

İkincisi, ilk nəzərdə gəizoran psixologiyası səviyyəsində «Mol-la Nəsrəddin» jurnalı səhifələrində bu və ya digər etnosun psixoloji xüsusiyyətləri barədə əlo məlumatlar verilir ki, onlar sözün həqiqi monasında özünün adekvatlığı ilə seçilir və elmi ümumiləşdir-mənin bəhrəsi olduğuna şübhə yeri qoymur. Başqa sözlə, «Molla Nəsrəddin» jurnalında etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası faktların təsbit və təsvir edilməsi səviyyəsində qalmır, onlann təhlili və mənalandırılması özünün elmi adekvatlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Eyni yanaşma tərzi və psixoloji mənaladınn M.Ə.Sabir irsin-də də aydın surətdə nəzərə cəripir.

Azərbaycan xalqı özünün bənzərsiz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bizim ədəbiyyatımızda arvadının gözəlliyi ilə açıq-aşkar fəxr edən, öyünən kişi obrazı yoxdur. Azərbaycanlı ana yeni doğulmuş qız uşağı üçün cəhiz yığmağa başlayır.

Dünyada boşanma, ailədə qeyri-sabitlik. xəyanət baş alıb gə-dir, biz isə «ər evi ~ gər evi» deyirik və bu ülvəi anlayışla da ailəmi-zin səfligini, möhkəmliliyini qoruyub saxlaya bilmişik. Ailoni uşaq kökündə qururuq. «Uşaqların ruzisini Allah yetirir» - deyirik. Amerikada göz vurmaq adı ünsiyyət vasitəsi sayılır və uşaqlara ki-çik yaşlarından onun qaydalannı öyrədirlər. Biz isə uşaqların göz vürməsinə rəğbətəndiririk. İllah da ki, qız uşağı göz vürə... Bu xüsusiyyətlər ilk baxışda bəlkə də adi görünür, əslində isə xalqın bənzərsiz psixologiyasını bilavasitə öz damlasında oks etdirir. Həmin psixologiyanın formalaşmasında zəngin ədəbi-bədii irsimiz də mühüm rol oynayıb. Onları öyrənmək, izah etmək vacibdir.

Zəngin ədəbi-bədii irsimizdə oks olunan etnik psixoloji xüsusiyyətlərimizin, əloca də miiəsir faktların təhlili əsasında belo qo-naotə gəlmək olar ki, iimümon xalqımız özünün ctnik psixoloji xii-

94 səsuyotlorino holo kifayət qədər yaxşı bolod deyildir. Əlo bunun noticosidir ki, özümüzü lazımınca yaxşı dərək etməmişik. Xüsəson də milli özünüdərk, iimümi milli şiiuun fənnalaşması istənilən so-viyyədə deyildir. Etnik və ya milli psixoloji xüsusiyyətlərimi/in dərək edilməsi bir cəxlarında yaxşı halda bölgə, rayon, hotta möhol-1ə səviyyəsində möhdudlaşır və noticədo xırda yerliçilik hissi iimu-mmilli hisso, əmala, iimümi votonporvorliyo, milli birliyo iistiin gəlor. Buradan da cəx əsənlıqla möhəlliçilik, yerliçilik, döstəbəzlıq psixologiyası nəşət edir və intişar təpir. Belo bir pərçəlanmada mərəqə olən xərıcı və daxili qiivvəlor bu cəhotdon iimümi milli mo-nəfeyo, iimümi dövlətçiliyo, milli birliyo qarşı cəx möharətlə istifadə edirlər. Möhdud düşüncəli

votəndaşlarımız da belo bir tora asanlıqla düşürlər. Hotta qonşusu, yaxud iş yoldaşı ilə sözü diiz gol-moyondo bunu rayon və ya bölgə fərqi və ya xüsusiyyəti kimi qo-lomo verirlər. Bu cəhət ayrı-ayrı müəssisələrdə rəhbərlik və idarə-ctmə sahəsində nozoro çəpdiqdə bunu homin müəssisə başçısının «psixoloji nadanlılığının fenomenal səviyyəyə çatması» kimi qiymətləndirmək olar. Yəni homin sahədəki soriştəsizlik, başqa söz-lə, yalnız etnik psixoloji xüsusiyyətlərə deyil, hotta ayrı-ayrı adamların psixologiyasına, onların davranış və roftanna naboloddlıq son nəticədə idarəetmə işinin pozulmasına, çox ciddi münəqişə və konfliktlərə gətirib çıxarır. Buna goro do holo 9-10 il bundan əvvəl ciddi xəbərdarlıq kimi deyilən: «Psixoloji səriştəsizliyimiz xalqı-mıza ağır başa gələcək» - fikrino qayıtmaq, onu da olavə etmək istədik ki, miasir şəraitdə yəni müstəqilliyimizin, iqtisadi və mədəni əlaqələrimizin genişləndiyi bir dövrdə xalqımızın etnik psixoloji biliklərinə çox ciddi ehtiyacı var. Homin ehtiyacı ödəmək üçün sosial-psixoloji orqanlar respublikamızda, növbəti etnik psixoloji tədqiqat-lara, həm də etnik psixoloji biliklərin geniş təbliğinə ciddi köməklik göstərməlidirlər. Bu sahədə orta və ali məktəblər, universitetlərimizi, tərbiyəçilərin üzərinə daha ciddi və məsuliyyətli vəzifə düşür. Homin vəzifəni xalqımızın hər bir qeyrətli övladı vaxtında və şəroflo yerinə yetirtməlidir. Sonra, indi olduğu kimi, artıq gəzə olar. Axi, etnik psixoloji xüsusiyyətlərimizdən biri də gəzə ayrılmamız, long ləpənlərdir. Vaxtında görülməsi işlərimizi, adətən, sonraya saxlamağımızdır. Bolko, elə ona görə: «Allah sonrakı bolalardan saxlasın!» - deyirik. Ən böyük bələ isə xalqımız üçün, ilk növbədə, milli birlik şüurunun, etnik psixoloji ümumiliyin, milli özünüdərkən lazımcına toşəkkül tapmaması olar ki, homin bolanın tezliklə ara-

95-dən qaldırılması üçün təsirli üsullardan istifadə etməklə yanaşı, zəngin ədəbi-bədii irsimizə də fəal surətdə dönməyimiz və ondan bəhrələnməyimiz zəruridir.

Psixoloji elmlər sırasında xüsusən də müasir dövrdə respublikamız üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən mühüm sahələrindən biri hüquq psixologiyasıdır.

Hüquq psixologiyası (latın sözü - iuris - hüquq) psixologiya elminin müəssisə sahəsi kimi insanların hüquqları tənzim edilən münasibətlər sahəsində onların psixi fəaliyyətinin qanunauyğunluqları-nı və mexanizmlərini öyrənir.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində hüquq psixologiyası sahəsində ilk eksperimentlər aparılıb. Homin dövrlərdə ən çox şahid ifadələrinin və dindirmələrinin psixoloji məsələlərinin öyrənilməsinə diqqət yetirilib, sonra cinayətdə iştirakın diaqnostikası problemləri araşdırılmışdır. Burada, əlbəttə, cinayətkarların psixologiyası məsələlərinin aydınlaşdırılması, onların həyat tərzinin və davranışının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi önəmli yer tutur. Şahid ifadələrində sözlərin meydana gəlməsi səbəbləri və şəraiti də hüquq psixologiyasında xüsusi olaraq araşdırılır.

Deməli, hüquq psixologiyasının müxtəlif sahələri vardır. Bura-yə ilk növbədə kriminal psixologiya - cinayətkar davranışın psixoloji mexanizmi və cinayətkarın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmə sahəsi aid edilir.

Məhkəmə psixologiyası daha geniş sahədir, yəni məhkəmə işi və məhkəmə psixoloji ekspertiza məsələləri ilə bağlı problemləri öyrənir. Yəni burada əsasən cinayətin məhsulları-nı, xüsusən motiv və məqsədlərini (kim və ya nə insanı cinayətə təhrik edir, cinayət nəyin xətrinə edilir), cinayətin hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı təzahür edən iradə və emosional proseslərin xüsusiyyətlərini, cinayətlə bağlı olan psixi halları araşdırır.

Məhkəmə psixologiyası həm də istintaq və məhkəmə işinin psixoloji əsaslarını, yəni cinayətkarın və homin cinayətin açılma-sında iştirak edən şəxslərin (müstəntiqin, hakim, müdafiəçinin, ittihamçının, müqəssirin, şahidlərin və başqalarının psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir.

Eləcə də təhqiqat və məhkəmə prosesinin gedişində cinayətdə iştirak edən şəxslərə göstərilən psixoloji təsirlərin, ayrı-ayrı istintaq əməliyyatlarının dindirmə, üzvləşdirmə, tanınmaqla üçün təd-

96 qiçətmə, hadisə yerinin, eləcə də lazımi şəxslərin müayinə edilmə-mə. axtarışaparma, istintaq eksperimenti və s. təşkilinin, planlaşdırıl-masının və icrasının psixoloji əsaslarını araşdırır.

Əlbəttə, hüquq psixologiyasında əmək islah psixologiyası məsələləri - yəni hüquq pozanların tərbiyəsi və yenidən tərbiyəsi problemləri, adamlarda hüquqi şüurun formalaşdırılması, onun po-ıılması səbəblərinin aydınlaşdırılması da önəmli yer tutur.

Deməli, hüquq psixologiyası insanların hüquq məsələlərinin tətbiqi, hüquqla bağlı fəaliyyətdə iştirakı ilə o qədər olaraq meydana çıxan psixi həyat hadisələrini və onların qanunauyğunluqları-nı öyrənir. Burada mövcud hüquq normalarına subyektiv münasibətlərin aşkar edilməsi, onun düzgün istiqamətləndirilməsi ön plana keçir. Xüsusən də bizim etnik xüsusiyyətlərimiz və sosial-psixoloji münasibətlərimizin məxsusi cəhətləri hüquq psixologiyasında yəni yanaşma tərzinin formalaşmasını zoruridir.

2. Psixologiya elminin başqa elmlərlə əlaqəsi

İnsan haqqında elmlər kompleksində psixologiya elmi müəssisə yer tutur. Elmlərşünaslar bu cəhəti ayrıca qeyd edirlər. Məşhur sovet filosofu akademik B.M.Kedrov elmlərin təsnifatını işlərkən elmlər sistemində psixologiyanın roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. Homin təsnifat şəkli 19-də verilmişdir.

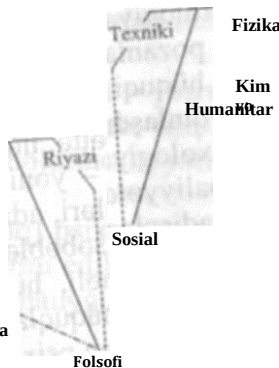
Diqqətlə baxsaq B. M. Kedrovun təsnifatında elmlərin üçbucaq şəklində «təsvir» olunduğunu görürük. Bu montajı cəhətdən diiz-gündür; elmləri adətən üç böyük qrupa bölürlər: f o l s o f i elmlər, h u m a n i t a r elmlər və t o b i i (təbiət və ya təbiət-şünaslıq) elmlər (texniki elmləri uzun müddət təbii elmlər sırasına aid etmişlər, son zamanlar onları ayrıca elm sahəsi kimi fərqləndirirlər). B. M. Kedrovun təsnifatında başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, burada psixologiya «elmlər üçbucağının» lap mərkəzində yerləşdirilmişdir. Bu o deməkdir ki, psixologiya fəlsəfi, humanitar və təbii elmləri bir-birilə əlaqələndirən vasitə rolunu oynayır.

Elmi biliklərin ümumi sistemində psixologiyanın on başlıca funksiyası cəhətdən ibarətdir ki, psixologiya bir çox elm sahələri-nin nailiyyətlərini sintez/edərək insanı öyrənmə elmlərinin bəlkə də hamısının inteqrasiya vasitəsi kimi özünü göstərir. Görkəmli sovet psixoloqları B. Q. Ananyev, B. F. Lomov və b. göstərdikləri kimi,

labial qcyri-üzvi
yoni
_cojnly^4Hofaj^

ŞoMWB.M.Kadrovagöroc.mlerin.e
snifat.

Biologiya
Psixologiya

onun tarixi vozifosi do mohz bundan ibarotdir,

onun inkişaf perspektivlori do elo bununla bağlıdır.

Psixologiyanın öyrəndiyi məsələlər müxtəlif elmləri maraqlandır. Həmin elmlərin tam olmayan siyahısı, belədir: sosiologiya, demografiya, estetikə, etika, siyasi, hüquqi, iqtisadi, tarixi elmlər, pedaqogika, dilçilik, kriminologiya, semiotika, cənoqrafiya, antropologiya və s.

Bu baxımdan biz psixologiya elminin fəlsəfi, humanitar və təbii elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsini müxtəlif faktlar əsasında aydınlaşdırmaqla bilirik.

Tarix. iqtisadiyyat, etnoqrafiya, sosiologiya, linqvistikə, odo-biyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, hüquqi, siyasi, təbii elmlərin öyrəndiyi proses və hadisələrin tədqiqi məhiyyət etibarilə psixoloji problemlərin qoyuluşuna gətirib çıxarır. Psixologiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz ayrı-ayrı sahələri - psixolinqvistikə, iqtisadi, sosial, pedaqoji, tibbi, mühəndislik psixologiyası və s. bu baxımdan növbəti mühəmməd elmi, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Psixologiyanın başqa elmlərlə əlaqəsi o qədər çoxəhatəlidir ki, hətta onların hiidə-dəndə ayrıca psixoloji bilik sahələri fənnləşmişdir. Məsələn, ictimai elmlərlə (sosiologiya, iqtisadiyyat, hüquq və s.) psixologiyanın həddində sosial psixologiya, eləcə də onunla bəlaasitə bağlı olan tarixi, iqtisadi, etnik. hüquqi, siyasi, pedaqoji və s. psixologiya, psi-xolingvistikə, incəsənət psixologiyası və s. fənnləşmişdir. Təbii elmlərlə psixologiyanın həddində isə zoopsixologiya, mikroskopik psixologiya, psixofiziologiya, psixobiokimya, tibbi psixologiya, neyropsixologiya və s. təşəkkül etmişdir. Texniki elmlərlə psixolo-kiyanın həddində əməliyyat elmləri

icərisində isə mühəndislik psixologiyası mühəmməd yer tutur. Təyyarəçilik psixologiyası və kosmik psixologiyanın meydana gəlməsi və inkişafı da əməli-texniki tələmələrlə bağlıdır.

Bir cəhətdən də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Psixologiyanın özü-nün də müstəqil elm sahəsi kimi fənnləşməsi də fəlsəfi, humanitar və təbii elmlərlə bəlaasitə bağlıdır. Bir tərəfdən, fəlsəfi və humanitar elmlərin, digər tərəfdən isə təbii elmlərin inkişafı prosesində psixoloji elmlərin problemləri əməli olmuşdur.

Müasir dövrdə psixologiyanın müxtəlif elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi şəbəkəsi daha da genişlənməmişdir. Psixologiya psixi həyatın qəbulunu öyrənərkən bu və ya digər dərəcədə insan problemini tədqiq edərkən bütünlükdə başqa elmlərin nailiyyətlərindən istifadə edir. O, bu nailiyyətlərdən istifadə etməkdən inkişaf edə bilməz. Psixologiya elminin metodları da. birinci növbədə, bu prosesdə fənnləşmişdir.

Elmi-texniki inqilab şəraitində hər hansı bir elmin başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nə qədər zəruri olsa da, burada bir elmin nəzəri sxemlərinin və metodlarının **mexaniki** surətdə başqa bir elm sahəsinə keçirilməsi üçün imkan yaranır. Elmşünaslıqda bəla hallara reduksionizm (latınca reductio - qayıtma, geriə çəkmək deməkdir) deyilir.

Son zamanlar psixologiyada reduksionizm haqqında az danışılır. Psixologiya sahəsində reduksionizm psixi hadisələrin fizioloji, biokimyəvi, biofiziki hadisələrə müncər edilməsi, onlarla qarşı-dırılması, hətta ovoz edilməsi kimi özünü göstərir. Bu cəhətdən psixologiyada reduksionizmin müxtəlif fənnləşmə fizioloji, bioloji, kibernetik, sosioloji, riyazi və s. fənnləşmə fərqləndirirlər. Reduksionizm məhiyyət etibarilə psixoloji qanunauyğunluqları təhrif edir və ya bəlaasitə inkar edir. Sistemlilik prinsipinin tətbiqi reduksionizm hallarının aradan qaldırılması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Psixologiyanın başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi onun inkişafının başlıca şərtidir. Yeni problemlər həmin bu zəmində meydana çıxır, onun əsasında yeni metodlar fənnləşir, yeni faktlar əldə olunur, yeni konsepsiya və nəzəriyyələr yaradılır.

Elmi-texniki tərəqqi dövrünün sosiyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, elm cəmiyyətin nəinki sosial, həm də iqtisadi həyatına nüfuz edir, bilavasito məhsuldar qüvvəyə çevrilir; el-mi-texniki fikrin nailiyyətləri sonayenin, kond torrəfatının, maa-rifin, səhiyyənin və s. inkişafında mühüm rol oynayır. Bütün elm sahələrində olduğu kimi psixoloji tədqiqatın metodologiyası və metodikasında da bu zəmində yeni paradigmlər (yunanca **paradeigma** -misal, nümunə deməkdir) və ya müddəalar omələ gəlmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində psixoloji tədqiqatla verilən əsas tələb belə idi: nəzəriyyəsiz eksperiment həm kordur, həm də kardır. Elmi-texniki tərəqqi dövründə isə psixoloji tədqiqatın metodologiya-sı və metodikasının ən başlıca paradigması aşağıdakıdan ibarətdir: **nəzəriyyə, eksperiment, praktika**.

Bu baxımdan başqa elm sahələrində olduğu kimi, psixologiyada da təbiiq tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyətə kəsb edir. Lakin buradan səhv nəticə çıxan belə hesab etmək olmaz ki, müasir dövrdə fundamental tədqiqatların rolu güya azalmağa başlamışdır. Məsələnin belə qoyuluşu tamamilə birtərəfli olardı. Başqa sahələrdə olduğu kimi psixologiyada da fundamental tədqiqatların əhəmiyyəti nəinki azalmır, əksinə, elmi-texniki tərəqqi dövründə daha da artır və onlar bu şərəitdə təbiiq tədqiqatların inkişafında mühüm rol oyna-mağa başlayırlar.

Psixologiyada təbiiq tədqiqatlar əsəson iki istiqamətdə apan-lır. Birinci istiqamət üçün başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, təbiiq problemlər fundamental tədqiqatlar əsəsinə müəyyən olunur və ya fundamental tədqiqatların nəticələri bilavasito praktikaya təbiiq edilir. Müxtəlif elmlərin inkişaf tarixi göstərir ki, həmin istiqamət təbiiq tədqiqatların səmərəliliyi baxımından da böyük imkanlara malikdir: fundamental tədqiqatlar vasitəsilə kəşf edilmiş və ya müəyyən olunmuş qanunauyğunluqların praktikaya təbiiq olunması üçün bu zaman olverişli şərəit yaranır. Bir çox elm sahələrində (nozəri fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) apanlan fundamental tədqiqatların, məsələn, texnikanın inkişafı üçün əhəmiyyətini xatırlasaq, fikrimiz aydın olar. Bu cəhət psixologiya elmi üçün də səciyyəvidir.

Təbiiq tədqiqatların inkişafında ikinci istiqamət də mühüm yer tutur: bu istiqamət daxilində təbiiq tədqiqatlar bilavasito fundam-

100 mental tədqiqatların nəticəsi kimi deyil, praktik tələbatlar əsəsinə meydana çıxır. Bu zaman xalq təsərrüfatı və modəniyyətin müxtəlif sahələri təbiiq psixoloji tədqiqatları maliyyələşdirir və bununla da elmin inkişafı üçün olverişli şərəit yaradırlar. Həmin istiqamət cərcivəsində təbiiq psixoloji tədqiqatların bözi xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

İctimai həyatın ayn-ayn sahələrində cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarına müvafiq olaraq müxtəlif praktik məsələlər meydana çıxır. Bu zaman

clə bir vəziyyət yaranır ki, elmdə (bizim məsələmizdə psixologiyada) hələ öyrənilməmiş hər hansı bir məsələ ictimai həyatın konkret bir sahəsində böyük praktik əhəmiyyətə kəsb edir. Təbiiq problemlərin həlli baxımından burada iki yol vardır: praktika ya «oturub» həmin problemin elmdə həçənsə həll olunaca-ğı günü gözləməli, ya da özünün inkişafı nəminə problemin tezliklə həll olunması üçün təsirli yol tapmalıdır. Müasir dövrdə ictimai praktika məhz ikinci yola üstünlük verir: bilavasito yaranmış praktik tələbatların təmin olunması məqsədilə apanlan təbiiq psixoloji tədqiqatlar da bu zəmində meydana çıxmışdır. Müəyyən bir praktik vəzifəni bilavasito həll etmək. müvafiq tədqiqatın nəticələrini tezliklə təbiiq cədrək cəmiyyətin maddi və ya mədəni həyatı-mn hər hansı bir cəhətini daha da təkmilləşdirmək və s. onların əsas vəzifəsini təşkil edir.

Təbiətşünaslıq (xüsusi fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) və texniki elmlər sahəsində təbiiq tədqiqatların əhəmiyyəti, birinci növbədə, onların iqtisadi səmərəsi ilə müəyyən olunur. iqtisadi səmərə psixoloji tədqiqatlar sahəsində də mühüm göstərici hesab edilir. Hətta psixologiyanın bözi sahələrində, məsələn, mühəndislik psixologiyası və ya təyyarəçilik psixologiyası sahəsində iqtisadi səmərə tədqiqatların əhəmiyyətini göstərən əsas məyər kimi meydana çıxır. Lakin bununla yanaşı psixologiya sahəsində təbiiq tədqiqatların psixoloji səmərəsi xüsusi əhəmiyyətə kəsb edir. Bu təsədiqi olmayıb, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, psixoloji tədqiqatlarda iqtisadi səmərə döləyi yolla - psixoloji səmərə vasitəsilə əldə edilir. Məsələn, təbiiq müəyyən edilmişdir ki, kollektivdə sosial-psixoloji iqlimin səfləşdirilməsi nəticəsində əmək məhsul-darlığı 18 faiz artır. Burada i/ahtat, nəcə deyirlər, ehtiyac yoxdur. Təkcə bu fakt psixologiya sahəsində təbiiq tədqiqatların həm də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu əşəş surətdə sübut et-di.

Çernobil AES-də baş vermiş qəza göstərdi ki, psixoloji tədqiqatın nəticələrinə məhəl qoymamaq böyük tələkə nəticələndir. Qəzadan bir neçə ay əvvəl psixoloqlar müəyyən etmişdilər ki, blokda iş şəraiti operatorlarda yeknəsəqlik (monotoniya) və stress halları əmələ gətirir və nəticədə bəzən 30 - 50 saniyə operatorun şüurunun yəmməsi, yaxud yalançı qəza siqnalı «eşitmək» halları-na təsadüf edilir. Belə halların qarşısını almaq üçün psixoloji təvsiyələr hazırlanmış və AES-in rəhbərliyinə təqdim edilmişdir. Lakin həmin təvsiyələrin nozəri alınması rəhbərlik tərəfindən təxirə salınmışdır. Yalnız qəzadan sonra bu fakt aşkar edilmiş və «Pravda» qəzeti haqlı olaraq, bu hadisəni bir sıra müəssisə rəhbərinin «psi-xoloji nədanlığının fenomenal səviyyəyə çatması» ilə izah edir. Deməli, psixoloji savadsızlıq bir sıra hallarda, nəinki ayn-ayn müəssisələrdə, hətta böyük bir regionda adamlara çox bəla başa gəlir. Bu cəhət rəhbərlik və idarəetmə sahəsində daha aydın surətdə nozəri cərcir. Belə ki, idarəetmədə təzyiq və qorxutma, adamları kəbus kimi izləmək və uzun müddət xof içində

saxlamaq, sosial gərginliyi artırmaqla mohdudlaşdır, işdən, foaliyyətdən, mənəvi sərvətlərdən yadlaşmanı gücləndirir, ümumin monafeyinə biganəlik artır.

4. Psixoloji tədqiqatın metodları

§1. Psixoloji tədqiqatların metodoloji əsasları

Psixoloji tədqiqatın metodları dedikdə, bu elmin öz predmetini, mövzunu tədqiq etmək üçün istifadə etdiyi yol və vasitələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, psixologiyanın da tədqiqat metodları onun metodologiyası ilə bağlıdır.

Metodologiya nədir? Mənasir elmdə metodologiya termin-i üç mənada işlənilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Ümumi metodologiya; 2. Xüsusi metodologiya; 3. Metodologiya - konkret metodik priyomların məcmusu kimi.

I. Ümumi metodologiya dedikdə tədqiqatçının istinad etdiyi ümumi fəlsəfi yanaşma, ümumi idrak üsulu nəzərdə tutulur. Sovet psixologiyasının metodoloji əsasını dialektik və tarixi materializm prinsipi və müddəaları təşkil edirdi.

II. Xüsusi metodologiya dedikdə müvafiq elm sahəsində, bizim

102 misalımızda, psixologiyada tətbiq olunan metodoloji prinsiplərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Elmin prinsipləri elmin metodoloji əsaslarını ifadə edir. Klassik psixologiyanın prinsiplərindən fərqli olaraq sovet psixologiyasında yeni prinsipləri - **determinizm prinsipi. şüur və fəaliyyətin vahidliyi prinsipi. psixikanın fəaliyyətində inkişafı prinsipi** formalaşdırılmışdı. Bu prinsiplər sonrakı illərdə müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq olunmuş, daha da dəqiqləşmiş və sözün əsl mənasında sosial-psixoloji tədqiqat strategiyasına çevrilmişdir. Psixologiyada bunlarla yanaşı bir sıra müəhim prinsiplər də işlənmişdir ki, onların içində **sistemlilik prinsipi** diqqəti daha çox cəlb edir.

Determinizm (latınca determinare - müəyyən etmək deməkdir) ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında təlimdir. Determinizm prinsipinə görə psixoloji hadisələr maddi həyat vasitələri, istehsal üsulunun inkişaf qanunları ilə, ictimai münasibətlərlə, sosial həyat tərzini müəyyən edən faktorlarla və onların dəyişməsi ilə də əlaqələndirilir. Beləliklə də insanların psixoloji hadisələrinin mənşəyini, onların yaranmasını şərtləndirən amillərin, başlıca inkişaf qanunauyğunluqlarının təhlil edilməsi nəzərdə tutulur.

idealist psixologiya determinizm prinsipini ya tamamilə inkar edir, ya da idealist mahiyyət daşıyan, obyektiv səbəbiyyəti inkar edən indeterminist, ya da

mexaniki determinizm konsepsiyaları ilə əlaqələndirir. XX yüzillikdə təbiətşünaslığın olduğu tədqiqat nailiyyətləri baxımından belə konsepsiyalar tamamilə əsassız görünür. Onlar insanın ətrafını təsvir edərkən, psixi həyatı mexaniki qanunlar əsasında aydınlaşdırırlar. Belə determinizm xətəli determinizm deyildir.

Xətəli determinizm gərək cavab verənləri bilavasitə xarici sosial faktorlara müəyyən olunur. Bu mexaniki prinsip özünün parlaq ifadəsi-ni klassik biheviorizmde tapmışdır. «Stimul - reaksiya» formulunda stimul (S) həmişə səbəb, reaksiya (R) isə həmişə nəticədir. Nəinki insanın, hətta heyvanın belə davranışını bu prinsipə görə təsvir etmək mümkün deyildir.

Misal göstərmək: tutaq ki, meşədə ovçu güllə atmışdır. Bu zaman ətrafdakı heyvanlar nəco hərəkət edərlər? Biheviorist bu sual-la təxminən belə cavab verə bilər: heyvanlar qaçaqalar, halbuki çox vaxt belə olmur. Yaralanmış və ya yenidən balaşmış heyvan adətən başqa cür hərəkət edir. **əf**

Başqa bir misal müraciət edərkən. İki adam təsəvvür edin. Onlar-

103 dan biri üçün «kitab», digəri üçün isə «büllur qab» və ya qızıl şeylər dünyada ən qiymətli əşyadır. Tutaq ki, mən Nizaminin nəfis şəkildə çap olunmuş «Sirlər xəzinəsi» kitabını almışam və sevindi-yimdən az qalırım ki, uçam, hər ikisi mənim kəfimin saz olduğunu görüb onun səbəbi ilə maraqlanırlar. Mən qürur hissi ilə deyirəm ki, Nizaminin «Sirlər xəzinəsi» kitabını çoxliklə əldə etmişəm; görəsən, onların hər ikisi mənim sevincimə eyni dərəcədə şərik ola bilərlərmi?

Əlbəttə, yox. Çünki onların sərvət meylləri başqa-başqadır. Deməli, S - R formulu ilə bunu izah etmək mümkün deyildir. Xətəli determinizm insanın psixi həyatının qanunlarını elmi şəkildə aydınlaşdırmaq imkanı vermir. Çünki bu halda eyni bir stimulun hər bir şəxsin sərvət meyli, dünyagörüşü, inamı, əqidəsi ilə şərtlənən şəxsi tərzindən nəco sınıb keçəcəyini nəzərə almırlar.

Sovet psixoloqlarının tədqiqatları əsaslı surətdə göstərdi ki, xarici aləmin insana göstərdiyi təsirlər birbaşa deyil, vasitəli xarakter daşıyır: xarici aləmdən olan təsirlər insanın daxili aləmində oksəllənəndən sonra bu və ya digər əfəkti verir. Bu qanunauyğunluq yuxarıdakı misalla izah edərkən: haqqında danışdığımız hər iki adam özlərinin daxili aləmi (bizim misalımızda sorvət meylləri: biri kitabı, digəri büllur qabı, qızıl sorvət hesab edir) ilə bir-birindən fərqlənirlər. Buna **gərək** də onlardan birincisi mənim sevincimə şərik çıxır, ikincisi isə, əksinə, üzgöyünli tərzədir, hətta təəccüblənir.

Dərsli, səbəb faktorlarının müxtəlif tipləri mövcuddur. Hal-hazırda bu müəhim məsələ psixologiyada sistemlilik prinsipi baxımında öyrənilir.

Miixtolif elm saholorindo, o ciimlədən psixologiyada sistemli yanaşma son zamanlar daha geniş miqyasda totbiq olunur.

Psixi hadisolor sistemli xarakter daşıyır. Holo psixologiyanın miistoqil bir elm kimi inkişaf etdiyi dövrlərdə ayrı-ayrı psixoloqlar bu cohoto diqqoti colb etsolor do. sistemli yanaşmanın bir elmi prinsip kimi totbiq olunmasından ötrü psixologiya elmi uzun inki-şaf yolu keçmişdir.

Sistemli yanaşma prinsipi psixoloji hadisələri - müxtəlif koor-dinatlar sistemində nəzərdən keçirmək və onları şərtləndirən amil-ləri elmi baxımdan otəflil tohlil etmək imkanı verir.

Foaliyyot prinsipi do psixologiyanın osas prinsiplorindon biri-dir. Ümumi psixologiyada şüür və foaliyyotın vohdəti, psixikanın

104 foaliyyətdə inkişafı prinsipləri çoxdan vətəndaşlıq hiiququ qazan-mış və geniş totbiq olunur. Psixika inkişafın mohsulu və foaliyyotın noticosi kimi nozordon keçirildikdə, diizgün başa düşülə və adekvat izah oluna bilər.

Şüür və foaliyyotın vohdoti, psixikanın fəaliyyətdə inkişafı prmsiplərinin totbiqi ilə psixologiya tarixində oslində yeni morho-lo başlayır. Məsələnin kökü ondan ibarətdir ki, psixika və şüür psixologiyanın tarixi boyu miixtolif idealist coroyanlar torofindon oy-ronilmişdir, lakin onlar psixika və şüura xarici alomlo olaqosi ol-mayan xiisusi substansiya (latınca substantia - mahiyyot demokdir) kimi yanaşmış, onu davranış və foaliyyotdon konarda todqiq etmiş-lor. Bu cohoto introspektiv (latınca intro - daxil, spesto - baxıram demokdir) psixologiyada biitiin aydınlığı ilə tozahiir edir.

introspektiv psixologiyanın osasını şüür haqqında idealist to-səvvürlər təşkil edir. Onun osas müddəası bundan ibarətdir ki, xarici alomdon forqli olaraq insanın şüuru ancaq özünümüşahidə və yaxud daxili tocriibo, daxili gönnə yolu ilə dork oluna bilər. Bclo-liklo do introspektiv psixologiya şüuru introspeksiya - özünümüşa-hido yolu ilə dork olunan fonomenlorin mocmusu hesab edirdi. Özünümüşahidə onun yegano mctodu idi. Lakin bu yol elmi baxımdan nöqsanlı idi. Özünümüşahidə şüür faktlarını izah etmək üçün ilkin material vero bilər, lakin bu yolla psixi hoyatin qanunauyğun-luqlarım obyektiv surətdə öyrənmək mümkün deyildir. introspeksiya bir todqiqat metodu kimi biitiin hallarda ancaq subyektivizmo gətirib çıxarır.

Elmin vozifosi tobiot və comiyyot hadisələrinin, o ciimlədon psixi hadisolorın obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənməkdən ibarətdir. Şüür və foaliyyotın vohdoti prinsipi psixi hadisolorı obyektiv surətdə öyrənmək üçün yeni yol açdı. Bu prinsipin mahiyyoti ondan ibarətdir ki, şüür və foaliyyot bir-birlorino oks olmadığı kimi onlar bir-birinin eyni do dcyildirlər. Şüür və foaliyyot vohdot-dodir. Şüür foaliyyotın daxili planım, onun proqramım təşkil

edir. Şüür foaliyyot prosesində formalaşır inkişaf edir, foaliyyot prosesində do tozahiir edir. Bu o demokdir ki, psixika və şüurun obyektiv qanunauyğunluqlarını özünümüşahidə yolu ilə deyil, yalnız onun foaliyyotdo - omok, tolim və oyun prosesində tozahürlorini öyrənmək yolu ilə miioyyon etmək olar. Bu obyektiv yoldur: ona goro obyektivdir ki, bu zaman biz «...adamlar haqqında, onların öz oyunlorinə geydiklori gözəl libasa goro deyil, özləri üçün götiirdük-

105 ləri gurultulu loqobə görə deyil, onların hərəkətlərinə görə və hə-qiqətdə nəyi təbliğ etdiklərinə görə...» (V.İ.Lenin) tikir yürüdürük.

Bir cohəti doqiqləşdirək. Özünümüşahidə əsas tədqiqat meto-du kimi qəbul edilə bilməz. Lakin bu, ümumiyyətlə özünümüşahi-dəni inkar etmək üçün osas vermir. Hər bir adam özünü müşahidə edə bilər. O, bu zaman özünün psixi hoyatı (mosolon, hissləri, diqqoti, hafizəsi, təfəkkürü, nitqi, əməlləri, davranışı, roftan və s.) haqqında başqa adama da məlumat verə bilər. Bəlo şifahi hcsabat-lar psixoloqlar üçün do maraqlıdır. Lakin bu zaman onlar özünümü-şahidədən metod kimi istifadə etmir, insanın özü haqqındakı şifahi hesabatlarını ilkin köməkçi material kimi todqiqat obyektinə çevi-rir, onu yeno do obyektiv metodun montiqino miivafiq olaraq işin nəticəsinə görə qiymətləndirir.

Əsl elmi psixologiya obyektiv todqiqat metodlarına istinad edir. Şüür və foaliyyotın vohdoti, psixika və şüurun fəaliyyətdə in-kişafı prinsipləri digər prinsiplərlə birlikdə psixologiyanın todqiqat strategiyasını miioyyon edir. Xiisusi metodologiyamın da osas vozi-fosi möhz bundan ibarətdir.

III. Metodologiyani konkret metodiki priyomların mocmusu kimi nəzərdən keçirdikdə adətən psixoloji todqiqat metodikalarını aydınlaşdırırlar. Hər bir psixoloji todqiqatın konkret metodikasi olur. Konkret todqiqat metodikasi iimumi və xiisusi metodologiya osasında işlənir. Onu heç do todqiqat mctodlan, proseduralan və texnikasi kimi başa düşmək olmaz. Hər bir konkret todqiqat meto-dikasinin nəzəri-metodoloji şortləri vardır ki, onlar iimumi və xiisusi metodologiyamın miiddoalanni oks etdirirlər. Konkret todqiqat metodikalanın spesifik cohotlori, hər şeydən əvvəl, onların komo-yilo holl edilən elmi vəzifənin və öyrənilən psixoloji hadisənin xarakteri ilə miioyyon olunur. Bu cohotdon respublikamızın psixoloqlar torofindon miixtolif istiqamətlərdə konkret todqiqat metodikaları işlənilmiş və miivoffoqiyyotlo totbiq olunmuşdur.

Konkret todqiqat mctodikasını işlərkən onun elmi xarakter da-şmasına xiisusi diqqot yetirmək lazımdır. Bunun üçün psixologiyanın yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz prinsipləri ilə yanaşı elmi idra-kın metodikasından irolu gələn, todqiqatın somoroli olmasını şərtləndirən meyarları - **metodun əsaslı olması** (validliyi), **mötə-borliliyi, reprezentativliyi, informasiyanın doqiqliyi** və s. nozoro alınmalıdır. Bu meyarlar yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bozi prinsiplər kimi nisbətən iimumi xarakter daşıyır və elmi biliyin

106 ^{III} tolif saholorindo, mosolon, sosiologiyada, demoqrafiyada, pedaqogikada vo s.-do elmi idrakın metodikasının zəruri toblori kimi nozordo tutulur.

Homin meyarlara goro, todqıqat metodlan todqıqatın moqsod ve vozifolorino miivafiq olmalidir, nozordo tutulan bu vo ya digor elamoti miioyyon etmok vo ölçmək imkanı vermolidir (metodun validliyi). Konkret todqıqat metodikasını elo işləmək lazımdır ki, **o**, hotta miixtolif şəraitdo tokrar edildikdo, eyni notico almsin (todqıqatın mötəbərliliyi). Bu cohotdon todqıqat sahəsinin vo öyrəniləcək adamlann miqdannın diizgün seçilməsi do miühumdür. Xüsusilo kütləvi prosesləri todqıq edərəkən, mosolon, rəyi öyrəniləcək adam-ları elə seçmək lazımdır ki, bu zaman miixtolif sosial qruplann nis-boti diizgiin nozoro alınsın (todqıqatın rəprezentativliyi).

informasiyanın doqıqlıy do böyük ohomiyyoto malikdir.

Psixoloji todqıqatda informasiyanın doqıqlıy öyrənilən adamlann miqdan ilo bilavasito bağlıdır. Todqıqat prosesinde no qodor cox adam öyrənilsə, informasiyanın doqıqlıy bir o qodor yüksək olar.

Konkret psixoloji todqıqat metodikasında, şərti surətdə olsa da, dörd mərhələni fərqləndirmək olar.

Birinci mərhələ hazırlıq mərhələsidir. Bu mərhələdə miixtolif yollarla (müşahidə, anket vo s.) ilkin məlumat toplanır: onların osasında todqıqatın empirik (faktların ayırılması, todqıqat me-todlarının işlənilməsi), montiqi (bir müddədən çıxarılması, onların arasında olaqonun miioyyon edilməsi) vo nozori (səbəblərin axtarılması, prinsiplərin aşkar edilməsi, forziyyo vo ya qanunların miioyyon edilməsi) vozifolori holl edilir. Bu zaman todqıqatın nozori problemlərinin işlənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Forziy-yonun formula edilməsi psixoloji todqıqatda da mihiim yer tutur. Bir cox psixoloji todqıqatların miiasir toblorə cavab verməməsi onlarda fərziyyənin olmaması vo ya zəif olması ilo bilavasito ola-qodardır.

Todqıqatın **ikinci mərhələsi** eksperimental xarakter daşıyır. Bu mərhələdə todqıqatın konkret metodikasi reallaşdırılır. Yəni miixtolif metodların tobtığı ilo cəmiyyət faktları toplanır.

Todqıqatın **üçüncü mərhələsində** todqıqat materialları kəmiyyət-yətlə baxımından tohlil olunur. **Dördüncü mərhələdə** isə material-lar psixoloji nozoriyyo osasında şərh edilir, notico etibarlı forziy-

107 yonun düzgünlüyü vo ya səhv olması aydınlaşdırılır vo todqıqatın nəticələri şərh edilir.

§ 2. Psixologiyada todqıqat metodlarının təsnifatı

Psixologiya elminin todqıqat metodları müxtəlifdir. Onları aşağıdakı dörd qrupa bölmək olar:

Birinci qrup metodları müqayisəli, longitudoal (uzunmüddətli) **vo** kompleks metodlar daxildir. Onlar **təşkilati metodlar** adlanır. Todqıqat prosesi homin metodların köməyi ilə təşkil olunur: onların səmərəliliyi todqıqatın son (nozori vo praktiki) nəticələri ilə müəyyən olunur.

İkinci. on geniş metodlar qrupu elmi materiallar, faktlar əldə etməyin empirik üsullarından ibarətdir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir: a) **müşahidə vo özünümüşahidə**; b) **eksperimental metodlar**: laborator, təbii vo s.; v) **psixodiagnostik metodlar** (testlər. anketlər, sosiometriya, intervyu vo s.); q) **fəaliyyət prosesləri və məhsullarının tohlili priyomları vo ya psixometrik metodlar** (xronometriya, profesoqrafik təsvirlər, məlumatın, görülmüş işin, o cümlədən şagirdlərinin, miixtolif növü əsərlərin və i. a. qiymətləndirilməsi); g) **modeləldirmə** (riyazi, kibernetik və i. a.); d) **bioqrafik metodlar** (insanın həyat yoluna aid faktların, tarixlərin vo hadisələrin, sənədlərin, şəhadətnamələrin vo s. tohlili).

Nəzərdən keçirdiyimiz metodların hansılarından və necə istifadə olunması tədqiqatçının hansı təşkilati metodlardan (müqayisəli, longitudoal vo ya kompleks) istifadə etməsindən asılıdır.

Üçüncü qrup metodları materialların işlənilməsi priyomlarını əhatə edir. Homin metodları aşağıdakılardan ibarətdir:

a) **kəmiyyət** (riyazi-statistik) tohlili;

b) **kəfiyyət** tohlili (materiallar tip, qrup vo variantlara görə təsnif olunur. tohlil etmək üçün sosiyyətvi nümunələr seçilir və s.).

Dördüncü qrup metodları **şərh metodları** adlanır. Onlar struktur vo genetik metodların miixtolif variantlarından ibarətdir. Bu metodların köməyi ilə öyrənilən psixi proses vo ya xassənin, məsələn, təfəkkür, həfizə, toxuyul, qabiliyyətlər vo s. strukturu tohlil olunur vo yaxud miioyyon bir yaş dövründə (təqə ki, 3 yaşından 6 yaşına, 3 yaşından 10 yaşına, 3 yaşından 15 yaşına kimi) inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Bəzən do miiasir psixologiyada todqıqatın bitirilməsinə

108 əhatə edən metodlar sistemi - təşkilati. empirik, elmi materialların kəmiyyət-kəfiyyət tohlili vo interpretasiya metodları yaranmışdır. Bu metodlar psixologiyanın miixtolif sahələrində - sosial, siyasi, hətta. cəmiyyət, əmək, yaş vo pədaqoji psixologiyada, eləcə do başqa sahələrdə öziinməxsus şəkildə tobtığı olunur.

§ 3. Psixologiyanın tədqiqat metodları

(psixologiyada insanın psixi həyati tədris faktiki materi-alları əsasən ikinci qrupa aid etdiyimiz metodların vasitəsilə topla-yırlar. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq. Elmin tədrisi sahə ilə əlaqədar oldu edilən ilkin məlumat müşahidə, yəni bilavasitə insanın hadisəni nəzərdən keçirən yol ilə müəyyən edilən müşahidə-metodu dedikdə psixi hadisələrin tədrisinə müdaxilə etmədən onu baş verdiyi təbii şəraitdə mövcud tədris və müntəzəm surətdə izləmək nəzərdə tutulur. Müşahidə psixoloji faktları tədris etmək, təsbit etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müşahidə vasitəsilə istər ayrıca bir şəxs, istərsə də müəyyən qrupun psixoloji vəziyyəti barədə qiymətli məlumat oldu etmək mümkündür. Onun köməyi ilə insanın şəxsi və ictimai həyatında nəzərə çarpan hadisə və dəyişiklikləri müəyyən etmək olar.

Müşahidə metodunun tədrisinin müəyyən şərtləri vardır:

1. Müşahidə elmi tədrisdən müəhim problemin tədrisəməsinə yönəlməlidir.
2. Müşahidə müəşəkkil və ardıcıl surətdə təşkil edilməlidir.
3. Öyrənilən hadisə barədə daha ətraflı məlumat oldu etmək üçün insanın hadisə müxtəlif şəraitdə nəzərdən keçirilməsi, ona təsir edən təbii amillər ətrafı və dəqiq surətdə aydınlaşdırılmalıdır.
4. Elmi müşahidələrin nəticələri dəqiq surətdə qeyd edilməsi və lazım gəldikdə asanlıqla tədris olunmalıdır.

5. Müşahidəçinin onun nəticələrinin təhlili müşahidəçidən obyektivlik tələb edilir.

Müşahidənin etibarlı nəticə verməsi üçün qarşıya çox dəqiq və aydın məqsəd qoymaqla yanaşı, müəyyən sxemdən də istifadə etmək lazımdır. Bu həm də müşahidə nəticələrini asanlıqla təsbit et-məyə kömək göstərir. Müşahidə materiallarını təsbit etmək üçün müxtəlif texniki vasitələrdən (maqnitofon, foto, kino, stenogram, gizli kinoya çəkme, səs yazma və s.-dən) istifadə edilir. Bu zaman hadisələrin təbii gedişinə xələl gətirən heç bir hərəkətə yol ver-

- 109 məkməz. Yəni üzərində müşahidə aparılan adamlar hansı niyyətə, nə məqsəddə, nə üçün müşahidə edildiyini bilməməlidir.

Tədqiqat prosesində müşahidə metodundan müxtəlif formalar-da istifadə etmək mümkündür. Son zamanlar uzunmüddətli (bir neçə il ərzində aparılan) müşahidələrə daha böyük əhəmiyyət verilir. 70-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq müşahidənin xüsusi bir növü kimi «iştiraklı müşahidə»də istifadə edilir. Bəli müşahidə aşağıdakı kimi təşkil olunur: tədqiqatçı ömər qruplarında, yaxud xüsusi dəstələrdə müxtəlif müənasibotları tədris etmək üçün insanın sahədə iş girir, müşahidə ediləcək hadisələrə qoşulur, yəni təbii prosesin iştirakçısı olur. Bununla da hər hansı müəhdə fəaliyyət göstərən adamların keçirdikləri hiss və həyəcanları bilavasitə özü yaşamaqlı olur, onların psixoloji vəziyyətini daha dəqiq surətdə öyrənmək, başa düşmək, mənalandırmə üçün təbii prosesin iştirakçısına çevrilir.

Müşahidə metodu psixoloji hadisələr barədə müəyyən qədər qiymətli material verə bilər. Lakin onun bir sıra nəqsənləri də vardır. Bu nəqsənlərin bir qismi müşahidə obyektinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn qrupda şəxsiyyətlər arasında müənasibotların tədris cəhətlərini (hətta iştiraklı müşahidədə belə) əhatə etmək olmur. Burada vaxt əmli də müəhim rol oynayır. Müşahidəçini maraqlan-dıran tədris özünü nə zaman müəhdə verəcəyini qabaqcadan müəyyən etmək çətindir, onu izləmək lazım gəlir. İkinci qəbil nəqsənlər isə müşahidəçinin öz fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Onun təcrübə zənginliyi, iş müənasibotı, qarşıdakı tədqiqatın məqsəd və vəzifəsini kifayət qədər aydın dərkdə bilməsi, faktları seçmə bil-mək, mənalandırmə, elmi təhlildən keçirmək bacarığı və s. müşahidəyə təsir edir. Məsələn, müşahidə materiallarının şərhində tədqiqatçının şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən qədər sub-yektivlik özünü göstərə bilər. Bundan başqa, müşahidə vasitəsilə oldu edilən faktların təbiiyyəti ilə yanaşı, onların nə dərəcədə qanunauyğun olduğunu müəyyən etmək, başqa sözlə, qanunauyğun-luğu təsdiqləndirən ayırd etmək də çətinlik tədris.

Tədris bu çatışmamazlıqlar başqa metodların, ilk növbədə isə eksperimentlərin köməyi ilə aradan qaldırıla bilər.

(Eksperiment metodu müşahidədən fərqli olaraq nisbətən qısa müddətdə daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Eksperiment zamanı alim-psixoloq (eksperimentator) tədris olacaq adama fəaliyyət göstərməsi - hər hansı bir eksperimental tapşırığı ver-

- 110 nəm tədrisi üçün şəraiti niyyətli surətdə yaradır və həmin şəraiti tədrisi vaxt dəyişir)

Eksperimentdə adətən iki tədris - asılı olmayan (A) və asılı (B) tədrisləri fərqləndirirlər.

Eksperiment zamanı alim-psixoloq A tədrisini (iş şəraitini, iştirakçıların tərkibini, hadisələrin ardıcılığını, məsələnin xarakterini, təlimatı və s.) tədris, bundan sonra isə B tədrisində baş vaxt dəyişiklikləri müəyyən edir. Bəli bəli, eksperiment prosesində A və B tədrisləri arasında asılılıq tədrisilir: A tədrisə-tədris B tədrisindən övvəl gəlir və onun səbəbini təşkil edir, B tədrisi isə notico kimi özünü göstərir.

Eksperimentdə müxtəlif cihazlardan, texniki vasitələrdən, şəkillərdən, mətnlərdən və s.-dən istifadə olunur (şəkil 20). Bəli eksperimentlər adətən laboratoriyalarda və ya xüsusi otaqlarda aparılır (şəkil 39). Bu tədris nəzərə alaraq onlara laboratoriya eksperimenti deyirlər.

Göründüyü kimi, müşahidədən fərqli olaraq eksperiment zamanı tədqiqatçı fəal tədris kimi çıxış edir, müəyyən psixoloji hadisənin mahiyyətini izah etməkdən ötrü zəruri olan şəraiti özü yaradır.

Psixoloji hadisələri tədqiq etmək üçün eksperimentin qoyuluşu bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. Eksperimentin obyektini sadəcə canlı orqanizmdir,

yüksək şüurə malik insanlardır. ünlər əxlaq və davranış normaları və s. barədə nəinki müəyyən biliklərə malikdir, həm də insanların biliklərinin mənbəyini və təşəkkül yollarını bilir. Bu cəhətləri də doqquq surətdə nəzərə almaq və öyrənmək heç də asan deyildir.

Xüsusiylə özləri üzərində eksperiment qoyulduğunu hiss etdik-də, onların rəftar və davranışında, emosional aləmində istər-istəməz müəyyən dəyişiklik baş verir. Bu da eksperimental şəraiti şərtləndirir. İnsanların cəmiyyəti aradan qaldırmaq üçün nisbətən siyasi cəmiyyəti daşıyan laborator eksperimentlə yanaşı təbii eksperiment növündən də geniş istifadə edilir (Təbii eksperiment ilk dəfə 1910-cu ildə A. F. Lazurski tərəfindən təbii olundu.)

Təbii eksperimentdə xüsusi eksperimental şərait yaradılır. **Hadisə** təbii şəraitdə, məsələn, dərəcə zamanı öyrənilir.

Psixologiyada eksperimentin xüsusi forması kimi formalaşdıran eksperimentdən istifadə olunur. Onun adı mahiyyətini doqquq ifadə edir: formalaşdırıcı eksperiment tədqiqat prosesində şagirdlərin

111 və ya başqa şəxslərin öyrədilməsini, onlarda müəyyən keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Psixoloji hadisələr çox mürəkkəb və rəngarəng olduğu üçün onları müxtəlif yollarla və vasitələrin köməyi ilə tədqiq etmək mümkündür. Təbiətşünaslıq elmlərinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, müşahidə və eksperiment metodları psixologiyada elmdə əsas metodlar hesab edilir. Başqa metodlar isə köməkçi metodlar kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan psixodiagnostik metodların əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Psixologiyada psixodiagnostika məqsədilə hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq testlərdən istifadə olunur. Test - ingiliscə sınaq deməkdir. Psixologiyada da bu mənada işlədilir və fərqləri öyrənmək məqsədilə təbii olundu.

Testlər müxtəlif tapşırıq və suallar şəklində mütəxəssislər tərəfindən işlənilir. Testlərin psixodiagnostik əhəmiyyəti onların elmi cəhətdən nə dərəcədə əsaslı olmasından bilavasitə asılıdır.

Psixodiagnostik metodların icrasında sosiometriya (latınca societas - cəmiyyət və yunanca - metron - ölçmək deməkdir.) mənəvi yer tutur. Bu və ya digər qrupda (kollektivdə) insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək məqsədilə ondan istifadə olunur.

Sosiometriya amerikalı psixoloq C. Moreno tərəfindən işlənilmişdir. Biz artıq bilirik ki, hər hansı metoddan danışarkən iki cəhət - onun metodologiyası və texnikası məsələlərini fərqləndirmək lazımdır. Bir texniki priyom kimi sosiometriya qarşılıqlı münasibətləri öyrənmək üçün istifadə edilir.

Sosiometriyanın təbii qaydaları ilə qısa tanış olaq. Şagirdlərdən, tutaraq ki, aşağıdakı məzmununda vəzifə verilir:

Kiminlə birgə oturmaq istəyirsiniz?

1-ci .....

2-ci .....

3-cü .....

Şagird sualına cavab verərkən iştirakçının adını qeyd edir. (1-ci kiminlə oturmaq istəyir, əgər bu mümkün olmasa, 2-ci və 3-cü kiminlə oturmaq istəyir?) Müvafiq sualın sosiometrik miqyası deyilir. Bir sosiometrik seansda ən çox 4 sualdan istifadə etmək olar (Bəzi sosiometrik təcrübələrdə «Kiminlə birgə oturmaq istəməyirsiniz?» tipli suallardan da istifadə olunur). Şagird sualına cavab verdikdən sonra seçmənin motivini öyrənmək lazımdır. Sosiomet-

112 rəqəmlərin notasiyaları arasında cədvəl və sosiogram tərtib olunur.

Sosiometrik cədvəl formasına görə idman cədvəllərinə oxşayır. Cədvəldə şaquli xətt üzrə şagirdlərin (övvəlki qızların, sonra isə oğlanların) adı və фамилияsı əlifba sırası ilə yazılır; üfqi xətt üzrə onların sıra nömrəsi qeyd olunur (bax: cədvəl 1),

Tutaq ki, A. Almaz 1-ci P. Səbinə, 2-ci İ. Korim, 3-cü isə D. Şolalə ilə oturmaq istəyir. Onların cədvəldə sıra nömrəsi müvafiq olaraq 5, 7 və 3-dür. Almazın adının qarşısında üfqi xətt üzrə insanların nömrələrinin altında 1, 2, 3 rəqəmlərini qeyd edirik. Bu o deməkdir ki, A. Almaz beşinci şagirdlə, yəni P. Səbinə ilə 1-ci, yeddiinci şagirdlə - İ. Korimlə 2-ci, üçüncü şagirdlə - D. Şolalə ilə 3-cü oturmaq istəyir. Cədvəldə şagirdlərin oturmaq istədikləri şagirdlərin adı üfqi xətt üzrə aşağıda qeyd olunur. Şaquli xətt üzrə ki-min nə qədər əsas olmasın və onlardan nə qədər qarşılıqlı olması qeyd edilir.

Cədvəl arasında müxtəlif fəndlərdə sosiogramlar tərtib oluna bilər (bax: şəkil 22, 23).

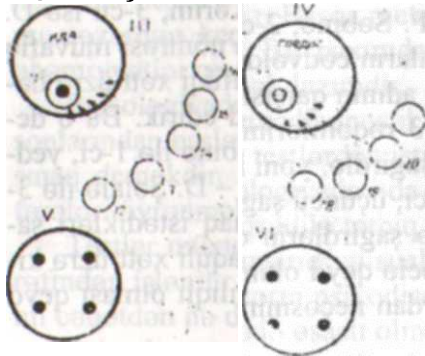
Sosiometrik cədvəl

№	Seçilənlər Seçənlər	Seçilənlər								
		1	2	3	4	5	6	7	8	9 10
1	A.Almaz			3		1		2		
2	V.Lalə									
3	D.Şəlalə									
4	Z.Zümrüd									
5	P.Səbinə									
6	Q.Məmməd									
7	İ.Kərim									
8	M.Nadir									
9	S.Yaqub									
10	T.Nəzər									
	Səslərin miq- darı qarşılıqlı seçmələr									

0-
0.

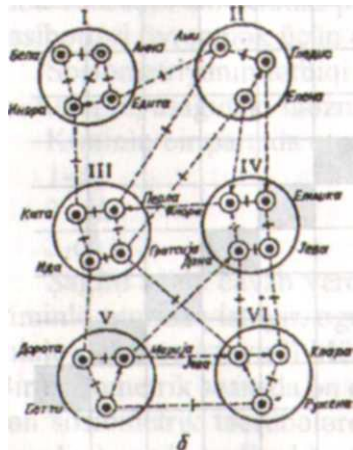

QqqqÇ

Şəkil 22 a. Sosioqramlar (C.Morcnoya görə)

Jfc ----- ~~~

Şəkil 22 b. Sosioqramlar (C.Morcnoya görə)

Şəkil 23-də təsvir olunmuş sosioqram 4 kon-sentrik dairedon ibarətdir. Onu oxla iki hissoyə bölürlər: sağda oğlanlar, sol-da isə qızları müvafiq surətdə κ və H işarələri ilə göstərilər. κ və H-da şagirdin cədvəldəki sıra №-si qeyd olunur. Mosolon sosioqramda A. Almaz 1, V. Lalo 2 və yaxud Q. Mommod A kimi göstərilir və onların kiminlə oturmaq istədikləri müxtəlif xotlorla qeyd edilir (birto-rəfli seçməmələri -> qarşı-lıqlı seçməni - və s. kimi ifadə etmək olar).

6 və daha çox sos al-mış şagirdlər 1-ci dairedə, 3 — 5 sos alanlar 2-ci, 1 - 2 sos alanlar isə 3-cü dairedə yerləşdirilir. Hec bir sos almayan şagirdlər isə 4-cü dairedə qeyd olunur.

Bu o deməkdir ki, 1 -ci və 2-ci daireyə düşmüş şagirdlər sinifdə əlverişli mövqe tuturlar. 3-cü, xüsusilə 4-cü daireyə daxil olmuş şagirdlərin isə öz həmyaşıdları arasında icarəsində mövqeyi əlverişli deyildir. Onların səbəblərini öyrənmək və tərbiyə işində nəzərə almaq lazımdır.

Sosiometriya hansı formada tətbiq edilirsə

Şəkil 23. Sosioqram (Y.L. Kolominskiyə görə)

edilsin, onun nəticələrini müşahidə, eksperiment və s. yolla do-qıqlaşdırmaq zəruridir.

İctimai rəyi, şəxsiyyətlərarası münasibətləri və s. öyrənmək üçün tətbiq edilən metodlardan biri də intervyüdür. İntervyu sorğu üsulları silsiləsinə daxil olub mənəca «qarşılaşma», «söhbət», «mü-sahibə» deməkdir. O daha çox birtərəfli kommunikasiya prosesidir. Bu zaman hər hansı məsələ haqqında müəyyən bir şəxsin mülahizə-si soruşulur.

Psixologiyada intervyu, adətən: a) tədqiqatın başlanğıc mərhələsində işçi fərziyyəni müəyyənləşdirmək, b) problem barədə ilkin məlumat toplamaq, v) başqa metodlar vasitəsilə yığılmış material-lara olavə faktlar toplanmaq üçün tətbiq edilir. Anket sorğusu zamanı intervyudən fərqli olaraq suallara yazılı surətdə cavab verilir. Həmin metoddan sosioloji tədqiqatlarda daha geniş miqyasda istifadə edilir.

Psixologiyada isə anket metodu diaqnostik məqsədlə istifadə edilir. Mosolon, kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması, həmin münasibətlərin pozulması səbəblərini, qarşı-sını almaq yollarını, kollektiv üzvlərinin fikir və mülahizələrini öyrənmək üçün anketdən istifadə etmək faydalıdır. Tədqiqatın məqsədi

səd və vəzifələrindən asılı olaraq fəaliyyət prosedurları və məhsullarının təhlili priyomlarından, modeldirmə, bioqrafik metodlardan özünəməxsus şəkildə istifadə olunur.

Beləliklə, aydın olur ki, psixologiyanın tədqiqat metodları çox və rəngarəngdir. Tədqiqatın somoroli olması üçün konkret problemin elmi surətdə həllinə imkan verən adekvat metodların seçilməsi-xüsusi diqqətə yetirilməlidir.

5. Psixologiyada statistik (riyazi) metodların tətbiqi

Mixtəlif metodların köməyi ilə oldu edilmiş psixoloji faktların təhlili olunma, şərh edilməli və ümumiləşdirilməlidir. Bu zaman tədqiqatın noticəsinin obyektiv olması üçün oldu edilmiş material-ları komitə baxımından işləmək, müəyyən edilmiş xassənin tipik olduğunu sübut etmək lazımdır. Psixologiyada homin məqsədlə statistik metodlardan istifadə olunur.

Statistik metodların dedikdə, tətbiqi riyazi statistikanın psixologiyada əsasən eksperimentlərin nəticəsini işləmək məqsədilə istifadə olunan eyni-eyn metodları nəzərdə tutulur.

Ehtimal məntiqindən və ehtimal modellərindən istifadə etmək-lə psixoloji tədqiqatın noticələrinin əsaslı olmasını təmin etmək -statistik metodların psixologiyaya sahəsində tətbiq edilməsinin əsaslı-cə məqsədi bundan ibarətdir.

Psixologiyada statistik metodların tətbiqi tarixi əsasən XIX yüzilliyin 60-cı illərindən başlayır. Məşhur elm üçün bu sahədə əhəmiyyətli olan rəqressiya və korrelyasiya analizi işi F. Hal-tonun (1822 -1911) differensial psixologiyaya sahəsində apardığı tədqiqatlarla bağlıdır. intellektual qabiliyyətləri tədqiq etmək işi faktor analizinin bəzi variantları işlənmişdir. Psixoloji testlərin keyfiyyətini yoxlamaq və onların pəsi seçməndə tətbiq etmək işi bir sıra xüsusi statistik metodların yaradılmışdır.

Hal-hazırda psixologiyada statistik metodların tətbiqi sahəsində aşağıdakı istiqamətləri fərləndirmək olar:

1) **Təsviri statistika.** Bu, özünə oldu edilmiş materialın qruplaşdırılmasını, qrafik işini və komitə təsvirini daxil edir.

2) **Statistik nəticə nəzəriyyəsi.** Bundan psixoloji tədqiqatlarda seçilmiş məlumatların yoxlanması nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir.

3) **Ekspərimətlərin planlaşdırılması nəzəriyyəsi.** Bu dəyişən-lər arasında səbəb əlaqələrini müəyyənləşdirməyə və yoxlamağa xidmət edir.

Psixologiyada tətbiq olunan riyazi metodların çoxdur: **Alternativ analiz** metodu ilə miktəlif psixi xassələrin, əlamətlərin, keyfiyyətlərin olması və ya olmaması

komitə baxımdan qiymətləndirilir. Əgər biz homin psixi xassə, əlamət və keyfiyyət-lər arasında əlaqəni müəyyən etmək istəsək, başqa statistik məntiqdən -korrelyasiya analizi metodundan istifadə etməliyik. Bundan başqa, hər hansı bir tədqiqat zamanı müəyyən bir xassə, əlamət və keyfiyyət miktəlif variantlarda təzahür edir. Qarşıya bu zaman müəhim sual çıxır: homin variantlardan hansı daha tipikdir? Variasiya analizi metodu tipik, xarakterik əlamətləri təsadüfi əlaqələndirməyə fərləndirmək imkanı verir. Alınan noticələrin mənbəyi olub-olmaması xüsusi məryərlərə, məsələn, Student əmsalına və s. goro müəyyən olunur.

Psixologiyada riyazi metodların müəvəffəqiyyətli tətbiqi nəinki adekvat metodların işlənilməsindən. həm də nəzəriyyənin özü-ni inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

XX yüzilliyin 70-80-ci illərində statistik metodların psixologiyaya elminin bir çox sahələrində tətbiqi bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir. Hətta son zamanlar riyazi psixologiyaya sıratlı inkişaf etmiş və psixologiyaya elminin nisbətən müstəqil bir sahəyə çevrilmişdir. Onun əsas xüsusiyyəti riyazi metodların psixologiyada tətbiqi yollarını öyrənməkdən ibarətdir.

Elmşünasların proqnozlarına görə XX əsrin sonuna doğru və XXI əsrdə psixologiyaya elminin bəzi sahələri riyaziləşəcəkdir, başqa sözlə, riyaziyyat, sözün əsl mənasında, bütünlüklə və tamamilə onun otinə və iliyinə hopacaqdır. Bu psixologiyaya elminin inkişafında yeni keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlaqədar olacaqdır. Elmin ədəbi «qeyri-riyazi» sahələrində riyaziyyatın tətbiqi elmi biliklərin inkişafı üçün qanunauyğun hadisələrindən biridir.

K.Marksın göstərdiyi kimi, elm ancaq riyaziyyatdan istifadə et-məyə başladığında elmə çevrilir.

117 6. Psixologiyaya elminin əhəmiyyəti, vəzifələri və praktika ilə əməkdaşlığının formaları

Psixoloji biliklər həmişə elmi dəyərlə yanaşı praktik əhəmiyyətə malik olmuşdur. O, adətən insanların bir-birini tanımasına kömək etmişdir. İndinin özündə də psixologiyaya elmi bu mənada başa düşülür: adamlar üçün psixoloq, birinci növbədə, insan sorğu deməkdir.

Təqdim zamanlardan insanların psixoloji cəhətdən xarakterizə edəndə, adətən onları bir-birindən fərləndirən xüsusiyyətlərə daha çox diqqət yetirirdilər.

Hələ Qədim Yunanıstanda Aristotelin sevimli şagirdi Teofrast «Etik xarakterlər» adlı məşhur traktatında miktəlif insan tiplərini məharətlə təsvir etmişdir. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, Teofrastın bu traktatı bir çox əsrlər

boyu məşhur olmuşdur. XVI -XVIII əsrlərin görkəmli mütəfəkkirləri Məntenin «Təcrübələr» (1580), Labryuerin «Teofrastın xarakterləri» (1688), Laroşfukun «Düşüncələr, yaxud əxlaqi kəlamlar və prinsiplər» (1665) və b. osorləri də psixoloji müşahidələrlə zəngindir. Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ictimai qədim zamanlarda, ictimai do orta osrlərdə biz insan xarakterinin parlaq nümunələrini möhz bədi obohiyyatda təsədiif edirik.

XIX yūzillikdə psixologiyənin miiətoqil bir elmə çevrilməsi ilə elmin özündə yeni şərait yaranmışdı. Fordi forqlor probleminin təkcə müşahidə yolu ilə öyrənilməsi artıq ictimai təcrübəni təmin etmirdi.

Bu miihiim problemi eksperimental və riyazi mctodlarla öyrənmək lazımdır. Elmdə bu zərurətin dərək edilməsi noticosində tədri-con yeni bilik sahəsi - diferensial psixologiya formalaşmağa başla-mışdı.

Diferensial (latınca differentia - fərək deməkdir) psixologiya psixologiya elminin bir sahəsi olub - insanlar eləcə də insan qrup-ları arasındakı fərqləri, onların səbəblərini və nəticələrini öyrənir. O bilavasitə ictimai praktikanın, xüsusilə pədaqoji, tibbi və miihondislik praktikasının təsirilə oməlo gəlmişdir. Diferensial psixologiya tennini ilk dəfə alman psixoloqu V. Şternin «Fordi fərqlər psi-xologiyası» haqqındakı osorində (1900) təklif olunsada, onun osə-lən xeyli ovvol - XIX yūzilliyin 80-ci illərində F. Halton tərəfindən işlənilmişdir. V. Vundt ümumi psixologiyənin, F. Halton isə

118 diferensial psixologiyənin bəniə hesab olunur. Bu yeni istiqamətin ilk görkəmli nümayəndələri icorisində A.Bine, A. Lazurski, C. Kettel və b. miihiim yer tuturlar.

Diferensial psixologiyənin osas mctodu təstlərdən ibarət idi. Onlar ovvolco fərqi, sonralar isə qrup təstləri kimi tətbiq olunur-du. Təstlərdən fərdin əqli inkişaf səviyyəsini və s. miiyyon etmək iicin istifadə edilirdi.

Təstlərin noticolori faktor təhlili yolu ilə miiyyon olunur. Xərici ölkələrdə psixologiya sahəsində C.Spirmenin iki əmi nozoriy-yosi və multifaktor nozoriyyosi daha geniş yayılmışdır.

İki əmi nozoriyyosinə gərə foaliyyətin hər bir növü iki əmillo - ümumi və xüsusi faktorla şərtlənir. Ümumi əmi foaliyyətin biiənin növləri, xüsusi faktor isə konkret (riyazi məsələlərin həlli, mü-siqi, rəssamhı, bədi yaradıcılıq və s.) foaliyyət sahəsi iicin səciy-yovidir.

Multifaktor (latınca multum - çox deməkdir) nozoriyyosi ümumi əmi inkar edir. Həmin nəzəriyyəyə gərə əqli qabiliyyətlər miixtəlif əmillərlə şərtlənir.

Diferensial psixologiya uzun müddət fərqi fərqlərin səbəbi məsələsini elmi şəkilə həll edə bilməmişdir. Xərici ölkə psixologiyasında bu sahədə mövcud olan nozoriyyələrdə fərqi-psixoloji xüsusiyyətlərin şəxsiyyətin həyat tərziindən, onun inkişafının səsi-al-iqtisadi və mədəni şərtlərdən asılı olması məhiyyət təbəri ilə inkar edilirdi.

Sovet psixologiyasında insanlar arasında fərqi-psixoloji fərqlərin öyrənilməsi zəminində xüsusi bir istiqamət - diferensial psixoloziya formalaşmışdır.

Diferensial psixologiyənin oldə etdiyi faktlar və onun noticolori bir çox praktik məsələlərin: işçi həyatının seçilməsi və öyrədil-məsi, adamlarda əyn-əyn xassələrin, miiyllərin, qabiliyyətlərin di-aqnostikasi, psixiatrik və psixoterapevtik təsirlər, pəso yararlığının miiyyon edilməsi, pəşəseçmə və pəşəyönümü və s.-nin həlli iicin böyük əhəmiyyətə malikdir.

Diferensial psixologiya insanlara fərqi yanaşmaq iicin geniş inkişaf açmışdır. Psixoloqlar bu məsələlərə daha çox diqqət yetir-məyə başlamışdılar. Həmin məsələ oslində psixi sağlamlıq məsələsi idi.

Psixologiya psixi sağlamlıq məsələlərini təkcə öz imkanları daxilində həll edə bilməzdi. O, bu sahədə, başqa elmlərin, birinci

119 növbədə, təbəətin, xüsusilə psixiatriyanın nailiyyətlərindən istifadə etməli idi.

Psixologiya ilə tibb elminin qovşağında müstəqil elm sahəsi -libbi psixologiya formalaşmışdır. Onun yaranmasında psixiatriya da özünəməxsus rol oynamışdır. Lakin psixoloji elmlər sistemində psixiatriyanın əhəmiyyəti təkcə bununla məhdudlaşmır. Psixologiya və psixiatriya bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elm sahələridir. Psixologiya tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, onun inkişafı psixi-atriyanın inkişafı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

XVIII yūzilliyin sonundan etibarən psixiatrik ideyalar psixologiya sahəsinə daha geniş miqyasda nüfuz etməyə başlamışdır. Alman iya, İngiltərə və Amerikadan fərqi olaraq bu sahədə on miihiim nailiyyət Fransıada (F. Mesmer, İ. S. Şarko, T. Ribot, Pyer Janet, A. Bine və b.) və Rusiyada (E. Krepelin, V. F. Qij, V. M. Bekterev, A. F. Lazurski və b.) oldə edilmişdir. Sonralar freydzizm, bəhəvizm, humanist psixologiya və b. cərəyanlar psixiatrik ideyalardan öz konsepsiyasına müvafiq olaraq istifadə etmişlər.

XIX - XX əsrin bir çox məşhur psixoloqları öz təhsillərinə go-ro psixiatr olmuşlar. Psixologiyə, psixopəfilaktika, səsiə-psixoloji tədris, avtokən məşq, avtotimulyasiya, frustasiya, psixoloji müdafiə və s. problemlərin psixoloji istiqamətdə öyrənilməsi üçün psixiatriyanın əhəmiyyəti az deyildir. Lakin bununla yanaşı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qərb psixologiyasında, o cümlədən ABŞ psixologiyasında adamların davranışını dəyişmək üçün miixtəlif psixiatrik vasitələrdən, məsələn, psixotrop pəpəratlardan və s.-dən istifadə edirlər.

Psixiatriyanın aktual elmi-praktik məsələlərinin həllində psixologiya elmi miihiim rol oynayır. Təsədüfi deyildir ki, müasir psixiatrik klinikalarda psixoloji məlumatlardan daha geniş surətdə istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Psixiatrik praktikada uzun müddət belə bir «onənə» bərqərar olmuşdu ki, lazım gəldikdə, psixoloji məsələləri psixiatriyanın özü həll edərdi, hətta belə bir yanlış təsəvvür yaranmışdı ki, psixoloqu psixiatriya tamamilə öz özü edər. Bir olmuş əhvalatı yada salmaq istədik: bir dəfə məşhur psixiatrlardan birinə öz klinikasına işləmək üçün psixoloq götürməyi təklif etmişdilər. O, rəhbərliklə belə cavab vermişdir: «Barometr mənim növbətimə lazımdır. Mən sadəcə olaraq pəncərədən baxmaqla da havanın necə olacağını müəyyən edə bilərəm». Bu kəlam iki cəhətdən maraqlıdır: psixiatriya, bir tərəfdən

120 psixoloqu barometrə oxşadır. Həmin sözlərdə böyük həqiqət vardır. Digər tərəfdən isə o, təsdiq edir ki, psixoloji məsələləri psixiatriyanın özü həll edə bilər. Halbuki bu həqiqət belə deyildir. Psixiatriyanın öz sözləri ilə desək, havam dəqiq (elmi surətdə) müəyyən etmək üçün mütləq barometr lazımdır.

Müasir psixiatrik klinikaların, xəstəxanaların işində də mütləq peşəkar psixoloqun iştirakı zəruridir. Bu, birinci növbədə, onunla bağlıdır ki, şəxsiyyətin anormal inkişafı məsələlərini psixiatriya və psixologiya eyni üsullarla öyrənmir.

Psixiatriyanın əsas üsulu klinik müşahidədir. O, xəstənin davranış və rəftarını bilavasitə öyrənir, müşahidə etdiyi simptomlara əsasən diaqnoz qoyur. Yaxşı psixiatriya həmişə obrazlı düşündür, xəstəliyi nəinki dəqiq, həm də bəzi cəhətdən parlaq təsvir edir.

Psixologiya isə psixi hadisələri mahiyyətə başqa yolla təhlil edir. Şəxsiyyətin anomaliyasını öyrənən psixoloq tələbat, motivasiya, fəaliyyət, müasirlik, mən və b. kateqoriyalarla düşüncə. Onun əsas diaqnostika vasitəsi (aləti) klinik müşahidə deyil, eksperimentdir, bu və ya digər test sınağıdır. Başqa sözlə, psixoloq insan haqqında yalnız onun davranışını, adətlərini və qəribə cəhətlərini müşahidə etmək, yaxud, onun söz-söhbətində bilavasitə qulaq asmaq yolu ilə deyil, daha çox dolayısı ilə - eksperiment, sorğu və test məlumatları vasitəsilə müəkimə yürüdür. O, ancaq bu məlumatlara əsasən xəstənin şəxsiyyəti haqqında əsaslı nəticə çıxarır.

Təcrübədə az təsadüf olunmayan bir cəhət də diqqətə layiqdir: xəstənin (xəstənin) təkcə zəhəri görkəmi, hətta bir jəstinə görə onun ruhi vəziyyətini çox vaxt bəzi inəliyi ilə başa düşən psixiatriya-klinik oksər hallarda onları nəzəri baxımdan izah etməkdə çətinlik çəkir və əksinə, şəxsiyyət haqqında nəzəri osorların müəlli-fi olan alim-psixoloq müvafiq əlamətləri inəliyi ilə görə bilmir.

Psixoloji hadisələrin özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Xəstəliyin klinik əlamətlərinə görə onları bilavasitə müəyyən etmək mümkün deyildir. Halbuki xəstəliyin klinik əlamətlərini düz-gün başa düşmək üçün onları

şərtləndirən psixoloji qanunauyğunluqları öyrənmək lazımdır. Psixiatriya üçün psixologiyanın, xüsusi-ol onun müəhim sahələrindən biri olan tibbi psixologiyanın əhəmiyyəti də, hər şeydən əvvəl, bundan ibarətdir.

Psixologiya pedaqogika elmi ilə də bilavasitə əlaqədardır. Uşaqların tərbiyəsi həmişə psixologiya elminin təbii sahəsi olmuşdur. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində, yuxarıda qeyd

121 edildiyi kimi, bu məsələlər o qədər aktualıq kəsb etmişdir ki, onların öyrənilməsi zərərində psixologiya elminin iki müxtəlif sahəsi yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiya formalaşmışdır.

Gənə nəsli tərbiyəsinin elmi-praktik problemlərinin öyrənilməsində yaş və pedaqoji psixologiya elmləri müəhim rol oynamışdır. Yaş psixologiyası uşaqların, yeniyetmələrin, gənclərin və b. psixi inkişafının qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırır. Bu məlumatların məktəb təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin fikri başa düşmək üçün təkcə bir cəhət yada salmaq kifayətdir ki, uşaq və yeniyetmələrin psixi inkişafı tərbiyə və tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq yaş psixologiyasının məzmununu oslində pedaqoji psixologiyanın məzmununa uyğun gəlir. Həmin elm sahələri -yaş və pedaqoji psixologiya tarixən qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişlər. Pedaqoji psixologiya tərbiyə və tərbiyənin psixoloji problemlərini öyrənmiş, bir tərəfdən, pedaqoji elmlərin inkişafına, digər tərəfdən, praktik məsələlərin həllində müəllim və tərbiyəçilərə yaxından kömək göstərmişdir.

Müasir dövrdə təhsilin sosial funksiyası... əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşir. Ali məktəbdə təhsil davam etdirmək üçün lazım olan yüksək bilik səviyyəsini təmin etməklə yanaşı məktəb gəncləri xalq təsərrüfatında ictimai-faydalı omoyə istiqamətləndir-məli və onları buna hazırlamalıdır. Əmək tərbiyəsinə şəxsiyyəti formalaşdırmağın on müəhim əhəmiyyəti kimi və xalq təsərrüfatının omok ehtiyatlarına tələbatını ödəmək vasitəsi kimi baxılmalıdır. Tərbiyə və tərbiyənin indiki təşkili, pəşə yönümü bu tələblərə həlqə uyğun deyildir. Məktəbin, ailənin, istehsal kollektivlərinin, kiçik-vi informasiya vasitələrinin, ədəbiyyat və inəsonetin, bəzi inəti-məyyyətimizin ol-bir soyləri ilə hər bir gənə omoyə şüurlu tolo-bat tərbiyə etmək birinci dərəcəli iqtisadi, sosial və mənəvi əhəmiyyəti olan vəzifədir. Nəinki şagirdlərin, həm də tələblərin omok tərbiyəsi və tərbiyəsinin somoroli təşkili onların psixoloji problemlərinin öyrənilməsini tələb edir.

Aydın məsələdir ki, psixologiyanın təbii məsələləri təkcə göstərdiyimiz sahələrlə məhdudlaşmır və məhdudlaşa da bilməz.

XXI əsrdə ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində psixologiyamın əhəmiyyəti daha da artır. Çox maraqlıdır ki, ictimai praktikanın bu və ya digər sahələrində psixoloji məsələlər artıq praktik işçilərin özlərinin diqqətini bilavasitə cəlb edərdi. Buna aid çoxlu faktlar göstərmək olar. Məsələn, 1926-cı ildə C.Cabbarlı Azərbaycan

İn Dövlət Universitetində köniillü surotto psixologiya miihaziro-lorində iştirak etmişdir. Yazıcı üçün psixologiyanın ohomiyoty ay-dmdır. O, oslindo elo praktik psixoloqdur. C. Cabbarlının özü do bu piheti qeyd edirdi. O deyirdi: «mon istəyəndə tamaşaçını güldürür, isioyəndə ağladıram».

Başqa bir misal. Təcrübəli hərbi sərkərdələrin müharibə döv-ründə müşahidə etdikləri bir fakt psixoloji baxımdan çox maraqlıdır. Böyük Voton müharibəsinin ilk dövrlərində müdafiə mövqe-yində hor bir əsgor özü üçün xondək qazmalı, orada müdafiə möv-qeyi tutmalı olurdu, lakin fordı xəndəklər arasında əlaqə olmurdu, başqa sözlo, xəndəkdəki ətrafdakı yoldaşlarını gönritür, onlardan sanki tam təcrid olurdu. Bclə şəraitdə osgərlərdə asanlıqla «tənha-lıq hissi» yaranırdı. Bu psixoloji fakt ölkənin hərbi sərkərdələrinin diqqotini colb etdi. Onlar miivafiq sistemin dəyişilməsini - tranşey qazılmasını təklif etdilər. Təcrübə göstərdi ki, tranşeyin qazılması və orada müdafiə mövqeyinin tutulması hər bir əsgərin başqalan ilo əlaqə saxlamaq imkanını artırırdı. Bu isə ovvolki «tənhalıq his-sinin», qorxu və həyəcanın xeyli dərəcədə zəifləmosinə ciddi su-rotdo təsir göstərirdi.

Ölkənin məşhur konstruktorlan və mühəndisləri do psixoloji məsələlərə böyük ohomiyot verirdilər. Miihondislik psixologiyasi elmi-texniki tərəqqi dövründə böyük praktik əhəmiyyətə malik olan elm sahosino çevrilirdi.

Miiasir dövrdə iso psixologiya elminin statusu ictimai praktikanin hor sahosindo tosdıq olunur. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə praktik psixoloqlara nəinki məktəblərdə və səhiyyə ocaqlarında, fabriklərdə və zavodlarda, hom do idman komandalarında, islah omək düşərgələrində, milis otaqlarında və s. geniş miqyasda rast gəlirik. Çernobil Atom Hlektrik stansiyasında qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında psixoloqlann iştirak etmosi psixologiya elmi iicün əlamətdar hadisədir. Yaxşı olardı ki, psixologiya elmi bizim respublikada da bu səviyyədə inkişaf etsin və mütəxəssis psi-xoloqun yardımından yerində və vaxtında düzgün istifado edilsin. Çox təəssüf ki, nə Qarabağ müharibəsi, no do 2000-ci ildə zəlzələ nəticəsində stressdən əzab çəkən minlərlə həmvətənimizə psixoloji yardım lazımi səviyyədə təşkil edilo bilmədi. Burada mütəxəs-sislərlə yanaşı səhiyyə təşkilatları da ciddi məsuliyyət daşıyır.

İnsan başqa insanlar arasında həmişə psixoloqdur. Bu kəlamda böyük hoqiqət vardır. Elmi-texniki tərəqqi dövründə, insan amili-

123 nin rolunun artdığı bir şəraitdə psixologiya xüsusi ohomiyot kosb edir. Harm torofindon qobul edilmiş fikrə goro, miiasir miitoxossi-sin psixoloji hazırlığının kifayot qodor olmaması onun on zoif yeri-ni toşkil edir. İnsan miinasibotlori XX yiiizilliyin qlobal problemidir. Insamn keyfiyyəti öz-

özlüyündə işçinin təkcə peso səriştəsi ilo deyil, hom do onun işo, özünə, yoldaşlarına münasibotləri sahosi ilo miiioyyon olunur. Bu çox zərif, kövrək, dinamik, lakin miirak-kob sahodir. Onun rolunu obrazlı şokildə Arximed lingino bonzot-mok olar. Homin ling vasitosilo ictimai praktikanin hor bir sahosindo insan psixologiyasi ilo bağlı olan miirokkob bir mexanizmi ho-rokoto gotinnok olar.

Bu faktlar psixologiya elmində çoxdan molumdur. Psixologiyada onlan xüsusi terminlo - insan amili vo ya şəxsiyyət amili tcr-minlori ilo ifado edirlor. Psixologiya elminin hor bir sahosindo insan amilinin əhəmiyyətini göstərən kiillii miqdarda faktlar miiioyyon edilmişdir. Belo bir cəhəto nozor salaq: istehsalatda yeni texnologiyamn totbıqindon 6 -7 faiz somoro alındığı halda, psixoloji amilin düzgün nozoro alınmasından oldo edilon somoro 12 faizo borabordir. Psixologiyanın ohomiyotindən danışmaq oslindo insan amilinin əhəmiyyətindən danışmaq demokdir. Lakin bununla yanaşı demok lazımdır ki, psixologiyada uzun müddət «insan ami-li» terminindon osason miihondislik psixologiyasında istifado olunmuşdur. Miihondislik psixologiyasında insan amili dedikdo insan-operatorun «insan-maşın» sisteminin somorəliliyinə təsir göstərən xassələrinin mocmusu başa düşülür. Hal-hazırda insan amili psixologiyada daha geniş mona kosb etmiş vo onun miihiim anlayışların-dan birinə çevrilmişdir.

Psixologiyada insan amili dedikdo insana xas olan sosial-psixoloji, psixoloji vo psixofizioloji xassələrin gəniş dairosi nozordo tutulur. Homin xassolor insanlann konkret foaliyyotindo bu vo ya digor dorocodo tozahiir edorok onun somoro vo keyfiyyətinə tosir göstərilər. Burada söhbət insamn tolobatlan vo maraqlannndan, davranış motivlərindən, qabiliyyətləri vo yaradıcılıq imkanların-dan, omok qalibiyyotindon, intellckti vo emosiyalanndan, iradosi vo xarakterindən, şüuru vo mənlık şüurundan, sosial yönüm vo sor-vot meyllərinin formalaşmasından vo s.-don gedir.

İnsan amilinin mahiyyotinin, comiyyotin inkişafında onun rolunun vo foaliyyot mexanizminin aydınlaşdırılması kompleks elmi problemidir. Burada osas moqsod - əmoyin keyfiyyəti vo inohsul-

124 darlığını, intensiv inkişafını, istehsal kollektivinin vo onun hor bir u/vünün, hor bir işçinin sosial inkişafını tomin etmokdon ibarotdir. İnsan amili probleminin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan aspektlori ırısında psixoloji aspekt miihiim yer tutur. İnsan amilinin giiclon-dırılmasının yollan, vasitolori vo iisullarımın miiioyyon edilmosi psixologiyanın biitiin sahələrinin başlıca praktik vozifəsini toşkil edir.

İnsan amilinin giiclonlandırılması ilo olaqodar olaraq ictimai hoyatın miixtolif saholorindo bir-birilə qarşılıqlı surotto olaqodar olan aktual psixoloji istiqamotlor vo problemlor meydana çıxır. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmok olar:

a) omoyin somoro vo keyfiyyotinin yiiksoldilmesi; b) omok məhsuldarlığını artırmağın chtiyyat monbolorinin müəyyən edilməsi; v) zəhmətkeşlərin (əməkçilərin) ictimai-siyasi fəallığının inkişaf etdirilməsi; q) texnikanın layihələşdirilməsi, işlənilməsi və is-tismar olunması; ǵ) E h T vo E h M totbiqi, istehsalatın avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılmasının psixoloji problemləri; d) idarəet-monin psixoloji məsələləri, kadrların seçilməsi və torbiyo olunması vo s. e) tolim vo torbiyo prosesinin somoro vo keyfiyyotinin artırılması, z) peso yönümiinün psixoloji məsələləri, orta vo ali məktəblərdə omok tolimi vo torbiyosi, adamların psixi sağlamlığı-nın mühafizə olunması; i) xidmət sahəsinin təşkili; 1) asudə vaxtın səmərəli təşkili vo s.

Psixologiya elminin ideoloji funksiyası haqqında da ayrıca da-nışmaq lazımdır. İnsan problemi həm də ideoloji mübarizə problemi. Bu problemin həlli müəyyən ideoloji vo siyasi notici ilə bağlıdır.

«Psixoloqlar sülh uğrunda, nüvə müharibəsi əleyhinə mübarizədə», «Uşaqların sihiş nıhunda torbiyo olunması» və s. kimi bəy-nəlxalq elmi məclislərdə və təşkilatlarda həkimlərlə yanaşı psixoloqlar da fəal iştirak edirlər.

Bəli, lakin də aydın olur ki, xalq təsərrüfatı, mədəniyyətin inkişafı vo adamların sağlamlığının mühafizəsi üçün psixoloji biliklərin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin aydın məsələdir ki, burada söhbət psixoloji biliyin tokco idrak əhəmiyyətindən deyil, birinci növbədə, praktik əhəmiyyətindən gedir. Psixoloji biliklər ancaq totbiq olunduqda sözün əsl mənasında praktik əhəmiyyətə kösb edir.

Qarşıya sual çıxır: psixoloji bilikləri necə totbiq etmək olar? Psixologiya elmi praktika ilə hansı fəhələrdə əməkdaşlıq edir.?

125

Psixoloji ideyalar ictimai həyatın ayn-ayn sahələrində müxtəlif yollarla nüfuz edir. XX yüzillikdə bu istiqamətdə əsasən aşağıdakı yollardan istifadə olunmuşdur:

A) Elmi müəssisələr (elmi-tədqiqat psixologiya institutları, universitet vo institutların psixologiya kafedraları vo s.) apardıqlar tədqiqatların noticilərini praktikaya totbiq etmişlər. Lakin psixoloji biliklərin bu yolla totbiqi nisbətən məhduf xarakter daşımış, daha cox məktəb tərbiyəsini, eləcə də qisimən tibbi vo hiiquq tərbiyəsini əhatə etmişdir.

B) İctimai institutların vo müəssisələrin sifarişi ilə dövlət büdcəsi vo ya təsərrüfat hesabı qaydası ilə totbiqi tədqiqatlar apanılmışdır. Ancaq bu yol da uzun müddət məhduf xarakter daşımışdır, ondan yalnız bozi nəzirliklər epizodik şəkildə istifadə etmişlər.

V) Nəzərdən keçirdiyimiz yolların hər ikisi faydalıdır vo onların əhəmiyyəti günü-gündən artır. Lakin bu cəhəti qeyd edərək, bir tərəfdən, nozoro almaq

lazımdır ki, psixoloqun işlədiyi təvsiy-ələri əksər hallarda onun özü deyil, praktik işçilər totbiq edirlər. Psixoloji totbiqi tədqiqatın praktik somorəsi onların soyundan vo sorişməsindən bilavasitə asılıdır. Digər tərəfdən, **biitun** ictimai insti-tut vo müəssisələrin «praktik sifarişlərini» yuxarıda göstərilən yollarla eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyildir.

Bəli bir şəraitdə əsas çıxış yollarından biri psixologiyanın na-iliyyotlarından praktik işçilərin özlərinin faydalanması vo onların bilavasitə praktikaya totbiq etməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji biliklər praktikaya uzun müddət məhduf bu yolla daha cox nüfuz etmişdir. Ayn-ayn müəllimlər, həkimlər, təbliğatçı-lar, rəhbər işçilər, sərkərdələr vo sairə psixoloji tədqiqatların noticilərini öz praktik fəaliyyətdə nozoro almış, hətta bir sıra hallarda bu sahədə müəssisələr nailiyyotlar oldo etmişlər. Məşhur sovet pe-daqoqu V.A. Suxomlinskiy-in təcrübəsi buna misal ola bilər. Praktik işçilərin psixoloji biliklərdən bəhrələnməsi, bu yolla öz işlərini daha da səmərələşdirmələri cox yaxşı haldır. Lakin bir cəhəti həmişə nozoro almaq lazımdır. Psixoloji biliklərin totbiqi biitun hallarda müəssisələrdən də, həttdən də, mühəndis-dən də zoruri surətdə yaradıcılıq tələb edir.

Məsələ bundadır ki, hətta eyni bir sahədə fəaliyyət göstərən iki briqada, şagird kollektivi vo ya idman komandası zahirən bir-birinə oxşasa da, onların psixoloji xarakteristikaları heç vaxt eyni ol-mur. Məhduf bu bəzi müəssisələrdə bir briqada vo ya şagird kollek-

126 livində apanılmış psixoloji tədqiqatın noticilərini eynilə o birisində id etmək olmaz. Praktik işçilər psixologiyaya öz təşəbbüsləri ilə müdaxilə edərək məhduf bu nöqtədə cox vaxt ciddi səhvlərə yol verirlər.

q) Elmi-texniki tərəqqi dövründə ictimai tərbiyənin hər bir sahəsində geniş miqyasda praktik psixoloji problemlər meydana çı-lırdı. Bir cəhəti aydın idi: onların əvvəlki dövrlər üçün xarakterik olan yollarla həll etmək mümkün deyildi.

Bu surətin aydın surətdə dərindən edilməsi noticilərində bir sıra ölkələrdə totbiqi tədqiqatlar aparmaq üçün geniş imkan yaradan psixoloji xidmət sistemi təşkilatlaşdırıldı.

Psixoloji xidmət müəssisənin özündə, məsələn, zavodda, məktəbdə s.-də təşkil olunur. Onun işçiləri praktik psixoloqlardan ibarətdir. Fundamental tədqiqatların apanılması bəli psixoloqun vəzi-fəsində daxil deyildir vo daxil ola da bilməz. Psixoloji xidmətin əsas vəzifəsi psixologiyanın nailiyyotları sifarişində totbiqi problem-ləri həll etməkdən ibarətdir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə psixoloji xidmət elmi praktikamın mənafeyini özünəməxsus şəkildə uz-laşdırır. Psixoloji xidmətin üstünlüyü ondadır ki, o praktik problem-ləri noinki elmi şəkildə, həm də qısa müddətdə həll etmək imkanı verir.

Toossiif ki, psixoloq kadrların lazımnıca yetiştirilməsinə bax-mayaraq respublikamızda psixoloji xidmət sistemi hələ də yaradıl-mamışdır. Halbuki bəlo bir xidmət sahəsi ohalinin psixoloji sağ-lamlığını təmin etmək üçün çox zəruridir.

127

II HİSSƏ

İNSAN ŞƏXSİYYƏTİ: QURULUŞU VƏ İNKİŞAFI

IV FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Şəxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışları

İnsanı orqanizm, fərd və şəxsiyyət səviyyəsində xarakterizə etmək olar. Bu anlayışlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onlardan hər birinin özünəməxsus evristik mənası vardır.

Orqanizm anlayışı bioloji elmlər, şəxsiyyət anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır.

Orqanizm geniş anlayışdır. Hər bir canlı varlıq - bitki də, hey-van da, insan da orqanizmdir. Psixologiya insanı orqanizm kimi deyil, f o r d və ş ə x s i y y o t kimi öyrənir.)

Hər bir insan, bir torəfdən, bioloji varlıqdır, digər torəfdən. sosial varlıqdır. Onun bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini fərd tennini, sosial varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini şəxsiyyət termini ilə ifadə edirlər. insanın həyat fəaliyyətində bu iki cəhət bir-birilə əlaqələnir ki, biz çox vaxt növbəti onları aydın şəkildə fərqləndirmir, hətta bu əlaqədə fikirləşmirik. Halbuki insanın fərd və şəxsiyyət kimi xarakteristikaları fərdi təşkil etsə də. onları eyni-ləşdirmək olmaz. Təsəvviri noticəsində heyvanlar arasında düşmüş və onların icarəsində böyümüş uşaqlara aid faktlarla bu baxımdan tanış olaq.

Elmə toxınan 50-yə qədər bəlo hədisə molumdur. Müxtəlif heyvanlar - meymun, çənar, ceyran, ayı və s. icarəsində böyümüş bəlo uşaqların ancaq bir nəfəri, xüsusilə 1920-ci ildə Hindistanda çənar yuvasından tapılmış, Komalo və Amalə adlandırılmış qız-lar psixoloqlar tərəfindən nisbətən ətraflı öyrənilmişdir.

Kəmalənin çox uzun və qərarli oğları var idi, oğurları batmış-dı, qulaqları iri və yastı idi. O, demək olar ki, soyuğu və istini hiss etmirdi. Yalnız çiyət yeyir, süd içirdi, çox güclü alt çənəsi və iti

128

dışları var idi. Giindirlər. demək olar ki, hərəkət etmir, gəcələr isə gəzişir və çənar kimi ulayırdı. Bir il keçəndən sonra o, ətrafdakı adamlarla maraqlanmağa başlayır. ikinci ildə qız artıq sləkəndən is-nfədə cərd və otuz söz bilirdi. O, küçəyə çıpaq çıxmağa daha razı olmurdu.

Qarşıya sual çıxır: bu uşaqları şəxsiyyət adlandırmaq olarmı? Əgər olmazsa, bunu nə ilə əsaslandırmaq mümkündür? Gəlin. bu suallara cavab vermək üçün fərd və şəxsiyyət anlayışları ilə tanış olaq.

Biz uşağı fərd kimi səciyyələndirərkən, birinci növbədə, onun insan növünə mənsub olduğunu qeyd edirik. Bunu başa düşmək üçün təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, insan balası heyvanlar içə-risinə düşdükdə bələ, heyvan balasına çevrilir, insan olaraq qalır. Amalə və Komaləni çənar balaları ilə müqayisə etsəniz, bu cəhəti aydın görə bilərsiniz: onların bədənləri, beyinləri, oğları və s.-nin quruluşu növbəti çənarın, hətta meymunun bədəni, beyni və ya əllərinin quruluşundan köskin surətdə fərqlənir.

Bədənin konfigurasiyası dik yermək, beynin quruluşu intellektin inkişafı, oğların quruluşu əl-tələrdən istifadə etmək **üçün** imkan yaradır. Aydın məsələdir ki, heyvanlar mühitində insan övladının bu imkanları tam həyata keçmir.

Lakin bununla bəlo o, məhz özünün bu xüsusiyyətləri ilə hey-vanın balasından köskin surətdə fərqlənir.

/ Fərd anlayışı bir cəhətdən də maraqlıdır: eyni növlü bitki və heyvanlar bir-birindən müəyyən xüsusiyyətlərə görə fərqlənsələr də, onların arasında oxşarlıq daha çoxdur. İnsanlar isə bəlo deyildir: psixoloji baxımdan onlar bir-birlərinə

oxşamırlar. Biz insani ford kimi xarakterizo edorkon mohz bu cohotlori nozoro çarpdın-nq.

Ford - öziinəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç koso oxşamayan tobii varlıq demokdir. Ford anlayışının evristik monasi da elo bundan ibarotdir.

Bu baxımdan hor bir adam -ləm təzo doğulmuş uşaq, hom do hor hansı bir yaşlı adam forddir. Fyni sözləri biz Amalo vo Komalo haqqında da deyo bilorik: onlar da forddirlor.

Bir cohoti doqıqloşdırək: insan ford kimi doğulur, comiyyotdo miioyyon sosial keyfiyyotlor kosb edir vo şoxsiyyətə çevrilir.

Şəxsiyyət nodir? Sovet psixologiyasında şoxsiyyətin 50-don çox tərifi molumdur. Bu giin şoxsiyyət haqqında hamı torofindon eyni dərəcədə qəbul edilən tərif olmasa da, müəlliflorin demək olar ki, hamısı şoxsiyyəti xarakterizə edorkon iki cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər. Həmin cəhətlər aşağıdakılardan ibarotdir:

a) məlumdur ki, insanın mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarotdir.

Bütün ictimai miinasibotlor sistemi qanunauyğun surotdo maddi nemətlər istehsalı üsulundan asılıdır: istehsal prosesində insanlar maddi mohsullar, yaşayış vasitələri yaratmaqla kifayətlənmirlor. Onlar maddi nemotlor istehsal etməklə öz ictimai miinasibotlorini do istehsal vo tokrar istehsal edirlor.

Yoni comiyyot şoxsiyyət üçün sadoco olaraq miioyyon bir xarici mühit deyildir. O, comiyyotın iizvii kimi ictimai miinasibotlor sistemino obyektiv surotdo daxil olur.

Şəxsiyyətin motivləri, cohdlori, yönəlişləri, adətləri, rəğbəti vo nifroti onun istehsalə, miibadilo vo istchlakə obyektiv miinasibotlorinin neco olmasından, hansı vətəndaşlıq hiiquqlanna malik olmasından, comiyyotın siyasi vo ideoloji hoyatına neco daxil ol-masmdan vo s. asılıdır. Bu prosesdo insanda miixtolif sosial keyfiy-yətlər formalaşır ki, onlar da sistemli xarakter daşıyır, insamn omol vo hərəkətlərində, intellektual, emosional, iradi vo b. xassolorində ifadə olunur. Şəxsiyyət dedikdo, hor şeydən əwəl, fordi bu vo ya digor comiyyotın iizvii kimi xarakterizo edon sosial keyfiyyotların sistemi nozordo tutulur. Molumdur ki, şəxsiyyətin mahiyyətini «no onun saqqalı, no qam, no abstrakt fiziki tobioti deyil, s o s i a l k e y f i y ə t l ə r i təşkil edir (K.Marks).

«Sosial» sözünə diqqət edin. Bu keyfiyyotlor ictimai miinasibotlorin monimsonilmosi zominindo omolo gəlidiyi üçün onlara sosial keyfiyyotlor deyilir.

b) şəxsiyyət ictimai proseslərdə daxil olmaqla öz hoyat şəraitini foal surotdo dəyişməyə başlayır. O, münasibət subyektinə, şüurlu foaliyyət subyektinə çevrilir. Bu o demokdir ki, şoxsiyyət ancaq şü-ur vo mənlilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir.

Şəxsiyyət mürəkkəb fenomendir. O, psixoloji baxımdan miixtolif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar:)

- i c t i m a i f ə a l l ı q : şəxsiyyət öz foaliyyət dairəsini ardıcıl surotdo genişləndirir, nəinki öz hoyat yolunu miioyyon edir, hom do hoyat şəraitini dəyişdirir, on mürəkkəb həyatı situasiyalar-da öz daxili inamına vo həyat mövqeyinə görə hərəkət edir.

- m o t i v l ə r i n d a v a m l ı s i s t e m i : morn lorin - maraqlar, əqidə və s. üstünlük təşkil edən sistemi forma-laşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini miioyyon edirlor.

- Ş ə x s i m ə n a - şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kosb edir. Bu cəhət birinci novbədə şoxsiyyətin sosial yönəlişləri və hoyat mövqeyində, emo-siya vo hisslərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır.

- M i i n a s i b o t l o r - şəxsiyyətin nüvəsini təşkil edir. İnsanın başqa adamlara, əməyə, şeylərə, özünə miinasibotlori onun >əxsiyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru da notico etibarilo onun miinasibotlori ilə miioyyon olunur vo s.

Şəxsiyyət ford **iicün** subyektiv olaraq onun məni - özü haqqında təsəvvirlor sistemi (mon obrazı, mon konsepsiyası) kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissində, iddia soviyyosında vo s. onun özü haqqında təsəvvürləri oks olunur.

Nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlər heyvanlar arasında böyü-müş uşaqlarda müşahidə olunmur. Buna görə do onlar fərddirlər, lakin şəxsiyyət deyildirlər. Anadan təzəco doğulmuş uşaq da hələ şoxsiyyət deyildir. O, ünsiyyət vo foaliyyət prosesində ictimai miinasibotlori mənimlədikcə şəxsiyyətə çevriləcəkdir...

Şəxsiyyətə çevrilmək miioyyon həyat mövqeyi, hər şeydən əvvəl, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mövqeyini comiyyotın üzvü kimi aydın dərək etmək vo onun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməllə-ri, işləri, biitiin hoyatı ilə onu təsdiq (bərqərar) etmək demokdir.

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada dialcktik surotdo iki proses uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai miinasibotlor sistemino daha geniş daxil olur; onun insanlarla vo ictimai hoyatın miixtolif sahələri ilə əlaqələri genişlənir vo do-rinləşir, mohz bunun sayosında o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimləyir, onu öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti adətən onun i c t i m a i l ə ş m ə s i (sosializasiyası) kimi xarakterizə olunur. Digor tərəfdən, şəxsiyyət ictimai hoyatın miixtolif sahələrində qovuşduqca, eyni zamanda daha çox miistoqil-lik, nisbi avtonomluq kosb edir, yoni onun cəmiyyətdə inkişafının mihiim cəhətini f ə r d i l ə ş m ə prosesi təşkil edir. Bu o demokdir ki, ictimai inkişaf prosesində insan şəxsiyyətə çevrildikcə

olduğumuz nəzəriyyələrin hər ikisi birtərəfli-dir və yanlış metodoloji prinsiplərə əsaslanır. Endogen nəzəriyyə-lər şəxsiyyətin inkişafı prosesini biolojiləşdirir, sosial amillərin rolunu inkar edir, ekzogen nəzəriyyələr isə, əksinə, bioloji amillərin rolunu bir növ inkar edir, həm də sosial amillərin rolunu mexaniki şəkildə şərh edir. Sosiogenetik nəzəriyyələr mühitin insana təsirini mütləqləşdirir, həm də mühiti döyüşməz mühit kimi nozordan keçirir.

Xarici ölkələrin təsirində psixologiyasında insan şəxsiyyətində iki amilin - bioloji və sosial amillərin təsiri ilə formalaşan iki başlıca yanstrukturunu ayırd edən nəzəriyyələr əsas yer tutur. Onlar belə bir fikrə əsaslanırlar ki, insanın şəxsiyyəti «endopsixi» və «ek-zopsixi» cəhətlərə bölünür. Qavrama qabiliyyəti, tofokkiir və to-xəyyülün xüsusiyyətləri, iradi soy, impulsivlik və i.a. kimi olamot-lər «endopsixikaya», şəxsiyyətin tənzibatçı sistemi və tocriibo-si. yoni maraqları, meylləri, idealları, üstünlük təşkil edən hissləri, təşəkkül etmiş bilikləri və i. a. isə «ekzo-psixikaya» daxildir. Sosial amillərin təsiri ilə formalaşan «ekzopsixikanın» əksinə olaraq, təbii əsasda malik olan «endopsixika» bioloji cəhətlə şərtlənir. Məsələ-nin belə qoyuluşu doğrudurmu? Başlıca cəhət şəxsiyyətin strukturu-runda bioloji və sosial amillərin nozoru alınb-alınmamasında deyil, onların qarşılıqlı tənzibatının necə başa düşülməsindədir. İki amil nəzəriyyəsi, hər şeydən əvvəl, ona görə səhvdir ki, o, sosial və bioloji olanı, mühiti və bioloji təşkili, «endopsixikanı» və «ek-zo-psixikanı» mexaniki surətdə bir-birinə qarşı qoyur. Əslində isə

134

belə zəhəri mexaniki qarşılaşdırma faydasızdır və şəxsiyyətin strukturu-runda başa düşmək üçün heç nə vermir. Lakin şəxsiyyətin formalaşmasında və quruluşunda təbii və sosial amillər probleminə başqa cür də yanaşmaq mümkündür. Bu məsələni bir tədqiqatın məntiqi nəticələri əsasında aydınlaşdırırıq.

Söhbət cərrahiyyə yolu ilə cinsi dəyişdirilmiş 28 xəstə haqqında gedir. Onlardan on kiçiyinin 16, böyüyünün isə 32 yaşı var idi. 12 nəfərin cinsi qadın cinsindən kişi cinsinə, 18 nəfərin isə, əksinə, kişi cinsindən qadın cinsinə dəyişdirilmişdir. (Elmi ədəbiyyat-da bu fenomenə transseksualizm deyilir.)

Transseksualizm müəyyən hadisədir. Bu onunla bağlıdır ki, ana bətnində uşağın müəyyən orqanları hər hansı bir cinsəli nəti-cosində düzgün formalaşmır. Belə uşaqlar doğulanda, təbii ki, onların cinsini düzgün müəyyən edə bilmirlər. Ona, tutaq ki, oğlan adı qoyur, oğlan kimi tərbiyə edirlər. Müəyyən yaşdan sonra isə məlum olur ki, o, oğlan deyil, qız imiş: bədəni oğlan bədəni tipində deyil, qız bədəni tipində inkişaf etməyə başlayır, onda qıza məxsus tələbatlar və s. omolo gəlir. Ətrafdakı adamların ona münasibəti tədricən dəyişir: qızlar onunla oynamaq istəmir, oğlanlar ələ salır, yaşlıların hərəsi bir söz deyir. Uşağın yaşı artdıqca, vəziyyəti daha da çətinləşir. Yeniyyətlik yaşı dövrindən etibarən bu faciəli situasiyanın acı nəticələri xüsusilə aydın hiss edilir. Məhz buna görə də belə uşaqların cərrahiyyə yolu ilə cinsinin dəyişdirilməsi son dərəcə humanist

tədbir kimi qiymətləndirilməlidir. Xəstələrin özləri də «faciəli» situasiyadan çıxmağın yeganə yolunu çox vaxt cinsin dəyişdirilməsində görürlər.

Bu faktların təhlili əsasında biz hansı nəticəni çıxara bilərik? Hər şeydən əvvəl, belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, təbii, müəyyən cəhətlər və əlamətlər şəxsiyyətin strukturuna onun sosial cəhətdən şərtlənən elementləri kimi mövcuddur. Təbii (anatomik, fizioloji və digər keyfiyyətlər) və sosial cəhətlər şəxsiyyətin strukturunda vahid təşkil edir və mexaniki surətdə bir-birinə qarşı qoyula bilər. Tanış olduğumuz tədqiqatda bunu sübut edən çoxlu faktlar vardır. Bir anlığa tosayırıq ki, haqqında danışdığımız xəstələr-dən hər hansı biri lap kiçik yaşlarında heyvanlar içərisinə düşsəydi, oğlan və ya qıza oxşadığını başa düşə bilərdimi? Qətiyyəti yox? Halbuki o, normal uşaqlar içərisində kişi və ya qadın əlamətlərinə yiyələndikcə, özünün «atipikliyi», mənsub olduğu cinsə oxşadığını tədricən hiss edir. Burada həlledici moment isə ətraf-

135

dakı adamların ona münasibəti ilə bağlıdır: adamlar ondan kişi (və ya qadın) kimi hərəkət etməyi gözləyir, o isə belə hərəkət edə bilər-mir və müxtəlif yollarla öz qüsurlarını gizlətməyə çalışır. Başqa sözlə, xəstə uşaqlar «xəstə» olduqlarını ancaq lazımi sosial şərait-də onlarla həmyaşıdları arasında müəyyən fərqlərin meydana çıxdığı andan etibarən başa düşürlər. Bu şəraitdə ətrafdakı adamlar onlara oğlan və ya qız kimi deyil, qız (və ya oğlan) kimi yanaşırlar. Xəstə uşaqlarda bu şəraitdə ələ özlənməməsi psixoloji xüsusiyyət-lər əmələ gəlir ki, onları göstərilən səbəblərə görə nə «endopsixika», nə də «ekzopsixika» kateqoriyasına daxil etmək olmaz.

Şəxsiyyətin inkişafında sosial amillərin rolunu da bu baxımdan təhlil etmək lazımdır.

Şəxsiyyətin inkişafı prosesinin özünəməxsus daxili məntiqi vardır. Onu müəyyən etməkdə ətraf mühitin təsiri ilə şəxsiyyətin inkişafı prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdırmaq əslində mümkündür deyildir.

Psixoloji baxımdan məsələ ondan ibarətdir ki, həyat şəraiti öz-özünə, yəni bilavasitə, birbaşa uşağın psixi inkişafını, o cümlədən onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesini müəyyən edə bilməz. Eyni bir şəraitdə uşaqlarda müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması da məhz bununla izah edilə bilər.

Bir dofa A. S. Makarenkodan soruşdular ki, mənzil şəraitinin tərbiyəyə təsiri olurmu? Görkəmli pedaqoq sualə belə cavab ver-mişdi: «əlbəttə, olur, lakin məcburi deyil ki, bu təsir mütləq pis təsir olsun. Bəzən uşağın ayrıca otağı olan yerdə ona daha pis tərbiyə verilir».

Bunu nə ilə izah etmək olar?

A. S. Makarenko «Validənlər üçün kitab» əsərində bu faktla-nın psixoloji təhlilini verir. O göstərdi ki, tərbiyə, sözün on geniş mənada ictimai

prosesdir. Həi şey: adamlar da, cisimlər də, hadisələr də tərbiyə edir, lakin hər şeydən əvvəl və daha çox adamlar tərbiyə edir. Onlardan valideynlər və pedaqoqlar birinci yerdə dururlar. Uşaq ətrafındakı əlverişli şərtlərə girir, bu münasibətlərin hər biri dönmədən inkişaf edir, başqaları ilə əlaqəli, uşağın özünün fiziki və mənəvi inkişafı ilə əlaqədar olaraq mürəkkəbləşir. A. S. Makarenko yazırdı: Adama əlverişli ki, bitirən bu «qarışıqlıq» heç cür ölçüyə gəlmir, bununla belə, o hər an uşağın şəxsiyyətində müəyyən dəyişiklik yaranır. Bu inkişafa istiqamət vermək və onu idarə etmək tərbiyəçinin vəzifəsidir.

136

A. S. Makarenko şəxsiyyətin formalaşması prosesini təhlil edərkən uşağın mühitə münasibətləri sistemə xüsusi diqqət yetirirdi. O, diqqətinə olaraq göstərirdi ki, uşağın ətrafındakı əlverişli şərtlər təkcə mühitin özünün təsirləri ilə deyil, həm də uşağın Özünün fiziki və mənəvi inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən edilir, yeni məna cəmləri təşkil edir.

Məsələn, belə qeyd olunur ki, prinsipial əhəmiyyəti vardır. Ekspedientlər nəzəriyyələri mühitin uşağa təsirini müəyyənləşdirirlər. Onlar iddia edirdilər ki, mühit uşağın inkişafını öz-özünə (mexaniki surətdə) müəyyən edir. Halbuki mühitin təsirləri uşağın özünün inkişaf səviyyəsindən, psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Uşaqların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq mühitin eyni bir elementi onlara müxtəlif fəndlərdə təsir göstərir. Müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan iki uşaq hətta eyni şəraitdə böyüyərsə belə, onu eyni şəkildə başa düşməzlər; deməli, mühit onları müəyyən eyni məna təşkil etmir, bu zərərli də uşaqla «ətrafındakı mühit» arasında özünəməxsus münasibət əmələ gəlir.

Bəli, lakin də aydın olur ki, həyat şəraiti uşağa bilavasitə deyil, dolayı yolla - uşağın həyat şəraiti münasibətindən asılı olaraq təsir göstərir. Məşhur sovet psixoloqu L. S. Viqotski bu faktları təhlil etmək üçün elmi yeni anlayış - «sosial inkişaf şəraiti» anlayışı daxil etdi.

Sosial inkişaf şəraiti anlayışının əhəmiyyəti böyükdür. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, yeni anlayış inkişafın daxili və xarici şərtlərini qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək, müvafiq yaş dövrünün tipik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, keyfiyyətə yeni əmələ gələn xüsusiyyətləri müəyyən etmək imkanı verir.

Şəxsiyyətin sosial inkişaf şəraiti nəyə müəyyən etmək olar? Bu zaman hansı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir?

Sosial inkişaf şəraiti təhlil etmək üçün uşağın ailədə və kollektivdə yaşadığı faktik yer, onun öz mövqeyinə münasibətini, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətlərini və fəaliyyətinin xarakterini aydınlaşdırmaq lazımdır. Son zamanlar psixologiyada uşağın sosial inkişaf

şəraiti xarakterizə edərkən psixoloji ölçülərlə yanaşı demoqrafik amillərin də rolunu nəzərə alırlar.

137 3. Şəxsiyyət və fəaliyyət

Qarşıya sual çıxır: fərdi cəmiyyət münasibətləri necə (hansı yolla və vasitələrlə) formalaşır?

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi vasitəli xarakter daşıyır. Fərdi, cəmiyyət münasibətləri öz-özünə deyil, əlverişli şərtlərlə aktiv fəaliyyəti vasitəsilə formalaşır. Bu nöqtəyə nəzərdən fəaliyyət şəxsiyyətin formalaşmasının əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Fəaliyyətin müxtəlif növləri vardır. Çətinlik dövründən gənclik yaş dövrünə qədər aşağıdakı fəaliyyət növlərinə daha çox təsadüf olunur (D. B. Elkonin və b.):

- a) vasitəsiz emosional fəaliyyət;
- b) əşyavi-manipulyativ fəaliyyət; v) rollu oyunlar; q) təlim fəaliyyəti;
- d) intim-şəxsi fəaliyyət (fəaliyyət fəaliyyəti);
- e) tədris-peşə fəaliyyəti. Vasitəsiz emosional fəaliyyət cəmlərinin

anası ilə özünəməxsus dialoqdur. Uşaq anasının əlverişində özünü sakit aparır, onun nəvəsiyyətini duyur, ətrafını hiss edir və bundan xoş-hallamır. Bu hiss bioloji cəhətdən qarşılıqlıdır. Ana doğma övladını - əməldirərkən fərdi hissi keçirir, köfəsinə məhəbbət daha da mürəkkəmlənir. Əməli ananın emosional vəziyyəti isə öz növündə uşağın inkişafına təsir göstərir.

Əşyavi-manipulyativ fəaliyyət prosesinde uşaq şeyləri sökmə-sökə, bu yandan o yana sürüyə-sürüyə, bir-birindən cəmlə-cəmlə onları xassələrini dərək edir.

Rollu oyunları isə mahiyyət etibarilə insan münasibətlərinin formalaşdırılması prosesisdir. Bu haqda ədəbi təsəvvür əldə etmək üçün psixologiyada təsvir olunmuş maraqlı bir faktı qeyd etmək kifayətdir: uşaqlar heyvanxanaya aparıb, heyvanların həyatı ilə tanış edildilər. Təbiiçilər belə güman edirdilər ki, uşaqlar cəmləriyadan qayıdan kimi heyvanxanaya mövzusunda maraqlı oyunları oynayacaqlar. Lakin nə qədər təəccüblü olsa da, onlar cəmləriyadan sonra həmin mövzuda heç bir oyun oynamadılar, öz-özlərinin işləri ilə məşğul oldular.

Təbiiçilər bunun səbəbini izah etmək üçün psixoloqlara müraciət edildilər. Psixoloqlar məsələnin mahiyyətini asanlıqla başa

138

düşdülər və ekskursiyanın planını dəyişdilər. Onların məsləhətilə USAqları yenə də heyvanxanaya ekskursiyaya apardılar. Lakin bu llofo uşaqları, birinci növbədə, heyvanxanada işləyən adamların -kassirin, nəzarətçinin, hokimin və s. fəaliyyəti ilə tanış etdilər. İ 'şəqlər ekskursiyadan qayıdan kimi heyvanxana mövzusunda oyun pınamağa başladılar: biri kassir, biri hokim, biri isə nəzarətçi rə-lunda çıxış etməyə başladı. Bu mənada deyirlər ki, uşaq oyunları insan münasibətlərinə xüsusi həssasdır və hər şeydən əvvəl möhizə onları oks etdirirlər.

T o l i m f ə a l i y y ə t i n d ə uşaqlar ictimai tərbiyəni məqsəduşğun surətdə mənimsəyirlər. Bilik, bacarıq və vərdislə-rə yiyələndikcə, uşaqların həyatında yoldaşın rəlu artır. **İ c t i -m a i -ş ə x s i i n s i y y o t** onun həyatının mühim sahəsinə çevrilir. Fəaliyyətin vəzifələri tərbiyəni dəyişir, o, gələcəyə yö-nəlməyə başlayır və pəşə-təlim xarakteri kəsb edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz fəaliyyət tiplərini xarakterinə görə iki qrupa bölmək olar:

B i r i n c i q r u p a o fəaliyyət növləri daxildir ki, onların əsasında insan fəaliyyətinin mənəsi, insanlar arasındakı münasibətlərin vəzifələri, motivləri, normaları və s. mənimsənilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- vəsitəsiz emosional fəaliyyət;
- rəllü oyunları;
- intim-şəxsi iinsiyot.

İkinci qrupa o fəaliyyət növləri daxildir ki, onların əsasında əş-yalarla əməliyyat vəsitələri, əşyalarda bu və ya digər cəhəti fərqləndirən imkan verən ətalənlər mənimsənilir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir:

- əşyavi-manipulyativ fəaliyyət;
- təlim fəaliyyəti;
- tədris-pəşə fəaliyyəti.

Nəzərdən keçirdiyimiz fəaliyyət növləri özlərinin konkret məzmununa görə bir-birindən fərqlənirlər, əsas məzmununa görə isə ümumi cəhətlərə malikdirlər.

Birinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növləri şəxsiyyətin inki-şafında xüsusi mühim rəl oynayır. Bu prosesdə uşaqlar insan münasibətlərini, onların vəzifə və normalarını mənimsəyirlər. Başqa sözlə, şəxsiyyətin tələbat-motivasiya sahəsi birinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növlərində inkişaf edir.

139

ikinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növlərində isə uşaqlar **və** yeniyetmələr əşyalarla əməliyyat vəsitələrini mənimsəyirlər. Bu prosesdə uşaq və yeniyetmələrdə idrak prosesləri, intellektual əməliyyatlar inkişaf edir. Bəs, ikinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növləri şəxsiyyətin inkişafında necə rəl oynayır? Şəxsiyyətin inki-şafı baxımından onların da özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Uşaq-ların əməliyyat-texniki imkanları inkişaf etdikcə, onlarda öz qəbi-

liyyətlərini dərək olınması əzminində tərbiyəni mənlik şüurunu tə-şəkkül edir və şəxsiyyətin mühim bir sahəsinə çevrilir.

Bələliklə də biz şəxsiyyətin formalaşmasında fəaliyyətin rəlu-nu aydınlaşdırdıq. Həmin prosesin ikinci tərəfi də vardır. Biz fəaliyyətin özünün inkişafında şəxsiyyətin rəlu-nu nəzərdə tuturuq.

Şəxsiyyət formalaşdıqca fəaliyyətin xarakteri köklü surətdə dəyişir. Yəni şəxsiyyətin tələbatları əsasında fəaliyyətin motivlə-ri formalaşır, «motiv-məqsəd» vektoru oməlu gəlir və o fəaliyyətin əsas struktur vahidinə çevrilir./Fəaliyyət prosesi bütünlükdə şəxsi məna kəsb edir. Bundan əsli olaraq fəaliyyətin tərkibinə daxil olan bütünlü idrak proseslərinin də xarakteri dəyişir. Onlar şəx-siyyətin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməyə başlayırlar. Bələliklə də fə-aliyyət prosesində şəxsiyyətin tələbat-motivasiya, əmosiya və idrak səhələri bir-birinə nəifuz edir, onlar tərbiyəni qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etməyə başlayırlar.

V F Ə S İ L TƏLƏBA1LAR, MOTİVLƏR VƏ KƏMƏSİYALAR 1.

Tələbatlar

Hər hansı bir canlı varlıq kimi insan da yaşamaq və inkişaf etmək iştin özüni ehtiyaclarını təmin etməlidir.

Mələmdür ki, «insanlar siyaset ilə, elm, incəsənət, dil və i. ilə məşğul ola biləndən əvvəl, birinci növbədə, yeyib-içməlidirlər, mənzilə malik olmalıdırlar, geyinməlidirlər (K.Marks).

İnsanın ehtiyacları onun üçün psixoloji məna kəsb edir və tələbatlar kimi təzahir edirlər. Dəmolə. ehtiyac və tələbat sinonim söz-lər deyildirlər. Tələbat daha geniş anlayışdır. **T o l o b a t l a r ı n s a n ı n e h t i y a c l a r ı i l o y a n a ş ı h o m d o**

140 • **н и р. ö z e h t i y a c l a r ı n a m i n a s i b o t n i o k s b l d i r i r . T o l o b a t l a r i n s a n ı n k o n k r e t h a b i t ş ə r a i t i n d ə n ə s ı l ı l ı ğ ı n ı i f a d o e d o n • o n u n b u ş o r a i t d ə a k t i v l i y i n i şərtləndirən iştinoməxsus psixi halətdir.**

Bu tərəfdə tələbatların işt xüsusiyyəti qeyd olunur. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

a) Tələbatlar insanın özünəməxsus psixi halətidir. insan İştünün yaşaması və inkişaf etməsi iştin zəruri olan hər hansı bir pbyekto ehtiyac hiss etdikdə, nə

isə bir gərginlik keçirir, narahat olur. Tolobatların omoloq olması və təmin olunması prosesi həmişə fərdi emosional və hisslərlə müşayiət olunur.

b) tolobatlar insanın konkret həyat şəraitindən asılılığını Kado edir. Tolobatların bu münasibətini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə, eyni bir adamı iki situasiyada təsvir edə bilərik. Birinci situasiya- tutaq ki, istəyi yaygınlarından biridir. O, donizdə cəmmək deyir. İkinci situasiya: avqust ayının 31-dir. İnsan adam universitetin biologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Səbah ilk dəfə tolobo kimi universitet auditoriyalarına daxil olacaqdır.

Birinci halda ona nə lazım olur, ikinci halda nə lazım olur? Sualın cavabı aydındır: donizdə gedən adam cəmmək **için** alt paltar, qəbul olmaq **için** dosmal və s. götürür. Sentyabrın 1-də dərəcə gələcək tolobo isə ümumi doqtor, qələm, sumka və s. axtarır.

insanın tələbləri olduqca müxtəlifdir. Lakin onların aktuallaşması konkret həyat şəraitindən asılıdır. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə tolobatların məhiyyətini başa düşmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu cəhət özünün aydın ifadəsini tapmışdır. Hətta insanın uyub-çəməyi, mənzilə, geyimə və s. tolobatları da konkret həyat şəraitindən asılı olaraq müxtəlif məzmun və formalarda ifadə olunur.

v) Tolobatlar insanın konkret həyat şəraitində aktivliyini tənzimləyir. İnsan öz tolobatlarını təmin etməlidir. Əgər belə bir imkan yoxdursa, o, müvafiq tolobati yaxın tolobatla əvəz etməli, hətta lazım gələndə onu bölməlidir. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə tolobatlar konkret istiqamətə malik olur: insanı onları təmin etmək üçün müvafiq Usul və vasitələr axtarmağa təhrik edir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini tolobatlar təşkil edir.

Tolobatların müxtəlif növləri vardır. Onları ayrı-ayrı meyarla-

ra görə ayn-ayn istiqamətlərdə təsnif etmək olar. XX yüzillikdə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Miasir psixologiyada tolobatların onlarla təsnifatı molumdur. Golin, ovvolco, m ə n ş o y i -n ə görə tolobatların növləri - t ə b i i (üzvi) və m ə d o n i tələbatlarla tanış olaq.

Bütün adamlarda yeməyə, yuxuya, əks cinsə, soyuqdan və ya-xud həddindən artıq istidən qorunmağa və s. tələbat vardır. Bunlar təbii tələbatlardır. Mədəni tolobatların növləri genişdir. Çəngəl və bıçaqdan istifadə etmək, dişləri yumaq tələbatından başlamış ev bəzəmək, Nəsiminin osərlərini öldürmək tələbatına qədər onu müxtəlif növlərini qeyd etmək olar.

Tələbatları predmetinə görə do iki yerə - maddi və mənəvi tələbatlara bölünür. Qidaya, geyimə, mənzilə, məişət şeylərinə və s. olan tolobatlar predmetinə görə maddi tolobatlar hesab olunur. Mə-nəvi tələbatlara isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: omok, iinsiyot, qozet və jurnal oxumaq, rəsm əsərlərinə, təbiət monzoro-rino, kinoya və digər tamaşalara baxmaq, musiqi dinləmək və s. tələbatları. Bu tolobatlar icarəsində omok tolobatının ohomiyotun* xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Əmək insan tələbatlarının for-malaşmasının on başlıca şortidir. Öz tələbatlarını asanlıqla təmin etmək imkanı çox vaxt insan şəxsiyyətinin tənəzzülünə gətirib çıxarır. Ünsiyot tolobatının da rolu böyükdür. K.Marks başqa adamı «ən böyük sərvət» adlandırdı. O yazırdı ki, insan həmişə «başqa insan kimi ən böyük sərvətə tələbat hiss edir». İnsanın bütün mənəvi tələbatları onun omok və iinsiyot tolobatları in inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Bir cəhətə diqqət yetirək: yeməyə olan tələbat mənşəyinə **g**oro tobii, predmetinə görə maddi tələbatdır. Çəngəl və bıçaqdan istifadə etmək mənşəyinə görə mədəni, predmetinə görə maddi tələbatdır, halbuki musiqi dinləmək mənşəyinə görə mədəni, predmetinə görə mənəvi tələbatdır. Eyni sözləri tolobatların digər növ-ləri haqqında da demək olar.

Tolobatlar özünəməxsus ierarxiya təşkil edirlər. Onun aşağı səviyyələrini ibtidai (sadə) tolobatlar, yuxarı səviyyələrini isə ali tolobatlar təşkil edir (bax: cədvəl 2.).

Genetik baxımdan maddi (tobii) tolobatlar birincidir, mənəvi və mədəni tolobatlar onların arasında formalaşır. Funksional planda da bu cohot aydın nozoro çarpır. Monovi və modoni tolobatlar maddi qolobatlarla aynılmaz surətdə olaqdadır. Onların adoton

142
maddi şeylər (kitab, qozet, televizor, not kağızı, **Tolobatların ierarxiik model üzrə təsnifatı** rənglər və s.) və-iitosilo təmin olunması da bunu Mibut edir. Monovi və modoni tolobatlar da maddi (tobii) tolobatların

Ali tolobatlar
4.Monovi tolobatlar
r A

formalaşması prosesinə miihiim təsir göstərirlər.

Tobii tolobatlara vital (latınca vitalis - həyat deməkdir) tolobatlar deyirlər. Onlar insanın həyat fəaliyyəti üçün zəruridir, oğor tobii tolobatlar, xüsusilə yeməyə, yuxuya və s. tolobatlar təmin olunma bilməz, insanın özü mütləq həyat olar və nəslin davam etdir-mək imkanından məhrum olar. Modoni və monovi tolobatlar təmin ediləndikdə, insan həyat ol-mur, lakin ondakı insani cohotlar ciddi zərər çəkir. Ali tolobatların i.Mnin olunması şəxsiyyətin daxili aləminin zənginləşməsinin zoru-ri şərtidir.

Tolobatlar dinamik xarakter daşıyırlar. insanın fəaliyyət və iinsiyot sahəsi genişləndikcə onlar da dəyişirlər. Tolobatların bu mii-hum xüsusiyyəti öz oksini onda tapır ki. təmin olunmuş hər hansı bir tələbatın zəminində yeni, daha yüksək tolobatlar formalaşır və inkişaf edir.

Tolobatların inkişafı istehsalın inkişafı ilə bağlıdır. Televizor, tranzistor, videomaqnitofon, vidcotelefon və i.a. olmadığı dövrdə bunlara tolobat da yox idi. Lakin bunların istehsalından sonra tolobat yarandı və gətirdikcə artmağa başladı. Bu, öz növbəsində ölkə-mizdə televizor və ya tranzistor istehsalının genişlənməsi ilə nəticələndi. Deməli, insanın tələbatları genişləndikcə istehsal da inkişaf edir. Tolobat olmasa, istehsal da olmaz. Tolobat istehsalı genişləndirir, dəyişdirir və inkişaf etdirir.

İstehsalda tolobat arasında dialctik olaq mövcuddur. Onlar bir-birini sortlondirir, bir-birini zəruri edir. Yeni istehsal məhsulu yaranan kimi buna tolobat da yaranır və bu tolobat sonra nisbi miiş-toqillik kəsb edir.

Tolobat nisbi miiştoqillik kəsb etdikdən sonra onun soviyyəsi

143 həmişə istehsalın soviyyəsini qabaqlayır, ondan irəlidə gedir, onların arasında miiyyətin monada dialektik ziddiyyət yaranır. Mosolon, molumdur ki, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə. o cümlədən bizim ölkəmizdə mənzilə olan tolobat tikintinin soviyyəsini ötiib keçmişdir. Mənzilə olan tolobat durmadan artır. Əvvəllər daxma-larda, kiçik evlərdə yaşayan insanlar indi bununla kifayətlənmirlər. Elektrik işığı, qaz, isti və soyuq su ilə təchiz edilmiş geniş və rahat mənzillərdə yaşamaq istəyirlər. Bu tolobatı ödəmək üçün yeni ti kinti sahələri və vasitələri yaratmaq lazım gəlir. Eyni zamanda, bundan asılı olaraq yeni, olavə tolobatlar yaranır.

İnsanlar öz tələbatlarını müxtəlif üsullarla təmin edirlər. gəlmişkən qeyd edək ki, bu üsulların özləri hər hansı biri əlverişli şəraitdə tələbatə çevrilə bilər. Bozon tələbə özünün miiyyətin modoni və ya monovi tolobatını təmin etmək üçün kitab toplayır **vt** todricon kitab toplamaq onun miihiim tolobatlarından birinə çevrilir.

insanın ictimai tocriiboni monimsomosi hom do onlann tələbatlann tomin olunması iisullarına yiyolonmosi prosesidir. Bu pro-sesdo üç cohoti xüsusilə ayırmaq olar:

a) tolobatlarm tomin olunması üsullarının konkretləşməsi və fərdiləşməsi: hər bir tolobat müəyyən iisulla tomin olunur (xərəyi qaşığı və ya çəngəllə yeyir, çayı stəkan və ya fincan-da içirlər və s.). Şəraitdən və şəxsiyyətin özünün səviyyəsindən asılı olaraq bu iisullar daha da fərdiləşir.

b) tolobatlann tomin olunma üsullarının dərk olunması: tolobatlarm məzmunu öz öksini şüurda tapır; bunun da notı-cosında tolobatlann tomin olunması iisullarının konkretləşməsi prosesinin özü şüurlu xarakter kəsb edir; yəni insan öz tolobatlarındakı daha somorolı iisullarla tomin etməyə başlayır. «Ağıllı tolobat-lar» dedikdə, birinci növbədə, bu cohoti, yəni insanın öz tolobatlarındakı ağıllı surətdə tomin etməsini nəzərdə tuturlar. Bəzə halda tolobatlann tomin olunması prosesi süniləşir, «şəxə xəstəliyi» oməlo gəlir.

v) tolobatlann tomin olunma iisullarının ictimailəşməsi: insan mədoni və monəvi sorvətlərə yiyəlonədikcə, onda ali tolobatlar formalaşır. Mədoni və monəvi tolobatlann formalaşması prosesində isə təbii tolobatlann məzmunu və onlann tomin olunma üsullarının xarakteri köklü surətdə dəyişir. Təbii tolobatlar, məsələn, yemək-içmək, geyinmək və s. məqsəddən yaşamaq vasitəsinə çevrilirlər.

144

Onlar, nəcə dəyərələr, insaniləşir, daha çox monəvi-cəstetik məzmun və forma kəsb edirlər.

Tolobatlann tomin olunma üsullarının ictimailəşməsi psixoloji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. K.Marks yazırdı: «Ağıllı əşyadır, lakin çəngəl və bıçağın yardımı ilə bişmiş ot yeməklə tomin olunan ağıllı ol, dirnaq və dişlərin köməyi ilə çiyməkdə udmağa vadar edən ağıllıdan fərqli ağıllıdır».

Bu fərqlər onunla izah olunur ki, insanın tələbatı cəmiyyətdə, konkret tarixi şəraitdə formalaşır və inkişaf edir. Tolobatlann məzmunu da, tomin olunma iisulları və vasitələri də cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir.

İnsanın tolobatları ictimai-tarixi xarakter daşıyır. İnsan tələbatlarının spesifik xüsusiyyətləri fəaliyyətin, birinci növbədə, əməyin sosial təbiəti ilə müəyyən olunur.

Heyvan və insan tolobatlarının bir müəhim fərqi də bu baxımdan diqqətə cəlb etmək lazımdır. Heyvanın davranışı bilavasitə onun tolobatları ilə müəyyən olunur: acıdığı heyvan qida axtarmağa başlayır. İnsanın fəaliyyətinin məzmunu isə bütünlüklə onu doğuran tolobatlarla müəyyən edilmir. Tolobat insan fəaliyyəti təhrik edir, lakin fəaliyyətin məzmunu bilavasitə tolobatla deyil, fəaliyyətin məqsədilə şərtlənir.

Şəxsiyyətin tələbatları ilə onun fəaliyyətinin məqsədi arasında əlaqə psixoloji aspektdə motivlər vasitəsilə yaranır.

2. Motivlər

Tolobatlar öz-özlüyündə fəaliyyətin məqsədini, ümumiyyətlə, xarakterini müəyyən etmir. Bu onunla izah olunur ki, insanın tələbatlarında olan tomin cəvəvə predmetlər doğıq yazılmamışdır: eyni bir tolobat müxtəlif predmetlərlə, müxtəlif iisullarla tomin edilə bilər. İnsan öz tələbatlarını tomin etmək üçün işə başladıqda - yalnız bu zaman tələbatları tomin edəcəvə predmet müəyyənəşir - tolobatlar «əşyaviləşməyə» başlayır, başqa sözlə, onlann əsasında motivlər oməlo gəlir.

Motivlərin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu məniwət etibarilə şəxsiyyəti fəaliyyətdə öyrənmək deməkdir. İnsan fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, həmişə məqsədyönlüdür. Məqsədgüdəmə, yaxud müəyyən məqsədə yə-nəm - insanın psixoloji cohotdən çox müəhim xüsusiyyətidir. Fəaliyyət insanın məqsədini müəyyən edən əməl kimi özünü göstə-rək onun bitmə proseslərini bir-birilə əlaqələndirir və onları fəaliyyətin ümumi strukturunda üzvü şəkildə birləşdirir. Lakin bununla belə aydındır ki, insan həc də özünü bütən məqsədlərini fəaliyyət prosesində eyni dərəcədə reallaşdırə bilmir. Bəs, bunu nə ilə izah etmək olar?

Məqsəd fəaliyyət prosesində özünün müəyyənədicə rolunu oy-nayə bilməkdən ötrə insan üçün şəxsi mənə kəsb etməli, onun daxili təhrikinə çevrilməlidir, obrazlı şəkildə desək, o)un kökləri nəinki insanın şüurunda, həm də qəlbində olmalıdır, yəni şəxsiyyətin motivləri ilə üzvü surətdə uzlaşmalıdır.

Motiv (latınca *movere* - hərəkətə gətirmək, itələmək deməkdir) dedikdə tolobatlann tomin olunması ilə əlaqədar olaraq insan fəaliyyəti təhrik edən əməllər nəzərdə tutulur. O, bu və ya digər hərəkəti (iş, əməl) nəyin nəminə icra edir? - Şəxsiyyətin motiv-lərini müəyyən etmək üçün bu sualı aydınlaşdırmaq lazımdır. İki tələbə təsəvvür edin: onlardan biri əlmə dərindən yiyələnmək, o biri isə yüksək təqəid əlmə üçün əl qıymətlərlə oxuyur. Bu o deməkdir ki, onlann tələmə motivləri bir-birindən fərqlənir, halbuki hər iki tələbənin tələbatı eynidir. Onlar əl təhsil əlmə üçün məstə-tuta daxil olmuşlar. Biz insanın tələbatlarını aydınlaşdırarkən «nə üçün fəallıq göstərir?» - sualına cavəb veririk. Motivlərini təhlil edəndə isə, bu və ya digər hərəkətin (işin, əməlin) nə o yəni nə əməlinə icra olunduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır.

Şoxsiyyətin motivləri onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edir. Fəaliyyətin konkret xarakteristikası motivlə deyil, məqsədli müəyyən olunur. Bir tərəfdən, eyni bir motiv zəminində müxtəlif məqsədlər fəxallaşır, digər tərəfdən, eyni bir məqsəd müxtəlif adamlarda müxtəlif motivlərlə bağlı olur. Motivlə məqsəd-din dialəktik əlaqəsi belədir. Lakin bitir hallarda motivin psixoloji funksiyası eynidir: o, insan fəaliyyəti təhrək edir və onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirir. Bu iki cəhət (təhrəkətmə və istiqamətləndirmə) bir-birilə vəhdət təşkil edir və motivin əsas funksiyaları kimi meydana çıxır.

İnsan fəaliyyəti təhrək edən müxtəlif hadisə və hallar motiv kimi özünü göstərir: əqidə və dünyagörüşü, maraqlar və emosiyalar, həvəs, yönəliş, ideallar və s. buna misal ola bilər. Bir sıra hal-

146 larda tələbatların özləri də motivə çevrilirlər. Ədi bir misal: axşam vaxtdır. Ailə süfrə başına yığılmışdır. Məlum olur ki, çörək azdır. Ata mağazaya gedib çörək alır. Onun bu hərəkətinin motivi çörəkə olan tələbatdır.

Motivlər çoxdur. İnsan fəaliyyəti eyni vaxtda müxtəlif motivlər təhrək edə bilər. Lakin bitir hallarda, onlar da, tələbatlar kimi, ierarxik quruluşa malikdir: motivlərdən biri əsas, aparıcı, digəri isə ikinci dərəcəli olur; sonuncular əsas motivlərdən asılıdır, onlara təbədir, hətta bözən yalnız olavə təhrək funksiyasını yerinə yctirirlər. Şəxsiyyət üçün həyatı mənə kəsb edən, onun, necə deyirlər, həyatının mənəsinə çevrilən, həyat perspektivlərini ifadə edən motivlər əsas motivlər kimi meydana çıxırlar.

§1. Təlim motivləri

Motivlər hər bir fəaliyyət sahəsində özünəməxsus xüsusiyyət-lərlə təzahir edirlər. Bu cəhəti nəzərə alsaq, biz onları fəaliyyətin növlərinə görə: oyun, təlim, əmək və yaradıcılıq motivləri kimi xarakterizə edə bilərik.

Təlim motivlərini ədətin idrak motivləri və sosial motivlərə olmaq iizirə iki böyük qrupa bölürlər. Əgər şagirdin fəallığı ayrı-ayrı fonların (Azərbaycan dili, riyaziyyat, tərix, kimya və s.) tədrisi prosesində öyrənilən obyektlərə yönəlmiş-dirsə, bu zaman idrak motivlərindən danışırıqlar. İdrak motivlərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Geniş idrak motivləri (şagird bitir fonlarda yeni faktlar, nəzəri məsələlər, deduktiv nəticələr və s. ilə maraqlanır).

2. Tədris-idrak motivləri (şagirdə bir və ya bir nəcə fənnə mə-rəq əmolo gəlir, o, müvafiq fonları daha ətraflı öyrənməyə başla-yır).

3. Özünütəhsil motivləri (şagird maraqlandığı fənlər üzrə müstəqil surətdə yeni biliklər əldə etməyə başlayır).

Əgər təlim prosesində şagirdin fəallığı başqa adamlarla münasibət sahəsinə yönəlsə, bu zaman sosial motivlər fərqləndirilir. Onları da üç növə bölürlər:

1. Geniş sosial motivlər (şagird Vətonə cəmiyyətə faydalı olmaq, öz şagird ərcünü yctinnək üçün əla və yaxşı qiymətlərlə oxumağa soy göstərir).

2. Dər sosial motivlər - bunlara başqa sözlə, məvqə motivləri deyirlər (şagird əüdə və məktəbdə yaxşı məvqə tutmaq üçün əla-çı olmağa çalışır).

3. Sosial əməkdaşlıq motivləri (şagird özünün müəllimlər və sinif yoldaşları ilə münasibətlərini təhlil edir, onları daha da yaxşı-iaşdırmağa çalışır).

Bir sıra hallarda şagirdlərdə yaradıcılıq motivləri də özünü göstərir. Bu zaman təlim motivlərinin xarakteri tədrisən dəyişir, onlarda yaradıcılıq üçün səciyyəvi cəhətlər əsas yer təmağa başla-yır. Bundan başqa nəzərə almaq lazımdır ki, istər idrak, istərsə də sosial motivlər həm kollektivçilik, həm də dər fərdiyyətçilik, hətta əqəist istiqamətə malik ola bilər. Bu o deməkdir ki, şagirdin müəyyən bir idrak motivinə və sosial motivə malik olması hələ onun şəxsiyyətini xarakterizə etmək üçün kifayət deyildir, şəxsiyyətin istiqamətini təhlil etmək üçün motivlərin keyfiyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Motivlərin keyfiyyətini psixoloji baxımdan aydınlaşdırarkən onları mənzin və fərməsinə (dinamikasına) görə xarakterizə edirlər.

Motivlərin məzmun baxımından xarakteristikasına aşağıdakılar daxildir:

1. Təlimin şagird iicini şəxsi mənə kəsb etməsi.

2. Motivün fəallığı - təlim şagird üçün şəxsi mənə kəsb ctdik-də, motiv fəal xarakter daşıyır; o, soy ilə oxumağa başlayır. Əks halda motiv təlimin gedişinə rəal təsir göstərmir.

3. Motivlərin iimumi strukturunda motivün yeri: əsas, apənci motiv özünün istiqamətindən (kollektivçi və əqəist xarakter dəsə-məsindən) asılı olaraq fəaliyyət prosesində müxtəlif röl oynayır.

4. Motivün müstəqil surətdə əmolo gəlməsi və təzahir etməsi. Motivlərin fəmaləşməsi və inkişafı prosesində motivasiya dcyilir. Ən ümumi şəkildə burada iki cəhəti fərqləndirmək olar: a) bu və ya digər motiv şagirdin özünün fəaliyyətində, daxili proses kimi əmolo gəlir, başqa sözlə, şagird, obrazlı şəkildə dəsək, öz qəlbinin hökmü ilə fəaliyyətə başlayır; b) motiv yalnız yaşlıların köməyi şə-rəitində, xarici (zəhiri) proses kimi əmolo gəlir, başqa sözlə, şagird başqa adamların - müəllimlərin və valideynlərin təhriki ilə işə başlayır. Bu iki cəhətin fərqləndirilməsi psixoloji cəhətdən xüsusilə zəmrirdir. Əgər

yaşlıların nəzarəti olmadan müvafiq motiv aktual-la^mırsa, bu o deməkdir ki, homin motiv şagird üçün həolo zahiri xa-

148 rakter daşıyır. Bəlo hallarda şagird özünün tolim foaliyyotino formal miinasibət göstərir.

5. Motivlorin dorkoluntna soviyyosi. Motivlorin dork olunma-sınnm özünoməxsus çotinlikləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, onda ifadə olunur ki, məktəb yaşı dövründə dork olunmayan təhriklər çox vaxt sosial cəhətdən əhəmiyyətli olan motivlorin ayaın dork olunmasına mənfi təsir göstərir. Müəllim bu cəhətə həmişə diqqət yetirməli, şagirdlərin əsas, sosial cəhətdən vacib motivləri dork etməsi üçün şərait yaratmalıdır. Bir çox hallarda isə, şagirdlər özlərinin motivlorini pordoloyırlar, tolim işinə ləqəydliliklərini gizlətmək **için** ciirbociir bəhanələr uydururlar. Bir sıra hallarda isə sənədlər olaraq bu, psixoloji müdafiə xarakteri daşıyır: şagird müxtəlif bəhanələr göstərməklə hərəketlərini haqq qazandırır, öz səhvlərini şəraitlə əlaqələndirir (ışıq sönməsəydi, tapşırıqlar edəcəkdim. qonaq gəldi, yazı işini yazma bilmədim və s.) Müəllim şagirdin öz foaliyyət və davranış motivlorini necə əsaslandırməsini, yəni öz hərəket və əməllərinin səbəblərini rəasional surətdə necə izah etməsini öyrənməli, onları təhlil edib əməli nəticələr çıxarmalıdır.

6. Eyni bir motivin müxtəlif foaliyyət tiplərinə, tədris fənləri-nə və tədris tapşırıqlarına şamil edilməsi: bir halda şagird bəitinin fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır, başqa bir halda isə bir və ya iki fənlə xüsusi maraqlanır, digər fənlər ilə kifayət qədər maraqlanmır.

Motivlər özlərinin formalarına görə də fərqlənirlər. Motivlorin dinamik xarakteristikası dedikdə bu cəhətə nəzər əhrlər. Onlara aşağıdakılar daxildir:

1. **Motivlorin davamlılığı.** Motivlər davamlı və situasiv ola bilər. Məsələn, məşhur bir aktyorla görüş zamanı şagirdə teatr marağı oməlo gəlir, lakin bir, iki gəindən sonra marağ sönməyə başla-yır. Bəlo hallarda situasiv motivlərdən - müəyyən situasiyada oməlo gələn və homin situasiyadan kənarda öz əhəmiyyətini itirən motivlərdən danışmaq olar. Davamlı motivlər isə şagirdin həyatında xüsusi yer tutmağa başlayır. Əgər marağ davamlı xarakter kəsb əllisə, o, hətta əlverişli şərait olmadıqda bəlo, səylo oxuyur.

2. **Motivlorin emosional cəhətləri və ya modallığı.** Motivlər həmişə müsbət və mənfi xarakterli emosiyalarla müşahidə olunur.

3. **Motivlorin qüvvəsi və ifadə xüsusiyyətləri:** motivlər güc-lili olduqda şagird saatlarla işləməkdən doymur, ev tapşırıqlarının

149 hamısını səylə yerinə yetirir. Motivlər zəif olduqda isə o, ev tapşırıqlarını «başdaısovdı» icra edir. Valideynlərin sözləri ilə dəsək, «oturub işləmək» üçün «həvəsəli çatmır».

Motivlərin ifadə formaları onların məzmunu ilə bəlavəsito bəğ-lıdır. Məsələn psixologiyada o y u n v o o m o k f o a l i y y o t i n i n motivləri də məzmun və forma bəxtmindən təhlil olunur.

§ 2. Motivlər və şüur

Şüur çox vaxt intellektlə eyniləşdirirlər. Məşhur sovet psixoloqu L.S.Viqotski əsaslı surətdə sübut etdi ki, şüur affektiv (hisslər) və intellektual proseslərin vəhdətindən ibarətdir. O, bu cəhətə ifadə etmək üçün «ə h o m i y y o t» anlayışından istifadə etdi.

Hər bir cəsim və hadisənin öz əhəmiyyəti vardır. Şeylərin əhəmiyyəti ictimai-təxici bənin məhsuludur, onlar obyektiv xarakter daşıyır, müxtəlif anlayışlarda, ümumiləşmiş obrazlarda, sosial normalarda və s. təsbit olunur. Şeylərin əhəmiyyəti insanın həyat və foaliyyətdə müxtəlif yollarla, xüsusi tolim prosesində mənimsənilir və fərdi şüurun məlinə (sərvətində) çevrilir. L.S. Viqotskinin fikrincə, motivlərlə şüurun qarşılıqlı əlaqəsini izah etmək üçün tək cəsim və hadisələrin əhəmiyyətinin aydınlaşdırılması kifayət deyildir. Bunun içi: a) əks olunan cəsim və hadisələrin dork olunan obyektiv əhəmiyyətini və b) onların subyektiv cəhətlərini, yəni subyekt içi əhəmiyyətini təhlil etmək lazımdır. L. S. Viqotskinin sözləri ilə dəsək, şeylərin subyektiv əhəmiyyəti şüur-un «gizlədilmiş» planıdır.

Bəloliklə də «əhəmiyyət» anlayışı psixologiyada iki (obyektiv və subyektiv) mənada işlənməyə başladı. Bunun evristik əhəmiyyəti böyük idi. Şeylərin obyektiv və subyektiv əhəmiyyəti-nin fərqləndirilməsi şəxsiyyətin motivlərini psixoloji bəxtmindən təhlil etmək imkanı verirdi. Lakin bununla bəlo eyni bir tərminin -əhəmiyyət təmini-nin iki mənada işlənməsi, məhiyyət təbiarilə ikiləşməsi bu zaman müəyyən çətinliklər yaradırdı. Məşhur sovet psixoloqu A. N. Ləontyev bu cəhətə nəzər əlaraq şeylərin subyekt içi əhəmiyyətini yeni tərximlə - şəxsi (şəxsiyyət məxsus) mənə tərximi ilə ifadə etdi. Məsələn sovet psixologiyasında «şüurun şahidi» (L. S. Viqotski) kimi «şəxsi tənə» (A. N. Ləontyev) anlayışından geniş istifadə olunur.

Əgər hər hansı bir şeyin əldə edilməsi və s. şəxsi tənə kəsb

150 dəsirə, bu, psixoloji bəxtmindən o deməkdir ki, homin şey, iş şəxsi-yot **için** həyatı əhəmiyyətə məlikdir. onun on zəruri tələbatların təmin edilməsi ilə bəğlidir.

A.N.Ləontyevin fikrincə, şəxsi mənə subyektin xalis həyatı mənəibətlərini bəlavəsito əks etdirir və özündə yaşadır.

Şəxsi mənənin əmələ gəlməsi ilə motivasiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz iki funksiyasına: təhrik etmə və istiqamətləndirmə funksiyasına yeni bir funksiya -

yalniz insana moxsus olan bir funksiya - monavermo, mənalandırma funksiyası olavo olunur.

Cisim vo hadisolorin ohomiiyyoti ilo onlann şəxsi mənası bir sira mihiim xüsusiyyətlərə görə bir-birindən forqlonirlor. Birinci-si, şəxsi mona noinki dork olunmuş formada, hom do çox vaxt dork edilməmiş formada mövcud olur. İkincisi, şəxsi mənanın omolo gəlməsinə bilavasito nozarot etmok vo ancaq söz vasitosilo tosir göstərmək miimkiin deyildir (şəxsiyyəti öyrotmirlor, onu torbiyo edirlor). Üçüncüsü, şeylorin ohomiiyyotindon forqli olaraq şəxsi mona öz-özünə, obyektiv surotdo mövcud deyildir. Onlar miioyyon bir foaliyyot daxilindo omolo golir vo öz-özlüyündə fəaliyyətdən, özlərinin hoyati kontekstindən konarda öyronilə bilməz. Şəxsi mona şeylərin ohomiiyyotini obyektiv aləmin rcallığı ilo deyil, subyektin şəxsi həyatının reallığı, başqa sözlə, motivlori ilə əlaqələndirir, bununla da şüura ehtiraslılıq boxş edir. Şəxsi mona ilə şeylərin obyektiv surotdo qəbul edilmiş ohomiiyyoti arasındakı forqlorin psixoloji mahiiyyotini A.N.Leontyev Leybnitsin aşağıdakı sərrast aforiz-mi ilo belo izah edir: «...Əgər həndosə do əqləq kimi bizim ehtiras-larımız və mənafeyimizo zidd gəlsəydi, biz ona qarşı çıxar, Evklid və Arximedind bütün sübutlannın əksinə olaraq onun qaydalarını pozardıq».

Bələliklə, şeylərin ohomiiyyoti fordı şüur sistemindo psixoloji-ləşir, yəni şəxsi mona kosb edir. Bu prosesdə motivasiyanın funksiyası obyektiv şəraitin subyekt üçün hoyati ohomiiyyotini qiymətlən-dirməkdən, ona şəxsi topa vennəkdən ibarotdır. Şəxsi monanın formalaşması mürəkkəb və çoxcohətlidir, Bir sira hallarda şeylorin ohomiiyyoti ilo onlann subyekt iicün şəxsi mənası uyğun gəldiyi halda, çox vaxt onlar noinki uyğun gəlmir, hotta bir-birilə ziddiyyot təşkil cdirlor. Şəxsi mona ohomiiyyoti kosb edon motivlor foaliyyot prosesindo dork olunduqca şüurlu moqsodo cevrilir vo foaliyyotin obyektiv montiqino tabe olurlar.

Şəxsi mona insan tolobatlanmn xarakteri ilo bilavasito bağlıdır.

151

Lakin onun biitiin xiisusiyyotlorini tokco tolobatlarla izah etmok mümkün deyildir. İnsan şüurunun daxili strukturunda şeylərin ohomiiyyoti vo monası arasındakı nisbət dəyişdikcə, yeni, daha yiksok motivlor omolo golir. İnsanın öz tələbatlarına münasibəti dəyişilir. Onlann özlərinin mənalandırılması prosesi başlayır. Bu baxımdan insanin ictimai miinasibotlor sistemindoki yen vo onun sosial möv-qeyi miioyyonedici ohomiiyyoto malikdir. insanin sosial mövqeyinin dəyişilməsi ilo onun miinasibotlorinin xarakter vo foaliyyotinin mozmunu dəyişilir, bu iso öz növbəsində cisim vo hadisolorin onun üçiin şəxsi mənasının dəyişilməsi ilo noticolonir.

3. Emosiyalar vo hisslor

Neco olur ki, bozon insan sevinir vo ya kodorlonir? No **iicün** qozəblonirik, yaxud şadlanırıq? Peşiman olmağımızın, təəssürümü-zün sobəbi nədir? Görosən, heç ömründə sevimrioyən vo ya kədər-lənməyən insan varmı? Bu suallar no ilo əlaqədardır? Emosiya nə-dir, hiss deyəndə nəyi başa düşürük? Axı, insan çox mürəkkəb hoyat şəraitinə malikdir. O, ətraf aləmi və təbiəti, comiiyyot üzvləri arasındakı qarşılıqlı miinasibotlori dork etməklə kifayətlənmir. Horn do foaliyyot prosesindo, iisiiyyot zamanı ayn-ayn şəxslorlə, kollcktivlo, eloco do xarici alom cisimlori ilo miioyyon miinasibot-do olur. Belo ki, onlardan bozilori onun xoşuna golir, digorlorino laqeyd olur, üçüncülərə pis münasibət bosləyir. Bunlar hamısı miixtolif hisslərdə öz oksini tapir. Mosolon, Vətəno, övlada, anaya mohobbot hissini obyekt başqa olduğı kimi, mozmunu da başqa-dır. Hisslorin monboyi xarici obyektiv alom olsa da ancaq hor cur cisim vo ya hadisə insanda lazimi hiss doğurmur, hom do onlar ho-mişə eyni qüvvədə hiss yarada bilmirlor. Adam bir zaman ehtiras-la sevdiiyobyekto sonra ctinasiz olur, yaxud oksino, ona dorindon nifrot bosloyo bilir. Bununla yanaşı olaraq, eyni bir cisim, eyni bir hadisə miixtolif adamlarda, miixtolif hisslor do törədə bilir. Mosolon, səhnə açılır, acgöz, pul horisi olan insanlann amansız roftann-dan hədsiz iztirab çoxmiş Sara artıq ölüm yasdığına baş qoyub, işıq-lı dünyaya əlvida deyir (C.Cabbarlının «Solğun çiçəklərindon»). Saranın iztirablanna tamaşa edon adamlann hər birində başqa-baş-qa hisslor özünü göstərir; kimisi onun dərdinə ürəkdən yanır, göz yaşlarını saxlaya bilmir; başqaları yalnız dorindon kodorlonir;

152 üçüncülər sadəcə mütəəssir olur, ola bilsin ki, bozilori iso bunu sa-dəcə olaraq «artistin oyunu» kimi qobul edir, ona tamamilo biganə qalır.

Deməli, hisslor insanin münasibətləri ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alsaq onlara aşağıdakı kimi tərifi vero bilorik: h i s s v o e m o s i y a i n s a n i n d o r k e t d i y i c i s i m v o h a d i s ə l ə r o , b a ş q a a d a m l a r a , h o m c i n i n ö z ü n ü n r o f t a r v o d a v r a n ı ş ı n a , f i k i r v o a r z u s u n a b ə s l ə d i y i m i i n a s i b o t i i f a d o e d o n p s i x i p r o s e s d i r .

İnsan hisslori idrak obyektino boslonon subyektiv miinasibotin inikasidir. Bununla da hisslor iki başlıca funksiyanı yerino yetirir. Birincisi, hisslor ətraf aləmdə baş vcron hadisolorin hansının insan hoyati iicün faydah vo ya tohlukoli olması barodo xobor verir. Bu onun s i q n a l f u n k s i y a s ı a d l a n ı r .

İkincisi, hisslor insanin horokot vo foaliyyotinin motivi kimi çı-xış edorok onlan miioyyon istiqamətə yönəldə bilir. Bu cohot hisslorin t ə n z i m e t m ə f u n k s i y a s ı ilo bağlıdır. Mosolon, muğamata

dorin hovos, ondan zövq almaq insam sevimli müğəninin konsertino getmoyo vadar edo bilir. Yaxud muğamata olan dorin hovos votono mohobbot hissi ilo çılğalaşaraq respubli-kamızın dilbər guşəsi olan Qarabağa bağlılığı daha da giiclondirir. Çünki Qarabağ yalmz professional musiqimizin deyil, hom do zon-gin muğam ifacılığının besiyidir. Bu cohot onu xalqımızın övladla-n üçün daha oziz, daha dogma edir. Xalqın hor bir sonotsevor na-muslu övladı özünü Vətənimizin muğam Vətəni Şuşasız, ümumən Qarabağsız təsəvvür edə bilmir. Bu, çox qüvvətli, dərin, müqəddəs hissidir. Bu məsələnin yalnız bir tərəfidir. Bəs, Qarabağdan didər-gin düşən, öz evini, eşiyini, əzizlərini belo qoyub gələn, on ildən artıq bir dövrdə yalnız iimid və həsrətə yaşayan insanlar üçün homin diyar hansı mona kösb edir? Onların dorin kədərini təsəlli ilə ovundunnaq olarmı? Burada artıq yurd həsrəti onun itirilməsinə bəis olanlara qəzəb və nifrətlə çulğaşır, daha qüvvətli olur.

Hissin obyektə otırafdakı cisim və hadisələr, başqa adamlar, onun subyektə isə şəxsiyyətin özüdür. Çünki hor bir şəxs ətrafdakı cisimlərə, adamlara başqa-başqa münasibət bəsləyir. İrəlido qeyd etdik ki, Votono mohobbot, öz xalqını sevmək insanın müqəddəs lussidir. bləmin hiss, lazım gəldikdə, onu öz həyatını belə, Vətən yolunda qurban verirəyə təhrək edir. Lakin bu hiss adamların hamı-

sında eyni səviyyədə təzahür etmir. Bu, insanın dünyagörüşündən, əqidəsindən, sərvət meyindən, həyat idealından asılıdır. Yalnız özünü düşünən egoist insanların Vətənə, millətə münasibətini dəhi sonotkarımız M. Ə. Sabir vaxtilə çox dəqiq ifadə etmişdir:

**Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?! Düşmənlərə
məhəccə olur olsun, nə işim var?! Qoy mən tox olum,
özgələr ilə nədir kənm, Dünyavü cəhan ac olur olsun,
nə işim var?!**

Bu tipli egoist insanların psixologiyası belədir:

**Mən salim olum, cümlə cəhan batsa da batsın... Ancaq mənim əvəzçiyi-şənim
ucalsın... millətə, xalqa,**

Vətənin tələyinə belə biganəlik xüsusi sosial-psixoloji şəraitlə, insanın mənaəviyyəti və xarakteri ilə bağlıdır.

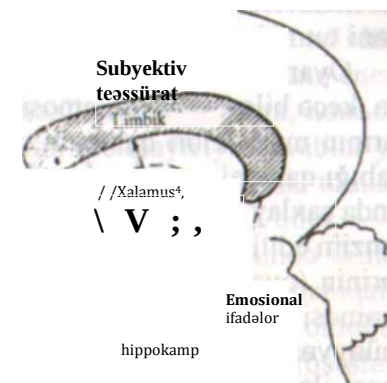
Deməli, hər kəsin əmoşiya və hissləri onun özünə, ətraf ələmə bəslədiyi və məxsusi səciyyə dəşiyən şəxsi münasibətdir. İnsanın əmoşiya və hisslər ələmi çox rəngəronq və mürəkkəbdir.

Təkamül prosesində əmoşiyalar canlı varlığın, orqanizmin və-ziiyyəti və xarici təsirlərin bioloji əhomiiyyətini müəyyənəşdir-mək tələbatı ilə bağlı olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdən əmoşiyalar öz mənşəyinə görə növün təcrübəsini əks etdirir: həmin təcrübəyə istinad ədərək hər bir fərd zəruri hərəkətləri yerinə yetirir (təhlü-kədən uzaqlaşır, nəslini davam etdirir). Həmin hərəkətlərin məqsədəuyğunluğu fərdin özü üçün gizli qalır.

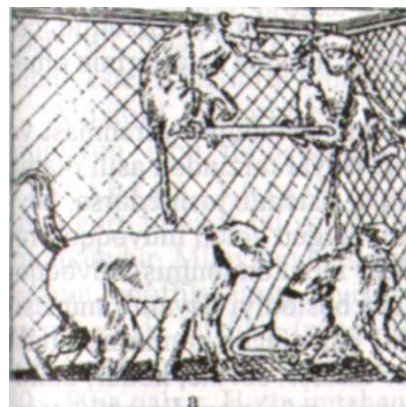
Əmoşiyalar fərdi təcrübə üçün də çox böyük əhomiiyyətə malikdir. İnsan əmoşiyaları ictimai-tərixə inkişafın məhsulu olub dav-ranışı daxilən tənzim ədən proseslərə aiddir: onlar tələbatların tə-zahürünün subyektiv fənnası kimi çıxış ədir. Əmoşiyaların inkişafı-nın əli səviyyəsi insanın davamı hissləridir.

Başqa psixi hadisələr kimi hisslər də bəyinin məhsuludur. 'Hisslərin əmələ gəlməsində qabıqaltı sahələrdə baş vərən sinir prosesləri çox mühim rol oynayır (şəkil 25, 26). Həmin sahələr iirəyin, tonoffus və həzm orqanlarının, daxilə ifrazat vəzilərinin fə-əliyyətini tənzim ədir. Buna görə də miiyyəyən hissin baş vərmosi həmin iizvlərin fəəliyyətində hər hansı dəyişikliyin əmələ gəlmə-sinə səbəb olur. Bunu hisslərin xarici ifadəsi əydin surətdə göstə-rir. Miiyyəyən hissi hələtdən əslə olaraq insanda ürək döyünməsi ər-

İB bilir, üzün rəngi qızarır, sarıdır, tonoffus dəyişir və s. Hətta baş-beyin qabığı çıxanmış həyvanlarda da əmoşiyaların xarici təzahürələri rəst gəlir. Ancaq əmoşiya və hissin miiyyəyən xarici təzahürü hələ onun həqiqətən baş vərdir-mi sübut ətmir. Çünki hisslərin əmələ gəlməsi **iicən** sinir proseslərinin yalnız miihiti sinir sistemində, ələcə də qabıqaltı sahələrdə oynama

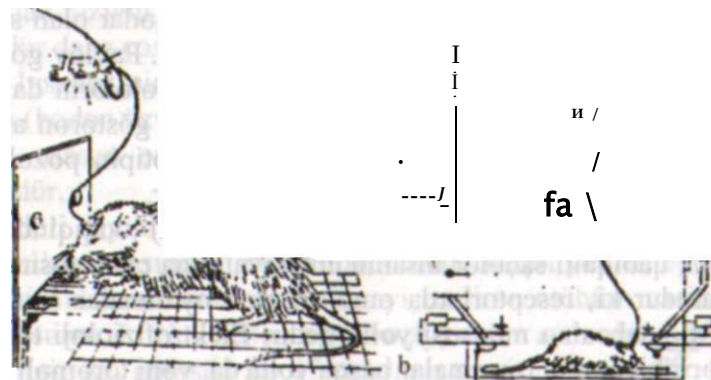

Şəkil 25. Əmoşiyaların əmələ gəlməsində hipotalamus, talamus və hippokampın rolunu göstərən sxem (G.Papcsó görə)

gətirməsi kifayət deyildir. Bunun **iicən** həmin sinir proseslərinin baş-beyin qabığında əmələ gəlməsi zəruridir. Miiyyəyən hissin yaranması **iicən** oynama qabıqaltı

Şəkil 26. Dəqiqədə (a) və Oldzm (b) təcrübələri. Limbik sistem hipotalamus və s. stimullaşdırıldıqda həyvanlarda müxtəlif əmoşiyalar əmələ gəlir.

mərkəzlərlə yanaşı, beyin qabığına da çatmalı və orada müvafiq sa-həni tutmalıdır.

Oyanma isə qabıqaltı mərkəzdən beyin qabığına və ya da əksi-nə, keçə bilər. Əlbəttə, emosiyalarla olaqodar olan bədən reaksiya-larının mərkəzləri qabıqaltı sahədə yerləşmişdir. Lakin baş beyin qabığı qabıqaltı mərkəzlərə ləngədici təsir edir. Onları nəzarət altında saxlayır. Bunun nəticəsində insan reaksiyalara nizama salınır, tənzim edilir. Ancaq baş-beyin qabığında əmələ gələn sinir proseslərinin (oyanma və ləngimənin) bir-birini asanlıqla əvəz edib-etməsi də miiyyəyin hissələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bəzən miiyyəyin xoşagəlməz hissəni əmələ gəlməsi qıcıqlayıcının dəyiş-məsi ilə olaqodar olur. Yəni miiyyəyin qıcıqlandırıcının yaratdığı oyanma sahəsi ləngiyir, başqa prosesə keçid isə çətinləşir. demoli, yeni şəraitin təsiri ilə beyində müvafiq optimal oyanma sahəsi omolo golo bilmir. Buna görə də bizim hələ hazırlanmadığımız, gözləmədiyimiz yeni şəraitə keçid bəzən mənfi hissələr doğurur. Böyük yarımkürələrin ləngimə vəziyyətinə keçməsi qorxaqlıq, çə-kinmək və s. kimi hissələrin, donubqalma, tutulma hallətlərinin omi lə gəlməsinin əsasını təşkil edir

Hisslərin əmələ gəlməsində dinamik stereotipin yaranması **V** ya pozulması həl miihiim rol oynayır. Həyat tərzindən asılı olamq əgər qıcıqlayıcılar müəyyən ardıcılıqla, sistemlə təsir edərsə, bəy-nimizdə həmin ardıcılıq və ya sistemə uyğun gələn miiyyəqoti ra-bitələr əmələ gəlib möhkəmlənir. Belə möhkəmlənmiş müvəqqəti ra-bitələr insanın cismi və hadisələrə bəslədiyi davamlı münə bətin, yaşama tərzinin əsasını təşkil edir. Əgər həmin sistem hər hansı dəyişiklik baş verirsə, bizdə hissələr: sevinc. kədər, iimi sizlik, şənlik və s. omolo gətirir. Demoli, miiyyəyin dinamik stereotipin əmələ gəlməsi və ya pozulması ilə olaqodar olan sinir p'səsləri hissələrin fizioloji əsasını təşkil edir. İ. P. Pavlov göstərir ki, həyat tərzinin dəyişməsi, adət etdiyimiz məşğələlərin dayandırıl-ması, yaxın adamların itirilməsi zamanı özünü göstərən ağır təəs-sürətin fizioloji əsasını keçmiş dinamik stereotipin pozulması **VƏ** yəninin isə çətinliklə əmələ gəlməsi təşkil edir.

Retikulyar formasıyanın (törəməli şəxənin) tədqiqindən aydın olur ki, qabıqaltı sahələr insanın emosiyalarına ciddi təsir göstərir. Məlumdur ki, reseptorlarda əmələ gələn oyanmalar analizatorun müvafiq sahəsinə moxsusi yolla gedir. Elektrifizioloji tədqiqatlar göstərir ki, həmin oyanmalar başqa yolla da, yəni törəməli şəxə \ a-

156 sitəsilə də müvafiq sahəyə çatı bilər: müxtəlif hiss üzvlərindən törəməli şəxəyə sinir impulsları gəlir. Həmin impulslar təhlil edildik-dən sonra baş-beyin yarımkürələrinə ötürülür. Törəməli şəxə ener-jii mənbəyi kimi çıxış edərk bəyinin fəallığını həm artır, həm də azalda bilər, yəni bəyinin xaricdən gələn

qıcıqlayıcıya cavabını ya gücləndirə, ya da zəiflədə bilər. Demoli. insanın emosional tonusu xeyli dərəcədə törəməli şəxənin vəziyyətindən asılı ola bilər.

İnsan hissələrinin yaranmasında və tənzim edilməsində ikinci siqnal sistemi xüsusi rol oynayır. Bu isə insan hissələrinin qabıqaltı mərkəzlərdən çox, beyin qabığının fəaliyyəti ilə olaqodar olduğu-nu sübut edir. Beyin qabığı isə bədənə baş verən bitir prosesləri öz nəzarəti altında saxlayır. Odur ki, söz qıcıqlandırıcıları, yəni sözləri hansı mənada və hansı ahəngə işlətmək vasitəsilə başqa şəxslərin daxili ələminə təsir etmək, onlarda müxtəlif emosional vəziyyət, hissələr yaratmaq mümkündür. Bununla da hissələr həy-vanlardakı bioloji prosesləri tənzimləyir, qalır, ictimai xarakter kəsb edir, insan şüuru ilə əlaqələndirir. Yəni insanda daha ali əxlaq, zəhni, estetik hissələrin omolo gəlməsi üçün zəmin yaranır.

Müxtəlif hissələrin baş verməsi ilə olaqodar olaraq bədənə miiyyəyin üzvi dəyişikliklər omolo gəlir. Belə dəyişikliklər **hisslərin xarici ifadəsi** adlanır. Həmin xarici ifadəyə **goro** insanda bu və ya digər hissəni baş verdiyini təyin etmək mümkündür. Miiyyəyin hissələrin omolo gəlməsi ilə olaqodar olaraq insanın tənəffüs sürəti dəyişir^Qan damarları ya genişlənir (iiz qı-zandır), ya da büzüülür (rəngi ağandır), qan təzyiqi artı-b-azala bilər. Nəbz artır, məsələn, qorxu zamanı nəbz 60 - 70 dəfədən 80 - 90-a qalır. Hətta imtahanların yaxınlaşdığı xatırlamaqla tə-ləbənin qan təzyiqi nəmən 15 - 30 mm qədər artıq ola bilər;

Hisslər daha çox **ifadəli hərəkətlərdə** təzahir edilir. İnsanın mimikasına (iizlə ifadəli hərəkətlər), pantimi-mikasına (bədən üzvlərinin ifadəli hərəkətləri), səs intonasiya və təmbrinə əsasən onun no kimi hissələr keçirdiyini təyin etmək mümkündür.

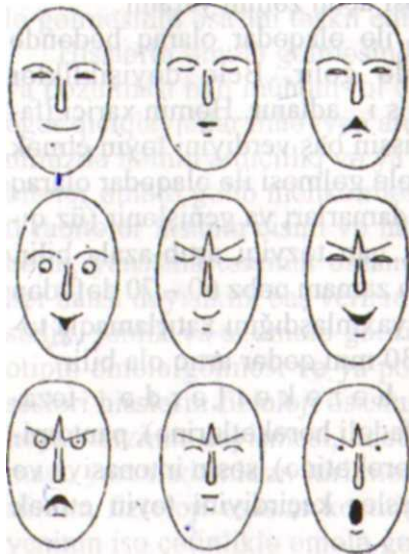
Təsadüfi deyildir ki, böyük sonotkarlar surətin daxili ələmi ilə onun mimikası arasındakı münasibətə ciddi diqqət yetirir, bunu insanın daxili ələmini, hissələrini nümayiş edərkən miihiim vasitə ilə sa-yırlar. Məsələn, L. N. Tolstoy hissi vəziyyətdən asılı olaraq gözlə-rin ifadəsinin 85, gülüşün isə 97 çalarının təsvirini vermişdir. Lə-

157 nədə də Vinçini göstərirdi ki, ağlamağın səbəbindən asılı olaraq insanın qışların və dodaqların ifadəsi başqa cür dəyişir.

Qışların, gözlərin və dodaqların müxtəlif vəziyyətə düşməsi-nə əsasən insanın no kimi hissələr keçirdiyini daha asanlıqla miiyyəyin etmək olar (şəkil 27).

Qorxu, ağrı və s. ilə olaqodar olan ifadəli hərəkətlər anadan-gəlmə olduğu halda, ali hissələrlə olaqodar olan ifadəli hərəkətlər tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır.

Hisslor insanin nitqında do ifado olunur. Doğrudur, bəzən de-yirlər ki, mən öz hisslorimi ifado etmək üçün miivafiq söz tapa bil-mirom. Ancaq bu, insanin hoyat təcrübəsindən, başqa adamların daxili alomini bilmosından, dil zonginliyino malik olmasından çox asılıdır. Hissi nitqdə ifado etməyi bacarmaq lazımdır. Hotta on dorin hisslor belo miivafiq torzdo ifado edilməsə, heç kəsə çatmaz. Odur ki, nitqin ifadoliliyino fikir verilməlidir. Bunun üçün ifadolo-rin düzgün seçilməsi, hissləri doğuran şəraitin obrazlı təsviri, sözlərin xüsusi şəkildə tələffüzü, mimikanın, pantomimikanın nitqin məzmununa, ahənginə uyğun gəlməsi do vacibdir. Buraya into-nasiya, danışiq sürəti, vurğunun yerində

Şəkil 27. Dodaq və gözlərin vəziyyətini dəyişməklə sifətdə əmələ gələn müxtəlif ifadələrin sxematik təsvirinə aid nümunələr (P.M.Yakobsona görə)

işlədilməsi, sözlər ara-sındakı fasilonin artıq-əskikliyi və s. daxildir. Hisslorin nitqdə ifadəsi üçün danışığın ifadəli hərəkətlərlə müşayiət edilməsi zəruridir. Çünki bəzən elo hisslor olur ki, onları, neco deyərlər, yal-nız çıpaq sözlərin köməyiylə ifado etmək çətin olur. Bu zaman insanin üzünün, gözlərinin ifadəsi onun imdadına çatır. Yaxşı de-yiblər ki, hər şeyi sözlə ifado etmək mümkün olsaydı, onda təsviri incosonoto, musiqiyo ehtiyac qalmazdı.

İnsan hisslori tolobatla şortlənir, lakin bu, bozon bilavasito olmur, aydın surətdə nozoro çarpır. Mosolon, insan gözəl bir

158

mənşəni əks etdirən incəsənət əsərinə baxır, onun gözəlliyinə heyran olur, bu zaman onda müxtəlif hisslor omolo gəlir. Halbuki bu hisslorin baş qaldırması elo insanin monovi tələbatı ilə bilavasito əlaqədardır. Buna goro do ictimai varlıq olan insanda maddi, iiz-vi tolobatlarla (yemoyo, monzilo və s. olan tolobatla) yanaşı, mo-novi tolobat da vardır. Bu tolobat həmişə insan bu və ya digər fəaliyyətə təhrik edir. Homin fəaliyyətin insan tələbatını ödəyib-ödəməməsindən asılı olaraq onda müxtəlif hisslor omolo gəlir.

Demoli, insan tələbatının inkişafı və dəyişməsi onun hisslori-n müəssisə təsir göstərir. Hisslor do dəyişib, yeni məzmun kəsb •ilir. Modoni tolobatların inkişafı noinki insan hisslorinin məzmununa, həm do onların təzahiri xüsusiyyətlərinə təsir göstərir.

İnsan hisslori **iicinin** onun keçmiş təcrübəsi, ictimai-siyasi həyat tərz, adət etdiyi rəftar və davranışı da müəssisə rol oynayır. Fərqli həyat tərzinə, davranış və rəftara alışmış insanlarda eyni obyektə bəslənən hisslorin məzmunu tamamilə başqa-başqa olur. Əgər biri öz xoşbəxtliyini başqasının bədbəxtliyi üzərində qurursa, bu humanist təbiətli adamlarda mənfi hisslor doğurur, qəddar adamlar tərəfindən isə adi hal kimi qavranılır.

Odur ki, hisslorin əsas məzmununu insanin obyektiv gərəkliliklərin cəsim və hadisələrinə bəslədiyi subyektiv münasibət təşkil edir. İnci insan emosionalında ifado olunan münasibət həmişə şəxsi, subyektiv xarakter daşıyır. Mosolon, yağışın yağması iki adama müxtəlif cür təsir edir. Biri buna sevinir, şadlanır ki, məhsul bol olacaqdır; digəri isə kədərlənir ki, ayaqqabısı və ya paltarı islanar, [yarab](#) olar. Demoli, eyni bir hadisə birinə xoş gəlir, başqasına isə bu da cəsimə və ya hadisəyə bəslənən subyektiv münasibətdən asılıdır.

insanda eyni bir hiss, mosolon, sevinc hissi müxtəlif qüvvədə təzahür edə bilər. İnsan axtardığı bir cəsimi tapdıqda, yaxın dostunu .uliikdə, on illərlə göndədiyi qardaşına və ya bacısına qovuşduqda, ciddi bir elmi kəşf etdikdə, böyük bir sonot əsəri yazdıqda se-mir. Bütün bu hallarda insan eyni bir hissi keçirir, sevinir, lakin həmin sevincin məzmunu, davamlılığı, qüvvəsi, ifadə tərzini eyni olmur.

Bozon do hisslor, neco deyərlər, insanin özündən asılı olmur, insan istəso belo, bir hissi əvvəlki soviyyədə eyni bir qüvvədə sax-luya bilmir. Məlumdur ki, müəssisə bilik və vərdislər unudulur. Müəssisə hisslor do sönüb gedir. Mosolon, əziz adamın itirilməsi

159 ilə əlaqədar olan dorin kədər, zaman keçdikcə zəifləyir. Biz unu-dulmuş biliyi təkrar vasitəsilə həfizəmizdə canlandırmağa çalışdı-ğımız kimi, hisslorin sönməsinin qarşısını almağa da cəhd göstərə bilərik. lakin bu ciddi-cəhd çox zaman heç bir nəticə verməyir, insan həmin hissi olduğu kimi mətiəfəzo edə bilmir.

insanda hisslor yaşın artması. görüiş dairəsinin genişlənməsi, həyat təcrübəsinin zənginləşməsi ilə əlaqədar olaraq da dəyişir. Mosolon, uşaq vaxtı qüvvəli olan müxtəlif hisslor aradan çıxır onun yerini yeni hisslor tutur.

İnsan hisslərinin başqa xüsusiyyəti də vardır. Əvvəla hissə do, bütün psixi proseslər kimi, varlığı oks etdirir. Bu mənada deyir ki, hisslor, emosiyalar olmadan insanların həqiqət axtarışına hall olmamış, yoxdur və ola bilməz. Demoli, hisslor do varlığın inkişafıdır. Yəni onların mənbəyi obyektiv əlamət, ətraf varlığıdır. lakin idrak proseslərində varlığın cəsim və hadisələri müxtəlif şəkildə oks etdirilirsə, hisslor insanin həmin dərək etdiyi cəsim və hadisəyə bəslədiyi münasibətin ifadəsidir.

ikinci tərəfdən, insan hisslori ictimai-tarixi xarakter daşıyır. Yəni insan hisslorinin əsas mənbəyi ictimai həyatdır, insanlar ara-sındakı qarşılıqlı münasibətdir, cəmiyyət miqyasında mövcud olan birləşmə qaydalarının gəzənməsidir. Bu mənada insan hisslori heyvanlarda sadəcə olaraq iizvi

tolobatlann ödənilməsi ilə bağlı olan «heyvani hisslordən» tamamilə fərqlənir. Hətta insanın iizvi tolobatının ödənilməsi ilə olaqodar olan sado hissləri belə (bunu emosiyalar da adlandırırlar) heyvanların emosiyalarından xeyli do-rocodo fərqlənir.

Emosiya daha sado hissi hal olub, osason iizvi tolobatların, mosolon, yemoyo, tomiz havaya, suya və s. olan ehtiyacların ödənil-məsi ilə əlaqədardır. Bu cohotdən emosiya heyvanlarda da vardır. Çünki heyvanlarda da iizvi tobii tələbatın ödənilməsi ilə olaqodar olaraq miiyyon emosiyalar baş qaldır. Hətta nisbətən ali heyvanlarda qəmginlik, şadlıq (gülmək, ağlamaq) və s. kimi emosiyalara təsadüf edilir. Bozon belə emosiyalar təkcə iizvi tələbatın ödənil-məsi ilə olaqodar olmur. Heyvan öz balasını itirdikdə qəmgin olur, ağlayır. Bu monada emosiya həm insanda, həm də heyvanlarda vardır. Əlbəttə, insanın iizvi tolobatının ödənilib-ödənilməsi ilə olaqodar olan sado emosiyalar belə, heyvanda nozoro çarpan emo-siyalardan mahiyyət etibarilə tamamilə fərqlənir. Çünki insan ictimai varlıqdır. Hisslər isə osason insanın ali tolobatları, miirokkob

160 ictimai miiinasibotları ilə bağlı olduğuna görə yalnız insana təx-susdur.

Molumdur ki, insan heyvandan yalnız ağılı. iradəsi ilə deyil, eyni zamanda hissi ilə də fərqlənir. K.Marksın tobirincə deyilsə, insan, yalnız təfəkkürü ilə deyil, bəlkə bitinin hissləri ilə şeylər din-yasında öziinin insanlığını təsdiq edir. Buna görə də insanın iizvi tələbatın ödənilməsi ilə olaqodar olan nisbətən sado hissləri belə, ictimai xarakter daşıyır. Odur ki, ictimai şəraitin dəyişilməsi ilə insanlarda bir sıra yeni hisslər omolo gəlir, köhnələri isə söniib gedir. Hətta ictimai varlığın dəyişilməsi ilə insanın eyni cismə olan tniina-sibotı da tamamilə dəyişir.

F. Engels insan hisslərinin tarixən dəyişilməsini möhəbbət his-sinin təmsalində aydın surətdə göstərmişdir: «Müasir cinsi möhəbbət sadəcə cinsi meylədən, qədim insanların erosundan olduqca fərqlidir. Əvvəllər, bu möhəbbət sevilən şəxsə qəşqışlıq möhəbbət olmasını tələb edir; bu cohotdən qadın kişi ilə bərabər vəziyyətə yətdir, halbuki antik eros üçün qadının razılığı heç də həmişə tələb olunmurdu. İkincisi, cinsi möhəbbət o qədər şiddətli və davam-li olur ki, kam almamaq və hicran dərəcəsi hər iki tərəf üçün böyük, bəlkə də on böyük bədbəxtlik kimi görünür; onlar bir-birinə moksus olmaq üçün çox qorxulu addım atırlar, hətta öz həyatlarını təhlükəyə salırlar, bu isə qədim dövrdə yalnız or-əvad sudaqotı po-zulduğu hallarda olurdu. Nəhayət, cinsi əlaqəni pisləmək və ona haqq qazandırmaq iicinin yeni monovi meyar meydana çıxır: cinsi əlaqənin noinki yalnız nikahli və ya nikahsız olduğunu soruşurlar, həmçinin bunu da soruşurlar ki, bu əlaqə qarşılıqlı məhəbbətdən meydana gəlmişdir, ya yox».

Deməli, insanın varlığı ictimai mahiyyətə kösb etdikcə, həyat tərz, şiiur vəziyyəti dəyişildikcə, onun hissləri də dəyişilir, yeni oxlaq mofmun kösb edir. Belə hisslər isə heyvanlara yəddir.

Hisslər insanın fəaliyyəti ilə iizvi surətdə bağlıdır. Əvvəllər, insan hissləri miiyyon fəaliyyət prosesində təşəkil edən. İkincisi, hisslər fəaliyyətin miihim motivi kimi insan bu və ya digər fəaliyyətə təşkil edən, yaxud fəaliyyətdən cəkindirə bilər. Bu əhəddən hisslər f o a l (stənik) və q e y r i - f o a l (astənik) ol-maqla iki qrupa ayrılır.

/Stənik, yaxud fəal hisslər/ orqanizmin həyat fəaliyyətini yiiik-soldir, onun qiiivvosi artır, fəaliyyətə təşkil edir.

Mosolon, sevinc hissi zəmanə kiçik qan damarları genişlənir. bir sıra üzvlər, xüsusən bəyən qanla daha yaxşı təmin olunur. Belə adam yorğunluq hiss etmir, miixtəlif hərəkətlər edir, sevincindən atılıb-düşür, çalib-oyunayır, giiilir və s. Bəyən qanla yaxşı təşkil olunması onun zəhni və fiziki omək qabiliyyətini də yüksəldir.

Astənik hisslər isə, oksino, orqanizmin həyat fəaliyyətini zəiflədir, enerjisini azaldır. Mosolon, insan kəndəndən onun qan damarları büzüldür, sifəti ağarır, bəyən qan az gedir, bədənində hərəkətə aşağı düşür, insan üşüyür, tənfüs təşkiləşir (ələ bil adamı bə-gurlar), hərəkətlər ağır və söniük olur, insan özünü özgün hiss edir, onun zəhni fəaliyyəti zəifləyir və s.

Ancaq, iimumiyyətə hissləri «stənik» və «astənik» deyə iki qrupa bölmək və onları arasında qəti sodd cəkmək doğru deyildir. Çünki eyni bir hiss şəraitdən, adamın fərdi xüsusiyyətindən asılı olaraq, gah stənik, gah da astənik olur. Mosolon, qorxu hissi birinin ol-qolunu bağlayır. Başqası isə həmin hissini təşkilə hətta iğidlik də göstərə bilər və s.

insan bu və ya digər cismə, hədisəyə ya müsbət, ya da mənfi miiinasibət bəsləyir bilər. Bu cohotdən insan hissləri həmişə bir-birinin oksini olur. Bu, h i s s l ər i n q ü t b ü l ü y ü adlanır. Mosolon, giiimrahq - yorğunluq, sevinc - kənd, möhəbbət - nif-rə və s.

Hisslər insan həyatında miihim rol oynayır. Belə ki, hisslər insanın psixi həyatını təşkiləşdirir. Halbuki hissləri yoxsul olan adam isə əsl yəradıcı vəziyyəsinə yiiiklə bilər. Çünki o, yəradı-cılığın bitinin sevinc və iztirablarındıya bilər. Belə adamlar hər hansı yiiiklə mofqəd uğrunda mübarizə aparməyə təşkil cəkor-lər. Əgər insan uğrunda mübarizə etdiyi şeyi dərindən sevməsə, onun cətinlik və iztirablarına dözə bilməz.

İnsanın keçirdiyi hisslər zəif və qüvvətli də ola bilər. Adətən hissini qüvvəsi onu tələdən obyektin insan iicinin no kimi omiiyyətə mətlik olması ilə təşkil edilir. «Cəx sevincim», «bir o qədər də kəndəndəndim», «cəx kəndəndim» və s. ifadələr hissini no dərəcə qiiivvotli və ya zəif olmasını göstərir. Hissini qüvvəsi hazırkı anda hisslərin insan no dərəcə biiirimi, onun hərəkət və dav-ranışında, miiikasində aydın surətdə ifadə olunması ilə təşkil edilir. Mosolon, həddən artıq şadlıq, kənd qiiivvotli hissidir.

Hisslorinin dorinliyi iso, birinci növbədə, onlann insan **iicin** ohomiiyyoti ilo miiioyyon olunur. Hor hansi bir obyektu dorin hiss (mosolon, mohobbot) boslundikdo homin obyektin itirilmesi insana

162 cox ciddi surotto tosir edir, onun ohvah uzun zaman pozulur. Dorin hissler uzun miiddot davam edir, insanin roftanna vo davranisi-na tosir gostərir.

4. Emosional halotlor

Hisslor qiiivvo, davamlıh vo sürətə görə miixtolif növlərə ay-rılır. Bunlan insanin emosional haloti do adlandırırlar. Miiiasir psixologiyada insanin emosional halətlorinin öyrənilməsinə xüsusilə böyük ohomiiyyot verilir. Bu iso təsadüfi deyildir. insanda omolo golon, giinlorlo, hotta, bozon hoftolorlo davam edon emosional halotlor tokco onun omok mohsuldarlığına deyil, hom do psixi sağ-lamlığına miihiim tosir göstərir. Onlardan bozilori ilo tanış olaq.

Əhval - çox zoif coroyan edon emosional halotdir. Mosolon, insan qəmgin, şad, ozgin, giimrah, qiissoli vo s. ohvalda ola bilir, lakin onlar zoif coroyan ctdiklorindon o qodor do aydin surotto nozoro çarpmır vo çox koskin xarici ifadəyo malik olmur.

Əhvallar xeyli miiddot: hoftolorlo, aylarla davam edo bilir.

Əhvalın bozon sobobi tam aydin olmur. Belo ki, insan özündə bu vo ya digor ohvalin sobobini, neco omolo goldiyini bozon aydin dork edo bilmir. Çünki ohvah çox zoif çıxıqlayıcılar belə dəyişo bilir. Mosolon, adam acıqlı olduqda on cüzi şeylər belo (birinin bərkdən gülması, stola toxunması vo s.-do) onun ohvahni pozur. Buna goro do ohvallar da stenik vo astenik ola bilir.

Əhval insanin tosovvir vo düşüncəsinə, onlann mozmun vo is-tiqamotino, otraf alomo boslodiyo miinasiboto tosir göstərir. Adam-da şad vo giimrah ohval olduqda ottrafdaki hor bir şey insana xoş tosir bağışlayır. Hor şey onu vocdo gotirir. Qomgin olduqda iso oksino, hor şey ona sönük vo monasız görünür.

İnsan ohvalin qulu olmamalı, oksino, homişə mənfi ohvallara qarşı mübarizo aparmagi bacarmalıdır. Bir do ki, insan ohvalmin si-rayətmə xüsusiyyoti vardır. Mosolon, miiollimin giimrah ohvah, qomginliyi vo ya süstlüyü çox vaxt asanlıqla şagirdloro do keçir. Odur ki, no kimi xoşagolmoz hadisonin baş vennosino baxmaya-raq, müəllim öz əhvalının osiri olmamalıdır. İmtahan vaxtı miiollimin gümrəhlığı, şad ohvala malik olması şagird vo tələbələrə musbot tosir edir, onlann qiiivvolorini sanki səforborliyə ahr.

İnsan öz ohvahni idaro etmək **iicin** onu tərödon soboblori yax-

şı bilmolidir. Əhvalı tərödon səboblər iso çoxdur. İnsan orqaniz-mində baş vcran dəyişikliklər (mosolon, xostə voziyyət homişə əh- ' valı pozur, insan jağlam olduqda, yaxşı yatdıqda iso gümrəb olur),' insanin yasadığı vo foaliyyot göstördiyi hoyat şəraiti, lazımi iş ye-rinin, rahat monzil şəraitinin, kifayət qədər nəqliyyatın, sakitliyin, təmiz havanın olub-olmaması, eleco do insanlar arasındakı qarşıltq-h rünənasibət əhvala ciddi təsir göstərir. Odur ki, qarşıhqlı münasi-bet .'tikası gözlämok, yüksək davranış mədəniyyəti hor bir şəxs üçün zəniridir.

Affektlər (latjn dilindo affektus rubi tölätüm, hoyəcanlanma de **nokdu***) - coşğun Surotto omolo golib koskin xarici ifadəyo malik olan azmüddoth, lakin qüvvotb coroyan edon hissələrdir. Qeyz, dəhşot, hoddən artıq sadlıq, kədə-r, qəzəb vo s. affekto misal ola **bil**or.

Affekt hallan bozi adamlann foaliyyotino pozucu tosir gostorir, hotta onlann belo məqanlarda öz hərəkətləri, danışığı üzorindoki şüitrra nəzarəti do zəifləyir. Affekt anında bozi adamlar qışqır, ¹ kəskin horokotlor edir, aydin danışığını itirir. avn-ayrı hallarda isə heç bir söz dəyə bilmir, tutulur, «donub qalın», <daşa dönür>/, bayı-

o s. homin voziyyotlor beyindo baş verən sinir proseslori ilə olaqədardır. Bu zaman beyində kəskin oyanma ocağı əmolə golir vo ətrafdakı oyanmış sahələrə ləngidici təsir göstərir. Mənfi induk-ıyanın tosirilə başqa sahələrdəki oyanma ocaqları longimə halına keçdiyino görə adam ottrafda baş verən hadisələri aydin dork etmir. **O**, öz horokə'.lori və onun noticələri barədo sanki düşümmür. Qabı-qaltı sahələr beyin qabıgmm ləngidici tosirindon azad olduğundan **öz** foaliyyətlərini gıı« 'oı dirir vo nəticədo affekt halında insanda **bir** sıra artıq, lüzumsuz, moqsodsiz horokotlor do özünü bürüzə verir.

Bozon. afTekt qəfloton miiioyyon partlayış kimi baş verir vo tez-tOcle son hoddə çatır. adam tez özündən çıxır. Başqa halda isə af-fekti tərödon obyekt diqtətimizi colb edir, şiiurumuz onun ü/orində mərkəzləşir, beyindo homin obyektlo olaqodar olan oyanma sahəsi yaranır, ottrafdakı oyanmalar longimo halma keçir, qabıqaltı mor-kəzlər getdikco fəallaşır vo beyin qabtgma tosir göstorməyo başla-yır, noticədo insan özünü ələ ala bilmir vo hissinin osiri olur. Bun-dan sonra afTekt özünün son hoddino qodor inkişaf cdır, bu zaman orqanizmin bütün normal voziyyoli, foaliyyoti pozulur, b^yin qabı-gındakı bir sıra mərkəzlərdə dorin longimo omolo golir, bununla olaqodar olaraq bozon tofokkiir vo nitqin do foaliyyoti pczulur. ix-

164 tiyari aıqqət zəifləyir, əlin, bədəniü ayrı-ayrı üzvlorinin əsməsinə təsadül olunur. Daxili vəzlərin foaliyyoti güciənir, tonoffis ahongi pozulur, qan dövranında dəyişiklik baş verir, adanı tərləyir, əiləri və bədəni əsməyoə başlayır və s. Bütün bu dəyişiklik affektin tam şiddətləndiyi vaxt baş verir.

AtTekt soyumağa iiz qoyduqda iso onun xarici təzahürləri və daxili toşiri yavaş-yavaş sönüb getmoyo başlayır. Bu zaman adam özgün, yorğun vəziyyətdə düşür, ətrafdakı hadisələrə elinasız yanaşır, yuxulu kimi olur.

Affekt halından yaxa qurtannaq üçün onun növcəsini göz önü-nə gətinnək, onu dork etmək zəmridir. Bununla yanaşı olaraq af-fekti yaradan obyektə diqqəti yayındırmaq, başqa somtə və-nəltinnək də laydalıdır. Əlbəttə, affekt halınm qarşısını almaq insanın iradə qüvvəsindən, şüurluluğundau, modoni roftar vərdişlərinə möhkəm yiyələnməsindən çox asılıdır.

Ehtiras - qüvvətli, uzunmüddətli və dorin hisssdir. Ehtiras insanın şüurunun, daxili qüvvələrinin cəmləşməsində, müəyyən və-hid məqsədə yönəlməsində öz oksini tapır. Bu zaman hisslər iradə cəhd ilə birləşərək adamı müəyyən çətinlikləri aradan qaldırmağa təhrik edir.

Ancaq ehtiras insanı həmişə fəallaşdırma bilmir. Bozon bir or> yekto olan ehtiraslı münasibət insanı başlıca olaraq passiv surətdə əzab çəkəndə düçar edir. Bu cəhd ehtirasın ikili xarakterdə oldu-ğunu: ya insanın qüvvəsini zəiflətdiyini, ya da artırdığını aydın surətdə göstərir. Ehtiras çox böyük qüvvəyə malik olur. Ancaq osas məsələ ehtirasın nəyə, hansı obyektə yönəlməsindədir. Bu cəhətdən ehtiraslar iki qrupa: mənfi və müsbət ehtiraslara bölünür. insanın qunara, spirtli içkilərə, pula, varlanmağa və s. olan ehtirası mənfi ehtiraslardır.

Azərbaycan ədəbiyyatında mənfi ehtirasların osiri olan bir sıra tiplər yaradılmışdır. M. F. Axundovun Hacı Qara surəti («Hacı Qa-ra» əsərində) pul ehtirasına tutulmuş klassik xəsis tipidir. O, pul yığmaq üçün hər cür alçaqlığa, ailə üzvlərini belə, fəda etməyə ha-zırdır. Yaxud N. Vəzirovun «Dağılan tifaq»-da qumara ehtirasın tipik nümunəsi verilmişdir. Həmin ehtiras cəvri, ailonin, (osorin adından da göründüyü kimi) tifaqın dağılmasına gətirib çıxarır. Mənfi ehtiraslar osiri olan adamlar həyatda insanların nifrətindən başqa bir şey qazanmırlar.

Elmo, musiqiyə, incəsənətə, zəhmətə və s. olan ehtiras isə

165 müsbətdir. Əsl məsələ müsbət ehtirasın inkişaf etdirməkdir. Ərhəyə, elmo, incəsənətə, musiqiyə ehtiraslı məkəbbət bəsləmə-dən həmin sahədə heç bir yenilik yaratmaq mümkün deyildir. *K.* Marks ehtirasa çox yüksək qiymət vənriş və onu insanın öz obyektinə ciddi surətdə cəhd cəvri müəyyən qüvvəsi hesab etmişdir. İ. P. Pavlov gənclərə məktubunda cəmi-tədqiqat üçün ehtirasın böyük əhəmiyyəti olduğunu xüsusi olaraq qeyd edirdi: «Elm insandan haddən artıq gərginlik və çox böyük ehtiras tələb edir. Öz işində, öz

axtışırlarınızda ehtiraslı olun». Buradan aydın olur ki, ehtiras insanın bütünü rəftar və davranışına, fəaliyyətinə dərindən iz buraxan

qüvvətli hisssdir.

Stress (ingiliscə stress - təzyiq, gərginlik deməkdir) - insanın gözəlinilməz gərgin şəraitə rastlaşarkən keçirdiyi emosional halət-dir. Yəni qəflətən təhlükəli vəziyyətdə və ya mürəkkəb şəraitdə təcili surətdə müstəqil qərar qəbul etmək, hərəkət etmək lazım olarkən insanda özünü biiruzo vəron halətdir. Mənasir dövrdə, elni-texniki tərəqqi şəraitində insanlarda belə emosional halətlər tez-tez müşahidə olunur. Şagirdlər imtahan verəndə, səmişinlər toyyarodə uçanda. operator qəza ilə rastlaşanda, rəhbər işçi mürəkkəb şərait-də təcili surətdə müstəqil qərar qəbul edərkən çox vaxt gərginlik keçirir və onu stress haləti kimi yaşayır.

Stress vəziyyətində adamlar çox vaxt otaq-cisimləri belə düz-gün qavramırlar, həfizləri dolaşır, diqqətlərini başqa obyektə ke-çirə bilmirlər, gözəlinilməz qıcıqlayıcılara qeyri-adekvat reaksiya-lar vəcirlər. Bozon tam çəşir, məqsədyönlü hərəkət edə bilmirlər. Bozon isə, oksinə, stress vəziyyəti ilə bil onları qüvvə və enerji-sini artırır, fikri aydınlaşır, çətin məsələni tez və asanlıqla həll edir.

Stress terminini 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu Q. Sel-yc təklif etmişdir. O, əvvəlcə fizioloji termin kimi işlənilmiş. sonra isə insanın davranışını psixoloji səviyyədə təsvir etmək üçün tətbiq olunmağa başlanmışdır. Hal-hazırda fizioloji stresslə (iirək-damar, tonofisi sistemlərində dəyişikliklər baş vəcir, başqa vəkətə-tiv göstəricilər, qanda biokimyəvi dəyişikliklər və s. özünü göstərir) yanaşı psixoloji stress də aydın edilir.

Psixoloji stress isə emosional və informasiya stresslərinə bölünür. informasiya yığılma haddən ziyadə çox olduqda insan təpəşirgin əhdosindən gələ bilmir, istənilən vaxt yüksək məsuliyyət tələb edən lazımı qərara gələ bilmir. Onda informasiya stressi omələ gəlir.

166

Emosional stress isə təhlükəli, qorxulu, yaxud dərindən inciklik şəraitində təzahir edir. Bu halda psixi proseslərin, emosional halətin cərəyanında, fəaliyyətin motivasiya səhəsində dəyişiklik baş verir. Nəticədə insanın hərəkətlərində, nitqində pozğunluq özünü biiruzo vəron bilir.

Buna goro də ayn-ayn adamlarda, ələdədə müəyyən sosial qruplarda uzun müddət davam edən stress vəziyyətinin aradan qal-dılması xüsusi psixoloji təsvir vasitələri tələb edir. Bu də respub-likamızda indiki şəraitdə qaçqın və köçgünlərdə stress halətini aradan gətirmək üçün psixoloji xidməti zəruri edir.

Frustrasiya (latınca frustratio - aldınma, nəhaq gözələmə, əh-vəl pozğunluğu) - insanın öz məqsədinə çatmasına maneçilik rəal və ya xəyəli

mancolorlo rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi voziyyot-dir. Bu emosional halotin mahiyyotini başa düşmək üçün, hər şey-dən əvvəl, insanların xarakterinə, onun insan üçün şəxsi mənasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, insanın istədiyi mühazirəyə, kinoya, konserto gəlməsi və s. - də ondan narazılıq doğurur, lakin şəhər və fəaliyyətini poza bilmir. Bəzən isə insan ələ maneələrə rastlaşır ki, bunlar onun arzusu və istəklərini itirər qoyur, yaranan davamlı mənfəəti emosional halotunun şüuru və fəaliyyətini pozur. Frustrasiya yalnız o zaman meydana çıxır ki, insanın narazılıq və ya təmin olunmaması səviyyəsinin onun dözümlü səviyyəsindən üstün olur. Frustrasiya daha çox şəxsiyyətin mənfəəti sosial qiymətləndirilməsi, onun **üçün** müqəddəs sayılan hissi və duyğularına hörmətə yanaşılması və s. kimi hallarda özünü itirmək. qəzəb, kəskinlik və s. şəkildə təzahür edir. Frustrasiya halotunda insanda dərindən psixi sarsıntılar baş verir. Frustrasiya halotunda bəzən insanın xarakterinə təsir edir, onda bir sıra dəyişikliklər törədir: onun davranış və rəftarında özünü tanımasızlıq, şablon davranış tərzinə meyillik və s. nəzərə **alınır**. Bir sıra nevrozların baş verməsi də frustrasiya halotı ilə izah edilə bilər. Bunun qarşısını almaq **üçün** psixi gərginliklərin dərəcəsi tənzimlənməlidir.

Şagirdlərdə frustrasiya halları müşahidə edildikdə, onlara mənasızlıq aradan qaldırmağın daha əlverişli yollarını tapmaqda, cəhdləri düzgün qiymətləndirməkdə kömək göstərmək, onları başlıca isə özlərinə inam hissi aşılamaq zəruridir. Bu cəhdə gənclər **üçün** də zəruridir.

167 5. Emosional stress və psixosomatik xəstəliklər

Adətən qeyd edildiyi kimi stress ingilis sözü olub insanın psixi halotunda baş verən gərginlik və sükunət bildirir. Yəni insanın gündəlik fəaliyyətində, xüsusən şəraitdə rastlaşdığı çətin və mürəkkəb amillərin yaratdığı psixi gərginlik stress deyilir. Stressi törədən amillər, təbəqələr isə stressorlar adlanır.

Stress orqanizmin daha çox gəzdirilməz halda, qeyri-adi-ekstremal təsirlərə məruz qalması ilə əlaqədar olaraq baş verir və müxtəlif təzahürlərə malik olur.

25 noyabr 2000-ci ildə respublikamızda baş verən güclü zəlzələ; zəlzələ notifikasiya adamların bir cəminin güclü stress keçirməsinə səbəb olmuşdur. Burada stressin güclüliyini onun gəzdirilməyən ekstremal vəziyyətin qəllətən yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə stress vəziyyəti uzun müddət davam etmişdir. Çünki yeraltı təbəqələrin zəif güclə olsada davam etməsi stressorun təsirinin uzunmüddətli olmasını təmin etmişdir.

Yəni stressorların növündən və onların təsirinin xüsusiyyətləri > dən asılı olaraq stressin iki əsas növü: fizioloji və psixoloji stressorlar ayrılır.

Psixoloji stresslər özəli də iki yerdə ayrılır: informasiya və emosional stressorlar. informasiya stressor informasiyanın həddən ziyadə çoxluğu şəraitində, yəni insanın qarşıya çıxan məsələləri vaxtında həll edə bilməsi, nəticə qərarları lazımi sürətlə qəbul etməkdə çətinliklərlə hallananda baş verir.

Emosional stressor isə daha çox təhlükə, qorxu vəziyyətlərdə, ciddi ixtisaslı şəraitdə baş verir. Bu halda insanın psixi proseslərinin, emosional hallarının, fəaliyyətin motivasiyasının ciddi təbəqələrə təbəqəsi, orada müxtəlif dəyişikliklərin baş verməsi özünü göstərir. Hətta bu vəziyyətdə insanın nitq və hərəkət fəaliyyətində pozğunluqlar baş verə bilər. Yəni emosional stressor bir sıra psixosomatik xəstəliklərin törəməsi ilə əlaqədar bilər.

Emosional stress təhlükənin reaksiya verəndə qiymətləndirilməsi və müdafiəyə hazırlıq prosesi kimi başa düşülməlidir. Emosional stress özünü nəzarətin itirilməsi, yəni vəziyyəti müxtəlif qiyətləndirə bilməmək və həminə ona münasibət göstərməkdən imtina kimi də başa düşülə bilər. Orqanizm və həyat üçün təhlükəli olan hər bir stressor emosional stress yarada bilər. Stressor gücü-nə, müddətində gərək insana təsir edən əlverişsiz stimullar, hallar,

168 təbəqələr olub, güclü fizioloji və psixi zədələmələrə gətirə bilər. isə tənzimləmə ələ gərginlik orqanizm üçün stressor agent rolunu oynayır. Sosial mühitin insan qarşısına qoyduğu çətin tələb-stressor orqanizmə ona verəndə qeyri-adi cavab-emosional stress kimi özünü bilmə-••••• verir. Emosional və ya psixoloji stress fərdin normal fəaliyyətini həddən qeyri-adi halda. Şəxsiyyətə təsir edən hər hansı bir Stimulun təsiri ilə əlavə qeyri-adi tələblər olur və onlar orqanizmin daxili mühitində qeyri-adi reaksiyalar törədir. Bu təsir və tələblərin qiymətləndirilməsi bilavasitə şəxsiyyətin hal-hazırkı məqsəd və motivasiyasına, həminin gələcək həyat məqsədlərinə (əsasən baş verir).

Müasir tibbi psixologiyada insanlar normal, aksentuasiyalı, psixopatik xüsusiyyətli, psixopatabənzər şəxsiyyətlər və ruhi xəstələr kimi qruplara ayrılır.

Hər hansı stressor insanın sağlamlıq dərəcəsi ilə və şəxsiyyət tipindən asılı olaraq müxtəlif təsir gücünə malik olub, bu və ya digər dərəcəli stress yaradır.

Mosolon, psixopatik şəxsiyyotlor «nonnamı son hoddı» hesab edildiyindon onlar asanlıqla hor hansı xarici stressorun tosirindon müvazinətlərini itirir vo emosional stress hah keçirirlər.

Aksentuasiyalı şəxsiyyətlər iso daha hoyocanh, hissiyyatlı vo yüksək iddia səviyyəsinə malik olurlar. Ona goro do bu tiplordo stressoru inkar edib diizgiin qiymotlondirmədən başlamış, onu osassız olaraq ağır (olacsız) qobul etmoyo qodor diizgiin qiymot-londirmomoyo rast golmok olur.

Psixopatik şəxsiyyətlərdə sağlam insana moxsus biitiin olamot-lor olsa da onlar ya zəifləmiş, ya giiclonmiş, ya da ahəngsiz şokil-do olur. Bclə şəxsiyyotlərin inkişafı ali sinif sisteminin anadangol-mo vo crkən qazandığı zodolorlo xarici miihitin olverışsiz şəraitı-nin qarşılıqlı tosirı nəticəsində baş verir. Psixopatın stressora vcrdiyi reaksiya hcç do homişə diizgiin, aydin vo miinasib olmur. Psixo-patlar stressorun tosirı zamani ona anomal reaksiya verirlor. Onlar-da affektiv, iradi vo fikri pozuntular olduğundan bu təsirlo bağlı yii-rütdükləri mühakimolür affektiv, infantil xarakter daşıyır vo qeyri-obyektiv stress müşahidə olunur.

Bozi adamlarda hor hansı zododon, infeksiya vo intoksikasiya-lardan sonra müşahidə olunan psixopatabonzor hallar nozoro çar-pır. Belə şəxsiyyətlərin affektləri nisbətən davamh vo riqiddir (bir haldan dığərinə keçid çotindir). Ona görə do stressorun tosirı altın-

169

da emosional stressdən çıxmağı çətin vo mümkünsüz hesab edo bi-lirlor.

Beləliklə, şəxsiyyətin tipindon, fordi xiususiyotlorindon asilil olaraq stressin yaranma vo davam etmosi, orqanizmin ona reaksiya-si miixtolif olur. Yoni orqanizmdo psixosomatik dəyişikliklər baş verir.

Psixosomatik proses miixtolif psixi hal vo onlann dəyişmələri-no orqanizmin fizioloji reaksiyasıdır.

Psixosomatik reaksiyalar osason, emosional gorginlik (qorxu, hirs, hiddot, scvinc), affektlər zamanı formalaşır. Bozon bu reaksiya-lara «orqanların nitqi» deyilir.

İstənilən stress - fiziki, emosional vo ya xostoliklo olaqodar, sarsıntı nəticəsində, ağnılardan, zododon (fiziki vo ya psixi) yarana-rağ bəyin qabığından başlamış subhüceyro, molekulyar törəmələrdə-dok zoncırvari reaksiya omolo gotirir.

Qollman bir qrup sağlam tələbəni dərəcə qeyri-ciddi münasibət-də «günahlandırdı». Bu fikrə təəssüf, toccuib və qozəblə cavab verənlərdə nobzin tezləşməsi, qan təzyiqinin artması, ürəyin 1 dəqiqədə vurduğu qanın həcmi artdı. Kominek və başqalarının eksperimentləri göstərdi ki, uşaqlara, böyüklərə və stomatoloqlara bədənin və diş üçün iynələr, kəlbətin, keyidici dərmanlar vo s. stressor olub, - psixi zədə əmələ gətirən qıcıq vcrdikdo statistik olaraq nobzin

tezləşməsi xolesterinin çox ifrazı, tor vəzilərinin işinin aktivləşməsi və s. müşahidə olunur.

İmtahanqabağı iirəkbulanma, qarın ağrısı, dizlərin və ollerin osməsi, ovucun tərləməsi, xolesterin ifrazının artması, iştahının küsməsi vo s. emosional stressə olan somatik reaksiyadır.

Elo psixomatik reaksiyalar var ki, onlar emosional kompo-l nentsiz baş verir. Mosolon, bilavasitə hiss orqanlarına tosir edən li-mona baxarkən ağız suyu ifrazı müşahidə olunur. Hotta limon haq-da düşündükdə belə, bu reaksiyalar olur. Bu proseslər ali sinir fəaliyyətinin birinci signal sisteminin funksional strukturlarında baş verir. ikinci signal sisteminin işi (limonun sözlə ifadə olunması), fi-ziooloji reaksiya (ağız suyu ifrazı) yaradır. Demoli, qeyri-emosional (indifferent) psixosomatik reaksiya da mümkündür. Bilavasitə tosir edən qıcıqla, təəyyüllə vo sözlə ifadə şərti rcfleks omolo gotirir.

Psixosomatik proseslər insanın miixtolif orqan vo sistemlərin-də müşahidə olunur. Onlar miioyyon psixofizioloji mexanizmə malikdir.

170

1) Stressorun tosirı nəticəsində tonəffüsün dəyişməsi, onun ləzələşməsi vo yavaşması, müvəqqəti dayanması pnevmoqrafla qeyd olunur.

2) Hozm sistemini psixi qıcığa reaksiyası mədənin işinin güclənməsi. qusmaya meyillilik, mədədə həzmənin sürətlənməsi iso qəbzliyə vo ya oksino qarın pozğunluğuna meyillik kimi olur. Ağız luyunun çox vo ya çox az ifrazı ilə olaqodar ağızda quruluq hissi-nin olması.

3) Ürək-damar sistemində dəyişikliklər nobzin təzələşməsi, qan təzyiqinin artması, dərinin rənginin ağarması vo ya qızarması kimi psixofizioloji göstəricilər qeyd edilir.

4) Psixi qıcığa seksual reaksiyalann omolo golmosi seksual partnyoru vo ya seksual obyektə gördükdə, onunla fiziki iinsiyəto girdikdo omolo gəlon fizioloji hal - tonəffüsiin, qan təchizatının vo •zələnin halının dəyişməsi kimi müşahidə olunur.

5) Hor hansı emosional reaksiya ovucda, qoltuq altında torlo-moyo sobob olur. Psixəqalvanometrlo dori qalvonik reaksiyam ölçməklə bu dəyişməni aydin müşahidə etmək olar.

Psixogen faktorların tosirı noticosində somatik pozulmalar formalaşır vo bunlara psixosomatik xostoliklər deyilir. Psixosomatik xostoliyin omologolmo mexanizmi bəclədir: stress faktoru affektiv gorginlik omolo gotirir. Affekt psixi vo somatik sahələr arasında köpən hesab edilir.

Affektə bogarkən horokot vo vegetativ təzahirlər kəsilir, ney-roendokrin sistem aktivləşir vo qan-damar sistemində vo daxili or-qanlarda oyanmalar baş verir. Əvvəllər bu aktivləşmə qısa müddə-lo omolo gəlir, lakin təkrar olduğda, uzunmüddətli olduğda bu dəyişikliklər iizvi xarakter daşıyır, dönməz olur.

Psixomatik xostoliklorin formalan çoxdur. Psixi stresslo xosto-lik arasinda miioyyon olaqo vardır. Bu psixosomatik xostoliklor yaradır ki, onların da miixtolif fonnanal mövciiddur.

Bü baximdan bir ncçə təsnifat mövcuddur. M.Blcylcrin tosnı-fatına nozor salaq.

1. Psixogen komponentin tosnrı noticosindo iizvi somatik xostoliklor baş verir. Əsasən, hipertoniya, modo vo onikibarmaq bağır-saq xorası, infarkt miokard, işəmiya xostoliyi, miqren (koskin xro-niki baş ağrıları), bronxial astma, revmatik artrit, kolit, neyrodenna-lit. Psixogen tosnrı noticosindo homcinin psixogen ölüm hallan da baş vero bilir. Dohsot hissi keçirorkən bcyinin adrcnokortikal sis-

171 temloriridə qeyrı adi qıcıqlanma noticosindo və ya kəskin stress v ziyyəindən qıdadan iıutına noticosindo ölüm halları müşahidəfl

nur.

2. Psixogen tosnrı noticosindo psixosomatik funksional pc malar müşahidə olunur. Bu zaman kardial tunk&ional rcaksiy^l çox torləmə, kokoləmə, qusma, qobizlik, enurez (sidik saxU ma), seksual pozulmalar kimi özünü bürüzə verir.

3. Şəxsiyyotin və onun hoyocanların xıusısiyyotlorindon lı olaraq psixogen tosnrı müoıyyon münasibotin olınası ılo əla<\$j psixomatik pozulmalar has verir. Belə şəxsiyyətlər: a) piylənmə" b) zodayo, v) riitiindon vo alkoqoldan a>ıııı:q göstərilər. Mosəl

a) qıda qəbulu heç do ancaq bioloji vo fizioloji akt hesab mir, Qıdanın keyfiyyoti vo kəmiyyoti şəxsiyyot torofindon hom sosial pozisiyası, statusu kimi qiymətləndirilir. Onlar piylonm ciddilik, sanbalııhq kimi qobul edirlər. Norman Mcyler yazı «Siyasətçilər anq ola bilməz. Anq adam rəhbər vəzifələrdə in hissi bağışlanır». Piylonmı adamlarda öziinütosdiqo, nüfuza, rafa, təhlükəsizliyo no dorocədə nail olunmaya baxmaq lazım" Qıdanm normadan çox qobulu özündon narazılığın, müvəffəq' yotsizliyin kompensasiyası kimi baxılmahdır. insanlar bu kom; sasiyadan ona gore istifado edirlər ki. bu daha etibarlı mexani dir.

Bu kompncnsasiya mexanizmi nevroz, depressiya nahnda olaf şəxsiyyətlərdə do müşahidə olunur.

Yoni: a) hor bir işi dəqiqliklo, dıqqotlə, incəliklə vo çalışqan? lıqla icra edənlorın oksı olan insanlarda zodolonmıoyo meyillik **kij** mi psixosomatik pozulma olur.

b) psixosomatik pozulmanın dıqər forması toksik maddələ^ dən, tiitündən vo dormandan asılılıqdan, alkoqolizmdon omolo g lir. Нямма

Psixogen tosnrı zamanı tütiindon istifado noticosindo tenəffi" yollarının xəstəlikləri, bronxit, ağ ciyər xorçengi vo qan-dam xəstəliklori baş verir. Həyat stimulu olmayanlar, işsizlor, bir pro, lemin həllini sobirsizliklə gözləyonlor kəskin tütün asılılığına dü-çar olurlar. Ycniyctmə vo gone adamlar tütündən

istifado etməklə özlərini daha da böyük göstənnok, özünəinama nail olmaq üçün risqə gedilör.

Alkoqol qəbul etməklə cyforiya (yüksoq əhval-ruhiyyə) hissi keçiron «dordli», «problemlı» şəxsiyyət sanki, yüngülləşir, qorxJ

172 . hoyəcamı vo real problemləri ııudur. Əslindo iso bu. psixoloji Üdafıə reaksiyasıdır. ПоннаП asılılığı zamanı qobul olunan preparatın növü osas rol nyır. Əsason, eyforiya. xoş too-sıratlar, qeyri-ıeal arzular pey-olur Evni təsi güciıno malik bir preparatı digori ilə əvəz edo bi-ı. Yoni alkoqol-siqaret-kofe-dorman-narkotik maddəlor zoncırı ır.

Toksik asılılıq osason psixi izaha malik olur. Məsələn, siqaret dikdo «aclıqt unutmıaq». «yuxulamayı yaxşılaşdırmaq». alko-tqobul etdikdo «susuzlıqun yatması», «bövrolərə xeyrli olma-, «hokımlər do içir vo çokır», «içon do ölür.

içmoyən do ölür» ləri ilo p^ixoloji bəraət müşahidə olunur.

• Psixosomatik xəstəliklərin profilaktikası vacibdir. İnsanın sinir temino monfi təsir göstoron vo somatik xəstəlikloro sobob olan Г ncço faktor mövcuddur.

ı) Ba/ar iqtisr.dıyyatı insanlar qarşısına miioıyyon tələblər qo-f. Onlardan geri qalmaqla insan comıyyotdoki mövqeyini itirir; onun həyat soviyyəsino tosnrı edir, psixi gorginliyin vo narazılı- s bobino çevrifer.

Miihitin tolobino osason ogər şəxsiyyəto gorginlik, fiziki horo-tsizlik tosnrı edorso bu somatik simptomların formalasmasma so-ıb olur. Belo şəxslər qıda qobulu, siqaretckemo vo alkoqol qobul

oklə məşğul olur vo damar xostoliyinə düçar olurlar (hipertoni-, infarkt vo nevro/ıaşıma).

/ Digor torofdon, makrososial stress faktorların (müharibo, inqi h. iqtisadi vo siyasi böhranlar aiddir) tosnrı zaman' psixogen po-İniülar, intihar sııllı dövrünə nisboton çox olur. Çünki makrososi-stressor faktorlar (mosolon. miiharibo) insanin bioloü varlığına, lüko gotirir vo onun tofokKuriinii, hisslorını müoıyyon moqşode oldorok. msam daxili miınaqisodon azad edir İşsi/lik,. iqtisadi çotinlik dövrindo iso oksino. miioıyyon ohali plan özlörini atılmış, lazımsız hesab edir vo digorlorino nisbo-II alçaldılmış sayırlar. Belo olan halda psixı sağlamlığa monfi to-daha qabafiq olur vo «hoyatdan bezenlor» çoxahr, intihar vo xosomatik xestoliklor artır.

• Urbanizasıva ilo olaqodar da psixoloji problemlər çoxalıır. Şə-

liisinin koskin artması ev, məktəb, su vo s. problemlorini ya-Tff vo bu stressorların tosnrı altında psixosomatik xostoliklor ya-lir.

Sənaye müəssisələri, nəqliyyat küy yaradır. 65 - 90 db aı küy neyrovegetativ pozulma yaradır.

Daha zəif küy psixogen, psixoloji təsirə malikdir (həyat mühi-l tinən narahatlıq gorginlik, narazılıq yaradır).

Ekoloji vəziyyətin çətin olduğu şəraitdə psixoloji və patofiziolo-1 loji pozuntular formalaşır. Panel evlər küyü bir evdən digərinə və-| rir və psixogen mühit daim insana təsir edir.

Cəmiyyətdə kişi və qadın arasında bərabərlik iqtisadi cəhət-l dən mümkündür. Lakin ailədə işə qadın əlavə olaraq ev qayğıları və işləri ilə məşğuldur. Ailədə iinsiyot dairəsi daralmışdır, ancaq **1** axşam bitirən ailə bir yerdə yığılır, lakin yenə iinsiyot pozulur. cən-**1** ki televiziyaya baxma buna səbəb olur. Bir tərəfdən televiziya ver-| işləri (böyük və kiçiklərin eyni verilişə baxması) uşaqları vaxtın-**1** dan qabaq böyüklərin diynasına daxil edir, onlar bunu axıra qədər dərindən, fizioloji səviyyədə reaksiya verir və «oyun» pro-| sesini baş verir. Uşağın real həyatı, bilikləri ilə fizioloji ləbatlanma arasında münasibət yaranır və demək olar ki, uşaqların 95%-də hər-**1** gün halı formalaşır.

Ailədə atanın yüksək nüfuzu, onun sözünün qanun olması prinsipi pozulmuşdur. Çünki hal-hazırda ailədə demokratik prinsip-**1** lərin olmasından söhbət gedir (yəni kor-koranə təcili və icra) yox, ailədə açıq fikir mübadiləsinə yer verilir).

Sadəcə psixi stress faktorlarının insana təsiri onun mənşəli olduğu ictimai qrupdan, tərbiyəsindən, temperaməntindən, xarakter-l rindən, həyat meyarlarından, sərvət meyllərindən və adaptasiya qabiliyyətindən bilavasitə asılıdır.

Son illərin stressorları sırasına baxaq:

- 1) iş, onun təşkili və iqtisadi çətinliklər;
- 2) ailə üzvlərinə çətinlik yaranan geniş tələbatların ilə təminatı;
- 3) işləyən qadınlarda bu tələbatlarla olanda psixi gərginlik;
- 4) həll olunmamış ev problemi;
- 5) ailə münasibətləri, işdə və digər yerlərdə olan narazılıqlar;
- 6) gərginliyi frustasiyanı aradan götürmək məqsədilə toksin maddələrindən istifadə (alkohol, nikotin, narkotik maddələr və s.)

Bunları aradan qaldırmaq üçün psixi gigiyena və profilaktik tədbirlər alınmalıdır.

1. Uşaqların tərbiyəsi sahəsində qadınlar, qorxu omoluğu

174 tənqidi ilə yox, davranış nümunələri arasında tərbiyəyə geniş yer verilməlidir. Himayədarlıq atmosferi yaratmaq, münasibəti sa-| kit halda tərbiyəni nümunədə göstərmək. Uşaq öz təcrübəsində hər şeyin qiymətini bilməlidir. Uşağın qorxduğu işə onu kəskin itə-| ləməmək üçün omoluğu yaratmaq.

2. Yeniyetmələrin seksual tərbiyəsini diizgiin qurmaq. Özünə qarşı qızın oğlana, oğlana qıza qarşı məsuliyyətliyi tərbiyə olun-malıdır.

3. Böyüklərdə əməyi düzgün qiymətləndirmə, düzgün işgüzar davranış göstərmək, diizgiin tənqidi qəbul etmək, şəxsi uğursuzlu-ğa, sarsıntıya qarşı dözümlü olmaq tələp edilməlidir.

4. Çox yorulmadan qorunma. Çünki bu zaman görülmə işə an-| i-| patiya formalaşır.

5. Boş vaxtdan diizgiin istifadə etmək. Aktiv istirahət forma-| sından istifadə etmək.

6. Həyat partnyorunu diizgiin seçmək. Ahdədarlığı təmin etmək üçün maraq və baxışların üst-üstə düşməsi, səbrli olmaq, öz hisslərini cəmləmə bacarığı vacibdir.

7. Səhərlik, «boşalma», yayınma kimi davranış formalarına yer vermək lazımdır. Yumor, fiziki və zehni boşalmalar, avtojen məşq, «yoqa», yuxu vasitəsilə buna nail olmaq mümkündür.

Toksik maddələrdən, tərindən, alkoqoldan imtina.

Buna nail olmaq **iicini** oğlana qruplarına miihazirlər oxunmalı, qəzet, radio, televiziya dan diizgiin istifadə etmək lazımdır. Uşaqla-ra valideyn və miihazirlər vasitəsilə təsir etmək, məsləhətlər almaq lazımdır, oğlana telefonla psixoloji məsləhətdən diizgiin istifadə etmək. Yaşlı və tənhalər üçün «Ümid» ocağı təşkil etmək və s.

Bitirən bu vasitələr psixosomatik xəstəliklərin qarşısını alar və adamların psixi sağlamlığını təmin edir.

6. Ali hisslər

İnsanın hissləri çox və rəngarəngdir. Şadlıq, gümrahlıq, yor-| cunluq, zəiflik, etinasızlıq, danxma, qısqıncı, kədər, olum, toossiif, qorxu, qəzəb, dəhşət, intizar, narahatlıq, şübhə, təəccüb, gözəllik, cəvzi, nifrət, kinayə, qısqıncı, utancaqlıq, ictimaiyyət və s. kimi miihazirlər hisslər vardır. Hisslər hələ qəti təsnif edilməmişdir. İnsan hisslərinin çoxluğu, rəngarəngliyi onun özi-| nin ətraf varlığa miihazirlər

175 tələf miihazirlər bəsləməsindən irəli gəlir. Axı, insan təbiəti, cəmiyyət, insanlara, ictimai müəssisələrə, əmək fəaliyyətinə onun nəticələrinə. müəyyən oxlaq normalarına, ailə münasibətləri nə, bir sözlə. gerçəkliyə hər hansı bir münasibət bəsləyir. Həmi bu gerçəklik insan hisslərinin məzmununu təşkil edir. Buna g-| do hissləri **iki** əsas cəhətə: 1) hisslərin yönəlmiş olduğu obyektlə rə, 2) hisslərin məzmununa görə növlərə bölmək olar. Bu cəhətdən insanın ali, müəkkəb hissləri diqqəti xüsusi olaraq **colb** edir. M-| min hisslər arasında insanın ictimai həyata, oxlaq normalarına olan münasibətini təyin etmək mümkündür.

Ali hisslor comiyyotin iizvii kimi insanin yiihsok dorocodo in4 kişafının məhsulı olub, mozmunca on zongin hisslordir. Bura» oxlaqi, zehni **vo** cстетik hisslor daxildir.

Ə x l a q i h i s s l o r miiyyon comiyyot miqyasında möv-cud olan oxlaq normalanna boslonon subyektiv münasibətlə bağfl dir.

Əxlaqi hisslorin obyektı ayn-ayn adamlar, insan qrupları.B sanlar arasmdaki miinasibotlar, ictimai həyat hadisələri və qanunlar, eləcə **do** adamın öz hərəkət **vo** rəftarları ola bilər. Oğor homin] hadisələri münasibət mövcud comiyyotin birgə yaşayış qaydaları uyğun gəlirsə, miiyyon davranış normalanna müvafiqdirsə, o **za-J** mən insanda miişbot oxlaqi hisslor yaranır. Xeyrişahlıq, dostluq, rəğbət, yoldaşlıq, kollektivçilik, məsuliyyət hissləri belə hiss döndir. Bozon **do** insan mövcud oxlaq normalanna uyğun hərəkət etmir, öz mənafeyini comiyyotin mənafeyindən iisii **tuttur**. Bu **zaJ** mən onda fərdiyyətçilik, bədxahlıq, düşmənçilik, paxıllıq və s. **Д** mən mənfi hisslor kök salır. Öz yaramaz hərəkət. **vo** roftarım **ictirniM** oxlaqa uyğun gəltdiyini dərək edən, bunun iicün dərən iztirab çirən adamda isə təəssüf, pəşmançılıq, utancaqlıq, xəcalət çəl kimi oxlaqi hisslor nozoro çarpır.

Deməli, oxlaqi hisslor mövcud comiyyotin **roftar vo** oxlaq nən malanna insanın bəslədiyi mənfi **vo** ya miişbot miişibotın oks dərilməsidir. Oğur **ki**, müxtəlif həyat şəraitində yaşayan insanın oxlaqi hissləri dər mozmən etibarlı bir-birindən fərqlənir. Bə gərək dər hor bir tənxi dər dər insan hisslərinin tərbiyə edilməsinə məqsəd **vo** istiqamət dər dəyişilmiş, yeni forma və məzmun ki ermədir.

«İnsan insanın dostu, yoldaşı və qardaşıdır» prinsipi hökm

176 **ron** bizim comiyyot dərbiyə alan yeniyetmə və gənclərdə on nən-cib oxlaqi hisslor inkişaf edir.

Bakımın 134 saylı məktəbinin şagirdi Tofiq Hüseynov və Ağ-dam şəhərindəki 1 saylı məktəbin şagirdi Sədrəddin Bayramov su-da boğulan məktəbli xilas etmiş, lakin özləri isə həlak olmuşlar. Başqasının həyatını xilas etmək üçün öz həyatını qurban vermiş olan Tofiq Hüseynov və Sədrəddin Bayramov kimi yeniyetmələr-dər nən-cib oxlaqi hisslərin inkişaf etdiyi aydın surətdə görünür. Qər-das Gürciistanda tərbiyə fəlakət zamanı (1987-ci ilin yanvar - fevral aylarında) Ağ-damın Məhrizli kəndindən olan siravi oğor Rəhib Məmmədovun öz həyatı barəsində 28 nənfori tərbiyə fəlakət osirliyindən xilas etməsinə həqiqi igidlik nümunəsi və yüksək bənəlməli-ciyin parlaq ifadəsi deyilmi?! «Məloğor Qruzii» qəzetində dərək olunmuş mətərdə deyilir: «Rəhib dostluğun və qardaşlığın, insa-ni bərək yərənə yetirməyin nən demək olduğunu yaxşı bilirdi. Həmi-şəlik olaraq Qələdidi kəndinin qadınları və kişilərinin, uşaqlarının və qələlənnin qəlbində yaşamaq üçün ölümə sinə gənnişdi».

Bu təsadüfi deyildir. Çünki onlarda, eləcə dər onlarla və bərək yizlərlə digər şəxslərdə oxlaqi hisslor sosial mühitin yüksək oxlaq nənalan mövcud olan bir mühitin təsiri altında təşəkkül tapıb.

Qarabağ müharibəsi dövründə respublikamızın bir çox gəncləri yüksək vətənpərvərlik hissi nümayiş etdirmişlər. Bu əlvi hiss adamlarımızın öz vətəninə hədsiz məhəbbət bəsləməsinə onun mii vəffəqiyətini gər dərkdə ürək dərən sevinməsinə, düşmənlərinə dərən nifrət bəsləməsinə ifadə olunur.

Yeni vətənpərvərlik hissi xalqımızın qeyrətli övladlarında sadəcə olaraq seyrçilik soviyyosində qəlmir, lazım gəltdikdə onları Vətən yolunda öz canını bəl əsirgəməyə təhrik edir. Yeni sosial şəraitlə ələqədər olaraq yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik, hu-mənizm hissləri dər adamlarımızda yeni məzmun və məhiyyət kəsb etmişdir.

E s t e t i k h i s s l o r təbiətin, incəsənət əsərlərinin gər-lolliyini qavramaq, dərək etməklə ələqədərdir. Çünki insanlar ictimai təcrübədə dünyanın gözəlliyini dər oks etdirmək qabiliyyəti oldə etmişlər. Bu zaman insanda müxtəlif estetik hisslor təşəkkül tapmışdır. J.J.Russo gəstərir ki, gözəllik və ona miişibot dər-dən mii qəddos idcə və vəzifə hissi ancaq insan qəlbində yaşayır.

Füsunkar təbiət mənzərələri, yaşıl cəmənliklər, güllü, çiçəkli yamaqlar, şır-şır axan bulaqlar, aylı gecələr, quşların nəğməsi və s.

insanda estetik hisslər doğurur. Məlum dər ki, təbiətin gözəllikləri bizdə müxtəlif əhvali-ruhiyyə yaradır. Məsələn, kükrəyib dərən çaylar insanda bir cür göz yaş kimi dərək və sakit axan sular isə baş-qə bir əhvali-ruhiyyə yaradır. Yaxud aylı-uldüzlu aydın gecələr bizdə fərək, şadlıq, nəkbinlik, qəvsü-qüzək mii vəzinət, sakitlik, sə-rinlik əmələ gətirir. Məy və iyun aylarında Gög göliin tərbiyə mənzərələri kimi vələh etmir?

İnsanın estetik hisslərinin ilk mənbəyi təbiətin gözəlliyidir. Bundan sonra insana gözəllik hissini tələqin edən, həmin təbiəti ob-rəzlərlə oks etdiren bədii ədəbiyyat, incəsənət əsərləri və musiqi-dir. İnsanın özünün hərəkət və rəftarları da bu və ya digər estetik hiss doğura bilər. Təsədufi deyildir ki, tarix boyu mütofəkkirlər insan gözəlliyinə böyük qiymət vənmişlər. «İnsan dərniyanın əşrofi-dir» deyən dahi Nizami, «insanı daima inkişaf edən təbiətin son əsəri» hesab edən Həte, «Yer üzündə ən böyük gözəllik insan gər-zəlliyidir» deyən Pestalotsi bu fikrə təsadüfən gəlməmişdir. Çünki insanın fiziki və mənəvi gözəlliyi bir sira estetik hisslor doğurur.

N. Q. Çərnişevski gəstərir ki, biz on gözəl şeyi təmənnəsiz olaraq sevirik, ondan zövq ələq, onu bizə öziz olan bir adam kimi se-virik. Gözəllikdə nən isə bizim qəlbimizə yaxın, öziz olan bir şey var.

Bizim estetik hisslərimiz həmişə bu və ya digər maddi toləba-tımızın ədənilməsinə ilə bələvəstə ələqədər olmur, onlar ələqimizi və ya susuzluğumuzu

tomin elomoyo, yaxud hoyatimizi muhafizo et-məyə yönəlmir. Hotta bozon gözəl musiqi vo ya bodii osordon ah-nan estetik hiss, insana acılığı, susuzluğu belo miioyyon miiddot unutdura bilir. Dilimizdə işlənən «o qodor gözəldir, adam istoyir ki, yeməyib-ıcmoyib ona tamaşa etsin» ifadosi do bunu aydin surotto gostorir. Mosolon, meyvələri çox canh vo hoddon artıq gözəl tosvir etmiş olan bir rəssamın əsərinə baxdıqda, adamin ondan xo-şu golir, onu seyr edorok, belo gözəllikdən zövq alır, homin mey-volori yemok barodo iso düşünmür. İnsan gözəllikdən bu monada təmənnasız zövq alır.

Bozon insanin estetik hisslori oxlaqi hisslori ilo birləşir. Mosolon, insan bozon Votonin tobii mənzərələrindən do gözəl mənzərələrə rast gələ bilir, ondan hozo alar, lakin bir az kecon kimi homin gözəllik insanin göziində başqalaşır, sanki Voton hosroti hissi-nin tosiri altında öz cazibədarlığını itirir, adam artıq darıxmağa baş-

178 layır, Votonin boz çölləri belo, insanin nəzərində dəyişir, gözəllə-sir. daha cazibodar olur vo insam özünə çökir.

İnsanın estetik hisslorino noinki oxlaqi hisslori, hom do onun dünyagörüşü, yaşadığı ictimai şərait do tosir edir. Bu cohotdon in-sanların nəzorində gözəllik meyarı başqa-başqa olur. Nozoro almaq lazımdır ki, gözəllik vo ya çirkinlik haqqında insanların tosovvir-lori noinki ayn-ayn tarixi dövrlərdə, hom do eyni bir dövrdə yaşa-an muxtolif sosial qrupların nümayəndələrində do başqa-başqa olur.

Z e h n i h i s s l o r insanin idrak foaliyyoti ilo olaqodar olan, onu otraf alomi daha dorindon vo otrafli dork etməyə yönəldən mü-mkkob hisslordir. Homin hisslor tolim prosesindo, elmi axtaşlar, lleco do incosonotin muxtolif növləri üzrə yaradıcı foaliyyot zama-ni meydana çıxır. Zehni hisslor insanin zehni, idrak foaliyyoti prosesindo yaranir vo onun vasitosilo törədilir. İnsanın təbiətin sirləri-и) vaqif olmaq cəhdi, bilik əldəetmə meyli miixtolif hisslor doğu-ли, homin hisslor bu vo ya digor nozori vo ya əməli mosolonin holli ilo olaqodar olur.

Hor hansi bir mosoloni holl etmok üçün insan düşündükdə, onda bir sira zehni hisslor omolo golir. Ogor məsolə mirokkobdirso, aydin deyilso, çətin holl edilirso, insan öz hoyatında tamamilo yeni bir obyektlo rastlaşırso, onda homin cismi otrafli dork etmoyo tohrik edon toocciib hissi özünü gostorir. Mürəkkəb fikri mosolo holl cdildikdon sonra insan homin dəqiqə vəzifəsini bitmiş hesab etmir, alınmış cavabın, həllin gedişinin doğru olub-olmaması üzərində düşünməyə başlayır, bu zaman insanda şübhə hissi əmələ golir. Bu şübhəni aradan qaldınnaq üçün adam öz noticolorini yenidən yox-layır. Əgər mosolonin diizgiin həll edilməsinə inanırso, bu zaman şübhə hissi öz yerini inam hissino verir. Beləliklə də şübhə, toocciib, inam, fəhm, yenilik, heyrat hisslori zehni

hisslor hesab olunur. Çünki homin hisslor insanin zehni foaliyyoti zamam omolo gol-moklo onu daha geniş miqyasda axtarışlar aparmağa, obyektiv alo-ıının qanunauyğunluqlarını kəşf etmoyo, cisim vo hadisolor arasinda az nozoro çarpan əlaqələri aşkar etmoyo tohrik edir.

Platon vo Aristotelin fikrinco, hor cür fəlsəfənin başlanğıcı to-occübdür. Onlann bu sözündə böyük mona var vo buradan homin hissini no dərəcədə böyük idrak əhəmiyyotinə malik olduğu aydin-laşır. Çünki insan tooccübləndikdo onu heyratə gətiron, çox ciddi axtarışa, idrak foaliyyetinə təhrik edon, həqiqəti müoyyənləşdir-royə sövq edən mühüm zehni hiss şübhə hissidir.

Görkomli sonotkarımız Hüseyn Cavid şübhə hissini mahiyyə-tini poetik şokilde cox dəqiq ifado etmişdir:

Şübhədir hər həqiqətin anası, Şübhədir
ohli-hikmətin babası, Şübhə artarsa,
hom yəqiq artar, Mərtfət nurlu
şübhədən parlar.

İ. P. Pavlov haqq olaraq göstərirdi ki, elmi fikirlərin məhsuldar oıması üçürı insan gorok daima məsələloro şübhə ilə yanaşsın və özünü yoxlasın. Belo olduqda real varlıq aaha donndən dork cdil-mış olar. Bununla da msarın xarici alomi yaradıcı surotto dəyişmə-sinə imkan yaranir. Yoni insanin idrakı getdikco dərinləşir, cisim vo hadisolorin mahiyyotini, onlar arasındakı qanunauyğun olaqo və miinasibotlori daha otrafli əks ctdirmiş olur.

V I F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏT QARŞILIQLI SOSIAL TƏSİRİN OBYEKTİ KİMİ

1. Foaliyyotin sosial (normativ) tənziimi: sosial mövqe, gözəlmələr və nozarot

Şəxsiyyotin sosial qrupda ycrini tohlil etmok üçün psixologiyada m ö v q e vəya s t a t u s (latınca status - vəziyyət demokdir) anlayışından istifado olunur.

Hor hansi bir qrupu psixoloji cohotdon tohlil cdondo qrup üzvlərinin mövqeyinin eyni olmaması fakti dorhal diqqoti colb edir.

Sosial qrupda onun üzvlərinin mövqeyini sociyyolondinnok iiciin iki şkaladan - maaş codvoli vo hörmot şkalasından istifado etmok olar. Golin,

ovvolco hor hansi bir zavodun, fabrikin vo **ya** məktobin **maaş** codvoli ilo tanış olaq. Mosolon, məktəbin **maaş** cədvəlində, ovvolco, direktorun, sonra onun müavinlərinin, **daha** sonra metodist müəllimlərin, baş müəllimlərin, müəllimlərin vo **s**.

180 emok haqqı yazılır. Görəsən, məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin ve başqa işçilərin pcdaqoji kollektivdə nüfuzu onların maaş cədvəlindəki yeri (sırası) ilə avtomatik surətdə müəyyən olundu mu? **ogor** biz həmin pcdaqoji kollektivdə psixoloji tədqiqat aparıb onu həmmət şkalasına görə səciyyələndirsək, məlum olacaqdır ki, qrupda adamların mövqeyi müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənir.

Əmək haqqı insanın sosial mövqeyini səciyyələndirən onun umumi zəhəri əlamətdir. Lakin, bununla belə, onun özünəməxsus sosial-psixoloji ohəmiyyəti vardır. Əmək haqqı insanın peşə-ihtisas (təhsil) səviyyəsi ilə müəyyən olunur və tutduğu vəzifə ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan mövqə anlayışı, birinci növbədə, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələri əsasında təhlil edilə bilər. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin səlahiyyəti bilavasitə onun hüquqları ilə müəyyən olunur. Lakin səlahiyyət həmişə şəxsiyyətin qrupda hörmət və nüfuzunu öz-özünə müəyyən etmir. Burada psixoloji baxımdan on əsaslı cəhətlərindən ibarətdir ki, çox zaman şəxsiyyət özünün hüquq konsepsiyasını həddindən artıq şüurlandıran halda öz üzərinə düşən vəzifələri diqqətin qiymətləndirə bilmir. İlk baxışdan nə qədər qərībā görünə bilər, şəxsiyyətin qrup üzvlərinə psixoloji təsir dərəcəsi onun hüquqlarından daha çox öz vəzifələri-ni layiqincə yerinə yetirə bilməsinə bağlıdır.

Eyni bir qrupda eyni hüquqlu müxtəlif şəxsiyyətlərin qrup üzvlərinə təsir dərəcəsinin müxtəlif olması kəmiyyət deyildir? Sosial psixologiyada bu cəhət şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu anlayışı ilə ifadə edilir. Əgər səlahiyyət şəxsiyyətin mövqeyini rəsmi səviyyədə xarakterizə edərsə, hörmət və nüfuz onun şəxsi qarşılıq-həmməti sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Hörmət və nüfuz psixoloji cəhətdən şəxsiyyətin xidmətlərinin ətrafda olan adamlar tərəfindən təsdiq olunması, bəyənilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Hörmət və nüfuz insanın şəxsi qarşılıqlı həmməti sistemindəki vəziyyətini xarakterizə etmək üçün həmişə ohəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı olaraq onlar şəxsiyyətin öz səlahiyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinin əhəmiyyətli psixoloji şərtləri kimi meydana çıxır. ftfi

Şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu onun əmək təhəvülləri ilə yanaşı həm də şəxsi keyfiyyətləri, qrup üzvləri ilə həmməti təhəvüllərinin xarakteri və s. ilə müəyyən

olunur. Hörmət və nüfuzun formalaşma-sında cins-yaş amilləri (qoca, qadın və s.) də müəyyən rol oynayır.

181

Hər bir adam bir nəqliyət qrupu üçün kimi fəaliyyət göstərir. Mosolon, əsaslı cəhətdən üçünlü bir qrupdur, sinif kollektivi ikinci, si-nəqliyət dostları üçünlü, məhəllədəki yoldaşları dördünlü, bağ evindəki yoldaşlar beşünlü qrupdur və s. İnsan 9-10, hətta daha çox sosial qrupu üçün ola bilər.

Şəxsiyyət dairəsi genişləndikdə, insanın həmməti şəbəkəsi də genişləndirilir. Lakin bir cəhətdən aydındır: insanın həmməti qruplarında mövqeyi adətən eyni olmur. Hətta bir qrupda qeydsiz-şəxsiyyətli li-dərəcə çevrilmiş hor hansi bir adam böyük başqa bir qrupda onun adı üzvlərindən biri kimi iştirak edə bilər və s. İnkişaf səviyyəsinə, fəaliyyət və şəxsiyyətin məzmununa görə bir-birindən fərqlənən qruplarda: şəxsiyyətin statusunun müxtəlif olması həmişə qanun-ənənəyə uyğun haldır. Lakin bununla belə ümumi cəhətdən kimi qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin bir qrupdakı mövqeyi onun digər qrupdakı mövqeyinin formalaşmasına bu və ya digər dərəcə təsir göstərir. Mosolon, işlədiyi kollektivdə adamın mövqeyinin yüksək olması onun ailədəki mövqeyinə həmişə təsir göstərir. Adama öz ailəsində - həyat yoldaşı, uşaqlar və b. böyük həmmətlə yanaşdıqda, bu, qonşuların ona həmməti təhəvüllərinə həmişə təsir göstərir və s.

Bəs, sosial qrupda insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və rəhbərliyi nə ilə şərtlənir? Bu prosesdə qrup üzvlərinin mövqeyi nə kimi ohəmiyyətə malikdir? insanların sosial qrupda qarşılıqlı həmməti şəbəkələri öz-özünə təhəvülləndirən şərtlərlə birləşir?

Birgə fəaliyyət və şəxsiyyət prosesində insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və rəhbərliyi s o s i a l n o r m a l a r vasitəsilə tənzim olunur. insanlar sosial qrupdakı mövqelərindən asılı olma-yaraq sosial normalara əməl edirlər.

Sosial normalar dedikdə tarixən oməlməş və müəyyən olmuş davranış və fəaliyyət qaydaları nəzərdə tutulur. Norma latın sözü olub qayda, həmmət deməkdir. Siyasi, omək, hüquq, modəni, etik (əxlaq) və s. normalar buna misal ola bilər.

insanlar sosial normalan mənsub olduğu qrup vasitəsilə mənimsəyirlər. Hor bir qrupda mövcud olan normalar da sosial norma-lardır. Qrup normalan cəmiyyətin sosial normalan özünəməxsus şəkildə əks etdirir.

Sosial normaların funksiyaları müxtəlifdir. Psixoloji baxımdan onların ikisi xüsusi həmmətdir.

Sosial normalar, yuxarıda qeyd ediləni kimi, birinci növbədə,

182 insanların həmməti təhəvüllərini tənzim edir. Hor bir qrupda böyük ki-çik, qadınla kişi, müəllimlə şagird, direktorla sex rəisi və başqaları arasında

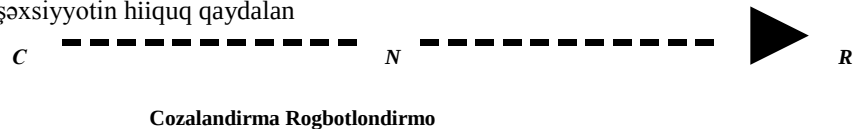
miinasibotlor sosial normalar vasitosilo tonzim olunur. Sosial normalann tənizmetmə funksiyası dedikdə bu cohoti nozoro nhlr. Onlann osas funksiyalarından biri iso qiymotlondirmo lunksiyasıdır, yoni insanlar sosial normalar vasitosilo noinki başqa idamların, hom do özlərinin davranış vo rəftarını qiymotlondirir, muxtolif yollarla özlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tonzim edirlər. Bu yollara sosial nozarot sistemi deyirlər.

Adamlar sosial normalara ya muxtolif soviyyolordo omol cdir, ya da onu bu vo ya digor dorocodo pozurlar. Şokil 28-də bu cohot öz oksini tapmışdır.

Əgər hor hansı bir adam sosial normalara artıqlaması ilo omol cdirso onun horokotlori muxtolif formalarda roğbotlondirilir. Əgər hor hansı bir adam bu vo ya digor sosial normam pozursa, ətrafdə-kı adamlar dorhal ona muxtolif formalarda reaksiya göstərilir: to-occiiblonir, hiddotlonir, ctiraz cdir, bu moqsodlo muxtolif sanksiya-lardan, cozalandirma todbirlorindon istifado edirlər.

Sosial nozarot sistemi iki soviyyodo - rosmi (formal) vo qeyri-rosmi (qcyri-formal) vasitolorlo hoyata keçirilir. Miiossisonin mii-diriiyyoti, həmkarlar toşkilatları, nozarot qrupları vo s.-nin miihiim funksiyalarından biri rosmi qaydalara miivafiq olaraq hoyata keci-rilon sosial nozarotdon ibarotdır. O, mahiyyot etibarilo hor bir işçi-nin foaliyyotinin mohz ictimai monasimn aydınlaşdırılmasından, comiyyotin monafcyi baximmdan qiymotləndirilməsindən başlayır vo muxtolif formalarda totbıq olunur.

Əmok vo ya tohsil miiossisosindo sosial nozarot, hor şcydən ovvol, torbiyocdici ohomiyyoto malikdir. Miiossisonin miidiriiyyoti vo s. həmişə bu cohoto diqqot yctirir vo muxtolif yollarla şəxsiyyə-tin hiiquqi düşüncəsinə, oxlaqi şüuruna vo s. tosir gostorir. Homin proses somoroli olduqda, əwolcə şəxsiyyotin hiiquq qaydalan

Şokil 28. Sosial nomıalar; cozalandirma vo rogbotlondirmo. N - norma, C - cozalandirma, R - rogbotlondirmo.

183 (ətək qanunçuluğu) əsasında tənzim olunan fəallığı todricən monovi meyarlarla tənzim edilməyə başlayır.

Qcyri-rəsmi səviyyədə həyata keçirilən sosial nozarot sisteminin ohomiyyoti böyükdür. Qrupun ictimai rəyi, iş yoldaşlarının qonşulann mülahizəsi vo s. sosial nozarotin tosirli vasitoloridir.

Hor bir sosial situasiyada adamlann davranış və rəftannırj iimumi xarakteri sosial normalarla miiyyon olunur. insanlar bi normalan, neco deyərlər, ana südü ilo monimsoyirlər. Ailodo v* maktobdo ictimai təcrübənin öyrənilməsinin

miihiim yollann dar biri sosial normalann monimsonilmosi ilo bağlıdır. Adamlar, bir to rofdon, miiyyon bir sosial situasiyada sosial normalara miivafic surotdo horokot etməyə çahşır. Mosolon, tolobo trolleybusda hoi hansı bir qoca qan vo ya əlil görəndə dərhal ayağa durur, ycrini ona\ verir. Digor torofdon, onlar hor hansı başqa adamın da homin situasiyada belo horokot edəcəyini gözloyirlər. Mosolon, trolleybusda qabaq corgolordon birindo gone bir oğlan otunmuşdur. Trolleybusa qoca bir qadın daxil olur. Bu zaman hamı gözləyir ki, gone oğlan dumb yerini ona vcrocok. Psixologiyada buna s o s i a l g ö z - l o m o l ə r deyilir. Hor bir adam adəton başqa adamlann ondan no gözlədiyini bilir, bu cohoti öz davranış vo rəftann da, istər-istə-moz, nozoro alır.

Eyni bir sosial situasiyada muxtolif adamlar iştirak edirlər. Go-rəsən, biz homin adamlann hamisimn eyni bir sosial situasiyada eyni torzdo horokot edocoyini gözleyirikmi? Fikrimizi yuxandaki misal osasında aydmlaşdıraq. Tutaq ki, trolleybusu gone bir oğlan sü-rür. Başqa bir qoca qadın növbəti dayanacaqda trolleybusa mindi. Trolleybusda otunnaq üçün boş yer yoxdur. Biitiin ycrldo qoca qadınlar oyloşmışlər. Tokrar edirik: tokco cavan adam trolleybus sürəndir. Görəsən bu şəraitdo başqa adamlar ondan öz yerini qoca qadına vermosini gözləyirlərmi? Cavab aydındır: olbotto, yox. Bos, onda no üçün yuxandaki misalda hamı trolleybusda oturmuş gone oğlandan dumb ycrini qoca qadına vermosini gözləyirdilər? Mosolonin mahiyyoti sadodir: eyni bir sosial situasiyada adamlar miixtolif rollar ifa edirlər. Tanış olduğumuz situasiyalarda gone oğlanlar-dan birincisi sornışın, ikincisi iso trolleybus sürücüsü rolunda çıxış cdir. Adamlar bundan asılı olaraq onlara eyni sosial situasiyada eyni meyarlarla yanaşmırlar: hor hansı bir adamın hansı rol (bizim mi-sahmizda sərnişin vo sürücü) ifado ctmosini nozoro ahr vo onun miivafiq sosial situasiyada rolun tələblərinə uyğun olaraq horokot

184 ■əcəyini gözləyirlər. Bu o deməkdir ki, insanlarm qarşılıqlı tosirini jKt'scindo sosial gözləmələr rol gözləmələri kimi özünü gostorir. lorn in mosoloni izah ctmok üçün biz rol davranışının qanunauy-fuuluqları ilo tanış olmalıyıq.

2. Rol davranışının qanunauyğunluqları

V. Şekspirin «Bu sizin neco do xoşunuza gələcəkdir» dramın-da «bütün dünya» «tcatra» bonzodilir. Onun sözləri ilo desok, «bu lcatrda kişilərin vo qadınların hamısı aktyordun», «onlardan hor biri miixtolif rollar oynayırlar».

Doğrudan da adamlar hoyatda muxtolif rollar ifado edirlər: eyni bir adam maktobdo miiollim, cvdo ana, poliklinikada xosto, av-lobusda semişin rolunda vo s. çıxış edirlər.

Rollann diapazonu vo miqdan insanin daxil olduđu münasibət •ahelərinin - sosial qruplann vo foaliyyot növlərinin diapazonu vo miqdan ilo miioyyon olunur. Əgər bir adam 5 qrupun, digəri 7 qrupun üzvüdürsə, onlardan birincisi miivafiq miinasibotlor sahəsində 5 rolda, ikincisi isə 7 rolda çıxış edir. Bəs, bu rollann mahiyyəti nə-dən ibarətdir? Comiyyotda insanin rol davranışı no ilo miioyyon olunur? insamn rol davranışının osas qanunauyğunluqlarını no ilo izah etmək olar?

Xarici ölkələrdə rol nozoriyyosi tərəfdarları (C. Mid, C. Moreno və b.) Şekspirin bu sözlərini dönə-dönə iqtibas gətirirlər. Onlar bu zaman teatr aktyorları ilə comiyyot iizvləri arasında mxtəlif ox-şar cəhətlərə diqqət cəlb edirlər: aktyorlar miioyyon rol ifadə edə, comiyyot iizvləri miioyyon mövqə tuturlar; aktyorlar pyesin mötni-nə osaslanırlar, comiyyot iizvləri miivafiq normalan gözləməlidir-lər; bir aktyor başqa aktyorun oyununa reaksiya göstərməlidir, comiyyot iizvləri isə bir-birlərinə reaksiyalanı qarşılıqlı surətdə nozoro almədir...

İlk baxışda bu bənzətmələr bəlkə də töbi görünmür, bununla bəla onlar Şekspirin sözlərinin monasımı dəqiq ifadə edirlər. Xarici ölkələrdə rol nozoriyyosi tərəfdarları bu baxımdan çoxlu faktlar toplamışlar, lakin onlar öz-özlüyündə maraqlı olan bu faktları comiyyot haqqında yanlış təsəvvürlər arasında izah edirlər. Həmin psixologiya **iicini** sosiyyəvi olan iimumi metodoloji səhv onun rol nozoriyyosində də aydın nozoro cərpər. insamn rol davranışına və- 185 rillən tələblər mahiyyət cətilə obyektiv sosial-tarixi şəraitlə **m** əyyən olunur. Bəzi rol nozoriyyosi nümayəndələri möhz bu cəhəti inkar edə.

Mosolun, rol nozoriyyosinin osas nümayəndələrindən biri olan C. Morenonun fikrinə, sosial təşkilat insanların davranışını möh-dudlaşdırən və ona istiqamət verən rollar şəbəkəsindən ibarətdir. Terminlərə diqqət yetirək: Moreno comiyyot termini ovozina «soşial təşkilat» terminindən istifadə edir. Burjua sosioloqları çox vaxt bu məqsədlə «sosial institut» terminindən istifadə edirlər. iki cəhətə də qeyd edə. Rol nozoriyyosinə gərə: a) sosial təşkilat rollar şəbəkəsindən ibarətdir; b) insanların davranışı miivafiq rollarla miioyyon olunur. Rollar insanların davranışını bir tərəfdən məhdud-laşdırır, digər tərəfdən, ona istiqamət verir. Bəs, bu zaman insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri nə ilə şərtlənir? Rollar nozoriyyosinin bəni C. Mid suala bəla cavab verir: qarşılıqlı təsirin təşkilə ağıl-dən asılıdır. Əgər ağıl rolları qəbul etmək və təxəyyüldə foaliyyətin alternativ variantları oynamaq qabiliyyətinə malik olmasaydı, fərdlər öz foaliyyətini uzlaşdırə bilməzdilər. Məlumdur ki, insanların qarşılıqlı miinasibotlarında osas, müəyyənədicə cəhət ictimai-iqti-sadi miinasibotlardır. insanlar arasında bitən digər miinasibotlar möhz onların arasında formalaşır.

ictimai həyatda istehsal prosesində insanlar arasında obyektiv surətdə yaranan real rabitə və miinasibotlar onların subyektiv mii-nasibotlarında oks olunur.

Möhz buna görə də şəxsiyyətin sosial qarşılıqlı təsiri təkcə onun rolları fənal olamətlərə gərə təsvir etmək məhdudlaşdır-məq olmaz. Şəxsiyyətin rol davranışını, hər hansı bir konkret situasiyada onun oməllərini yalnız ictimai miinasibotlar sisteminin təhlili arasında başa düşmək olar.

K. Marks göstərirdi ki, insanlar özlərinin ümumdünya tarixi dramının həm aktyorları, həm də müəllifləridirlər. Rol şəxsiyyətin bütövlükdə comiyyot, özünəməxsus ictimai təşkilat və ya konkret qrup tərəfindən miioyyon olunmuş hiiq və vəzifələrini oks edə-rir.

Rolun hiiq və vəzifələri psixoloji baxımdan onun həm də başlıca cəhətini təşkil edə. İstər insanin özünün öz roluna, istərsə də başqa adamların onun roluna miinasiboti möhz bununla bağlıdır. Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda rol davranışında aşağı-

186 dəkləri ayırmaq olar: a) rol gözləmələri və b) rol konsepsiyası (mövqeyi).

Rol gözləmələri sosial gözləmələrin xüsusi halıdır. Özünün bu Hüsusiyyətinə görə rol gözləmələri nisbətən konkret xarakter daşı-yır və miioyyon bir rol davranışının nonnaları ifadə edir.

Rol gözləmələri ikitərəfli prosesdir: hər hansı bir adam, bir tərəfdən, başqa adamlardan onların öz rollarına uyğun davranış tərzini gözləyir; miivafiq situasiyada qadının özünü, tutaq ki, anə kimi, ki-Jinin ata kimi aparacağını gözləyir. Əgər anə və ya ata özlərini ət-rafdakı adamların gözlədiyini kimi aparmırsa, onların arasında müx-ləlif formalarda konfliktlər yaranır. Atalar bu monada da «uman yerdən küsərlən» demişlər. Bəla konfliktlərə r o 1 1 a r a s ı konfliktlər deyirlər. Digər tərəfdən, hər bir adam başqa adamların hndan (daha doğrusu, onun rolundan) nə gözlədiyini bilir və özünü miivafiq rol gözləmələrinə uyğun olaraq aparır. Bu nöqtəyi-nəzər-dən rol gözləmələri sosial qrupda qarşılıqlı təsir və miinasibotlar sistemini özünəməxsus şəkildə tənzim edir.

Rol konsepsiyası rol gözləmələri ilə bəlavəsə əlaqədardır: rol konsepsiyası rol gözləmələrinin mənimlənilməsi arasında əmələ gəlir. Ləcin rol gözləməsi anlayışına nisbətən rol konsepsiyası an-layışı daha geniş anlayışdır. Rol konsepsiyası rol gözləmələrindən başqa şəxsiyyətin öz roluna və özünün sosial qrupdakı yerinə mii-nasibətini ifadə edir. Bu cəhət öz oksini rolun ifasında tapır.

Rolun ifası miioyyon bilik, bacarıq və vərdişlər tələb edir. İn-ların nöinki intellektual səviyyəsindən, emosional mədəniyyətin-dən, iradi keyfiyyətlərindən və s.-dən, həm də anatomik xüsusi-Horindən asılı olaraq hər bir rolun ifasında fərdi cəmlər omələ gəlir. Lakin bütən hallarda rol davranış

insanin öz rolunu neco ba-fa düşməsi, öz roluna vo sosial qrupdaki yerino münasiboti ilo bağ-lıdır. Bu cohoti nozoro almadan rol davranışını psixoloji cohotdon diizgiin tohlil ctmok olmaz.

3. Sosial yönümlər

Yönelişlik müasir psixologiyada geniş istifadə olunan osas an-layışlardan biridir: o, rus dilində «ustanovka» ingilis dilində isə attitude kimi ifadə olunur.

Yönlülük nedir? Golin ovvolco bir eksperimentlə tanış olaq. Tutaq ki, hər birində 25 nəfər (12 kişi, 13 qadın) olan iki qrupla

187 eksperiment uparırıq. Bunun üçün
eyni bir adam in, məsələn, A.-fotoşəklini
çoxaldırıq, qrupdakı kişi və qadınların hər
birinə on bir ədəd veririk.

Birinci qrupda eksperimentator tapşırığı aşağıdakı kimi i edir: - sizə məşhur bir cərrahm şokli verilmişdir. O, dünən beş ғm anasını ölümdən qurtannışdır. Onun portretini tosvir edin.

İkinci qrupda isə eksperimentator təlimatı dəyişir. O, tapş aşağıdakı kimi aydınlaşdırır: - sizə müxtəlif' cinayətlər törət amansız bir caninin şəkl verilmişdir. O, dünyanın beş uşağın an vəhşicəsinə həlak etmişdir. Onun portretini təsvir edin.

Birinci qrupda adamlar A.-nı cərrah kimi, ikinci qrupda isə ni kimi qavrayırlar. Buna müvafiq olaraq onlar A.-nın fotoşokillə də eyni cür oks olunmuş zəhəri görkəminə, baxışlarına və s. nı" tofif monalar verirlər. Məsələn, birinci qrupda kişi və qadınlar qə edir ki, A.-nın gözlərindən şofqot tökülür. İkinci qrupda isə kişi qadınlar göstərir ki, A.-nın gözlərindən cən yağır.

Diqqət edin: eyni bir fotosəkil iki qrupda müxtəlif cür qavrayılır. Bunu nə ilə izah etmək olar? Bu suala cavab vermək **ii**ciin eksperimentin quruluşuna diqqət yetirmək lazımdır. Eksperiment hər iki qrupda təxminən eyni plan əsasında aparılmışdır, lakin qrupları müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirsək, onların arasında bir müəhüm fərq goro bəlorik: birinci və ikinci qrupda eksperimentlər müxtəlif təlimat əsasında aparılmışdır. Eksperimentin noticəsi **da** bəlavəsito bu cəhotlə bəğli olmuşdur. Son demo, eksperimentator təlimat vasitəsilə birinci qrupdakı adamları A.-ni məşhur corrah, ikinci qrupda isə amansız cani kimi qavramağa yönəlməmişdir, yəni yönəlişlik yaratmışdır: onlar A.-ni məhz bəlo də qavramışlar.

Taniş olduğumuz eksperimentdə yönəlişliyin osas xüsusiyyəti öz oksini tapmışdır: insanda öz həyat təcrübəsi (vo ya eksperiment) prosesində cisim vo hadisələrə yanaşma torzi vo ya meyli əmələ gəlir. O, homin cisim vo hadisələri do möhz bu baxımda qavrama-ğa, onlara bu baxımda reaksiya göstərməyə, öz fəaliyyətini bu baxımda qurmağa başlayır.

Elmdo yönəlişlik anlayışı ilk dəfə 1862-ci ildə Herbert Spenser tərəfindən işlənmişdir. XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində müxtəlif psixoloji prosesləri və s. təsvir etmək üçün müxtəlif psixoloqlar (L. Lanke, Q. Müllər, T. Şuman, N. Ax, Y. Tomas, F. Zna-netsi və b.) homin anlayışdan müxtəlif mənələrdə istifadə etmişlər. Yönəlişlik haqqında ümumi nəzəriyyəni isə XX əsrdə 20-ci illərin

Bftu - **30**-cu illorin ovvəllərində görkəmli gürcü psixoloqu aka-Biuk. D. N. Uznadze yaratmışdır.

Qorb psixologiyası psixi hadisolori «vasitəsizlik postulatına» ■ostulatım latin sözü olub, siibutsuz qobul edilon miiddoa demok-Br) osason izah edirdi. Bihcviorizmin yuxanda tamş olduğumuz ■Usturunı (S - R) xatırlayın. Bu coroyana goro, stimulla (S) rcaksi-k(K) bir-birilo bilavasito əlaqədardır, yoni fordin reaksiyalan no-■Bə etibarilo guya. ancaq ona tosir göstörən stimulla miiioyyon olu-

D. N. Uznadze özünün ilk nəzəri-metodoloji osorlorında (1923 925) psixologiya elmində hökm siiron mexaniki fikirlon tonqid , ononovi empirik psixologiyadan. bihevionzmdon vo s. forqli q yeni konkret psixologiya yaratmaq vozifosini iroli sürürdü. un **iiciin** psixika vo davranışın hor hansı bir tozahurünün osasi-loşkii edon başlıca şoxsiyyot amilini tapmaq zoruri idi. D. İ. Uz-badze 20-ci illorin sonunda bu məqsədlə yönəlişlik anlayışından is-■ade etmoyo başladı, on başlıcası iso homin fenomeni öyronmək İçuri xususi Usui kəşf etdi. O, ovvolco, mosolon, psixologiyada ■Şcrpante illüziyası» adi ilo molum olan illuziyadan istifado etdi. Homin illiiziyamn mahiyyoti aşağıdakından ibarotdır: muxtolif co-Blli, lakin müxtolif ölçülü iki cisimdon kiçik olanı ağır görünür. D. N. Uznadze bu model osasında yönəlişliyi tosbıt etmok iiciin ma-laqli iisul toklif etdi: cksperimentator tocrübədə iştirak edon adamlara tutaq ki, A.-ya, S.-yo vo ya N.-ya iki miixtolif böyüklükdo olan far verir, onlan miıqayiso edib hansinin böyük olduğunu müəyyən-fcşdirməyi xahiş edir. Təcrübo 5 dofo eynilə təkrar olunur. Bundan Monra cksperimentator A.-ya vo yaxud N.-ya eyni böyüklükdo olan ıki şar verir vo onlan miıqayiso etmoyi xahiş edir. Molum olur ki, lacriibodo iştirak cdonlorin. demok olar. hamısı eyni böyüklükdo olan şarlan muxtolif böyiıklükdo olan şarlar kimi qavrayirlar. Bu onunla olaqodardir ki, tocriibonin birinci morholosindo adamlar farları qeyri-bərabor şarlar kimi qavrayirlar vo onlarda buna miıva-■q yönəlişlik omolo golir: belo yönəlişliyə tosbıt olunmuş yönəliş-llk deyilir. Tocriibonin ikinci morholosindo toklif olunan borabor farlan onlar əwolcə yaranmış yönəlişlik baxımında qeyri-bərabər pırlar kimi qiymətləndirirlor.

Bu üsul yönəlişliyin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün klassik üsul hesab olunur. D. N. Uznadze və onun əməkdaşları sonralar tanış olduğumuz eksperimental model əsasında yönəlişliyi öyrənmək

üçün muxtolif metodikalar işləmiş, muxtolif sahələrdə (gö eşitmə və s.) yönəlişliyin tosirini bütün aydınlığı ilə göstərən d eksperimental faktlar miiyyon etmişlər. Dünya psixoloji odəbi yatında bu faktlar yüksək qiymətləndirilmiş, məşhur İsveç psixo' qu Jan Piajc onları «Uznadze cTektı» adlandırmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, D. N. Uznadze özünün əs- cksperimental tədqiqatlarınm noticolorini ümumiləşdirərək, yəlişlik haqqında orijinal ümumpsixoloji nəzəriyyə yaratdı. Bu nə: riiyyənin nüvəsini belo bir müddəə təşkil edir ki, şüurun mozmunu vo ya hor hansı bir davranış aktı yönəlişliklə şərtlənir. Yönəlişlik yarandıqdan sonra insanm mental (idrak) vo horoki fəallığımın iimumi istiqamotini vo onlann reallaşmasının konkret xiisusiyyotlorini miiyyon edir. Bu onun sayosindo miimkiin olur ki, yönəlişlik özünoməxsus psixi rcalhq kimi fəallığı məqsədyönlü surotto hoyata keçirmək üçün zoruri olan daxili vo xarici şərtləri özündə birləşdirir.

Bələliklə do D. İ. Uznadze iki tərkibli - stimulye-reaksiya (S - R) - davranış modelinii oksino olaraq aşağıdakı üç tərkibli davranış modelini irəli sürdü: stimulye - yönəlişlik (ford) - reaksiya (S - O - R).

Mosolonin belo qoyuluşunun noinki nozori, hom do metodoloji ohomiiyyoti var idi. Davranışın üçtərkibli tohlili sxemi ononovi psixologiyada, o cümlədon biheviormdə hökm sürən mexanizmi aradan qaldınnağa imkan verirdi. Homin sxemə görə fordin reaksiyası təkcə ona təsir göstərən stimulla deyil, hom do xarici alomm tosirilo onda formalaşmış yönəlişlik hah ilo şərtlənir. Yönəlişlik insanın bütöv psixi haloti kimi mühitlə davranış, miihitlə şüurun ola-qosini sortlondirir.

Yönəlişlik hah neco omolo gəlir? Yönəlişlik nəzəriyyəsinə **g**oro fordin psixi fəallığının iimumi sxemi aşağıdakı kimidir. Gerçəklik insana bütöv sistem kimi tosir gostorir, o da homin təsirlərə bu töv sistem kimi cavab verir. Fordin tolobatlanmn hamisi eyni vaxtda vo eyni şəkildə tozahir etmir. Bir situasiyada onun tutaq ki, A.-ya, başqa momentdo iso S.-yə tolobati tomin olunur. Yönəlişlik do elo bu zomindo - fordin miiyyon bir tolobatinin miivafiq situa-siya ilo uzlaşması (birləşməsi) zəminində omolo gəlir. Akademik D. N. Uznadze yönəlişliyi «subyektin bütöv dinamik voziyyoti», «тнoуyөп активлиyə hazırlıq hah» kimi xarakterizə edərək gostorir-di ki, o, «iki amillo: subyektin tolobati vo miivafiq obyektiv situa

Tolobatlar

Yönəlişlik

Davranış

Situasiya

Şəkil 29. Yönəlişliyin əmələ gəlməsi prosesi.

ya ilə şərtlənir>. Bu qanunauyğunluğu sxematik surotto aşağıda-I kimi tosvir ctmək olar.

Şəkil 29-da yönəlişlik haqqındakı nozoriyyonin osas mozmunu ado edilmişdir. Bu o deməkdir ki, yönəlişlik halında situasiya prçoklik) fordin tolobatları baxımından oks olunur. Yönəlişlik nəhən foallığının əsasını təşkil edir. Buna görə do miivafiq şərait-ə fordin davranışı məqsədyönlü xarakter daşıyır.

Yönəlişliyin müxtəlif növləri vardır. Onlardan biri sosial yono-slik adlanır. Golin, ovvolco, «sosial» ifadəsinə diqqət yetirək. Bu-ıda söhbət insanlarda sosial gerçəklik hadisələri ilə miiinasibot sa-osindo omolo gələn yönəlişlik haqqında gedir.

Bu o deməkdir ki, yönəlişliyin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz sas xiisusiyyotlorinin hamisi sosial yönəlişlik üçün do səciyyəvi-ir, lakin sonuncu sosial hadisələrlə bağlı olduğu üçün daha miirok-ub xarakter daşıyır vo özünün miiyyon xiisusiyyotları ilo yono-sliyin digər növlərindən fərqlənir.

Bizə artıq molumdur ki, insan şəxsiyyət kimi muxtolif sosial uinasibotlorə daxil olur: o, ailonin, dostlar qrupunun, miiyyon bir İkonin, qrupun vo digər toşkilatların üzvüdür. O, ifadə etdiyi rol-ir vasitəsilə sosial qrupun sorvotlorini monimsoyir, voton, mono-ı /onginlik, pul, xoşbəxtlik, yaradıcılıq vo s. haqqında tosovvir vo nlayislərə yiyələnir. Bu prosesdo insanda muxtolif sosial yönəliş-ir omolo gəlir vo onun fəallığının istiqamotini miiyyon etməyə eşləyir.

Sosial yönəlişliyin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün psixoloq-ır «Lapyer paradoksuna» miiiraciət edirlər.

1934-cu ildə amerikalı psixoloq Laper aşağıda təsvir olunan məşhur eksperimenti aparmışdır. Laper bildirdi ki, Amerikada məh mənzərəyə sahibləri çinli qonaqları xoşlamır və onlara öz otellərin yerini cərrahə istəmərlər. Bu neqativ xarakterli sosial yönəlişlik surətdə özünü necə göstərir? Laper homin sualını aydınlaşdırmaq üçün iki çinli tələbə ilə səyahətə çıxdı. Onlar ABŞ-ın müxtəlif yerlərində 252 otelə getdilər. Yalnız bir oteldə qonaqlara yer verməli idilər. 251 oteldə isə onları xidmət standartlarına müvafiq surətdə normal qəbul etdilər. Laperlə çinli tələbələr arasında fərq qoyuldu və onlara cəmi şəkildə xidmət göstərildilər.

Səyahətdən iki il sonra Laper 251 otelin hər birinə məktub müraciət etdi. O, məktubda otel sahiblərinə belə bir sualı verməyi xahiş edirdi: "gənc bir oğru homin iki çinli tələbənin müşayiəti ilə otelə təşrif buyursa, onları yenə də əvvəlki kimi qonaq vəzifələri qarşılayarlar? 251 otelin ancaq 128-dən cavab alındı. Onlardan yalnız birində rədd qəbul edildi. Otel sahiblərindən 52% i rədd cavabı, qalanların 47%-i isə qəbul-müəyyən cavab verməli idilər.

Məktublara cavablanmış cavablarda məh mənzərəyə sahiblərinin cəmi ləzi xoşlamaması aydın şəkildə özünü göstərirdi. Halbuki soya zamanı onlar özlərini başqa cür aparmış, Laperi və çinli tələbələri normal şəkildə qəbul etmişdilər. Laper bu faktları şərh edərkən belə nəticəyə gəldi ki, çinlilərlə münasibət sahəsində məh mənzərəyə sahiblərində yaranmış sosial yönəlişlik onları real davranışları arasında uyğunsuzluq vardır.

Sosial psixologiyada «Laper paradoksu» adlanan bu nəticə müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olundu. Onlardan biri ilə tanış olaq.

Müəyyən edilmişdi ki, sosial yönəlişlik (attitude) cəmi tərkib quruluşuna malikdir. Bunu sxematik olaraq belə ifadə etmək olar (şəkil 30).

Kognitiv cohot obyekt haqqında biliklərdən, qiymətcisi hökm və mülahizələrdən ibarətdir. Affektiv cohot insanın müvafiq obyekt və ya hadisə ilə bağlı hisslər sistemini ohatır. Sosial y" nolişliyin davranış tərofisi isə insanın obyektə real (monfi və ya müsbət) omolları kimi özünü göstərir.

«Laper paradoksundan» biz on yaxşı halda sosial yönəlişliyin iki komponentini müşahidə edirik (şəkil 31).

Bözi psixoloqlar «Laper paradoksu»nu bu baxımdan təhlil

192

Affektiv
Kognitiv
(emosional) Davranış (konativ)

Şəkil 30 . Sosial yönəlişliyin üç tərkibli quruluşu.

Kognitiv

Şəkil 31. «Laper paradoksunun» sxematik təsviri.

edərək belə nəticəyə gəlmişlər ki, müxtəlif situasiyalarda kognitiv və ya affektiv cohot daha aydın təzahiri edər bilər, bundan asılı olaraq müxtəlif situasiyalarda nəticədə müxtəlif olmalıdır.

Bu mülahizələr nə qədər maraqlı olsa da, onlar «Laper para-doksu»nın mahiyyətini izah etmir. Qarşıya sual çıxırdı: sosial yo-nolişlik hansı şəraitdə real davranışda ifadə «olunur, hansı şəraitdə isə ifadə olunmur?

«Laper paradoksu»na biz həyatda müxtəlif formalarda tez-tez rast gəlirik. Çox vaxt adamlarda bu və ya digər formada sosial yo-nolişlik omolo gəlir. Lakin o, homin yönəlişliyi müvafiq surətdə horokot etmir. Bəs, bunu nə ilə izah etmək olar? Sosial yönəlişlik hansı formada təzahiri cəmi etsin, bu və ya digər dorocoda insan-la bağlıdır. Biz, hətta hər hansı bir adamı «pis adam» kimi qavradıqda, çox vaxt onunla «pis adam» kimi rəftar etmirik. Gözümüzü gözünə sataşanda nədə isə təəddüd edirik, nədə isə güzəştə gedirik, nəyi isə üzünə vurmuruq; əbəz yeri demirlər ki, «üz üzünə uta-nar», «üz otdəndir», «istəyənin bir üzü qara, vənəyonun hər iki üzü qara», «qarıya gələn qovmazlar» və s.

Əgər belədirsə, onda insanın real davranışı hansı şəraitdə həz sosial yönəlişliyi müvafiq surətdə qurulur?

«Laper paradoksu» bu suala cavab vermir. Nəzərdən keçirdi-yimiz atalar sözlərində də homin fakt ancaq ümumi şəkildə qeyd olunur. Halbuki insanların sosial davranışını psixoloji cohotdən diizgiin izah etmək üçün homin sualını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Yönəlişliyin prinsipli sxemi artıq bizə məlumdur (bax: şəkil 29). Sosial yönəlişliyin mahiyyətini onun əsasında ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 32).

Akademik D. N.Uznadzenin sözləri ilə desək, tələbat və həmin tələbat müvafiq situasiya yönəlişliyin müəyyən istiqamətdə təzahiri etməsi üçün zəruri şərtədir. Əgər situasiya və tələbatlar insana birlikdə təsir etmirsə, yönəlişlik əmələ gəlmir və gələ də bilməz. Bu cohot sosial yönəlişlikdə də bitin aydınlığı ilə özünü göstərir.

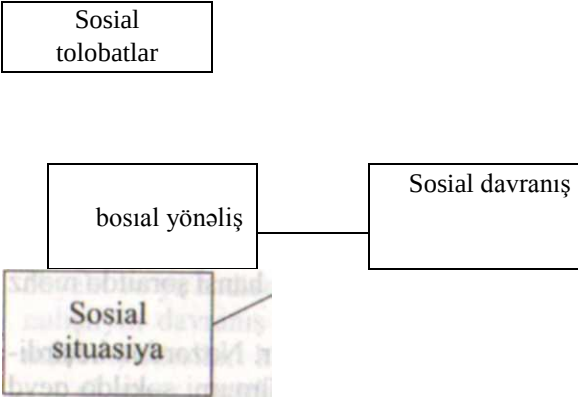
Sosial yönəlişlik də xarici və daxili amillərin, sosial tələbat və müvafiq sosial situasiyanın birgə təsiri zəminində omolo gəlir.

Sosial situasiya müərkəb anlayışdır. Onu təkcə iki və ya daha çox adamın qarşılıqlı olaqəsi kimi başa düşmək olmaz. Adamların ifadə etdikləri rollardan, onların münasibətlərindən, sosial normalar, gözəlmələr və qadağanlardan asılı olaraq sosial situasiya yeni xüsusyyətlər kəsb edir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, sosial yönəlişliyin davranışda təzahiri etməsi sosial situasiyanın həz bu xə-

Affektiv

rakteristikalan ilo bilavasito bağlıdır. Mosolon, miioyyon edilmiş-dir ki, insanin rolu ilo münasibətlərinin bir-birino uyğun golmosi sosial yönəlişliyin davranışda təzahüretməsinə şortləndirən amil-lərdən biri vo bolko do ən başlıcası kimi nozərdon keçirilə bilər. Bu baxımdan M. L. Qomelaurinin eksperimental todiqatlarından biri ilə tanış olaq.

Eksperimentdə 20 prokuror, 20 vəkil iştirak etmişdir. Onlan hüquq pozğunluğuna aid muxtolif hadisələrlə (alverçilik, qatilin gizlədilməsi, avtomat telefonun sındırılması, adamöldürmə, oğur-luq, qoruq yerində ovçuluq və s.) tanış olmuşlar. İstər prokurorlara, istərsə do vəkilləro alverçilik etmiş, qatili gizlətməmiş vo ya avtomat

Şəkil 32. Sosial yönəlişin prinsipial sxemi. 194

telefonu sındırmış hər hansı bir adamın əməllərini 10 ball sistemi Ozro qiymətləndirmək təklif olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl, bir məsələyə diqqət edək. Eksperiment nə üçün prokuror və vəkillər üzərində aparılmışdır? Görəsən, bu, tələffüz belə alınmışdır? Şübhəsiz ki, yox. Eksperimentin əsas qə-yyəsi möhz həmin faktla bağlıdır. Mosolonin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, prokuror vo vəkil bir-birino əks olan rollardır: prokuror ləvlət ittihamçısıdır, qanunu müdafiə edir, vəkil isə möhkəmo pro-eesində müttəhimin niimayəndəsidir, onu müdafiə edir. Görəsən, onlar eyni hiiquq pozğunluqlarını necə qiymətləndirirlər?

Eksperiment aşağıdakı kimi aparılmışdır: 1 - c i m ə r h ə - l o d o istər prokuror, istərsə do vəkillər müvafiq hiiquq pozğun-luğu halına öz rol mövqeyinə əsasən qiymət verirlər. Miioyyon edilmişdir ki, eyni bir hiiquq pozğunluğunu prokuror vo vəkillər muxtolif şəkildə qiymətləndirirlər. Prokurorların verdikləri qiymətlər 7,1 bala, vəkillərin qiymətləri isə 4,14-ə bərabərdir.

2 - c i m ə r h ə l ə d ə prokurorlara müvafiq hiiquq poz-ğunluğu halını vəkil kimi, vəkilləro isə prokuror kimi qiymətləndirmək təklif olunur. Aydın

mosolodir ki, pəso rolunu dəyişmək vətindir. Eksperiment prosesində do bu çətinliklər özünü göstərir-di: eksperimentdə iştirak edənlərin hamısı bilavasito prokuror vo vəkil vəzifələrində işləyirdilər, Lakin eksperimentin başlıca qayə-si do möhz 2-ci mərhələ ilə bağlı idi. 2-ci mərhələdə prokuror vo vəkillərin rolları dəyişilir, eksperiment şəraitində prokuror vəkilo, vəkil isə prokurora çevrilir. Amma nozəro almaq lazımdır ki, eksperiment şəraiti xəyalı xarakter daşıyır: bu zaman adamların rolu dəyişilsə do, onların cinayət pozğunluğu hələ münasibətlərinin mütləq monada dəyişildiyini güman etməmək, şübhəsiz ki, səhv olar-di.

Göründüyü kimi, eksperiment ələ təşkil olunmuşdur ki, möhz onun 2-ci mərhələsində, prokuror vo vəkilləro öz rollarını dəyiş-mək təklif edildikdə, rollar münasibətin bir-birilə uyğunlaş-uyuşma-ması (uyğun gəlib-gəlməməsi) faktı üzə çıxmalı idi.

Eksperiment prosesində bu cəhət bütün aydınlığı ilə özünü göstərdi: prokurorların 7, vəkillərin isə 6 nəfəri müvafiq hiiquq pozğunluğu hallarını əks rol baxımında qiymətləndirməkdən imtina etdi. Onlar bunu aşağıdakı kimi əsaslandırılar: «Мəні özümü vəkil kimi təşəvvür etmək istəmiyəm, heç vaxt vəkil işləməmişəm, mən hüquq pozğunluğu hallarını vəkil kimi qiymətləndirmə bilməyərəm». «Прокигогип işi vəkilin işindən qat-qat çətin olsa da, mən vəkil olmaq istəməydim, mən cinayəto vəkil gözü ilə baxa bilməyərəm». «Мəні 16 il prokuror olmuşam, müstərtiq, hakim işləmişəm, vəkil do işləməli olmuşam... Vəkil işləyəndə do özümü qolbən prokuror kimi hiss etmişəm. Xüsusilə ilk vaxtlarda mənim üçün çox çətin idi, mən özimdə do canını müdafiə etməyi əməlli-baş-ı öyrənməmişəm. Bu adamdan böyük səy tələb edir».

Bu materialları diqqətlə təhlil etməək üçün bir məsələni qeyd edək: eksperimentdə iştirak edən adamların hamısı müvafiq cinayət pozğunluğu hallarını istər prokuror, istərsə do vəkil rolunda qiymətləndirmək üçün kifayət qədər biliyə malikdirlər. Bəs, onların bir qismi nə üçün rolunu dəyişməkdən imtina edir? Mosolo ondan-ıdır ki, hiiquq pozğunluğu hələ bilik əsasında deyil, hiiquq pozğun-luğuna yaranır.İş münasibət (bizim misalımızda: prokuror vo vəkil münasibəti) əsasında qiymətləndirilir. Oğor münasibət formalaşır davamı münasibətə çevrilirsə, hətta xəyalı situasiya belə rolu do-yişmək, yeni rol qəbul etmək üçün başlıca maneəyə çevrilir: bu zaman bozi prokurorlar vəkil rolunu. bozi vəkillər isə prokuror rolu-nu qəbul etməkdən imtina edirlər. Sosial rollar sosial münasibətin uyğunlaşması (bir-birino uyğun golmosi) sosial yönəlişin əməli golmo-si üçün əsas sort loy don biridir. Eksperimentin nəticələri əslən surətdə göstərir ki, insanın sosial rolu ilə sosial münasibətləri bir-birilə uzlaşdıqda, sosial yönəlişliklər bilavasito davranışda ifadə olunur: o, bu vo ya digər istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Oğor sosial rollar sosial münasibət bir-birinə uyğunlaşmırsa, sosial yönəlişlik bu zaman ancaq kognitiv vo ya affektiv səviyyədə

ifado olunur (bax: şəkil 31), insan bu və ya digər sosial hadisəni müəyyən baxımda qavrayır, ona uyğun hisslər keçirir, lakin Laperin eksperimentində olduğu kimi, müvafiq sosial yönəlişə əsasən hərəkət etmir.

Beləliklə, biz sosial yönəlişliyin əsas qanunauyğunluqlarından birini aydınlaşdırdıq. Gəlir, indi də, bu baxımdan Laper paradoksu təhlil edək.

Birinci cəhət. Laperin eksperimentlərində mehmanxana sahiblərinin cinillərə münasibətilə onların rolları bir-birinə uyğundur və uyğuna da bilməz. Onlar çinli tolobovlara mənli mü-nasibət bəsləyirlər. Lakin, bununla bəla, biznes mehmanxana sa-hibləri üçün daha hündür ohümüyətə malikdir. pul qazanmaq onların həyatının mənəsini təşkil edir. Əgər oteldə çoxlu yer varsa və biznes mehmanxana sahibi üçün birinci dərəcəli ohümüyətə m-

196

likdirsə, bu zaman aydın məsələdir ki, o, öz münasibətində asılı Olmayaraq çinli tolobovlara yer verə bilər.

İkinci cəhət. Laperin eksperimentləri öz-özünüdə Ho qədər maraqlı olsa da, onda doqquz növrə ahlmayan çoxlu ko-nusət vardır. olində isə eksperiment müəyyən mənada diizgiin planlaşdırılmamışdır.

Əgər Laper eksperimenti əşğıdəki kimi planlaşdırsa idi, onun notiosi də başqa cür olardı: tutaq ki. oteldə ancaq iki boş yer vardır. Otelo əyni vaxtda iki amerikalı və iki çinli tolobo gəlir yer almaq istəyir. Mehmanxana sahibi bu zaman necə hərəkət edirdi? Aydın məsələdir ki, o, özüünün sosial yönəlişinə müvafiq olaraq yə-r-i amerikalı tolobovlara verər. çinli tolobovları isə rədd edirdi. Bu onunla izah olunur ki, həmin situasiyada mehmanxana sahiblərinin rolunun sosial münasibətləri ilə əlaqəli uyuşur.

Üçüncü cəhət. Laperin eksperimentləri iki mürəkkəb təşkil olunmuşdu. Lakin onların notiosi bir-birinə uyğun gəlmir: birinci mürəkkəb 252 mehmanxana sahibindən 251 növrü çinli tolobovlara yer verirdi halda, ikinci mürəkkəbdə 128 növrədən 1 növrü suala müəyyən cavab vermişdi. Bunu nə ilə izah etmək olar? Məsələ odədir ki, eksperimentin birinci mürəkkəbində çinli tələbələr otelo Laperlə, yəni amerikalı ilə birlikdə gəlmişdi-lər. Görəsən, bu faktın eksperimentin notiosi **iicüin** ohümüyəti ol-muşdurmu? Atalar demişlər, iiz-iizdən utanar. Eksperimentin ikinci mürəkkəbində çinli tələbələr bilavasitə iştirak etmir. Mehmanxana sahibləri suala təkliddə cavab verirlər. Bu situasiyada onların böyük oksoriyyəti eksperimentin birinci mürəkkəbindən fərqli olaraq çinli tolobovlara yer verməkdən imtina edirlər.

Beləliklə. biz sosial yönəlişliyin bözi xüsusiyyətləri ilə tanış olduq. Onları təhlil edərək sosial yönəlişliyin istiqamətinə, mən-münəna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sosial yönəlişliyin istiqaməti, onun pozitiv və ya neqativ olması müxtəlif amillərlə şərtlənir. Xə-yir, şəor, ədalət, xoşbəxtlik, gözəllik, azadlıq və s. haqqındakı ictimai idəmlər və sorvətlər onların icarəsində xüsusi yer tutur.

Uşaqların ictimai təcrübəyə yiyələndikləri onlarda ictimai idəmlər və sərvətlərin qaydında təsəvvirlər formalaşır. Həmin təsəvvirlər onların 1 övü təcrübəsində möhkəmlənir. sorvət həyatinin mühiim tərkib hissəsi lə çevrilir: şəxsiyyət, bir tərəfdən, cəsim və hədsələ-n bu idəmlər və sorvətlər baxımından qiymətləndir, digər tərəfdən, öz həyatını onların əsasında qurur, öz həyatının mənəsini hə-

197

min idəmlər və şənətlərin təntənəsində axtar. Sərvət həylləri-nin, əxlaq normalarının inkişaf etməməsi infantilizmin başlıca əla-mətlərindən biridir.

4. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri onların bir-birini qavraması və anlaması prosesində formalaşır inkişaf edir.

Ünsiyyət insanların bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayışın bu növü psixologiyada **s o s i a l p e r s e p s i y a** (latınca **s o s i a l i s** - ictimai, **p e r s c p t i o** - qavrayış deməkdir) adlanır.

Sosial perspsiya termini psixologiyada 40-cı illərin (XX əsr) ortalarından etibarən işlənilməyə başlanmışdır. Əvvəlcə bu təminlə qavrayış prosesinin sosial amillərlə şərtlənməsi faktlarını ifadə edirdilər. Məsələn, Amerika psixoloqu C. Bruner bir tədqiqat zamanı uşaqları kasıb və dövlətli uşaqları olmaq üzrə iki qrupa bölüb onlara dəyəri bir neçə qəpik olan xırda pul göstərdi. O, uşaqlara təklif etdi ki, pulun diametrinin nə qədər sm, olduğunu müəyyən etsinlər. Qəribə bir mənzərə alındı: tutaq ki, pulun diametri 3 sm, idi. Lakin, ilk baxışda nə qədər təəccüblü olsa da, uşaqlar pulun diametrini bəla qavramadılar. Varlı uşaqları pulun diametrinin, tutaq ki, 2 sm, kasıb (fəhlə) uşaqları isə 5 sm olduğunu təsdiq etdilər. Məsələnin mahiyyəti çox sadə idi: varlı uşaqlarının nəzərində xırda pul heç nə idi, buna görə də həmin pul onların gözündə çox kiçik görünürdü, halbuki kasıb uşaqlar üçün göstərilən pul «əməlli-başlı dəyər» malik idi, buna görə də pulun diametri onlara olındə olduğundan çox böyük görünürdü. C. Bruner bəla faktları sosial perspsiya tennini ilə təhlil etməyə başladı. Lakin, tezliklə məlum oldu ki, sosial perspsiya termini öz-özünüdə nə qədər maraqlı olsa da, onun bu mənada işlənilməsi məqsəduyğun deyildir.

Əvvəla, psixologiyada bəla faktları ifadə etmək üçün əynca apperpsiya¹ tennini vardır.

Digər tərəfdən, təkcə qavrayış deyil, həm də bitinin psixi proseslər (həfizə, təfəkkir və s.) də sosial amillərlə şərtlənir. Əgər bu mənada sosial perspsiya termini təbiiq ediləydi, onda istə-i

'Apperepsiya (latınca ap<ad+perseptio qavrayış demokdir) - qavrayışın insanın keçmiş təcrübəsindən, psixi fəaliyyətinin ümumi məzmunundan və fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmasına deyilir.

198 müddət digər psixi proseslərin də sosial amillərlə şərtlənməsini ifadə etmək üçün xüsusi terminlər yaratmaq zərurəti meydana çıxardı.

XX yüzilliyin 50-ci illərində, elmi-texniki tərəqqinin geniş VII-N.4 kəsb etdiyi bir şəraitdə insan amilinin əhəmiyyəti daha da artır-dı insanın insan tərəfindən qavranılması məsələləri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Fiziki cisimlərdən fərqli olaraq insanın qavranılması nəinki elmi, həm də böyük praktik əhəmiyyətə malik olan məsələ kimi meydana çıxırdı. Əvvəlcə insanın qavranılmasını sosial obyektin qavranılması adlandırdılar, lakin sonralar qavrayışın bu növünü sosial persepsiya kimi ifadə etməyə başladılar. 70-ci illərdə terminin ohatdığı məsələlər daha da genişləndi. Hal-hazırda sosial persepsiya termini ilə 3 nisbətən müstəqil prosesi -fəxsiyyətlərarası qavrayış, insanın özünüqavraması və qruplararası qavrayışı nəzərdə tuturlar.

Sovet psixologiyasında sosial persepsiya sahəsində əhatə edilən ilk tədqiqatlar insanın insan tərəfindən qavranılması və qiymətləndirilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Onların nəticələri A. A. Bo-dalevin «İnsanın insan tərəfindən qavranılması» (Leningrad, 1965) adlı monoqrafiyasında ümumiləşdirilmişdir.

Qərbi psixologiyasından fərqli olaraq sovet psixologiyasında sosial persepsiya proseslərinin xüsusiyyətləri müxtəlif sosial qruplarda birgə fəaliyyət şəraitində öyrənilir, başqa sözlə, onlar sosial-prinsipial prinsiplər əsasında təhlil edilir. Bu baxımdan sosial persepsiya prosesləri aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq olunur:

- qrup üzvlərinin bir-birini qavraması;
- qrup üzvlərinin başqa qrup üzvlərini qavraması;
- insanın özünü qavraması;
- insanın öz qrupunu qavraması;
- insanın «başqa» qrupu qavraması;
- qrupun öz üzvlərini qavraması;
- qrupun başqa qrupun üzvlərini qavraması;
- qrupun başqa qrupu (və ya qrupları) qavraması.

Göründüyü kimi, sosial persepsiya prosesləri çoxəhatəlidir, lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, onun əsas məsələlərinin biri, bəlkə də ən əsası insanın insan tərəfindən qavranılması-II və anlaşılmasıdır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, sosial persepsiya sayəsində şəxsiyyət edən insan surətləri iinsiyot prosesinin və birgə fəaliyyətin tənzim edilməsində mühüm rol oynayıyır. Adı bir situasiyanı xatırlayaq. Tutaq ki, biz kimdən isə saatın

199 nəfər olduğunu soruşmalıyıq. Yaxınlıqda iki adam vardır. Biz onların hər ikisini yaxşı tanıyıyıq; onlardan biri mədəni adamdır, o biri-si hoddindən artıq kobuddur. Biz, onların ikisinə də eyni şəkildə müraciət edərikmi? Şübhəsiz ki,

yox. Hətta çox vaxt ikinci halda imkan daxilində kobud adamdan söz soruşmaq belə istəmirik. Bu vaxt müxtəlif adamlarla ünsiyyətimizin xarakteri, ilk növbədə, onlar haqqında məlik olduğumuz təəvvürlərlə müəyyən olunur.

Sosial persepsiya sahəsində əhatə edilən müxtəlif tədqiqatlarda şəxslərin müəllimi, oğlanların qızları, boksçunun rəqibini, taksidən sürücüsünün piyadını və s. qavramasına aid xeyli maraqlı faktlar müəyyən edilmişdir.

Psixoloji tədqiqatlar (A. A. Bodalev və başqaları) göstərir ki, insanlar bir-birini qavrayarkən adətən 3 cəhətə: a) fiziki siması; b) ekspressiv (ifadəli) davranışı; v) geyim xüsusiyyətlərini qavrayırlar.

İnsanlar bir-birini qavrayarkən adətən zahirə görkəminə: «boy», «göz», «saç». «qas», «bədəni» və s. kimi atributlarına diqqət yetirirlər. Bu, qanunauyğun cəhətdir. İnsanın fiziki simasının elementləri olduqca çoxdur. Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanın insan tərəfindən qavranılması prosesində onların hamısı eyni dərəcədə rol oynamır. Bu baxımdan bəzi elementlərin. xüsusilə «saç», «göz», «burun», «dodaqlar» və s. əhəmiyyəti daha böyük-dür. Onlar insanın insan tərəfindən qavranılmasının istinad elementləri - olamotlarıdır. insanın insan tərəfindən qavranılmasında insan elementlərinin hamısı iştirak etməsinə də, on azı birinin iştirakı zəruridir.

İnsanların bir-birini qavramasında sifət mühüm yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, insan sifəti affektiv əhəmiyyətə malikdir. Sifətin on ifadəli olamotları ağızla göz sahəsində (arasında) yerləşir. Bu sahəyə m i m i k a z o n a s ı deyilir. İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında ekspressiv yükü bu zona-lardaşıyır. Belə ki, gülüşün ifadəsində ağız, müxtəlif emosiyaların ifadəsində isə göz sahəsi daha mühüm rol oynayır. Bu baxımdan sifət nəinki qavranılmaq üçün münasibdir, həm də sifətin ekspressiv-yası insanın halotlarını oxşatır və həmişə iinsiyoti prosesində nəzərə alınır. Hər hansı bir adam başqasının sifətini təsvir edərkən sifətin forması, gözlərin rəngi, bədən böyüklüyü və forması, dodaqlar, ağız, saç, çənə və s. haqqında məlumat verəndə, onları həmişə mənalandırır, saçın, gözün və dodaqların təkrarlanmaz xüsusiyyətləri arasında insan psixologiyasının sirrlərini axtarır. Kişilərə nisbətən qadınlar bu cəhətdən daha yaxşı nəticə göstərirlər.

Bir tədqiqat zamanı diktorun artikulyasiyasının (onun ki-noplyonkaya çəkilmiş çıxışı səssiz nümayiş etdirilir) və səssiz lillərin qavranılması şəraitində normal və zəif eşidən kişi və qadınların, eləcə də oğlan və qızların sözləri tanıması xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Eksperimental surətdə müəyyən edilmişdir ki, hər iki halda qadınlar (qızlar) şəfahi nitqə kişilərə (oğlanlara) nisbətən daha yaxşı qavrayırlar: canlı artikulyasiyaya görə sözləri daha yaxşı qavrayan qadınların miqdarı kişilərə nisbətən 1,9 - 2,2 dəfə, sos-liz filmlərə görə isə 2,6 - 3,7 dəfə çox olmuşdur.

Artikulyasiyada müxtəlif nitq üzvləri iştirak edir. Onların iştirakında dodaqlar xüsusi rol oynayır. «Fikrin dodaqlara görə oxunması» tennini də müəy

bu fakti təsbit edir. Bu zaman görünən arti-kulyasiyadakı informasiyanın qavranılmasında bilavasitə mimika zonası, eləcə də vokal mimika ilə bağlı olan əlavə vasitələr, məsələn, ekstralinqvistik vasitələr (pauza, gülüş, ağlama, nitqin tempi və s.) fəal rol oynamağa başlayır. Bu aydın şəkildə göstərir ki, qadınların mimika zonası daha çox ayırd etməsi sosial persepsiyada meydana çıxan cinsi fərqlər içində miihiim yer tutur.

Miiyyon edilmişdir ki, insanın tam surəti tədrisə omlu gəlir, onun qavranması qavrayış obyektinin əks olunduğu məkən-zə-mən şəraiti ilə əlaqədardır. Məsələn, normal adamlar yaxşı görmə şəraitində onlardan 2 km arada məsafədə olan adamı ətrafdakılardan ayıra bilirlər. 1 km məsafədə onlar insanın ümumi konturlarını görürlər. 700 m. məsafədə isə başqa adamın ol və qol hərəkətləri-ni qavrayırlar. Onlar 400 m. məsafədə adamın baş geyimini, 300 m. məsafədə başını və çiyinlərini, sifət dairəsini, geyiminin rəngini, 200 m. məsafədə sifətini, özlərini, 60 m. məsafədə gözünü-ü. burnunu və bulaqlarını, 20 m. məsafədə isə bütünü xüsusiyyətlərini əks etdirirlər.

Görmə şəraitindən asılı olaraq insanın insan tərəfindən qavranılmasının göstəriciləri də dəyişir.

Fiziki simamın, ekspressiv davranışın və geyim xüsusiyyətləri-nin qavranılmasında yaş planında miiyyon fərqlər müşahidə olunur. A. A. Bodalev bu baxımdan miiyyon edilmiş qanunauyğunlu-ğu təhlil edərək göstərir ki, yaş artıqca insanlar qavrayış prosesində başqa insanın fiziki simasına aid əlamətləri daha çox ayırd edərlər. 7 - 8 yaşa nisbətən 21 - 26 yaşlarında fiziki simamın qavrayış

zamanı təsbiq edilən elementlərinin faizi, demək olar ki, 22 dəfə artır. Yaş artdıqca ekspressiv davranış daha çox əhəmiyyət kəsb edir. 7-8 yaşa nisbətən 21 - 26 yaşlarında ekspressiya xüsusiyyət-, lərinin təsbit olunması faizi, demək olar ki, 3,6 dəfə artır. Bundan fərqli olaraq, yaş artdıqca insanlar bir-birini qavrayarkən geyim xüsusiyyətlərinə daha az diqqət yetirirlər. 7-8 yaşa nisbətən 21 - 26 yaşlarında zahiri görkəmin bu cəhətinin təsbit olunma faizi 14,9 dəfə azalır.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesini təhlil edərək qavrayış subyektinə və obyektinə xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Tutaq ki, hər hansı bir tələbə təbiətin qoynunda seyrə dahi güllərə, çiçəklərə həyran-heyran tamaşa edirdi. Bu zaman gül-ci-çək (qavrayış obyektinə) üçün ona kimin baxmasını (qavrayış subyektinin), necə deyirlər, əhəmiyyəti varmı? Suahin cavabı aydındır: yox. Əgər həmin tələbə başqa bir adama, məsələn, sevdiyi qıza baxarsa, bu zaman qavrayış obyektinə (qız) qavrayış subyektinə (toloboy) növbəti ləqəbi qalmır, passiv mövqə tutmur, hətta müxtəlif yollarla ona təsir göstərir. Ümumiyyətlə, hər bir adam özünü qavrayış obyektinə kimi fərqləndirir: o, bilir ki, küçədə də, işdə də, evdə də, ticarətdə də, kafedə də ona baxan var. Adamlar öz davranış və fəallıqlarında adətən bu cəhəti nəzərə alır, başqa adamlarda öz-özləri haqqında yaxşı təəvvürlər yaratmağa çalışırlar. İnsanların bu məqsədlə istifadə etdikləri təsirli yollardan biri fizioloji maska adlanır.

Yunanca physis - təbiət, gnomon - bilən deməkdir. Bu zaman maska təbii imkanların, məsələn, zahiri görkəmin köməyi ilə yaradılır. Buna görə də ona fizioloji maska deyilir.

Fizioloji maska başqa adamı nəzərə tutur, başqa adam üçün yaradılır və əhəmiyyət zamanı qarşılıqlı təsir vasitələrindən biri ilə çevrilir. Fizioloji maskaya müvafiq etmək insan ətrafında başqa adamda ondan azı yaxşı təsirə yaratmaq məqsədilə özünün təbiətinə ona bəxş etdiyi fizioloji imkanların təsirini artırmağa çalışır. O, bu zaman yaş, cins və peso xüsusiyyətlərini adətən nəzərə alır. Gözəllik, kişilik və ya qadınlıq haqqındakı etalon və stereotiplərə müvafiq olaraq saç düzümü fəallıqlarından, kosmetik vasitələrdən istifadə edir. Bir sıra hallarda bu məqsədlə plastik cor-rahivə omiliyyətlərinə də müvafiq

edilir. Plastik corrahivədən əsasən gənə qadınlar istifadə edirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, bir

202

hallarda yaşlı adamlar da «kifir» görünməkdənsə, plastik corrahivənin əzablarına dözməyi daha üstün tuturlar. Təbii bu cəhətin özünə fizioloji maskanın insan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Fizioloji maska nisbətən statik xarakter daşıyır. Əhəmiyyətin dinamik cəhəti mimikada, jestlərdə və s. təzahür edir. İnsanların onların vasitəsilə psixoloji maska yaradırlar.

Psixoloji maska hisslərin, fikrin, rəyinin gizlədilməsini nəzərə tutur. Təbii, rüşvətxor, müftəxor, bəhtənci adamlar psixoloji maskadan məharətlə istifadə edirlər ki, bu da onlarla mübarizə işində güman edildiyindən qat-qat çox asandır. Belə adamların başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri adətən saxta xarakter daşıyır.

Başqa adamların qavranılması prosesində bu cəhətlər necə nəzərə alınır? Həmin suala cavab vermək üçün sosial təpəsiyanın mexanizmlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

İnsanların əhəmiyyət prosesində sanki bir-birlərinin davranışının psixoloji cəhətlərini «oxuyurlar»: onlar qavradıqları adamların zahiri görkəminin, ekspressiv davranışının və geyim xüsusiyyətlərinin mənasını özləri üçün aydınlaşdırır, şəxsi keyfiyyətlərini təhlil edirlər. Bu o deməkdir ki, başqa adam təbii özünün fiziki keyfiyyətlərinə (fəallıq, cinsli, yaşlı, sifətli, gözəl və s.) görə qavranılır. O, birinci növbədə, əhəmiyyətə müvafiq yer tutan, qavrayanın və əhəmiyyətin həyatında bu və ya digər rol oynayan şəxsiyyət kimi qavranılır və nəzərə alınır.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması müxtəlif amillərlə şərtlənir: fəallıq həyat təcrübəsi, yaş, cins, peso, təhsil, milliyyət, etnik mənsubiyyət və s. sosial təpəsiyaya müvafiq təsir göstərir. Lakin, bununla belə, onun ümumi qanunauyğunluqları vardır.

insanlar qavrayış prosesində bir-birlərini muxtəlif sosial etalon və stereotiplər baxımından qiymətləndirirlər. Etalon fransız sözü olub ölçü niiməsinə deməkdir (məsələn metr - uzunluq ölçüsü tələffüz edilir). İnsanlar muxtəlif fiziki obyektlərlə yanaşı sosial obyektləri də qiymətləndirərkən müəyyən etalonlardan istifadə edirlər. Sosial etalonlar muxtəlifdir. Kişilik və qadınlaşma etalonlarını buna misal göstərmək olar.

Oğlanlar (kişilər) oğlanları (kişiləri), oğlanlar (kişilər) qızları (qadınları), qızlar (qadınlar) qızları (qadınları), qızlar (qadınlar) oğlanları (kişiləri) qavrayarkən, adətən bir-birlərini bu etalonlara əsasən

203 sən qiymətləndirirlər. Aşağıdakı nümunələrdə qızların **oğlanlaşma** kişi etalonu əsasında necə qiymətləndirdiklərini aydın görmək olar. «Nazim» yaxşı oğlandır. Zəhəri görünüşü haqqında isə belə deyə bilərik. Qaraşın, qaraşıl, qara gözlüdür, çox da incə olma-yən bəzi vardır. Ağzı və **dişləri** pis deyil. Bədəni çox incədir. Əbil qızıdır...», «Ahəy mənə o qədər xoşuma gəlir. Girdi **i** kök üzə vardır. Qəhdə qəhd və xırdagözlü oğlandır. Demək o; ki, küreyi belindən **seçilmədi**», «O, irigöz oğlandır. Boyu kiçikdi Seyrək qaşları var. Ancaq xasiyyətinə söz ola bilməz...», «Zəhəri qara qaşları, mavi gözləri var. Hündür boyu onu hamıdan ayırdı. Ancaq onun bir böyük eyibi var; qulaqları yekədir. Yekə deyəndə, çox yekədir, o qədər ki, aşağı oyulur. Enli kürəkləri ona oğlan **gözlüyü** bəxş etmişdi».

1. İnsanların bir-birini qavraması prosesində **sosial stereotiplər** (yunanca stereos - möhkəm, tuqos - ad deməkdir) də öz rolunu oynayır. Stereotiplər müəyyən bir irqə, millətə, peşə-yə, etnik qrupa və s. mənsub olan adamlar, qruplar haqqında adi şüur **için** sosioloji olan təsəvvürlər kimi meydana çıxır. Bu təsəvvürlər sadə, sxematik, hətta bəzən təhrif olunmuş xarakter daşısa da, stereotipləri təkcə bilik kimi təhlil etmək olmaz. Stereotiplərin sosial obyektlər haqqında müəyyən biliklər öz əksini tapır, lakin onların əsas funksiyası heç də bununla bağlı deyildir. Stereotiplər sosial obyektlərə müəyyən münasibət yaradır. Məsələn, **münasibət** işçiləri haqqında stereotiplərdə onlar xəsis, quru adamlar kimi təqdim olunurlar. Biz yaxşı tanımadığımız hər hansı bir münasibi bu baxımdan qiymətləndirəndə ona «xəsis», «quru» adam kimi **münasibət** bəsləyirik.

Stereotiplər insanların şəxsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi əsasında formalaşır. Kitablardan, kinofilmlərdən alınmış məlumatlar, tanış adamların danışdıqları həvalətlər və s. adətən bu stereotiplərin möhkəmlənməsi üçün şərait yaradır. Onlar çox vaxt adamların bir-birini diqqətinə dərəcəsinə mane olur.

Bir müəyyən cəhətdə qeyd edək: fiziki obyektlərdən fərqli olaraq, sosial obyektlərin qavranılması emosional cəhətlərlə zəngindir. Söhbət insandan, onun təsviri heç də asan olmayan baxışlarından, şəxsiyyətinin rəngindən, əllərinin hərəkətindən, ürəyinin döyüntüsündən gedir.

Gözümlə başqa adamın gözüne baxanda... həyəcanlanıq, hətta yanırıq, dərdinə şərik oluruq, özümüzün, tutaq ki, tələffüz

204

Plerini yadımıza salıb, ona haqq qazandırırıq, «mən də onun yerinə olsam, belə edərdim», - deyirik. Bu o deməkdir ki, özümüzü onun yeri qoyuruq, başqa sözlə, özümüzlə onunla eyniləşdiririk. Psixoloji baxımdan buna **identifikasiya** (latınca identificare - eyniləşdirmək deməkdir) deyilir.

Bu prosesin ikinci **etapı** da vardır: biz başqa adamı qavrayaraq, **9** da bizi qavrayır. Sosial persepsiya qarşılıqlı prosesdir. Başqa adamlar bizi necə qavrayırlar? Bu sual hər bir adam üçün psixoloji baxımdan müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Tutaq ki, M. muxtəlif vaxtlarda xəsis qızlarına qonaq getmişdir. Xəsis qızının biri onu pərdədən ayaqdan getmiş, digər xəsis qızı isə ayaq üstə qarşılayıb oturmağa **yaxın** də göstərməyibdir. Və yaxud, o. qardaşı oğlan **ad** günündə mənəfəsli bir təfərrüatla. Hamı istəhsə ilə gəlir-ub... Görsən, M., evə qayıdanda yol boyu xəsis qızlarının onu **Ləssə** qarşılaması, ad günündə qonaqların nə üçün ələ gəlməsi haqqında fikirləşirmi? Fikirləşir. Buna psixologiyada **refleks** deyilir.

Refleksiya (latınca reflexio - geriye müraciət etmək deməkdir) **refleks** anlayışdır. Refleksiya dedikdə, birinci növbədə, insanın özünü öz daxili aləminə dərəcə etməsi, özünü tiki və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özünü haqqında mütəəmmənlərini nəzərdə tuturlar. Bundan başqa, refleksiya başqa adamların nədə münasibət bəslədi- %ini, nədə yanaşdığını, onların soni nədə başa düşdükələrini görmək **m** dərəcə etmək deməkdir. Sosial persepsiyada refleksiyadan dərəcə-şərhən biz onun sonuncu mənasını nəzərdə alırıq. Başqa adamı başa düşmək hər bir insanın soni münasibətini dərəcə etmək deməkdir. fəziyyətin bu xüsusiyyətinə görə sosial persepsiyam eyni vaxtda iki **bülmə** alınır: təsviri təsvir etmək olar: insan başqa adamı oxs etirənməklə yanaşı özünü də onun qavrayış güzgüsündə oxs olunur. Un-İtəyət prosesində identifikasiya və refleksiya vaxtda meydana Şəxir.

İnsan başqa adamın ona münasibətini dərəcə etmək üçün hər bir insanın təfərrüatı və davranışının motivlərini aydınlaşdırmaqdır. Yuxarıdakı misalları xatırlayaq: M. ikinci xəsis qızının nə üçün onu so-yuq qarşıladığını, qonaqlıqdakı adamların ona nə üçün istəhsə ilə fərdiyyətini aydınlaşdırmaqdır. Bu, sosial persepsiyamın ümumi qaydalarıdır. Müəyyən qaydalarından biridir. Müəyyən edilmişdir ki, adamlar bir-birini qavrayarkən, zəhəri əlamətlər haqqındakı məlumatlarla kifayətlənir.

205 tələffüz, zəruri surətdə bir-birlərinin davranışının səbəblərini aydınlaşdırır, aydın-aydın keyfiyyətlərə görə şəxsiyyətlərini xarakterizə edirlər.

Başqa adamların qavranılması prosesində insanın onların davranış və təfərrüatının səbəblərini və motivlərini şərh etməsinə **refleks** deyilir.

atribusiya deyilir. (Latınca causa - səbəb, attriduo - verirəm, bəxş edirəm deməkdir.) Bu monada kauzal atribusiya tenninini Azorbaycan dilində səbəbin şərhini kimi işlətmək olar.

Zahiri olamotlərə görə səbəbin miioyyon edilməsi heç də asan deyildir. Bu yolla fiziki hadisələrin səbəbinin təhlili nə qədər cə-tindir, psixoloji hadisələrin sobobini miioyyon etmək iqtidar, üçqat cə-tindir. K.Marks göstərdi ki, oğor şeylərin mahiyyəti onların «alınına yazılmış olsaydı, heç bir elmə ehtiyac qalmazdı.»

Başqa sözlə, oğor şeylərin mahiyyəti onların xarici görkəmin-də, yəni zahirində oxs olunsaydı, onda clmo ehtiyac qalmazdı. insanın insan tərəfindən qavranılması prosesində bu cohot bitirən ay-dınlığı ilə özünü gəstərir. Misal gəstəro: avtobusda orta yaşlı bir kişi yerini qadına vennok üçün ayağa dımr. Qadın iso... oturmur. Bu, gərosən, nə ilə əlaqədardır? Bolko qadın nəvbəti dayanacaqda düşəcəkdir? Bolko özünün qocalmadığını gəstərmək istəyir? Bolko kişinin bu hərəkətini «qadına sataşmaq» kimi başa düşür? Bolko radikalitdir və oturub-durmaqda cətinlik cəkir? Qadının tokco, oturmaq istəməməsi faktına gəro bunların hansının doğrı olduğı-nu demək cətidir.

Halbuki kişinin ayaq iisto durması, qadının oturmaması, kişinin' port olması, qadının laqcyd baxışları dərhal ətrafdakı somişinləri diqqətini colb edir və onlardan hər biri bu hadisəni özünün bə düşdüyü kimi şərh edir. Biri fikirloşir ki, «qadın modoni adam d yildir». ikincisi düşünür ki, «kişi ayağa duranda, qadına baxıb gii liirdii. Deyosən, ondan xoşu gəlmişdi», üçüncüsü, dördüncüsü, bə şincisi... hərə bir ehtimal irəli sürür və qadının oturmaq istəməm" sini öz bildiyi kimi izah edir.

Bu nümunədə kauzal atribusiya üçün səciyyəvi olan üç xüsu-siyyot aydın nəzəro cərpır: a) başqa adamı qavrayarkən bizim onun haqqında aldığımız infonnasiya, adoton mohdud xarakter daşıyır yu osash notico çıxarmaq imkanı vermir; b) bu zaman biz qavradığı-mız adamın davranışının səbəblərini ehtimal yolu ilə izah etməy başlayırıq; v) güman etdiyimiz sobobi ona aid edirik.

Demoli, başqa adamı qavrayarkən biz onun davranışının so-

206 raeblərini özümüz də başa düşmədən izah etsək də, bu zaman oslin-'də

davranışın soboblərini miioyyon etmirik, ona ehtimal yolu ilə

■lüəyyən səbəbləri şamil edirik.

İnsanlar bir-birlərinin davranışını bu yolla izah edərəkən noy

•easlanırlar?

Hər hansı bir adam bir halda özü də başa düşmədən özünü baş-ıa adamlə eyniləşdirir (identifikasiya), oxşar şəraitdə özünün keç-i fo biləcəyi hissləri (fikir, niyyət, motiv və s.) qavradığı adama aid •dir. Başqa bir halda qavradığı adamı miioyyon adamlar kateqori-yasına aid edir (tutaq ki, müəllimo oxşadır) və onun davranışını miivafiq stereotiplor (mosolon, miillim haqqında stereotiplor) osafepidə izah edir. Bu zaman qavranılan adamın davranışının başa dü-lulməsi

qavrayanın iinsiyot təcrübəsindən bilavasito asılıdır. Müntəzəm surətdə bodii odobiyyat mitalio edən adamlar başqa •damları daha yaxşı başa düşürlər. Bu baxımdan psixoloji biliklə-im ohomiyyotini də aynca qeyd etmək lazımdır. Psixoloji biliklərə yaradıcı surətdə yiyələnmiş adamlar kauzal atribusiya sahəsində daha yaxşı notico gəstərir.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesində mxtolif ef-ukilər müşahidə olunur, onların icorisində oreol effekti və yenilik tTckti mihiim yer tutur.

O r e o l e f f e k t i n i n mahiyyəti ondan ibarətdir ki, biz bə hansı bir adamı yaxşı adam kimi təmdeqda, sonralar onun nəq-lanlarını adoton gərmürük, davranışını, əməllərini, eloco də ayn-i'n keyfiyyətlərini yaranmış ilk xoş təəssürat osasında qiymətlən-dırık və oksino, adam yeni kollektivdə, qonşular arasında özünü pis adam kimi tanıtdıqda, onun hətta yaxşı əməllərinə də inanmır-l.n

Beloliliklə, oreol effekti iki formada - miisbot və monfi oreol ef-Ickti kimi özünü gəstərir.

Y e n i l i k e f f e k t i iso tanıdığımız və tanımadığımız tdamlar haqqındakı informasiyanın ohomiyyotini ilə bağlıdır. Miioyyon edilmişdir ki, tanıdığımız adamın davranışını izah edərəkən Baton onun haqqında bizo molum olan ilk informasiyaya osaslam-nq. Halbuki tanıdığımız adamın davranışını izah edərəkən onun haq-Bjldə başqa adamlardan aldığımız yeni informasiyam istor-istomoz əjəzoro ahnq. Mosolon, bizdə A. haqqında miioyyon to^ovviir yara-nır - «yaxşı adamdır», «pis adamdır», «prinsipialdır», «xeyirxah-və s. A. haqqında omolo golon bu təsəvvürlər kollektivin di-

207 gər üzləri - V., D. və başqalarının söylədiyi roy və mülahizələf əsasında həm miisbot, həm də monfi planda dəyişir.

Adam haqqında söylənilən «pis sözlər», əsəssiz olub-olmamı tından asılı olmayaraq. onun kollektivdəki nüfuzuna təsir gəsteril Aydın məsələdir ki, adam haqqında «pis söz dəyənin» özünün ki olması cox əhəmiyyətlidir. Kollektivin ən nüfuzlu üzvü ilə on n fuzsuz üzvünün bir adam haqqında söylədiyi fikir eyni təsir güc nə malik deyildir. Lakin «on nüfuzsuz» adam biri haqqında fikri harə cətdi təkrar edirsə, bir başqası da «üzgəronlik edib» həmin fik ri təsdiq edirsə, bu, iradə, əsəslı olub-olmamasından asılı olmayaraq, şiibhəsiz ki, təsirsiz qalmır. Horn də ona gəro ki, bəlo adamlar xiisusi psixoloji fon yaralmaq iicün təsirli sözlər seçib, mimikadan ve vokai mimikasmadan moharətlə istifado edir, ağılamsınır, hətta bunu nozoro cətdırmaq üçün yaylıgını çıxardıb gözünü silir, yaxud xəstə olduğunu nəzərə cətdırmaq üçün donrıan atır. Əlini üroyinin üstü-nə qoyur, bununla da cox vaxt otraldakıların bu və ya digər hadisə-yə emosional qiymot vermosino nail olurlar. Molum olduğı kimi. emosional qiymot qiymotin digər növlərinə - intellektual, oxlaqi və estetik qiymoto nisbətən birtərəfli olur.

İstər oreol, istorso do yenilik effektindo kauzal atribusiya iicün sociyyovi olan miihiim bir xiisusiyyot aydin nozoro **caϕ1r**: biz qav-radığımız adamin omollarini tokco şərھ etməklə məhdudlaşmırıq, hom do onun noticolorini öz davranış vo rəftarımızda nozoro ahnq.

Burada üç hal mümkündür: a) bir adam başqasını «yaxşı adam» hesab etdiyi **iiciin** ona yaxınlaşır; b) ya «pis adam» hesab edorok ondan uzaqlaşır; v) ya da öz münasibətlərini pərdələməyə, gizlət-moyo başlayır tez-tez and içir, özünə şahid göstərir, hotta yalan da-nışır.

Miiəllim-şagird münasibətlərinin formalaşmasmda kauzal atribusiya miihiim rol oynayır. Görəsən, müəllimlər həmişə şagirdləri diizgiin başa düşünnü? Təcrübə göstərir ki, miiəllimlər çox vaxt şa-girdlorin davranış və rəftarının motivlorini diizgiin şərھ edo bilmir-lər. Eksperimental todqiqatlar da bunu siibut edir.

Miioyyon olunmuşdur ki, miiəllimlər «əlaçı» vo «tolimdo ge~ do qalan», «intizamh» vo «intizamsız» şagirdlərin əməllərinin boblorini eyni meyarlarla şərھ etmirlər. Birincilərdə çox vaxt ano miisbot, ikincilərdə iso monfi cohotlor görür, birincilərin hotta mənfı keyfiyyətlorino miisbot mona verir, ikincilərin isə miisbet əməllərindo belə, mənfı çalarlar axtarırlar. Bu isə müəllimlərin şa-lirdlərlə ünsiyyotini son dərəcə çətinləşdirir, on başlıcası isə on-Urda özləri haqqında yanlış təsəvvürlərin əmələ gəlməsi ilə nəti-■tlonir.

VII F Ə S İ L ŞÜÜR VƏ MƏNLİK ŞÜURU

1. Şüurun konkret psixoloji xarakteristikası

Şüurun üç osas funksiyası - k o q n i t i v (ingiliscə cognition - bilik demokdir), t ə n z i m e t m ə və k o m m u n i - k a t i v (ingiliscə communicate - molumat vermək demokdir) linksiyaları vardır. Psixoloji todqiqatlar (B. F. Lomov vo b.) gostorir ki, homin funksiyalar bu vo ya digor fonnada psixi inkişafm bii-iim morhololorindo tozahiir edirlor, lakin şüurun (hor şeydən ovvol, fordi şüur nozordo tutulur) omolo gəlməsi vo inkişafı ilo onlar kcy-fiyyətə yeni xüsusiyyətlor kosb edirlor.

Koqnitiv funksiya yalnız şüur soviyyosindo biliklorin foal, məqsədyönlü mənimsonilməsi kimi özünü gostorir. Lakin onun mahiyyotini tokco biliklorin monimsonilməsi ilo məhdudlaşdırmaq olmaz. Yuxandaki cümlədə «məqsədyönlü» sözünə diqqot edin. Koqnitiv funksiyamn mahiyyotini homin söz daha doqiq ifado edir: mənimсэнilmiş biliklorin insanin hoyat foaliyyotindo istifado olunması koqnitiv funksiyamn əsasını təşkil edir. Bu monada da K. Marks göstörirdi ki,

«şüurun neco mövcudluğu vo onun üçün nə-yinso neco mövcud olması üsulu - bilik deməkdir.»

Koqnitiv funksiya fordi şüurun ictimai şiiurla iizvi əlaqəsini bilavasito ifado edir. Mosolonin mahiyyoti bundan ibarotdir ki, insamn monimsodiya biliklorin - elmi, ideoloji, etik ideyalann, prinsip-lorin, normalann vo s. özü ictimai-tarixi xarakter daşıyır, onlar ictimai-tarixi praktikanın gedişində neçə-neçə nəslin soyi noticosindo yaranmış və şüur faktına çevrilmişlər. Hor hansı bir adam onlara yi-yələnməklə hom do eyni zamanda ictimai şiiurun bərqərar olmuş növlərini monimsəyir.

Koqnitiv funksiya idrak prosesləri vasitosilo hoyata keçirilir, yoni insan onlann köməyilə öz biliklərini zənginləşdirir. Özünün bu xüsusiyyətlorino görö idrak prosesləri şüurun strukturuna daxil olur.

İdrak prosesləri çoxdur, yuxarıda qeyd edildiyi kimi: duyğu, qavrayış, diqqət, həzizə, nitq, təfəkkür və təxəyyül idrak **prosefi** ridir.

Kognitiv funksiyamın həyata keçirilməsində onlardan hər biri özünəməxsus rol oynayır. Bir cəhətə aynca qeyd etmək lazımdır: tutuq ki, suyu bir qabdan başqa qaba tökmək olar. Biliyi isə bu yolla bir başdan başqa bir başa köçürmək mümkün deyildir. Bilik idrak əməliyyatları vasitəsilə mənimsənilməlidir. İnsan ancaq bu şəraitdə həm də yeni biliklər yaratmaq imkanı oldu cdir.

Tənzimləmə funksiyasının şüur səviyyəsində əsas xarakteristikası onun ixtiyarı xarakter daşıması ilə bağlıdır. K. Marks şüurun bu mühüm funksiyasının mahiyyətini belə ifadə etmişdir: «insan nəinki təbiətin verdiyi şeyin formasını dəyişdirir; təbiətin verdiyi şeydə o öz şüurlu məqsədini də həyata keçirir, bu məqsəd bir qədər olaraq insan fəaliyyətinin üsulunu və xarakterini müəyyən edir və insan iradəsini bu məqsədə uyğunlaşdırmağa cəhd edir».

Fəaliyyətin məqsədinin formalaşması şüurun funksiyasına daxildir. «**Şüurlu** məqsəd» anlayışı da bu cəhətə ifadə cdir.

Şüurun tənzimləmə funksiyası müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Biz iki cəhətə xüsusi diqqət yetirməliyik: a) şüurlu **məqsəd** fəaliyyət prosesində özünəməxsus etalon rolunu ifadə edir; insan öz işinin nəticəsini onunla müqayisə edir, öz səhvlərini müəyyən edir və onları aradan qaldırır, yəni onları düzəldir. b) insanın fəaliyyəti onun iradəsinin təzahürü **kimi** həyata keçirilir; o, iradəsi gələcək qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırır, özünü bütün bilik və istedadını şüurlu məqsədin həyata keçirilməsinə uyğunlaşdırır.

İnsanın öz davranış və fəaliyyətini şüurlu surətdə tənzim etmək zərurəti onun sosial varlığı ilə şərtlənir. O, ictimai münasibət* lərinə daxil olarkən, öz davranış və fəaliyyətini tənzim etməlidir, əks halda onun cəmiyyətdə, həyatda özünəməxsus çətinlikləri **olacaqdır**. insanın sosial **naməkan**. qaydaları və prinsipləri mənimsəməsi bu baxımdan xüsusilə **müəhim** əhəmiyyət **kosb** edir və onun özü-nə tənzim etməsi üçün şərait yaradır.

Şüurun kommunikativ funksiyası **isə** insanların **bir-birilə** ictimai-yəti prosesində formalaşır.

Kommunikativ funksiya, **bir** tərəfdən, insanlar arasında bilik mübadiləsi, **onların bir-birinin** təcrübəsini mənimsəməsi, digər tərəfdən, **bir-birinin** davranışını qarşılıqlı surətdə tənzim etməsi **prosesi kimi** həyata keçirilir. Bu o deməkdir ki, **bir** adamın şüurunun

formalaşmasında onlarla adam iştirak edir. Biz şüuru ictimai münasibət kimi xarakterizə edəndə, birinci növbədə, insanların cəhəti nəzərə alırıq. Özünün bu xüsusiyyətinə görə kommunikativ funksiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Psixoloji baxımdan bu prosesin cəmiyyətvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, başqa insanlarla birgə iş və iştirak şəraitində insanın hisslər aləmi və münasibətlər sistemi təşəkkül edir.

insanın hisslər aləmi və münasibətlər sistemi vahiddir. insanın bütün emosional qiymətləri onun münasibətlərinin xarakteri ilə bağlıdır.

Şüurun funksiyalarında onun əsas xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) şüur xarici aləmlə bağlı b i l i k l ə r i n məqsədindən ibarətdir;
- b) şüurun müəhim bir cəhəti mə n l i k şüuru ilə bağlıdır: insan özünü dərk edir, «nəfəs» «qeyri-məndən» ayırır, öz əməllərini və bütövlükdə özünü şüurlu surətdə qiymətləndirir;
- v) insan qarşısına məqsəd qoyur və öz fəaliyyətini insanların məqsəd əsasında tənzim edir;
- q) insanın m i n a s i b ə t l ə r i şüurun müəhim bir cəhəti-ni təşkil edir.

Münasibətsiz şüur yoxdur və o da bilməz. Bu faktda şüurun müəhim bir xüsusiyyəti öz əksini tapır: insan münasibətləri təkcə intellektual xarakter daşmır, onlar həm də insanın hisslər aləmini ifadə edir. Beləliklə, şüurda intellektual olan affektiv (emosional) olanla iştirak surətdə birləşir. Hər hansı bir cəism və hadisə ancaq bu surətdə insan üçün şəxsi mənə kəsb edir.

Müasir psixologiyada şüurun nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərinə əsasən onun strukturunu təhlil edirlər. Psixiatriya sahəsində oldu edilmiş zəngin təcrübə göstərir ki, insanların xüsusiyyətlər şüurun on başlıca xüsusiyyətləridir. Bir

çox ruhi xostolikor zama-ui süurun pozulması mohz onun nozordon kecirdiyimiz xiisusiyotlorindon hor hansı birinin pozulması ilə xarakterizə olunur.

Şüurla dil vohdət təşkil edir. insan xarici alomdon aldığı toos-lüratı ancaq dillə ifadə edərkən dərək edir. Tutaq ki, biz küçədə onlarla adam görmüşük. Onların hamısı bizim yadımızda eyni doroco-i.> qahrmi? Şübhəsiz ki, yox. Bəs, biz gördüyümüz on adamdan liansim yadımızda saxlayırıq? Misal göstərək: onlardan birinin pal-tosu xoşumuza gəlir. Ürəyimizdə deyirik ki, «nə yaxşı paltodur.

Görəsən haradan alıb?»). Biz xarici alomdon aldığımız təəssüratı sözlə ifadə edərkən, həmin təəssürat obyektivləşir. Biz onu bu zaman dərk edirik və təbii olaraq. yadımızda yaxşı saxlayırıq. Bu o deməkdir ki, dil praktik şüurdur. K.Marks yazırdı: «dil praktik, həm başqa adamlar üçün mövcud olan, həm də ancaq bununla həmcinin monim öz'im üçün mövcud olan, gerçək şüurdur.»

Şüur ictimai məhsul kimi ancaq insana xasdır. Heyvanlar şüura **mafik** deyildir.

2. Şüur və şüursuzluq: dərək edilməyən hadisələr

İnsanın psixi həv.V.,nın müəyyən bir sahəsi şüursuzluqla bağlıdır. Psixologiyada şüursuzluq dedikdə, əlo psixi proseslər və halların m?cmusu nozordo tutulur ki, onlar gerçək hadisələrlə şortlonirlər, taktə insan onların təs?ri haqqında özünə hesabat vermir. Bu zaman məsar; adofon cisimlər və hadisələrə münasibətini, öz oməllərinin mə-'ivlərini dərək etmir, onların təhlil edib qiymətləndirə bilmir

Şüursuzluq hallar! şüurdan müxtəlif əlamətlərə görə fərqlənir. Ən başlıca cəhət bundan ibarətdir ki, cisimlər və hadisələr şüursuzluq sahəsində insanın emosiyaları, diyniyə emosional münasibətləri vasitəsilə oks olunur: insan çox vaxt heç özü də başa düşmədən «yazığı gəldiyi» adama güzəştə gedir, hər hansı bir konliktdə şorai-tində qadınlar adətən qadınları müdafiə edirlər, dərək morasimində v^adiyon iştirak edən hər hansı bir adam təsirlənib bozən morhum qohumlarından daha çox ağlayır. Bunların sobobı ilə maraqlansaq, məlum olacaqdır ki, heç onların özləri də no i?i?in bəlo horokot edərkən aydın bilmirlər. Bu isə təsadüfi deyildir. Şüursuzluq sahəsində cisimlər və hadisələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər n.ontiqi təhlil yolu ilə deyil, emosional qiymətlər vasitəsilə miiy-von edilir. Şüursuzluq sahəsində hətta eyni bir psixi aktə (məsələn. yuxugörmə zamanı) keçmiş, indiki və gələcək zamanın uzlaş-mas, bir-binə qarışması da möhz bundan irəli gəlir.

Şüursuzluq hallarının öyrənilməsi psixopatologiya ilə bağlıdır. Fransız **psixiatriya** məktəbində (J. M. Şarko və b.) hipnoz metodu b

apanılan tədqiqatlar zamanı şüursuzluq hallarının parogen rölü aydınlaşdırıldı. Şüursuzluq zamanı insanın davranışının dəyişməsi və s. müəyyən edilməmişdi. Bu faktlar **Z.** Freydingin tədqiqatı ilə təsdiqlənmişdir. O, həmin faktlar daha geniş mənada verilməyə başladı.

12

Z. Freyding 1886-cı ildə istərik pozğunluqları tədqiqatı ilə məşğul olan psixiatriya sahəsində fəaliyyət göstərən alim idi. O, insanın davranışının tədqiqatı üçün Parisə gəlmişdi. Əvvəlcə J. M. Şarkonun, sonralar isə İ. Berngeym və K. Lebonun klinikalarında işləmişdi. O, 1891 - 1896-cı illərdə isə hokim İ. Breyerlə birlikdə xiisusi hipnoterapiya metodunu işləmişdi.

Hipnoz iisulu ilə apanılan təcrübələr göstərdi ki, insanın hiss və cəhətləri hətta dərək edilmədikdə belə onun davranışına istiqamət **verə** bilər. Məsələn, təcrübə zamanı pasientə belə bir fikir təqdim olunur ki, o, hipnotik yuxudan oyanandan sonra çotiri bağlasın. Pa-sient bu komandanı yerinə yetirir. Ondan çotiri no üçün bağladığı-nı soruşurlar. Pasient öz hərəkətlərinin motivlərini adekvat izah edə bilmir və özündən cürbəcür əsassız bəhanələr uydurmağa başlayır (məsələn, deyir: «gördüm gün çıxdı və yağış kəsdi, çotiri bağladım»). **Z.** Freyding bu faktlara əsasən belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, insan özünün hərəkətini müxtəlif bəhanələrlə əsaslandırma bilər. O, bu hadisələrin mahiyyətini psixi analiz tədqiqatından aydınlaşdıraraq şüursuzluq terminindən istifadə etmişdi.

Z. Freyding **şüursuzluq** dedikdə, insanın həyata keçirilməyən meyillərini nozordo tuturdu. Guya bu meyillər sosial normalara uyğun gəlmədiyinə görə şüur sahəsinə buraxılmır, şüursuzluq sahəsi-nə sıxışdırılır. Sayıqlamalarda, dil yanlışlarında və s.-də tozahiir elməyə başlayır. «Dil yanlışları, sözün düzünü deyər» xalq ifadəsi bu mexanizmə bağlıdır.

Şüursuzluq hadisələri müxtəlifdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) yaradıcılıq prosesində özünü göstərən, onun ancaq müəyyən bir cəhətini təşkil edən, şüur vasitəsilə nozarət edilməyən psixi fə-**allıq** halları. Məşhur sovet rejissoru K. S. Stanislavski bu özünə-məxsus halların yaradıcılığın şüurlu komponentlərindən fərqli olaraq **«fəvqolqədd** adlandırmışdır. Yaradıcılıq intuisiyası vasitəsilə **oldu** edilən bə **klor v o** obrazlar buna misal **ola** bilər. (Bə hallarda müvafiq tili o obrazların yaranması şəraiti və yollar **dərək** olun-mur ' 1 1 am la bir növ şüur vasitəsilə nozarət edilməyən özünə-**u**; 1 usix t **allıq**dır;

b) yuxa-/. t no, hipnoz, kiylonmo, psixoloji sirayət, tədqiqat-**pilm***, beşel dərək vəziyyətdə, yorğunluq zamanı və s. hallarda

213 oməlo gələcək psixi hadisələr. Fəaliyyətin dərək edilməyən motivləri, həvə, yönüm və s. buna misal ola bilər.

Hovos foaliyyotın dork edilməyən təhriklərinə aiddir. Hovos -foaliyyotı kifayət qədər aydın dork edilməmiş, fərqləndirilməmiş tələbatdan ibarət olan təhrikdir. Hər hansı bir sahəyə hovos göstə-rən insan üçün subyektiv cohotdən obyektə onu nəyin cozb etməsi, bu hovosla təhrik olunan foaliyyotın məqsədinin nədən ibarət olması həl do aydın olmur. Bələ psixi həloto kifayət qədər tez-tez təsadüf olunsə də, o, adotən, kccici olur - ondə tomsil olunmuş tolobət yə sənür, yə də dork olunaraq (arzu, niyyot, xoyal vo i. a. formasmdə) cəhdə çevrilir. Dımanlı həvəslər gonclik yəşi üçün olduqca tipikdir, onlar gələcək cəhdlərin müjdəçiləridir.

Yönəlişlik həllərinin də dork olunmaması dorocosi az vo yə cox olə bilər. Ayn-ayn həllərdə, insənə öz mövqeyini aydınlaşdır-maq vo ifadə etmək lazim goldikdə, ovvolco dork edilməyən yönə-lişlik kimi meydana çıxan həlöt, artıq oqıdö kimi, yonı foaliyyotın tamamilə dork olunan motivi kimi tozəhiir edir;

v) davranışın dork edilməyən icrə tozlori. Adotlori buna misəl göstərmək olar. Onlar avtomatlaşmış vo qcyri-ixtiyari omoliyyatların tozsim olunmasında mihiim rol oynayırlar. Bu zəmə bəş vərə bilocək hədisolər qəbəcədən sczilso də, onlar dork olunmurlar. Ləkin bu, adətlərin davranış prosesində rolunu həç də azəltmir. Qəbəcədən sezilən vo dork edilməyən hədisolərin suroti insənin davranışını şortləndirməyə bəşləyir. Miivəfiq hərəkətlərin icrası tolə-bətə çevrilir. İnsan miioyyon şəraitdə onlən avtomatlaşmış şokildə icrə edir;

q) subsensor vo yə subseptiv reaksiyalar. Eşidilməyən səslər, görünməyən işıq siqnəlləri vəs. s u b s e n s o r (latınca sub -əlt, əşəğı, sen-sus - hiss, duyğö deməkdir) q ı c ı q l ə r səhosi adlanır. Bu zəmə miivəfiq qıcıq insənə tosir gəstörir, ləkin o, zoif Oıduğö iiciin insən torefindən biləvasito dork cdiłmoso də, əlvəriş-li şəraitdə özünəməxsus cavəb reaksiyaları ilə müşəhidö olunur. iki mörholədə əpənılmış əşəğıdökı eksperiment bu cohotdən mərəqh-dır.

B i r i n c i m ö r h o l o d o tolobolər bələ bir tolimat və-rilir: «Diqqətli ekrənə bəxin. Orədə nümayiş etdiriləcək sözləri oxuyun vo voroqo qeyd edin». Bundən sonra ekrənə kinqurğusu vəsitosilə ardıcıl surətdə 10 söz (kosmos, ncft. Bəki, sohor, miol-lim, qorəfil. qəhrəman. pəmbiq, siilə, sevinc) səlimr. Ləkin sözlər

214

Mö intervaldə nümayiş etdirilir ki, ekrənə əncəq pənlti əlinir vo bəx olur, yonı sözlər oxunmur. Tolobolər ekrənə diqqətli bəxsələr də. qarşıdökı voroqo həç bir söz qeyd edö bilmirlər. Bu, o deməkdir ki. miivəfiq qıcıqlər (ekrənə nümayiş etdirilən sözlər) həddin-dən artıq zoif olduğö, yonı duyğö həddinə çatmadığı iiciin tolobolər torefindən aydın qəvərləmir. Bu monədə də onlərə subsensor qıcıqlər deyilir. Bəs, bu qıcıqlər tolobolər tosir cdirmi? Əgər onlar ekrənə həç bir söz gönnürlərsə, yuxədəki cümlədə «aydın qəvərlənmir» ifadəsi nə dorocodö düzgündür?

Eksperimentin i k i n c i m ö r h o l o s i bu suəllən əy-dınlaşdırmaq imkənı vcirir.

ikinci mörholodö tolobolər əşəğıdökı tolimat verilmişdir: «İn-dı ekrənə 100 söz yazılınış codvol əsəcəğı. Codvolö diqqətli bə-Xin, 100 söz içərisindən sizö on cox tənış olən 10 sözü seçin vo voroqo qeyd edin».

Ekrənə 100 söz yazılmış codvol əsılır. Birinci mörholodö nii-inəyiş etdirilmiş 10 söz də codvəldə müxtəlif ardıcılıqlə vcirilmiş-dir. (Eksperimentin məqsədinə miivəfiq olaraq, tolobolər bu həq-də həc bir məlumət vcirilmir. Tolobolər isə birinci mörholodö nii-məyiş ctdirilmiş sözləri aydın qəvəmədiqləri üçün bu həqdə həc bir nətlumətə məlik deyildirlər: onlar birinci mörholodö hənsi sözlərin İgəstörilədiyini bilmirlər).

Eksperimentin ikinci mörholosi bələ əpənır: tolobolər ekrənn qarşısında oturub diqqətli codvolö bəxir vo onlərə on cox tənış olən lözləri vərəqələrə yazırlar.

Eksperiment qurtardıqdən sonra tələbələr 100 söz içərisindən seçdikləri 10 on tənış söz miioyyon olunur vo onlən tolobolər torefindən nəçə dəfo qeyd ediləməsi həsəbləmr. Həmin sözləri birinci mörholodö ekrənə niiməyiş olunmuş 10 sözlə miiqəyisoli surətdə tohlil edirlər. Eksperimentin əsə məqsədö də ələ bundən ibə-I ! idi. Psixoloqlən bələ bir suəl mərəqləndirirdi: gərəsən, tələbə-lərin cədvəldökı 100 söz içərisindən seçdikləri 10 söz hənsilərdir? Onlən nəçəsini birinci mörholodö nümayiş ctdirilən sözlər (kosmos, nəft, Bəki, sohor, müəllim, qərənfil, qəhrəman. pəmbiq, sülh. İevinc) təşkil edir">

Eksperiment zəməni irəli sürülmüş forziyyəyə gərə, birinci mörholodö ekrənə nümayiş etdirilmiş sözlər aydın qəvəriləmsə də, tələbələr ın fəəliyyətinə miioyyon tosir gəstərməli idi. Eksperimentin məteriəlləri bu forziyyənə əsəşli surətdə sübət etdi. Mələm

215

oldu ki, 100 söz içərisində tələbələrə ən cox tənış olən sözlər eM birinci mərhələdə ekrənə nümayiş etdirilmiş sözlərdən ibarətdir Bələ qəvəriləmsə subsensor qəvəriləmsə deyilir, çünki bu zəmə qı zəif olduğö üçün sözlər tələbələr tərəfindən aydın qəvərilənmə Müvəfiq sözlər tələbələr ın fəəliyyətinə müəyyən təsir gəstərsə də onlar bunu dərək etmərlər: tələbələr təcrübə prosesində «tənış sö/». kimi seçdikləri sözləri eksperimentin birinci mərhələsində ekrənə nümayiş etdirilən sözlər olduğünü həç əğıllarına bələ gətirö bilmə -lər. Özünün bu xüsusiyyətinə gərə subsensor qəvəriləmsə siirsuzluq səhəsinə dəxildir.

Deməli, hələlik iki məsələ şəksizdir: subsensor qəvəriləmsə faktlən dəqiq miioyyon edilmişdir. Ləkin onlən qənunəuyğunluq-lən vo məxənzmləri həl otərəfli öyrənilməmişdir;

ğ) xostə adamın psixikası üçün səciyyəvi olan bozi patoloji hallar da, mosolon, sayıqlama, hallyusinasiya (qarabasma) vo s. siursuzluq sahəsinə aiddir.

Siursuzluq da şüur kimi insana moxsus psixi hadisodir. O da şüur kimi insanin ictimai hoyat şoraiti ilo şərtlənir. Lakin şüurdan forqli olaraq siursuzluq sahosi dünyanın insan beynindo kifayot qodur adckvat olmayan inikasi kimi meydana çıxır. Bu zaman insan öz hərəkətlərinə məqsədyönlü nozarot edo bilmir vo onlann noticolorini adoton qiymotlondirmir. Soruşula bilor: insanin bir şəxsiy-yot kimi psixoloji siması şüurla, yoxsa siursuzluq sahosi ilo miioyyon olunur? Suala qəti şəkildə belo cavab vermok olar: şüurla. Bu monada da adamlan xarakterizo edorkon, deyirlor ki, o, özünün ş ü u r l u h ə y a t ı n ı , mosolon, gone noslin monovi torbiyo-si kimi şərfli bir işə həsr etmişdir. «Şüurlu həyat» ifadəsinə fikir verin. İnsanm psixi həyatının ən başlıca istiqaməti məhz şüur sahə-silə bağlıdır.

Əgər belədirsə, bos, onda siursuzluq sahosi haqqında ayınca danışmağın mənası vardırımı? Psixoloji todqiqatlar gostorir ki, siursuzluq hadisolori insan şəxsiyyot kimi deyil, ford kimi xarakterizo edirlor. Onlar insanin psixi hoyatında özünəmoxsus rol oynayirlar. Siursuzluq hadisələrinin öyrənilməsi insanin bir ford kimi xiisusiyotlorini başa düşməyə yaxından kömək gostorir. Bu molumatlarin hom do diaqnostik ohomiyoty vardır.

3. Mənlilik şüuru

Golin, hor şeydən ovvol, «monlik şüuru» termininin lüğəti mo-basina diqqot edok. Termin iki sözdəh'- «mənlilik» vo «şüun» söz-mrindon ibarotdır. Bu termin daxilində «şüun» sözünün evristik monası vardır: bu ondan ibarotdır ki, «тнєнлєк шїиuru» şüurun struk-jbruna daxildir, yuxanda qeyd edildiyi kimi, şüurun mihiim xarak-tviistikalanndanbirini təşkil edir. Lakin şüurun digor struktur xiisu-ıwotlərindən forqli olaraq onun özünəməxsus cəhətləri do vardır. ■U cohotlor «mənlilik» sözündə ifado olunmuşdur. «Мєнлєк шїиurun-da» şüurun biitiin xiisusiyotlori insanin «moni» vasitosilo ifado olunur vo şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir. Bu o demokdir ki, monlik

ниш bimodal xarakter daşıyır: onda eyni vaxtda hom «mon»o (subyckto), hom do «qeyri-mon»o (obyckto) monsub olan cohotlor *ms* olunur. Mosolon, uşaq öz əlini dişlədikdə ağrı hiss edir, anası-nın, qardaşının və ya gəlinciyinin əlini dişlədikdə iso ağn hiss etmir. O, öz əli ilə anasının, qardaşının, gəlinciyini əlini fərqləndir-moyo başlayır.

Mənlilik şüuru insanin özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi

prosesidir. Mənlilik şüuru dedikdo insanin özünün tolobat vo qabiliyyotlərinə, fikir və hisslərinə, davranış vo foaliyyot motivlə-rinə şüurlu miinasibəti nozordo tutulur. Onun osas olamotlori aşağıdakılardan ibarotdır: insan özünü biitiin otraf alomdon, yoni «mən»ini «qeyri-mən»dən ayırır, özünün fiziki, psixi vo monovi kcyfiyyotlorini qiymotlondirir vo dork edir, psixi hoyatının biitiin cohətlərinə şüurlu miinasibot bəsləməyə başlayır.

Monlik şüurunun strukturunda aşağıdakı üç cohoti xiisusilo forqlondirmok lazımdır.

1. «Мєn obraz» - insanin özü haqqında tosovvirlori (buna baş-qa sözlə, psixoloji avtoportret do deyilir).

2. Özünüqiymotləndirmə - insanin özünün özü haqqındakı tə-səwürlərinin adekvat surotto qiymətləndirilməsi.

3. Potensial davranış rcaksiyalan - insanin «Мєn obrazı» vo özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında tozahiir etməsi.

§ 1. «Mən»in kəsf olunması

Monlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyyətlik və gəncliyə yaşlarında fənnalaşsa da, onun monboyi, qaynaqları əvvəlki yaş dövrlərinə təsadüf edir.

Miasir psixologiyada monlik şüurunun fənnalaşması prosesinin köklərini araşdırarkən, birinci növbədə, körpə uşaqların özlərini güzgüdə tanıması məsələsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Körpə uşaq, doğrudan da, özünü güzgüdə və ya fotosəkildə necə vaxt tanımağa başlayır? Bu suala cavab vermək heç də asan deyildir. Əgər 1 - 2 yaşlı uşağı güzgü qarşısında oturdub ondan: «Bu kimdir?», - deyə soruşsaq - o, diqqətin cavab verməyə də bilər. Təbii ki, bu faktın əsasında demək olar ki, uşaq özünü güzgüdə tanıya bilər? Şübhəsiz ki, demək olmaz! Çünki uşağın suala cavab verə bilməməsi başqa amillərlə, məsələn onun nitqinin inkişaf seyrinə bağlı ola bilər. Lakin fakt faktlığında qalır: müşahidələr göstərir ki, uşaqlar özlərini hələ kiçik yaşlarında güzgüdə tanıyır-lar, lakin özlərinin özləri haqqındakı təəssüratını sadəcə olaraq sözlə ifadə edə bilmirlər. Bəs, körpə uşağın güzgüdə özünü tanımasını nitq vasitəsilə deyil, başqa yollarla, qeyri-verbal yolla necə, təbii etmək olar?

Zoopsixologiyada bu sahədə maraqlı metodikalar işlənmiş-dir, hal-hazırda onlardan uşaq psixologiyasında da geniş istifadə olunur. Həmin metodikalardan biri ilə tanış olaq. Gellap iki şim-panzə qrupunu müxtəlif şəraitdə - onların bir qismini bir-birilə iştirakı (?) şəraitində, o birilərini isə «sosial təcrübə» (?) şəraitində böyütməmişdir. O, müəyyən vaxtdan sonra hər iki qrupdan olan şimpanzeləri 9 gün güzgü asılmış ayrıca boksalarda yerləşdirmişdir. Onuncu gün şimpanzeləri anesteziyanın köməyi ilə yatırtmış, narkoz təsiri altında olarkən onların qollarını və qulaqlarını dərinə qıcıqlandıran və ya verməyən qırmızı rənglə boyamışdır.

Gellap şimpanzeləri bundan sonra yenidən güzgüləri qabaqca-dan çıxarılmış boksalarda yerləşdirir. O, bu zaman meymunlar iştirakı rəndə müşahidə apararaq onların sifətlərinin rənglənmiş yerlərinə spontan surətdə necə dəfə toxunduqlarını hesabladır. Nəticə oldu ki, özlərinin rənglənmiş qolları və qulaqlarına həmin «təcrübə». həmin də başqa meymunlarla birlikdə «təcrübə» olunmuş, Gellapın tənqidi ilə desək, «sosiallaşmış» şimpanzələr eyni dərəcədə və çox az halda toxunmuşlar.

218 \ Gellap bu cəhəti müəyyən etdikdən sonra güzgüləri yenidən bəzələrdə öz yerlərinə təxdi, meymunların həmin şəraitdə özlərinin bəzələnmiş qolları və qulaqlarına necə dəfə toxunduqlarını hesabladı-Bu zaman vəziyyət köskin surətdə dəyişildi: «təcrübədə» böyü-meymunlar özlərinin rənglənmiş qollarına və qulaqlarına ov-

1 qədər toxunduqları halda, «sosiallaşmış» şimpanzələr daha toxunmuşlar. Beləliklə, aydın olmuşdur ki, gənc «sosiallaşmış»

Bənzər təcrübə güzgüdə tanımağa qəbildir (?), təcrübədə böyümüş şimpanzə isə qəbil deyildir.

Gellapın əldə etdiyi bu faktlar öz-özlüyündə maraqlı olsa da, lakin monlik şüuru baxımından monlandırmaq bəzərləndir. Biz isə yuxarıda qeyd etmiş ki, monlik şüuru heyvanlara xas deyil-

Gellapın təcrübələrində bənzər təcrübələr 16-22 aylıq uşaqlarla da aparılmışdır. Ana uşağın özünü silərkən bənzərliyi ilə onun burnuna qırmızı rəng vurur. Uşağı güzgünün qarşısında oturdurlar. Əgər uşaq ölini güzgüdəki şəkildə deyil, öz burnuna vururdu-ya, psixoloqlar bunu uşağın güzgüdə özünü tanıması olamı hesab edirdilər. Təcrübə prosesində 16 aylıq uşaqlardan heç biri ölini burnuna toxundurmur. Hətə ki 22 aylıq uşaqların hamısı ölini burnuna toxundururdu. Bu faktlar başqa tədqiqatlarla da təsdiq oluna bilər

Müəyyən olunmuşdur ki, uşaqlar özlərini güzgüdə ilk dəfə 18 aylıq olanda tanıyırlar. Özünü güzgüdə tanımaq 20 aylıq uşaqlar üçün artıq adi işdir.

Uşaqlarda idrak prosesləri inkişaf etdikcə, onların özləri haqqındakı təəssüratları da mürəkkəbləşir. Nitqin rolunu bu baxımdan iştirakı qeyd etmək lazımdır. Uşağın öz «mon»-ini ifadə etməsi nitqin inkişafı ilə təbii bağlıdır.

2 yaşında uşaq təxminən 200 - 300 söz bilir. 3 yaşında onun söz lüğəti ehtiyatı bir il ərzində təxminən 5 dəfə artır: 1200 - 1500 sözə çatır. Uşağın nitqində «mon» şəxs ovozlu daha geniş və qrammatik cəhətdən tamamilə diqqətin işlənməyə başlayır.

Əgər, məsələn, 2 yaşına qədər uşaq xarici aləm haqqındakı təəssüratını öz yaşı üçün tipik olan oyanı-oməli təfəkkiriin mənəfi-ya mənəfi olaraq «Ləlo qəçdi». «Ləlo yıxıldı» kimi ifadə edərsə, lakin əvvəllərdən təbii «mon qəçdim», «mon yıxıldım» -deyir.

Adın «mon» şəxs ovozlu ilə substantivləşməsi uşaqlarda

219 mənlik şüurunun formalaşması, xüsusilə onların şüurunda omərf gələn keyfiyyət dəyişikliklərinin (özünü başlandıqdan fərqləndirən məni, başları ilə mənəviyyət etməsi və s.) tədrisən öz öksini nitq də tapması baxımından son dərəcə maraqlıdır. Bu əsasında da uşaqların yaşlarla qarşılıqlı mənəviyyət tədrisən mürəkkəbləşir, onun da nitqində şəxsiyyət əməli mənəviyyət köməti etməyə başlı Balaca oğlan və qız ələ gəlir ki, o, hər şeyi bəli bilər. Bu yaş dövərində «Mən özüm» uşağın on mənəviyyət və başlıca tələbinə çevrilir Lakin yaşlılar uşağın bu tələbinə oməviyyət verədikdə, o, şübhəli hətə və tərslik etməyə başlayır ki, bu da «3 yaş krizi» və ya bəhrənənin psixoloji mənəviyyətində əsas yer tutur.

Yaş artdıqca, yaşlıların köməyi ilə onlarda «həyat zonası» (bəli dənən başlarındən gizlədilen zonası) haqqında müəyyən təsəvvürlər əmələ gəlir. Sözlərə seçici mənəviyyət formalaşmağa başlıyır, onlar yaşlıların reaksiyası nəticəsində «eyib» sözlərlə «eyib ol-ayan» sözləri nisbətən asanlıqla

forqləndirirlər. Balaca oğlan və¹ qızlarda öz cinsləri haqqında tosovvürlər fonnalasmağa başlayır. d

Böyük məktəboqədor yaşlı uşaqlar artıq oğlan və qız anlayışla J ından noinki geniş istifadə edir, həm də «Sən oğlansan, ya qız[^] san?» - sualına daha dəqiq cavab verirlər. Uşaqların, demək olar ki, hamısında cinsin geyim və bəzək xüsusiyyətləri, bir qismində isə hətta fiziki olamotları haqqında nisbətən dəqiq tosovvürlər omola gəlir.

6 yaşında özünü göstərən miihiim xüsusiyyətlərdən biri uşaqlarda «bədənin sxemi» haqqında təsəvvürlərin fonnalasması ilə olaqodardır. Miiyyon edilmişdir ki, 6 yaşından sonra corrahiyyə yolu ilə bannağı, oli, ayağı və s. kəsilmiş pasientlərin, demək olar ki, hamısı bədən miiyyon bir hissəsinin çəmadığını duyurlar. Halbuki 6 yaşına qədər barması və ya oli kəsilmiş uşaqlarda, cəmə də anadan barmasız, olsız və ya ayaqsız doğulmuş adamlarda belə bir duyğu müşahidə olunmur. Belolilikdə də fantom duyğular 6 yaşından sonra, yəni bədən sxemi haqqında tosovvürlər formalaşandan sonra omolo gəlir.

Bədən sxemi haqqında təsəvvürlər fonnalasdıqca uşaq özü-nü todricon ətraf mühitdən ayırmağa və özünü sanki kənardan gör-məyə, öziini perseptual (başqaları tərəfindən qavranılan) obyekt kimi fərqləndirməyə başlayır.

Bu zəmində uşağın davranışı nəzərə cəfacaq dorocodo dəyir şir və mürokkəbləşir. Onun fəallığı artır. Balaca oğlan və qız intu-

220 surətdə olsa **da**, başa **düşür ki**, o, özünü necə müşahidə edirso, **a** adamlar **da** onu **elo** müşahidə edirlər. 5-6 yaşından başlaya-uşaqlarda həyə hissəsinin daha aydın şəkildə tozaahir etməsi **do**, **rinci** növbədə, onların özlərini perseptual obyekt kimi fərqləndir-**si ilə** olaqodardır.

Uşağın **özünü mən** perseptual obyekt kimi fərqləndirməsi **vo Lədin** sxeminin formalaşması onda həyə zonalar haqqında **to**-vvürlərin formalaşması üçün olverişli şoraiq yaradır. «Yaxşı nə-. pis nodir?» mövzusunda uşaqlarla aparılan söhbətlər onların 'vaftq tosovvürlərini daha da dəqiqləşdirir. Valideyn «Pahant y, eyibdir!», «Ora getmə, oğlanlar çimirl!» kimi qısa, aydın, lakin osional boyalarla zəngin irad **və** tövsiyolərlə uşaqlarda yeni **Iməlo** gəlon həyə hissəsinə istiqamət verir. Bu zaman yaşlılar uşaq-**İ T** diqqətini daha çox davranış **vo** roftan monovi tərəflorino 4b edirlər. «Pahant gey, eyibdir!» omrinin oxlaqi monası da **■mən** bundan ibarətdir.

Uşaqlar öz horokotlarının monovi tərəfini dərək ctdikco, onların başlıqlarla **vo** yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da mürək-kəbləşir. Onların iisiiyyot **vo** roftan necə deyirlər, «monovi me-**Cirlarİa**» miiyyon olunmağa başlayır. Bu baxımdan kiçikmektobli yoşı dövründə miihiim dəyişikliklər baş verir.

Kiçik mektoblilərdə omolo gələn yeni xüsusiyyətlərdən biri refleksiya ilə bağlıdır. Onlar özlərinin fikir **vo** oməllərinə bir növ lionardan baxmağa, **öz** horokot **vo** oməllərini başqalarının gözü ilə 'qiymotlondirməyə başlayırlar. Bu əsasdə **da** kiçik

mektoblilərdə fleksiya formalaşır. Refleksiya, artıq qeyd edildiyi kimi, özünüdərək etmə prosesidir. Bu o deməkdir ki, refleksiyanın yaranması ilə mənlik şüurunun for-malaşmasında keyfiyyətə yeni mərhələ başlayır. Həmin mərhələ **no kiçik** mektobli yaşına təsadiif edir.

Refleksiyanın omələ gəlməsi ilə kiçik mektobli özünün fikir və oməllərini obyektiv surətdə tohlil etməyə başlayır. Onun başqa **•**damlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri dəyişir. Bu baxımdan qızlarda həyə hissəsinin özünoməxsus tozaahir formalar haqqında **V. A. Suxomlinski**nin müşahidələri maraqlıdır. O, «Vətəndaşın doğulması» kitabında yazır: «Qızların **vo** oğlanların cinsi yetişkən-liyinin eyni vaxtda başlamaması torbiyyə işini həm **do** ona goro yüngülləşdirir ki, qızlar oğlanlardan utamlar. Aşağı sinifdə uşaqlar yayda bir verə çimirdilər; gölün sahilində həvəslə qaçır, pət qumdan müxtəlif tikintilər qurur, suda oynayırdılar. Lakin qı üçüncü sinfi bitirdikdən sonra tokliyə cən atmağa başladılar. O lənar qızların onlarla bir yerə çimmək istəməmələrinin sobəbi başa düşmədilər. Oğlanlardan biri deyirdi: «Siz xudbinsir Qızlar cavab vermirdilər, yalnız gülümsəyirdilər. Sanki oğlanlar həyə dərək etmədikləri şeyi onlar başa diişürdülər. Qızlarda analı miiidrikiyinin məhz belə oyanması torbiyyəni asanlaşdır.

Yeniyyətlik yaşında isə qızların oğlanlardan, oğlanların **Γ** qızlardan utanması adi haldır. Bəs, bunu nə ilə izah etmək olar?!

Mənlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyyətlik yaşı dövründə fonnalasır. Lakin o, bədən-birə omələ gəlmir. Əvvəlki yaş dövrlərində körpə uşağın özünü güzgüdə tanıması, «bədəninin sxemini təşəkkül, refleksiyanın omələ gəlməsi - bunların hamısı mənlik şüurunun yeniyyətlik yaşı dövründə keyfiyyətə daha yüksək in-kişaf mərhələsinə daxil olmasını sortlondirir.

Kiçik mektoblidən fərqli olaraq yeniyyətmdə özünə, öz şə həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özün qiymətləndirmə tolobati, özünü başqaları ilə miiqayiso etmək mey li xüsusi mona kosb edir. Bunun da noticosində yeniyyət **ö** üçün öz «Mən»ini bir növ kəşf edir. Mənlik şüurunun formalaş: ға başlaması və inkişafı yeniyyətmin biitiin psixi həyatına, on? tolim foaliyyotinin xarakterino, ətrafdakılara münasibətinə, yaşlı lar, yoldaşları və monsub olduğu kollektivin iizvlori ilə qarşılıqlı münasibətlərinə öz təsirini göstörir.

Yeniyyətmdə mənlik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, özünün mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərək etməsi ilə başlayır.

İlk dövrlərdə yeniyyətmin mənlik şüurunun əsasını başqa^ adamların - yaşlıların (müəllim, valideynlər və qonşuların), kollektiv iizvlorinin, yoldaşlarının onun haqqındakı mülahizələri təşkil edir. Yaş artdıqca yeniyyət özünün şəxsiyyətini müstəqil tohlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Bu baxımdan yeniyyətmin, başqalarının və özünün qiymətləndirmə meyarlarına,

oxlaq normalanna yiyələnməsi onda mənlilik şüurunun formalaşmasında mühüm ohomiyyot kosb edir.

Yeniyyətmonin öz şəxsiyyətini dork etmosi tədrici xarakter da-şırır. O, ovvolco tolim foaliyyətini icrası ilə bağlı olan keyfiyyət-ləri (məxsevorlik, təkidlilik, diqqətlilik, soy), sonra başqa adamlara münasibətləri ifadə edən keyiyyətləri (yoldaşlıq hissi, həsiq, təmkinlik, tərslik), sonra isə özünə münasibəti ifadə edən yfiyyətləri (təvazökarlıq, özünə tənqidi yanaşmaq, yaltaqlıq, lov-ıq) və nəhayət, şəxsiyyətin çoxcəhotli münasibətlərini ifadə on miirəkkəb sintetik keyfiyyətləri (şəxsi ləyaqət, şərəf hissi, nsiiallıq və s.) dork etməyə başlayır. Yeniyyətmonin mənlilik şüurunun xiiisusiyyotlorini aydınlaşdırar-
LÜÜ bir cohəti aynca qeyd etmək lazımdır. Yeniyyətlik yaşı döv-fftdə özünüdərkətmə tolobəti xiiisusi mona kosb ctso do, onun özü ^aqqındakı obyektiv biliklərinin səviyyəco aşağı olması diqqəti telb edir. Yeniyyətmonin bir çox hallarda özünün şoxsi keyiyyətlə-hni diizgiin tohlil cə bilməmosinin köklərini, birinci növbədə, mohz burada axtarmaq lazımdır. Bu osasda da bozon yeniyyətmonin iddia soviyyosi ilo kollektivdoki real mövqeyi arasında, özünə münasibəti ilo başqa adamların - yaşlıların və yoldaşların ona münasibəti i arasında ziddiyyətdən nəşot edən münaqişələr meydana çıxır.

Yeniyyətə öz davranış və xiiisusiyyotlorini dork etdikco, onda özünütorbiyə tolobəti yaranır ki, bu prosesdo do ayırd edilmiş nii-mutio və oxlaqi etalon miistosna rol oynayır.

İlk gənclik yaşı - mənlilik şüurunun yaranmasının tamamilə xiiisusi mərhələsini təşkil edir.

Yuxarı sinif şagirdləri həyatı ohomiyyoti olan miixtolif suallar-la rastlaşırlar: «Mən kiməm?», «Mənim dünyada yerini nədən ibarətdir?», «Mənə ətrafdakı adamlar necə yanaşırlar?», «Mən özüm adamlara necə yanaşıram?». Bu və başqa suallara cavabın axtarılması gənclər üçün oğlan və qızların özünü şəxsiyyət kimi dork etmosi, özii-DÜ təsdiq etmosi prosesinə çevrilir.

§ 2. Mən - obraz

Mən - obrazın əsasını insanın özü haqqında bilikləri təşkil edir. İakin bu biliklər insan üçün heç do adi xarakter daşımır. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. Mən obrazın psixoloji baxımdan ohomiyyoti do mohz bundan ibarətdir.

Mən - obraz mürəkkəb hadisədir. Gəlin, gənclər üçün oğlan və qızlara-bəlo bir tapşırıq verək: özünü 20 sözlə səciyyələndir. Görəsən, onlar bu adi tapşırığı asanlıqla icra edə biləcəklərmi? Təcrübə gös-lərir ki, gənclər üçün oğlan və qızların bir çoxu bu zaman eddi çətinliklə rastlaşırlar. Onların bir çoxu 7-12 sözdən sonra bilmirlər ki, nə cə-ainlər. Bu o deməkdir ki, gənclər üçün oğlan və qızların özləri haqqındakı

223 təsəvvürləri bir çox hallarda məhdud xarakter daşır, hətta bəz onlarda müəyyən ziddiyyətlər də özünü göstərir.

İnsanda eyni vaxtda üç «Mən - obraz» «real məən», «ideal məən» və «sosial məən» mövcuddur.

«R e a l m ə n». İnsan indiki anda özünü necə təsəvvür edir? özünün qabiliyyətlərini, rollarını, statusunu necə qavrayır? O, oslında necə adamdır? «Real məən»in məzmununu həmin suallar təşkil edir. Bu zaman insan özünə öz gözüylə baxır. O, özünün «real-mən»i ilə fəxr edə bilər; insanın özü haqqındakı bu obrazı başqa adamlardan gizlətməsi də mümkündür. Bəzi hallarda isə «real məən» ətrafdakı adamların insana verdikləri qiymətlərə uyğun gəl-mir.

«I d e a l m ə n». Hər bir insanın «real məən»indən başqa həm də «ideal məən»i vardır. İnsan özünü necə görmək istəyir? Hansı keyfiyyətlərə yiyələn-məyə çalışır? «İdeal məən»in məzmununu bu suallara əsasən sosiyyələndirmək olar. Adımdan göründüyü kimi. «İdeal məən» insanın özü haqqında idealan ilə bağlıdır. Onun psixoloji baxımdan mənası da, birinci növbədə, bundan ibarətdir: insan öz «ideal məən»ini həyata keçirmək üçün yollar axtarır və bu sahədə böyük soy göstərir. İnsan özünütorbiyə ilə məşğul olarkən adətən özünün «ideal məən»indən çıxış edir.

İnsanın şəxsi keyfiyyətləri çoxdur. Görəsən, bunların hamısı onun «ideal məən»ində əks olunurmu? Yox. Hər bir insanın yüksək qiymətləndirdiyi müəyyən keyfiyyətlər vardır. «İdeal məən»də məhz bu keyfiyyətlər əks olunur. Təsədüfi deyildir ki, insan özünü-tərbiyə ilə məşğul olarkən də özündə hər hansı bir keyfiyyəti deyil, məhz yüksək qiymətləndirdikləri keyfiyyətlərin formalaşması-na xiiisusi diqqət yetirir.

«S o s i a l m ə n». İnsan həmişə özünə başqalarının gözüylə baxır. Başqa adamlar onu necə görürlər? O, özünü başqa adamlara necə göstərmək istəyir? Necə hərəkət etsə, başqa adamlar onu yaxşı adam və ya müxtəssis (müəllim, cilingər, həkim və s.) kimi tanıyarlarmı? Bu üç sual yaşından asılı olmayaraq insan üçün böyük ohomiyyotə malikdir. Axı, bizim hər birimiz insanların icarısında yaşayırıq və ictimai-istəməz özümüzə onların gözüylə baxmalıyıq. İnsanların qarşılıqlı sosial təsiri prosesində «sosial məən»in ohomiyyoti do mohz bundadır.

İnsan başqa adamlarla iinsiyotə girərkən adətən özünün «so-sial məən»indən çıxış edir: o, həmişə özünü başqa adamlara yaxşı

ofdən göstərməyə çalışır, özünün «psixoloji əməllərini» bəzə müxtə-f yeddlərlə pərdələyir; psixoloji «maskalardan» da bu məqsədlə is-"adə edirlər.

İnsanın «real məən»i onu nə dərəcədə təmin edir? Ətrafdakı insanlar onu nə dərəcədə təqdir edir və ya boyonirlər? O özünün hansı bir keyfiyyətini başqa adamlardan nə dərəcədə gizlətmə-yə çalışır, o, özünü başqa adamlara necə (tutaq ki, yaxşı adam, əsl müəllim, elm adamı və ya varlıq adam) kimi göstərmək

istoyir? Bu luallan izah etmodon insanin «sosial mon»inin mozmununu aydin-
lişdırmaq olmaz.

Psixoloji planda real, ideal, sosial «Mon» birlikdo mövcuddur. < Mar bir-
birlorini bir növ tamamlayır vo zənginləşdirirlər. Lakin bozon real, ideal vo sosial
«Mon»lər arasında köklü ziddiyyotlar do müşahidə olunur. Əgər «real mən»
«ideal-mən»ə uyğun gəlmir, mesial mon» «real mon»i gizlətməyə xidmət
edir, insanın özü haqqında təsəvvürlərində özünəməxsus çətinliklər meydana
çıxır. lakin) hallarda insan adətən refleksiyə yolu ilə bu uyğunsuzluqları təhlil edir,
bir növ onların hamisi üçün «ümumi toxuc» taparaq nımafiq ziddiyyətləri aradan
qaldırır. Bozon do bu cəhət ona mii-.->sv>r olmur. Xalq ifadəsi ilə deyilsə, «öz
hoqiqi sifətini, simasını bürüzo verir». Yəni psixoloji maska insanın hoqiqi sifətini
heç do ləvəşə pərdələyə bilmir.

«Mon - obraz»ın formalaşması dialektik prosesdir. O, müxtəlif imillərlə
şərtlənir. İnsanda özü haqqında təsəvvürlərin formalaş-masında hərəkət və görmə
duyguları mühüm rol oynayır. insanın o/ünü qavramasının təsirli vasitəsi kimi
güzgünün əhəmiyyətini ■yd etməmək olmaz. Lakin «Mon - obraz»ın
formalaşmasının əsas mənbəyini başqa adamlar - yaşlılar, həmyaşıd oğlan və qız-lar
təşkil edirlər. K. Marks göstərirdi ki, «...insan olmağa gəlməsi ilə və «Mon toplum»
deyəni fəxri filosof kimi doğulmadığına görə, o, özünü güzgüyə baxmış kimi
başqa adama baxın».

İnsan başqa adamlar vasitəsilə kişilik, qadın, monovi gözəl-lik və s.
haqqındakı etalon və stereotiplərə yiyələnir, başqa adam-ları və özünü
qiymətləndirməyi öyrənir.

/4 §3. Özitnüqiyim.ıtLmditnio Hnuuquaa

Özünüqiyimətləndirmə tennini iki sözdən - özünü və qiy ləndinnə sözlərindən omələ gəlmişdir. Onun psixoloji mənası dındır: söhbət insanın özünə verdiyi qiymətdən, özünün ob; qiymətləndinnəsindən gedir.

İnsanın özü haqqındakı təsovvürlərinin formalaşması bilav tə özünüqiyimətləndinnə ilə bağlıdır. İnsan özü özündə hansı **ce**« hətləri qiymətləndirir? Onun üçün bir insan kimi miihiim olan **hor** şeyi: özünün qabiliyyətlərini, mənəvi keyfiyyətlərini, omollarını, öz imkanlarını və perspektivlərini, özünün qarşılıqlı münasibətləri-ni, qmp və kollektivdə, başqa adamlar icarısında tutduğu yeri qiymətləndirir və s. Bununla yanaşı miiyyon həyatı situasiyalarda, xüsusilə ailə və kollektivdə insan öz üzərində məsuliyyət gətirib miihiim bir addım atdıqda, konflikt şəraitində yaranıqda və s.-də özünüqiyimətləndirmə xüsusilə miihiim əhəmiyyət kəsb edir. Aydın məsələdir ki, özünüqiyimətləndirmə miirokkob prosesdir: o, özi-nü-miişahidə və özünüəhlil yolu ilə lənnəlsir, bu zaman insan özünə ədotən başqa adamların göziylə baxır, bir qayda olaraq. özünü on-larla miiqayisə edir.

Psixoloji eksperimentlərdə bu cəhət həmişə aydın nəzərə alınır. Belə eksperimentlərdən biri ilə tanış olaq. Tutaq ki. iki miixtəlif zavodda bir neçə mühəndis ştatı boşdur. Həmin vəzifəni tutmaq üçün birinci zavodda 5 nəfər - A., S., Ş., V. və N., ikinci zavodda isə 4 nəfər-Q., P., Ə. və M. orizə vermişdilər. Gənc mühəndislə-rə əvvəlcə miiyyon blanklar verilir və miiəvəfiq suallara cavab veriblər. Suallar ələ tərtib olunmuşdur ki, onlara cavab verənlər əslində özlərinin miiyyon keyfiyyətlərini qiymətləndirirlər.

Eksperiment iki variantda -1-ci zavodda 1 variantda, 2-ci zavodda II variantda aparılır.

Aşağıda həmin variantlar nəzərdən keçirilir.

Gənc mühəndislər T.-ni (I variant) və İ.-ni (II variant) gördikdən sonra onların özlərinə verdikləri qiymətlər dəyişiləcəkdimi? Eksperimentin osas

məqsədi də həmin həminlərin aydınlaşdırmaqdan ibarət idi. Bunun iicini gənc mühəndislərin T.-ni və İ.-ni görməmişdən əvvəl və görəndən sonra doldurduqları özünüqiyimətləndirmə blanklarını bir-biri ilə miiqayisə etməli lazımdır.

I variant:

a) A. və başqaları qəbul otağında otunmuşlar;

b) otağa T. adlı bir nəfər daxil olur. Gənc mühəndislə-rə onu təqdim edib deyirlər ki, T. də boş olan deyirlər ki, İ. də boş olan mühəndis vəzi-mühəndis vəzi-fəsinə tutmaq istəyir: fəsinə tutmaq istəyir. İ. nımdaş kostyum T. yaxşı geyinmişdir. Özünü məğrur geyinmişdi, köynəyi və ayaqqabıları aparır, əlində təzə diplomatu var idi, çirkli idi. Əlində səliqəsiz biikülmüş ka-zahirən çox təcrübəli və ağıllı qızlar var idi. Zahirən mühəndisə oxşayırdı.

II variant:

a) Q. və başqaları qəbul otağında otunmuşlar;

b) otağa İ. adlı bir nəfər daxil olur. Gənc mühəndislə-rə onu təqdim edib deyirlər ki, T. də boş olan deyirlər ki, İ. də boş olan mühəndis vəzi-mühəndis vəzi-fəsinə tutmaq istəyir: fəsinə tutmaq istəyir. İ. nımdaş kostyum T. yaxşı geyinmişdir. Özünü məğrur geyinmişdi, köynəyi və ayaqqabıları aparır, əlində təzə diplomatu var idi, çirkli idi. Əlində səliqəsiz biikülmüş ka-zahirən çox təcrübəli və ağıllı qızlar var idi. Zahirən mühəndisə oxşayırdı.

v) bundan sonra bir bəha-nə Q. və başqalarına əvvəlki gətirib A. və başqalarına əvvəlki özünüqiyimətləndir-mə blanklarını yenidən dol-durmaq təklif olunur.

Tanış olduğumuz metodika ilə aparılmış psixoloji eksperiment şəxsi surətdə göstərirdi ki, T.-ni (I variant) görəndən sonra mühəndislər özlərini daha yüksək qiymətləndirmişlər.

Miiyyon edilmiş bu eksperimental faktın mənası aydındır. İn-lərin qiymətləndirmə zamanı özlərini kiminlə miiqayisə edirlər. Başqa adam bu zaman bir növ etalon rolunu oynayır. Həyatı misal-lar da bunu sübut edir.

Golin, indi do insanin özünə vcrdiyi qiymotlorin xarakterino diqqot yetirək: özünüqiymotlondinnə zamani qiymotin muxtolif ftövlərindən - oxlaqi, estetik, intellektual, emosional vo s. qiymot-lordon istifado olunur. Lakin biitiin hallarda onlann icorisindo emotional qiymotlor osas yer tutur: oxlaqi qiymot do, intellektual qiymot do özünüqiymətləndinnə soviyyosindo emosional çalar kosb ©dir. Özünüqiymətləndirmə, hor şeydən ovvol, özünüsevme, özü-n.mörmət, öz ləyaqətini saxlamaq vo s. kimi hisslərlə çulğadır. yoni emosional qiymətləro osaslanır. Bu onunla bağlıdır ki, özünüqiymətləndirmə soviyyosindo qiymətvcrən vo qiymotlondirilon eyni bir adamın şəxsindo birleşir: mon - mono qiymot vcrir. Bu zaman insan hətta miioyyon obyektiv mcyarlara əsaslansa belo öziünüqiymətləndinnədə subyektiv amillor əsas yer tutmağa başlayn Atalar sözlərində özünüqiymətləndirmənin bu xüsusiyyoti doqiq ifadə olunmuşdur: «Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə tiikü se-ein», «Hec kos öz ayrıanma tırş demoz». Bu o demokdir ki. özünü-tərbiiyonin səviyyəsi insanin özünə tonqidi yanaşib-yanaşınamasın-dar, özünü qarşı tələbkə olub-olmamasından bilavasito asılıdır.

Özünüqiymətləndirmə sistemini tohlil edorkon aşağıdakı cəhətləri xüsusi nozoro almaq lazımdır:

a) özünüqiymətləndirmə prosesindo «real mon» obra/ı ilo «ideal mon» obrazının miqayiso edilməsi mihiim rol oynayir. Onlann bir-birino uyğun golmosi psixi sağlamlığın mihiim şərtidir. Miioyyon e hmişdir ki, insanın «real mon» obrazi ideal mon» ob-razma miivafiq olduqda. o, adoton, özünü yüksək qiymətləndirir. İnsan bu iki mihiim xarakteristika arasında uçurum hiss etdikdj iso, özünü adoton aşağı qiymotlondirir. Bozon belo hallarda insanin ÖZÜ öz gözündə hörmətdən düşür:

b) insan özünün hor hansı bir keyfiyyotini qiymotlondirorkon, onun yaxşı vo pis keyfiyyət olduğunu neco miioyyon edir? Lap ki-C'k yaşmdan uşqlara öyrədirik ki, «Yaxşı nodir, pis nodir?». insan özünə qiymot verədo bu tosowurlordon etalon kimi istifadə etməyo başlayir: ogor etdiyi horokotlor «yaxşı» etalonuna uyğun golir-so, onlan miisbot, «pis» etalonuna tıyğun golirso monfi qiymoilon-dır. Yaş artıuqca, insanin sorvot meylləri formalaşır, ideallarının xarakteri doyişir vo buna miivafiq olaraq onun etalonlar sistemi mü-rokkobleşir Bi/ hor hansı bir adamın özünü neco qiymotlondirdi-yini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı etalonla tutuşdurduğı-ru. özfinə hansı etalona osason qiymot verdiyini bilməliyik. Bu yolla biz hom do onun «ideal mon»-inin mozmununu tohlil etmək im-kani oldə edirik. Çünki miivafiq etalonlar «ideal mon»do xüsusi yer tutur;

v) insanin özünəməxsus qiymotlor sistemi vardır. Bir torəfdon, insan özü-özünü qiymətləndirir, digor torəfdon, onun davrams vo rəftarı monsub olduğı

qrup torəfindon qiymotlondirilir. Bundan başqa, adam bu vo ya digor torədo horokot edorkon otfərdəki adamlann, o cümlo ion iş yoldaşlarının vo dostlanmn onu neco qiymot-londirocoklorini nozoro ahr. Buna gözələnən qiymotlor deyilir Qrupun şəxsiyyətə vcrdiyi qiymətlərlə g ö z l ə n i l ə n q i y - III o t 1 o r bir-biri ilo vohdotdo olsa da. onlan eyniləşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyətə vcrdiyi qiymot r e a l q i y m o t d i r .

Özünüqiymətləndinnə muxtolif iisullarla öyrənilir. Mosolon. şegirdlərə özlərini sorbost surətdə təsvir etmək təklif olunur, yaxud onlara miioyyon qiymotverici hökmlor yazılmış voroqolor vcrilir: bu zaman şagirdlərə onlann zahiri görkəmini vo ya hisslərini 11 adə edon vərəqələrini qırıqlaşdırmaq təklif olunur. Şagirdlərin öz-lərini sociyyolondirməsini nozordə tutan muxtolif öziünüqiymot-londinnə şkalaları vo omsallan da molumdur. Bu moqsədo miioy-prj sifot - sözlərdən istifadə olunur. Bozon şagirdlərə, mosolon, işğıdaki cavablardan birini seçmək təklif olunur:

- mon on yaxşı şagirdlərdən biriym;
- monim qabiliyyotlorim orta soviyyodon yuksokdir;
- monim qabiliyyotlorim orta soviyyododir;
- monim qabiliyyotlorim orta soviyyodon aşağıdır;
- mon az qabiliyyotli şagirdlərdən biriym.

Bozi tədqiqatlarda eksperimental tapşırıqlardan istifadə edilir. Şagirdlərə ayn-aynıqdə bəlo bir suala cavab vermək təklif olunur: lapşırığı icra edə biləcəksənmi? Bu zaman hansı bal ala bilərsən? Bundan sonra aşağıdakı sual verilir: bəs sənəin sinif yoldaşların, mosolon, Məmməd, Sevil vo başqaları bu tapşırıqları öhdəsindən gətə biləcəkləni? (Bu zaman şagirdin özünə verdiyi qiymətlərlə onun yoldaşlarına vcrdiyi qiymotlorin olaqəsi miioyyon olunur.)

Bir cəhətdə tədqiqat mətodikalannə şagirdlərin özlərinə verdiklə-ri qiymotlor obyektiv məlumatlarla - fizioloji göstəricilər, imtahan-lann real nəticələri, psixoloji testlər vo qrup qiymotlorinin yekun-lan, zəruri hallarda iso eksprct qiymotlori ilo miqayiso edilir.

Psixoloji tədqiqatlar öziünüqiymotlondirmənin üç soviyyosini müəyyənəşdirmək imkanı vcrir. A d c k v a t ö z i n ü q i y -pel 1 o n d i r m o d o şagird öziiniin ayn-ayn keyfiyyətlərini osason diizgiin qiymotlondirir. Tutaq ki, onun qabiliyyoti «10»-ə bərabərdir. O, özünə «10» qiymot vcrir. Q e y r i - a d e k v a t y u x a r i q i y m o t l o r - şagird öziiniin ayrı-ayrı keyfiyyətlərini olduğundan yuksok qiymotlondirir. Tutaq ki, onun qabiliyyot-ləri «10»-ə bərabərdir. O, özünə «15», bozon 20, hətta daha yik-sok. mosolon, 50 qiymot verir. Qeyri-adekvat aşağı qiymot - şagird özünə» ayn -ayn keyfiyyətlərini layiq olduğundan aşağı qiymotlondirir. Tutaq ki, onun

qabiliyyotlari «10»-a borabordir o, özünə «5», bozon 7, hotta daha aşağı, mosolon, 3 qiymot verir.

Əgər şagird özünə adekvat qiymət verirsə, onu daha da möhkəmləndirmək lazımdır. Şagirdin özünə qeyri-adekvat qiymətlər verməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq lazımdır. Ailənin tipi (uğurlu və ya uğursuz, tam - nata-mam, çoxuşaqlı -- təkushaqlı və s.), ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya demokratik), sinif kollektivində şagirdin mövqeyi, onun fiziki və psixi inkişaf səviyyəsi - bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən edir.

Özünüqiymətləndirmənin böyük əhəmiyyəti vardır. O, insanın davranışının tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayn-ayn həyatı situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Başqa sözlə, özünüqiymətləndirmə insanın fəaliyyətinin somatoliliyini və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir.

§ 4. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi

Hələ XIX əsrin sonlarında özünüqiymətləndirmənin şəxsiyyət* in iddia səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərən tədqiqat faktları müəyyən edilmişdi. 1890-cı ildə U. Corns həm faktları aşağıdakı orijinal dildə belə ifadə etmişdi:

Özünüqiymətləndirmə = müvəffəqiyyət
iddia

Düsturdan göründüyü kimi, özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin - müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. Beləliklə, insanın özünü yüksək qiymətləndirməsi nə dərəcədə asılıdır? Formulda bunun faktiki olaraq iki yolu göstərilir. Biz orijinal mənbənin riyaziyyat kursundan bilirik ki, kəsrin qiymətini artırmaq üçün ya onun surətini böyütmək, ya da məxrəcini azaltmaq lazımdır. Özünüqiymətləndirmə formülünü bu baxımdan nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, insan özünü yüksək qiymətləndirmək üçün bir halda kəsrin surətini artırmalıdır, yəni soy göstərməli və müvəffəqiyyət oldunu etməlidir, başqa halda isə kəsrin məxrəcini kiçiltməlidir, yəni iddia səviyyəsini aşağı salmalı və özünün on kiçik müvəffəqiyyətini belə diqqətin qiymətləndirməlidir.

XIX əsrin sonlarında özünüqiymətləndirmə ilə müvəffəqiyyət 230 to iddia arasındakı asılılıq hələ eksperimental surətdə öyrənilməmişdi. U. Cerns bu asılılığı intuitiv surətdə tapmış və onu ümumi şəkildə ifadə etmişdi. Psixologiyada bu problem eksperimental surətdə XX əsrin 30-cu illərindən öyrənilməyə başlanmışdır.

İddia nədir? Onun müvəffəqiyyətə nə kimi əlaqəsi vardır? Bu suallara bəzi müvəffəqlər özünüqiymətləndirməyə necə təsir göstərir?

Golin, o vaxt Azərbaycan atalar sözünü xatırlayaq: «Aşağı boyunmür. yuxanda yeri yoxdur». Boyunmür sözünə diqqət Win: problemin mahiyyətini bu ifadə çox diqqətə oxşadır.

30-cu illərin əvvəllərində motivasiya məsələləri psixologiyada hələ çox aktualıq kəsb edirdi. Bu sahədə eksperimental tədqiqatın aparılan alimlərin diqqətini maraqlı bir fakt cəlb etdi: adamlar öz-özünə uğurlarına və ya uğursuzluqlarına eyni münasibət bəsləmir-lər. Bir eksperimentlə tanış olaq: xüsusi ləng bərkidilmiş dörmə bəzəklər divar boyu müəyyən sürətlə hərəkət edir. Təcrübədə işlək edən adamlara 16 halqa verilir. Onlar müəyyən vaxt ərzində kəsilən qırıqlara atmağırlar. Adamların bir qismi eyni notici-lik oldunu etdilər: 16 halqadan 10-nu qırıqların içində atmağırlar. Lakin bu zaman onların oldunu etdikləri eyni noticiyə müxtəlif münasibət bəsləməsi faktı müəyyən edildi: adamların bir qismi səviyyə-ə özləndən razı olduğunu bildirir, digər qismi isə özləndən nə-ə/1 görürdü. Bu o deməkdir ki, eyni bir obyektiv notici (16 halqadan 10-nu atmağırlar) bir adam özü üçün müvəffəqiyyət, baş-birisi isə uğursuzluq kimi qiymətləndirə bilər. Bundan başqa, ni bir nəticənin bir şəraitdə müvəffəqiyyət, başqa bir şəraitdə isə 4% müvəffəqiyyətsizlik kimi qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu təfərrüatla nə ilə izah etmək olar? Eksperiment prosesində adamlar öz qarşılarına konkret məqsəd qoymırlar: onlar bu məqsədə müvafiq olaraq müəyyən notici oldunu (nəyə çalışırlar).

Beləliklə, biz eksperimentdə iki komissiyaya: a) adamin oldunu etdiyi notici və; b) faktiki olaraq oldunu etdiyi notici ilə rəqləşırıq. Məsələn, qırıqlara 16 halqa salmaq istəyir i), halbuki ona verilməş vaxt ərzində ancaq 10-nu atmağırlar (B).

Fəaliyyətin noticosi, yəni uğurlu və uğursuz olması da bu iki komissiyaya - A (adamin oldunu etmək istədiyi notici) və B (faktiki olaraq oldunu etdiyi notici) arasındakı nisbətə müəyyən olunur. Psixologiyada həmin faktları təhlil etmək, xüsusi adamların öz uğurlar-ı və uğursuzluqlarına münasibətlərini xarakterizə etmək üçün

231 yeni tərmindən - i d d i a
s ə v i y y ə s i tərmindən istifi
olunmağa başlandı.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar əsasında iddia səviyyəsi ancaq daha da dəqiqləşdirildi, iddia səviyyəsi ilə yanaşı gözəmə səviyyəsi də fərqləndirildi.

İddia səviyyəsi gözəmə səviyyəsi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqə-dardır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz.

Müasir təsəvvürlərə görə, gözəmə səviyyəsi insanın əldə etmək istədiyi notici (məqsəd) ilə müəyyən olunur. Halbuki iddia səviyyəsi insanın əldə etdiyi

nəticəyə miinasibətində ifadə olunur. O, oldo etdiyi nəticəni boyonir - yoxsa boyonmir, notico onu tomin edir - yoxsa etmir - iddia soviyyosini bu suallarla xarakterizo ctmok olar.

Miiyyon edilmişdir ki, eksperiment zamani adamlann oldo el-diklori notico öz-özlüyündə holo müvəffoqiyyət vo ya uğursuzluq kimi nəzərdən keçirilo bilmoz, hor hansı bir adamin özü haqqında-kı təsəvvürlərindən, özünə vırdıyı qiymətlərdən vo s. asılı olaraq bu vo ya digor notico miivoffoqiyyət vo ya uğursuzluq kimi qiy-motlondirilir. Adi bir misal göstərək: iki adam tosovvir edin. Onlardan biri uzununa tullanmaq üzrə respublika çempionudur, o bin iso holo özünü yarışda sınınamamışdır. Onlardan hor ikisi, tutaq ki, yarışda eyni nəticəni göstərmişdir: 6 m. uzununa tullanmışdır. Gö-rəsən, bu nəticəni onlann hor ikisi eyni dorocodo qiymotlondiro-cəkdinni? Şübhəsiz ki, yox. Çempion üçün homin notico uğursuz-luq, gone idmançı üçün böyük müvəffəqiyyətdir.

Adamlar bu vo ya digor noticoni miivoffoqiyyət vo ya uğursuz-luq kimi qiymotlondirəndə tapşırığın asan vo ya cotin olmasım, onun hansı şəraitdə icra olunduğunu da nozoro alırlar. Bir eksperiment zamani adamlar miiyyon bir qıcığa sirotlo cavab vermoli idi-lor. Bunun **iiçin** 60 saniyodon az vaxt verilmişdir. Adamlann çoxu tapşırığı yerinə yetirə bilməsə də, onlar bunu özləri üçün uğursuz-luq kimi qiymətləndirirlər. Başqa bir halda həmin tapşırığı icn ctmək üçün vaxtı məhdudlaşdırıradılar. Təcrübədə iştirak edonlo-rin birçoxu tapşırığı, tutaq ki, 1 dəq. 30 saniyə icra etdilər. Bozilorı iso buna 2 dəqiqədən çox vaxt sorf etdilər. Miiyyon olundu ki, sonuncular tapşırığı icra etsolor do, çox vaxt sorf ctdiklorinə görə bunu özləri üçün miivoffoqiyyət hesab ctmirlor.

Bir maraqlı faktı da aynca qeyd ctmok lazımdır. Eksperimental surətdə miiyyon olunmuşdur ki, insan miivoffoqiyyət oldo etdik-

232

L, onun iddia səviyyəsi yüksəlir, uğursuzluqdan sonra iso iddia so-Kyəsi aşağı düşür. Bunu təsdiq edən çoxlu həyatı misallar da gös-,nok olar. Elo uzağa getməyib, tələbə həyatını götürək. «3» vo I» qiymətlərlə oxuyan tələbə növbəti semestrə dalbadal ic im-Jiandan «5» qiymot alarsa, sonuncu imtahanndan «4» qiymot alan-I qam qaralır vo oksino, I kursda əlaçı olmuş tələbə növbəti səslyada ilk imtahanlardan «3», «4» vo «3» qiymotlor alanda, sonun-imiahanda qarşısına heç də «5» almaq məqsədi qoymur. Holo 30-cu illorin əvvəllərində iddia səviyyəsi sahəsində apa-n ilk eksperimentlər böyük marağa səbəb oldu: miixtolif ölkə-^Jə yeni tədqiqatlar aparılmağa başlandı. On başlıcası iso ondan roidir ki, tədqiqat metodları daha da təkmilləşdirildi vo bir sıra 1 faktlar oldo edildi.

Şagirdlərin iddia soviyyosini öyrənmək üçün yeni tədqiqat reki işlənildi. Onlardan biri ilə tanış olaq. İyirmi zərflə götürüb on-I nömrəliyərlər. Hor zorfo 2 misal vo bir mosolo yazılmış vərəq-**»** qoyurlar. Bu zaman asandan cətinə

prinsipi osas götürülür: bind zorfo qoyulmuş misal vo mosololar on asan, 2-ci zorfo nisbə-1 cətin, sonrakı zorfloro daha cətin, 20-ci zorfo iso on cətin misal mosolo qoyulur. Zorflor stolun üstünə elo düzülür ki, onlann surindəki nömrələr şagirdlər tərəfindən aydın oxunsun.

Miiollim misal vo mosoloların tərtibi prinsipini aydınlaşdırır: şagirdləri 1-ci, 10-cu vo 20-ci zorfo qoyulmuş bir misal vo ya Bsolo ilə tanış edir. Şagirdlər bilirlər ki, 1-ci zorfdoki misal vo •solo on asan, 20-ci zorfdoki iso on cətin misal vo mosolodur. Bundan sonra şagirdlərə belə bir təlimat verilir: sizin hor biri-**h** iic zərflə götürüb onlardakı misal vo ya mosoloni holl etməlisiniz. Ill zaman iddia səviyyəsi aşağı olan şagird ovvolco, tutaq ki, 1-ci li götürür, onu asanlıqla holl edəndə 7-ci zərflə götürür, onu holl In bilso, artıq 8 vo ya 9-cu zərflə deyil, 14-cü zərflə götürüb müvə-lq misal vo mosoloni holl edir.

İddia səviyyəsi yuxarı olan şagird iso 1-ci zorflə deyil, birdən-ko 16-ci zərflə götürür, onu holl edo bilmodikdə 7-ci zorflə götürüb Lll edir, bundan sonra iso... 11-ci zərflə götürür.

Golin indi də şagirdlərin zorfləri hansı ardıcılıqla götiirdüklo-**mo** diqqət yetirək.

1-ci şagird: 1,7, 14. ^ 2-ci şagird: 16, 7, 11. 1-ci şagird no üçün ovvolco 1-ci, sonra 7-ci, daha sonra 14-cii

233 zərflə, 2-ci şagird isə ovvələ 16, sonra isə 7 və 11-ci zorfləri götürüdü? 1-ci zərfdəki misal və ya məsələnin həlli onu tomin etdimi?| ci zərfdəki misal və ya məsələni həll edə bilməməsi ona necə təl sir etdi? Eksperiment zamani bu sualların aydınlaşdırılması şagirdlərin gözləmə və iddia səviyyələrini müəyyənləşdirmək inika-nı verir.

Qarşıya sual çıxır: bu məsələlərin aydınlaşdırılması /omridir* mi? Onlann təhlili no kimi praktik ohomiyyətə malikdir? MəsəlİJ nin də kökü möhz bındadır.

İnsann iddia soviyyosinin yüksək vo ya aşağı olması, bir ton don, onun özü haqqındakı təsəvvürlərində, digor tərəfdən iso bad qə adamlara miinasibotında oks olunur. Bir halda o, «Babam mono kor - dcdi, golib-gcdəni vur- dedi.» mövqeyində dayanır, necə də-yorlər «Yctənə yetir, yetməyəndə dəş atır.»; başqa bir halda iso özü-nii bir növ «dilsiz-ağızsız» adam kimi aparır... Bu zaman torbiy*, yolu ilə onlann iddia soviyyosini dəyişmək zorurəti meydana çıxır, Hor bir konkret halda iddia soviyyosini şərtləndirən amilləri psix(K loji səriştə ilə təhlil etmək vo onları aradan qaldırmaq üçün təsirlilə tədbirlor miiyyon etmək lazımdır.

«Agac bar gotirdikdə, başını aşağı dikor» hikmətli atalar stfzii-diir. Onun psixoloji monası vardır. Kiçik yaşlarından başlayaraq uşaq vo yeniyetmələrdə öz uğıuiarına diizgiin miinasibot yaratmaq iddia soviyyosini tənzim ctməyin başlıca yolu belədir.

Biz yuxarıda özünüqiymətləndirmə formulu ilə tanış olarkən insanın oldu etdiyi müvəffəqiyyətin ohomiyyətini qeyd etmişdik. Diqqəti bir daha bu müəhim məsələyə cəlb etməyi zəruri sayırıq: insan özünün istər təlim, istərsə də omək fəaliyyətində heç bir çətinlikdən qorxmamalı, onları mötəzətlə aradan qaldırmalı və başla-dığı işi müvəffəqiyyətlə başa çatdırmalıdır. Torbiyə işi də şəxsiyyətə möhtəvacı buna yönəlməlidir. Lakin, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, insanın oldu etdiyi müvəffəqiyyət onun özünə verdiyi qiymətləri mexaniki şəkildə müəyyən etmir. İnsanın öz müvəffəqiyyətlərinə diqqətin müənasib bəsləməsi psixoloji baxımdan xüsusi müəhim ohomiyyətə kösb edir. Bu isə iddia soviyyəsinin siin surətdə artması (bela hallarda adətən deyirlər ki. «filankos qudu-rub», «gözünü qan tutub» və s.) yolu ilə deyil, onun tənzim edilməsi, optimallaşdırılması yolu ilə oldu edilir. Biz torbiyə prosesində möhtəvacı bu cəhətə xüsusi diqqət yetiririk. Çox maraqlıdır ki, insan özü də müxtəlif həyatı situasiyalarda iddia soviyyəsini spesifik yollarla optimallaşdırır və bu məqsədlə psixoloji müdafiənin müxtəlif formalarından istifadə edir.

234 § 5. Psixoloji müdafiə haqqında

Psixoloji müdafiə elmi odobiyyatdan xeyli əvvəl bədii odobiyyatda təsvir olunmuş psixoloji fenomenlərdən biridir. Füzulinin Əl-Ez «Leyli və Məspip» poemasını xatırlayın.

Azərbaycan, rus və Avropa odobiyyatında belə nümunələr çoxdur. Onların bir çoxuna, xüsusilə F. M. Dostoyevskinin və L. N. Tolstoyun əsərlərinə, Kəlvin «Qurd və quzu» təsvirlərinə hətta psixoloqlar tez-tez müraciət edirlər. Psixoloji müdafiə xüsusi psixoloji fenomen kimi ilk dəfə fransız psixoloqları tərəfindən öyrənilməyə başlanmış, təbii ki, isə müxtəlif psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir.

Psixoloji müdafiə nədir? O, hansı formalarda özünü göstərir? Psixoloji müdafiənin omək qəbulunu nə ilə izah etmək olar?

Psixoloji müdafiə tənəinin adında onun mənası da bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Müdafiə hərbi, idman və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur. Müdafiə həm də psixoloji xarakter daşıyır: bu cəhətə ifadə etmək üçün alimlər «psixoloji müdafiə» Kə tələşməsindən istifadə edirlər.

Psixoloji müdafiənin geniş yayılmış formalarından biri iddia soviyyəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Lakin diqqətli müəyyən edilmişdir ki, psixoloji müdafiəni təkcə iddia soviyyəsinin aşağı düşməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. O, daha geniş mənaya malikdir.

Psixoloji müdafiə xüsusi tənzimləyici sistem kimi öyrənilməyə gösb. Bir çox hallarda insan situasiyaya sadəcə olaraq dəyişə bilmir: İhtiyacın vəziyyətini təsəvvür edə bilərsinizmi? O, bu şəraitdə müəyyən olunan müəyyən edilmişdir ki, «Mən - obraz» üçün təhlükəli olan şərait, hisslər və həyəcanları nəzarətdə saxlamaq

zərurəti meydana çıxdıqda, şəxsiyyət psixoloji yollarla özünümüdafiə etməyə başlayır.

O, bir halda özünə təsəlli verir və ya haqq qazandırır, öz pəhlənlərini etiraf edir və ya şəxsi özünə üstünə atır, başqa bir halda bədşəhəri rəşəlləşdirir, «Ağzı ətdə çatmır, deyir ki, iy verir.», fləvəncü bir halda, özünəməxsus motivləri, oməlləri, olamətləri və xəssəlləri başqasının adına çıxır («Adımı sənə qoyum, sənə yana-yana qoyum»), özünü sadəcə olaraq rəşləşdirdi adamlarla cənəşdirir (identifikasiya) və yaxud onu ələ salmaq, dolamaq məqsədilə əzlərlərin mənasını dəyişir, «sözün doğrusunu zərəfatla deyir», bə-lən isə nəyi isə, kimi isə inkar edir.

Frustrasiya şəraitində psixoloji müdafiənin xarakteri dəyişir.

235 İnsan belə hallarda adətən müxtəlif çətinliklərlə rəşləşir, on aradan qaldıra bilmir, özünün düşdüyü bu vəziyyətə görə kərin günəhkar sayır, kimisə hədələyir

(«görsün onun başına nə oyulmuş açacağam»), bu və ya digər adama qarşı kobudluq etməyə, ona həftə tələşməncəsinə yanaşmağa başlayır. Bir çox hallarda isə o, öz rəşə qibini tələşməyülündə canlandırır və «ürəyindən tikan çıxana qədər ondan intiqam alır. Bəzən isə frustrasiya şəraitində insan özünü qarşı əqləşməsi müənasib bəsləyir: özünü döyür, pəhlənlərini cənə vofl

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji müdafiə heç də həmişə adı vət formalarında ifadə olunmur. Biz ələ hallara rəş gəlirik ki, insəflər ya psixoloji müdafiənin formalarından diqqətin istifadə etmir, ya dfl özünü qeyri-adi şəkildə müdafiə edir, bu zaman onun davranışında nəvrotik və bəzi başqa simptomlar müşahidə olunur. Bu isə təsadüfi deyildir. Psixoloji müdafiənin məzmunu və forması insanın sosial yetkinliyi ilə bəlavəsətə əlaqədardır.

Bələliklə, aydın olur ki, insan psixoloji müdafiə vasitəsilə, bir tərəfdən, özünün davranış və rəşlərini, digər tərəfdən isə qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir. Bu, psixoloji müdafiənin əsas funksiyasıdır. Onun mahiyyətini də ancaq bu baxımdan təhlil etmək lazımdır. Z. Freyd psixoloji müdafiəni də biolojişdirirdi. O, psixoloji müdafiənin mahiyyətini əslində insanın şüursuz (başlıca olaraq seksual) instinktləri ilə izah edirdi.

Psixoloji müdafiə insanın davranış və rəşlərində xüsusi tənzimləyici sistem kimi meydana çıxır. Möhtəvacı buna görə də onun köklə-rini şüursuzluqda deyil, əsən şüurda - şüurun tənzimləmə funksiyasında - axtarmaq lazımdır.

VIII FƏSİL ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI

1. Şəxsiyyətin inkişafının hərəkətvəcri mexanizmləri

suala cavab vermək için biz şəxsiyyətin fəallığının mənəvi-
dövlətli cəhətləri. Bu məsələ əvvəlki bölmələr-
də qeyd edilmişdir. Gələn,

onlan yadımıza salaq: ş o x s i y -K i n f o a l l ı ğ ı n ı n m o n b o y ı n i o n u n t ə l ə - M l a r ı t ə ş k i l c d i r . B i r h a l d a k i , b u , l l o d i r , d e m o l i ş ə x s i y y ə t i n i n k i ş a f ı n ı n h o r o k o t v e r i c i f c a n i z m l o r ı n ı a n c a q b u s a h o d o o m o l o g o l o n z i d d i y y o t l o r o s a s ı n -[i z u h e t m ö k d a h a d i i z g i i n o l a r .

İl obatlarm özlorinin tomin olunması daxil on ziddiyyotli pro-ıdu Bu mosoloni diizgiin başa düşmək i için yuxarıda nəzərdən prdiyimiz iki cohoti xatırlamalıyıq.

L Tolobatlar bir qayda olaraq foaliyyot vo iinsiyyot prosesinde ii lor: omolo golon vo tomin olunan tolobat osasında başqa to-p omələ golir. Bu iki (ovvolki vo sonraki) tolobat hotta eyni tip-Bduqda bclo, çox vaxt bir-birlorini sadoco olaraq tokrar ctmirlor. Harm mozmunu təcricon genişlənilir. Tolobatların hor bir növünü I baxımdan sxcmatik olaraq şəkil 33-doki kimi təsvir ctmok olar.

Bu qanunauyğunluğu izah ctmok üçün i iç cəhətə diqqoti colb pok lazımdır: şəkildə qırıq xətlə verilmiş saho ilk tolobatın (Tj) səviyyo-töstörir. **T7** və yaxud Tg-i Tj-lə miiqayiso etsok, onların moz-jtfuunun ardıcıl şəkildə genişləndiyini görərik. **f**b) tolobatların mozmunu ardıcıl kıldı (ovvəl Tj, sonra **T2**, daha **İra T3** vo ya Tg sırası ilo) for-^laşdıqda, şəxsiyyətin inkişafı ingdar xarakter daşıyır. Lakin bo-**n** tolobatlar, tutaq ki, **T3** soviyyo-n birdon-biro Tg soviyyosino Bu zaman hotta şəxsiyyətin zülü üçün şorait yaranır.) bir toləbatın (Tj) o biri tolo-**(T2)** ovoz olunması miiddoti lühümdür. insanda giindo bir tolobat omolo golo bilor, o, ay-

vennirdilər. Halbuki uşağın inkişaf xüsusiyyətlərini düzgün başı düşmək üçün həm də birinci mərhələnin xüsusiyyətlərini bilməli lazımdır. Uşaq psixologiyasına aid yazılmış müasir dərslərdə ar t ı q p r e n e t a l o n t o g c n e t i k inkişafın xüsusiyyətləri daha çox diqqət yetirilir.

Postneta ontogenetik inkişafı iç olamətə görə xarakterizə edilir: 1) insanın ömrü (həyatının ümumi davamət müddəti); 2 fərdi inkişafın bir-birini zəruri surətdə ovoz edən mərhələləri; 3, ayrı-ayrılıqda hər bir mərhələnin müddəti. Bu xarakteristikalar bir-birilə qarşılıqlı surətdə ola bilər.

İnsanın ömrü mütləq (xronoloji və ya təqvim) yaşla xarakterizə olunur və uşağın doğulduğu gündən hesablanır. Fərdi inkişaf mərhələləri isə şərhi yaş tennini ilə xarakterizə olunur. Şərhi yaş anlayışının evristik monası vardır. Mosolonin kökü ondan ibarətdir ki, yaş dövrləri mütləq mənə daşımır: onun həddlərini mütləq (xronoloji və ya təqvim) yaşa görə dəqiq ifadə etmək mümkün deyildir. Yaşın həddləri mütləqdir, dəyişkəndir, konkret tarixi xarakter daşıyır və şəxsiyyətin müxtəlif sosial-iqtisadi inkişafı şəraitində bir-birilə uyğun gəlmir.

Yaş dövrlərinin müxtəlif təsnifatları mövcuddur.

Əsasən 3 saylı cədvəldə verilmiş təsnifat qəbul edilmişdir, Antropologiyada və psixofiziologiyada daha çox xüsusi təsnifatlar istifadə olunur:

İnsanın ontogenetik inkişafını təhlil etsək, onların bir-birini ardıcıl surətdə ovoz edən beş mərhələdən ibarət olduğunu görürük. Bu mərhələlər aşağıdakılardır: botin inkişafı, uşaqlıq, gənclik, yaf lılıq və qocalıq mərhələləri. Onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi yaş psixologiyasının başlıca vəzifəsinə təşkil edir.

İnsan ontogenetik inkişafının ümumi qanunlarına tabədir. Lakin bununla belə, o, şəxsiyyətin sosial tarixi ilə şərtlənir. İnsanın xüsusiyyətləri sahəsində özünü göstərən on başlıca variasiyalardan onun bir şəxsiyyət kimi inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhətə psixologiyasında necə nəzər alınır?

Yaş psixologiyasında insanın fərdi və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri qarşılıqlı olaraq təhlil olunur. Hər bir yaş dövrü ayrı-ayrı psixologiyaların (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür və s.) inkişaf xüsusiyyətləri ilə yanaşı uşaq və yeniyetmə, gənclik və b. üçün bir şəxsiyyət kimi cəmiyyəti olan xüsusiyyətlər aydın-

Yaş dövrlərinin təsnifatı

	İllər
Yaş dövrləri	-1-2 ay
Yeni doğulmuş uşaq	-2 ay-1 il
çəğalıq	-1-3
körpəlik	-3-6
məktəbəqədər yaş kiçik məktəbli yaş yeniyetməlik yaş gənclik	-6-10
	-10-15
-birinci dövr	-15-17
(böyümək məktəbli yaş)	17-21
-ikinci dövr	-21-35
- birinci dövr	-35-60
- ikinci dövr	-60-70
Yaşlı adam Qocalıq yaş Uzunömürlülər	-75-90
	-90 və daha çox

lişdirilir. Bozi hallarda isə «fərdin ontogenetik inkişafı» ilə yanaşı şəxsiyyətin ontogenezdə inkişafı» terminindən də istifadə olunur. Birinci terminin mənası coxotdun düzgindir, ikinci isə dəqiq deyildir. Çünki fərdin şəxsiyyətə - sosial fəaliyyətin obyektindən onun obyektinə çevrilməsi şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı dedik-■ o mənə bu cəhəti nəzərə alırlar) onun özünün şəxsi sosial aktivliyi olmadan mümkün deyildir. Sosial aktivlik insanın orqanizmində ■abaqcadan bioloji cəhətdən proqramlaşdırılır. Bu cəhəti nəzərə alaraq insanın şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələlərini xarakterizə etmək üçün həyat yolu tennindən daha çox istifadə edirlər.

Mosolonin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanın fərdi inkişafı illərlə ontogenetik inkişafı məhdudlaşmır. Fərdi inkişaf eyni zamanda həm də insanın sosial cəhətdən şərtlənən həyat yolu kimi, konkret cəmiyyətdə, onun tarixi inkişafının müəyyən bir mərhələsi-Ündə şəxsiyyətin təşəkkülü tarixi kimi meydana çıxır.

İnsanın həyat yolu şəxsiyyətin ailədə və ictimai tərbiyənin müxtəlif vasitələrində formalaşması prosesindən başlayır. Onun •was məzmunu insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Fəaliyyətin başlanğıcı (start), həyat və omək təcrübəsi topla-dıqca onun inkişafı, maddi və mənəvi sərvətlər istisna sahəsində

16* 243

nəzərdə tutulmuş nailiyyətlərin əldə edilməsi (fəaliyyətin zirvəsi və ya optimumu). nəhayət, fəaliyyətin sona çatması (fəniş) - bunların hamısı insanın şəxsiyyət və fəaliyyət subyekti kimi inkişafının mərhələləridir.

Həyat yolunun strukturunu və onun zaman xarakteristikalarını şəxsiyyətin sosial statusu, müəyyən cəmiyyətdə, konkret ictimai-tarixi formasiyada funksional və rolları ilə müəyyən olunur. **Bun** görə də həyat yolunun strukturunu, həm də

osas moment Ion (start, optimum, **finis**) bir nosildon digor nəslo doğru tarixi **inkışa**-fır. gedişindo dəyişilir.

Şoxsiyyotin hoyat yolunu öyrənmək baxımından miasir **psixologiyada** bioqrafik (torcümeyi-ha!) metodlara böyük ohomiyyot **vc**-rilir. Homin metodlann spesifik xüsusiyyəti bundan ibarətdir **ki**, ekspensmental-psixoloji todqiqatdan forqli olaraq, onlar **şoxsiyyotin** bilavasito hoyat yolunu izləmək imkam vcrir.

3. Apanci **foaliyyot** və **şoxsiyyotin ontogenetik inkışafında onun rolu**

insamn varhğını xarakterizo edon katqoriyalar icorisindo **foa**-liyyot katqoriyasi miihiim yer tutur. Marksın sözləri ilə **desok**, foaliyyot «insanın osas qüvələrinin açıq kitabıdır, hissi surətdə **qar**-şunuzda duran insan psixologiyasıdır».

Foaliyyot vo şüurun vohdoti, psixika vo şüurun foaliyyotdo in* kişafi prinsiplorinin osaslandırılması noticosindo noinki psixi inki-şafm horokotverici mrxanizmləri, hom do psixi inkışafın **morhol** tart haqqında tosovvurlor köklü surətdə dəyişildi. Uşağın **psixi** i kişafi foaliyyot baxımından öyrənilməyə başlandı. A. N. Leonty bu miihiim mosoloni izah edərək göstərdi ki, uşağın psixi **inkışa**-ftm öyrənərkən onun foaliyyotinin inkışaf xüsusiyyətlərini **no**: almaq lazımdır.

Foaliyyotin muxtolif növləri vardır. Görəsən, məktəbə qədər kiçik məktəbli və ya yeniyetməlik yaşı dövrlərində onların hamı eyni dərəcədə mühüm rol oynayır mı?

Psixoloji tədqiqatlar göstərdi ki, psixi inkışafın hər hansı morholosunda foaliyyotinin bitmə növləri eyni dərəcədə ohimə kosbə etmir.

Psixi inkışafın bir morholosunda foaliyyotinin bir növü ap

244 (osas) rol oynayır və şəxsiyyətin inkışafında böyük ohomiyyoto malik olur.

Foaliyyotinin digər növləri isə homin morholoda az ohomiyyotli olur.

Foaliyyotinin bu və ya digər növü psixi inkışafın hansı tor'p-r'ə-lində apancı rol oynayır? Çağahq dövriində uşağın psixi inkışafı tasitosiz-emosional ünsiyyətlə bağlıdır. Emosional sahə nəinki uşağın idrak qabiliyyətlərinin formalaşmasına, hom do onun fiziki mkişafına böyük təsir göstərir. Çağa həttə xəstələndikdə belə ana-m ilə ünsiyyot şəraitində daha tez sağalır.

Körpəlik yaşmda uşaq əşyavi omoliyyatlara keçir. Bu prosesdə yaşlılar ycnə də mühüm rol oynayır, lakin vasitosiz-emosional ünsiyyot arxa plana, praktik işlər isə ön plana keçir. Bu morholoda Özünəməxsus «oşya fctişizmi» meydana çıxır: uşaq əşyalann arxa-mıda sanki yaşlı adamı görür.

Məktəbə qədər yaş dövriində isə rollu oyunlar aparıcı foaliyyoto çevrilir. Rollu oyunlar özünəməxsus uşaq teatrıdır: onun müəllifi do, rejissoru da, aktyoru da uşağın özüdür. Rollu oyunlar insan miihasibətlərinin mənimsənilməsində, əks edilməsində mühüm vasilədir. Televizorun məişətə daxil olması uşaqların rollu oyunla-rının mzmuncə zənginləşməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Uşaqların yaşı andıqca onların həyatında qaydalı oyunlar təd-tənən daha miihiim yer tutmağa başlayır. Psixoloji baxımdan bunun Kūsusi ohomiyyoti vardır. Rollu oyunlarda uşağı nəticə deyil, proses maraqlandırır. Qaydahlı oyunlarda isə notico on başlıca cəhətə çevrilir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə. qaydahlı oyunlar təlim foaliyyotinin formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır.

Təlim kiçik məktəbli yaşı dövriində aparıcı foaliyyotdur. 6-10 yaşlarında uşağın bitmə psixi proses və xassələrinin formalaşması bilavasito təlim foaliyyoti ilə bağlıdır.

Kiçik yeniyetməlik yaşı dövriində isə ünsiyyot daha mühüm rol oynamağa başlayır. Əvvəlki yaş dövriindən forqli olaraq kiçik yə-timlərin öz həyatdaşları ilə miihasibətləri mürəkkəbləşir, çox-keçikli və mzmunlu olur. Onun həyatında həyatdaş yoldaş və **ost** xüsusi yer tutur.

Ünsiyyot foaliyyatında məlik şüuru formalaşır. Bunun da sa-bəsində foaliyyotinin vəzifə və motivləri dəyişilir, o, gələcəyə yö-nəlməyə başlayır və peşə-təlim xarakteri kosbə edir. 4 Mə-li cədvəl-00 ayn-ayn yaş dövrlərində aparıcı foaliyyot tipi və onun hansı **on**pa mənsub olması göstərilir.

Fəaliyyətin bir növü inkişafda başlıca, digər növləri isə ktW məkçi (tabe) rol oynayır. Bu o deməkdir ki, psixikanın ümumiyyətlə fəaliyyətdən deyil, aparıcı (osas) fəaliyyətdən asılı olma haqqında danışmaq lazımdır.

Psixi proseslərin (qavrayış, hafizə, tofokkiir, hisslər və s.) inkişaf səviyyəsi onların daxil olduğu aparıcı fəaliyyətin xarakterindən, başqa sözlə, onun motivləri və vəzifələrindən, fəaliyyətin strukturundakı yerindən asılıdır.

Bu və ya digər morholodo psixi inkişafın başlıca istiqamətlə uşağın homin morholodo fəaliyyətinin aparıcı (osas) tipi ilə müəyyən olunur: uşağın mövzə aparıcı fəaliyyət tipinin dəyişməsi onun psixi inkişafının bir morholodan digər mərhələyə keçdiyini göstərir.

Cədvəl 4

Yaş dövrləri	Aparıcı fəaliyyətin tipi	Fəaliyyət qrupları
cağalq körpəlik	Vasitəsiz emosional fəaliyyət	I
məktəbəqədər yaş dövrü	şəxsi - manipulyativ fəaliyyət	II
məktəbli kiçik yeniyetməlik	rollu oyunlar (təlim fəaliyyəti)	I II I
böyük yeniyetməlik	intim-şəxsi (fəaliyyət) fəaliyyət tədris-peşə fəaliyyəti	II

4 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, bitmiş fəaliyyət tiplərini iki böyük qrupa ayırmaq olar. Şəkil 34-də isə fəaliyyət tiplərinin qrupu və onların əsas xarakteristikası verilmişdir.

Gələn, indi hər hansı bir uşağın doğulduğu gündən 14-15 yaş qədər psixi inkişafını aparıcı fəaliyyətin tipinə görə xarakterizə edə bilərik. Əvvəlcə, şəkil 35-də olduğu kimi, diqqətə xətə onu işə qatmaq üçün yaş dövrlərinə bölmək və hər dövrün aparıcı fəaliyyət tipini qeyd etmək.

Bu zaman maraqlı bir qanunauyğunluq alınacaqdır. Həmin qanunauyğunluq aşağıdakından ibarətdir:

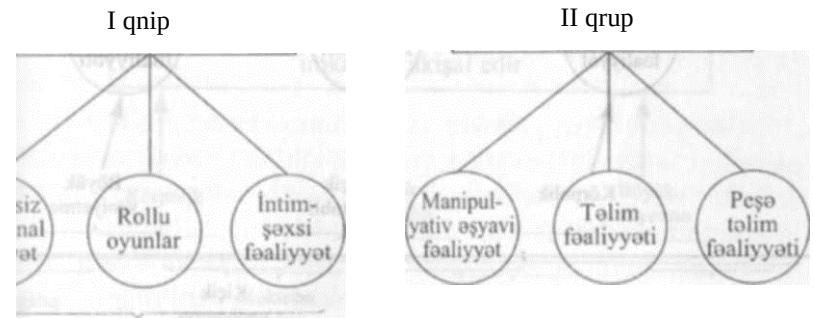
1. Hər yaş dövrünün özünəməxsus aparıcı fəaliyyət tipi vardır.

2. Aparıcı fəaliyyət tiplərindən üçü I qrup, üçü isə II qrupa mənəviyyət tipidir. Onlar uşağın psixi inkişafında bir-birlərini dövrü su» rotdə əvəz edirlər. Bununla oiaqodur olaraq iki cohoti qeyd etmifl

246

Şəkil 34. Fəaliyyət tiplərinin qruplara görə xarakteristikası.

imdir: a) psixi inkişaf prosesində aparıcı fəaliyyət tipləri qrup mətinə görə aşağıdakı ardıcılıqla təzahür edirlər:

İnsan fəaliyyətinin mənası, insanlar arasındakı münasibətlərin vəzifələri, motivləri və normalan mənimlənilir

Əşyalarla əməliyyat vasitələri. Əşyalarda bu və ya digər cohoti fərqləndirmək imkanı və onları mənimlənilir.

b) gələn indi də bu prosesin xarakterinə diqqət yetirək: I qrupa mənəviyyət fəaliyyət zamanı uşaqlar insanlar arasındakı münasibətlərin itirilməsini və onların mənimlənilməsinə onlarda motivasiya - tolobat sahəsi inkişaf edir;

II qrupa mənəviyyət fəaliyyət zamanı isə uşaqlar əşyalarla əməliyyat mənimlənilir - onlarda intellektual - idrak

0 səsli, əməliyyat - texnika imkanları inkişaf edir. Bu cohoti şəkil 36-dakı kimi ifadə etmək olar. Şəkil 34-dən

göründüyü kimi, aparıcı fəaliyyətin tipindən (qrupdan) asılı olaraq psixi inkişafın bir dövründə uşaqlarda motivasiya - tolobat sahəsi, başqa dövründə isə intellektual - idrak proses-

in inkişaf edir və bu, dövrü surətdə təkrar olunur. Biz 35 - 36-cı illərdə homin prosesin ayn-ayn cohotilərini ifadə etmişik.

Bir cohoti dəqiqləşdirək: 34- 36-cı şəkillər şəxsiyyətin onomastik inkişafında ancaq aparıcı fəaliyyətin rolunu izah edir. Biz anda qeyd etmişdik ki, hər bir yaş dövründə bir fəaliyyət növü - I o biri ilə isə köməkçi rol oynayır.

Bos, psixi inkişafda köməkçi -

• fəaliyyət tiplərinin əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Tutaq ki, uşaq (təbii daxil olub. 1-ci sinifdə oxuyur. Lakin bu zaman uşaq az-

247 s — s

o, yəni subyekt-obyekt-subyekt münasibəti kimi xarakteri təşəbbüs edə bilər.

Ünsiyyət insan psixikasının mühüm xarakteristikasıdır. Müasir psixoloji təsəvvürlərə görə, psixika, şəüur və şəxsiyyətin özü kommunikativ təbiətə

malikdir. İnsanın psixi foaliyyoti başqa adamlar-la kommunikativ rabitələrdən ibarətdir.

İnsanın ictimai mahiyyoti haqqında marksist konsepsiyaya **go** ro, fordlor ancaq comiyyotdo, bir-birləri ilə real olaqo və münasibətlərdə yaşayır, foaliyyot gostorir, istehsal edirlər. İnsanın şoxs yot kimi biitiin miinasibotlori, o cümlədən təbiətə münasibəti o başqa adamlara miinasibotlori ilə şərtlənir. Şoxsiyyəti psixoloji o hotdon tohlil etmək üçün insam başqa adamlarla ictimai rabito ırf münasibətlərdə öyrənmək lazımdır. Bu baxımdan iinsiyyot proC sinin xiisusi ohomiyyoti vardır.

Ünsiyyot insanlarm qarşılıqlı tosirosidir.

K. Marks və F. Engels «Alman ideologiyası» osorında insanlari arasında şəxsi, fordi miinasibotlorin obyektiv surətdə zoruri **old** ğunu qcyd cəvərlərək şəxsiyyətin inkişafı prosesini tohlil etmək iic" prinsipial ohomiyyoto malik olan notico çıxarmışlar. Odur ki. «fofl din inkişafı onun bilavasito və ya dolayısı ilə iinsiyyotdo oldu" biitiin başqa fordlorin inkişafı ilə şərtlənir... Bir sözlə, biz görürük ki, inkişaf baş verir, tok bir fordin tarixini onun soloflori və ya asiri olan fordlorin tarixindən^ heç do ayırmaq olmaz» (K.Mar Belo ki, tok bir fordin tarixi onun soloflori və ya müasiri o fordlorin tarixi ilə «müəyyən olunur».

Bu baxımdan, hər şeydən ovvol, şəxsiyyotun inteqral cohotld rindən biri kimi monlik şüurunun təşəkkül qanunauyğunluqları dıq» qoti xüsusilə colb edir. İnsanın başqa adamlara və başqa adamları ona miinasibotlori monlik şüurunun osasını təşkil edir. insanda oaj haqqında təsəvvürlərin fonrılması, onun öziiniidorketməsi, öz<M nün horokot və əməllərini başa düşməsi, öziini və hoyatda öz yd rini qiymətləndirməsi bunların hamısı onun başqa adamlara miinfil sibatilə bilavasito bağlıdır.

Özünü başqa adamlarla miiqayiso etmək. başqa adamlar vasitəsilə qiymətləndirmək monlik şüurunun formalaşmasının başlıfı mexanizmidir. İnsan ancaq iinsiyyot prosesində özünə başqa adamların gözü ilə baxmağı, özünü başqa adamın yerində təsəvvür **m**

250 »yi. onların davranış və rəftarını təhlil etməyi, onlarla birlikdə se-nməyi və kədərlənməyi öyrənir. Bu o deməkdir ki, iinsiyyot pro-sində başqa adamın sevinci və kədəri onun öz sevinci və kədəri-, başqa sözlə, sərvətinə çevrilir, insan başqa adamların həm so-I tocriibosino, həm də psixoloji tocriibosino yiyələnir, monovi 'otdən zonginləşir, onun inkişafı üçün yeni şərait yaranır. Belo-||do do iinsiyyot prosesində şəxsiyyət emosional cohotdən inkişaf lır. O, hisslər mononiyotino yiyələnir, onda özünə hörmət, ləya-İ, qürur hissi formalaşır, sosial təcrübəsi və psixoloji təcrübəsi işlənilib zonginləşdikco tolobat - motivasiya sahəsi yeni məz-n kosb edir.

Ünsiyyot dialktik prosesdir. İnsanın iinsiyyot tələbatında ho- 0 bir-birini əks olan iki meyl aydın nozoro çarpır.Şəxsiyyot, bir fdon, başqalarına oxşamağa, onları kimi horokot etməyə, yol-

İşləri və dostları ilə qaynayıb qarışmağa, insan içində olmağa soy Jətorir, öz hoyatının monasim başqa adamın sevincinə, rahatlı-İdə axtarır. Digər tərəfdən bununla bəhəm başqa bir meyl də Oşahidə olunur: insan öz «Mon»ini sosial mühitdən ayırmağa, nə başqalarına oxşamamağa başlayır. O, bu osasda da fərdiyyət

1 inkişaf edir; şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus ivqə tutur, insanlara seçici miinasibot bəsləyir.

Beləliklə də iinsiyyot prosesində şəxsiyyətin inkişafının osas ylləri özünün aydın ifadəsini tapır. Bu meyllər daxilən əkslik ilə etsə də, onlar vəhdətdə formalaşır, şəxsiyyətin inkişafının -birilə dialektik əlaqədə olan iki mühüm istiqamətini əks etdirir-

251

III HISSƏ

İDRAK PROSESLƏRİ VƏ ONLARIN TONZİMİ

IX FƏSİL HİSSİ-PERSEPTİV

PROSESLƏR

1. İdrakın formaları və səviyyələri

İdrak insandan xaricdə mövcud olan obyektiv alomin **onun** üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. B subyektlə obyektin qarşılıqlı münasibəti ön plana keçir. **Məhz** lə bir qarşılıqlı miinasibot olmasa idrak prosesinin baş ven^ mümkün deyildir. İdrakın bünövrəsini möhz belə

qarşılıqlı **t** təşkil edir və həmin qarşılıqlı təsir sayəsində inikas yaranır. **İni** passiv və aktiv olur.

Qeyri-üzvi təbiətdəki inikas osason passiv səciyyə daşıyır. kin qarşılıqlı təsir burada da öziünü göstərir. Qayaya çırpılan lar parçalanıb tökülür, lakin qayada da todricon ovulma prosesi verir. İki bilyard sari bir-birino doydikdo biri o birisinin təsirini etdirir, lakin təsir edən özü də təsirə məruz qalır, noticodo **hor** si öz horokot istiqamotini dəyişir.

Üzvi alomin meydana gəlməsi ilə inikas formaları dəyişir. lo ki, burada aktiv və passiv inikasıyla yanaşı vasitəsiz və vasitəli kas formaları meydana çıxır. Bu, miiyyon monada psixi in üçün zəmin, başlanğıc rolunu oynayır.

İnikasının aktiv forması möhz psixi inikas soviyyosində no? **caqlı**r. Belə ki, hər hansı bir canlı varlığın öz mövcudluğunu **hiss** etmək üçün mühitin təsirlərində aktiv hərəkətlər formasında cəvərlənir. Mosolon, ac heyvan yem axtarmalı və ya ova çıxmalıdır. Bu isə psixi inikas olmadan mümkün deyildir. Elo bu **ma** deyilir ki, canlılığın aktivliyi psixikanın mövcudluğu ilə şərtlənir. Axi, heyvamn qida maddəsi bilavasitə onun yanında **ol** onu axtarmalı, tapmalı olur, fəallıq göstərir. Yəni orqanizmlə uyğun şəraiti arasında yeni əlaqə forması təpərlir. Bu, psixi inikas. Çünki heyvan açlığını duymalı, onu ödəmək üçün yol və vasi tapmalı idi. Ac heyvamn davranışına diqqət yetirin: o, mən

252 etlərdə qaçır, axtarır, çoxlu enerji sorf edir. Ac heyvan nə qaçır, nəyi axtarır, nə üçün axtarır? Burada bir sıra psixi hədə-tiyyənin duyulması, tələbatın qəvərlməsi, tələbatın ödənilməsi üçün axtarış, ovun tapılması, onun tutulması üçün hərəkət |klin müəyyənləşdirilməsi və sairə nözərə çarpır. Şəraiti qavbioloji cəhətdən ohəmiyyətli, biotik qıcıqlar abiotik qıcıqlar-ın fərqləndirmək heyvamn aktiv idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar-lu qəbildən olan aktivlik bitkilər alomində nözərə cəqlənir. I • bir aktiv idrak fəaliyyəti heyvamn həyatını təmin etməyə yönlənmişdir. Demoli, idrak fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini başa **||**mək üçün biz ilk növbədə bir neçə sualla rastlaşırıq: necə olur orqanizmin mövcudluq şəraitində bu və ya digər dərəcədə ayn ehtiyac tələbatı qəvərlir? Tələbat necə meydana çıxır? Tələbatın axtarışı necə təşkil edilir, onu necə istiqamətləndirir? Axtarış • həyata keçir? Axtarış strategiyası nədir? Demoli, idrak fəaliyyəti inikas sayəsində orqanizm öz ehtiyacını dərək edir, yönlənmiş mövcudluğu üçün zəruri şərait yaradır. Heyvanların psixində və ya davranışında nözərə çarpan struktur (ehtiyac, tələbat-axtarış, mosolonun həlli, hərəkətlərin gələcəklə əlaqələndirilməsi-« və s.) bu və ya digər dərəcədə insanın da idrak fəaliyyətinin tərkibi içində xasdır.

Hər şeyə insana məxsus olan yeni idrak fəaliyyəti növü insanı qoşulur. Noticodo insanın idrak fəaliyyəti orqanizmlə mühit arasında münasibətlər yaratmaqla: a) insanın davranışını tənzim, b) insanın gələcəyi münasibətini, gələcəkdə olan bələnlərə yönəlməsinin təminidir. Bunun sayəsində insan gələcək fəaliyyəti-^anlaşdırmaq, gələcəyi görmək imkanı əldə edir. Başqa söz-İnsanın idrak fəaliyyəti həm də onun gələcəyi qabaqcadan gör-bacarıqlı və imkanlıdır. Belə

bir keyfiyyət insanı sosiallaşma İctimai-tarixi təcrübəsinə münasibətlər sayəsində miiyyon ol-lur. Demoli, idrak prosesləri öz mexanizminə və strukturuna > həm heyvanlarda, həm də insanlarda miiyyon ümumi cəhətlər-məlik olsa da, imkanlarına, inkişaf xüsusiyyətlərinə və soviy-irənlərinə görə bərbərdən köklü surətdə fərqlənir. Genetik cəhətdən idrak fəaliyyəti passiv formadan aktivə, və-ı/ formadan vasitəliyə doğru inkişaf yolu keçir. Lakin bunlar bərbərdən əbədi ayrılmır, bu bəzən də hətta fərdin, sözün geniş mənada, vəziyyətindən asılıdır. Lakin ümumi mexanizm hamı eynidir. (Bax: şəkil 37).

Şəkil 37. İdrak fəaliyyətinin ümumi mexanizmi.

Duyğu vo qavrayış bizo no üçün gərəkdir? Axı, bilmək lazi dir ki, hansı şoraitdo horokot edirik. Bos, hafizo no üçündür? miş təcübəni cisimlərin indiki voziyyoti ilo tutuşdurmaq i Bos, tofokkiir no üçündür? Mosolo qoymaq vo onun holli yoll tapmaq iicin. Mohz buna göro do yuxan zonada - mosolo qoy

İ! yolları planlaşdırılan sahəyə duyğu, qavrayış, hafizə, diqqət, fəhmiyyət kimi idrak prosesləri yerləşir. Lakin məqsədi gormək, il həlli yollarını müəyyənləşdirmək və planlaşdırmaq həl, ne-İdylər, işin hamisi deyildir. Çünki bu mərhələdə bərdən qarşı-Əbir sərə gözənilməz maneə və əngəllər çıxı bilər, nəzərdə tutulmuşda dəyişiklik etmək, onu yenidən nəzərdən keçirmək, ya-yeni davranış

Hissi idrakdan montiqi idraka keçid prosesi do i filogenezdə, həm də ontogenetik inkişafda birdən-birə baş **■BIT**. Burada yeni keyfiyyət fərqlərinin omoloq olması ilə yanaşı, *Ими* cavabı, araşdırma prosesləri, təşviqatçı qaydalar omoloq gəlir. Bunlar da nəzərə alsaq tam funksional sistem olan psixi inkişaf: hiss-¹ sepsi, təşəvvürlər, nitq və ya məfəhimi tofokkiir soviyyələri ird edilir. **1** V. İ. Lenin idrakın keçdiyi dialektik yoldan bəhs edərkən gös-ərdi ki, «cəhə seyrdən miqorrod təfəkkürə, oradan da praktika-həqiqəti, obyektiv rəallığı dərək etməyin dialektik yolu belədir». [tt^da, ilk növbədə, hissi idrak ayrılır edilir. Hissi nliyə əsasən irə və qavrayışlar daxildir. Bu iki idrak prosesi bir-biri ilə əlaqələşmişdir ki, onları yalnız şərti olaraq ayrılıqda nəzərdən keç-

Hissi idrak d ü y ğ u d a n başlayır. Onun başlıca funksiyatı otıaf aləmdə, elocə də bədəndə has verən hadisələr barədə subyektiv to molumat verməkdir. Biitiin idrak proseslərinin bünövrəsini duy ğ ular toşkil cdir. O, orqanizmlə miihit arasında ilkin olaqodir. Duy» ğ ular varlıĝ ın on sado, on bosit xassələr barədə bilavasitə molumil verir. İşıĝ ın, sosen, təzyiqin, istinin,

■ | Qavrayış surotlori iso intensivlik xassosino malik olmur. Dujj ğular

miioyyon sahodo cəmləşmiş (lokalizasiya etmiş) olur. Mo J Ion, rong, sos, işıq vo s. miioyyon predmeto aid edilir. müoyyd monbo ilo bağlamr. Yaxud, toxunma, agn, temperatur duyğuld bodoninin miioyyon hissosilə bağlı olur. Qavrayışda iso belo inol dud lokalizasiya yoxdur, qavrayış suroti miioyyon predmeto olur.

Duyğu surotlorindo emosional ton olur, qavrayış surotlo iso əşya hissi deyil, cismin suroti yaranir. Demoli, qavrayış alom haqqında duyğulara nisbətən daha dolğun, daha bitkin m mat vcrir.

Qavrayış hiss iizvlorino bilavasito tosir edon cisim vo hadi rin biitiin olamot və xassolorinin bütövlükdə inikasidir.

Qavrayış daha miirokkob idrak prosesidir. Onun torkibino ɣularla yanaşı insanin keçmiş təcrübəsi do daxildir. Bundan ol

258 ^rrayış prosesi daha miirokkob idrak proseslori: nitq, tofokkiir, f l.» vo s. iizvi surotto bağlıdır. Odur ki, mihiim idrak prosesi ki-qavrayışm bir sira spesifik xüsusiyyotlori vardır. Mosolon, sinif ■Uiosini qavrayarkon yalnız onun qara rəngini deyil, hom do hoc-■ni. formasim birlikdə oks etdiririk, yoni bu halda qavrayış sado-III olaraq duyğulann mexaniki moccusu kimi çıxış etmir vo pced-Pi bütövlükdə, tam halda oks etdirir. Cismi qavrayarkon onu tam fthid kimi, miioyyon quruluşa malik kimi görüb anlayırıq. Moso-k. sokildo o doqiqə üçbucağı, kvadrati, monzoroni ayird edirik. III, qavrayışın tamlığıdır. Hotta danışiq nitqindo do ayn-ayn səslə Braxsı eşitmədiyimiz halda belo sözləri bir tam kimi oks etdiririk. Hnki burada insanın keçmiş təcrübəsi iştirak edir. Qavrayışın tam-Igı obyektiv gerçəklikdə olan cisimlorin özlərinin tamhəq xüsusi-y-milo toyin edilir. Odur ki, hotta qavrama şəraiti doyişilso do qav-Bfiş suroti özünün tamlığını, sabitliyini itinnir. Mosolon, cisim in-Kdan uzaqlaşdıqca onun, gözün torlu qışasında təsviri kiçilir, la-fkl buna baxmayaraq biz homin cismi malik olduğu böyüklükdə rayırıq. Bu, qavrayışın sabitliyidir ki, onun da çox böyük idrak iyyoti vardır. Sabitlik olmasaydı, eyni cismi muxtelif şəraitdə lolif cür qavrayardıq. Çiinki qavrama şəraiti dəyişən kimi cis-suroti do doyişikliyə uğrayır.

Qavrayış prosesindo insanin keçmiş təcrübəsinin iştirak etmosi ■ qavrayışını monalı edir. Başqa sözlə, insan onun üçün müəy-ohəmiyyəti olan cisimlori, hadisolori ilk növbədə qavrayır. i insanlar bu vo ya digor cismi, hadisəni qavramağa soy etdik-onu keçmiş hoyati miiddotindo oldo etdiyi təcrübəyə, biliyə gö-pbaşa düşməyə, izah etməyə, mahiyyotini anlamağa çalışırlar. Bu javrayışın mənalılığı ilo bağlıdır. Demoli, qavrayış prosesindo m keçmiş təcriibəsi iştirak edir vo bunun sayosindo biz cismi ırıq. Bu halda cismin indiki suroti keçmişdə alliums suroti ilo sto düşür, noticodo adam homin cismi tanıyır. Ogor yeni cismi layarkon onu tamş cisimlor kateqoriyasına aid edirikso, onu an-lı oluruq.

Qavrayış insanin marağından, meylindən, diinyagörüşündən, isindən, emosional voziyyotindən vo s. asılıdır. Bu cohotlor yışın seçiciliyində daha aydin surotto nozoro çarpır. insana /amanda muxtelif cisimlor tosir gostorir, onlardan bir qismini aydin, aşkar oks etdiririk, digor qismi iso nisbətən tutqun olur |ra onlan heç qavramırıq. Çünki insan eyni zamanda ona tosir

259

edon muxtelif vo rəngarəng cisim-lərin, hadisolorin hamısını qavraya bilməz. Onlardan yalnız miioyyon cisimlor ayird edilir, qavramır. Bu isə, insanın həmin cismə olan münasibəti ilo toyin olunur.

Qavrayışın seçiciyi şoxsiyyə-tin xüsusiyyotlorindən asılı olaraq müoyyən obyektləri başqalarından ayıraraq daha da aydin, aşkar surotto oks eldirməklə bağlıdır. Bu halda aydm qavradığımız cisim qavrayışın obyekti, yerdo qalanlar məqsədindən, qavramlan ci-

simlorin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq obyektlə mütəmadi rotdə yerini dəyişə bilər. Mosolon, 38-də obyektlə fonun rini dr^yışmosJndən asılı olaraq şəkil ya qoca, ya da cavan qadın m qavramla bilər. Obyektlə fonun yerinin dəyişdirilməsi vo ya dm seçilməsindən praktik məqsədlər üçün istifadə olunur. Adotəs. yolda işləyənlər çoxxayı paltar geyirlər ki, boz fonda tcz seçilsintoi Yaxud, obyektin ayird edilməsini çətinləşdirmək üçün onu foif uyğun şəkildə gizlədirlər (maskirovka edirlər).

Qavrayış prosesino insanin hoyat təcridi, maraqlan, şoxstr yotinin iimumi istiqaməti, sorvot meyli ciddi tosir gostorir (Bax: kit 39).

Insanın iimumi psixi hoyat məzmunundan asılı oiaiaq qavrayt sin mozmunu vo cəroyanctmə xüsusiyyoti do doyişilir. Mosolon, hor kos rosin əsərini, musiqini, kinofilmi, tobiot monzorosini bir cür qavrayır.

Qavrayışın mozmun vo istiqamotinin insanin təcrübəsindəfi hoyata münasibətdən, maraqlarından, biiik zənginliyindən, Yş^A mündən asılı olması a p p e r s e p s i y a adlanır Bu da qavrayw sin mihiim xüsusiyyətidir. Dilimizdo işlənən «Zər qodrini zorgofi bilən» ifadəsi qavrayışın insanin iimumi psixi həyat mozmunundak asılılığını ayrdin surotto gostorir. Yaxud, Knlovun «Xoruz vo infl tomsilini xatirləyər. Don axtaran xoruz inciyo rast golondo dilxor olur, onu bir konara attr, onun ovozindo bir arpa doni tapsaydı di» ha yaxşı olardı «fikrinə düşür».

iso fon olur. İnsan

Şəkil 38. E.Borinq. fon
Qayınana yoxsa... şəkil

Appersepsiya insan qavrayısını fəallaşdırır. Belo ki, insan hoc,

260

si cismi, hadisoni qavrayarkon ona müəyyən münasi;[^] u^r. Odur ki, qavrayış miivafiq appersepsiya olduqda daha m^{os} f iyyotlo coroyan edir.

3. Sensor keyfiyyotlorin (duygulann) təsnifa[^], hossalığın növləri

Duygulann novlori muxtolifdir. Onlan neco təsnif etrn[^] ? volco, duygulann xüsusiyyətlərinə diqqot yctirok. y_u^aV d cdildiyl kimi, duyğular müioyyon qıcıqlandırıcılann m • d "ptorlara (analizatorun birinci hissosino) tosiri notic_{os}i_nj^v? ^ rirlor. Bu cohoti nozoro alaraq onlan yaradan qıcıqlandi_n i " ~ olorino vo homin qıcıqlandırıcılann tosir etdiyi resent Γ^{TM}

on aşağıdakı üç qrupa bölürlər:

0Γ ara

1. Eksteroseptiv vo ya xarici duyğular. Onlann resent onin səthində yerləşir, xarici alomdo olan cisim vo hadi_s |^{III} " olorini oks etdirirlor. Gönnə, çəitmə, iybilmo, dadbi_l_{ma} °, ⁿⁿ duyğulan bu qrupa daxildir. ^o

2. İnteroseptiv vo ya daxili duyğular. Onlann resept_{or}j_{ar} , li üzvlərdə, həmçinin, bodonin toxumalannda yerləşir vq ? ^{a~} lərin voziyyotini oks etdirir. Acliq, toxluq, susuzluq <j_{Uv} JT¹ 1 s. interoseptiv duyğular qrupuna daxildir. ^Λ u an

3. Proprioseptiv duyğular. Onlann reseptorlan _{oyn} lərdə yerləşir, bədənimizin hərəkəti vo voziyyətj hftom ^{^o} lumat verirlər. Horoki və müvazinət duyğulan bu qru_{pa} ^j*

Müasir təsəvvürlərə görə duygulann növləri bir-biri i_o • tdə olaqədardır. Onlan mütləq şəkildə xarici (ekstcroseptj^f^{VU} ili (interoseptiv) duyğulara ayırmaq düzgün olmazdı. Du_vd ı ° bozi növlərini, mosolon, ağrı, dadbilmə, chtizaz temno ^{3"} yğulannı vo s. mahiyyot etibarilo xarici daxili duyğuiar kiny?[^] ctmok olar. ¹

Xarici duyğuiar icorisindo gönnə duyğuları mühüm yer Jar xarici alom haqqında çox zongin informasiya gəti_rj_r y.

edilmişdir ki, otıraf aiomdon insan beynino daxil olan inf^o ^ ilann 80 - 90 faizi məhz görmə analizatoru vasitesij_Q ^J_r ^{an} 7 liyyatmin <iC faizind?n çoxu görmə nozaroti altında hoya, \. ^ hr. - fi

Görmə duyğusu sayəsində biz !61 cisimlərin forma və rəngini, öl çüsünü, həmini, məsafəsini dərk edirik. Homin duyğular insanıft məkanda

bəlodləşməsinə tomin edir, hərəkotlorini tonzim etməyf imkan verir. Oxumaq vasitəsilə bəşər təcrübəsinə yiyolonmək d»» görmə sayəsində mümkündür.

İşıq gözün torlu qışasındakı kolbacıqlara və çöpcüklərə tosil edir. Orada əmələ gələn qıcıqlanma onso payındakı görmə mərkə* zinə noql cdilir. Görmə analizatorunun bu üç hissəsindən biri zədfi lənərsə görmə duyğusu əmələ gəlməz. Mosolon. kolbacıqlar zodo« ləndikdə xromatik rənglər fərqləndirilmir, hər şey ağ. qara, bof rəngdə görünür; çöpcüklər zədələndə qarov xəstoliyi və ya to» yuq korluğu yaranır, insan qaranlıqda heç bir şey görmür. Görmə analizatorunun beyin nahiyyəsi zədələnorkon iimumon korluq ome* lə gəlir. Deməli, gönriə duyğusunun əmolo golmosi iiciin xarici qı« cıqlayıcının təsirilo yanaşı görmə analizatorunun da normal foaliy* yət göstərməsi zəruridir (bu cəhət biitiin duyğı növlərinə aiddir). J

İş ycrində işığm kemiyyətdon, dÜşmo istiqamotindon, cloctj də rənglərin çulğaşmasından asılı olaraq noinki işçinin ohvali-nfcj hiyyəsi, həm də əməyin məhsuldarlığı dəyişə bilər. Yalnız otfl göstənnək kifayətdir ki, iş ycrinin optimal surotdo rənglənmətl məhsuldarlığın 20 - 25 faiz artmasına səbəb ola bilər.

İctimai-tarixi inkişaf prosesindo, miirokkob vo çoxcohotll omok foaliyyoti sayosindo insanin görmə analizatoru yiksok dornə cədə tokmilləşmiş, görmə duyğuları daha dolğun. mo/munlu oU müşdür. F. Engclsin bir müqayisəsi bu cohotdon çox xarakterikdhl O göstərirdi ki, «qartal insandan xcyli uzaq köriir, lakin insan gov şeylərdə qartal gözündən daha çox olamotlori ayird edir.

Eyni cohot insanin eşitmə analizatorunun foaliyyotino do afl cdilo bilər.

Eşitmə duyğularının qıcıqlayıcısı muxtolif uzunluğa malik sm dalğalarıdır. İnsanın eşitmo analizatoru saniyədo 16-dan 20« MII (iyirmi min) tezliyo malik soslori ohato cdir. Eşitmo duyğuları *III sin hündürlüyünü, gurluğunu vo tembrini oks etdirir. insanlarm s<« lori tembrino goro bir-birindon forqlonir.

Biitiin çəitmə duyğuları nitqi, musiqi soslorini vo sos kiylone oks etdirir. Onlann da hiidudu var. Belo ki, çox sos-kiy sinir sitifl mini pozur, insanda əsəbilik, yorğunluq törədir.

Əlbəttə, duygulann növləri çoxdur. Onlar (mosolon, dadhfl mo, iybilmo, cinsi, achq, toxluq, horokot duyğulan vo s.) insan

262

İkiyat fəaliyyotində mihiim rol oynayır. Duygulann hor biri istor Unci alomin cisim vo hadisolorinin, istorso do orqanizmin daxili jb/.iyyotinin ayn-ayn cohotlori barodo müxtolif informasiyalar go-Urir. bununla da orqanizmin gercokliyi otıraflı dork etmosini, ona pal miinasibot boslomosini tomin cdir. Yalnız bir cohoto diqqot ptirok: ogor orqanizmdə ağrı duyğuları olmasaydı biz

qıcıqlayıcı-prin hansının faydalı, hansının iso qorxulu vo ya təhlikəli olduğu-**m** ayird edo bilməzdik. Tosadiifi deyildir ki, dorinin sothindo, da-lih orqanlarda vo ozololordo xiisusi reseptorlar - «ağrı nöqtələri» brləşir. Ona görə do dorinin, ozolonin mexaniki surot do zodolon-losi, daxili üzvlərin xəstələnməsi ağrı duyğuları verir. Bu, moso-bnin holo bir tərəfidir. Digor tərəfdən, hoddon ziyado qiiivotli qi-lqlayıcılar (çox gur işıq, sos, çox soyuq, koskin iy vo s.) tosir et-**■**kdo do analizatorlarda ağrı duygulan yaranir. Demoli, insanin liygu analizatorlan sanki qıcığın miiyyon komiyyotinə (aşağı vo **m** yuxarı həddinə) uyğunlaşır. Bu mosolo analizatorların həssaslıq-I ilo əlaqədardır. Mosolon, biz uzaq ulduzlardan golon işığı gör-İflrük, yaxud dərimizo toxunan tozları hiss etmirik. Çiinki hor ciir fccıqlayıcı duyğu omolo gotiro bilmir. Duyğunun omolo golmosi kun qıcıq miiyyon komiyyoto malik olmalıdır.

Qıcıqlayıcının ilk dofo on zoifduyğu omolo gotiro bilon on ki-**u** komiyyəti duyğunun m iit I o q h o d d i adlanır.

Bu kəmiyyotdən aşağı olan qıcıqlayıcılar duyğu omolo gotiro

I fti zoif qıcıqlayıcının duyma qabiliyyəti m ü t l ə q h ə s - l a s I l q adlanır. Mütloq həssaslıqla duyğunun aşağı mütloq həd-**I** . 'i s miitonasibdir: $E = 1/p$; burada «E» mütloq həssaslığı, «R» **m** miitloq hodd komiyyətini bildirir. Yoni duyğunun aşağı miitloq Bddi az olduqca ona həssaslıq yüksək olar vo oksino.

Adoton analizatorların həssaslığı yaşayış şəraitinin tələblərinə, **■**liyyətin xarakterinə vo s. görə artıb-azala bilər. Mosolon, musı-Kilordo eşitmə, rəssamlarda görmə, deqslatorlarda iybilmo, dad-Bnıo həssaslığı çox yüksək ola bilər. Bir fakt. Görmə, eşitmə vo inisıq qabiliyyətindən məhrum olan O. İ. Skoroxodova «Pravda» **■** «İzvestiya» qəztlərini mətbəo boyalarının iyinə görə bir-birin-**u** forqlondirirdi. Demoli, insan analizatorları inkişaf cədrək çox uok səviyyəyə çatır. Burada miimarisolər do mihiim rol

Əbyır.

I Duyğunun aşağı mütloq həddi olduğu kimi yuxarı miitloq həd-

di də vardır. Bu halda qıcıqlayıcı keyfiyyətco yeni bir duyğunu əmolo gəlməsinə səbəb olur. Mosolon, insan qulağı 20000 hers* dək səsləri çsidə bilər, ondan yuxarı tezliyi normal duygu kimi ol ctdirmək mümkün deyildir.

Eynicinsli qıcıqların qüvvələri arasındakı forqi biz homişo duj muruq. Qıcıqlann arasmdaki bu forq yalnız miiyyon hoddə **cat** da onu duyuruq. 300 şamlıq işığa 1 və ya 2 şam əlavə etsək işı artmasını duymaq, yalnız üç şam olavə etdikdə ilk dəfə bu forq yonı işığın artdığını duyuruq.

Demoli, eynicinsli qıcıqlandırıcılann qüvvələri arasındakı gP lo duyulan on az forqo duyğunun f ə r q l ə n d i r m ə hoddə yilir.

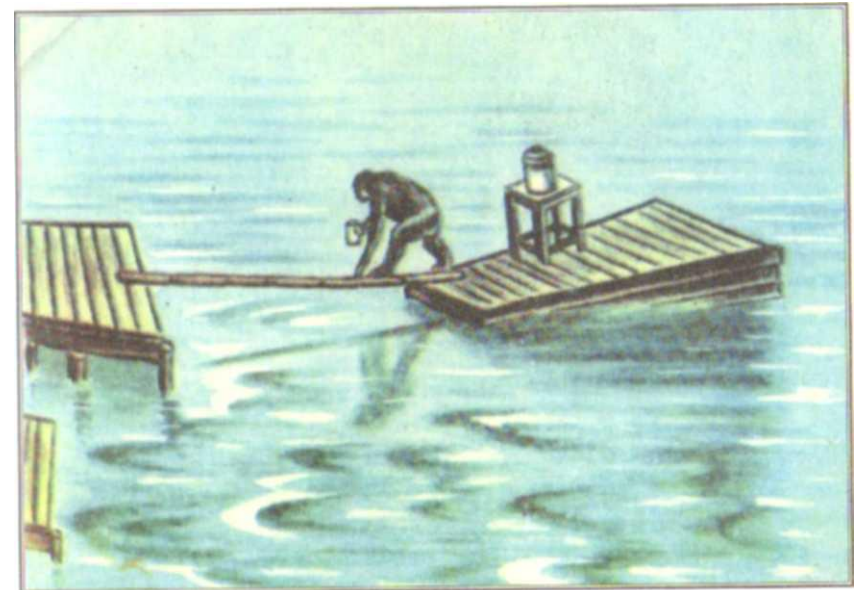
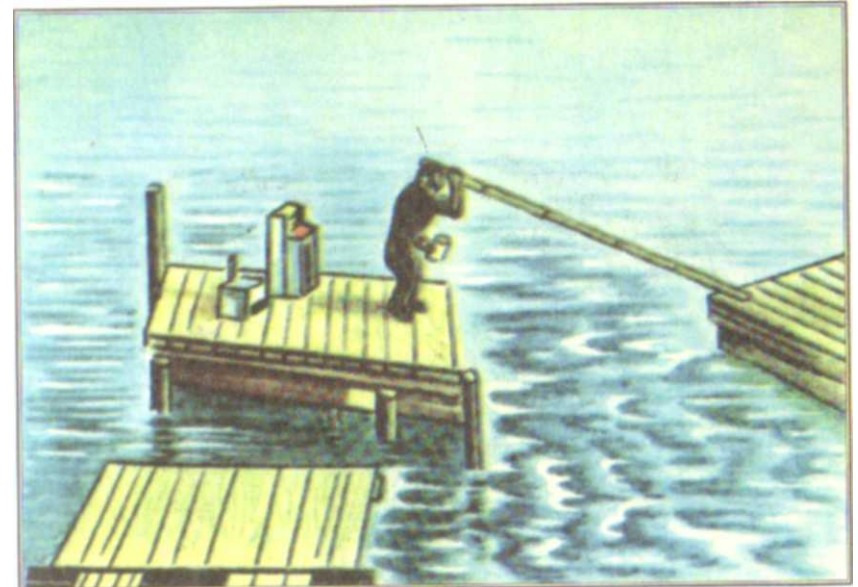
Eyni cinsli qıcıqlar arasındakı on az forqı duyma qabiliyyəti f ə r q l ə n d i r m ə h ə s s ə s l ı ğ ı deyilir.

Fərqləndirmə həssaslığı da bir sıra amillərin təsiri ilə artıb-az olar. Burada insanın məşğul olduğu fəaliyyət növünün tələblə ciddi surətdə təsir göstərir. Mosolon, xalça toxuyan qızlarda çarələri üçün həssaslıq adı adamlarda olduğundan onlarca dəfə olur.

Demoli, fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq bizim analizə lənmizin həssaslığı dəyişə bilər. Bu dəyişiklik iki istiqamətdə də bilər. Bir halda həssaslıq artır, digər halda isə azalır.

Miiyyon qıcıqlandırıcının hər hansı hissə üzünə uzun müddət fasiləsiz olaraq təsir göstənməsi noticosində həssaslığın dəyişməsi adlanır. Qıcıqlayıcı çox zəif olduqda həssas artır, çox güclü olduqda isə həssaslıq azalır.

Adaptasiya bir sıra duyğularda (görmə, temperatur, işıq və s.) qıvvətli, cəhəmlə və ağrı duyğularında isə zəif olur. Yalnız bir fakt: işıqlı otaqdan qaranlıq otağa keçdikdən və orada bir müddət qaldıqdan sonra gönmə analizatorunun həssaslığı 200 min dəfə artır. Bu halda, necə deyirlər, gündüz görmə aparatından, yonı kol bacıqlarla görmədən gəncə gönmə aparatına əpçüklərlə **görmə** keçilir. Bu cəhət orqanizmin bioloji imkanlarının genişliyini sübut etməklə yanaşı analizatorların fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün də zəmin yaradır. Lakin hissi inikasın xüsusiyyətləri ilə əlaqə olaraq iki psixi hadisəyə də diqqət cəlb etmək lazımdır. Bunlardan biri **s i n c s t e z i y a** (yunanca - synisthesis - birgə hissetmə eyni zamanda duyma) hadisəsidir. Bu halda hər hansı qıcıq məfqi analizatora təsir edərək, subyektin özündən asılı olmadan, n

Şəkil 12. Meymun su içərisində olsa da... gedir suyu bəkdən gətirir.

o analizatora uyğun duyğunun əmələ gəlməsinə, cyni zamanda vo, onunla bilavasito bağlı olmayan duyğunun da yaranmasına b olur.

Qıcıqlandıcının bir analizatora tosiri noticosindo başqa anali-tor iicün sociyyəvi olan duyğunun omolo golmosi sinesteziyadır. nun on geniş yayılan növü rəngli səsdır. Yəni səs qıcıqları eşit-

ilo yanaşı, hom də görmə, yoni rong duyğusu yaradır. Məşhür tokarlardan A. N. Skryabin, N. A. Rimski-Korsakovda belə hal-çox olmuşdur. Eyni qayda ilo bir sıra adamlarda sarı-çəhrayı g istilik duyğusu, göy-yaşıl iso soyuqluq duyğusu törədir. Sines-*ya, deməli, bir modallıqda olan qıcıqlayıcının tosilirə başqa mo-lıqda olan duyğunun yaranmasıdır.

Həssaslığın artması ilo olaqodar olaraq diqqoti colb edon baş-psixi hadisə s c n b i l i z a s i y a d i r . (latınca sensibilis -siyyath) - qıcıqlayıcıların tosilirə sinir mərkəzlərinin həssaslığı-artmasıdır: analizatorların qarşılıqlı tosiliri vo mümarisələr sayə-¹ə həssaslığın artması s e n s i b i l i z a s i y a adlanır. Məsə-, üzərində todqiqat apanlan adama «limon kimi turş» sözünü de-do. həmin qıcığın tosiliri altında onun gözünün vo dilinin elektrik səsliğinə dəyişməsi faktı aşkar edilmişdir. Bclo dəyişmə dilə on şirosi ilo tosilir cdorkon müşahidə olunan dəyişmənin eyni olmuşdur.

Deyənlərdən aydın olur ki, hiss iizvlərinin həssaslığının dəyi-məsi qanunauyğunluqlarını bildikdo xüsusi surotto seçilmiş yar-nçı qıcıqların kömoyilə bu vo ya digər resptorun həssaslığını ar-aq olar. Bu cohot pcrseptiv foaliyyotin mütəşəkkil surotto isti-ətləndirilməsilə bağlıdır. Mosolon, musiqi ilo məşğul olan aqlarda səslərin yüksəkliyini diizgiin fərqləndirmə mütloq eşit-9 qabiliyyəti ilo yanaşı mümarisələrin səmərəli təşkiləndon də llıdır.

4. Perseptiv mütəşəkkiliyin xüsusiyyətləri

Hissi idrak orqanizmlə mühit arasındakı qarşılıqlı tosilir prosesi-B noticosi kimi meydana çıxır. Burada biz mühiti, gerçəkliyi ob-kt, onu oks ctdironi iso subyekt kimi qəbul cdondo obyektlo sub-it arasında müərrəkob qarşılıqlı münasibət olduğunu yaddan çı-a bilmərik. Bclo ki, subyekt gerçəkliyin tosilirino sadoco olaraq ruz qalır. Homin təsirə əks-təsir göstərə bilər. Əlbəttə, holo

hissi idrak səviyyəsində bu əks-təsir obyektin şəklini **doysırtMİ** formasında nozoro çarpmasa da, obyektə «fəal uyğunlaşma» **foN** inasında özünü bürüzö vcrir. Başqa sözlə, subyekt bu morholodi sensor proseslərin foaliyyotini daha səmərəli şəkildə qurmağa, **yI** ni moşq yolu ilə analizatorların həssaslığını artırmağa, gerçəkliyij cisim **vo** hadisələrinə seçici miinasibot bəsləməyö, onları **planh III** məqsədəuyğun surətdə dork etməyö can atır. Belo bir perscptiv **III** alltq sayosində insan ötraf miihito diizgiin bələdloşməyö, davrana və roftannda miihitin tələbinə uyğun olaraq miiöyyon doysisiklli yaratmağa müvəffəq olur. Beloliklo, perseptiv obraz horokotlorid davranışın tənzimçisinə çevrilir. Bu da öz növbəsində hissi prosflfl lərin inkişafına ciddi təsir göstərir. Bclo ki, insanların nöyi **vo** nəfl qavraması, nöyi və necə ctməsindən asılıdır. Yəni insanların **pfl** septiv foaliyyoti onların hissi idrakının mözmun **vo** isiiqumotıql ciddi surətdə təsir göstərir. Bu isə hər bir fərdin öz duyğu **və** qıl rəyışımın foaliyyotini somorəli təşkil etməsindən asılıdır.

Sensor mütəşəkkillik (təşkil olunma) dedikdə. hər bir **foil** üçün xarakterik olan ayn-ayn hiss iizvləri sisteminin inkişaf **sovB** yosı və onların bir kompleks halında birləşdirilməsi qaydası (iisl bu) nozordə tutulur.

Məlumdur ki, heyvanlar aləmində hər hansı bir **modallığa** in*J lik duyğunun iistün inkişaf səviyyəsi novo möxsus olamotdır: cыh növlü heyvanların hamısında hər hansı duyğu növü (məsələn. qafıl hallarda uzaqgörmə, itlərdə iybilmə) xüsusi olaraq inkişaf edir.

insanın sensor mütəşəkkilliyi (hissi proseslərinin **tokmillosme** si) həyatı boyu baş vcrir. insanın sensor inkişafı şəxsiyyətin **u/uç** həyat yolunun noticosidir. Deməli, həssaslıq (hissiyyət) insanın **J** tensial xassosidir. Onun gerçəkləşməsi bir sıra amillərdən **asılıdır** Buraya: insanın yaşadığı həyat şəraiti, foaliyyət növü, özündə **■ vo** ya digər həssaslıq növünü inkişaf etdirmək üçün iradə **soy gfl** təməsi **vo** s. daxildir. Elə buna görə **do** körpə uşaqlarda bu **vo III** digər analizatorun həssaslıq səviyyəsinə görə o qədər **do** fərqli **m** olur. Yaşlılarda isə bu fərqli tam aydınlığı ilə özünü bürüzö verir. **■** da şəxsiyyətin öz sensor foaliyyotini necə təşkil etməsindən, nəfəli yönəltməsindən, nə dəfərdə məşq etməsindən asılıdır. **MoşqH** holland astronomu M. Miniaturn ibrotamiz sözlərini xatırlatmağa rinə diişirdi. O deyirdi: «Sizin dork etməyiniz sizin özünüzdən **II**»Я lı şərhlə əsaya toxundurmanız kifayətdir». Bu. hissi **proseslərlə**

266 lliyyətinə giccləndirmək **iicün** insanların olındə miihiim imkanlar lüğünə işarədir. Bunu həyatı faktlar aydın surətdə siibut edir. iki İda hiss iizvlərinin həssaslığının artırılması diqqətə cəlb cdir: **1)** İrtəbii olaraq sensor qüsurların (kərlük, kərlük) ovoz olunmasına **hə**kan verən həssaslıq; **2)** fəaliyyətdən, subyektin peşəsinin spəsi-tələblərdən oməlo gəlon həssaslıq. Elmə cəxdən bəlli olan və xələf psixoloji ədəbiyyatda öz əksini tapanmış bəzi cəhotlərdə diq-yctirək.

Görmə və eşitmə analizatorlarının foaliyyəti məzəldə onla-funksiyalı miiöyyon dəfərdə başqa analizatorların həssaslı-ın artması, kəskinləşməsi ilə ovoz olunur. Məsələn, kərk adamın heykəltəşəliqlə məşğul olması məlumdur. Belələrdə tələf-duyğuları sanki görmə funksiyasını ovoz edir, çünki onların səsləri həddən ziyadə artmış olur. Kərlərdə cəhtizəf duyğularının kənləşməsi də bu qəbildən olan hadisədir. Eşitmədən kərk **■**rum olmuş bəzi adamlarda cəhtizəf duyğulan o dəfərdə yik-I inkişaf edir ki, onlar hətta musiqini dinləyö bilirlər. Bunun On onlar əllərini cəlgə alətinin üzərinə qoyur və ya arxaləni ört-tərf cəvirirlər. Kərk, kərk O. Skərkəxdəvə olini dənışən hom-bətinin bəğəzinə qoyaraq onu səəsindən təmyə və nə bərdə də-"ıgını anlaya bilirdi. Kərk, kərk və ləl Elen Kəllərdə iybilmə həs-tığı o qədər yiksək inkişaf etmişdi ki, o cəxlə döstlərini və gə-adəmləni onların iyəndən fərqləndirirdi. Bu cür adamlarda ayn-I analizatorların həssaslığının artması sanki təbii ovozvermə isipinə istinad edir. Ləkin burada orqanizmin ötraf miihitlə ələ-təxləməq cəhtiyacının hər hansı analizatordə həssaslığın artması-ləsiləri faktı nəzərdən qəçirə biləməz. Belo ki, bir sıra foaliyyət tələrdə uzun müddət cəalışan şəxslərdə fəaliyyətlə bəğli olan Həzətorun həssaslığının artması faktı da bu mülahizəni bir dəfə diq edir. Məsələn, uzun müddət cəlaləyıcı işləyənlər, 0,0005 lliyətlə qədər olan cərkəyi gərkə bildikləri halda, məşq etməyən imlər bunu yalnız 0,1 millimətlə qədər olduqda gərkirlər. Dəqes-ırlarda iybilmə və dədbilmə həssaslığı yiksək inkişaf səviyyə-cətlir. Təsviri incəsənət fərməni, tənasübü və rəng nisbətini liq əks cətdinnəyö xüsusi tələb verir. Bu səhədə rəssəmlərdə ləsləq həddən ziyadə yiksəlir.

Kəşitmə həssaslığının artması səhəsində də zəngin tərlxi faktlar **^**rcuddur. Biiitin bünlər onu göstərir ki, bizim analizatorlarımızın iwlışığı həyat şəraitinin, praktik əmək foaliyyotinin təsiri ətlində

267 artır. Deməli, **h i s s ü z v i ə r i n i n f o a l i y y o t i m ü m a r i s ə s a y ə s i n d ə d a h a s ə m ə r ə l i İ k i l d o t ə ş k i l e t m ə k o l a r .** Şəxsiyyətin sensor təşəli üçün hər bir şəxsə kiçik yaşlanndan miixtəlif duyğu üzv ni mumarisə etdirmək vacibdir. Məsələn, cəşitmə üçün musiqi, mə; görmə üçün şəkil cəkmə və s.

Hiss üzvlərini inkişaf cətlə uşağı kərkən yaşdan cəstctik sərvətlərkə yiyələndirmək, onu tələ səviyyəsinə qaldırmaq ələr. Məlumdur ki, heyvanlar gərkür və dər, yalnız insan gərmək və eşitməyö tələbat hiss edir. Bu tələ onlarda sensor prosesləri inkişaf etdirməyə zəmin yaratdığı k' onların foaliyyotinin səmərəli təşkilini də zəruri edir. Həyatın dıışındə insanda miiöyyon hissiyyət sistemi yəranır. Onlar ins tələbatlanna, məraqılanna, idrak foaliyyotinə və davranışına edir. Öz növbəsində insanlar da öz sensor foaliyyollarını məqs uyğun surətdə təşkil etməyö can atırlar. Bu cəhot insanın məq yönli pərseptiv foaliyyotində dəfə aydın surətdə nozordə cərpır.

Molumdur ki, insanin qavrayışı bir sıra hallarda otraf cis' hadisolorin xassolorindon (onlann parlaqlığından, qeyri-adili don vo s.) asılı olur. Yaxud bizo məşmların, küçə ilo gədon a lann sosi tosir edir, onlardan bozilor oks etdirilir, digorlori qavrayışımızın fonuna çevrilir. Çünki onlan oks ctdirmək iicin şıya xiisusi moqsod qoyulmamışdır. Bu halda qavrayışımız da ki qarmaqarışıq səciyyə daşıyır, burada məqsədyönlülük, iradi çatışmır, sensor fəaliyyətimiz do ixtiyari səciyyə daşımır. **A** insan xiisusi moqsodlo, xiisusi niyyotlo, hotta ciddi iradi soy torməklo öz qavrayışını mohz miioyyon obyektloro, ohomiyy cisimlərə, hadisələrə yönəldə bilor. Bu cohot qavrayışm (sonra rocoyimiz kimi) planlı, məqsədouyğun növü olan m ü ş a h,1 do özünü aydin surotto bünizo verir. Əgər insan miintozəm s do moşq cdirso, müşahido mədoniyyətini yüksoldirsə, bu hal_ da şəxsiyyətin m ü ş a h i d o ç i l i k kimi mihiim xassosi şaf cdir.

Müşahidəçilik iso cisim vo hadisolordo zoif surotto n cağan, lakin onlan karakterizo edon cohotlori sezmək qabili dir. Müşahidoçi adam çox görür, dorin başa düşür, çünki kiçik hətlər do onun nozərindən qaçmır. Demoli, hiss üzvlərindon gün istifado etməyi, yoni doqiq görməyi, cşıtmoyi, lamisə vasi lə hiss etməyi öyrənmək lazımdır. Bu qabiliyyətə malik olan a lan həssas adamlar hesab edirlor. Hossasliq iso yalnız tobiotin

268 ^By< hazır nemot deyil, hom do mümarisələr sayosindo moqsodo-^Bun surotto inkişaf ctdirilon psixi halotdir. Odur ki, hiss iizvlori-

V_V foaliyyotinin somoroli təşkili insanin idrak proseslorinin somo-foaliyyotino miisbot tosir göstormoklə yanaşı onun ohvali-nı-

^Bfyosini do sortlondirir. Demoli, perseptiv foaliyyotinin somoroli ^Bih bir sıra amillordən asılıdır. Buraya tobii imkanlann möv-

^Bluğu, hoyat şəraitinin, professional foaliyyotinin toloblori, insa-**HH** xiisusi niyyotlo təşkil etdiyi mümarisələr, öz pcrseptiv foaliy-**■**Имн aydm dork cdiilmiş moqsodo tabe tuta bilmək qabiliyyoti vo **■**daxildir.

5. Qavrayışın növləri, perseptiv surətlərin yaradılmasının aktiv xarakteri

Insanin hiss üzvlorino tosir edon bozi obyektlor, cisimlor, hadi-**uu** cox miirokkob olur. Onlan bir nozorlo vo ya bir hiss üzvünün poyilo «tutmaq» olmur. Bunun üçün bir nçə analizatorun foa-İroto golmosi, hom do cisim iizorindo miioyyon pcrseptiv omo-fcat apanlmasi lazim golir (şəkil 21 vo

41). [Əgər obyekt böyükdürsə, bizdən aralıdırsa, biz ona yaxlaş-III1, onu muxtolif torəflərdən nəzərdən keçirraoyə, ona toxunma-jcohd göstəririk. Hər do əməliyyat lazimi somoro vermodikdo [başqa yollar axtannq, bununla da cismin, hadisonin daha dol-n. adckvat pcrseptiv surotini yaratmağa cohd edirik. < M vektorin xarakteri perseptiv surotlorin yaradılması üsulları-

•w - .. • - • • •

, ... • i : ; 1 ;

a) b)

Şəkil 41. a- <la hondosi fiqurlar, b-də ise onlara baxarkən gözün hərəkətlə-vır olunmuşdur. Əgər adamın gözünü bağlasaq, o, fiqurlann formasını mü-1 cdərkon əlləri ilə do belə hərəkətlər edəcəkdir. Gözün vo əlin hərəkət Horiyası aiasında oxşar cəhətlər coxdur.

269 na ciddi təsir göstörir. Odur ki, ilk növbədə obyektlərdən asılı **ofl** raq q a v r a y ı ş ı n n ö v l ə r i n ə toxunmaq lazim gəlir. J

Qavrayışın muxtolif növlorini sado vo miirokkob olmaq il/л» iki böyük qrupa aid edirlor.

Duyğularda olduğu kimi, qavrayışın sado növlərini do analı. ı torlara osason karakterizo edirlor. Qavrayış prosesindo bozon **gfl** mo, bozon eşitmə, bozon iso iybilmo vo ya dadbilmo analizai. üstün rol oynayır. Bundan asih olaraq sado qavrayışın görmə, cıu mo, iybilmo, dadbilmo qavrayışı vo s. kimi növlərini forqloml lor.

Golin, terminlərin mənasına diqqot yetirək. Duyğularda görriJ (eşitmə, iybilmo vo s.) duyğusundan, qavrayışda görmə (eşitmo, **uu** bilmə və s.) qavrayışından danışıırıq. Onlar bir-birindon no **m** forqlonir? Suala cavab venriok üçün duyğu və qavrayışın xüsusiyyətlərini nozoro almaq lazımdır. Fikrimizi duyğu və qavrayışa ^r misallarla izah edək.

1) Uzaqdan yaşıl rəngdə nəyinsə yerə düşdüyünü gördüm. Ya» nımdakı tələbə yoldaşım təəccüblə mono baxdı: o, no idi? Mon do-dim: - no iso yaşıl rongli bir cisimdir. Bu o demokdir ki mon o oB min ancaq bir xassosini - rongini oks etdirmişəm. Homin prosesdl ancaq bir analizator - görmə analizatoru iştirak etdiyinə görə bfl miivafiq duyğunu görmə duyğusu adlandırırıq.

2) Azərbaycanın dilbər guşələrindən birində şolalaya rast **gfl** mişəm. Heyran-heyran ona baxıram. Bu gönno qavrayışdır. Онну görmə duyğusundan nə ilə fərqləndiyini başa düşmək üçün arı «| bir cəhətə diqqət yetirmək kifayətdir: duyğuda ancaq bir analia^ iştirak edir. Qavrayışda iso bir neco, on azı iki analizator iştf edir. Əgər söhbət bir analizatorun fəaliyyətindən gedirsə, biz **lll** min prosesi qavrayış kimi deyil, duyğu kimi xarakterizə edəcoyih Əkər prosesdə iki və daha çox analizator iştirak edirsə, artıq bu **lll**man biz duyğudan deyil, qavrayışdan danışmalıyıq. Şəlalə mifl nümunəsində bunu aydın görmək olar.

Mən şəlaləyə baxıram. Burada on azı iif analizator - gürtnfl eşitmə və horokot analizatoru iştirak edir. Bu prosesdə görmə attq lizatoru digor (eşitmə və hərəkəti) analizatorlara görə üstün rol oynatf dığına görə, belə qavrayışa g ö r m ə q a v r a y ı ş ı dcyıll Qavrayışın sado növlərini xarakterizə edərək həmşo bu **clll** nozoro almaq lazımdır.

Qavrayışın ayn-ayn növlərinə xalis halda çox az rast golumflfl

270

mkiindiir. Onlar, adoton, birləşir və belolikle do qavrayışın mii-əb növləri meydana gəlir. Mosolon, şagirdin dərslə mətni rəması görmə, eşitmə və kineztezlik qavrayışları ohatə edir. Qavrayışın digər növlərini materianın varlıq formalarına görə lif edirlər.

Biitiin cisimlər, hadisələr miioyyon zaman və məkən daxilində vcuddur, onların bu xassəsi do insan qavrayışının obyektini təş-cdir. Ona görə do qavrayışın miioykkob növü kimi: m o k ə n , r m ə n v o h o r o k o t q a v r a y ı ş l a r ı ayırd edilir. İndən olavə, özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə gerçəkliyin digər fi-u-real obyektlərindən seçilən i n s a n ı n d a q a v r a n ı l - ı s l özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Odur ki, biz insan yalnız iki obyekt kimi qavramırıq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, insanın im qavraması miioyyon spesifik xüsusiyyətlərlə malik olduğun-onu qavrayışın xüsusi növü kimi ayırd edirlər. Məkən qavrayışı cisimlərin məkən münasibətlərinin inikası

Ib, insanın ətraf mühitə bələdləşməsinin zəruri şərtidir. Çünki İtiin cisimlər, hadisələr miioyyon məkən və zaman daxilində Dvcud olar. Г. Engels qeyd edirdi ki, «... Hər bir varlığın osas fonlanan molla və zamandır, zaman xaricində varlıq da, məkən xaricində var-**i** kimi on böyük cəfəngiyatdır». İnsan məkən qavrayışı obyektiv şəkildə mövcud olan məkə-inikasıdır. Yəni məkən qavrayışında obyektlərin fonnası, hoc-onlar arasındakı mofə, onların relyefi, yerin uzaqlığı və isti-jnoti oks olunur.

[Cisimlərin məkən xüsusiyyətləri və münasibətləri, eləcə do arm beynimizdə inikası olduqca miioykkob prosesdir. Məkənin M.inilmasında osas görmə analizatoru iştirak edir. Lakin bu mii-ikob inikas prosesində yalnız görmə deyil, onunla birlikdə lami-L ozolo-hərəkət duyğuları, hətta eşitmə analizatoru da

iştirak edir. ^solən, cismin forma və həcminin qavranılmasında onun gözün 1u qışasında alınan təsviri miihiim ohomiyyoto malikdir. Bələ ki, Jyük cisimlərdən böyük, kiçiklərdən iso kiçik təsvir alınır. Göziin uluşu elədir ki, uzaqda olan cismin surəti kiçik, yaxındakının ki böyük olacaqdır. Buna görə do cismin böyüklüyünün və forma-n qavranılması yalnız gönnə analizatorunun fəaliyyətindən dəhər do təcrübədən asılıdır. Bu fakti anadan kor doğulmuş və radən cərrahiyyə əməliyyatı sayosində görməyə başlayanların, 271 eləcə də kiçik uşaqların görməsinin xüsusiyyətləri sübut cdir. lələri çox uzaqda olan predmetə əl uzadırlar (balaca uşağın ' lənmiş aya əl uzatması, onu «tutmaq» istəməsi), yəni məsafəni lə düzgün müəyyonlaşdıro bilmirlər. Yalnız görməni predmeti toxunmaq və hərəkəti reaksiyalarla kompleks halda birləşdirdik sonra gözü görməyə başlayan adam məkəndə sorbət surətdə d nə bilər. Deməli, cismin böyüklüyü və forması görmə, ləmə əzələ-hərəkət duyğularının qarşılıqlı əlaqəsi sayosində d f qavranıla bilər.

Cismin uzaqlığının (məsafəsinin) və həcminin qavranılması miioykkob prosesdir. Burada iki gözlə görmə miihiim rol oynar Cismin dərindənliyinin do qavranılmasında görmə ilə yanaşı əzələ rokot duyğuları miihiim rol oynayır.

Ümumən məkən qavrayışın gerçəkliyin cisimlərinin mə münasibətlərini diizgiin oks etdirir. Lakin bozon müxtəlif səbəblər dən asılı olaraq cisimlər tohrif olunmuş halda da oks ctdirilo bi Bu başlıca olaraq iki amildən: a) cisimlərin hansı ohatədə olma dən; b) analizatorların sağlamlıq vəziyyətindən (yüksək ho qarabasmalar və s.) asılıdır.

Cisimlərin bələ tohrif olunmuş şəkildə qavranılma 11 ü z i y a adlanır. İllüziyalar müxtəlif analizatorların fəaliyyətində müşahidə olunur. Görmə qavrayışlarında iso onlar daha nozoro çarpır. Bu, cisimlər arasındakı məsafəni, bucaqların bS lüyünü miioyyon ctməkdə, cisimlərin formaların, bir-birinə nisbətən vəziyyətlərini və s. qavramaqda özünü gəstirir. Mosolon, bir cisim özündən böyük cisimlər yanında olmağa başladığından çıx, oksinə, özündən kiçik cisimlər arasında böyük görünür. **Ya**, ağ paltar geyinmiş qadın tutqun rəngdəki paltarında olduğuna bədən kök görünür. Zolaqlı paltar da onun kimi. Paltarın zolaqlı vəziyyətdə olmağa adəmi uzun, üfiqi olduqda iso qısa **ve** gəstirir. İllüziyaların səbəbləri çoxdur. Buraya obyektlə fi kontrastlıq dərəcəsi, şaquli və horizontal xətlərin nisbətini qi ləndirməklə bağlı, yaxud dəmir yol xətləri illüziyası və s. aid lə bilər.

İllüziyalar nə qədər mürəkkəb və çoxcəhətli görünsə də nə həqiqi qavrayış surətlərindən ayırmaq mümkündür. Bu, in rın praktik fəaliyyəti, cismin perseptiv təsviri ilə onun x' haqqında biliyin tutuşdurulması və s. vasitəsilə aradan qaldır.

Zaman qavrayışı cisim və hadisələrin surətinin, müddət və dıxılığının inikasıdır. Homin qavrayışın köməyi ilə ətraf mühitdə şəron dəyişikliklər oks etdirilir. Zaman qavranılması müərkəb prosesdir. Bunun osasında baş-beyin yarımkürələri qabığında anma ilə longimonin ritmik surətdə bir-birini ovos etməsi du-Bu zomindo insanda vaxta şərti rəfleks yaranır. Bu prosesdə bir analizatorlar iştirak edir, lakin zaman oks etdirilməsində iis-yeri cəitmə və hərəkəti duyğular tutur. Oslindo sif zamanı deyil, an daxilindo baş veron hadisələri qavrayırıq. Bu da homin ci-və hadisələrin xassələrindən, onlara bizim bəslədiyimiz miinə-otin xarakterindən asılıdır. Bu cəhotlərə görə zaman qavranılması-sində subyektivlik daha aydın surətdə nozoro çarpır. Bu, insanın xiiisusiyotlarından, sorvot meylindən, maraqlarından, tcmpera-nt tiplərindən və s. asılıdır. Bundan başqa, qavradığımız zaman garong və maraqlı hadisələrlə zongindirso, bizi özünə cəlb edir-, bizi əlo gəlir ki, vaxt oslindo olduğundan sürətlə keçir. Əksinə, min vaxtda baş veron hadisələr maraqsız və yeknəsəqdırso biz "tin cəx uzandığını və ya ağır sürətlə keçdiyini zənn edirik. Hadisəyo münasibətimiz, keçirdiyimiz hisslər də zaman qavrama təsir edir. Hadisə bizi cəlb etdikdə, bizdə miiisbot hisslər əlo gətirdikdə vaxtın sürətlə, monfi hissləro sobob olduğda isə r keçdiyini zənn edirik. Yaxud, bizi maraqlandıran, scvindirici, Jbedici bir hadisə gözələdikdə vaxtın ağır keçdiyini, oksinə, xəşəlməz, ozabverici bir hadisə gözələdikdə isə vaxtın cəx siirətlə ya-ləşdiyini zənn edirik. Demoli, subyektiv amillərin təsirilə bəzon m vaxtı qiymətləndirməkdə sohləro yol vərə bilir. Bu, insanın sional vəziyyotından də asih olur. **Horokot qavrayışı** cismin istiqamətinin, surətinin inikasıdır. ekət qavrayışı cismin uzaqlığından, onların yerdəyişmə siirə-on, hom də müşahidəçinin özünüin məkəndə hərəkətindən ası-". Yəni bu, obyektlərin məkəndə tutduğu vəziyyətin dəyişməsi-**iks** etdirir. Cəx yavaş (saatın oqrobini) və ya cəx siirətlə (atılan leni) horokot edon cisimləri qavraya bilmirik. Cismin ovvolki 1 ilə sonrakı yerini miiqayisə etdikdə, onun yerdəyişməsini və herokotini oks etdiro bilir. Horokotın qavranılması «çixış nöqtəsinin» olması ilə şərtlənir. 9 min metr hündürlükdə saatda 800 - 900 km siirətlə uçan toy-nin pəncərəsindən bəxdıqda mavi ənginlikdə «çixış nöqtəsi» 'dıği üçün adama əlo gəlir ki, təyyarə göydə dayanmışdır, yalnız aşağı bəxdıqda, müəyyən cisimləri gördükdə onlardan uzaqlat* dığimizi duyuruq.

Hərəkətlərin qavranılması gönno, cəitmə və hərəkət anali torlarının birgə foaliyyoti sayosində baş vəcir. Horokot qavrayışmıt bioloji ohomiiyyoti də cəoxdur. Bəlo ki, bəzi heyvanlar iicinin horokot edon obyektlər təhlilikə və ya potensial qida siqnə rolunu oynayl və təz cavəb rəaksiyası tərədər.

İnsan obyektlərin məkəndəki yerdəyişmələri haqqında ill muxtəlif yolla: yerdəyişmə aktını bilavasito qavrayaraq və miiisusiyon müddət ərzində başqa yerdə olan obyektin horokot haqqında oqlı notico osasında məlumat ələ bilir.

Horokot qavrayışı cəitmə analizatorlarının köməyi ilə də mure künüir. Bu həldə sos monboyi bizi yaxınlaşdıqda onun cəşidəfl ucalığı güclənir, uzaqlaşdıqda isə, zəifləyir.

Qavrayışın qeyd edilən növləri gərəqliyin cisim hadisələrinin müxtəlif xassələri bərodə məlumat vəcirməklə in ətraf ələmo yaxından bələdləşməsini, əməli və nozəri foaliyyotini somorəli surətdə təşkil etməyo zəmin yaradır.

İ n s a n ı n i n s a n i q a v r a m a s ı isə bilavasito ufl siyyot zamanı adamlərin bir-birini oks etdirməsi prosesidir (**III** haqqda bəx: VI fosil § 4).

İnsanı, ələco də başqa obyektləri daha ətraflı, dərindəfl qavraymaq iicinin onlən ətraflı öyrənmək zəruridir. Obyektə bəlo I foal təsir planlı və məqsədəuyğun qavrayış növü olan müsəhi vəsitosilə daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Demoli, ixtiyi qavrayışın miihiim forması olan müsəhidə ətraf ələmdəki cislərin və hadisələrin niyyotli, planəuyğun qavranılmasıdır. Mü hido zamanı şəxsiyyət cəx foal olur. insan ona təsir edən hər u qavramır, onlardan on maraqlı və lazımsim ayird edir. Cisimlə fərqləndirməklə adam çalışır ki, onu maraqlandıran obyekt nəj rindən qəçməsin. Məqsədli qavrayışın miiintəzom surətdə davl etməsi hadisələrin inkişafını, komiiyyot və kcyfiyyot dəyişiklilərinə ayird etmək iicün şərait yaradır.

Müşahidəyə qəşulan foal təfəkkir cisim və hadisələrlə miihiim ələni qeyri-miihiimlərdən ayird etməyo imkan vəcir. Q(rəyiş, diqqət, təfəkkir və nitq müşahidə zamanı vahid intelləkl fəaliyyətdə birləşir.

Müşahidədə ixtiyari diqqət cəx koskin surətdə nozoro **cəlf**

Yuxarıda tanış olduğumuz «şəlalə» misalını xatırlayaq. cıran-heyran şəlaləyə baxıram» ifadəsinin özünoməxsus loloji monasi vardır. «Baxıram» sözü on azi iki psixi prosesi edir. Bu o deməkdir ki, mon şəlaləyə diqqət edirəm və onu yıram. Şəlalənin biitiin xüsusiyyətləri qavrayış surətində oks r. Diqqət iso bu zaman şüurun xüsusi aktivlik hah kimi özünü rir: diqqət yetirirəm, cismi yaxşı qavrayıram; diqqət lirəmsə, onu pis qavrayıram və ya heç qavramıram. Eyni

279

Bu proses todricon omolo gəlir. Belo ki, holo kiçik uşaqlarda qavrayış təkmil olmur, cismin iimumi konturunu oks etdiro (onu bütövlükdə tuta) bildiyi halda, ayn-ayn ünsürləri lazımınca ok\$ etdiro bilmir. Məktəbəqədər yaş dövründə cismi qavramaq onunla praktik tomas sayosindo, ona toxunmaq, onu əlloşdirmək, bilavasito nəzərdən keçirməklə əlaqədardır. Bu dövrə müşahidəçilik qabiliyyəti özünü göstərmir. Həmin yaşda sanki cisim və hadisələr onların hissi prosesləri üzərində hakim kəsilir. Cisim çox parlaq, rəngarəngdirso, horokot edirso, qeyri-adıdırso, duyğu və qavrayış obyektinə çevrilir.

Müşahidəçiliyi - planlı, məqsəduyğun qavrayış prosesini inkişaf etdinnək üçün xüsusi oyunlar toşkil edilməli, cisimlərin a/ nozoro çarpan ayn-ayrı xassələrinə diqqəti yönəltməklo onların müqayisə etdirməli, tutuşdunmalı, oxşar və fərqli cəhətlərini tapdırmalıyıq. Bu halda uşaqda xüsusi yönəliş, fəal qavrayış, yəni müşahidəçilik inkişaf edər.

Uşaqlar osason məktəb yaşında planlı, məqsədyönlü və müəşəkkil fəaliyyət kimi müşahidə bacarığına yiyələnirlər. Əlbəttə, belə güman etmək olmaz ki, uşaq cəmələtə qədər qoyan kimi cəmələ bir bacarığa yiyələnir. Bunun üçün müəllimin özünün məqsədyönlü fəaliyyəti zəruridir. Çünki məktəbəqədər yaşlı uşaqlar kimi I - II sinif şagirdləri də müşahidə edilən obyektə müstəqil olaraq zəif tohlil edirlər. Burada planlılıq, sistemlilik nəzərə alınmalıdır, müəllim olanı ikinci dərəcəli əlamətlərdən ayırmaq çətinlik tələf edir. Odu ki, kiçik məktəblilər bəzən bir obyektə ətraf nəzərdən keçirməmiş başqasına no/or salırlar. Yəni ayn-ayn hissələri qavramaq bəzən bütövlü, tamı kolgode qoyur. Uşaqları cismi, hadisəni qavramağa yönəltmək, daha doğrusu, öyrətmək lazımdır. Bunun üçün cismi nəzərdən; keçirərkən yaxud onu müşahidə edərkən şagirdləri həmin obyektə müqayisə qayda, sistem, ardıcılıqla nəzərdən keçirməyi istiqamətləndirmək zəruridir. Onların oyun. tolim və onı fəaliyyəti də eyni qaydada toşkil edilməlidir. Bunun iicini hər hansı məşğələ zamanı, yeri gəldikcə, qarşıya müşahidə məqsəd(qoymaq, müşahidənin diqqətlə aparılıb toplanan faktlardan diizgim notico çıxarılmasına nail olmaq, planlı, məqsəduyğun qavrayış) inkişafına ciddi tosir edir. Əyani vəsaitlərdən yerində və diizgial istifadə etmək, müntəzəm praktik və laboratoriya məşğələlərdə keçirmək, ekskursiyalar, todris emalatxanalarında. tolim-təcrübə

278 ləşində şagirdlərin fəaliyyətinin somoroli təşkili və s. qavrayışın r. gün inkişafı iicini çox əhəmiyyətlidir.

X FƏSİL DİQQƏT VƏ HAFİZƏ 1. Diqqət və hafizə çoxcəhətli

psixi proses kimi

İlk növbədə qarşıya sual çıxır: bu iki psixi prosesi - diqqət və fizoni bir-birinə yaxınlaşdırən başlıca cəhət nədir? Biz onları ni fəsiləyə no üçün nəzərdən keçiririk? Diqqət və həftənin lusiyyətləri ilə təmsil olub, bu suallara asanlıqla cavab verə bilərik.

I Gündəlik həyatda insana yüzlerce qıcıqlayıcı tosir edir. Lakin nə onların hamısı oks etdirmir, on vaciblərini seçib ayırır. Ətrafa çoxlu fikirlər gələ bilər, lakin onların müqayisə qismindən **İçəki**, indiki anda fəaliyyətin icrasına kömək edənləri saxlayır. İki müxtəlif informasiyalar gəlir, lakin onları da seçib ayırır, xalq İdosi ilə deyilsə, iso yarayanları saxlayır, qalanından imtina, edir. **İkinci** bunlar diqqətin fəaliyyətlə bağlıdır.

Diqqət idrak proseslərindən biridir. Lakin özünün on başlıca lusiyyətləri goro diqqət idrak proseslərindən (məsələn, duyğu, İrəyış, hafizə, tofokkiri və s.) fərqlənir. idrak prosesləri cisim və hadisələri oks etdirirlər. Biz IX fəsil-bimü duyğu və qavrayış nümunəsində nəzərdən keçirmişik. İki bilərik ki, duyğular cisim və hadisələrin ayn-ayn kəfiyyət ;assələrini oks etdirir, qavrayış iso onların bütövlükdə inkişafı-Bos, diqqət nöyi oks etdirir?

Yuxarıda tanış olduğumuz «şəlalə» misalını xatırlayaq. ıran-heyran şəlaləyə baxıram» ifadəsinin özünoməxsus oloji monasi vardır. «Baxıram» **sözü** on azi iki psixi prosesi » **edir**. Bu o deməkdir ki, mon şəlaləyə diqqət edirəm və onu yıram. Şəlalənin **biitiin** xüsusiyyətləri qavrayış surətində oks iur. Diqqət iso bu **zaman** şüurun **xüsusi** aktivlik hah kimi özünü rir: diqqət yetirirəm, **cismi** yaxşı qavrayıram; diqqət fərimso, onu pis qavrayıram və ya heç qavramıram. Eyni

279 sözləri digər idrak prosesləri haqqında da demək olar. Onları məhsuldarlığı diqqətin səviyyəsindən bilavasito asılıdır.

Kiçik bir misal. Təxtəyə mix vururuqsa, diqqətimizi ort cəmləşdiririk, cəmləndirən diqqəti yayındıran bir şərait yənzə ya ikt dayandıracağıq, ya da çəşib çəkici əlimizə vuracağıq. İş nə qədər çətin və mürəkkəbdirsə o qədər artıq diqqət tolob edir. Deməli, diqqət fəaliyyət zamanı insanın idrak proseslərinə qoşulur, onları daha müvəffəqiyyətli cərəyanı üçün zəmin yaradır. Çünki biitin idrak prosesləri seçici xarakter daşıyır, müəyyən obyektə yönəlməli olur. Odu

ki, insan ona tosir edon cisim və hadisələrdən noyi \\v qavrayır, noyi iso xatırlayır, onun haqqında düşünür. Bu zamaı homin cisim vo ya hadisə onun diqqət obyektini təşkil edfi Demoli, insanin psixi foaliyyoti homin obyekt üzərinə cəmlənir,^ başqa obyektlərdən seçilir, onlara nisbətən daha aydın, aslı. surətdə oks olunur. Yoni diqqət psixi foaliyyotin seçici seçfi daşımada ifadə olunur. Bu monada diqqət cismin, hadisənin inikası olmayıb psixi foaliyyət obyektinin (yoni indiki anda şüuf muzun yönəlmiş olduğu obyektin) aydın, aşkar oks olunması 1 min edir. Demoli, diqqətin osas funksiyası insanin şüurlu fəallıq yətinin seçici xarakter daşımada tomin etməkdir.

Beləliklə, aydın olur ki, diqqət idrak prosesləri kimi özül xüsusi məzmununa malik olmasa da, onların dinamik cəhəti təşkil edir. Diqqət bitirən psixi proseslərə, o cümlədən həfi/. sərəyət edir.

İnsanın idrak fəallığında həfizənin də rolu böyükdür. 111 insan təcrübəsinin bünövrəsini təşkil edir. Keçmiş təcrübə qavranılıb həfz edilməsi sayəsində insanin psixi həyat məznu daha dolğun olur. Təsədufi deyildir ki, böyük rus fəal İ.M.Şeçenov insanin psixi həyatında həfizənin ohəmiyyətini q« edərək onu «psixi həyatın osas şərti», «psixi inkişafın guşu da hesab edirdi. O göstərirdi ki, həfizə bitirən psixi inkişafın torn.' təşkil edən qüvvədir. Əgər bu qüvvə olmasa idi, hər bir real 111 özündən sonra iz buraxmadığı üçün milyonuncu dofo tələ edildikdə belə, birinci dofo duyulduğu kimi tosir bağışlayardı

Deyilənlərdən aydın olur ki, hom diqqət, hom də həfizə 111 psixi hadisələrə dərindən niifuz edir, onları sortlənir. 111 olmasa cismin, hadisənin aydın dərək edilməsi, həfizəsiz isə edilən cisimlərin yadda saxlanması, ondan sonrakı təcrübə

280

Bədə edilməsi miihkini olmaıdı. Bu cəhəti aydın başa düşmək İçün həfizə ilə təfəkkürün münasibətinə nəzər salmaq kifayətdir.

Hələ keçən əsrdə görkəmli rus pədaqoqu K. D. Uşinski 111törirdi ki, həfizə təfəkkürə əsaslanmalı və eyni zamanda 111Mtkürü inkişaf etdirməlidir. Biz bu və ya digər materialı şüurlu 111retdə öyrənərkən onun üzərində ətraflı fikirləşir, onu dərindən 111lamağa soy göstəririk; digər tərəfdən, bu və ya başqa məsələ 111arində düşünərkən malik olduğumuz biliklərdən istifadə edirik. omiz gərəklı biliklərlə nə qədər zəngin olarsa, fikirlərimiz də nisbətən diizgiin və məzmunlu olar. Demoli, biz fikirləşərkən fizimizin materialına əsaslanıq. Bilik ağılı zənginləşdirir. K. D. İlinski yazırdı ki, «İnsanın həfizəsi ilə roftar etməyi i- armayaraq, biz özümüzə təsəlli vermək üçün deyirik ki, Yəhənnə işi ağılı biliklərlə doldurmaq deyil, inkişaf etdirməkdir. km psixologiya bu təsəllinin yalanını ifşə edir və göstərir ki, İm rizü, yaxşı təşkil olunmuş biliklər sistemindən başqa bir şey (yildir».

Biliklər ciddi sistemdə dərindən dərək edilərək sıx əlaqədə 111mənilməli, həfizədə möhkəmləndirilməlidir. «Pərakəndə, Bəqsiz biliklərlə dolu olan baş, - hər şeyi qaydasız şəkildə müş anbara oxşayır ki, burada anbar sahibinin özü heç bir şeyi 111 bilmir; biliksiz, ancaq sistemlər toplanmış olan baş - boş 111 lərinin üstündə yalnız yazıları olan dükana bənzer». Həqiqi pədaqogika məsələnin bu hər iki ifrat şəkildən əl 111ok, şagirdlərə ovvələ material verir və material toplanıqca ustəmə salır. Material nə qədər mütəlif və çox toplanmış Pi, sistem də bir o qədər yüksək olur, nəhayət, mənəvi və fəlsəfi tələlərə qədər mütərəddəşir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istər materialın seçilməsində, 111rsə də onların sistemə sənəməsində hər iki psixi prosesin -Hələ və həfizənin foaliyyəti üzvi surətdə cəlləşərək bir-birini 111lənir. Bu cəhətdən diqqətin məhiyyətində nəzər salaq.

111 Diqqət şüurun miiyyəyən obyekt üzərinə yönəlməsi və 111kəlləşməsindən ibarət psixi hadisədir. Bu halda fərdin hom 111or, hom intellektual, hom də hərəkət fəallığının səviyyəsi • »lır; o, cisim və hadisələrə seçici miiəsibət bəsləməyə 111Blyır. Belə bir seçicilik olmasaydı, fərqləndirilməyən infor- 111Bır o qədər qeyri-mütəşəkkil və çox olardı ki, onda məq-111fəyğun foaliyyət də miihkini olmaıdı. Demoli, seçicilik tələ

281 miiyyəyən fəallığın, təsirin ayırd edilməsində deyil, eyni zəmə onların həfz olunmasında (miiyyəyən surətlərin uzun müddət şüurda saxlanması) təzəhir edir.

Göründüyü kimi, diqqət insan şüurunun miiyyəyən obyektə yönəlməsində, onun üzərində mütəlləşməsində və nəticədə cisim və hadisələrə seçici miiəsibət bəsləməsində təzəhir edir. Bununla da diqqət varlığı başqa idrak proseslərinin köməyi ilə dolğun və adekvat surətdə oks etdirməyə imkan verir.

Diqqətin omələ gələməsi üçün ilk nəvbədə obyektə ayırd etmək, onun üzərində mütəlləşmək, başqalardan isə yayınmad lazımdır.

Diqqət obyektə hom xarici ələm cisimləri, hom də insanin dı fikri, hissi roftarı, davranışı ələ bilər.

Diqqətin insanin bitirən foaliyyət sahəsində böyük ohəmiyyəti vardır. Dəzgahda işləyən fəhlə diqqətsiz olduqda işləyə bilməz. Sürücü diqqətsiz olsa, çox ağır nəticələr verən qəzələr tələdə bilər. Ələ buna görə də K. D. Uşinskinin sözlərlə deyilsə, diqqət, ruhu-muzun ələ bir yeganə qapısıdır ki, şüunumuzda olan hər bir şey mütəlləq buradan keçir. Bu cəhət miirokkob psixi hadisə kimi diqqətin yerinə yetirdiyi funksiyaları aydınlaşdırmağa köməkdir. Diqqətin məhiyyəti, hər şeydən ovvələ, ohəmiyyətli, yoni tələbatlarla bağlı, mövcud foaliyyətə uyğun gələ təsirləri s e ç * m o k d o , digər ikinci dərəcəli, kənər təsirlərə isə ohəmiyyət verməməkdə təzəhir edir.

Şeçmə funksiyası ilə yanaşı ələ idrak foaliyyəti və yi davranış aktı başa çatana qədər diqqətin onların iizərində saxlanması funksiyası da vardır.

Diqqotin mihiim funksiyalarından biri do foaliyyotin gedişini t o n z i m e t m o k vo ona nozarot c t m o k d i r . Psixoloji odobiyyatda xüsusi olaraq qcyd edilən bu funksiyalar iki mihiim notico çıxanağa imkan verir. Birincisi, diqqot mirokob psixi proses kimi biitin psixi hadisələrə (sensor, mnemik, fikri və horoki proseslərə) niifuz edir, onların foaliyyotinin daha somoroli olmasını sortlondirir.

İkincisi, diqqot hadisəsi mihiim idrak prosesi olan hafizonin noinki bir sıra ixtiyari proseslərinin mahiyyotini, diizgiin başa düşməyə, həm də onları məqsəduyğun surətdə təşkil etməyə imkan verir. Bu cəhət genetik cəhətdən orqanizmin uyğunlaşma hərəkətlərini tonzım etməklə bağlı olmuşdur. Məlumdur ki, **iki**

282

amili psixi proseslərin seçiciliyini və istiqamətini təyin edir. eyni zamanda şüurlu foaliyyotin həcmi və davamlılığı da Mir).

Birinci qrupa insana təsir edən xarici qıcıqlayıcıların uşiyotləri, ikinci qrupa isə subyektin özünün foaliyyotinə aid I amillər daxildir.

İnsan foaliyyoti ya tələbat və ya motivlə təyin edilir və homişə »yyən məqsədə yönəlmiş olur. Əgər bəzi hallarda foaliyyotin *ivi kifayət qədər aydın dərək olunmasa da, onun predmeti ilə ~sədi aydın dərək olunur. Elə bununla da məqsəd onun həyata irilməsi iicini istifadə edilən vasitə və oməliyyatlardan qəlonir. Nə qədər ki, ayn-ayn oməliyyatlar avtomatlaşmayıb, arm icrası diqqot tələb edir (məsələn, yazı məşnində ilk dəfə cəlməyi öyrənən adam övvəllər hər bir hərfin yerini axtarı, gərgin diqqot tələb olunur). Bu proses avtomatlaşdıqdan sonra eliyatlar kifayət qədər aydın dərək olunmur, diqqotin ciddi rəroti olmadan da həyata keçirilir. Foaliyyot avtomatlaşanda qə ayn-ayn oməliyyatlardan foaliyyotin son məqsədinə keçir. mi diqqotin istiqaməti yerinə yctirilən foaliyyotin miivoffoqiyyot rəcəindən asılıdır. Foaliyyot miivoffoqiyyotlə icra cədilə başa ■tirsə övvəlki gərginlik aradan qəlxır. Əksinə, bitməmiş iş, yaxud işırtığın müvəffəqiyyətsiz həlli gərginliyi artırır və diqqoti cəlb jir. Bu halda diqqot nozarot mexanizmi kimi çıxış edir.

Diqqotın gərginliyi miioyyon xarici ifadələrə məlik olur. iərgin diqqot zamanı orqanizm miioyyon uyğunlaşma vəziyyəti lır. Bir cismi daha yaxşı qavramaq iicini biz nəzorlərimizi ona lha səylə yönəldir, diqqotla bəxtinq. Diqqot daxili fikir və iışüncələrimizə yönəlmişə nəzorlər bir nöqtəyə zillənir, donmuş &ziyyət alınır, otərdə baş verən hadisələr adəmi cəlb etmir. Bu, Kİonin uyğunlaşma hərəkətlərində öz əksini tapır.

Gərgin diqqot zamanı tənəftüsdə də dəyişiklik olur. Bu vaxt əfəsalma müddəti qısılır, nəfəsvermə isə uzanır. Qısamüddətli və)x gərgin diqqot zamanı biz «nəfəs cəkmədən» bəxtir və ya inləyirik.

Gərgin diqqot zamanı artıq hərəkətlər dəyəndirilir, tən sakitlik ih yəradılır. Diqqotın həmin xarici ifadələri onun mexanizmi və ə fizioloji əsasları ilə ələqədərdir. Deməli, insanın diqqoti onun əaliyyətinin strukturu (quruluşu) ilə təyin edilir, həmin foaliyyotin cədişini əks etdirir və ona nəzarət mexanizmi kimi xidmət edir. Bu

283 cəhətlər onu mirokob idrak prosesi olan həfizə ilə daha **III** yaxınlaşdır.

Həfizə də bir sıra mirokob psixi əməliyyatlarla bağlıdır. Onlara fəal surətdə yiyələnəmkə insan özünə lazım olan fəydlə nənformasiya əldə etmə, şüurunda saxlamaq və yeri gəldikdə yada salmaq prosesini ifadə edir. Bu mənada həfizə keçmiş təcrlə izlərinin nəqləndirilməsi, yadda saxlanması və yada sal up məsindən ibarətdir. Bu əməliyyat insana imkan verir ki, miioyye qıcıqlayıcının təsiri kəsildikdən sonra bələ, qalmış izlərlə **III** gərsün, zəruri informasiya toplaya bilsin.

Həfizə hadisəsi eyni dərəcədə əməli ələmo. qəvəryə səhəsinə əid ələ bilər. Bu ələo də hərəkəti proseslərin, intellel təcrlərin məkəmləndirilməsini də əhətə edir. Bununla da hətiə insanın foaliyyotinə niifuz edir və onu sortlondirir. Diqqal foaliyyotin quruluşu, həfizə isə məzmun tərəfi ilə təyin edilir. Yon| hər iki psixi hədisə insan foaliyyotinin müvəffəqiyyətlə icrasını xidmət edir, biitin psixi həyatına niifuz edir.

Adəon, həfizənin dörd əsas prosesi: yaddəsaxlama, hifzətrəpl yadəsalma və tanıma əyird edilir. Bunların həməsi foaliyyotə təşəkkül tapır və onunla təyin edilir. Əmək foaliyyoti cən* zamanda noinki insanın fərdi təcrləsinə, həm də ictimai təcrlə bədən mənimsəmiş əldə bilik və bəcanqlar sistemini səfərbəhl etməyi, xatırlamağı zəruri edir. Elə buna gərə də həfizə prosesləii də, ixtiyari diqqot kimi, foaliyyot prosesində təşəkkül tapır və onun tələblərilə tonzım olunur.

Gəlin həmin proseslərin qarşılıqlı ələqəsinə diqqot yətirəM Məlumdur ki, miioyyon mətcriali y ə d d ə s ə x l ə m ə həyati və foaliyyot prosesində toplanan fərdi təcrlə ilə bağlıdır. Yaddə saxlənən mətcriallərin gələocək foaliyyotdə istifadə olunmaı y ə d ə s ə l m ə və ya x ə t i r l ə m ə (xüsusi niyyotlə, mēyi yon mənələri aradan qaldınnaqla yadəsalma) tələb edir. Miioyyed mətcrialın uzun müddət foaliyyotlə ələqəsinin kəsilmə u n u t m ə ilə noticolənir. Deməli, insan dərənəşinin hər bii onun həyat təcrləsinə ilə miioyyon əldəiyinə gərə mətcrials həfizədə saxlanması həmin mətcrialin şəxsiyyətin foaliyyotində iştirakından asılıdır. Buradan aydın olur ki, həc bir əktual foaliyyet] həfizə prosclərindən kənərdə miimkiin deyildir. Biitin psixi 1 proseslərin on mihiim xarakteristikəsi olan həfizə şəxsiyyətinin vāhidliyini və təmligini təmin edir. Elə həfizənin **əT**

284 tən də cəxəhotliyi, biitin psixi hadisələrə niifuz etməsi məhz •də özünü biiruzə verir. Çünki insanın öz «mən»inin təmligini, ii ələmo miioyyon

munasibotı, davamı maraqları, motivləri, batları olan bir şəxsiyyət kimi dərək
etməsi həfəzəsi miiimkiin ildir; həfəzəsini (miiyyən xəstəliklər noticosında)
itirmişlər öz kimliyini, öz tarixini xatırlaya, kim olduğunu toyin edər. Hər bir
şəxsin həfəzəsi onun keçdiyi həyat yolunun, keçmiş "bəsinin inikasıdır. Belə bir
inikası prosesi olmasaydı insan i olaraq yenidən anadan olmuş uşaq vəziyyətində
qalardı. Deyilənlərdən aydın olur ki, diqqət və həfəzə çox miirokkob xarakter
olub insanın həyat və fəaliyyətində çox miirokkob rol ayır. Bu miirokkoblik
yalnız onların funksiyaları, yaxud oks idrəkləri cəsin və hədislərin miirokkob,
rəngarəng olması, n fəaliyyətilə necə əlaqələnməsinə deyil, həm də daxili
xəniizmi, fizioloji osasları ilə şərtlənir.

2. Diqqət və həfəzənin fizioloji osasları

Hər bir psixi hədislərin osasında dərən maddi sinir proseslə-m fəaliyyətini
əraşdırmaq həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb lənməsidir. Bəzən psixi
hədislərin maddi əsasını təsir edən ıcıqlayıcının xarakteri ilə izah etmişlər.
Gestalt psixoloqlara görə, diqqətin həcmi və istiqaməti bütünlüklə qavrayışın
quruluşu ilə ləyin olubdur. Əgər qavrayışın qanunlarını bilsək, diqqətin necə
irəyan rtdiyini asanlıqla aydınlaşdırma bilərik.
İkinci qrup psixoloqlar diqqətin «məhsul» nəzəriyyəsini ləş götürmüşlər.
Onların fikrincə, diqqətin istiqaməti bütünlüklə ləş, lobal /o emosiyalarla
toyin olunur; odur ki, diqqəti psixi irosələrin xüsusi kəçməsi kimi ayırmağa
liizum yoxdur amənkən biheviyrist psixoloqlar bu mövqedədir).
Üçüncü qrup psixoloqlar isə «diqqətin motor nəzəriyyəsi» İnövqeyində
dururlar. Onlar diqqəti hər bir iradi aktın osasında pıran motor yönümün
tozahürü hesab edir. Başqa sözlə, diqqətin Bixəniizmi, hər bir gərginlik iicin
xarakterik olan, özəl qiiwəsi Uqnalları ilə bağlıdır.
Aydındır ki, bu nəzəriyyələrdən hər biri diqqətin mənə-ımında yalnız bir
cehoti osas götürür və faktik olaraq onun (İzioloji məxəniizmini tam halda izah
etməyə yaxınlaşmır.

285

Burada başlıca məsələ sinir hüceyrələrinin vəziyyətilə əlaqədardır. Əgər
müəyyən ıcıqlayıcının təsirilə sinir hüceyrələf fəaliyyət halına gəlsə, bu,
oyanma deməkdir; əgər sink hüceyrələri müvəqqəti olaraq öz fəaliyyətini
dayandırarsa, bu ləngimodur. Bəyində bu iki sinir prosesi arasında sanki
mütəmadi olaraq mübarizə gedir, bir hədədə oyanma olduqda digər hədədə
longimo yaranır və ya oksino. Bu iki sinir prosesi, İ.P.Pavlovun miiyyən etdiyi
kimi, iic osas qanuna: oyanma və longimoi yayılması, onların cəmləşməsi və
qarşılıqlı induksiya qanunu tabədir. Əsas sinir proseslərinin bu qanunları
diqqətin mexəniizmi izah etmək iicin çox əhəmiyyətliədir. Yalnız qarşılıqlı

induksiya qanununa nəzarət əlaqə. Bu qanuna gərək bəyinin bir sahəsində əhəmiyyətli
gəlmə oyanma başqa hədədə longimoyə sərbəst olur və ya oksin/ qabıqın bir
sahəsində yaranan longimo başqa hədədədə oyanma baş verməsinə sərbəst
olur. Deməli, müəyyən an ərzində bə qabıqında oyanma iicin daha əhəmiyyətli,
optimal sahə olur.

İ. P. Pavlov miiyyən zaman icərisində daha çox oyanıqlı məlik olan
sahələri o p t i m a l o y a n ı q l ı q sahələri adlandırmışdır. İnsana xərəkətdən
və daxildən təsir edən qıclandırıcılar icərisindən həmin sahəyə təsir edənləri
daha tez asanlıqla oyanma əməli gətirir. Nəticədə həmin qıclandırıcı d əyindən
halda oks olunur. İ. P. Pavlov belə sahəni bəy qabıqın yaradıcı şəbəsi
adlandırmışdır. Diqqətin fizioloji mexəniizmi həmin şəbəsinin fəaliyyəti ilə
bağlıdır. Çünki eyni zamanda insan bəyinin cətmə, gərmə, iyləmə, dərəkəlmə
və s. analizator! vasitəsilə bir sıra qıclandırıcı təsir gətirir. Onların təsirilə bə"
qabıqında mütəlif qiiwəyə məlik oyanma əlaqları yaranır.

Miiyyən edilmişdir ki, optimal oyanma sahəsi əhəmiyyətli
məlikdir, lakin bu əlaqə qəniizmin həyat fəaliyyətin indiki şəraitində daha
davamı olur. Məni induksiya qanununu gərək bir hədədə oyanma əməli gəlsə,
bu başqa hədədədə longir əməli gətirir və ya oksino. Bir halda oyanma longimo
tərədir -m o n f i , bir sahənin longiməsi başqa hədədədə oyanma yaradı bu,
m i i s b o t induksiya qanununu adlandırmır. Deməli, məni induksiya qanununa gərək
bir hədədədə əməli gəlmə gəlmə optimal oyanma başqa sahələri longidir. Ona gərək
də təsir edən qıclandırıcılardan biri daha aydın, əşkar surətdə oks olunur, digərləri
isə ya həç o olunmur, ya da tutqun surətdə oks etdirilir. Optimal oyanma sahə
dinamik olur. Qıclandırıcının təsirilə oyanma sahələri tez-təz yə¹
pıyışır. İ. P. Pavlov bu məsələni əşkilə şəkilə belə izah edir: kər kəllə
qapağından icəri baxmaq miiimkiin olsaydı və böyük ■irəklərin optimal
oyanma olan yeri işıq saçsaydı, onda biz ■işünən şüurlu insanın böyük
yarımkrərlərində daim öz forması *fro* böyüklüyünə görə dəyışən,
yarımkrərlərin biitiin başqa ■hərlərindəki az və ya cəv dərəcədə kəlgə ilə
əhatə olunmuş ■Üzgün olmayan, qərribə cəvrəsi olan «ışıqlı ləkənin» necə
hərəkət ■tdiyini gərəkirdik. Deməli, bizə təsir edən miixtəlif qıclandırıcıların *mi*
və ya digərinin daha aydın dərək olunması eyni zamanda bəy qabıqının
mütəlif sahələrini əhatə edər bəy həmin «ışıqlı ləkəyə» iyləyən gəlir və bu
ciir yüksək oyanıqlıq tərədir. Qeyd edilən «kəllə-kəllə» isə longimə sahəyə
iyləyən gəlir.

Diqqətin fizioloji mexəniizmini başa düşmək iicin İ. P. Pavlovun şərtisiz
reflektor səciyyə dəşiyən «Bu nədir?» refleksi cəvəndəki miihləzələri də çox
əhəmiyyətliədir. Çünki hər bir yeni, pəzlənilməz qıclandırıcı «Bu nədir?» sualı
dəyərək insanın fəurunu həmin obyekt üzərinə yönəldir, ona bələd olmağa,
onu Kptraflı nəzərdən keçirməyə istiqamətləndirir. L. Bəyinin fizioloji

foaliyyotini öyrənməklə A.A.Uxtomski ■ o m i n a n t (üstünlük təşkil edən) o y a n m a s a h o s i baqqında tolim yaratmışdır. Dominant oyanma sahosi optimal oyanma sahosindən özünün yiksok davamlılığı ilə forqlonir. Belo İtiin oyanma (dominant) sahosi noinki yeni omolo golon oyanma ocaqlanni longidir, hom do onlann hesabına daha da güclənə bilir. Gorgin zehni fəaliyyətlə məşğul olan bozi şoxslorə konar qıcıqlayıcı tosir etdikdo onlann ovvəlki problem üzərinə yönəlməsi daha da güiclonir. Bu halda sanki biitiin qüvvələr səfərbərliyə alinir № konar qıcıqlayıcılar sezilməmiş qalır, diqqotin mərkəzləşməsi ■nr.

İstər optimal oyamqhq sahosi, istorso do dominant haqqında lolim diqtətin ixtiyari növünün mexanizmini kifayot qodor ydınlaşdırmağa imkan vermir. Çünki insan qarşısına şüurlu rətdə moqsod qoyur, öz diqqotini özü tonzim edir.

Bu iso insana oxsus ikinci siqnal sisteminin (ümumiləşmiş söz qıcıqlan-dırıcılarının tosirilo beyindo oyanma sahəsinin yaranması) sayo-into miimkiin olur. Yoni qarşıya məqsədqoyma vo foaliyyot oqsodini daima dəqiqləşdinrə diqqoti omolo gotirir, saxlayir vo *tun* gələndo başqa obyektə keeirir. Dinamik stercotipin yaranması vo möhkomlənəməsi (yoni

xiisusi iş rejiminin yaranması) də diqqətin omolo golmosi vo to cohotdon ohomiyyotlidir.

Əlbəttə, diqqətin fizioloji mexanizmi çox mürokkəb'. Hazırda bu mexanizm sinir sisteminin muxtolif soviyyolo" yerləşmiş siizgoc kimi başa düşülür, buradan orqanizm üçün **1** olan qıcıqlayıcılar seçilib ötürülür, digorlori iso uzaqlaşdırılır. **Ha**» xiisuson do beyin sütununda vo qabıqaltı sahələrdə ycrloşmij anatomik vo funksional cohotdon xiisusi sinir huccyrolori **olaa** ş a x o l i t ö r o m o n i n - retikulyar formasıyamn foali)^ yotilo olaqolondirilir.

Mexanizm etibarilo belo bir miirokkoblik hafizo prosesino dl aid cdilo bilor. Belo ki, miiasir dövrədə hafizonin p s i x o l o j i f i z i o l o j i , b i o k i m y o v i n o z o r i y y o l e mövcuddur. Bu nozoriyyolorin hor birisi cisim vo hadisol surotlorinin beyindo hifz edilmosi, yadda saxlanması, tanınması yada salmmasımn maddi əsaslarını bu vo ya digor amillorlo i etmoyo cohd gostorir. Elmin tarixindo hafizoni cismin mexaniki' möhürü kimi izah edon nozoriyyolor az olmamışdır. Bu mexaniki möhürün mum iizorindoki izi ilo eyniləşdirilir, guya beyindo cisimlorin izlori belo qahr. Miiasir dövrədə hafizoni cisiml mexaniki izi kimi başa düşmək ideyası rodd edilir. Çünki miilahizo psixi hadisolorin ideal surot olması fakti ilo bir sığmır.

Əlbəttə, hafizo do mexanizm etibarilo sinir sistcmi foaliyyoti ilo olaqodardir. Miioyyon qıcıqlayıcıların tosirilo oyanmalan omolo golic, beynin müvafiq saholorino çatır, cis ideal suroti alinir. Bu zaman sinir hüceyrələrində elektrokimy vo biokimyovi dəyişikliklər omolo golic. İzlorin möhkəmliyi s' hüceyrələrində omolo golon homin dəyişikliklərin xarakterin asılıdır. Bu cohot qisa vo uzunmüddotli hafizonin mexanizmr. təşkil edir. Kiçik bir misal. Kosoyoni hiindiir stolun **us** qoyurlar, o özünü yero atır, dözəməyə doyb ozilir. Onu yeni homin yero qoyurlar. Lakin bu dofo yero atılmır, sanki ağrını, hiindiir ycrdon atılmağın tohlükəli olduğunu yadında saxlayır.

Təcrübəni başqa variantda aşağıdakı kimi aparırlar: koso hiindiir yerdən atılıb yero dişiir, dözəməyə doyb ozilir. Homin doqiqo onun bəyninə zoif elektrik cərəyanı keçirilməklə omoln golmiş sinir rabitəsi pozulur. Yəni ağrı hissi kosoyonit yaddaşmdan silinir. Onu yenidən hiindiir stolun üstünə qoyurlar, o

288. Nəu yeno do yərə atır. Bu dofo izi pozmururlar, onu yenidən /olki hiindiir yero qoyurlar, lakin yadda qalan «tocribo» onu liyath olmağa vadar edir. Demoli, hafizədə izlorin saxlanması lir hüceyrələrində dorin biokimyovi dəyişikliklərin baş verməsi • bağlıdır (şəkil 42). Belo dəyişiklik noinki sinapslarda (sinir ft/unmasımn bir qrup sinir hüceyrələrindən başqa qrupa ötürüldüyü, lərlədiyi yer), hom do neyronların özündə, onların ayn-ayn pvlərində baş verir. Noticodo yaddasaxlama prosesinin ■ i p i l l o l i səciyyə daşması ideyası meydana çıxır. Birinci lərholodo (qıcıqlandırıncılar bilavasito tosir etdikdən sonra) beyin JOceyrələrində qismüddotli e l e k t r o k i m y o v i reaksiya təs verir. İkinci morholodo iso sinir hüceyrələrində yeni zülali lhadonin (proteinin)

yaranması ilo bağlı biokimyovi reaksiya 1010 golic. Birinci mərhələ çox az müddətdə, bozon bir necə ■ uiiyo vo ya doqiqo davam edir. Bunu qisamüddotli hafizonin fizioloji mexanizmi hesab edirlər. Bu morholodo hüceyrələrdə fizioloji dəyişikliklər bəfə olunur. Hüceyrələrdə bəfə olunan kimyəvi dəyişikliklərə gətirən ikinci morholo iso u z u n m i i d - l o t l i h a f i z o n i n mexanizmi hesab olunur.

Bir fakta diqqət yetirək. insan müioyyon sobob üzündən fəhüvəqqəti olaraq şüurunu İtirdikdə bilavasito homin trofodo ona tosir edən qıcıqlayıcıları yadında saxlaya bilmir. Görünür, bu tosilrər qisamüddotli elektrokimyovi reaksiya S' iyyəsində qalmış, linir hüceyrələrində holo müvafiq biokimyovi dəyişiklik yarada bilməmişdir.

Hafizonin mexanizmini İzah etməkdə İ. P. Pavlovun **forti** reflekslor I. r. u m l nozoriyyosi do mühiim rol oynayır. Homin nozoriyyo hafizonin uzun tarixə **malik** olan psixoloji nozoriyyo- Şokij 42. xiden **siçanlara «kundərbazlıq» S'nin** mahiyyotini izah etməyö **ctmeyi öyrətdi. Bu zaman** 24,1% I
kspc-
iriicientali **«təlim görmüş» mi k** inmental

an verir. Müioyyon müna- «Çanların Deyters hüceyrələrində adenin
artmış, urutsil isə azalmışdı.
fəbətərdə olan qıcıqlayıcıların ' 157-19

təsirlə beyində yaranan ²⁸⁹ müvəqqəti sinir olaqolori assosiasiyala™ maddi osasını təşkil edir. Hafizoni toyin cdən 1/lorin daşıyıcısı kinfl dinamik sinir rabitələri çıxış edir. Bu nöqteyi-nozordən hafm mütoşəkkil assosiasiyalar sistemidir. Çünki hafizə cisim fl hadisolori malik olduqları gerçək olaqo vo asılılıqda, rabitolordtj oks ctdimr. Biz cisimləri, sözləri, fikirləri, hissləri, lıorokətlefl daim müioyyon əlaqədə yadda saxlayırıq. Demoli, hafizfl foaliyyotinin əsasını homişə müəyyən rabitolər - assosiasiyalÄ təşkil edir. Hafizə təsovvürlərinin bu rabitoləri holo eramızdaə ovvol Aristotel torofindən irəli sürülən üç prinsipə əsaslanır.

1. Q o n ş u l u q a s s o s i a s i y a s ı . Hor hansı bir cisim və ya hadisənin **qa** rənilməsi, yaxud onun haqqında təsovvü^P onunla bir zamanda vo ya bilavasito ondan sonra qavranılmış cisim, ya hadisə təsovvürünün canlanması sobob olur. Orta möktob yoldaşlarımızdan birinə rast gəlmək, yaxud onun haqqında təsovvüir, möktob həyatına aid bir sıra başqa hadisələrin təsovvürlərini canlandırır.

2. O x ş a r l ı q a s s o s i a s i y a s ı . Hor hansı **bifi** cismin qavranılması vo ya onun haqqında təsovvüir, ona oxşarı başqa cisim təsovvüriini canlandırır. Dostumuza bonzoyon bin adam gərdiikdə, onun haqqında təsovvüir yaranır.

3. Ə k s l i k a s s o s i a s i y a s ı . Bir-birinə hor hansı cohotdən oks olan cisim vo ya hadisənin qavranılması, onun haqqında təsovvüir, ya fikir, onların surotlorinin şüurumuzda canlanması sobob olur. Gözəl adam təsovvürii çirkin adam təsovvürünü, qış təsovvürii yay təsovvüriini omolo gətirir vo s.'l

Assosiasiyalann fizioloji osasını şərti reflekslorin miivoqqori rabitorin yaranması təşkil edir. İ. P. Pavlov qcyd edirdi ki, mii-voqqoti sinir rabitosi heyvanlar alomindo vo bizim özümüzdo on mihiim fizioloji hadisodir. Bununla birlikdo o, psixioloqlann assosiasiya adlandırıqları psixi hadisodir. Bu assosiasiyalar horokot vo işlərin, təsəvvürlorin, yaxud horf, söz vo fikirlorin bir-ləşmolorindən ibarot ola bilir.

Hafizonin qanunauyğunluqlarını mexaniki olaqolorlo -qıcıqlayıcıların assosiasiyasi ilo məhdudlaşdırmaq vo yalnız bununla izah ctmok sohvdir. insan hafizosini muxtolif cisim vo hadisolor arasındakı miirokkob daxili rabitorin inikasi xarakterize cdır vo hom do hafizo tofokkiirlo six birlik hahnda coroyan cdır. Bununla yanaşı, hafizo proscslori osason miioyyon moqsodo

290

olmuş foal proseslərdir. Öyrənmə vo yaddasaxlamada, tan una b yadasalmada da bu məqsədəyönlmişlik daim üstün mövqe lliur. Odur ki, hafizonin mahiyyotini ancaq mexaniki olaqolorin liranması ilo izah etmok kifayot deyildir. Ona görə do hafizonin lexanizmini aydınlaşdırmaq üçün miiasir dövrdə biokimyovi, lofiziki, elektrokimyovi vo s. nəzəriyyələr irolə siiriliir, eksperi-ntlər keçirilir. Əlbəttə, hafizonin mexanizmini tam doqiqliklo, i surotdo izah etmok gələcöyün işidir. Lakin verilmiş qısa llumatdan aydın olur ki, istor diqqotin, istorso do hafizonin mad-I osasında muxtolif xassoloro malik olan qıcıqlayıcıların tosirini imolo golon sinir proscslori durur.

3. Diqqot vo hafizonin növləri, onlann tosnifi

30 Diqqot vo hafizo miirokkob psixi hadisə kimi çoxcəhətli insan beliiyyətinin biitiin saholorino xidmot cdır. Odur ki, onlan muxtolif bcyarlara goro tosnif etmok olar.

Hafizonin novlori ilk növbədə noyi yadda saxlayırıq, neco dda saxlayırıq vo no qodori miiddoto yadda saxlayırıq sualları ilo •I iqdardır. Çünki hafizo do, diqqot kimi, insanın biitiin çoxcəhətli •aliyyətində iştirak ctdiyinə görə onun tozahiir formalan olduqca muxtolifdir. Odur ki, hafizonin növlərini bir neco istiqamotdo, ayn-•yri meyarlara görə, tosnif ctmok olar:

1) h a f i z o n i n o b y e k t i n o d i r - yoni insan noyi yadda saxlayır? Bu, cisim vo hadisolorımı, fikirdirmi, horokotdinni yaxud hissələr, emosiyalardirmi? Bundan asılı olaraq hafi-lonin: o b r a z l ı (s u r ə t), s ö z l ü - m o n t i q i , h o - r o k i vo e m o s i o n a l növləri ayırd edilir. Hafizonin bu lövləri-hərəkət hafizosi. emosional hafizo, surot hafizosi vo sözlü-

montiqi hafizo diqqotin do obyektinə ola bilir. Yoni diqqotin bu obyektlərin inikasında iştirakı insanın psixi fəallığını artırır vo hafizonin qeyd edilən novlori daha dolğun olur, varlığı adekvat lurotdə oks etdirir. Öz obyektinə görə diqqot do xarici vo daxili ola bilər.

2) foaliyyotın moqsodindən, eloco do hafizo vo diqqotin ixtiyari surotdo tonzimi cilmə səviyyəsindən asılı olaraq hər iki psixi hadisənin q e y r i i x t i y a r i vo i x t i y a r i novlori forqlandırılır. Bu meyarla goro diqqot qeyri-ixtiyari vo ixtiyari olduğu kimi hafizonin do qeyri-ixtiyari vo ixtiyari novlori ayırlı edilir.

3) materialın möhkəmlənməsi vo yadda saxlanmağı müddətindən asılı olaraq hafizonin q ı s a m L i d d o t l i J u z u n m i i d d o t l i vo o p e r a t i v novlori qeyd edilir.

İstər hafizonin, istərsə do diqqotin bu novlori mahiyyəti etibarlı, bir-biri ilo bağlı olsa da, onlann spesifik psixoloji mō/, muni olduğundan hər birini ayrınlıqda nozordən keçirmək dəhəf moqsoduygundur.

§ 1. Dii/t.itin novlori

Q e y r i - i x t i y a r i d i q q o t hcyvanlarda da vardır. Çünki o cisim vo hadisolorin bilavasito tosirini noticosində omolo gəlir. Hətə halda qıcıqlayıcınn xassolorından asılı olaraq diqqot miioyyon obyektlərə yönələ bilər. Deməli qabaqcadan qarşıya qoyulmuş moqsodlo, hətə bir xüsusi niyyotlo bağlı olmayan vo iradi cəhd toləb ctmoyon diqqoto q c y r i - i x i y a r i diqqot deyilir.

Şəgird maraqlı hekayə dinlədiyi, kinoya baxdığı zaman onda diqqotin homin obyektə yönəlməsi, mərkəzləşməsi baş verir. Lakin bu zaman xüsusi iradi soy toləb olunmur. Bu qeyri-ixtiyari diqqotdur. Yoni qeyri-ixtiyari diqqot insanın qarşısındakı moqsodlo bilavasito bağlı olmur. Məsələn, dərslər zamanı sinfin qapısı açılarkən şəgirdlər dərhal dönüb baxırlar; bu zaman içəri giren adam onlann diqqotini özünə cəlb cdır.

Qeyri-ixtiyari diqqot zamanı insanın psixi foaliyyoti otfar cisim vo hadisələrdən asılı olaraq onlara yönəlir. Buna görə, qeyri-ixtiyari diqqot adamin hazırlığı olmadan, qıcıqlandırıcınn bilavasito tosirilo omolo gəlir, yalnız qıcıqlandırıcı tosir etdiyi müddətdə mövcud olur. Onun gərginliyi qıcıqlandırıcınn qüvvə-sindən asılıdır.

Qeyri-ixtiyari diqqot cisim vo hadisolorin bilavasito tosirindən asılı olsa da, onu hətə do ətrafdə baş verən hər bir hadisə, hər bir qıcıqlandırıcı omolo gotirmir. Qeyri-ixtiyari diqqotin omolo gəlməsi iicini tosir edən qıcıqlandırıcılar bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

1. Qıcıqlayıcının qüvvəsi və gözlənilməli mod on tosi ri. Qiivvotli sos, giiclii işıq, koskin iy diqqoti colb edir. Onlann tosi ri bilavasito qıcıqlayıcının miitloq

292 ■vvosindon deyil, nisbi qüvvəsindən asılıdır. İki qıcıqlayıcıdan bnsi daha qiivvotlidirso, diqqoti do mohz o colb edocokdir. Ogor ■ciqlayıcıların qüvəsi bərabərloşirso, onda diqqot gah bu, gah da İRşqa qıcıqlayıcıya yönəlir. Yoni diqqot iki cyniqiivvoli, lyniohəmiyyotli qıcıqlayıcı arasında toroddüd etməyə başlayır. Bnlardan gah biri, gah da digori iistiin olur və diqqoti öziinə colb r.lir

2. Qıcıqlayıcının ycniliyi, qeyri adi - ■y i , k o n t r a s t l ı ğ ı . Yeni oyani vosait, yeni maşın mo-■cli, sinifdo yeni şagirdin olması və s. qeyri-ixtiyari surətdə diqqoti Molh edir. Molumdur ki, ot raf aloindo baş verən yeniliklər dərhal İbolodlaşma reflksi omolo gotirir. Adam homin yeni hadisənin bdon ibarət olduğunu bilməyə can atır.

3. Obyektin horokotdo olması. Molumdur |u, horokotsiz cisimlər, adoton, diqqoti ya colb etmir, ya da ancaq Xiisusi məqsəd olduqda diqqoti homin obyektin iizorino yönəldirik. **1 ok in** hərəkətin başlanması və ya ksilmosi do diqqoti colb edir. Müəllim şagirdlərin diqqotini noinki sosini qaldınnaqla, hom do İzahatini dayandırmaqla da colb edo bilər. Bozon sinif otağında Uzun miiddot horokotsiz dayan-mis oyani vosait götürüldükdən İonra onun yeri diqqoti colb edir. «Burada no var idi?»

Qeyri-ixtiyari diqqot hom do insanın emosional vəziyyətdən asih olaraq omolo gəlir. Buraya insanın sağlamlıq dorocosi, ohvali-ruhiyyosi, tolobati, maraqları və s. aiddir. Mosolon, bir cismo maraqlı davamı diqqot yaradır, onu uzun miiddot müəşhidə etməyə, öyrənməyə yönəldir. Bundan olavə, tosi edən qıcıqlayıcının insanın tolobatlarına, daxili vəziyyətinə uyğun gəlməsi do vacibdir. Ac adami xörəyin iyi tez colb edir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, qeyri-ixtiyari diqqot: 1) bizo tosi edən qıcıqlayıcıların xiisusiyyətlərindən, yoni xarici soboblərdən; 2) insanın daxili emosional vəziyyətdən, şəxsiyyətin İstiqamətindən asılıdır.

i x t i y a r i d i q q o t i n yaranması insanın xiisusi niyyəti Və məqsədilə bağlıdır. O, daha çox fəaliyyət prosesində omolo gəlir və fəaliyyətin tonzimi edilməsinə yönəlmiş olur. K. Marksın •özlərini xatırlayaq. O göstərirdi ki, omok fiziki qüvvələrin gərginliyi ilə yanaşı diqqoti mərkəzləşdirməyə do tolob edir.

Qarşıya qoyulmuş şüurlu məqsədlə bağlı olaraq omolo gələn və müəyyən iradi səy tələb edən diqqətə **i x t i y a r i d i q q •** deyilir.

Bu halda bcyində ikinci siqnalların - söz siqnallarının tosi ri il optimal oyanma sahəsi omolo gəlir. Konardan göstəriş, özün təlimatlandırma (daxili nitq vasitəsi), xiisusi niyyət ixt diqqot üçün əlcrici zəmin yaradır. Mosolon,

şagird fəaliyyətini öz məqsədinə müvafiq olaraq cv tapşırıqlarını y ətirməyə yönəldir və homin iş üzərində cəmləşdirirso, bu ixti diqqotdur.

- ixtiyari diqqot, şüurlu surətdə icra olunan fəaliyyət məqsədi ilə olaqodar olub, obyekt müəyyən sistem iizro, hom ot rafli öyrənməyə imkan verir. ixtiyari diqqotda cisim və hadisə insan iizorində deyil, oksino, insan onlann iizorində hakim o' Mosolon, dozğah arxasında işləyən şagird öz diqqotini, qarşı" məqsəddən asılı olaraq, cəml olunan materiala, dəzgaha, ot ra olan əlavə alətlərə, ölçü cihazlarına yönəldir; onun qarşı dəzgahı sazlamaq məqsədi qoyulduqda dəzgaha, onun hissələ" materialı emal ctmək məqsədi qoyulduqda materiala, o böyükliyinə, forma və hamarlığına, işin keyfiyyətini yoxla məqsədi osas olduqda iso ölçü-nəzarət cihazlarına diqqot edi. Şagirdlərin yazı işlərini yoxlayarkən müəllim qarşıdakı mod səddən asih olaraq, öz diqqotini gah yazının məzmununa, gah ayri ayn sözlərin, horf və rəqəmlərin no dorocodo diizgiin yazılmasına yönəldir.

ixtiyari diqqot prosesində biz hec do tosi edən biitin qıcıqlandırıcıları deyil, yalnız məqsədimizə müvafiq olan qıcıqlan-dincilan seçirik. Bu iso homin obyektlərə diqqot etməyə qabaq-cadan hazırlaşmağı tolob edir. Mosolon, şagird müəllimin fizikadan nümayiş etdirdiyi tocribolərə diqqot ətirmək **iicün** qabaqcadan öz qavrayışını bir növ planlaşdırır; hansı torəfdən, osason noloro baxacağını, nələr eşidə və görə biləcəyini qabaqcadan toxminon müəyyənloşdirir.

Hor hansı işlə məşğul olduqda bir sira başqa amillər tosi göstərib, diqqotın yayınmasına sobob olur. insanın bu məncoləri aradan qaldınnaq və ya onlann təsirini zoiflətmək üçün iradi soy göstərməsi lazım gəlir.

Fəaliyyətin biitin növlərində, xüsusiən do şagirdlərin tolim prosesində, davamı ixtiyari diqqotın omolo gəlməsi bir sira şərtlərdən asılıdır:

1. Homin fəaliyyəti yüksək səviyyədə yerinə ətirmək üçün c və məsuliyyəti aydın dərək etmək. Xiisusən do fəaliyyətin

imə mənasını, faydasını aydın dərək edəndə diqqotın davamlılığı İT.

2. İcra edilən işin və ya fəaliyyətin konkret məqsədini aydın rək ctmək. Bozon şagird və ya tələbə hor hansı tolim təriahnin no üçün öyrənildiyini aydın dərək etmir. «Огрәптәк tirinə oyrәптәк» və ya imtahan, yaxud sorğu zamanı müəllimə vab vermək məncinə oxumaq hec bir şey vennir.

3. Adəti iş şəraitinin olması. Buraya iş rejimi, iş yerinin lazımı liqodo olması və iş alətlərinin yararlılığı və s. daxildir. Konar cıqlayıcıların aradan qaldınması da işin müvəffəqiyyəti, qqətin mərkəzləşməsi üçün vacibdir. Əlbəttə, zəif qıcıqlayıcı-rın tosi ri insanın diqqotini heç do həmişə yayındırır, əksinə, "zən diqqotın gərginliyinə müsbət tosi ri edo bilər. «ölüm sükutu» ~km sürən iş yerində diqqotın mərkəzləşməsi heç də həmişə

onlən səviyyədə olmur. Hələ vaxtilə İ. M. Seçnov belə fənaotə gəlmişdi ki, «mütləq» səssizlik zəhni fəaliyyətin sənə-losini artırır, oksino, azalda

bilir. O belo bir fakt gotirir. Böyük kitabxanaların birindo elmi işçilər üçün xüsusi otaq ayrılmışdı: İDraya kənardan heç bir sos daxil ola bilmirdi. Otağın özündə olan fəoslər də yayıla bilmir, udulurdu. Noticodo miitloq sakitlik lyaranırdı. Bəlo bir otaqda heç kəs məhsuldar işləyə bilmirdi, lodricən adamlarda yuxulu vəziyyət yaranırdı.

Dərsliklərdə gotirilən bu misal onu göstərir ki, iş i üçün əlverişli forait dedikdo adoti iş şoraiti nozordo tutulur. Bu da hor bir adamin 6z foaliyyotini somoroli surotdo təşkil etmək üçün hansı şəraitə alışmasından da çox asılıdır. Napoleonun generallarından birinin ■top gurultulan, monni partlayışlan olan vaxt daha yaxşı düşünürəm», - demosi do təsadüfi deyildir.

4. Əlavə maraqların yaranması. Bozon foaliyyotin özü vo ya gedişi şagirdi bilavasito maraqlandırınır, noticoyo olan maraq vo ya o/ünütədiq hovosinin yaranması olavo maraq kimi diqqoti işin lışino soforbor etməyo köməklik gostorir. Maraq hom ixtiyari, hom **do** qeyri-ixtiyari diqqoti colb edon on qiivvotli amillordon olub, obyektı otfaflı qavramağa vo yadda saxlamağa, dorindon öyronməyə, işi sona çatdırmağa qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa adamı tohrik edir. Maraq davamh, geniş və təsirli olduqda, diqqətə miisbot tosir göstərir.

Görülən işə və dərk olunan obyektə münasibətə osason marağın ıkf növü vasitositosız vo vasitoli maraq ayird olunur. Vasitəsiz maraql obyektin özü doğurur, vasitoli maraq iso həmişə notico ilo olaqo<Uf olur. Maraq öyrəniləcək obyektin ohomiyyotini, zoruriliyini bast' düşdükdə, miioyyon şeyi bilmək insanın tələbatına cəvərdikdə^, biliklərin omoli totbiq edilməsi nümunələri göstərilədikdə yaranır.

Diqqotın hor iki növü bir-birindən keyfiyyotco forqli olsa (It, bir-biri ilo six əlaqədardır. Şagird diqqotini mosolo hollin# yönəltmək üçün ovvolco xüsusi soy göstərməli olur. Olbotto, oJ belo gorgin soylo uzun miiddot işləyə bilməzdi. Lakin mosolonin holli şagirdi çox maraqlandırdıqda, o, bu işdən miioyyon zövq aldıqda, onun diqqoti mosolo holli iizorino sanki öz-ö/ünə yönəlir. Psixologiyada bəlo diqqot «ixtiyari diqqotdon sonrakı diqqot* adlandırılır.

ixtiyari diqqotdon sonrakı diqqoti bir proses kimi nozordən keçirsək, onu iki mərhələyə ayıra bilirik. Birinci mərhələdə şagird öz məqsədino miivafiq olaraq iradi soy gostorir vo dərslərdəki mətni öyrənməyə özünü məcbur edir. İkinci mərhələdə o, mətnlə maraqlanmağa başlayır, onu «birməfəsə» öyrənir». Bu zaman iradi soy vasitəsiz maraqla ovoz olunur. İkinci mərhələ özünün bu xüsusiyyətinə görə zahirən qeyri-ixtiyari diqqətə oxşayır. Lakin belə fikirləşmək diizgiin olmazdı. Çünki ikinci mərhələdə şagirdin motni oxumaq üçün iradi səy göstərməsi onun diqqoti qarşısına qoyduğu şüurlu məqsəddə miioyyon olunur.

Dərsdə şagirdlərdə ixtiyari diqqotdon sonrakı diqqotın yaradılması onları yeni tapşırıqların icrasına asanlıqla colb etmək imkən verir. Bunun üçün

müəllim şagirdlərdə tolim maraqlarının inkişafı vo torbiyosi məsələlərinə xüsusi diqqot yetinnolir.

Diqqətin nəyə yönəlməsindən asılı olaraq onun iki növü: x a r i c i vo d a x i l i diqqot ayird edilir. Bu iki növün fərqlən-dirilməsi diqqotın foaliyyotini tonzım etmək i üçün do vacibdir. Xarici obyektlərə yönəlmiş diqqot insanın foaliyyotino qoşularaq onun oşya foaliyyotinin tənzimində iştirak cdir. Xarici diqqotsız insanın otfaql alomın cisim vo hadisələrino bələdləşməsi miimkin deyildir.

Daxili diqqot iso şəxsiyyətin öz daxili alomını, foaliyyotini, iimumon öziünü, öz xüsusiyyotlarını dərək etməsi ilo əlaqədardır! Bu nöqtəyi-nozərdən daxili diqqot yalnız insanlara məxsusdur, ■yvanlar öz monovi alomını diqqot obyektinə çevirə, onu dərək fətmək iizorində «baş sındıra» bilmirlər.

Xarici vo daxili diqqot bir-birini longidir. Yəni insanın eyni nında həm xarici cisimlərə, həm do öz daxili alomına diqqot kətməsi çox cətinir.

Bozon hətta insan fikirləşərkən gözələrini yumur, sanki xarici alomdan tocid olmağa çalışır. Diqqot daxili bələmə yönəldikdə otfaql alomın cisim vo hadisələri sanki dumanlıq sındı olur, onları aydın surotdo oks cətdirmək miimkin olmur. Biitiin giin orzində baş vermiş hadisələri xatırlamaq, onu ölçüb-bəcmək, davranışa tonqidi yanaşmaq daxili diqqotsız miimkin [deyildir.

Bu, bir tərəfdən, daxili diqqotın insan: hafizəsi ilo iizvi əlaqədə olduğunu, digər tərəfdən, insanın bir şəxsiyyət kimi fəonallaşmasında mihiim rol oynadığını aydın surotdo siibut edir.

§ 2. Diqqotın xüsusiyyotları

insanın diqqotini yaxşı vo ya pis xarakterizə etmək olıno bı/o heç bir şey vərmir. Çünki diqqotın miixtolif xüsusiyyotları, keyfiyyətləri, özünəməxsus tozahiirləri vardır. Hor bir xüsusiyyət ayn-ayn şəxslərdə özünəməxsus şəkildə tozahiir cdir. Onlara miixtolif amillər tosir gostorir. Odur ki, diqqotın hor bir xüsusiyyətini aynlıqda izah etmək lazim gəlir. Hor şeydən ovvol, diqqot onunla xarakterizə olunur ki, o no dərəcədə bu vo ya digər obyekt iizorində mərkəzləşə bilir. Bundan olavo, insanın öz diqqotini uzun miiddot bu vo ya digər obyekt iizorində saxlaması da vacibdir. Bəs, diqqot no qədər obyektə ohato edo bilər, bir obyektə digərino no dərəcədə asanlıqla vo ya cətinliklə kəco bilər? Biitiin bu cəhətlər diqqotın xüsusiyyətlərində özünü aydın surotdo gostorir.

Bələliklə, diqqotın beş əsas xüsusiyyəti ayird edilir. Buraya diqqotın mərkəzləşməsi, davamlılığı, həcmi, paylanması və kəçirilməsi daxildir.

D i q q o t i n m ə r k e z l ə ş m ə s i zamani şüurumuz bir obyekt vo ya bir foaliyyoto yönəlir, başqalanndan uzaqlaşır. Başqa sözlo, yalnız bir obyektə yönəlmiş diqqot mərkəzləşmiş diqqot hesab olunur. Maraqlı bir kitab oxuduqda, riyazi mosolo holl etdikdo diqqotimiz miivafiq iş üzərinə cəmləşmiş olur. Bu zaman ətrafımızda baş veron hadisolori, tosir göstərən konar qıcıqlayı-

297

cıları sezmirik. Diqqətin mərkəzləşməsi hər hansı bir fəaliyyəyə işə, obyektə dərindən, fəal maraqla bağlıdır.

Biz müəyyən bir obyekt, bir fəaliyyət iizorində diqqətimizi qədr qüvvətli mərkəzləşdirsək, onu daha aydın qavraya və cədik, fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra edirik.

D i q q o t i n h ə c m i eyni vaxtda əhatə olunan, ay dərək olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Məsələn, ə eyni vaxt icarısında təsir edən 10 obyektə 5-i aydın qavranıl deməli, diqqətin həcmi 5 obyektə bərabərdir. Həmin cismə eyni anda oks etdirilməsi çox vacibdir, çünki adətən b' diqqətimiz çox sıratlı bir obyektə bəşqasına keçir, bu da Hə qətin həcmi bərdə səhv təsəvvir yaradır.

Diqqətin böyük həcmə malik olması bir sıra fəali sahələrində çox əhəmiyyətli. Məsələn, kəşfiyyatçı eyni zamanda icarısında nə qədr çox obyektə əhatə etsə, yəni onun diqqətini həcmi nə qədr böyük olsa, kəşfiyyat işi bir o qədr səmərəli olar. Müəllim eyni vaxtda nə qədr çox şagirdə nəzarət yətiyə bilər, sin bə o qədr yaxşı təşkil cədr. Diqqətin həcmi sabit deyil, müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq, artır və ya azala bilər.

Diqqətin həcmi, hər şeydən əvvəl, qavramların cism və hadisələrin bə-biri ilə nə dərəcədə əlaqə olması obyektlərin sədr və müəkkəbliyindən asılıdır. Bə-biri ilə əlaqədə olan **8-9** hərfi eyni zamanda qavramlaşdırma mümkini olmadığı halda, söz əmələ gətirən 10-15 hərfi bə vaxtda qavram mümkündür. Məsələn «kəlmə» hərfiləri bə dərəcə qavrayı yəddə saxlamaq mümkini olmur, həmin hərfli müvafiq tərz" birləşdirilib «**1 e k t r i k**» sözü yazıldıqda isə qavram təmamilən asanlaşır.

Diqqətin həcmi obyektlərin düzülüşündən, formasından böyük-kiçikliyinə, rəngindən və s. asılıdır. Obyektlər müəyyən qayda ilə düzüləndə diqqətin həcmi çoxalır, qarışıq şəkildə olduqda azalır. Məsələn, yazıda hərfli bə sırada olsa, əhatə olunan hərfli miqdar çox olur; bə sətirdən yuxarı, digər **aşağı** bə düz, ə bəri əyri vəziyyətdə düzəlməş olsa, diqqətin həcmi azalır.

Diqqətin həcmi qarşıda qoyulan məqsəddən, in fəaliyyətinin xüsusiyyətindən də asılıdır. Məsələn, sabit miqdar obyektləri qavrayarkən qarşıdakı məqsəd dəyişdikdə, diqqət' həcmi də dəyişəcəkdir. Bə halda obyektləri ümumiyyət

298

■avramlaşdırma, digər halda bəxətilən səhvləri tapmaq, üçüncü halda isə **ker bə** obyektin nə böyüklüyə, nə fəndə, nə rəngdə olmasını pəmaq məqsədi qoyula bilər. Hər üç halda təsir edən obyektlərin pəqdarca eyni olmasına bəxməyərək diqqətin həcmi müxtəlif cəlacıdır. Qarşıdakı məqsəd müəkkəbləşdikdə diqqətin həcmi izalacıdır. Çünki bə zaman diqqət hər bə əyn obyekt iizorində daha çox mərkəzləşəcəkdir.

Diqqətin həcmi, çox vacib olan iki dərəcəni - diqqətin bəbirləşmə və gərginlik dərəcəsini xarakterizə etməyə imkan verir. Diqqətin mərkəzləşmə dərəcəsi hər bəri təm aydınlıqla oks olunan obyektlərin məhdud miqdarda seçilməsində ifadə olunur. Diqqətin gərginliyi isə yüksək dərəcədə mərkəzləşmə ilə xarakterizə olunur. Çox gərgin diqqət zamanı obyekt həddindən ərti aydınlıqla dərək olunduğu halda, ətraf cism və hadisələr, demək olar ki, sezilmir. Bunu qaranlıq gecədə cəb fənlərinin səldığı İşığa bənzətmək olar. Bə zaman fənlərin işığının fokusunda olan usimlər lap aydın, ətrafda olanlar bə qədr aydın, xeyli kənarda olanlar isə tutqun görünür və ya həç görünür. Əlbəttə, aydın rəion cəsimləri diqqətin mərkəzləşdiyi obyektlərə, lap aydın **■prunələri** isə gərgin diqqət obyektinə zahirən bənzətmək olar. Cəsimləri qruplaşdırmaqla diqqətin həcmini artırmaq olar. Hərfi yeni öyrənən uşaq iicün hər bə hərf əynə bə obyekt, amma oxu Vərdisi qazanmış uşaq üçün hər söz bə obyekt hesab olunur.

D i q q o t i n p a y l a n m a s i eyni vaxtda **iki** müxtəlif və daha ərti işi yerinə yetirmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. Əgər adam eyni vaxtda **2** və ya **3** işlə məşğul olarsa (məsələn, müəllim səndə yeni mətənlə həmin izah edir, həmin şagirdlərin intizamı, **■■** də öz izahatının aydın olub-olmadığına nəzarət edir), deməli, onun diqqəti eyni zamanda **2** və ya **3** iş iizorində paylanır. Əlbəttə, bə zaman icra olunan işlərin həmisi eyni dərəcədə aydın dərək edilmir. Diqqətin paylanması bə sıra sətər sahələrində (avtomobil, toyra sərdicisinin, dirijorun fəaliyyətində) çox vacibdir. Bə sahədə lazımı vərdis qazanmış adamlarda diqqətin paylanması müvəffəqiyyətlə bəş verir. Ləkin diqqət həmişə müxtəlif işlə ərasində paylanı bilməz. Diqqətin paylanmasında əsər şərti icra olunan işlərdən həç olmasa bərinin icarısının yaxşı mənimlənməsi, vərdis halına keçməsidir. Əgər icra olunan işlərin həmici yənidirsə, həç bəri yaxşı mənimlənməyibsə, diqqəti paylamaq mümkini olmur.

299

Məsələn, eyni zamanda əzbər şer deməklə yanaşı katyt iizərində mürəkkəb riyazi mosolo holl etmək çətinidir. Bu halda Bır foaliyyot növü digorini longidir.

Diqqotin paylanmasi icra olunan işlərin homcins vo y% muxtolif olmasından, habelo homin işlərin monimsonilm# dorocosindon vo insanin yaşından asılıdır. Eyni zamanda ını olunan işlərdə bizo tosir cdən qıcıqlandırıcılar homcins olarsı, diqqotin paylanmasi asanlaşar, muxtolif cinsli olarsa çətinləşir. Mosolon, şəklə baxıb şəkil çəkmək yaddaşa görə şokil çoxməkdoi asandır. Birinci halda diqqot daha asanlıqla paylamr, ikinci halda iso bu nisboton çətin olur.

Diqqotin paylanmasi icra olunan işlərin bir-biri ilo no dorocod* six əlaqədə olmasından da asılıdır. Əgər görülən işlər eyni bit foaliyyotin torkibino daxil olub bir sistem omolo gotirirso. diqqotin paylanmasi asanlaşır, oks halda iso çətinləşir.

Diqqotin paylanmasi yaşdan da asılıdır. Uşaqlar yaşlılara nisboton diqqoti paylamaqda daha çox çətinlik çəkirlər. BUB uşaqların mənimsodiklori işlərin azlığından, həcmnin bir-biri ilo holo sistem omolo gotiro bilməməsindən irolı gəlir. Çünki icra olunan işlərdən biri yaxşı monimsənildikdo, yoni o sahodo miiyyon vərdişlər olduqda, diqqoti digor iş üzərino yönəltmək, onu iki iş arasında paylamaq asan olur. Mosolon, I sinifdo oxu vərdişləri holo yaxşı yaranmadığı ilk dövrlərdə şagirdlər mətni oxuyarkən monanı nozordon qaçırlar. Lakin todriclə oxu vərdişi yarandıqdan sonra onlar mənanı dork edo bilir, yoni diqqotini iki is arasında paylamağı da bacarırlar. Bozi tolobolorin miihazirolori dinloyib qeyd etməyi bacarmamalan diqqoti paylaya bilmomolori ilo olaqodardır. Gctdikco bu sahodo vordiş yarandıqdan sonra mühazirəni yazmaq asanlaşır, çünki diqqoti paylamaq asan olur.

Diqqotin paylanmasi şagirdlər, müəllimlər, toyyarəçilər, idmançılar və başqaları üçün vacibdir, bu, gone müəllim üçün xüsusiə ohomiyyotlidir. Əgər gone müəllim dcyəcəyi dərsin mozmununu yaxşı mənimsəməmişsə, sinfi idarə edə bilmə-yəcəkdir.

D i q q o t i n d a v a m l ı l ı ğ ı onun iimumi bir məqsədə tabe olan obyektlər iizorindo uzun müddot vo fasilosiz olaraq saxlanılmasında ifado olunur. Burada diqqot bir obyektə başqasına keçirsə do onlar iimumi moqsodo tabe olan foaliyyot obyektləri kimi qalır. Şagird misal holl edorkon, onun diqqoti

■rslıy , oradakı misallara, rəqəmlərə,     l r , k  m   t  r b y  f cnolso də, o  r misal həlli davam  d rs , deməli, diqqət ■vamlıdır. Çünki burada bütün bu obyektlər ümumi məqsədə -hıal  holl etmək məqsədinə tabedir. Buna görə do diqqətin vamlılı ı foaliyyotin iimumi istiqamətinin dəyişməsi ilə m oy-n edilir.     r o m iioyyon foaliyyotin iimumi istiqamətindən bnara  ıxmırsa, davamlı diqqot sayılır.

Diqqotin davamlılığı, hor şeydən ovvol, tosir edon obyektlorin *n* icra olunan   lorin rongarongliyiindon, yeniliyiindon, pnginliyiindon, bir sözlə, dinamikliyiindon asılıdır. Yeknosor ob-■ektlor longimo omolo gotirdiyindon diqqotin davamlılığını Baldır, onun tez yayınmasma sobob olur. Diqqotin davamlılığı kaliyyot prosesindo adamin foallı ından asılıdır. Bununla borabor, ■qqotin davamlılığına onun marağı, yorğunluq dorocosi vo s. tosir (dir.

Diqqotin toroddıidi i onun dinamik x isusiyyotlorindon biri olub f tsan   uurunun osas obyekt on konar obyekt  k  mosi vo yeno do Bias obyekt  qayıtmasında ifado olunur. Aydındır ki. bu zaman Mas obyekt  yönələn diqqot gah zoifloyocok, gah da gorgin-p  oc kdir.

D i q q o t i n t o r o d d i i d i i , adoton, hor 2-3 saniyodon bir b   verir. Buna goro do o, yalnız çox sürətlə hərəkətlərin f crasına bu vo ya b   a dorocodo mane ola bilir. Lakin adam diqqotin nozoro çarpan toroddıidi i olmadan 20-25 doqıqo, bozon daha artıq miiddotdo gorgin diqqotlo eyni bir    i izorindo  alı a bilir.

D i q q o t i n k e c c i r i l m o s i onun    rlu surot o bir obyekt on b   a obyekt o vo ya bir f  liyy td n b   a foaliyyoto yonoldilmosidir. Bu, foaliyyotin iimumi istiqamətinin dəyişməsi ilo olaqodardir. M iiasir dövrdə m irokkob maşınların idaro olunması **i i in** diqqotin k  irilm si b    k ohomiyyot kosb cdir.

Diqqotin k  irilmosi onun yayınmasına çox oxşayır, lakin bunlar arasında k  fiyyotco forq vardır.

D i q q o t i n y a y ı n m a s ı onun hazırda qarşıda duran m qsodlo olaqodar olmayan cisim vo hadis o   z rin  yönəlməsində **(ado** olunur.

Mosolon, miiollim dorsi izah edorkon şagirdin küçəyə baxması, dorsliyini vərəqləməsi, yoldaşı ilə söhbət etməsi və i. a. onun diqqətinin yayınması göstərir. Diqqətin yayınması

şərtləndirən amillər çoxdur. Buraya kənar qıcıqlayıcıların qüvvətli oxşarlığı və s. daxildir.

Bəzən diqqəti yayındıran belə kənar qıcıqlandırıcılarH fəaliyyətə mənfi təsirini aradan qaldırmaq çətin olur. Bu da bir sıfır səbəblərdən asılıdır. Mosolon, şəhərdə küçə ilə sel kimi .mi» gedən məşinlərin səsini təsirini heçə endirmək mümkün olmur, Bu halda diqqətin yayılmasının qarşısını almaq üçün qıcıqlandırıcıya «sakit münasibət» bəsləmək lazımdır. «Bu, maneənin yayındırıcı təsiri ilə yeganə mübarizə vasitəsidir» (B. M. TeplovM

Diqqətin xüsusiyyətlərinin qısa xarakteristikasından aydın ol ki, diqqətin səmərəli fəaliyyəti müxtəlif amillərdən asılıdır. Buraya xarici qıcıqların müxtəlif xarakteri ilə yanaşı insanın daxili vəziyyəti də ciddi təsir göstərir.

Bu iki amilin təsiri ilə insanda diqqətlilik və ya diqqətsizlik halları, hətta diqqətin pozulması belə baş verə bilər. Diqqətlilik və ya diqqətsizlik halları bozmuş müvəqqəti, an-an hallarda isə nisbətən davamlı cəmiyyətə daşır. Yəni bu cəhətlər şəxsiyyətin davamlı xüsusiyyətinə çevrilə bilər. Bunu aydın təsəvvür etmək üçün dərəcənin psixoloji mahiyyətində nəzər salmaq kifayətdir. '

Məlumdur ki, dərəcənin halında insan bu və ya digər obyekt üzərində cəmləşə bilmir. Gərgin iş gərgindən sonra yüngüllük, dərəcənin kodu və ya qayğı ilə ola bilər insanın öz daxili dünyasına cəmlənməsi, maraqsız, yeknəsək iş yerinə yetirməsi və s. dərəcənin vəziyyəti təcrübədə bilər. Dərəcənin səbəbləri çox olduğu kimi onun təzahiri xüsusiyyətləri də müxtəlifdir. Dərəcənin adətən iki forması qeyd edilir.

Bir halda dərəcənin ixtiyari diqqətin zəifliyinin təzahiri olur. Yəni adam öz diqqətini lazımi obyekt üzərində mərkəzləşdirə bilmir, özündən asılı olmadan bir obyektə digər yola yönəlir. Bu ixtiyari diqqətin zəifliyindən irəli gələn dərəcəndir. Belə dərəcənin fəaliyyət üçün xüsusilə zəruridir. Şagirdlərdə dərəcənin bu forması müşahidə edildikdə onlar nə dərs zamanı, nə də evdə! tapşırıqlarını yerinə yetirərkən diqqətlərini lazımi obyektlər üzərində cəmləşdirə bilmirlər ki, bu da onların təlim fəaliyyətində mənfi təsir göstərir.

Dərəcənin ikinci forması ixtiyari diqqətin hər hansı obyekt üzərində çox güclü, gərgin və davamlı surətdə mərkəzləşməsi sayəsində baş verir. Bu halda kənar qıcıqlayıcılar diqqəti əsas obyektə yayındıra bilmir, əksinə, diqqətin gərginliyini daha da

artır. Belə dərəcənin həqiqi ciddi elmi problemin həlli üzərində bəşirən alimlərdə, yaradıcılıq axtarışları ilə məşğul olan Kotkarlarda tez-tez özünü bənzər verir. M. Şoloxovun, Səməd Sürğunun başqa sənətkarların həyatında belə dərəcənin həqiqi az bənzərdir. Bu ilham vəziyyəti ilə bağlı yaradıcılığın qüvvəsini və gərginliyini ifadə edir.

Dərəcənin yanaşı diqqətdə başqa pozğunluq halları da müşahidə olunur. Bunlardan birincisi xəstəlik nəticəsində şüurun fərdliyi, onun təsir

dairəsinin məhdudlaşdırılmasıdır. Diqqətin fərdi paylanması çox vaxt bununla əlaqələndirilir. Belə patoloji vəziyyətə bənzər baş verən üzvi xəstəliklər zamanı müşahidə olunur. Bu zaman xəstə yalnız ona çox tanış olan təvəssürlər dairəsində bənzər edə bilər, yəni diqqətin dinamikası və sahəsi yalnız obyektiv həqiqiyyətə malik olan obyektlərlə məhdudlaşır. Bəzi xəstəliklər zamanı isə diqqətin süstlüyü, zəif məntəxərrikiyi müşahidə olunur.

Diqqətlilik və ya diqqətsizlik şəxsiyyətin xarakter cəhətinə Ləvriyə bilər, insana mənasızlıqda da təzahiri cəhətdir. Əlbəttə, bu cəhət həmişə çox şəxsiyyətin aldığı təlim-təbriyətə, öz üzərində işləmək, fərdi məntəxərrikiyə cəhətdən, onun sərvət məntəxərrikiyə, dən-bənzərliyi və oqidosindən, fəaliyyətin xarakterindən və s. asılıdır. bənzər unutmək olmaz ki, insana diqqətli olmaq şəxsiyyətin məntəxərrikiyə alomini xarakterizə etmək üçün on vacib göstəricidir.

§ 3. Hafizənin növləri

Məntəxərrikiyə idrak prosesi olan hafizədə xarici aləmin rəngarəng Ləvriyə və hadisələri əks olunur. İlk növbədə bənzər təsir edən bənzərlərdən nəyin yadda saxlanmasına gərrə hafizənin növləri bənzər edilir. Yəni hafizənin obyektinə gərrə: surət, hiss, horokot, Uzlü-məntəxərrikiyə hafizə növləri fərdləndirilir.

S u r ə t h a f i z ə s i gərrəcliyin cəvimi və hadisələrinin cəvmişdə qavramış olduğumuz surətlərinin yadda saxlanması, [kəfz edilməsi və yadda saxlanması] ibarətdir. Cəvimi sensor səvriy-mədo inikası gərrə, eşitmə, ləvriyə və s. vəsitosilo olduğundan

1. hafizəsinin də məzmununu gərrə, eşitmə, ləvriyə və s. təsəv-İfərləri təşkil edir.

Surət hafizəsinin təşəkkülü və təzahiri xüsusiyyətləri müxtəlifdir. Onun nisbətən bənzər və ilkin fərdliyi a r d ı c 11

s u r ə t l ə r d i r . Bunlar həm görmə, həm də eşitmə sahəsində təzahür edir. Bunun mahiyyəti nədən ibarətdir? Həmin suala cavab vermək üçün çox sadə eksperimenti xatırlayaq. Oğur subyektlə qarşısına ağ kağız üzünə çəkilmiş açıq qırmızı rəngdə kvadrat qoysaq və 10-15 saniyə müddətində ona baxdıqdan sonra kağıdı götürsək, onda həmin adam əvvəlki yerdə yəni qırmızı kvadratın izini görəcek. Lakin bu halda eyni formada olan kvadrat bir qədər göy-yaşıl rəngdə görünəcəkdir. Həmin iz saniyədən 45-60 saniyəyə qədər davam edir, sonra tədricən, solğunlaşır, nəhayət, itib gəlir. Hətta ayn-ayn hallarda həmin sill yenidən omolo gəlir və birdən itir. Bu mənfi ardıcıl surətdir. Oğur tam qaranlıqda əlimizi gözümüzün qarşısına tutsaq və 0,5 saniyə müddətində gur elektrik lampası ilə işıqlandırsaq, işıq sönəndə sonra insan bir nəcə müddət öz olını təbii rəngdə görəcekdir, sonni həmin surət do itib gəlir. Bu, mənfi ardıcıl surət olub qu müddətdə görmə qavrayışı sayəsində baş verir. Ardıcıl surətli qisamimiddotli sensor hafızanın on sadə formasıdır.

Surət hafızasının bir hah kimi o y a n i (e y d e t i k) s u r o t l a r qeyd etmək olar. Bunu miiyyəlonlaşdırmaq iicin, subyektə 3-41 doqiqə müddətində miiyyəlon küçə mənzərəsinin təsviri olan şəkl baxmaq təklif olunur. Sonra şəkil götürülür, onun ayn-ayn elementləri barədə həmin şəxs suallar verilir. Oğur adı adamları həmin sualların heç birisinə cavab verə bilmir, aydın eynetik surətlərə malik olanlar sanki həmin mənzərəni gözündə davam edirlər və on kiçik iinsiləri belə təsvir edirlər. Deməli, eynetik cismnin hiss üzünə bilavasitə təsiri kəsildikdən sonra onun oyani surətinin parlaq və aydın halda bərpə edilə bilər. Eynetik hafizə malik olan şəxs cismnin bilavasitə təsiri kəsildikdən sonra belə, və ya cə müddət, sanki onu görməkdə davam edirlər.

Eynetik surətlər ardıcıl surətlərdən fərqlənir. Ardıcıl surət.. tez itib gəlir və onları bərpə etmək miiyyəlon deyilsə, eynetik surətlər, oksinə, uzun müddət davam edir və onları yenidən bərpə etmək miiyyəloni. Mexanizm etibarilə do bu surətlər fərqlənir, Belə ki, ardıcıl surətlər analizatorun xarici təsirinə gözi tərtib qışasında yaranan izlərlə bağlıdır, eynetik surətlər analizatə beyin nəhiyyəsinin fəaliyyətilə olaqədirlər.

Surət hafızasının daha miiyyəlon növü təsovvir surətləridir. Bunlar keçmiş qavrayış materialları arasında omolo gəlir. Məsələn, ağac, bina, insan, maşın təsovvürünə malik olmaq o deməkdir ki, keçmiş təcrübəmizdə onları qavramışıq. onları beynimizdə ri qalib. Deməli, keçmiş qavrayış materialı olmadan təsovvir surətləri yaranma bilməz. Anadan kor doğulmuş adamda rəng, kərkəşlərdə isə səs təsovvirləri olmur.

Təsovvür surətləri varlığın hissi-oyani inikasıdır. Onları bəzi şərtlərinə görə oyani obrazlardan fərqlənir. Oyani və ya qavrayış İbrahim cism bilavasitə təsir etdiyi müddətdə yaranır, təsovvir surətləri isə cismnin təsiri kəsildikdən sonra

təzahir edir. Bəzən bu hahətə gərək təsovvir surətləri oyani surətlərə görə solğun, kəsək, rəngsiz olur. Məsələn isə təsovvir surətləri ümumiləşmiş bəddüğü üçün məzmunca daha zəngin olur. Çünki təsovvir surətləri miiyyəlonu: onları tərkibinə həmin gənə, həmin eşitmə, həmin do laiuso və hərəkət duyğuları iinsiləri daxil olur, yəni onları bir qavrayış növünün surəti olmur, cismni miiyyəlon praktik miiyyəlon izlərini oks etdirir.

> Təsovvir surətləri cism haqqında miiyyəlon cohotləri özünə miiyyəlon edir. Məsələn, limon təsovviri həmin onun xarici görkəmini (rəngini. formasını), həmin do dadını, qabığının kələ-kötürlüyünü, cökisini və s. özünə daxil edir.

Təsovvir surətlərinin ikinci başlıca xüsusiyyəti odur ki, onları təsovvir öz tərkibinə oşya haqqında təsovviri intellektual təhlilini, yəni onun miiyyəlon olamətini ayırd etməyi, miiyyəlon cismni fərqetməsinə əid olmasını və s.-də daxil edir. Bu halda, məsələn, bəzi nöndə ağac surətini təsovvürümüzdə cəndərlir. həmin do onu adlandırlar, miiyyəlon qrupa əid edirik. Buna gərək do ağac təsovviri həmişə məhz hər hansı konkret ağaca deyil, ümumən ağaca əid olur. Bu mənada təsovvir surətləri daha ümumiləşmiş olur və idrakin sonrakı pilləsinə - varlığın ümumiləşmiş, vasiyyəlon inikası olan təsovvir prosesinin omolo gəlməsi iicin zəmin yaradır. Çünki təsovvir surətləri bizim görmə qavrayışının passiv izi deyil, onun təhlil və tərkib cəldməsinin, ümumiləşdirilməsinin yekunudur. Başqa sözlə, onları qavranılanları miiyyəlon sistemdə kodlaşdırılmasıdır.

Surət hafızəsində təzahir edən surətlərin oyaniyyəti, konkretliyyəti və doqıqlıyyəti ayn-ayn adamlarda miiyyəlon ola bilər. Məsələn. İ evinə özünün yay mənzərələrini osas etibarilə qışda cəkor və bu zaman təbii mənzərədən alınmış ayn-ayn eti və qeydlərdən istifadə edirdi. Nəcə deyirlər, çatışmayan hissələri doqıq və cənh görmə surətləri ilə ovəz edirdi. Bəthovənə çox parlaq və doqıq **musiqi təsovvürünün olması ona artıq kər olduğı vaxt IX simfoni kimi ölməz əsər yaratmağı imkan vermişdir.**

Hərəkət hafizəsi, miiyyəlon hərəkətlərin onları sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması yaddaşılmasıdır. İdmançılarda, bəlet ustadlarında hərəkət haqda fəaliyyətləri miiyyəlon icra etmək üçün vasiyyəlon hərəkət hafizəsi praktik və omək vərdislərinin təşəkkülü üçün cə omiiyyəlonlidir. Miiyyəlon hərəkətlərin diizgini qavramılması hərəkət hafizəsinin keyfiyyət və məzmununa miiyyəlon təsir gətirir. Bu hafizə pianoçuya tam qaranlıqda musiqi çalmağı, idmançıya fərkən hərəkətlər sistemini «duymağı» imkan verir. Miiyyəlon edilmişdir ki, hər hansı bir hərəkət təsovvirdə cəndərləndirdikdə miiyyəlon əzələlərdə güclə nəzərə cəfən hərəkətlər özünü bünəzə verir. Bir hərəkət haqqında gərgin düşündə onu özümüzə asih olmadan təkrar edirik. Əgər bərməgimizdən səplə asılmış

yükün (sakit halda) yellondiyini təsəvvürümüzə canlandırıqsa, onda yük həqiqətən yellənməyə başlayacaqdır. Bu onu göstərir ki, hər hansı hərəkəti təsəvvir edərkən müvafiq sinir mərkəzlərində z_0 oyanma prosesi baş verir və bu da işi üzvlərdə mikrohərəkətlərin baş verməsinə səbəb olur.

Hərəkət hərəfə, demək olar ki, bitən adamlarda vardır, lakin ayrı-ayrı şəxslərdə müxtəlif şəkildə və intensivlikdə təzahür edir. Hərəfinin bu növü digər növlərə nisbətən tez inkişaf edir.

Emosiонаl hərəfə keçirdiyimiz hisslərin yad saxlanması və yadlaşmasıdır. Belə ki, insanın keçirmiş olduğu məhsut və ya mənfə hisslər izsiz itib getmir, onun hərəfəsində bu və ya digər dərəcəyə həkk olunur, sonradan yad salınır. Bu halda insan yenə də sevindir, ya kədərlənir, ya utandır, ya da həyəcanlanır. Keçirmiş olduğu dəhşətli qorxu hissinə yenidən xatırlarkən bəzən, nəcə dəyərlər, adamin bədəni lərzəyə gəlir, hətta o hissə elə belə daha böyük qıvrıq ilə insanı çulğayır. Təsəvviri deyildir ki, bəzi adamlar belə xoşagəlməz hadisələrə bir daha yad salmaqdan çəkinirlər.

Emosiонаl hərəfə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühim rol oynayır. Bu hərəfə insana imkan verir ki, keçirdiyi hisslərin məzmunu və xarakterindən asılı olaraq öz davranış və fərdiyyətini tənzim etsin. Bu mənada emosional hərəfə insanın mənfə inkişafının əsas şərtidir. Əgər insan xeyirxah əməli, yüksək əxlaqı davranışa sayəsində keçirdiyi sevinc, məmnunluq hissinə unudarsa, bir daha belə hərəkətlərə təhrik edən hansı əməl ola bilər? o da mənfə əməlinə vicdan əzabı çəkmirsə, onu bədən əməlinə *»» çəkindirə bilər? Emosiонаl hərəfə davranış və fərdiyyətini tənzim etməklə insanın mənfə inkişafına kömək edir.

Sözün məntiqi hərəfə fikirlərin, anlayışların, bəddə saxlanması, hifz edilməsi və yadlaşmasından ibarətdir. Fikirlər, məntəqələr dil materiallarında maddiləşir, odur ki, bu hərəfə sadəcə olaraq məntiqi deyil, sözlü-məntiqi hərəfə adlanır. Məntəqə-məntiqi hərəfə yalnız insanlara məxsusdur. İnsan hərəfinin mənfə ilə yə məntəqənin əsas mənasını ifadəsini, ya da onun fərdiyyət söz və ifadələrini yəda ədə bilirik. Bəzən sözlər olduğu kimi yəda saxlanıla bilər, onun mənasını bilmədikdə, hərəfə həzlü-məntiqi deyil, məxəni ki sosiyyə dəşiyəcəkdir. Əlbəttə, mənfə fikirlərin yəda saxlanması və sonradan bərpə edilməsi insanın mənfə inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məntəqə zəif inkişaf edərkən, fikri dəqiq fərdiyyət yəda saxlamaq və öz sözləri ilə həlqəməni çatdırmaq bir o qədər çətin olur. Mənanın yəda ləşlanması məntəqənin ümumi və mühim cəhətlərini əks etdirmək, İkinci dərəcəli cəhətlərdən uzaqlaşmaqla bağlıdır. Məntəqənin mühim cəhətini ayırmaq isə onu dərindən anlamaqla, başa düşmək ləyəsində mümkündür. Demək, məntəqənin mənasını yəda ləşləmək

və yəda salmaq təfəkkür prosesi ilə əlaqədardır, insanın əqli inkişaf və bilik səviyyəsindən asılıdır.

Hərəfinin qeyri-ixtiyari və ixtiyari növləri yəda saxlama və yəda salmanın məqsəd və Üsullarından, onun iradə fərdiyyət tənzim edilməsindən asılı olaraq fərdiləndirilir.

Əgər bu və ya digər məntəqənin yəda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya mənfə məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə, mənfə yəda vətənlərdən istifadə etmədən, heç bir iradə cəhd göstərilmədən yəda qəhirsə, bu qeyri-ixtiyari hərəfə adlanır. Məsələn, şagird hər hansı maraqlı kitab oxuyanda, kinofilmo baxanda, qeyri-adi hadisələrə rəşləşəndə mənfə niyyət olmadan da onları yəda saxlayır.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda, heç də insana lazımlı olan bitən material yəda qalmır.

Əgər insan qarşısına mənfə məqsədi qoyur və lazımlı olan material yəda saxlamaq üçün iradə soy göstərir, mənfə üsul və qaydalardan istifadə edərsə, hərəfə ixtiyari sosiyyə dəşiyir.

Demək, ixtiyari hərəfə insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi, həm də səbəbidir. Belə dialektik vahid ixtiyari hərəfə inkişafını şərtləndirən başlıca əməldir.

Hərəfə məhsut idrak prosesi kimi cəsin surəlinə) «tutulmasından», onun təhlil edilərək bəyində məhsut. Məhsutun Məhsutı doğru cəsinə edir. Ədici surətdə xarici ləşlərlə izlərinin məhsutlənməsindən əvvəl, pəncəlik orqanlarda fərdiyyət anı olaraq cəsinə və tədricən solub gətməsi ləşlə has verir. Bu nəcə dəyərlər, çox qısa məddət davam edir. Anı materialın hərəfədə məhsutlənməsi üçün o, subyekt tərəfindən işlənməlidir. Bu cəsin işləmə mənfə vaxt tələb edir ki, o, izlərinin məhsutlənmə məddəti adlanır. Bu nöqteyi nə/ərdən yə-» nəşlədə hərəfinin qəsiməddətli və uzunməddətli növləri ayrılmalıdır.

Qısa məddətli hərəfə bilavasitə qəvə-ı dıqımız cəsin və hadisələri mənfə məddət ərzində görməkdə cətinləmə və s. davam edirik (onları gözümeizini qabığında dayandır, qulaqlanımızda səsələnir). Qəsiməddətli hərəfə çox az məddət (bir nəcə sənə və ya dəqiqə) davam edən prosedir. lakin bu qısa məddət ələ indici gördüyümüz hadisələri ədə cətin üçün kifayət edir. İndicə hiss üzvlərimizin verdiyi məlumatı əməli fərdiyyət' tutmağa, dəşidirməyə və cəndərməyə qısa inməddətli hərəfə deyilir.

Az məddətdən sonra indici qəvəmlə cəsin və hadisələrdən əməli təossirət itib gedir. ədətən adam onlardan heç bir şey' xatırlaya bilmir. Mənfə mətni çap ələyən məkinəçinin hərəfəsini buna məsal ola bilər. Çünki o

mətni çap elodikco hor sözü. ifadom doqiq yadda saxlayir. lakin comi bir neco saniyo. yeni sözləri cap etmoyo kecono kimi onlan yaddan eıxarır. Şifahi çıxısı bilavasito torcümö edon şoxs do miıoyyon ifadoni torciımo cdono qodor yadda saxlayir. Yeni mərhələyo keçdikdo, ovvolki homin doqiqo yadından çıxır. Stenoqrafistin. siırotlo işloyon operatorun foaliyyotindo do bu cohöt nozoro çarpır. Görünür. burada da bir moqsodouygunluq vardır. Əgər keçmiş informasiyaların hamisi yadda saxlansaydı, onda bizim diqqotimiz yeni informasiyalann qavrantlmasına vo yadda saxlanmasına keco bilmözdi. j

Qisamiıddotli hafizo sanki belo bir prinsipdo: «qavradın -III

308 ■nländirdin - unut» prinsipində qurulmuş vo bu şəkildə do tozahiir

Materialin hissi hatizodon qisamiıddotli hafizoyə keçiril-■tosinin zoruri şərti ona diqqot yetirmök hesab olunur. Demoli. btamiıddotli hafizo birdofəlik, çox qısa miıddot davam edon fcivrayışdan sonra ani hifzctmo vo dorhal yadasalma ilo xarakterizo > olunur.

Qisamiıddotli hafizonin sinonimi kimi bozon operativ vo ya hafizo termini islodilir. Bu halda qisamiıddotli zaman cohöti ■evil, işo, əməliyyata qoşulması, ona xidmot etmök toroli nozordo Itutulur. Demoli, operativ hafizo insanin bilavasito hoyata keçirdiyi ■ktual iş vo omoliyyatlara xidmot edon mnemik prosesdir. l O p e r a t i v h a f i z o dedikdo miıoyyon foaliyyot aktının İrcrino yetirilməsi iıciin zoruri olan hor hansı molumatın miıoyyon kmıddot yadda saxlanması nozordo tutulur. Mosolon, hor hansı Hltosoloni vo ya riyazi omoliyyati holl edincoyo qodor verilönləri vo •rahq omoliyyatlan yadda saxlamaq lazım gölir.

Mosolo holl edildikdon sonra onlar unudula bilor. Öz monasını itirmiş linformasiyaları vaxtında unutmaq bu nöqtəyi-nozərdon cox ••homıyyətlidir. Çiinki operativ hafizo cari işləri yerino yetirmök Ociin yeni informasiyalarla zonginloşmolidir. Hafizonin o m o l i (o p e r a t i v) v a h i d l o r i adlanan homin informasiyalann miqdan, yaxud hocmi bu vo ya digor foaliyyotin müvoffoqiyyətlə yerino yetirilmosino osash tosir gostorir. Operativ hafizodo qısa-miıddotli, eloco do uzunmiıddotli hafizodon alinan matcriallann «işçi qatışığı» yaranir. Homin işçi material foaliyyot göstərdiyi biitiin miıddot orzindo holo operativ hafizonin ixtıyannda olur.

U z u n m i i d d o t l i h a f i z o iso qavramlan matcriahn Uzun miıddot vo möhkom yadda saxlanması ilo xarakterizo olunur. Yoni biliklorin, eloco do bacanq vo vərđışlərin, informasiyalann uzun miıddot (saatlarla, aylarla, illorlo, bozon on illorlo) hifz edilmosi uzunmiıddotli hafizonin osas mozmununu toşkil edir. U/unmiıddotli hafizodo biliklor daha ümumiloşmış halda saxlanir. Bunlar elo bilikloridir ki, onlar yalnız indiki an **iiciin** deyil. iimumon uzun miıddot iiciin insana lazım olur. Buna göro do çox zaman insan hor an bilo bilmir ki, onun

uzunmiıddotli hafizosindo - «bilik anbannda» nölör vardır. Çox bosit misal la bunu siibut etmök olar. M.»solon, miisahibimizö elo sual vero bilorik ki, onun cavabi indiki anda onun hafizosindo olmasın. başqa sözlə, indi o barodo

düşünməsin? «Azərbaycan respublikasının paytaxtı hansı şəhərdir?», «XII əsrdə Azərbaycanın dahi şairi kim olub?», «Yüzün yarısı neçə edər?» və s.-yə verilən cavablar. Həç şübhəsiz doğru olacaqdır. Lakin soruşula bilər: bir dəqiqə, yəni sual verilməzdən əvvəl həmin biliklər harada idi? Bu uzunmüddətli hafizə saxlanılır, yalnız onlar lazım olan kimi həmin «bilik anbarından» çıxarılır. Uzunmüddətli hafizə adətən material olaraq yenidən qurulur, biliklər müxtəlif istiqamətlərdə təşkil olunur, dərindən biliklər əldə edilir. Uzunmüddətli hafizə möhkəm və dərindən bilikləri saxlayır.

4. Ali psixi funksiya kimi diqqətin inkişafı və onun pedaqoji prosesdə təşəkkülü

Uşaqlarda diqqət çox kiçik yaşlardan inkişaf etməyə başlayır. Onların həyatının ilk aylarında yalnız qeyri-ixtiyari diqqət özünü büruzə verir. Bu dövrdə uşaqlar əvvəlcədən xarici qıcıqlara: qaranlıqdan işığa keçməyə, temperaturun dəyişməsinə, qəflətən eşidilən yüksək səslərə və s. reaksiya verirlər. Məsələn, 40 günə hələ tamamilə olmamış ağa yanında qəflətən səslənən telefon zəngindən bərk dıxsınmış, sonra ağlamağa başlamışdır. İki aylıq uşaq adam gördən kimi nələrini ona çevirir, səssiz canlanma reaksiyası ilə cavab verir. Həyatının üçüncü ayından başlayaraq, xüsusilə 4-5-ci aylarda müxtəlif cisimlər uşağın diqqətinin obyektinə olmağa başlayır. Uşaq parlaq, hərəkətdə olan cisimlərin zahirən cəhətləri ilə daha çox maraqlanır. O, hər hansı bir cisman uzun müddət baxa, onu əlləşdirə bilər. Onu əldə edən obyektlər əvvəllər az olur, tez-tez bir obyektdən başqasına keçir. Yeriməyə başladıqdan sonra uşağın diqqətini əldə edən obyektlərin miqdarı artır, həm də onların diqqətini yalnız cisimlər deyil, sözlər də əldə edir. Lakin uşağın diqqəti hələ çox davamsız, az dərəcədə və tez yayınan olur. Gətir-gedən diqqətin davamlılığı artır, həcmi böyüyür.

İxtiyari diqqətin rüşeymləri, adətən, birinci yaşın axırları və ya ikinci yaşın əvvəllərində baş verir. İxtiyari diqqət qeyri-ixtiyari diqqət əsasında inkişaf edir. İxtiyari diqqətin təşəkkülünə uşaqda nitqin inkişafı ciddi təsir göstərir. Belə ki, yaşlı adamlar nitqin köməyi ilə uşağın diqqətini lazımi obyektlərə yönəldirlər. Oyun

310 'prosesində, xüsusən də əşyalarla sadə təcrübələr aparmaq sayı-lığında uşaqda indiki anda onun üçün lazım olan obyektlərə diqqətini yönəltmək, onları başlandıqdan seçib ayırmaq tələbi yaranır. Belə bir tələbat ixtiyari diqqətin inkişafına ciddi təsir göstərir. Təcrübə zamanı yaşlıların göstəriş və tələblərinin, bunları ifadə edən sözlərin təsiri ilə diqqət bu və ya digər obyektin üzərinə yönəlməyə, cəmləşməyə bilər. Bu da ixtiyari diqqətin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradır. Deməli, məktəbəqədər yaşda uşağın diqqəti qeyri-ixtiyari-dən ixtiyariyə doğru inkişaf edir. Diqqətin həmin iki növü müxtəlif

inkişaf səviyyəsi kimi təzahir edilir. Faktlar göstərir ki, 4-5 yaşlı uşaq diqqətini xeyli müddət müxtəlif bir obyekt üzərində cəmləşdirməyi öyrənsə də, onun diqqəti tez yayınan olur.

Oyun prosesi məktəbəqədər yaş dövründə ixtiyari diqqətin inkişafına ciddi təsir göstərir. Çünki oyun prosesində uşaq öz hərəkətlərini məqsəduyğun şəkildə təşkil etmək, qrupun tələblərinə tabe olmaq tələbi qarşısında qalır. Məktəbəqədər yaşda oyun və gücə çatma işləri yerinə yetirmək uşağın öz diqqətini niyyətli şəkildə müxtəlif cisimlər üzərində cəmləşdirmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Lakin həmin yaş dövründə qeyri-ixtiyari diqqət üstün yer tutur. Belə ki, bu dövrdə qeyri-ixtiyari diqqət davamlı, gərgin ola bilsə (bəzən uşaq oyuna əl uyar ki, otafdakıların hamısını yaddan çıxarır), ixtiyari diqqət nisbətən davamsız olur, bir obyekt üzərində uzun müddət cəmləşə bilmir, asanlıqla yayınır. Burada uşaqların təhsilə yanaşması da müəyyən rol oynayır. Çünki məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda diqqət təhsillərlə bir şəkildə cəmlənir.

Səsli, rəngli, hərəkət edən cisimlər müxtəlif təhsillər əldə etməyə gətirib çıxardır. Uşağın diqqətini daha artıq əldə edir.

Yalnız məktəbəqədər yaş dövrünün sonuna yaxın uşaq öz diqqətini tədricən idarə etməyə, istənilən obyektə yönəltməyə başlayır ki, bu da təhsil fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdən biridir.

Məktəbə getmək, təhsil fəaliyyəti ilə məşğul olmaq diqqətin inkişafına təsir edən çox mühüm amildir. Burada qarşılıqlı dialektik təhsilə təsir edən şərtlərdən biri də uşağın müvəffəqiyyətli təhsil fəaliyyətinin müəyyən şərtlərdən biri də uşağın diqqətli olmasıdır. Digər tərəfdən, diqqət özü təhsil prosesində daha yaxşı inkişaf edir. Çünki təhsil prosesi şagirdlərin diqqətinə yeni tələblər - yalnız maraqlandıqları şeylərə deyil, maraqsız, lakin lazım olan

311 şeylərə də diqqət etməyə, həm sinifdə bitirən təhsil boyu. Həm də təhsil tapşırıqlarını icra edərkən gərgin diqqətlə işləmək tələbləri artır. Bu tələblər uşaqların diqqətinin inkişafında yeni təhsilə avar. Odur ki, məktəbə daxil olduqdan sonra uşaqda ixtiyari diqqət daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Uşaq öz diqqətini idarə etməyə, istənilən obyekt üzərinə yönəltməyə çalışır.

İxtiyari diqqətin davamlılığı kiçik məktəblərdə 10-15, orta məktəp yaşlarında 15-20, böyük məktəp yaşlarında isə 25 dəqiqəyə çatır. Bu dövrdə qeyri-ixtiyari diqqətin də davamlılığı çox olur. 3 yaşlı uşağın qeyri-ixtiyari diqqəti oyun zamanı 20-25 dəqiqə davam etdiyi halda, 7 yaşında bu müddət 40-45 dəqiqəyə çatır.

Müəllim gərək şagirdlərin diqqətinin yaş xüsusiyyətlərini bilsin. Kiçik məktəblilər uzun müddət gərgin şəkildə bir iş üzərində cəmləşə bilmir, diqqətlərini paylaşmaq da onlar üçün çətinir. Əgər dərslər bərk təhsildirsə, davranışına nəzarət edə bilmir, bərkdən danışır, yerindən durur, deməli, əsas məqsəd uşaqları maraqlandırmaqdır. Məzmunlu, maraqlı təhsilə can, aydın, təhsilə şəkildə çatdırılması şagirdlərin təhsildə diqqət-liliyi üçün əsas şərtidir.

Psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, diqqət kimi ali psixi funksiyaların inkişafı və tərbiyə edilməsi tənzim və idarə edilmə bəzən bir prosesdir.

1. Nəzərə almaq lazımdır ki, diqqətin tərbiyəsi məhiyyəti etibarlı məsuliyyət hissi tərbiyəsi və iradə cəhd sahəsində müşğulərlə bağlıdır. Bunun üçün uşaqlardan tələb edilməlidir ki, hər hansı bir iş yerinə yətlərəkən, iş asan, yüngül, yaxşı mənim-sənilməş olsa da, daima diqqətli olsunlar. **Hec** zaman diqqətsiz işləməməli! Uşaqda yalnız bu halda diqqətli olmaq adətə yaranə bilər.

Bir cəhətə qeyd etməyə lazımdır. Bəzən uşağın hər hansı işi, fəaliyyəti yerinə yətləməsi prosesində diqqətli olmağı təmin etməyə üçün mütləq ideal vəziyyət (tam sakitlik, kənar qıcıqlayıcıların olmaması və s.) yaratmaq nəzərdə tutulur. Bəzən bir şəraitdə, nəcə dəyərlər, zərif, özizlənməmiş diqqət inkişaf edə, kiçik kənar qıcıqlayıcı təsir edən kimi bəzən diqqətin fəaliyyəti pozulur. Bəzən olduqda nəinki uşaq, hətta yaşlı adam bəzən müəyyən məneolər, kənar qıcıqlayıcılar təsir etdiyi şəraitdə işləyə bilməzlər. Ona görə də bəzən şagirdlərin diqqətini müəyyən şəraitdə məşq

ok, müəyyən etməyə lazımdır, yəni onları hər cür, hətta işsiz şəraitdə bəzən işləməyə alışıdır lazımdır.

2. Dərsin diqqət təşkil şagirdlərdə diqqətli olmaq vərdəsinin təməli üçün vacibdir. Dərsin dinamik gedişi, yaxşı iş qaydası, in aydın, anlaşılqı, cəlbəedici, obrazlı olması, məntiqi və sənə cəhətlərin diqqətin uzaqlaşdırılması uşaqlarda diqqətli ağa yönəliş yətlədir. Xüsusən də dərsin aparılmasının optimal şəkli tapmaq məntəqdər. Bəzən ki, dərs çox sürətlə, tələs-tələsə nə uşaqlarda diqqətsizliyə gətirir, onları çoxlu səhvlərə yətlə, bəzən şərhin əsas yerlərini, başlıca məzəni tuta bilmirlər. İn ağır təpə, sənək aparılması da zərərli, diqqət yayınır. ki monotən qıcıqlayıcı şagirdləri yətlə, onlarda yuxulu yətlə yətlədir. Oğur ki, dərs rəngarəng şəkildə qurulmalı, nə diqqətinin əsas fəaliyyət növündən yayınmasına imkan əməlidir.

3. Bunun **üçün** də dərs zamanı şagirdlərin fəal, müəyyən və adət fəaliyyətinə şərait yətləlməlidir. Müşahidələr göstərir ki, əllərin təz-təz «diqqətli olun», «diqqətinizi yətləndirməyin» və kimi xəbərdarlığı lazımi sənə vermə. Oğur müəyyən irdlərin fikri fəallığını artırır, onları fikri işə cəlb edə bilər, a vəziyyət təməllə başqa cür olur. Bu halda şagirdlər passiv şahidəçiyə çevrilməz, məntəqlə fəal sənədə qavramağa, nəsinə anlamağa, oradan zəruri nəticələr çıxarmağa müvəffəq

ar. Bunun üçün şagirdlərin təhlil etmə, müəyyən etmə, uətləşdirmə və s. kimi fikri əməliyyatlardan diqqətin istifadə əsinə nail olmaq lazımdır. Hətta sorğu prosesində də bəzi irdlərin diqqəti sənə cəlməli, cavab verən yətləşimin şərh lənə nəzarətə istiqamətləndirilməlidir. Bunun üçün «Yətləş-cavabına əlavə et?», «Onun sənəini diqqətə», «Kim daha qısa və iq dəyə bilər?», «Kim başqa məsəl gətirə bilər?» və s. kimi sual təşkilatların qoyuluşu bəzi sənə sənə cəlməli edə bilər. Təlim təməlləni çox bətləşdirmə və yə çox cətləşdirmə də əlməz. təməllə

cətləşmə əlməda da diqqəti çox cəlb etmə. 4. Məlumdur ki, şagirdlərin qeyri-ixtiyari diqqəti dərsə əlmə ləvətlə məntəqlə sənə sənədə ələqədərdir. Oğur ki, müəyyən in hum vəziyyətlərdən biri dərsin şagirdlər **üçün** məntəqlə məsinə nail əlməqdər. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, dərs işə əyləncəli əlməqdər. Bəzən əlmə uşaqlarda pis vərdəş yətlə r, yalnız əlmə məntəqləndirən şəkli müşğul əlməq, əlmə diqqət

yetirmək meyli güclənər. Bu, mosolonin bir tərəfidir. ■ torofdon, axı, bütün təlim materialı an, bitin fonlar eyni dərəcə maraqlı olmur, onların icarısında maraqlı olam da. maraqsızı vardır. Hamisi eyni dərəcədə şagirdlərin bilavasitə maraqlı istinad edə bilməz. Lakin elə materiallar var ki, onlar bilavasitə maraqlı doğurmasa da, şagirdlərin gələcək fəaliyyəti üçün < vacibdir. Ona **goro** do şagird hər bir tədris materialına diqqət olma, yəni diqqətli olmağa verdiyi etməlidir. K. D. Uşinski mC limlərin müəllimi edərək deyirdi: «Olbəti, öz dərəcəni oylan < etməklə siz qorxmaya bilərsiniz ki, uşaqlar dərəcədən danxacaq lakin yəni saxlayın ki, təlimdə heç do hər şey oylənəli \ bilməz, heç şübhəsiz, dərəcədən şeylər do vardır. hom do onları olmalıdır. Uşaqları öyrətmək lazımdır ki, növbəti onları maraqlandıran. cəzə edən şeyləri. hom do cəzə etməyən şeyləri yerinə yetirsinlər, hom do bunu öz borcunu yerinə yetirən xatirə etməsinlər».

Təlim materialına höqiqi maraqlı onun zəhəri cohotinə deyil, məzmununa, həyatı əhəmiyyətində goro olmalıdır. **Y** şagird başa düşməlidir ki, müəllimin ona çatdırdığı informasiya ya biliklər zəhəri cəzə edən olmasa da, onların praktiki fəaliyyətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona **goro** do onu do etmək, başa düşmək, anlamaq və yəni gələcək təbii etinə bacarmaq lazımdır.

5. Şagirdlərdə diqqət tərbiyə etmək üçün müəllim şərtlərdən biri do onların təlim cəzəxanalarında, məktəbini sahələrdə və a, əməlinin somoroli təşkilidir. Ciddi omək rejimi, onun müəllim qayda-qanunları, iş yərinin diqqətli təşkil, təlimatçının gələcək-risələrini diqqətli surətdə yerinə yetirmək zərurəti diqqəti səfərbər edir, şagirdləri gələcəkliyi iş iizorində cəmləşdirməyə alışıdır.

6. Şagirdlərdə müşahidəçiliyi inkişaf etdirmək sayəsində ixtiyari diqqətli müəllim etdirmək do vacibdir. Hom do uşaqlar dərəcə, küçədə, evdə hər şeyə fikir verməyə öyrətmək, onlarda müşahidəçiliyi inkişaf etdirməklə yanaşı öz diqqətlərini idarə və tənzim etmək üçün do vacibdir.

7. Müəllim şagirdlərdə diqqətli inkişaf etdirmək üçün hər şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmalıdır. Yalnız bu halda şagirdə fərdi yanaşmaq, diqqətini inkişaf etdirməkdə ona köməklik göstərmək olar. Hər bir uşaqda bu və ya digər halda 314 fəqətsizlik hallarının səbəbini diqqətli müəllimləşdirmək, ona hərsi təsirli tədbirlər görmək vacibdir.

8. Şagirdlərin diqqətini dərəcə somoroli mənimsənilməsinə ■ftəlmək üçün ictimai rəydən diqqətli istifadə etmək lazımdır. lülün sinfi səfərbər etmək, iimumi isə mane olanları məzəmmət ■tək istiqamətinə yönəltmək do vacibdir.

Bir cohoti do unutmaq olmaz ki, yaş artdıqca psixi fəaliyyətin ■tiyari olaraq tənzim ediləndə diqqət daha müəllim rol oynayır. p. D. Uşinskiyin təlim işində şagirdlərin diqqətli olmasının fəaliyyəti bəzəkdə çox qiymətli müəllimləşməsinin bir daha xatırlamaq ■erinə düşərdi: «Diqqət ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, Miurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir;

deməli, təlimin **uuc** bir gələcəyi bu qapıdan keçmədən uşağın ruhuna daxil ola bilməz. Aydın məsələdir ki, uşağı bu qapıya açıq saxlamağa Uşadmaq birinci dərəcəli əhəmiyyətli bir işdir, təlimin bitin ■növ fəaliyyəti buna nail olmaq iizorində qurulur».

Nozordən keçirdiyimiz şərtlər do şagirdlərin möhür «ruhun [Qapısını açıq saxlamasına] köməklik göstərir.

Təlim prosesində şagirdlərin diqqətini somoroli təşkil etmək Осиn homin şərtlərə omək edilməsi zəruridir.

5. Hafizə prosesləri, mnemotexniki iisullar

Hafizə müəllim psixi fəaliyyətdir. Bu cohot insanın həyat və fəaliyyətində onun yerinə yetirdiyi mütləq funksiyalarda aydın ¹ aurotdə nozoro cəzir.

Dərək olunan cəzir və hadisələrin yəni saxlanması, hifz olunması, yəni sahələri və tənzimləri h a f i z o p r o s e s - I 1 o r i adlanır. Hafizənin fəaliyyətinin məqsəduyğun surətdə I ləkili do bu proseslərlə bağlıdır. Xüsusi mnemotexniki (mncm-1 nikon - yunan sözü olub yəni saxlamaq möhürü deməkdir) iisul-lardan - olavə əsaslıyalar yaratmaq yolu ilə hafizənin həminin I böyüdülməsinə və yəni saxlamamın əsaslandırılmasına yardım edən mütləq qayda və iisullar sistemindən istifadə etməklə do homin proseslərin somoroli, məqsəduyğun surətdə təşkilinə yönəlmişdir. Başqa sözlə, insanın mnemik fəaliyyəti materialı xüsusi niyyət və məqsəddə yəni saxlamağa, öyrənməyə yönəlmişdir. Ona görə do məlik olduğumuz sisteməlik biliklərin

315 böyük əksəriyyəti xüsusi fəaliyyət sayəsində hafizə məkəmlənir. Yəni bu zaman insanın qarşısına müvafiq xüsusi olaraq yəni saxlamaq məqsədi qoyulur. Bununla bilmir, məqsəd özü belə diqqətləşdirilir: «materialı yaxşı ya saxla ki, lazım olanda onu yəni sala, xatırlaya bilərsiniz». Qavrayan materialı yəni saxlanması və yəni salınmasına yirəllik fəaliyyət m n e m i k f o a l i y y o t adlanır. Belə fəaliyyət zamanı insanın qarşısına xüsusi məqsəd qoyulur ki, ona cəzəli materialı seçici surətdə oks etdirmək, yəni saxlasın. sənə isə *M salsın və ya xatırlasın. ı m a goro do mnemik fəaliyyət, vətəni homişə səfər və məqsədə yönəlmiş xarakter daşıyır. Belə bir fəaliyyət hər bəl hafizə prosesini somoroli surətdə təşkil etməyə imkan verir. a Y a d d a s a x l a m a - gerçəkliyin cəzir və hadisələrin təsirli duyğu və qavrayış prosesində beynimizdə omək gəli toossiirət və surətlərin məkəmləndirilməsi prosesidir. I i j hafizənin fəaliyyəti do buradan başlayır: yəni saxlama xarici **u** daxili mühitin təsirinin bəyində hək olumasıdır. Bu. fərdi təcrübəsinin yeni biliklər, davranış formaları ilə zəmməlməyi üçün zəruridir. Hər do yəni saxlama homişə seçici olur. Yəni əi iizlərinə təsir edən şeylərin hamısını yəni saxlamıq, bəl lizum da yoxdur.

Yaddasaxlama iif osas formada coroyan edir: oksinialma **V** nEqqləndirmə, qeyri-ixtiyari vo ixtiyari yaddasaxlama.

Ə k s i n i a l m a v o y a n o q ş l o n d ı r m ə birn saniyo orzindo cismi bir dofo gormoklo onun surotinin cox doqiq şokildo qisa vo ya uzunmiiddotli hafizodo saxlanmasıdır. Bu cflf yaddasaxlama eydetik surotlardo özünü aydin surotdo biiruzo veril Çox qııvvotli cmosional tosir yaradan cisim vo hadisolor bcyind möhkom nEqqlənir vo uzunmiiddotli hafizodo qalır. İnsanı taleyindo mihiim rol oynayan cox ağır kodor vo ya boyiik sevinc da uzun miiddot insamn bcyinindo hokk oluna bilir. Yoni nEqqləndirmə cmosional sarsıntı yaradan. hoyat ohomiyyətM hadisolorin hokk olunmasıdır. Dilimizdə işlonon «bu hadisə omriim boyu yadımdan çıxmaz» ifadəsi do mahiyyot etibarilo mohz belo qeyri-adi hadisolorin doğurduğu qııvvotli loossüratla olaqodardir.

Q e y r i - i x t i y a r i y a d d a s a x l a m a i s o c i s m i n dofolorlo, tokraron qavramlması sayosindo bas verir. Bu halda qarsiya xisusi yaddasaxlama moqsodi qoyulmur, cismin vo ya

316 ■gonin yadda saxlanması üçün iradi soy göstərilmir (mnemik ■ardan istifadə olunmur). Lakin unutmaz olmaz ki, qeyri-lyan yaddasaxlamaya cisimlor, hadisolori© görülon iş, yaxud ■1 foaliyyotinin xarakteri tosir edir. Psixoloji ədəbiyyatda oz urn tapmış iki eksperimentin noticosini nozordon keçirək. Bir Who zamani şagirdlərə vorəqolərdə tosvir olunmus cisimlori il etmok tapşırılmışdır. Hor bir şəkildə cismin tosv iri ilo yanaşı ~m do qeyd olunmuşdur. Tocrübodən sonra şagirdlərə Jloro noləri gördüklərini xatırlamaq toklif olunmuşdur. Bu Kin şokildo tosvir olunan cisimlorin yaxşı yadda saxlandığı *Bm olmuşdur. Rəqəmlərə gəldikdə, şagirdlorin bozilori miyyotlo homin roqəmləri gönnədiklorini etiraf ctmişlər. Başqa tocrübə zamanı şokilləri iizərindəki roqəmlorin sırası ilə aq tapşırılmışdır. Bu zaman hər şey tersino olmuşdur: mlor yaxşı yadda saxlanılmış, şokillor iso. demok olar ki, Imomışdır.

Homin tocrübə onu göstörir ki, ovvəla, yaddasax-a seçici səciyyə daşıyır. insanin qarşısındakı məqsəd dasaxlamanın istiqamotino ciddi tosir göstörir. ikincisi, iilorlo apanlan foal iş onlan adekvat surotto oks etdirmoyo ok etdiyi kimi, onlann yaxşı yadda qalmasını da sortlondirir. 1 vo roqəmlorin yanaşı olması holo onlann eyni dorocodo a saxlanmasim tomin etmir. burada insanin matcrialla no iş osi osas rol oynayır. Yoni qeyri-ixtiyari yaddasaxlama da liyyotin moqsod vo məzmunundan asılıdır. Başqa bir tocrübədə şagirdlərə mosolo holl etmok ırılmışdır. Tocrribonin birinci seriyasında mosolo verilmiş hazır loro osason holl edilmiş, ikinci seriyada şagirdlor mosolonin ini vcirilmiş roqəmlərə istinadon qurmuşlar. iifçüncü seriyada iso roqəmlor, hom do mosolonin şorti uşaqlar torofindon müstoqil aq fikirloşılmışdır. Sonra şagirdlərdən mosolonin şortindo nmiş roqəmlori yada salmaq tolob edilmişdir. Molum olmuşdur şagirdlərin özlorinin fikirləşərək qurduqları məsələdoki omlor daha yaxşı yadda qalır.

Əlbəttə, qeyri-ixtiyari yaddasaxlama da otfar alom haqqında umat toplamaq iicin ohomiyyotlidir, lakin onlar sistematik vo n bilik iicin kifayot deyildir.

Çünki qeyri-ixtiyari yaddasaxlama doqiq olmur, bozon, hotta varliq tohrif edilmiş şokildə oks rilir.

Yaddasaxlamanin insana xas olan on başlıca forması

317 i x t i y a r i y a d d a s a x l a m a d ı r . Yaddasaxlamanın ho-min növü insanin məqsədouyğun fəaliyyətילו bilavasito olaqo dardir. Bu, insanlarm ətək və iinsiyot foaliyyoti noticosi™ təşəkkül etmişdir. Çünki istər ətək fəaliyyoti. istorso do ünsiyyi vo fəaliyyətin digər novlori onlarm miivoffoqiyyot I o icrası üçü zoruri olan bilik, bacanq və vərdislərin yaddasaxlanmasim tola edir. Demoli, ixtiyari yaddasaxlama üçün insan qarşısına xisusi moqsod qoyur, materialı yadda saxlamaq iicin iradi soy göstəri miioyyon Usui vo qaydaldan istifadə edir. Bu. şüurlu surotto tonzim edilon, miioyyon istiqamətə yönəldilon prosesdir. Ona göi do psixologiyada ixtiyari yaddasaxlamamn xisusi bir növü kimi öyrənmə ayird edilir.

Ö y r o n m o miintozom, planh vo miioyyon üsullardan istifadə I etmoklo xisusi təşkil edilon yaddasaxlamadır. Homin mnemik I foaliyyotin miivoffoqiyyotli coroyam bir sira amillordon asılıdır. Molumdur ki, öyrənmoyo qarşıya qoyulan məqsədin (iimumi vo yal konkret, uzun miiddoto vo ya qisa müddətə yaddasaxlama J moqsodin) xarakteri, materialın anlaşılması doroeosi, fikri fəallığın səviyyosi, təkrlarların toşkili vo s. kimi amillor tosir gostörir.

Demoli, yaddasaxlamamn somoroliliyi iki osas amildən I öyrənilən materialın xarakterindən və şoxsiyyotin mnemik priyomlardan diizgiin istifadə etməsindən, başqa sözlo, onun idrak fəallığından asılıdır.

Molumdur ki, hor şeyi biz eyni ciir yadda saxlaminq. Bir halda I biz material! yaxşı (doqiq, tam), digor halda iso pis (sohv vo ya natamam) yadda saxlayinq. Bozi cisimlor, hadisolor asanlıqla ve j uzun miiddot yadda qahr, digorlori iso yox. Mosolon, kiçik, axıcı, I emosional şeri asan, həcmco böyiik, voznə ağır şeri çotin | öyronirik. Mosolon, Somod Vurğunun «Azərbaycan» şerini yadda ; saxlamaq iicin sanki heç bir iradi soy lazim gəlmir, amma başqa bir şeri dönə-dönə oxuyursan yeno do yadda qalmir. Maraqlı hekayo J do asan yadda saxlamr. Ancaq materialm qısalığı, maraqlılığı onun | asanlıqla vo uzun miiddot yadda saxlanması iicin yegano sobob deyildir. Burada bir sira başqa amillor tosir gostörir. Mosolon, yeni material keçmiş biliklorlo, indiki foaliyyotimizlo neco olaqolonir? Bu sado mosolo deyildir. Çfinki yeni materialı keçmi J biliklərimizlə qarşılaşdırmaq sayosindo noyi vo no qodor miiddoto yadda saxlamağa çalışdığımızı aydınlaşdırırıq. Bundan əlavə yadda

318 ■xlanılan materialm no dorocodo anlaşılıqlı olması öyrənmənin fcakterino tosir göstərəcəkdir. Anlaşılan material monalı, **başılmayan**, çetin material m e x a n i k i ö y r ə n m ə n i fcfolorlo tokrar etmo sayosindo) tolob cdocokdir. Bozon şagird vo **m** tolobo dors materialını öyronərkən faktik materiala **cox** diqqot **netirir**, yoni materialı olduğu kimi yadda saxlamağa can atir, onun **kurindo** baş sındınnaq, onu tohlil etmok, ümumiləşmiş nəticələr fcarmaq məsələlərinə diqqot yetirilmir. Belo olduqda mexaniki tkrarlar vo

onlann komiyyoti on plana kecocokdir. Bu da jlddasaxlamanın somoroliliyino ciddi xolol gotirocokdir. Holo llassik psixologiyada müəyyonlaşdırılmış aşağıdakı cəhətlərə ■qqot yetirək. Eksperimentlər göstərmişdir ki, insanın 6 mənasız **blməni** yadda saxlaması üçün ogor bir tokrar kifayot edirsə, 12 bnasız sözü yadda saxlamaq üçün 14-15, 36 mənasız sözü yadda lixlamaq üçün 55 tokrar lazımdır. Alman psixoloqu Ebbinhauz öz fcerində qoyduğu təcrübəlor sayosindo miioyyon etmişdir ki, şeri **fcnasız** sözləro nisbətən 9-10

dəfə tez öyrənmək mümkündür. Buna görə do materialm yaxşı yadda saxlanması üçün onun məna **bqələrinə** xüsusi fikir verilməlidir. Çünki mənalı mətnlərdə söz pt **cümlələr** deyil, osason onlann ifadə etdiyi fikir, ideya yadda plır. Həmin fikir, ideya iso materialm mahiyyotini ifadə edir. **İlahiyyəti** başa düşdükdən, anladıqdan, onu öz dilinə tərcümə **■tdikdən** sonra öyrənmə somoroli olur. Hotta məktəb təcrü-**fcisindən** aydındır ki, şagird kitabda yazılanı eynən, hərfən nağıl tdirso, bu onun həmin materialı şüurlu surətdə mənimsəmədiyini, **Laxud** mexaniki yadda saxladığını demək üçün osas ola bilər. ■addasaxlamada rəna oləqələrinə istinad etmək çox vacibdir. **fcixoloji** eksperimentlər göstənmışdir ki, bir tokrardan sonra 100 **panasız** sözdən 5-i yadda saxlamır. Amma 38 sözlü cümlədo 17 **pantiqi** mənə rəbitosindən 15-i yadda saxlamır. Buna görə do pğirdin özünün fikirləşib tapdığı, özü gətirdiyi misallar, ifadələr U.İ.İ.1 **yaxşı** yadda qalır.

Yaddasaxlamamın məhkəməliyi üçün hafizənin fəallığı, ümumi **hkn fəallıq** çox vacibdir. Oxunan və ya öyrənilən materialı insanın **■■** dilinə tərcümə etməsi» onu dənə-dənə təkrar etməkdən **Laxşıdır**. Bir **psixoloji** eksperimentin noticosi bu cəhətdən çox **Srotamizdir**. Eyni kursun tələbləri 4 qrupa bölünür, **onlara** eyni **kahni** materialni öyrənmək tapşırıdır. Lakin hər qrupun qarşısına ləjuxtəlif məqsəd qoyulur. I qrup material 4 dəfə oxunmalıdır, II

319 qrup 3 dəfə oxunmalı, bərdə danışmalı, III qrup 2 dəfə oxutnall dəfə danışmalı, IV qrup isə onu bir dəfə oxuyub 3 dəfə **■■** etməlidir. Biitiin qruplarda yaddasaxlamamın mərosi yoxlanarN məlum olmuşdur ki, an pis yaddasaxlama və an ləma I qrupda, yaxşısı IV qrupda olmuşdur. IV qrup yalnız bir dəfə oxumaq və data onu izah etmək məqsədi güddükdə onlarda materiala tam fəti mənəsbəit yaranmışdır: tələblər mətni şərh edo-edo on mahiyyotini dərindən başa düşmüş və hafizədo hək etmişl Yəni material sadəcə olaraq oxunmamalı. heç olmazsa o. tiki təkrarlanmalıdır. Oxu prosesində materialdakı cəsimləri. hadisələri təxəyyüldə cəmləndirmə, «Пікрәп onlan nəzərdən keçirmə» do cəhomiyətlidir.

Bəlo bir mənimək əməliyyat fikri fəallığı artı yənaşı materialah aydın təsviriir etməyə və hafizədə mələndirməyə kömək cdir.

Öyrənmə zamanı məşğələ növlərinin, ələdo do işlə istirahət diizgiin növbələşdirilməsi do vacibdir. Məsələn, yaşlı adam **4~** dəqiqə gərgin məşğul olduqdan sonra 10-15 dəqiqə istirahət etməlidir. Bu cəhət şagirdlərin təlim materialını öyrənməsi mərosi təşkilati iğini do vacibdir.

Məşğələ növlərinin diizgiin növbələşdirilməsi do öyrənmə məmələliyi üçün çox əhəmiyyətliyə. Bəlo ki, iki nəzəməcəf material bir-birinin arxasınca oxumaq onlann bir-biri qarışmasına məbəolur; yaxud, əsan

materialdan sonra materialm öyrənilməsinə keçmək do məmələsizdir. Çünki bu sonrakı material sanki əvvəlki sınıqlıdır aradan çıxarır. sinir proseslərinin məiyyon qanunauyğunluqları da nəzə alınmalıdır. Sinir sistemində təsir edən qıcıqlayıcılar xarakterindən və intensivlik səviyyəsindən asılı olaraq iki məimə hah baş verə bilər. Bəlo ki, sonrakı qıvıvətli qıcıqlayıcı özündən əvvəlki qıcıqlayıcıların tələtdiyi oyanma səhələ məimədir (bu, ö z ü n d ə n ə v v ə l ə t o s i r e d o n l o g i m o adlanır). Digər halda iso məiyyon qıvıvətli qıcıqlayıcı təsiri ilə bəyində əmələ gəlmiş üstün oyanma səhəsi, ora təsir e və məbəotən zəif qıvıvəyə məlik qıcıqların bəyində yəni oya~ səhələri əmələ gətirməsinə imkan vermir. Bəlo bir vətəy material oxusaq da onun yadda saxlanması tam, dəqiq və do ələ bilər. Çünki özündən əvvəlki qıcıqlar ələ məimədir təsir Bunu özündən sonra təsir edən məimə adlandırlar.

Yaddasaxlama və ya öyrənmə ələ ələqədərlər olaraq bu vətəy 320

B halda təst gəlmək olur: 1) oxşar materiallar **hec** bir fəsilə fəmədən bir-birinin ardınca öyrənilməkdə; 2) əvvəl əsan, onun məsinca fəsilə vermədən daha cətin material öyrənilməkdə.

Bir fəktə diqqət yctirək. Təcribo gətirir ki, dərsi öyrəndikdən bəna 30 dəqiqə fəsilə verən, yəni heç bir şeylə məşğul əməyən bərdlər öyrəndikləri materialm 50-55 fəizini, bir dərsi öyrənmədən pnu fəsilə vermədən başqa dərsi öyrənməyə keçən şagirdlər iso nız 25 fəizini yadda saxlaya bilərlər.

Yaddasaxlama və ya öyrənmə zamanı hər bir şəxs öz fərdi səiyyətlərini do nəzərə almalıdır. Bəla ki, bəziləri özü uduqda, gərdükdə, digərləri ucağa oxuduqda və ya başqa uduqda - o qulaq əsidə material yaxşı yadda saxlayır. Bu, fəzinin tipləri ilə ələqədərlər. Hafizə tipləri hər hansı ədəmin i və nəco yadda saxlaması ilə ələqədərlər. Bir qisim ədəmlər kili, insanın sifətini, pərdətləri yaxşı yadda saxlayır. Bu, fəzinin əbrəz tiplidir. Digərləri iso sözləri, fikirləri, ifadələri şı yadda saxlayır. Bu, hafizənin sözlü-mətiqi tiplidir. ikinci əfdən, ədəmlər material həmə do məxtəlif qayda və ya iisulların məyi ilə yadda saxlamağa cəlisirlər. Bu halda yaddasaxlama əsində hansı analizətorun üstün iştirakmə gəro hafizə tipləri üəyən ədilir. Yəni bəzilərinə gərmə, digərlərinə eşitmə, üncülərinə həroki analizətor üstün iştirak ədir. Bu cəhətdən 'rmo, cəitmə, həroki və qarışık hafizə tipləri fərləndirilir. Odur ', yaddasaxlama prosesində hafizə tipləri do nəzərə alınmalıdır. İbətto, yaddasaxlama əktində biitiin hafizə növlərinin bərgə əliyyəti çox əhəmiyyətlidir. Bu, fərdi təcribo prosesində əldə ilmiş məlumatların az-çox dərəcədo hafizədo saxlanmasıdır. onı hifzətmə cəsim və hədisəlorin əks ətdirilməsi zamanı onlann yduqları izlərin, ələqələrin bəyində saxlanmasıdır.

Hifzətmə u n u t m a ilə dialektik ələqədərlər. İlk növbədə utmənin mənfə cəhətləri diqqət cələ ədir. Məiyyon infonəsiyə diki halda lazımdır, əmma onu xatırlamaq məimkiin deyil, yəni da düşmə, izlər itib gəcib, unudulub. Həlbuki

Yadasalmanın miivoffoqiyyotli olması üçün öyrənilən material! tam və diizgiin anlamaq, onu omoli surotto totbiq etmə. »k bacarığına yiyələnmək, həmçinin öyrəndikdən sonra qarşıya miivafiq suallar qoyub onlara diirist və otəfli cavab vennoyo stfl etmək vacibdir. Əgər material xisusi çətinük çökmədən və qavrayışa istinad etmədən canlandırılırsa, bu xisusi yadasalmanı Bunun osas olamotı odur ki, material yada salarkən iradi sód göstərilir. Material sanki özü hafizəyə canlanır. Bu. yadasalma-nın niyyətsiz fonnası da hesab olunur. Yəni yadasalmanın xarak-terindən asılı olaraq, niyyətsiz və niyyətli yadasalma tərqləndirilir. N i y y o t s i z y a d a s a l m a miioyyon bir cisim və v.i hadisonin, mətnin qarşıya xisusi məqsəd qoymadan sanki *öm*özünə yada düşməsidir. Bu, insanın təcürübündə çox tez-təc bas verir. Həttə, bəzən özümüzə təəccüblə sual veririk: bu adam və ya J bu hadisə haradan yadıma düşdü? Əslində isə bəzən çox zəiflə nozoro cəfən qıeqlayıcılar assosiasiya iizro, yaxud hər hansı ləkir zəncirinin məqsəddən yaymması formasında indiki anda ləkir obyektə olmayan cisim və hadisələr yada sala bilər.

Hər hansı bir cismi, hadisəni, işi, öyrənilmiş materialı, J qarşıdakı məqsəddə olaqədər olaraq qəsdən. xisusi soy göstərmək sayəsində yada salınqsa, bu, n i y y o t l i y a d a s a 1 J m a d i r . Bu, insandan xisusi iradi soy göstərilməsinə tələb edən miirəkkəb hafizə prosesidir. Həmin cəhət, yadasalmanın xatırlama səviyyəsində daha aydın surotto nozoro çarpır. Yəni xatırlama daha fəal yadasalma prosesidir və xisusi gərginlik. iradi soy tələb edir. Odur ki, yaxşı xatırlamağı öyrənmək ləzim gəlir Bəliklərimizdən səmərəli istifadə etmək bundan asılıdır. Yaxın 1 yadasalma yaxşı xatırlamam adətən təmin cdir. Ləkin xatırlamanın I miivoffoqiyyotü onun hansı şəraitdə və nəcə yerinə yetirilməsində j ksilədir. Xatırlamanın miivoffoqiyyotü qarşıda dərən məqsəddən hydin və dəqiq dərək edilməsindən asılıdır. Xatırlama da Bnəhiyyətə seçici xarakter daşıyır, yəni bu zaman qarşıdakı İnoqsəddə bəqlı olan və ya konkret fəaliyyətə icrə etmə **iicün** ■eruri olan bəlikləri yada salır. Bunu asanlaşdırmaq iicün satırlanacaq materialın planının tərribi, obyektin miivafiq surotunun pal şəkildə yaranması, döləyi assosiasiyalardan istifadə və s. ohəmiyyətəlidir.

Yadasalmanın xisusi bir forması x a t i r o d i r . Bu, fəcəmişimizin zaman və məkənə məhdudlaşan surotlarının yada ləhnəsidir. Xatirənin mərkəzində şəxsin özü, onun başına gələn [Və ya şahidi olduğü hadisələr dərur. Odur ki, xatirə zamanı keçmiş obyektləri tək cə yada salınq, eyni zamanda onları harda, nə vaxt, ihansı şəraitdə qavradığımızı yada salır, onları həyatımızın fənuəyyon dövrii ilə bəqləyir, onların zaman ardıcılığını dərək edirik. [Xatirə eyni zamanda yada sahnacaq hadisələrin məzmununu, onların ardıcılığını, aralarındakı olaqonun səbəbini dərək etmək flçün zəruri olan miirəkkəb fikri fəaliyyətə

bəqlıdır. Xatirələr mənəin şəxsi həyatı ilə bəqlı olduğü üçün bir sıra emosiyalarla müşayiət olunur.

Göründüyü kimi, insan hafizəsinin səmərəli fəaliyyəti bir sıra əməllərdən asılıdır. Buraya nəinki hafizə obyektinin məzmunu və xarakteri, ələcə də hafizə subyektinin səqləmhq dərəcəsi, yaş vəisusiyyətləri, şəxsiyyətin istiqaməti, yənelişi və s. ciddi təsir 'göstərir. Yalnız bir cəhət qeyd etmə ləzimdır ki, miiasir dövrdə İnformasiyalar sirotlə artsa da, insan bəyninin imkanları həddən ziyadə genişdir. Bəzi hesablamalara gərək insanın idrək İbəliyyətində (onun yalnız bəyin yarımkürələri qabığında 14-16 milyard sinir hüceyrəsi var) bəitinin sinir hüceyrələrinin yalnız 4 faizi iştirak edir, qalan 96 faizi sanki ehtiyatdadır.

Başqa bir cəhət. Bələ bir fikir var ki, yer üzündə olan insanların yalnız 1 faizi imkanlarından səmərəli istifadə edə bilər.

İnsan hafizəsinin səmərəli fəaliyyəti iicün də olverişli daxili və v.ii icə şəraitin yaranması zəruridir. Tək cə onu göstənmək kifayətdır ki, məcriəhn yadda saxlanmasında insanın əc və ya təx olması. təqləm və ya xəstə, giimrəh və ya yuxulu, dəqlin və ya diqqətli olması da ciddi surotto təsir göstərir. Xisusən də insan hafizəsinin fəaliyyəti onun nə dərəcədə giimrəh və ya yorğun olmasından asılıdır. Yorğunluğı aradan qaldırmaq. hafizənin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün yol və vasitələr çoxdır. Bıraya oım4 rejiminə ciddi riayət edilməsi, oməkə istirahətin diizgüÄ nəvbələşməsi, fərməkoloji, fizioloji və s. təsirlər dəxildir Mosolən, gərəkəmlə şəxslərin yorğunluğı aradan qaldırmaq üçəl soyuq sudan istifadə etməsi ibrotəmizdir. Mosolən Siller yaradıcı işlə məşql olarkən ayaqlını buzlu suya salarmış. Şətoəriən bəU vəziyyətdə ayaqlının soyuq dəşomədə gəzonmuş. V.Hiiqə soyuq dş qəbul etməklə yorğunluğı aradan qaldırannış. Puşkin səhərhər buzlu suda çimməyə adət etməşdi. Əlbəttə, bu fəqlər təqlid üçün gətirilmir. Əsl məsələ ondadır ki, hər kəs öz zəhni fəaliyyətini, ələcə də hafizəsinin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün optimal yol və vasitələr seçə və onlardan istifadə edə bilər.

XI VƏ SİL TƏFƏKKÜR

VƏ NİTQ

1. Təfəkkürü öyrənməyin xisusiyyətləri § I. *Şiir və təfəkkir*

İnsanın həyat fəaliyyətində onun psixikası tam proses kən cəryan cdir. Ancaq şərti olaraq psixi inikasin iç osas səviyyəə ayird edilir: 1) sensor-perseptiv proseslər; 2) təsəvvirlər; \\ təfəkkir, yaxud intellekt səviyyəsi.

Sensor-persceptiv inikasin başlıca cohoti odur ki, varlığın oks etdirilməsi real zaman daxilində subyektlo obyektin bilavasito qarşılıqlı təsiri şəraitində coroyan edir: insan hər hansı obyektin onun mövcud olduğu yerdə və onun hiss izlərinə təsir etdiyi anda oks etdirir. Sensor-persceptiv proseslərə yalnız sensor məlumatları deyil, həm də qərar qəbul etməklə də daxildir. Bunların inkişafı gedişində informasiyaların seçilməsi meyarları dəyişir. Deməli, sensor proses cismnin anı olaraq fotosurotinin çıxarılması deyil, burada cismnin həm keçmiş, həm də gələcək inkişaf meylində oks olunur. Bu, sensor-persceptiv səviyyədə də inikasin fəallığını dəlilət edir.

Psixi inikasin təsəvvürlər morfolosinə bir sıra psixi hadisələr 326 pəşəyül, obrazlı həfizə, ardıcıl, əydetik və s. surotlar daxildir. Təsəvvürlər duyğu və qavrayışların kölgəsi, onların solğun surəti pəşəyül, obyektiv gerçəkliyin ümumiləşmiş surətləridir. Təsəvv-(Vürlərdə əyaniyyətlik ümumilik çulğadır. Çünki bu və ya digər cisim (haqqında təsəvvürün onun dəfələrlə qavranılması sayosində təşəkkil fəir. Bununla da obyektin olamotlarının seçilməsi, onların pəşədirilməsi, birləşdirilməsi prosesi baş verir, təsadüfi itələmələrdən uzaqlaşılır, daha xarakterik cohotlar təsbit olunur. Bu mənada təsəvvür bir qrup cismdən oğd edilən «yigma», «toplu» juxotlardır. Təsəvvürlərin geniş mənəzərəyə məlik olması subyektin jənvəcud şəraitdən kənara çıxmasına imkan vəcir. Yəni təsəvvürlər səviyyəsində insanın qnostik (idrak) fəaliyyətinin yeni nəcrləri, [qaydalan özini bürüzə verir. Obyekt fikrən hissələrinə pərcələnir, »vəhəd bir təm kimi bir yəro yığılır, cəmləndirilir. Bununla da [təsəvvürlər psixi inkişafın yeni morfolosini kimi qavrayışla jəfəkkürü bir-birinə bağlayan miihim həlqə rölünü oynayır. İfəkkür varlığın inikasinin ali səviyyəsidir. Bu səviyyədə [obyektiv cəlləğin cism və hadisələri arasındakı miihim əlqə və miihasibətlər oks olunur.

Təfəkkür sosial cohotdan şərtlənən psixi prosesdir. Hər bir fərdin təfəkkürü insanların ictimai-tərixə təcrübəsinə istinad cdir, onun noticələrindən istifadə cdir: təfəkkür sayosində fərdi təcrübə I boşəriyyətin oğd etdiyi zəngin bilik ehtiyatına qəşulur. Çünki əqli oməliyyətlər, proseslər, fəndlər və s. cəmiyyətin tərixə inkişafında. İctimai-tərixə təcrübədə təşəkkül edir. Odur ki, təfəkkür ali idrak prosesi kimi hədisinin gələcək mənəzəsinə vərə bilir. Təfəkkür sayosində insanın fikri prosesi bu giindən gələcək və ya oksinə, gələcəkdən bu giinə (ələcək də keçmişə qayıtmaq) istiqamətində pəşəyən ədö bilir, fəaliyyətin başlanğıc anından sonuna və ya oksinə, sonundan başlanğıc anına dəğrə coroyan ədö bilir. Zəman və məkənə təfəkkürün cələcək bir sərbəst cərəyanı həmin proseslərin I yikək somoröliliyi və «qidiroti» ilə şərtlənir. Təsəvvüf deyildir ki, ali idrak prosesi olan təfəkkür bir sū əlmələr tərəfindən əşədir.

Təfəkkürlə mətəriyanın qarşılıqlı əlqəsi, təfəkkürün köməylə varlığın dək ediləməsi yolları və imkanları fəlsəfə əlmə tərəfindən əşədir.

Təfəkkürün əsas fərmələrin (məfhum, həkm və əqli noticələrin) qənunəyğunluqları fərmə mənətiq, onun bəyin məkənizmi isə fiziologiyə əlmə

tərəfindən əşənilir. Kibernetika isə təfəkkürü informasiya prosesi kimi nəzərdən kəcirir. insanıj fikri fəaliyyəti ilə EHM-in işi arasındakı ümumi və fərqli cəhətlər əşədir.

Təfəkkür psixologiyada daha gənş əşəkdə nəzərdə*, kəcirilir. Psixologiyada təfəkkür dək ədən subyektlə dək olunıu obyekt arasında qarşılıqlı təsir prosesi, subyektin ətraf ələcək bələdləşməsinin əpənəci fərməsi kimi əşənilir. Yəni psixologiyada təfəkkür ilk nəvbədə idrak fəaliyyəti kimi nəzərdən kəcirilir.

Təfəkkür bir idrak prosesi kimi insanın öz tələbatını ədəməfl üçün ətraf mühiti dəyişdirərək itələbunu, qaydaları tapmaq, məcələni həll etmək üçün yeni biliklər ədö etmək şəraitində özini bürüzə verir. Deməli, təfəkkürün mənəbi xərəci obyektlə ələmdir.

Təfəkkürün xərəci təsirlə şərtlənməsi bilavasito cəmiyyə əşəmir. O fikri fəaliyyətin daxili qənunəyğunluqları vəcitosilə həyətə kəcirilir. Daxili fikri fəaliyyət hissi idrakın vəcidi məlumatları dəyişdirir. Həmin məlumatlar təfəkkürdə daha təm və hətərəfli bəpə edilir, yəni təsir ədən obyekt, gerçəklik fikrən bəpə edilir. Deməli, təfəkkür insanın mühitlə rəal qarşılıqlı təsiri prosesində omələ gəlir və həmin qarşılıqlı mənəsiətin ədəqval surotdə həyətə kəcirilməsinə xidmət cdir. Deməli, təfəkkürün psixoloji tədqiqinin başlıca qayəsi fikri fəaliyyətin zəhin noticələrini sadəcə olaraq təsbit etməklə kifayətlənməyərək, təfəkkür prosesinin özünü, onun daxili coroyanətmə qənunəyğunluqlarını əşəqdən ibarətdir. Bununla da idrakın yikək səviyyəi olan təfəkkürlə şüür arasındakı qarşılıqlı əlqə və əşəliqlə, ələcək ilə onlardan hər birinin məcəsi cohotları əşəliqlə əşə cələcək bilir.

Şüür psixikanın insana məcəsus olan on ali səviyyəsidir. Onun məcədana gələməsi insanların istəhsal fəaliyyəti prosesi, ünsiyyətl fəaliyyəti, ictimai-tərixə həyət şəraitə ilə bağli olmuşdur. Odur ki, şüür sənkə biiyin psixi hadisələrin inkişafının yəkunudur. Ona gərəcək də şüür psixologiyada on miihim problemlərdən biridir.

Ümumi psixologiyam ilk nəvbədə fərdi şüür, onun inkişaf qəunları mərəqləndirir. Bu, şüürə təfəkkürün kəşədiyi əsə nəqtədir. Hər ikisinin ümumi cohoti odur ki, onlar bəyimin məhsuludur. varlığı oks etdirir və insanın tərixə inkişafı prosesində omələ gələcək təşəkkül ədən ədəl inikəsdır. Başlıca fərqləndirici cohot odur ki, şüür ədəl inikə kimi yalnız və yalnız ictimai insana) məcəsusdur. Deməli, təfəkkürün kökü və mənşəyi sənkə şüürə ibətən daha qədimdir, yəni təfəkkür bu və ya digər səviyyədə yəvənlər ələcək də özünü gəstərir. Onun bioloji kökləri daha nəcrlərə gədir. Əğər məcələyə gənətik cohotdan yənəşsək, bəkür daha qədimdir, əmmə şüür nəsbətin sonra məcədana gələcək , daha gənş və daha əhətəlidir. Şüür ictimai-tərixə inkişafın əhsuludur. Buna gərəcək də fərdi şüür də ictimai şüürə qınlmaz qə və miihasibətdə inkişaf edir,

formalaşır. Çünki şüünün özi ■nsial mahiyyot daşıyan foaliyyot prosesindo inkişaf edir.

Şüuru bozon insanın malik olduğu biliklər möcmusu kimi də ■ah edirlər. Tofokkiir də biliyo istinad edir, lakin tofokkiir bilik ildə etməyin operasional (əməliyyat) tərəfini təşkil edir. Demoli, Burla tofokkiir öz funksiyasına görə fərqlənirlər.

Məlumdur ki, bitinin psixi proseslərdə kognitiv (dərketmə), pənzimləmə və kommunikativ (olaq, rabitə yaratmaq) funksiyalar pə və ya digər dərəcədə özünü bəruzə verir. Lakin fərdi şüünün meydana gəlməsi və inkişafı ilə insanların funksiyalar keyfiyyətə kni xüsusiyyətlər kəsb etmişlər.

Kognitiv funksiya yalnız şüür səviyyəsində sözün həqiqi ■nəsinə dərketmə, yəni fəal və məqsəddə yönəlmiş halda bilik pərdələri funksiyası kimi çıxış edir. Bilik şüünün mövcudluq formasıdır, şüür səviyyəsində bilik mənaşəq və kateqorialhə

■üsusiyyəti kəsb edir.

Şüünün idarəetmə funksiyası onun iradə səciyyə daşması ilə Xarakterizə olunur. Yəni fərdin davranışı onun iradəsinin təzahiri kimi həyata keçirilir. Burada tənzimləyici rolunda fərdin kənsəmiş olduru ictimai həyat normaları, qaydalar, prinsipləri çıxış edir. Bunların əsasında davranışın «daxili mexanizmi» və şəxsiyyətin müəyyən xüsusiyyətləri təşəkkül edir. İnsan prosesində şəxsiyyət noinki cəmiyyət ölçüsündə mövcud olan maddi və mədəni modoniyəyə yiyələnir, həm də hər bir fərd ictimai mənə-libətlər sistemində qəşulur, öz davranış və fərdarını tənzim edir. Fərdin şüür səviyyəsi, ilk növbədə, insanların mənəlibətlər sistemində nə dərəcədə dərindən başa düşməsində, onun tələblərinə uyğun olaraq davranış və fərdarını tənzim etmə qabiliyyətində özünü bəruzə vərir. Bu prosesdə tofokkiir daha çox mahiyyətəvarma, şüür ilə tənzimləmə funksiyası icra edir.

Şəxsiyyətin özi ilə tənzim səviyyəsi yalnız mövcud əxlaq normalarını kifayət qədər dərindən dər etməkdə deyil, ona uyğun olaraq öz davranış və fərdarını qurmaqdır. Bu mərhələdə şüür

insanın otraf alomə necə münasibət bəsləməsinin. nə səviyyə*] onu qəbul etməsinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Yəni «mənim həyatıma mənim münasibətim mənim suvarınımı» (K.M.11KJ) ideyası özünü aydın surətdə göstərir.

Təfəkkür varlığı əks etdirir, şüur səviyyəsində isə fəal etdirilən münasibət bəslənir, sanki onun şəxsmə o/ü/ə ya cəmiyyət üçün yaxşı və ya pislə, faydalı və ya ziyanlı toroilləri niyyətli yonlaşdırılır. Bu mərhələdə insanın dünyagörüşü. sorvət məyl inam və əqidəsi, maraq və məylləri sanki şüurda fəks nöqtəli cəmləşir. Nəticədə şüur bütünü psixi həyatın yekünü, inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi cəmlənir Bu mənada şüur özünə inteqrativ xassəsinə bənzər verir. Ələ buna görə də psixikanın kommunikativ funksiyası şüur səviyyəsində daha kəskin şəkildə inkişaf edir. Belə bir funksiya olmadan ümumən şüur varlığının inikas forması kimi mövcud ola bilməzdi. Kommunikativ funksiyaların sayəsində nəinki insanların bilik və təcrübə mübadiləsi, həm qarşılıqlı surətdə bir-birinin davranış və rəftarını tənzim etmək mümkün olur. Ona görə də kommunikativ funksiya sayəsində fəal şüur öz inkişafında cəmiyyətin keçdiyi inkişaf yolunu tədricən azad edir. Kommunikativ funksiya insanın özünü cəmiyyətdə özünə münasibətdə yaradır. Bu, şüurun əsas cəhətlərindən biri. Çünki özünü dərk edərkən insan yalnız bir obyektiv varlıq kimi özünü idrak obyektinə çevirir, həm də ideal, mədəni dünyasını da cəmiyyətə münasibətdə edir. Bu da ilk növbədə insanın təfəkkür vasitəsilə mümkün olur.

§ 2. Təfəkkürün mahiyyəti

Maddi aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışdan başlayır. Lakin idrakin bu ilk mərhələsində gerçəkliyin cəmiyyət və hadisələr arasındakı müəllək və cəhətlərlə əlaqə və əhəmlərlər, onların mahiyyəti əks etdirilə bilmir. Hissi idrak mərhələsində xarici tələlələlə insan şüurunda konkret cəmiyyətlərin obrazları yaranmasına gətirib çıxarır. Həmin obrazlar fərdi səciyyəli şeylər Bu mənada hissi idrakin verdiyi məlumat heç də həmişə dərindən diqqətli olmur. Burada hissi idrak mədəniyyətlərinə əsaslanan tələlə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Təfəkkür, cəmiyyət və hadisələrin mahiyyətinin, onların arasındakı

330

bəzi və əhəmlərlərin insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli şəkildə ibarət olan idrak prosesidir.

Duyğular və qavrayış təfəkkürün mənbəyidir. Bəzi belə an edirlər ki, hissi idrak qurtardıqdan sonra varlığının məntiqi şəkildə dərk edilməsi başlanır. Yəni əvvəlcə duyğu prosesi başlanıb qurtarır, bundan sonra təfəkkür fəaliyyətə başlayır. Bu, doğru deyildir. Çünki ələ hissi idrak prosesinin özündə də fikri əhəmiyyətli, tərkib, məniyyət və s. iştirak edir. Deməli, duyğu və qavrayışın verdiyi mədəniyyətlər

olmadan təfəkkür fəaliyyəti də mümkün deyildir. Ancaq təfəkkür daha müəllək təfəkkür psixi prosesdir. Təfəkkür prosesində insan qanunauyğun əlaqələri tələlələli ləfələrdən ayırır: ayır-ayn hallardan ümumi hallara keçir, nə varlığı ümumiləşmiş halda əks etdirir. İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərindən, tam və əql dərək edir. Təfəkkürün köməyi ilə tələlələ qavramlamayan im və hadisələr də dərk olunur. Məsələn, atomun tərkib tələlələ tələlələ qavramaq mümkün deyildir. Hələki insanlar u bilərlər. Bu, vasitəli bilikdir. Beləliklə, təfəkkür varlığının itəli inikasıdır.

Varlığın vasitəli məniyyət bir sıra hallarda zəruri olur. Belə ki, /on bizim analizatorlarımız ayır-ayn cəmiyyət və hadisələr əks tərkib inteqrasiyasında olmur (məsələn, ultrasəsləri əks tərkib İmirik), yaxud ümumən müvafiq analizator olmur (məsələn, "anda rəntgen şüalarını tutan, əks etdirən müvafiq analizator xətdir). Bəzi də bu və ya digər cəmiyyət, hadisəni prinsip tələlələ tələlələ müəllək olduğu halda, məniyyət şəraitində u biz edə bilərik, cəmiyyət hadisə keçini tarixi dövrlərdə baş verir (məsələn, arxeologiya, paleontologiya və ya tarixi tələlələ bu qəbildəndir). Ayır-ayn hallarda isə tələlələ dərk ələ mümkün olduğu halda, o məniyyət hesab edilmir. Məsələn, səfərin ölçülməsi, cəmiyyətlə temperatur xassələrinin tələlələ İməsi və s. Bu zaman müxtəlif vasitələrdən - cihazlardan Tələlələ edilir. Nəticədə idrak imkanları genişlənməklə, onun kvantum dərəcəsi də artır. Həm də çox zaman cəmiyyət və hadisələr tələlələ əlaqə və münasibətlər əhəmiyyətli tələlələ bilmir, onların müəllək və qəpəli olur. Bunu ələlə müxtəlif fikri əhəmiyyətlərdən istifadə olunur. Yəni fikri əhəmiyyətlər: tələlələ, kəb, məniyyət, ümumiləşdirmə və s. sayəsində idrak hadisədən iyyətə doğru cəmiyyət edir. Başqa sözlə, təfəkkür sayəsində

331

insan hissi idrakdan məntiqi idrakə doğru hərəkət edir **III** cəmiyyətlərin, hadisələrin məniyyət əhəmiyyətlərini, həm də tələlələ dərk edilməsi mümkün olmayan xassələrinə, o" arasındakı qanunauyğun əlaqələri, əsas münasibətləri etdirir. Bununla da təfəkkür idrak prosesində məniyyət rol oynayan idrakin məniyyət genişləndirir, duyğu və qavrayışın köməyi ilə edilən təcrübə hədələrdən kənara çıxmağa imkan verir. Deməli, təfəkkür cəmiyyət və hadisələrin ümumi qanunlaşdırılması ələlə biliklər sistemində istinad edir.

Hissi idrakin mədəniyyətlə ələlə varlığın vasitəli ümumiləşmiş inikasından ibarət olan təfəkkür idrakin yuk məniyyət təşkil edib, gələcəyi görmək imkanı verir. Təfəkkür məntiqi vətəndədir. O, dil mədəniyyətlə ələlə maddiləşir. Məlumdur ki dil tələlələ fikrin gerçəkliyidir. Adam öz-özünə fikirleşəndə başqasının fikrini bilmək istəyəndə də, öz fikrini şərh edəndə məntiq dildən istifadə edir.

Söz maddi cəmiyyət və hadisələr ümumiləşmiş şəkildə ifadə cəmiyyətləridir. Cəmiyyətlərin tələlələ - birinci siqnallara nisbətən sözlər - ikinci siqnallar varlığı daha

iimumi şəkildə oks etdirir. **İ.** Pavlov gostorir ki, nitq siqnalları ümumiləşdirməyə imkan verir; da möhz insana möxsus olan ali təfəkkürü təşkil edir.

Təfəkkir prosesi fizioloji cəhətdən insanın baş-be yarımkürələri qabağının təhlil-tərkib fəaliyyəti ilə əlaqədar Burada insana möxsus olan söz qıcıqlandırıcıların təhlil edilmə onlara müvafiq müvəqqəti rabitələrin yaranması mühiim oynayır. Təfəkkir prosesində bütöün bəyən qabığı iştirak & xüsusən də beyin qabığındakı nitq mərkəzləri söz siqnallarının etdirilməsində mühiim rol oynayır.

Nitqlə təfəkkir vəhdətdir, lakin onlar eyniyyət təşkil etmir. Nitq təfəkkir prosesinin özü deyil. Bir fikri ifadə etmək üçün adam müxtəlif dillərdən istifadə edə bilər. Nitqdən müxtəlif sözlər həmişə kəşf edilərək çıxır, lakin fikrin ifadə forması - məntiqi quruluşu o qədər də köklü surətdə dəyişilmir. Nitqdə işləyən sözlər həmişə onların həqiqi, dərindən məzmununu oks etdirməyə də bilər. Məsələn. kiçik uşaq öz nitqində müxtəlif ifadələrdən istifadə edir, lakin onların həqiqi məzmununu hələ dərk etmir. Nitqin qrammatik quruluşu mövcuddur, bu cəhətdən o, fikrin məntiqi ifadəsindən fərqlənir. Nitqdən həm eyni dərəcədə istifadə edə bilmir. Tələffüz/ xüsusiyyəti, məntiqi vurğu və s. ilə eyni nitq vahidində başqa fikri

332 məzmun vermək olar. Eləcə də eyni fikri müxtəlif sözlərlə ifadə etmək mümkündür.

-Təfəkkirin mühiim xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o, duyğu, qavrayış və təəvvürlərə nisbətən çox geniş əhatəyə malikdir. Məsələn ki, «Təəvvür hərəkəti bütün kədə qavraya bilmir, məsələn, 1 saniyədə 300 000 km sürətli hərəkət qavraya bilmir, təfəkkir isə qavrayır və qavramadır (V.İ.Lenin). Bu təfəkkirin müəyyənlik xüsusiyyəti ilə bağlı olub, onda varlığın daha diqqətin və dərindən dərindən sortlənir. Çünki •Təfəkkir konkretdən abstrakta yüksəlir, - oğur o diqqətin Həfəkkürdürsə... - həqiqətdən uzaqlaşmayıb, ona yaxınlaşır. Məteriya, təbiət qanunu abstraksiyası, dəyər və i. a. abstraksiyası, bir sözlə, bütöün elmi (cəfəng deyil, diqqətin, ciddi) abstraksiyalar təbiəti daha dərindən, daha dolğun oks etdirir» (V.İ.Lenin).

Təfəkkir də şüur kimi ictimai-tarixi cəmiyyətə dəyir. Onun məntəqləri insanların tarixi təcrübəsində öz oksini tapır. Çünki insan təfəkkürü ilk növbədə cisim və hadisələrin ümumi və mühiim əlamətlərini, eləcə də qanunauyğun əlaqə və münasibətlərini oks etdirir. insanın bədən bir idrak fəaliyyəti məntəqləri təfəkkirin məntəqlərində təbiiql olunur.

Təfəkkir məqsədyönlü idrak prosesidir. Adam ləkirşərkən müəyyən bir məqsəddə düşünür, qarşıya çıxan məsələni, sual həl etməyə cəhşir.

Fəaliyyətin hər bir növü: omək, təlim, oyun müəyyən sualın, (məsələnin, vəzifənin həllini tələb edir. Təfəkkir bu tələblərin hədənlməsi, həminin hər bir fəaliyyətin planlaşdırılması və yerinə [təvəlməsi](#) üçün zəruridir. Ayrıdır ki,

təfəkkir olmadan şagirdlər heç bir təlim məntəqlərindən dərk etməzlər; onların məqsədi olaraq qavrayar, məhiyyətinə isə bilməzlər. Buna görə də təlim təpəsində şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

§ 3. Təfəkkürün əsas formaları

İnsanın idrak fəaliyyəti müəyyən və çoxcəhətlidir. Məsələn, təfəkkirin məntəqləri özünü tələkkürün məntəqlərində - məntəqlər, həkmlər və əqli məntəqlərdə təvəzə verir və ya maddiləşir. İlk növbədə təfəkkirin məntəqlərinin təfəkkir psixologiyasına

333 əhəmiyyəti yoxdur, bunları daha çox məntiq elmi araşdırmalı Lakin məntəqlər onların əmələgəlmə və inkişaf şəraiti ilə maraqlanmır, məntiq elmini əsasən təfəkkirin məntəqləri. hər hansı məntəqlər maraqlandırır. Həbuki fikri fəaliyyətin çox müəyyən təvəfini fikri proses təşkil edir. Həmin fikri proses məntəqlərində, onun yekunu olaraq bu və ya digər adəmədə məntəqlər, həkmlər, əqli məntəqlər təşəkkül edir. Bunlar təfəkkirin məntəqləridir.

Psixologiya fərdin təfəkkir prosesini öyrənir, yəni müəyyən edir ki, hər hansı fikir nəcə və nə üçün omlə gəlir, inkişaf edir. Ona görə də təfəkkir proseslərinin cəvəyən məntəqlərin qanunauyğunluqları psixologiyada xüsusi olaraq tədqiq edilir. Dəməli, təfəkkirin məntəqləri həmin psixologiyanın öyrənmə obyektidir. Həmin məntəqlər isə müəyyən: məntəqlər, həkmlər, əqli məntəqlər və ya istidlal

Cisim və hadisələrin ümumi və müəyyən • h u m o l a m o t l o r i n i n i n i k a s i n d a n i b a r o t o l a n t o f o k k i r f o r m a s i n a m o f h u m d e y i l i r .

Məntəqlər həmişə sözlərdə ifadə olunur. Onlar müxtəlifdir. Ümumi, fərdi, konkret, müəyyən məntəqlər vardır.

Ümumi məntəqlər müəyyən cisim və hadisələrin qrupunun mühiim və ümumi əlamətlərini oks etdirir. Məsələn. şagird, müəllim, bitki, şəhər və s.

Fərdi məntəqlər ayn-ayn cisim və hadisələrin müəyyən xüsusiyyətlərini oks etdirir. Bəli, dahi şair Nizami, Mars fərdi məntəqlərdir.

Konkret məntəqlər gərək cisimlərin mühiim əlamətlərinin inkişafından ibarətdir. Məsələn, qələm, məşin, kitab və s.

insan təfəkkirinin obyektini konkret cisim və hadisələr deyil, onların fəaliyyətləri, məntəqləri də olur. Bu halda həmin fəaliyyət və məntəqlər fikrin cismindən təvəzə edilib, müəyyən surətdə düşünülə bilər. Bu cür yaranan məntəqlərə müəyyən məntəqlər deyilir. Məsələn, şəxşətlik, sürət, qüvvə, yaxşıqlıq, pislik, əhəql, qarəql və s. Məntəqlər əid

olduqları cisimlərin miihiim olamotlarını oks etdirib, bir-birino oxşayan cisim vo hadisələrin iimumi, müştərək xiiusiyyotlarını gəstərir. Misal iiciin i n s a n mofhumunu götürək. Molumdur ki, yer üzərindəki insanların hər biri öz boyu, rəngi, çəkisi, monovi keyfiyyotları vo s. etibarilə başqalarından fərqlənir. Bununla bəla,

İbmlərin hamısı iiciin iimumi vo miihiim olan bir sıra olamotlar ■dir. Xiisusi bədən quruluşuna, omək vo danışiq qabiliyyətinə, fəkkiro malik olması, həmçinin ictimai varlıq olması insanın ■hum olamotlarıdır. Deməli, miihiim olamot dedikdə, ələ zoruri phusiyyotlar nəzərdə tutulur ki, onları cisim vo hadisə mövcud il bilməz.

Uşaqlar çox zaman bu miihiim olamotların nədən ibarət olduğunu diizgən bilmir vo buna görə də danışqlarında qeyri-iqiqliyo yol verirlər. Mosolən, «Апа» mofhumu haqqında uşağın Hkn ilə tanış olmaq iiciin ona: «Апа kimdir?» - sual verilsə, ■xminon bəla cavablar ahlər: «Апа adama yemək verin», «Апа Mama süd verin», «Апа mchribəndin», «Апа adamı çox istəyin». fteməli, ana mofhumunun miihiim olaməti uşağa aydın deyil, yəni h holo bu məihuma yiyələnməmişdir? Bu mofhuma yiyələnib, ııııı - öz uşağı olan qadındır» fikrinə gəlincə qodur uşaq fəüoyən inkişaf yolu keçir.

Mofhumlar bəynin miirəkkəb fəaliyyəti noticosidir. Mofhumlar, maddi aləmin cisim vo hadisələri haqqında insoriyyotın inkişaf prosesində əldə etmiş olduğu biliklərin əsasını bəkil edir. Hər bir yeni nəsil keçmiş nəslin hazırlamış olduğu Hiotlumlar sistemi ilə rastlaşır, onlara yiyələnir, sonra isə, cisim vo Lklisələrin yeni miihiim olamotlarını aşkar etmək həsəbina, onları pənəşdirir, dəqiqləşdirir. Mosolən, müasir insanların istifadə ■dikləri molekula, atom vo s. mofhumları başqa mənə kosb cəmisdir. Bir zaman atom cəsin on kiçik vo bölünməz hissəsi kəsəb edilirdisə, indi onun tərkibində neytron, proton, pozotron ■imi hissələr olduğu aşkar edilmişdir. Bununla da həmin ■udhumun məzmunu dəyişilmiş, dəqiqləşmişdir.

Təlim zamanı obyektiv aləmin qanunauyğunluğunu oks ctdirən kə insan təcrübəsinin noticələrini ümumiləşdirən miioyyon əlmi [anəfhumlar vo onlar arasındakı əlaqə şagirdə ardıcıl olaraq iyrədilir. Mosolən, IV sinifdə şagirdlərə sklet, onurğa, döş qəfəsi, fəolələr, qan, ürək vo s. haqqında məlumat verilir. Notico, tılarda həmin iizvlər haqqında sadi mofhumlar yaranir. Təlim •sində şagird mofiumları mənimsəməkə kifayətəlmir, İKÜnün idrak təcrübəsini genişləndirib dərinləşdirmək iiciin bu kəzır. mənimsənilmiş mofhumlardan bir material kimi istifadə edir. Məlumların məzmununu mənimsəmək üçün şagirdlər miioyyon məhlər əldə etməlidirlər. Bundan başqa, onların mətiqi təfəkkiiri

inkışaf cəhətdən müvafiq səviyyədə olmalıdır. Holo kıcı məktəbyaşlı şagirdlərdə müəllimin köməyi ilə miixtolif məfhuml*] («cv heyvanları», «vəhşi heyvanlar» , «yirtıcı «heyvanlar» ve JI yaranmağa başlayır. Məsələn, III sinifdə müəllim «\ohşi qıslam, bohsini keçərkən uşaqlar qızdquş, bayquş, yapalaq, qırğı və lacin kimi yirtıcı quşlarla tanış olurlar. Bu əsas iizorında onlarda müvalid tosovvirlor yaranir. Miiollim bu təsəvvürləri tohlil edir, haqqında danışılan quşların oxşar və forqli olamotlorini uşaqlara çatdınj Şagirdlər öyrənirlər ki, yirtıcı quşlar başqa xırda quşları və momoli heyvanları ovlayırlar, onlar çox siiroto uçur və şığıırlar. Beloliklo, miivafiq mətrium yaranir.

Əsas mosolo, məfhumların şagirdlərə monimsodilmosidir. Bu, müəllimin məharətindən asılıdır. Mosolon, fərz edək ki, müəllim məfhumlarda ümumilik dərəcəsinin miixtolif olduğunu şagirdləi başa salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bunun üçün o, ya/ı taxtasına «içbucaq» sözünü yazır və altından «itibucaqlı» yazır və şagirdlərdən daha no kimi üçbucaqlar olduğunu soruşur, onların verdikləri cavablarda yazılır. Beloliklo, müəllim şagirdləri belə bir nəticəyə gətirir ki, üçbucaq itibucaqlı, korbucaqlı üçbucağa və fıJ nisbətən daha iimumi məfhumdur.

Şagird ümumiləşdirməsinin bir sıra forqli cohotlori vardır. Bozon uşaqlar miihiim əlamətlər ovozi, ikinci dərəcəli əlamətlərə istinad edirlər. Bu halda məfhumların məzmunu qeyn-miihiim əlamətlər hesabına genişlənir. Mosolon, kiçik məktəbyaşlı şagirdlər, yalnız uça bilmək əlamətinə görə, həşəratları da quşları cərgəsinə qoşurlar.

Məfhumların monimşonilmosində onların ohatə dairə⁵ məhdudlaşdırmaq halına da təsadüf edilir. Mosolon, uşaq göbə; bitki hesab etmir.

Əgər cisimlərdəki miihiim əlamətlər uşaqlara aydın de[?] onlar bu cismə başqa cismə oxşarlığını, iimumi cohotini bilmirlər. Mosolon, quşlar məfhumunu mənimşəyərkən uşaqlar toyuqların homin dəstəyə aid olduğunu unudurlar. Onl fikrinə, quş ancaq göydə uçandır. Demoli, nozoro almaq lazımdı ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin cisimlərdəki miihiim əlamətləri ayırması onların idrak tocrübəsindən asılıdır. Mohz bu tocriibonin azlığı nəticəsidir ki, I—II sinif şagirdləri məfhumları monimsJ yərkən, başlıca olaraq, zahiri əlamətləri əsas götürürlər; konkret məfhumları ilk dofo monimşon zaman onlar cismə voziisini,

336 bənlə görülən işi göstərirlər. Mosolon, «günəş, inək, quş nədir?» ■ualına I-II sinif şagirdləri adətən belə cavab verirlər: «Günəş tızdırır, istidir», «inək süd verir», «quş uçun» və s. Bunlar göstərir ki, uşaqların ümumiləşdirməsi qavrayış cərgəsindən o qədər də kənara çıxmır. Başqa sözlə, uşaq bilavasitə qavramları

əlamətlərə latınad edir, bilavasitə müşahidə edo bilmodiyi əlamətləri isə ümumiləşdirməkdə çətinlik çəkir. Müəllim cismə miihiim əlamətlərini miihiim olmayan əlamətlərdən fərqləndirməyi şagirdə ©yrətməlidir.

Təlim prosesində şagirdlərin məfhumları no dərəcəyə uyğun yoxlamaq üçün tərif vermək də məqsədə uyğundur. Ancaq nozoro almaq lazımdır ki, şagirdlər çox zaman məfhumu bilir, onunla fikri omiliyyat icra edir, lakin ona tərif verməkdə çətinlik çəkirlər. Demoli, şagirdlərə məfhumları tərif verməyi öyrətmək lazımdır. Məlumdur ki, t o r i f vermək məfhumun məzmununu açmaq, yeni onun məzmununu omoli gətirən iimumi və miihiim əlamətləri göstərmək deməkdir. Məsələn, şagird kvadrata tərif vermək üçün onun dördbucaqlı olduğunu, düz bucaqlara və bərabər tərəflərə malik olduğunu bilməlidir. Yəni tərif verməkdə oraya cismə xas olan, lakin onu heç bir cəmiyyətə bəxş etməyən ikinci dərəcəli əlamətləri daxil etmək olmaz. Tərif qısa və aydın ifadə oluna bilər. Şagirdlər hər bir məfhumları tərif edərkən: a) cismə, hədəfin hansı qrupa, hansı növə, qanuna və s. aid olduğunu; b) onların fərqləndirici əlamətlərini göstərməlidirlər.

Bu mərhələlərdən sonra şagirdlərin məfhumları şüurlu şəkildə yiyələndirib yiyələndirilməsinə ikinci dərəcəli əlamətləri daxil etmək olmaz. Tərif qısa və aydın ifadə oluna bilər. Şagirdlər hər bir məfhumları tərif edərkən: a) cismə, hədəfin hansı qrupa, hansı növə, qanuna və s. aid olduğunu; b) onların fərqləndirici əlamətlərini göstərməlidirlər.

H ö k m , varlığın cismə və hədəfləri arasında miihiim əlaqə və münasibətin olub-olmadığını iqrar və ya inkar etməkdən ibarətdir. Hökm cismə, hədəfin bu və ya digər cohetinə oks etdirir. «Azərbaycan tobi sorvotlorlo zongindir.» Burada tobi sorvotlorin zonginliyi ilə Azərbaycan arasında miihiim əlaqə olduğu oks etdirilir.

İlk mərhələdə materialları əsasən ifadə olunur. Onun əsas ifadə vasitəsi q r a m m a t i k c i i m l o d i r . Hər hansı hökmə ifadə edən cümlədə üç əsas iinisiir vardır: **1) s u b y e k t** , yaxud miihtoda - haqqında müəyyən fikir yürüdülməş gerçək cism; **2) p r e d i k a t** , yaxud xəbər - cism haqqında söylənməş **fikir**; **I** məfhumları arasında işlədilməş iqrarı və ya inkarı b a ğ l a y ı c ı . Mosolon, «Nizami Gəncəvi dahi Azərbaycan şairidir». **Bu** hökmə, «Nizami Gəncəvi» subyekti, dahi Azərbaycan şairi ifadəsi predikat, **«dahi»** isə subyektlə predikatı əlaqələndirən bağlayıcıdır

Ü m u m i , x ü s u s i v o f ə r d i h ö k m l o r vardır «Bütün quşlar uçur» ümumi, «Bəzi quşlar suda üzür» xüsusi, «Bu quş **gözəldir**» isə fərdi hökmür.

Hökmə i q r a r ı v ə i n k a r ı olur. «Təxəyyüli **insan** məxsusdur» iqrarı, «heyvanlarda şüur yoxdur» inkarı hökmür.

Cismə hər hansı bir sifətin iqrar və ya inkar **edilməsinin** səciyyəsinə görə ş ə r t i , t ə q s i m i v ə q ə t i hökmləri vardır.

Hər hansı bir fikrin həqiqiliyi hökmə söylənilmiş şərtlərdən asılıdırsa, bu, ş ə r t i h ö k m adlanır. Mosolon, «Əgər şagird müntəzəm şəkildə çalışarsa, dərslərindən geri qalmaz».

Təqsimi hökmlərdə hər hansı cismo aid olan bir necə xüsusiyyət iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Akif ya birinci, ya" ikinci, ya da üçüncü sinifdə oxuyur».

Hökm cisimdə bu və ya başqa bir əlamətin olduğunu **şortsiz**, danışsız iqrar və ya inkar edirsə, o qəti hökm hesab olunur. Mosolon, «Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir», «Materiyasız hərəkət yoxduD».

İnsanlar həmişə **öz** hökmlərinin doğru olub-olmamasını< yoxlamağa cəhşirlər. Bu cohotdon hökmlərin üç növünü **xüsusiH** qeyd etmək lazımdır. Buraya m ü m k ü n l ü k , g e r ç ə k l i k v f j z ə r u r o t h ö k m l ə r i daxildir.

Mümkünlük hökmiində, cisimlə onun əlamot və ya keyfiyyəti arasındakı olaq ehtimal kimi başa düşülür. «Bolkə bu gün hava tutuldu, yağış yağdı», «Ola bilsin ki, başqa planetlərdə həyat vardır». Bu hökmlərdə deyilən əlamot cisimdə ola da bilər, olmaya da. Belə hökmlərin həqiqiliyi təcrübə ilə yoxlanılır.

Gerçəklik hökmü cisimlə, onun xassəsi. sifəti arasındakı əlaqəni oks etdirir. Mosolon, «Bu gün hava tutqundur», «Üzeyir Hacıbəyov milli operamızın banisidir».

Zərurət hökmü cisim və hadisələrlə onların əlamotları arasında mövcud olan zəruri əlaqələri oks etdirir. Bu, hökmiin on yüksək forması hesab olunur. Çünki zərurət hökmləri tobiot və cəmiyyət qanunları haqqında elmin son sözünü qeyd edir. Mosolon, «Yer

338 |önəş ətrafında fırlanır», «Ayda həyat yoxdun». Deyilənlərdən aydın olur ki, mümkünlük hökmü ola biləcəkləri, gerçəklik hökmü olanları, zərurət hökmü isə hökmlərin olmaları oks etdirir. Bu da ləfəzlərin təşəkkül etməsində müəyyən rol oynayır.

Hökmün bütün növlərinə adam bədən-birə yiyələnmişdir. İnsanın fərdi həyat prosesində hökmlər sadəcə fərdlərdən müəyyən edilən doğru tədrici inkişaf edir. Buna tolim prosesi ciddi təsir göstərir. Mosolon, birinci sinif şagirdləri müxtəlif cisim və ya hadisə haqqında həqiqi faktlara istinad edərək müəyyən yeri təsəvvürlər. Onların fikrinə, hər bir hadisə bir şəkildə irolu gələ bilər, cisim və hadisənin müxtəlif xüsusiyyətlərinin ola bilməsi həqiqi onlara kifayət qədər çatmır. Buna görə də şagirdlərdə on çox gerçəklik hökmləri özünü göstərir. Bu cohot tolim prosesində növbəti ahdədir.

Məlumdur ki, tolim zamanı şagirdlərə fikirlərini müəyyən tiplərlə diizgiin ifadə etməyi öyrədirlər. Hər cəmiyyət isə müəyyən fikri, hökmü bildirir. Deməli, şagirdin qurduğu cəmiyyətlər üzərində müəllimin apardığı iş böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu halda şagirdlərdə öz fikirlərini diizgiin ifadə etmək bacarığı inkişaf edir. Lakin bu və ya digər qrammatik qaydanı şərh etmək **iicinin** təgirdin qurduğu cəmiyyətlərin məzmunu obyektiv varlığa uyğun gəlir-gəlmədiyini bəzi müəllimləri az maraqlandırır. Onlar əsas məqsəd olaraq cəmiyyətin qrammatik cohotdon diizgiin olmasını götürürlər. Çox zaman şagirdlər yalnız kitabdakı nəzəriyyələri təkrar edir, ya da çox sadə, bəzi cəmiyyətlər qururlar; belə cəmiyyətlər

isə bilik cəmiyyəti təşkil etmir. Təcrübəli müəllim şagirdlərə həqiqi hansı məzmunu və ya hansı şəkildə misal gətirməyi söyləyib, onları istiqamətləndirir. Bu halda şagirdlərin təfəkkürü məzmunlu material əsasında inkişaf edə bilər, həm də bu material varlığı diizgiin oks etdirməkdir. Ələ hökmün də cəmiyyəti xüsusiyyəti həqiqi diizgiin oks etdirməkdir. Deməli, hökm o zaman həqiqi ola bilər ki, onun məzmunu obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlsin. Bəzi halda müəllim şagirdin yazı işində gözəl sözlərlə ifadə olunan, qrammatik cohotdon ələ, lakin heç bir aydın təsviri yaratmayan hökmlərin üstündən sükutla keçir ki, bu da həqiqidir.

Şagirdin irolu sürdüyü hökmlərin əlaqəli, ardıcıl, əslə olmasına, elmi cohotdon diizgiinliyinə diqqət yetirilməlidir.

Təfəkkürün fərdlərindən biri də i s t i d l a l və ya o q l i n o t i c o d i r. Artıq, qeyd edildi ki, cisim və hadisələr arasında

339 əlaqələri ifadə edən hökmlər ya doğru, ya da yanlış ola bilər. Biri sıra hallarda hökmün doğru və ya yanlış olması bilavasitə qərarlaşdırılır. Məsələn, «Bu gün hava çox isti», «Bu parça qırıq», - kimi hökmlər bilavasitə aşkar olur. Lakin bir çox hallarda hökmün doğru və ya yanlışlığı bilavasitə müşahidə ilə müəyyən etmək mümkün olmur. müəyyən hökmün doğruluğunu əqli əməliyyat vasitəsilə sübut etmək lazımdır. Hər hansı hökmiin doğruluğu başqa hökmlərin diizgiinliyindən asılıdır.

İstidlal obyektiv ələ hadisələrinin məlum əlaqələri əsasında məlum əlaqələrini bilməkdən ibarət olan təfəkkür formasıdır.

Əqli nəticənin iic növü var: induksiya, deduksiya, təbii.

i n d u k s i y a , ayn-ayn faktlar, hallar iizorində apanları müşahidələr əsasında iiməmi notici çıxarmaqdan ibarət olan. xüsusi iiməmiyə gedən əqli notici. Bu qayda ilə olda edilən iiməmi notici bəzi hallarda, hətta müşahidə edə bilənliklərimizə də şamil edilir. İnduksiyanın köməyi ilə şagirdlər fizikanın, kimyanın, təbiətşünaslığın, ictimai inkişafın və s. qanunlarını mənimsəyirlər. Qızıl, gümüş, mis, dəmir və çuqunun yüksək temperaturda eridiyini müşahidə edib belə bir iiməmi notici çıxanlar ki, metallar yüksək temperaturda əriyir. Bu. induktiv istidlal.

D e d u k s i y a , məlum olan iiməmi müddəyə əsasən müəyyən xüsusi hallar haqqında notici çıxarmaqdan ibarət olan, ümumidən xüsusiyyəti gedən əqli notici. Riyazi təcrübələrin isbatı on çox deduktiv yolla gedir. Mosolon, üçbucaqda verilmiş bucağın digər bucaqdan böyük olduğunu isbat etmək **iicinin** belə bir deduktiv istidlal qurulur. İsbat edilmişdir **ki**, üçbucağın böyük tərtibi qarşısında duran bucaq böyük olur. Bu bucaq da böyük tərtibin qarşısında durur. Deməli, bu bucaq o biri bucaqdan böyükdür.

T ə ş b i h zamanı hadisələr arasında qismən oxşarlıq əsasında notici çıxarılır. Deməli, təbii iki cəmiyyəti, iki hadisənin bu və ya başqa cohotdon bir-

birino oxşamasına osaslanaraq, homin cisim vo ya hadisonin başqa cəhotlərdən bir-birino oxşaması hökmünün çıxanmasından ibarot oqli noticodir. Təşbih xüsusi-dən-xüsusiyo gədon istidləldir. Mosolon, Yerin vo Marsm fiziki quruluşundakı oxşarlıq osasında Marsda da hoyatin olması

340

fhunalini irolu siürüdülər. Təşbih çox da etibarh oqli notico hesab bđilo bilməz. Onun noticosi bozon doğru, bozon do yanlış olur.

Təşbihin düzgünlüyü müqayisə edilən cisim vo hadisə ləqmdə biliyin genişliyindən, dərinliyindən, müqayisə üçün Jotürülən əlamətlərin müəmm olmasından, onlar arasındakı fərqləri fərindən dərək etməkdən asılıdır.

Əqli nəticənin göstərilən növləri bərdən-birə təşəkkül etmir. Buna uşağın həyat təcrübəsi vo təlim-təربiyəsi ciddi təsir gətirir. Müəşahidələr göstərmişdir ki, kiçik uşaqlar tək-tək faktları müşahidə edib, onlarda olan oxşar cəhotləri ayıraraq iimumi-

Həşdirməyi bacarırlar. Bununla uşaqları ayn-ayn faktlardan iimumi fəticəyə gətirmək mümkündür. Bu halda qanun və noticələr şagirdə başa dıışılmədən əzbərlədilmir, şiiurlu surətdə mənəm-

flodilir. Buna görə məktobdə fənləri clə tədris etmək lazımdır ki, şagird hər bir noticəni, qanunu sadəcə ozbərleyib yadda

'ixləməklə kifayətlənməsin, onları özünün canlı müşahidələrinə [əsasən çıxardığı noticələr kimi mənimsəsin.

Şagirdin cisimlə, hadisə ilə tanışlığı daha çox induktiv yolla aparılır. Yəni şagird cismnin, hadisonin ayn-ayn hallarını müşahidə etməkdən iimumi noticələrə, iimumi anlayışlara gəlir. Sonra isə oxşar cisim vo hadisələri öyrənmək üçün artıq molum anlayışlardan, noticələrdən başlayıb material otfəli öyrənməyə, müəroddən konkretə, ümümdən xüsusiyo keçir. Bununla da etraf varlığı dərindən dərək edir. Lakin bu proses özbaşına gətmir, bunun **iicini** müəllimin xüsusi soy gəstənnəsi vacibdir.

§ 4. Təfəkkür prosesləri vo ya fikri oməliyyatlar

insan həyat vo foəliyyot zamanı qarşıya çıxan məsələləri, problemi həll etmək, suallara cavab tapmaq üçün fikirləşir vo bu vaxt bir sıra fikri oməliyyat icra edir. Əgər qarşıya yeni bir cisim, hadisə çıxarsa vo o, idrak obyektinə çevrilərsə, bu zaman insan ilk növbədə onunla başqa cisimlər arasında oxşar vo fərqli cəhotləri, onun ayn-ayn hissələrini, xassələrini, onlar arasındakı nisbət vo ya münasibətləri özü üçün aydınlaşdırmaq istəyir. Bu halda təfəkkür bir p r o s e s kimi insanın idrak fəəliyyətində iştirak edir. Bu cəhot f i k r i

f o a l i y y o t adlanır. Fikri foəliyyot prosesində insan bir sıra oməliyyatlardan istifadə edir. Bunlar

341 f i k r i ə m ə l i y y a t l a r , yaxud t ə f o k k ü r p r o s e 1 ə r i adlanır.

Fikri əməliyyat və ya təfəkkür proseslərinə təhlil və tərkib, müqayisə, iimümləşdirmə, konkretləşdirmə və təsnifat daxildir.

T ə h l i l cismi, hadisoni fikrən hissələrinə ayırmağa, yəni təmin ayırı-ayrı əlamətlərinin, keyfiyyətlərinin, cəhotlərinin müəyyənləşdirilməsinə deyilir. Təlim foəliyyotı zamanı şagird hər hansı bir cismi, hadisoni fikrən hissələrinə ayırır, hisso ilə təm homcinin ayn-ayn hissələr arasında olan münasibəti araşdırır. Mosolon, savad təlimi dövründə birinci sinif şagirdi ayn-ayn hərflərlə tanış olur, hər bir hərflə hissəsinə ayırır, özünə hərflə hissələrini yazmağı öyrənir, sonra onları birləşdirib sözləri yazır. Bu, təhlil prosesidir.

Təhlil cismi, hadisoni fikrən hissələrini ayırmaqdır. T o r k i b homin hissələri fikrən birləşdirməkdən ibarətdir. Təhlil və tərkib vaxtda təşkil cdir. Çünki «... təfəkkür bir-biri ilə əlaqədar olan iinsirləri bir vaxtda həndə birləşdirməkdən ibarət olduğu qədər də şiiur obyektlərini onların ünsürlərinə parçala-maqdan ibarətdir. Təhlilsiz sintez ola bilməz» (F.Engels).

İnsanın fəəliyyatı prosesində təhlil və tərkib müətlil mərhələlərdən keçir. Uşaqların idrak foəliyyotunda cisim ilk dəfə əməli olaraq təhlil və tərkib edilir: o bilavasitə sökülür, hissələrini aynır, yəni birləşdirilir. Bəlo təhlil və tərkib əsasən birinci siqnal sistemi soviyyosunda baş verir. Bu cür təhlil və tərkib heyvanlarda da vardır. Mosolon, meymunun qozu sındıraraq onun ləposini ayırır yeməsinə bəlo təhlilə aiddir. Əlbəttə, insanda birinci siqnal sistemi soviyyosunda özünü göstərən təhlil bəlo, məhiyyotçü heyvanların təhlilindən fərqlənir.

İnsan müəroddə təfəkkürə yiyələnəndə, cisim vo hadisələrin f i k r o n təhlil və tərkib edilməsinə keçir. Bu, ikinci siqnal sistemi soviyyosunda cəryan cdir.

Təhlil və tərkib cismi istənilən kimi parçalamaq vo ya birləşdirmək demək deyildir. Bu zaman müəyyən sistem vo ardıcılıq gəzləmək lazımdır. Əgər maşını sökiib onu oməlo gətirən hissələr bir-birindən ayırma vo bunları birləşdirib homin maşını quraşdırma zamanı müəyyən əlaqə, asılılıq nəzərə alınmasa vo ardıcıl hərəkət edilməyə, məşm deyil, gərəksiz material yığılı alınar.

Deməli, tərkib ayn-ayn hissələrin sado birləşməsi olmadı kimi, təhlil edilən cismnin ayn-ayn hissələri də bütöyün sadəcə

342 parçası deyildir. Cismnin bu və ya digər hissəsi onun özündən müəyyən xüsusiyyətlə fərqlənir. Mosolon, biz məyvo ağacını hissələrə ayırır kökünü, gövdəni, yarpaqları, məyvəni ayrı-ayrılıqda öyrənirik. Artıq bunların hər biri ayrı-ayrılıqda cismnin özündən fərqlənir. Homcinin tərkib hissələri oksigənə vo

hidrogeno ayrılmış su, artıq, su hesab edilmir. Miiollim şagirdlorin tohlil vo torkib qabiliyyətini inkişaf etdirmək iizro miimarisolor apararkon bu cohoto do diqqot yetirmoli vo onlann nozorino homin xüsusiyyəti çatdırmalıdır.

Bu monada tohlil vo torkibin iki növü aydın nozoro çarpır. Əvvələ, tohlil dedikdo, tami fikron torkib hissolorino ayırmaq aozordo tutulur. İkincisi, tohlil prosesindo cismın, hadisonin ancaq miiyyon hisso vo ya xassosi fikron tamdan aynır. Torkib do belodir. Bir halda, torkib dedikdo, tamin hissolorini fikron birləşdirmək nozordo tutulur. Digər halda, homin cismi təşkil edən bitinin hissolor deyil, yalnız miiyyon bir hisso birləşdirilir. **II** Beloliklo, tohlil vo torkib fikri foaliyyət prosesindo qarşılıqlı və Kdotdo coroyan edib varlığın iimumiloşmış halda inikasına imlən yaradar.

M ü q a y i s ə cism vo hadisolor arasında oxşar vo fərqli cəhətləri fikron müəyyənləşdirməkdən ibarət olan omaliyyata deyilir. Cismın vo hadisonin zəhəri oxşarlıq vo fərqləri həl olann qavrilması prosesindo nozoro carpir. Lakin fikri miiqayiso nisbətin miirəkkob prosesdir vo sonralar inkişaf etməyə başlayır.

Miiqayisenin böyük idrak ohomiyyoti vardır. Təsədüfi deyildir ki, rəşədoq K. D. Uşinski miiqayisəyə ciddi ohomiyyət verirdi O, göstərirdi ki, əgər siz xarici tobiot hadisolorindən hər hansı İrinin aydın başa düşülməsini istəyirsinizsə, onu on oxşar cismlərdən fərqləndirin vo onunla on uzaq olan cismlər arasında oxşarlıq tapın, yalnız bu zaman siz cismın bitinin əlamətlərini İ aydınlaşdırə bilərsiniz. Bu isə cism ilə əlaqə deməkdir. Miiqayiso həmişə məqsədyönlü olur. Bununla əlaqədar olaraq u"rak prosesindo miiqayisədən əsasən iki istiqamətdə istifadə edilir. Birinci halda cism vo hadisolor t u t u ş d u - I g i n r\ onlar arasında oxşar cəhətlər, ikinci halda isə cismlərin qarşılıqlılaşdırılıb aralarındakı fərqləri cəhətlər tapılı «

İstəndi həyatda, istərsə do təlim prosesindo cismın, hadisonin İ ü m u m i y y ə t l ə m i i q a y i s o e d i l m o s i idrakın

343 dərəcə üçün az faydalıdır. Ona görə do cismınları тиюуөгив əlamət, ya münasibətə görə miiqayisə etmək lazımdır. Ədə nozoro alınmalıdır ki, cismi, hadisoni təq bir əlamətə v o j H miinasibətə görə deyil. bir çox əlamət vo münasibətlərə görə da. miiqayiso etmək mümkündür. Mosolon, iki cəy uzunluğutij dərəcəyə, suyunun çoxluğuna, axma sirotinə görə miiqayisə etmək olar. Ədə ki, insanın qarşısında aydın miiqayisə məqsədi olmalıdır. Lakin miiqayisonin diğgini aparılması üçün bu əlaqə deyildir. Bununla birlikdə, miiyyon şərtlərə do riayət etmək lazımdır.

Əvvələ, miiqayisə edilən cism vo hadisolor bir-biri ilə s s u r o t d o əlaqədar olmalıdır. Bəlo olmasa, miiqayisə nə düz notico verər, nə do fayda. Mosolon, dəvə ilə sancağın miiqayisə heç bir notico verməz. Bir ölkəni başqa bir ölkə ilə, bir t: hadisoni başqası ilə, bir hədəsi fiquru digəri ilə miiqayisə etdi [loziyyət](#) başqa olur. Bəlo miiqayisə cism vo hadisolorın ətrafı dərək ediləsinə kömək edir.

ikincisi, hər iki cismə miiqayisə üçün gətirilən əlamət eyni olmalıdır.

Mosolon, iki şagirdi miiqayisə edərək bəfən dərək miiyyəqiyətini, digərinin isə mti/əml #lub-olmamasını gətirmək diğgini notico vennəz. /

Üçüncüsü, miiqayisə üçün cism vo hadisolorın mii hum əlamətləri gətirilməlidir. Mosolon, iki şagirdi bir-biri ilə miiqayisə edərək onlann təlimə olan marağı, qabiliyyətlərdəyil, geyimləri əsas gətirilərsə, bu cür miiqayisenin faydası pləmə İkinci dərəcəli əlamətlərə görə cismləri miiqayisə etmə, həm fikri foaliyyət üçün, həm do miiqayisonin düzgünlüyü üçün ohomiyyətsizdir.

Təlim prosesindo miiqayisə böyük ohomiyyətə mii olu idrakın dərəcəyə kömək göstərməklə yanaşı, ədəni materialın miihəmə yadda qalmasını da təmin edir.

Təlim prosesindo on çox ardıcıl miiqayisə təbiiq edilir Bu, hər dərək mümkündür; hər gini yeni dərək keçərkən on köhnə materiallarla miiqayisə etmək, onlar arasında oxşar o fərqli cəhətləri tapmaq yeni materialın daha yaxşı miişənləməsinə, köhnə materialın isə daha miihəmə yadda qalmasına mii təsir göstərir.

Təlimin yuxarı pillələrinə qalxdıqca miiqayisə təsisi do təkmilləşir, notico şagirdlər cism vo hadisolor arasında olan çox

III vo gincə nozoro çarpan oxşarlıq vo fərqləri do miiyyon ədə miiqayisə. Bu da cism vo hadisolorı daha ətrafı vo dərək anlamağa Amək edir.

Ü m u m i l ə ş d i r m ə cism vo hadisolorı miihim əlamət |v ■ .....lormə görə birləşdirməkdən ibarət olan fikri əməliyyatdır.

İnsan müşahidə etdiyi cism vo hadisolorın iimumi vo miihim əmətlərini, əlaqələrini ayır, yəni təcrübə edir, sonra birləşdirir vo kduktiv istidlal vasitəsilə iimumi qanunauyğunluğuna və ya **Hiddə** tapır. Bəlo miiirəkkob fikri əməliyyat iimumiloşdırmır.

Ümumiloşdırma təsisi, başlıca olaraq üç istiqamətdə gedir. wincisi, ayn-ayn cismlər üçün iimumi vo miihim əlamətlər »umiloşdırılır, beloliklo, əşya məfhumları alınır. Mosolon, metal. Bə, miiy və, miişə vo s. ikincisi, ayn-ayn cism vo hadisolor **Hfcsindəki** iimumi vo miihim miinasibətlər ümumiloşdırılır. Bu ■İdə miinasibət məfhumları alınır. Mosolon, hiindir, alçaq, sağ, İDİ vo s. Üçüncüsü, təlim ümumiloşdırma təsisi. Mosolon, plan Htmaq, təcrübə yazmaq, notico vo başlıqlar müəyyənləşdirmək və s.

Ümumiləşdirmə mücorrədləşdirmə ilə s s v o h o d o t d o d i r .

Cism vo **ya** hadisələrdə mövcud olan hər hansı bir miihim **Bləmoti**, xassən miiyyon nöqtəy-nəzərdən **fikron** ayıb, ■izərdən keçirməkdən ibarət olan fikri əməliyyat m ü c o r -**Hə d 1** o ş d i r m o deyilir. Mücorədləşdirmə zamanı cism vo **Bpdisələrdəki** ikinci dərəcəli xüsusiyyətlərə diğgöt yctirilmir. **Bdüsələn**, **cismın** rəngi, forması, çıxardığı s s vo s. haqqında

busiimok vo başqa olamotlorini nozoro almamaq miiconod-**B»sdinno** omoliyyatuhr.

K o n k r e t l ə ş d i r m o miioyyon iimumi miiddoaya aid ■olan xiisusi hallan fikron müəyyənləşdirmokdon ibarotdir. ■**Musolon**, şagird fizika **vo** ya riyaziyyata aid miioyyon qanunlan. baydam monimsomok noticosindo miivafiq mosoloni holl edo bilir. I iimumi qaydani konkret mosolonin hollino totbiq cdir. Lakin **tolim kroscsindo** bozon şagird torifi, iimumi qaydani kitabdan ozborloyir, I onu lazim goldikdo totbiq etmoyi, konkretləşdirməyi bacarmır. Bu. I bir **do** ondan iroli **golir** ki, miiollim dorsi izah edorkon tərifi, iimumi limiddoani muxtolif sahələrdən gotirilmiş misallarla konkret-ibşdirmək qayğısına qalmır. Odur ki, şagirdlər müstəqil surotdo **Imısallar** tapmaq **ovozino**, ancaq kitabda olanları söyləməklo **Btifayotlonirlor**. Bu, bir torofdon, iimumi biliklori konkret-

ləşdirməyə imkan vermir, digor torofdon, təfəkkürün nitqlə **y^W** halında inkişafına monfi təsir göstərir.

İnsanlar həyat təcrübəsində bir sıra cisim və hadisələri ümumi, oxşar cəhətlərini müəyyən edirlər, noticodo, bu **\.»J** digər əlaməti əsas tutaraq oxşar və fərqli cəhətlərinə görə onları fərqli qruplara, dəstəyə, növə ayırırlar. Belə fikri omoliy **s i s t e m l ə ş d i r m o** və ya **t ə s n i f a t** adlanır. Məs' iynəyağac, enliyağac, ağaclar, məməlilər, quşlar, **sürü** və s. Əsas götürülən əlamətlərdən asılı olaraq oxşar cəmiyyətli qruplaşdırıla bilər. Təsnifat təbiişinasiyada həqiqi yayılmışdır. Həmin fikri əməliyyat insanların idrak imkanları genişləndirir, rəngarəng, çoxcəhətli, cəmiyyətli əlamətli cəmiyyətli hadisələri ümumiləşmiş halda dərək etməni nisbətən asanlaşdırır

Fikri omoliyyatların köməyi ilə tofokkiir varlığı ləal surətə dərk etməyə, dəyişdirməyə miiyyəfəql olur. Axı, insanın **fil** fəaliyyəti hər hansı obyektə dərək etməyə, onu dəyişdirməyə, **həmf** dəyişmənin gedişinə nəzarətə yönəlməlidir.

Birinci halda fikri omoliyyatlar (tohlil, torkib və s.) miiyyəfəql obyektə və ya obyektlər qrupunu hər hansı əlamətə görə ayırma fərqləndirməyə yönəlidir.

İkinci halda fikri omoliyyatlar fəaliyyətin konkret niyyətlər qoşulur və cəmiyyətlərinin dəyişməni təmin edir.

Üçüncü halda isə fikri omoliyyatlar cəmiyyətlərinin indiki vəziyyətlə etalonla tutuşdurur və omoliyyatların özünün necə cəmiyyətli etnosinə nəzarət edir. Həttə fikri omoliyyatlar insanın miiyyəfəql məsələsinin həlli qaydasını bildikdə bir cür. axtarışda xərəfətdə isə başqa cür olur. Hər bir fikri omoliyyatın diqqətli təşəkkülü üçün təxminən olsa da, onun strukturunu təşəkkülün **etnii** lazımdır.

Məsələ, hər hansı obyektləri miiyyəfəql etmə üçün: ' Miiyyəfəqləmənin no üçün aparıldığını təyin etmək, yəni miiyyəfəql məqsədini miiyyəfəqləşdirmək. 2. Miiyyəfəql edilən **obyektlər** miiyyəfəql əlamətlərini ayırd etmək. 3. Qarşıya qoyulmuş məqsəd uyğun olaraq miiyyəfəqləmənin miiyyəfəql istiqamətini təyin etmək. 4. Nəzərdə tutulan istiqamətlərə uyğun olaraq miiyyəfəql əlamətləri miiyyəfəqləşdirmək. 5. Həmin qayda ilə xüsusi və fərqləndirici əlamətləri ayırd etmək. 6. Miiyyəfəql edilən **həmf** istiqamətə görə ümumi və xüsusi əlamətlərin no dərəcəsi miiyyəfəql olmaları miiyyəfəqləşdirmək. 7. Biiyyəfəql istiqamətini təyin etmək **ol**.

346 nə faktları tutuşdunmaq. 8. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun I miiyyəfəql edilən obyektlərin oxşar və fərqli olması barədə o çıxarmaq zəruridir.

laşqa fikri omoliyyatları da bu qayda ilə dəqiqləşdirmək kəndür. Lakin onları ümumi halda inkişaf etməmək mümkün ildir. Bunun **iicini** insan ləal şəraitə salmaq lazımdır ki, o, Məli fəaliyyətli hadisələrdən yərində və sənəli surətdə istifadə bilsin.

§ 5. Təfəkkür və məsələ həlli

Tohlil, torkib, miiyyəfəql, ümumiləşdirmə və s. kimi tofokkiir icmaları həmf fikri omoliyyat, həmf do intellektual fəaliyyət kimi dərək kəçirilmə bilər. Hər iki halda həmin proseslər miiyyəfəql məsələsinin həlliə yönəlmiş olur. Tofokkiir bir idrak prosesi Bə miiyyəfəql fikri məsələsinin həllində ayaq surətdə özünü 4izə vərdir. Başqa sözlə, idrakın nisbətən aşağı səviyyəsinə ayaq Viiyyəfəql doğru fikri fəaliyyətin cəmiyyətlə burada qəbəri surətdə cəmiyyətli.

Məlumdur ki, hissi inikas həmf ixtiyari, həmf do qeyri-ixtiyari bilər. Məsələ, insan qarşısına hər hansı obyektə fəaliyyətli hiddə etmək vəziyyəti qoya bilər, yaxud da belə bir xüsusi bəddən miiyyəfəql obyekt, necə cəmiyyətlər, gözünə sataşsa, diqqət yətirər və həmf cəmiyyətlə az-çox ayaq surəti ayaq bilər. Tofokkiir məqsədyönlü idrak prosesi. Tofokkiir o zaman Jiiyyəfəql gəlir ki, insanın qarşısına yəni problem, yəni sual və ya cəmiyyətli çıxır, qarşıya onları başa düşmək, miiyyəfəqlini açmaq və ya II etmək məqsədi qoyulur. Yəni insanın qarşısına məhz yəni solo çıxanda, yəni məqsəd qoyulanda, həmf do məlum qayda və ləal onu həmf etməyə yaramadıqda tofokkiir fəaliyyəti ləal. Todriçon o, hadisədən miiyyəfəql, zəhəri cəmiyyətlərin vərəmləməsinə daxili əlaqələrin aşkar olması istiqamətində **əyən** edir. Bunun **iicini** ilk növbədə məsələ qəbul edilməli, aşılmalıdır.

A n 1 a m a fikri məsələ həllində məhz məhz kimi çıxış ləal. Belə ki, insan cəmiyyətli və hadisələri sadəcə olaraq qavramaqla ləal təhlil, onları miiyyəfəqlini, miiyyəfəql əlamətini, başqa cəmiyyətli hadisələrə əlaqəsini miiyyəfəqləşdirməyə cəmiyyətli edir. Əgər o, jna nail olursa, deməli, həmf obyektə anlayır. Cəmiyyətli və hadisəni 347 anlama onları səbəbini, nəticəsini, əməlgəlmə xüsusiyyətləri həmf əlamətlərini, miiyyəfəql cəmiyyətlər qrupuna aid olma miiyyəfəqləşdirmək deməkdir. Başqa sözlə, anlama ətraf əl cəmiyyətli və hadisələri arasındakı əlaqə və miiyyəfəqləşdirmənin inikası ibarətdir. Anlama iicini miiyyəfəql biliklər sisteminin ol: vacibdir. Bunlara istinad edərək adam yəni hadisələri anlayıb edo bilər. Əgər məlum hadisə keçmiş biliklərə istinad et onları əlaqələndirilmərsə, onu anlama miiyyəfəql olmur.

Anlama dərinlik dərəcəsinə **gəro** miiyyəfəql olur. Məsələ, ləal uşaq qaldıncı kranı «məşin» adlandırdıqda, şiiyyəfəql ki, **4W** anlamış olur. Lakin bu anlama çox səhəfdir. Yaxud, I və II səl şagirdi müharibəni iki tərəfin dalaşması kimi anlayır. Olbotto, **W** çox səhəf olub, hadisənin miiyyəfəqlini tam oks cəmiyyətli.

Anlama v a s i t o s i z və v a s i t o l i olur. Vasiyyətlə anlama osasında məlum və məlum cəmiyyətli və ya hadisələri arasındakı əlaqə yaratmaqdan ibarət olan t a n ı m a durur. Bəl təmmə bəddən-birə baş vərdir. Vasiyyətsiz anlama cəmiyyətli və hadisələri Jiiyyəfəql diqqətlə qavranılmasından asılıdır. Lakin onu qavrayış **W** yənişdirmək diqqətlə olmazdı. Anlama obyektin bilavasitə tətbiq kəsildikdən sonra davam etməsi, ayaq-ayaq adamların bilik **W**

tocriibo zonginliyindon asih olaraq miixtolif soviyyodo o 1111:1% nisboton dorin dorketmoni tomin etmosi ilo qavrayışdan forqlortffl tofokkiir foaliyyotidir.

Vasitoli anlama daha miirokkobdir. (İnki o. qahaqcadfl diişünməyə istinad cdır. Vasitoli anlamada şagird y e n i h a l d i s o n i m o l u m m o f h u m a aid etmolidir. Mosohia mübtədani, xəbəri, təyini, tamamlığı öyrənərkən. onlann hamı i üçün iimumi olan əlaməti - cümlo üzvü olduqlarını bilməliM Demoli, yeni hadisoni anlama onu müəyyən qrupa. daha ümüNB mofhuma daxil ctmokdon, onun noviinii vo ya einsia müəyyənləşdirməkdən ibarotdır.

Tolim prosesində şagirdlər anlaşılması tələb olunan cisim v* ya hadisəni özlərinə yaxşı molum olan cisim və hadisələr qrupunı aid etməyi bacardıqları vaxt anlamam daha yüksək morholos qalxırlar. Belə olduqda, onlar qavradıqları cisim və hadisəni xüsusiyyətlərini, hətta müfəssəl surətdə anlasalar belə, o, iimumi xassələrini yaxşı dərək edə bilirlər. Anlama o zaman dərək olur ki, şagird cismə, hadisənin nöinki iimumi, həm xüsusi cəhətlərini, fərqləndirici əlamətlərini dərək edə bilər.

348 ■Deyilənlərdən aydın olur ki, şagirdlər biliklərə həm vasitəsilə, **mdo** vasitəli anlama yolu ilə nail olurlar. Lakin təlim prosesində **m** yeri vasitəli anlama tutur. Bu da təlimin xüsusiyyəti ilə pərdədir. Çünki təlim tokco faktları bilməyi deyil, həm də ■inn sobobini izah etməyi tələb edir. liliyo yiyolonmo anlamamın ilkin şərtidir. Bu isə tədris

O gəlir, həm də daha mütəşəkkil olaraq mövz təlim prosesində verir. Bu prosesdə şagirdlər biliksizlikdən biliyə doğru,

am və doqıq olmayan bilikdən tam və doqıq biliyə doğru irlər.

Anlama həmişə keçmiş təcrübədə omolo gəlir möhkəmlənmiş vəqəti rəhbərlərə, assosiasiyalara istinad cdır, həmin əqəti rəhbərlər yeni biliklərə yiyələndirən zaman canlanır. avlovun sözləri ilə desək, bu və ya digər rəhbərin, yəni ..iasiyamın yaranması, şübhəsiz ki, hələ işi bilmək, xarici rin müəyyən miinasibotlarını dərək etməkdir. Biz ondan ikinci 0 istifadə edəndə isə bu anlama adlanır, yəni yaranmış rəhbər-**Ə** istifadə etmək anlammaq deməkdir. Bu mənada anlama kəsurün noticosidir. Başqa sözlə, anlama oldo edilmiş biliklər-istifadə etmə, həm də biliklərə yiyələnmə zamanı tələb olunan foaliyyətin tətbiqi prosesinin noticosidir. Təlim prosesində şagirdlərin dərək materialını necə rəhbərlərinə diqqət yetirmək vacibdir. Anlama şagirdlərdə müxtəlif mərhələlərdən keçir. Şagird mənə qarşılaşdığı şeyi çox zaman «hiss edir», lakin onun konkret aq nədən ibarət olduğunu hələ də bilmir. Mosolon, o kəsik mənə həndəsi fiqur olduğunu bilir, amma onun oturacağı ilə sothinin hesablanması prinsipini, bu barədəki mövcud teorik rəhbər surətdə izah edə bilmir. Bozon da şagird oxuduğu materialı b dillə ilə nəql edə bilər, lakin onu öz sözləri ilə danışa bilmir. onun həmin mənəni kifayət qədər anlamadığını göstərir. Buna da şagirdlərin

öyrəndikləri materialın məzmununu öz sözləri müxtəlif surətdə ifadə etmələrinə nail olmaq aydın anlamaya "im cdır. Təlim prosesində anlamamı sosiyyolondiron cəhət-ən biri də materialın tam dərək edilməsindən ibarətdir. Material rəhbər olduqda, bunun əhəmiyyəti daha da artır. Şagirdin təlim materialını anlamasının əhəmiyyətli olmasına da o, yetirmək vacibdir. Müəllim nəzərə alınmalıdır ki, o, şagird

1 anlayıbsa, onu sübut etməyi və əsaslandırmağı bacana bilər.

349

Təcrübə göstərir ki, bəzən şagird keçilmiş materialı anlayır, lakin onun nə i üçün diizgiin olduğunu demək, onu əsaslandırmaqı asan qalır. Yaxud, o, müəllimin anlama tələb edəndə suallarına cavb verir, ancaq bunun nə i üçün başqa cür deyil, mövz belə olduğunı izah edə bilmir. Bu hələ xüsusiən yuxarı sinif şagirdlərinin həndəsi teoremləri isbat etməsi zamanı tez-tez rast gəlmək olur. Onları teoremi diizgiin deyir, onu isbat etməyə girişirlər, ayrı-ayrı halları izah edirlər, lakin «Nə üçün belədir?»- sualına cavab verməkı çətinlik çəkirlər. Bu da yeni teoremlə ayrı-ayrı hallar arasında münasibətləri tam aydınlığı ilə dərək etməkdən irəli gəlir. Belə məhdudluq yalnız şagirdlərin idrak təcrübəsinin. bilik soviyyosini! məhdudluğu ilə deyil, həm də fikri məsələni həll etməkdə sahəsində müəyyən bir sərhətin olmaması ilə, onun qayda və prinsipləri kifayət qədər yiyələnməməklə əlaqədardır. Burada qorib dillərdəki ziddiyyət nəzərə **caqlı**. Bir tərəfdən, şagirdin təcrübə bilik səviyyəsi nə qədər az olarsa, məsələlərin həlli yolunu gözləmək o qədər çətinləşir. Digər tərəfdən. daha yeni. daha çətin məsələləri həll etmək prosesində zəruri təcrübə oldo edilir, insanın ağıl tərkişir.

Məsələ həlli tədrisinin başlıca funksiyasıdır. Çünki insani daim müəyyən suala, məsələyə rast gəlir. insanların ictimai təcrübəsi, tələbi müəyyən fikri məsələni irəli sürür, onun həlli tələb edir. Həmin sual və məsələ birdən-birə həll edilmir. Həmin **J** adam tokco başqalarının verdiyi suallar üzərində düşünməyib, öz-**ə** do bir sıra suallar irəli sürür. Həmin suallar onu düşünməyə təhrik edir. Buna görə də idrak prosesində əsl məsələ sual görmək, onu dərək etmək və ona lazımi cavab tapmaqdır. Bu isə, öz növbəsində, insanın müşahidə qabiliyyətindən, geniş biliyə, həyat təcrübəsinə və maraqa malik olmasından asılıdır. Bir ibarətimiz misal xatırlayaq.

Məşhur fizik F. Jolli M. Planka tövsiyə edir ki, nəzəri fizika ill məşğul olmasın, çünki orada hər şey həll edilib qurtarıb. həmin sahənin heç bir perspektivi yoxdur. M. Plank bu tövsiyəyə məhəl qoymadı: nəzəri fizika sahəsində axtarışlarını davam etdirdi, Kvant nəzəriyyəsini yaratdı, həmin nəzəriyyə isə cərgətdəki proseslərdə fəsiləlik anını müəyyənləşdirməyə imkan verdi, həm də **a**tomizm ideyasını təbiət elmlərinin bitirən sahələrinə

yaya bildi Burada başlıca mosolo suah, problemi görö bilməkdədir. 1 lo tofok« kü r oməliyyatı da suah. mosoloni, problemi formulo etməkdən, na» lunu başa düşməkdən başlanır. Demoli, ilk növbədə adam nəyi bərdığını tam aydınlığı ilə dərək etməlidir. Bu, qarşıya çıxan ümü-sualın konkretləşdirilməsi ilə olaqəddərdir. Mosolon, iş zamanı 'on elektrik motoru dayanır. Bu zaman qarşıya ovvol ümumi I çıxır: görəsən no oldu? Lakin belo iimumi sual mosolonin osl ebini aydınlaşdırı bilmir. Bunun iicini sual konkretləşdirilir: omi sındı, coroyanmi kosildi? Bu halda səbəbin tapılması nis-on asanlaşır.

Hor bir mosolonin holli üçün zoruri olan şortlordən biri do b l u m l a m ə c h u l a r a s ı n d a k ı o l a q o v o 11 11 1 l ğ l n d o r k e d i l m o s i d i r . Belo asılılıq sado leololordo bilavasito oks olunur vo tez nozoro **caφ1r**. Miirokkob jsololordo iso onu dərək etmək başqa şərtlərdən do asılı olur. Ona • bu morholodo bir sıra fikri oməliyyat, ilk növbədə, tohlil vo kib iştirak edir.

Tolim prosesində şagird ovvolco mosolonin konkret mözmunu-tohlil edir. Bundan sonra mosoloni bir necə dofo oxuyur, veril-ş ədədlər arasındakı asılılığı aydınlaşdırmağa çalışır. Demoli, osolo ilə ilk tanışlıq morholosində tohlil daha iistiin yer tutur. Şa-ril konkret vəziyyəti aydınlaşdırdıqdan sonra onu ümumiləş- rməyə, ona molum olan ümuminin osasında indiki konkret hah lark etməyə başlayır.

Holl ediləcək mosolo iizorində düşünərkən şagird üçün on in cohot verilmiş ədədlərlə axtarılan ədəd arasındakı olaqə vo ılılığı miioyyon etməkdir. Az tanış vo nisbətən miirokkob olan jsololorin hollində ciddi düşünmə tolob olunur. Bunun iicini volco bir nəçə hökm irolə sürülür. Hor bir hökmdə verilmiş rdlərlə axtarılan ədədlər arasındakı asılılıq ifadə olunur. Bunun yosində miirokkob mosolo bir necə sado mosoloyə parçalanır. •ni ovvolco mosolonin ayn-ayn sualları müəyyənləşdirilir; 'nız belo bir oməliyyatdan sonra mosolonin holli nisbətən jılaşır. Ancaq mosoloni holl etmək iicini onu konkret suallara çalmaq holo kifayət deyildir. Mosolonin holli qaydasını bilmək imdır. Mosolon, hesabdan dörd əməliyyatın iştirak etdiyi bir isah əməllər sırasını bilmodon holl etmək olmaz. Buna goro do lənin keçmiş bilikləri, onları qarşıya çıxan konkret mosolonin illinə tobtıq etməyi bacannası mühümdür. Hor bir mosolonin hollində miioyyon f o r z i y y o l o r i n o l i s ü r ü l m ə s i vo onları y o x l a n ı l m a s ı mii-

hüm cəhətdir. Belə fərziyyələr ya əməli surətdə, y a da **likrai** yoxlanıla bilər.

Deməli, fikri mosolonin həlli mirokob prosesdir. Bu, qar>ıyf müəyyən problemin, sualın çıxmasından başlayır. Problem >«* insanın hər hansı ziddiyyətlə qarşılaşması şəraitindən asılıdır. üetl ziddiyyət adı ilə qeyri-adi, məlumla məchul, mövcud olanla insane cəhd ctdiyi, bəlli olanla bilmək istədiyi arasında olur. MosolonJ formulo edilməsi üçün problemli şəraitin ziddiyyətli ohnamea" görmək vacibdir. Bundan sonra noyin axtanlmasına aid qarsijaj doqiq sual qoyulmalıdır, yoni a Man Ian nodir, noyo nail ohuaf lazımdır, noyo istinad etmək olar? Bu, daha cox mosolonin şortıtıfl dorindon tohlili vo anlaşılməsi ilə bağlıdır.

ikinci morholodo «Mosoloni hansı yol vo vasitələrin kotom ilo holl etmək olar?» - sualina cavab axtanır. Bunun üçün miixtollj chtimallar, forziyyolor iroli siiriilir, yoxlaiulir, doqiqlosdirihaj bəzilərdən ol çəkili, ycnilori iroli siiriilir.

Üzərində dayanılan forziyyonin yenidən yoxlanılması mosee hollinin üçüncü mərhələsini təşkil edir. Mosolonin holli iso, moluH olduğu iizro, bir neçə istiqamətdə - mövcud üsullardan pasMf surətdə istifadəetmə vo ya foal axtarış apanrıaq yolu ilə coroyan cdi bilər. Burada tofokkiir otalotini aradan qaldırmaq mihiim rol oynrı yir. Bu halda mosolonin holli iiciin tamamilə yeni, daha somortf yollar. iisullar tapıla bilər. Bozon belo bir tapıntı qolloton baş verir.

Fikri mosolonin hollinin dördüncü morholosi holl in gedisinn yenidən yoxlanılmasıdır. Bu, çox vacibdir. Çünki bu halda **insan** mosoloni vo ya problemi yenidən dork edir, monalandır.

Tolim prosesində şagirdlərin muxtolif fikri mosololari holl etmələri iiciin oyani vasitələrə, sxemlərə, şəkillərə vo s. istinad Limoləri do mühümdür.

Fikri mosololarin holli iiciin onlara miixtolif toroflo yanaşmağı, bir sıra yollarla holl etməyin mümkünliyünü nəzə qaçınnaq olmaz. Problemli tolim mctodlarmdan istifadə şagirdl do foal axtarış qabiliyyətini inkişaf etdirir ki, bu da tofo əsasını təşkil edir.

§ 6. Təfəkkürün novlari

Psixologiya tofokkiirii mihiim idrak foaliyyəti **M** öyrənərkən muxtolif osaslara **goro** onu növlərə ayırır. Belo ki,

352 insan muxtolif ümumiləşdirmə soviyyosində düşünə bilər, ud tofokkiir prosesində qavrayışa, təsəvvürlərə, məfhumlara az ya cox dorocodo istinad edo bilər.

Tofokkiirinin foalhq dorocosi, gerçəkliyi adekvat surətdə oks rmo soviyyosi ayn-ayn adamlarda eyni olmur. Biitiin bu otloro goro tofokkiirii muxtolif növlərə ayırırlar. Onlarla ayn-lıqda tanış olaq.

Ə y a n i - o m ə l i t o f o k k i i r on çox bilavasito təsir B cisim vo hadisələrin dork edilməsi ilə əlaqədardır, yoni yalar iizorində praktik fəaliyyətlə bağlı tofokkiir növüdür. fokkürün bu növü 3 yaşına qədər uşaqlarda üstün mövqe tutur. ani-əməli tofokkiir daha cox horokotların köməyi ilə həyata "irilir. Mosolon, kiçik uşaqdan: «Bu **кофиги** песо qurmusan?» Ə soruşduqda, «Bax, belə» deyər quraşdırdığı **кофиги** uçurub, nədən qurmağa başlayır. Bu zaman uşaq öz fikrini hokəkətlərin məyi ilə ifadə edir. Yalnız ontogenetik inkişafda deyil, filogenezdə do ovvolco əşyavi tofokkiir olmuş, insan bilavasito ■şyalarla əməliyyat aparmışdır, fikri mosolo foaliyyət prosesinin 6zində holl cəldilmişdir. insanda tofokkiirinin inkişafı möhz bu Bvdən başlamışdır. Onun ilk omok foaliyyəti prosesində fikri fəaliyyət əşyavi-praktik fəaliyyətdən ayrılmamışdır. Ontogenezdə **de** uşaq təfəkkürünün inkişafı bundan başlayır.

Ə y a n i - o b r a z l ı tofokkiir prosesində fikri foaliyyət qavrayış vo tosovvir materiallarına, başqa sözlə, obrazlı materiala istinad edir. Yoni bu halda cisim vo hadisənin qavrayış vo tosovvir surətləri təhlil edilir, müqayisədən keçirilir vo s.

Məşhur İsveçrə psixoloqu J. Pajenin 7 yaşlı uşaqlar iizorində apardığı bir eksperiment bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Uşaqların gözü qarşısında xəmərdən eyni böyüklükdə və çəkido iki gündə düzəldirlər. Uşaqlar baxır vo «onların eyni olduğunu» deyirlər. Bundan sonra kündenin birini yayıb kökə düzəldirlər. Uşaqlardan soruşurlar: - bunların - künde və kökənin çəkisi eynidir, yoxsa biri o birisində nisbətən ağırdır? Onlar görürlər ki, kökəni düzəldərkən kiindəyə heç nə əlavə edilmədi, sadəcə olaraq onun forması dəyişdirildi. Lakin buna baxmayaraq uşaqlar belo hesab edir ki, kökə kündenə ağırdır. Bu iso təsəvviri deyildir. Uşaq tofokkiirini qavrayışa istinad edir. Kökə nisbətən böyük sahə tutduğu iiciin uşaqların gözüne daha ağır görünür.

Ontogenetik inkişafda əyani-obrazlı tofokkiir daha çox məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü göstərir; həm də, demək o ki, bu yaş mərhələsində hələ mofhumi və ya mücərrəd təfo kifayət qədər aydın nəzərə cəfrrır.

M i i c o r r o d t ə f ə k k ü r zamanı fikri foaliyyət əsas ümumi və mücəTəd mofhumlara istinad edir. Doyər, odaləd xoşbəxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. haqqında fikirləşmə mücərrəd tofokkiir misal ola bilər.

Məhz sözlü-məntiqi ve ya miicorrod təfəkkir sayosində təbiətin, cəmiyyətin, insanın özünün inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını miəyyənəşdirmək mümkündür. Həmiifl tofokkiir sayəsində fikri mosololarin ümumiləşdirilmiş şəkildə həlli miimkiin olur.

Əməli mosololarin həlli ilə əlaqədar olan təfəkkür ə m ə 1 vo ya p r a k t i k t ə f ə k k ü r adlanır. Onun köməyi ihı şagirdlər laboratoriyalarda, tədris-təcrübə sahəsində, texniki dərnlərdə vo s. miixtolif fonlardan öyrəndikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edir, müxtəlif bacarıq və

vordışlərə yiyələnirlər. Model, alat vo cihazlar düzəltmək, onlardan bacarıqla istifadə etmək əməli tofokkiirin foaliyyoti ilo olaqədadır.

Əgər tofokkiir texniki mosololorin hollinə yönəlir vo bu sahədo yüksək göstörilərə nail olmağa imkan yaradırsa, bu, t e x n i k i t o f o k k i i r adlanır.

Varlığı obrazh surətdə oks etdirməklə olaqədar olan tofokkiir b o d i i t o f o k k i i r deyilir.

Obyektiv gerçəkliyin qanunauyğun olaqələrinin diizgiin inikas etdirilməsi ilo olaqədar olan tofokkiir m o n t i q i t o f o k - k ü r deyilir. Montiqi tofokkiir osason hökmlərin müəyyənliyi, ardıcılığı, sübutluluğu, osashlıq ilo olaqədadır. Bu keyfiyyotlar iso tofokkiirin varlığı diizgiin oks etdirməsi ilo şərtlənir.

Təbiət vo ictimai həyat hadisələrini donmuş, dəyişməz deyil, daim inkişaf edərək dəyişmə prosesində oks etdirən tofokkiir dialektik tofokkiir adlanır.

Bununla bərabər, tofokkiirin növlərindən biri də nozori tofokkiir vo adətən onu praktik tofokkiirdən fərqləndirirlər. Nozori tofokkiir hər şeydən əvvəl cisimlərin, hadisələrin osas xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə yönəlmiş olur. Elmdə fundamental problemlərin həlli, ümumi qanunauyğunluqların müəyyən edilməsi nozori tofokkiirin foaliyyoti ilo bağlıdır.

İnsan tofokkiirinin on vacib növlərdən biri yaradıcı tofok-

354

dü. Yaradıcı tofokkiir sayəsində idrak foaliyyoti prosesində sub-ktiv olaraq yeni məhsul, yeni cəhətlər yaradılır. Həmin yeni fikri - məhsul vo ya cəhətlər motivasiya, mənalara-fərqləndirilmə, yeni məqsədlər sahəsində özünü daha qəbənq surətdə birə-verir. Yəni burada sadəcə olaraq hazır bilik vo bacarıqların tərtib-i kifayətlənilmir. Cisim vo hadisələrdə yeni cəhətlər aşkar ilir. Cəsmə, hadisəyə yeni baxış vo mənalandırma yaradıcı tofokkiir **iicün** daha xarakterikdir. İnsan tofokkiirinin qeyd edilən bəzi növleri bir-biri ilo sıx »idə bağlıdır, onlar qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçir; bu, həll ilən fikri məsələnin məzmunundan asılıdır. Tofokkiirin əyn-əyn **»jöv**lərinin inkişafı tərbiyə işinin məsələsi tofokkiirinin təşkilindən də çox fərqlidir. Problemlə və inkişafətdirici təlim şagirdlərdə tofokkiirin foaliyyətinin məsələsi təşkilinə ciddi təsir göstərir.

§ 7. Ağılın keyfiyyətləri

Tofokkiir bəzi adamlar məsələsi məsələsi psixi prosesdir. Lakin onun məzmunu vo inkişaf məsələsi hamıda əyni soviyyədə deyildir. Çünki hər bir fərdin təfəkkürünə onun şəxsi həyat yolu, ildığı tərbiyə, eləcə də «təfəkkür orqanının yətkinliyi» (**K.** Marks) ciddi surətdə təsir edir. Həmin amillərin təsiri insanların təfəkküründə bir sıra fərqlər xüsusiyyətlər meydana çıxır.

Ağılın keyfiyyətləri, hər şeydən əvvəl, tofokkiirin müxtəlif növlərinin inkişaf soviyyəsi vo bir-birilə fərqlənməsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu vo ya digər növün üstünlüyü, müəyyən məzmunla məlik məsələlərin həll edilməsinə qabiliyyət və müəllərin olması, görünür, insan ağılının ümumi keyfiyyət xarakteristikasıdır. Burada müəyyən foaliyyət növü sahəsində lazımi təcrübəyə məlik olmaq da həlledici rol oynayır. Bu cəhətlər hər bir fərdə özünəməxsus şəkildə fərqlənərək tofokkiir sahəsində fərqlər sortlənir. Bu fərqlər xüsusiyyətlər ağılın keyfiyyətində daha qəbənq təzahür edir. Buraya, başlıca olaraq, ağılın müstəqilliyi, tənqidliyi, çevikliyi, genişliyi, dərinliyi, fikrin surəti daxildir.

Ağılın müstəqilliyi insanın öz bilik vo təcrübəsinə osason cəsmə vo hadisələrin müəyyən olar və xüsusiyyətlərini, olaqə vo mənasınlərini, qanunauyğunluqlarını başa düşməsin-də, yeni məsələlər irəli sürüb onları həll etməsində vo biliklərini nisbətən müəyyən problemlərin həllinə tətbiq etmə bacarığında

"> r c

özünü göstərir. Bu keyfiyyət əsasən adamin: a) başqasının köməyi olmadan qarşıya yeni məqsəd, sual, məsələ qoymasında; b) bu məqsədə çatmaq, suala cavab vermək, məsələ vo ya problemi həll etmək üçün vasitə, cavab, yol tapıb, müəyyən notisiyə gəlmə sınd; v) bu vo ya digər cəsmə vo hadisəni tədrən səbəblər **ham** qında müəyyən mülahizələr yürütməsində ifadə olunur.

Nəzər almıq lazımdır ki, əyn-əyn adamların həyat tədrə bəsinin zənginliyindən, ağılın yətkinliyindən, bilik soviyyəsində yaş xüsusiyyətlərindən, foaliyyət növündən asılı olaraq, təfəkkürün müstəqilliyində özünəməxsus cəhətlər özünü göstərir.

Elmin, texikamın, sosial həyatın sürətlə inkişafı müəssir dövrdə yetişməkdə olan gənclər tofokkiirinin foaliyyətinə daha **ciddi** tələblər verir. Onlarda müstəqil müəssirə yitirmək qabiliyyəti elmi mübahisə aparmıq bacarıq inkişaf etdirilməlidir. Həqiqət **də** elmi mübahisədə doğru. Elmi biliklər gərək gənclərin müstəqil, yaradıcılıqla düşünmək qabiliyyətini formalaşdırın \o tərbiyə] etsin. Qarşıda bəzi ciddi vəzifə durduqun dövrdə təlimdə mexaniki tədris, «oxu, danış», «оуро, yadda saxla» yönümünün yaradılması çox ziyanlıdır.

Ağılın tənqidliyi onun müstəqilliyi ilo bağlı olub, insanın: a) dərək olunan fikirləri, faktları, fərziyyələri, eləcə də fikri vo rəylərini ölçüb-biçməsinə; b) idrak obyektlərindəki səhv vo uyğunsuzluqları axtar tapmasında; v) bəzi məsələlərin araşdırılmasında ifadə olunur. Tənqidi ağıla məlik olan adam başqa şəxslərin təsiri altına düşmür, hər şeyi şəxsi düşüncəsini müstəqilən keçirməyə, onların doğru olub-olmamasını yoxlamağa, məsələnin həllində optimal variantı tapmağa can atır Bəzi şəxslər öz fikirlərini də dənə-dənə yoxlayır. onlara tənqidlə surətdə yanaşırlar.

Tonqidi ağıl hadisoloro dialektikəsino yanaşdıqda, yəni bu v*J ya başqa prcdmetin, yaxud hadisonin mahiyyotini ziddiyyotlor! I aşkar etmok vasitosilo açmaq metoduna yiyolondikdo öziinün daha yiksok inkişaf mərhələsinə çatmış olur. insanda dialektik tofokkiir formalaşır.

Belo tofokkiir iso, K . Marksın yazdığı kimi, «heç bir şeyfi qarşısında boyun oymir vo öz mahiyyoti ilo tonqidi vo inqilabidir* Buradan aydin olur ki, yeni tərzdo düşünmək. mövcud olanlan tonqid siizgocindon keçirmək vacibdir. Yctismokdo olan gone ı nosildo mohz belo tofokkiir keyfiyyəti formalaşdırılmahtır.

356 \. Miistoqil vo tonqidi ağıla malik olan adam öz zehnini gəniş vo Igiin biliklorlo müvoffoqiyyətlə zonginləşdirə bilir. Çünki o, İklori sadoco olaraq monimsomir, onlara tonqidi yanaşır. Buna f o d ə g e n i ş a ğ ı l a malik olan şəxslər miixtolif bilik saho-fado yaradıcı surtdo düşiimoyo qadir olmuşlar. Nizaminin, Tusinin, M.F.Axundovun, Ü.Hacıbəyovun ağılının gənişliyi, xtəlif sahələrdə yeniliklər yaratmaları hor kəsi heyran edir. İn gənişliyi ilo birlikdo, dərinliyi də çox mühümdür. A ğ ı l ı n d ə r i n l i y i mosololorin mahiyyotini diirüst dork okdə, hor bir hadisoni törədən sobəbləri müəyyənləşdinnokdə, blemlər hərtərəfli anlamaqda, hadisolorin nəticəsini qabaqcadan 'gün müəyyənləşdirməkdə ifado olunur. Dorin ağıla malik olan m məsələlərə muxtolif tərəflərdən yanaşır, ilk nozordo cox ə, adi, hamıya molum kimi görünən hadisədə ciddi problem rmoyi bacanır. Mosolon, turş şey yedikdo vo ya gördükdə adamin ~ından şirə ifraz olunur. Bu faktı hamı dəfəlorlə müşahidə etmiş, in onu adi, molum bir mosolo hesab etmişdir. İ. P. Pavlov iso min «adi» hadisoni öyrənmə osasında ali sinir foaliyyotinin lunlarını koşf ctdi. Yaxud yuxarı atılan daşın, budaqdan qopan yvonin yero düşməsi kimi «adi» hadisolor iizorindo dorindon şünmək İ.Nyutonu cazibo qanununu kəşf etməyo gotirdi. Bunlar homin alimin ağılının dorinliyini ifado cdir. Dorin ağıl homişə Itsimlorin vo hadisolorin mahiyyotino niifuz cdir.

A ğ l ı n ç e v i k l i y i do mihiim keyfiyyotlordondir. İnsan hoyat tocriibosi boyu muxtolif məsələlərlə, problemlərlə rastlaşır, onlan miioyyon iisullarla holl edir. Lakin həyatda baş Veron hadisolor, qarşıya çıxan məsələlor muxtolif vo rəngarəngdir. Şəzən onlar zahiron bir-birino oxşasalar da, mahiyyot etibarilo İbrqlonirlor. Ona görə do onlara eyni ölçü ilo yanaşmaq, molum qaydalan totbiq cdir, tapdanmış yolla getmok lazimi noticoni llermir. Bu halda insanlar muxtolif torzdo horokot edirlor. Bozilori molum müddəalardan bərk-bərk yapışır, iimumi qaydalardan konara çıxmır, ona goro do yeni mosoloni holl ctmokdo aciz qahrlar. Bu homin fordlorin tofokkiiriindo mihihafizokarhq vo ttoreotiplərin güclülüyüyü ilo bağlıdır. Başqaları iso mosolonin holl edilmosi qaydasını doyişir, yeni yol vo vasitolor tapib hollino nail olurlar. Bu, ağılın çevikliyi ilo olaqodardir.

F i k r i n s i r o t i d o mihiim keyfiyyət olub, insanin holl etdiyi mosoloyo verdiyi son cavabın müddəti ilo toyin edilir. Əlbəttə,

məsələnin sadə və ya mürokkəb olması homin müddəto gostorir. Lakin miirokkob mosololori do tez holl edon, tez düşü şəxslər vardır.

Fi krin sürətinə bir sira amillər təsir edir. Bu, lazım olad materialm möhkəm yadda saxlanması və tez yada salınmasıdır. İnsan adının bilik soviyyosundan, hoyat təcrübəsindən, təhsilindən, **sum** sisteminin xüsusiyyətindən və s. asılıdır. Burada holl edilənlər mosolonin miirokkobluğu do mühüm rol oynayır.

Fikrin montiqiliyi insanın ardıcıl, osash və dual gün düşünməsinə ifadə olunur. Montiqi tofokkiro malik olan **SOJUJ** tez-tez bir fikirdən başqasına keçmir, müəyyən müddələri höqiqiliyinə yəqinlik hasil etdikdən sonra onlardan zəruri notieləf çıxarır. O, öz mühakimələrinin düzgünlüyünü sübut etmək üçün kifayət qədər tutarlı dəlillər gətirir. Onun hər bir sonrakı ləqəbi əvvəlkilərdən nəşət edir, onları tamamlayır.

Ağlı göstərilən keyfiyyətləri bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır və onların inkişaf etdirilməsi təlim-təربə işinin diqqətli qurtulmasıdır.

§ 8. İnsan tofokkiirinin inkişafında nitqin rolu

Miirokkob idrak fəaliyyəti olan tofokkiirin istoriologiyası, istərsə də ontogenetik inkişafı çox miirokkob bir yol keçmişdir. Belə ki, əyani-əməli təfəkkürdən sözlü-montiqi tofokkiro keçən insanın idrak fəaliyyətində çox ciddi dönüş yaratmışdır. Əslində burada höqiqi mənada bir sıçrayış nəzərə çarpır. Təsdiqi deyildir ki, homin sıçrayış cansız aləmdən canlıya, yaxud bitkilər aləmindən heyvanlar aləminə keçidə müvəffəq edilir. Yəni burada insan idrakının inkişafında tamamilə yeni bir keyfiyyət - həqiqi idrakdan montiqi idrak mərhələsinə keçid baş verir, nitq insanın idrak fəaliyyətinə qoşulur. Bununla da əsas psixi proseslər arasında nisbət tamamilə dəyişir. Əvvəlki intellektual fəaliyyət bütövlüklə qavrayış mərhələsində cərəyan edirdi və ya əyani qavrayış materialına tabe olurdusa, indi qavrayışın özü insanların ictimai-tarixi təcrübəsinin, ümumiləşmiş dil materiallarının məhsulü kimi əsasən formalaşan miicorrod şəxslərinin təsiri altında dəyişir. Yəni nitqli tofokkiir sayəsində insan xarici aləmin bilavasitə hissi qavrayış soviyyosunda oks etdirilməsindən xaricə çıxır, miirokkob əlaqə və münasibətləri oks etdirir, notico çıxarır.

358 ■ fori mosololori holl edir, onda anlayışlar təşəkkül edir. pəkkürün bu forması insanların biliyi məhsulünün, ondan ifadə etməsinin əsasında durur və insanın miirokkob idrak fəaliyyəti üçün əsas təşkil edir.

Dil materiallarından istifadə edən tofokkiir gerçəkliyin on iluim olamotlarını ayırd etməyə imkan verir. Belə olduqda ləvazim qavrayış prosesində müxtəlif xassələrə malik cisimlər ümumi qrupa aid edilir. Yaxud, zahirən oxşar hesab edilən əyn-Ti cisimlər müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid olunur. Nitqli fəkkir

montiqi notico çıxanağa, ümumi və miicorrod anlayışlar atmağa, gerçəkliyi daha dərindən oks etdirməyə imkan verir. eticodo insan idrakı miicorrod, nəzəri tofokkiir soviyyosuna "İsolir.

Deməli, tofokkiirin inkişafına nitq fəaliyyəti ciddi təsir göstərir. Çünki tofokkiirin başlıca xüsusiyyətləri - onun vasitəli olması və miicorrodluğu möhkəm dil materialları sayəsində umumi olur. Bu mənada deyilir ki, normal insanın tofokkiiri təbii iizvi surətdə əlaqədardır. Onlarda bu və ya digər fikir dildən, itqədən xaricə mövcud ola bilməz, həm də yaranmaz. Çünki biz *zlörün köməyiylə fikirləşirik, bu halda tofokkiir nitq vasitəsilə yata keirilir. Mosolon, bir neçə dil bilən adam indiki anda hansı dildə fikirləşdiyini aydın surətdə dərək edir. Nitq vasitəsilə insanlar İtəinki öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, həm də onların tofokkiiri nitqli fəaliyyət prosesində təşəkkül edir, formalaşır.

§ 9. Nitq və onun funksiyaları

Nitq fəaliyyəti müəyyən dilin qanunlarına uyğun olaraq həyata keirilir. Burada biz iki anlayışla rastlaşırıq: nitq və dil. Nitq nədir?

Nitq - insanların dil vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyət proqramıdır. Fəaliyyətin bu forması tarixən oməli olmuş, təşəkkül etmişdir.

Dil isə nitqdən fərqli olaraq insanlar arasında fəaliyyət vasitəsidir. Hər iki anlayış müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edən olar. Mosoloyu komiyyət tərəfindən yanaşsaq dil həcmi etibarilə nitqdən çox genişdir. Çünki dil ümumi xalqa məxsusdur, nitq isə əynən bir fərdə aiddir. Dildə işlədilən sözlərin yalnız müəyyən qismi fərdin nitq fəaliyyəti prosesində istifadə edilir. Dil ümumxalqa məxsus olduğu üçün homin dilin ölməsi xalqın ölməsi deməkdir. Xalqın

359 aradan çıxması ilə dil ölümlə çevrilir. Odur ki, bu və ya digər tələf etmək üçün ilk növbədə onun dilini ələdən əlaqəyə çalışır R. Həmətov dilin ölməsini poetik dillə necə də aydın ifadə etmişdir:

Bu gün öz ölümüm girdi yuxuma: Gördüm ki, Dağıstan... yaşıl bir çəmənlər... Üstümə od tökülür günəşli səma, Sinəmdə qurğuşun, can vətənim.

Ölürəm, bir kəşə gərək deyiləm, Ünvansız qəribəm, sahibsiz yetim. Birçə torpağımdır sonuncu həmdəm, Deyirəm, qoy ona qanşım itim.

Bir imdad gözləmə axır səsində, Tənhalıq sənəmi yandırır-yaxır. Qartallar qıy vurur dağ zirvəsində, Ceyranlar mələşo-mələşo baxır.

Nə dost xəbər tutur, nə yoldaş görür, Ölürəm, ömrümün bahar yaşında. Nə anam saç yolur, nə yad hökürür, Bilinmir hardadır qəbir daşım da.

Ürokdə intizar ölürdüm bele, Birdən səs eşitdim, görün
bu nədir; Avar ləfçəsində yol gələ-gələ Şirin söhbət edir
iki müsafir.

Vətənim Dağıstan. Qızmar bir gündə, Dünyadan əl üzüb
can verəndə mən, Onlar danışdı ana dilində Kələkbaz
Əlidən, Dəli Hosəndən.

O səs isə soyuq bədonim, Dırçılıb bir daha
inandım bu an. Həkimlər yaramı sağaltmaz
mənim, O ana dildir dirdimə dərman.

Kiməsə şafadır, kiməsə kömək Oğzə dil.
Şirindir mono öz sözüm, Bilsəm. ana dilim
sabah öləcək Bu gün ölməyə hazıram özüm.

360

Deməli, dil ümumxalqə məxsusdur, nitq isə ayrı-ayrı fərdlərə ir. Dil ünsiyyətin vasitəsidir, nitq ünsiyyətin prosesidir. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün başqa bir elmin - dilçiliyin züsudur, nitq isə proses olduğu üçün psixologiya elminin iqt obyektidir. Lakin bunları bir-birindən ayırmaq olmaz, i onlar arasında mirokob dialektik vəhdət vardır, hər ikisi ai-tarixi mahiyyət daşıyır. Dilin osas funksiyalarına diqqət btrədikdə bu cohot aydın olur.

Məlumdur ki, dil əsasən üç funksiyayı yerinə yetirir:

1) dil ictimai-tarixi tocribonin mövcud olması, saxlanması və krılması vasitəsidir.

2) dil kommunikasiya, eloco do insanin davranışını tənzim ■mök vasitəsidir. Çünki hər bir kommunikasiya və ya iinsiyyət, ■tr şeydən əvvəl, müsahibə tosir etmək vasitəsidir. Bu tosir illavasite və bilvasitə hoyata keçirilə bilər.

3) dil intellektual fəaliyyətin silahıdır. Qavrayış, hafizo, pfokkiir, toxoyyiil kimi idrak prosesləri insanda dil materialla ilə

» edilən in formasi yaladə istinad edir. Dilin bu funksiyaları nitqin fəaliyyət istiqamətini toyin edir. Belə ki, nitq insanlar arasında siyyoto xidmət edir, həm də o tofokkiiriin aləti və ya vasitəsidir.

Ontogenetik inkişafda insanın nitqə yiyələnməsi bir pəco lərhələdən keçir. İlk növbədə uşaqlarda fonematik eşitmə İlibiliyyəti inkişaf edir, onlar ana dilindəki sosləri fərqləndirməyə, rəffuz etməyə başlayırlar. İkinci mərhələdə uşaq söz ehtiyatını artırır, sintaksisin qaydalarını mənimsəyir. Üçüncü mərhələdə xüsusi məkəb yaşında) dilin semantikasına, sözlərin mənasına riyələnin.

Nitqin funksiyaları mütəlifdir. Onun birinci funksiyası ■jeyaları, hərəkəti, voziyyəti və s. adlandırmaqdır. Bu, nitqin ki q n i f i k a t i v v o y a s e m a n t i k (mona) f u n k s i - f a s l adlandır. Bu funksiya insan nitqini heyvanların iinsiy-Jrotindən fərqləndirir. Heyvanın çıxardığı səs cismi deyil, onun

öz Vəziyyəti bildirir. insanda isə miiyyəti söz deyilərkən həmin •özlə bağlı hər hansı cismə, hədisinin təsəvvürləri canlanır.

Nitqin ikinci funksiyası ümumiləşdirmədir. Məlumdur ki, hər öz ümumiləşdirmədir. Miiyyəti cəmlər kəçqoriyasına aid olamət \ o xassələri oks etdirir. Məsələn, ağac, meşə, tələbə, insan və s.

Nitqin üçüncü funksiyası kommunikativ funksiyadır. Bu, nitq davranışı kimi tozəhiir edir. Həmin funksiya da öz növbəsində: 1)

361 məlumat verənk; 2) fəaliyyətə, işə təhrik стык vəzifələriJ yərinə yetirir. Deməli, nitqin köməyi ilə başqaları ilə ünsivtj saxlayınq, fikir mübadiləsi edirik, ictimai təcrübəni mənimsəyib zənginləşdirir, yeni nəsə verir.

Nitq vasitəsilə hisslərimizi, arzu və istəklərimizi, bu və Jİ digər cismə, hədisəyə münasibətimizi bildiririk. Nəhayət, nitq vasitəsilə başqalara təsir edirik, onun davram.ş və rəftarında müəyyən dəyişiklik yadadırq, hər hansı bir işi yərinə yetirənlə təhrik edirik. Bu da təsadüfi deyildir, çünki hər bir söz müəyyən cism, hədisə və ya hərəkətin siqnalıdır. Buna görə də bi/ hər hansı bir söz eşidəndə onu mənəsinə görə başqa sözlərdən fərqləndiririk. Bu isə cümlə və mətn daxilində mümkündür.

Sözlərin mənasının anlaşılması iicün ahangin, nitqin tələfM xüsusiyyətlərinin də ohəmiyyəti böyükdür. Ahəng nitqdə ifadə edilən məzmunu insanın münasibətini - rəğbət, niyyət. qəzəb və s. hisslərini oks etdirir. Bundan başqa, ahəng dəyişməyə müxtəlif məni verə bilər. Məsələn, «Uşaq tapıldı» cümləsi, ahəngdən asılı olaraq, bir halda itmiş uşağın, digər halda hər hansı bir uşağın tapıldığını bildirir; başqa halda isə bu, ahəngi dəyişməyə yolu ilə sual cəmləyə ola bilər.

Beləliklə, deyə bilərik ki, nitqi qəbul etməyə iicün. bir tərəfdən, sosləri təhlil-tərkib etmək, onları fərqləndirmək lazımdır. Bu n i t q i n q a v r a n ı l m a s ı d ı r . Digər tərəfdən isə sözlərlə mənə cohotda təhlil və tərkib etmək zəruridir. Bu da n i t q i n a n l a ş ı l m a s ı d ı r .

Nitqin qavranılması və anlaşılması qarşılıqlı olaqododur. Nitqli anlamaq üçün sözləri qavramaq lazımdır. Nitqin anlaşılması isə, JI növbəsində, sözləri daha dəqiq qavramağa imkan verir. Nitqin diizgiin qavranılması və anlaşılması bəyən qabığındakı nitq mərkəzlərinin normal fəaliyyət göstərməsindən asılıdır.

Məlumdur ki, sözlər varhəng ikinci siqnallardır, «siqnalları siqnaldır». Onlar insana iic osas formada: g ö r ü l ö n , e ş i l d i l ə n , t o l o f f i i z e d i l ö n formada təsir edir. 1k1 bəyən qabığının mirokob təhlil-tərkib fəaliyyəti sayəsində sözlərin təsirilə insan bəyində ikinci siqnal sistemini siviyyəsinde* miiyyəti rəbitələr sistemini yaranır ki, bunun osasında da

varhgin miihiim olaqo vo miinasibotlori oks ctdimlir. Noticodo sö/U varlığı ümumiləşmiş şəkildə oks etdirir.

Insana moxsus olan ikinci siqnal sistemi baş bev in qabığının Im 362 kra sinir hüccyrələri qnıpunun əlaqələnməmiş şəkildə foaliyyoti ilə bəhdir. Biz bir-birimizlə danışarkən, bir tərəfdən, cəsidilən (şifahi B), görülmə (yazılı nitq) nitq siqnallarını qəbul edir, digər tərəfdən isə ağız boşluğu aparatı vasitəsilə sözləri toloffiiş edirik. Hə halda beyin qabığında (sol yarım kürodə) üç nitq morkozi: pitmo, görmə və nitqin horokot morkozi foaliyyotə gəlir. Həmin Cərkəzlərdən biri - e ş i t m ə m o r k o z i (Vernike morkozi) pvrəmlən sözlərin anlaşılməsini təmin edir. Bu morkozin ləliyyəti pozularsa, insan sözləri fərləndirmək, tanımaq cəbəliyyotini itirir, bunun sayosində mənalı danışq qəbəliyyoti Bə. Çünki soslərin cəsidilməsi onlarda hifz olunur. Nitqin i e r o k i m o r k o z i (Broka morkozi) sözlərin tələffüzünü *llqun* edir. Həmin mərkəz zədələndikdə insan heç bir sözü bəAır edə bilmir, amma sözlərin mənasını başa düşür, onda llınlz miiyyon cığırtılar qalır. Nitqin g ö r m ə m o r k o z i *mo* yazılı nitqin, oxunun anlaşılməsini təmin edir. Bu morkoz bzulduqda, insanda görmə qəbəliyyoti saxlansa da, o, oxumaq bəbəliyyotini itirir. Olbotto, bu morkozlər birgə foaliyyot gəstərir, kılann bölgüsü osason şortı xarakter daşıyır. Çünki nitqin osasında bəş beyin qabığındakı n i t q m o r k o z l o r i n i n b i r g o l o r m a l f o a l i y y o t i durur.

§ 10. Nitqin növləri və xüsusiyyətləri

\\ I Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitqin iki növü ayırd edilir. bəraya xarici və daxili nitq daxildir. Xarici nitq şifahi və yazılı, lifahi nitq isə öz növbəsində m o n o l o j i və d i a l o j i fəməqlə iki yəro bölünür.

X a r i c i n i t q başqaları ilə ünsiyyətə yönəlmiş olub, Lşidilən, görünən və toloffiiş edilən nitqdır. Xarici nitqin miihiim kvii olan şifahi nitq toloffiiş edilən, cəsidilənək qəvərlən, başa diişilən nitq növüdür. Bu nitq danışənlər arasında bilavasitə əlaqə fətrədir. Ş i f a h i n i t q zəməni danışənlər adəmlər bilavasitə bir-birini görür, cəsidirlər. Danışənlər adəmin üz və bədəninin ifadəli j horokətləri, sosinin əhəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi mənfəi və miişəbt miiinasibətlərin anlaşılməsinə yərdəmə gəstərir. Wifahi nitqdə sosin əhəngi və ifadəli horokətlərin iştirakı sayosində Ityni söz muxtəlif mənadə ifadə edilib, cürbəcür başa düşülə bilər. Məsolən, adicə «Yenə gəldi» sözləri tələffüzdən asılı olaraq həm

363 sevinci, hət nifroti, həm də bigənəliyi bildirə bilər. **Bəratfi** müsəhibin mimikası, pantomimikası, vokal mimikası həlledici rəl- oynayır.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan ləmi olaraq şifahi nitq və dialoji, yə da monoloji formada corəyən *m^lll* bilər.

D i a l o j i n i t q nitq iinsiyyotinin on qədim növü olub iki və yə bir nəcə şəxsən bilavasitə iinsiyyot prosesidir. Nitqin bu n< daha çox insənlərin birgə omək foaliyyoti ilə bəğlidir. Nitqin OH növünün bir nəcə xiişusiyyoti ayırd edilir. Əvvələ, dialoji o^H bilavasitə reaksiyə tələb cədir. Yəni müsəhib deyilənlərə ll mənəşibətlərinə bildirir: yə sual verir, yə təsdiq edir, yə inkar edir vəS s. Bu cəhot danışənlərin öz fikrini ifadə etmək istiqəmotinə təəfl gəstərir, onə miiyyon səmtə yönəldir. Bundən əlavə, dial, danışənlər şəxslərin cəmosionəl-eksprəssiv rəbətəsi şəraitində i vəcir, bələ bir vəziyyotdə onlər bir-birini bilavasitə qəvəryəll emosionəl vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Üçüncüsü, dialoji miiyyon şəraitlə və yə obyektlə bəğli olur. Bu mənadə o siuativ ll səciyyə daşıyır, səhbət obyektə dəyişən kimi dialəqun istiqəməti v# I xarəktəri dəyişilir. Səkit danışqdan qızğın miiəbəhisəvo və \л, oksinə, emosionəl həyəcənə keçid bünə misəl olə bilər.

Dialoji nitqin köməkçi vəsitoləri də cəxdur. Bəradə svisin əhəngi, insənin üzünün və bədəninin ifadəli horokətləri dialəqun J məzmun və istiqəmotinə ciddi təsir cədir. Həmin ifadəli horokətlərlə I danışənlərin nitqinin daha anlaşıqlı olmasını, onlərin təsir gücünün I artırılmasını sərtləndirir.

M o n o l o j i n i t q isə bir adəmin öz fikir və miiəlahi*! zəlorini miiintəzəmə və ardıcıl sərətdə şərh cəməsidir. Bu halda onun I nitqi heç kəs tərəfindən kəsilmir (miiəhəzirəçənin, nətiqin və *lll* nitqi). Monəloq fəsiləsiz, ələqli, ardıcıl və məntiqi olur Bu nitqin I rəvən gətməsi üçün danışənlər adəmin vərəcoyi məzmunu əydin dərək I cətməsi, zəngin söz cəhtiyatınə məlik olməsi, nitqin cəmosionəl hq I xiişusiyyətlərinə, dilin qaydə-qənunlərinə mükəmməl yiyələnməH osəs şərtədir. Yəni monoloji nitqi məzmunluluğu ilə ifadəliliyi iizvi I sərətdə birləşməlidir. Əks təqdirdə, nitq mənəton. cənsixici vələ cəzibəsiz olər.

Miiyyon auditoriyə qarşımdə monoloji nitqi kəğızdan i oxumaq ləzimi səməro vərmir. Miiyyon fikir və miiəlahizənin irəli J siirilməsi və şərh i dinləyicinin gözə qarşısında corəvən cətməlidir

364

m.i.gorə də monoloji nitqin həmi **iicün** əyni dərəcədə əydin və Vşıqlı olməsi üçün onə xiişusi olaraq həzirləşməq ləzimdird.

Nitqin nisbətən sənələr təşəkkül edən miihiim növü y ə z ı l ı 11 q d i r. Bu, osason görmə qəvəryəsi üçün nəzərdə tutulan mədir. Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqdə hər hansı ləmət yazılı mətn kimi ifə edilir.

Şifahi nitqlə yazılı nitqin bir sərə iiməmi və xiişusi cəhotləri . Funksiyə cətibərilə yazılı nitq də şifahi nitqin yərinə yətirdiyi :ifəlorə xidmət edir. Ləkin şifahi nitqin köməkçi vəsitoləri: İn, bədəninin ifadəli horokətləri, sosin əhəngi və s. cəxdur. Bu lətlər yazılı nitqdə yənliz sözlərin, ifadələrin ədəkvət sərətdə ilməsi, yərinə işlədilməsi ilə əvəz olunə bilər. Bu, yazılı nitqə ilən çox miihiim tələbdird. Bədi

motnlordo obrazh ifadolorin, i motnlordo iso elmi istilahlann yerindo vo doqiq surotto ifado edilmosi mihiim ohomiiyyoto malikdir.

Yazih nitqin bir mühiim cohoti nozoro alınmalıdır. Yazih qin omolo golmosi vo noticolorinin tosbit olunması mövdu -an vo moka hüduklarından çox-çox konara çıxır. Bu cohot zih nitqi qavrayan (oxuyan) şəxsə imkan verir ki, müxtəlif vrayış strategiyasından istifadə etsin, yəni oxunmuş mətnə döno-nə nəzər salsın, onu otəfli dork etsin. Başqa sözlə, yazılı nitq ixoloji planda daha çox səbəstlik dərəcəsinə malikdir: burada a) fikrə; b) məzmunla yəni emosional tonu çatdırmaq üçün sikanin, qrammatika vo düzgün işarələrinin köməyindən; v) bu edilmiş yazı fonnasından istifadə edilir. Mosolon, şəxsi otubla rəsmi məktub, yaxud omro müəssisə öz ifado torzlorino ro bir-birindən fərqlənir. Yazih nitq daha geniş auditoriya üçün zordə tutulur. Hor do onun köməyi ilə insanlar ümumdünya edəniiyyətinə qoşulurlar.

Daxili nitq insanin öz-özünə fikirləşməsi, özü ilə danışması prosesidir.

Başqa sözlə, daxili nitqdə tofokkiir coroyan dir, müəyyən məqsəd, niyyət omolo gəlir, hərəkətlər ləşdirilən Əsas xüsusiyyəti odur ki, daxili nitq tofokkiiz ilməyən sossiz nitqdır. Hor do bu, çox qısa, bözən do ayn-ayn olordən ibarət olur.

Homin ifado fikrin nüvəsini təşkil edir. Daxili nitq xarici nitq osasında omolo gəlir, xarici nitqin anteriorizasiyası (daxilə köçürülməsi) ilə bağlıdır. Lakin bələ bir Şeyrilmə vo ya keçid bözən müəyyən çətinliklərlə olaqodər olur. xili nitqdə bu vo ya digər fikir insanin özünə aydın olur, amma

365 onu başqalannə çatdıranda çətinlik yaranır. Demoli, holo nitqdə insanin özü üçün aydın olan bu vo ya digər fikri xarici ni yəni aydınlaşdırma ifado etmək hər zaman adama müəssisə ol Çünki fikrin insanin özü üçün aydın olan ifadəsi - daxili nitq onun başqası üçün aydın olan ifadəsi - xarici nitq arasında m" fərq vardır.

Daxili nitqdən xarici nitqə keçmək nitq modoniyəti tələb edir. Nitq modəniiyyəti inkişaf etməmiş adami* özləri üçün aydın olan fikri başqalın üçün anlaşıqlı torzdə ilə u ctməkdə, müvafiq sözlər tapmaqda çətinlik çəkirlər.

Bunun başqa səbəbi də ola bilər. Bözən fikir insanın özü üçün lazımi qədər aydın olmur. Fikri özü üçün ətraflı aydınlaşdırma onu başqası üçün izah etmək istədikdə də adam məntiqsiz, dəlil bir tərzdə danışır.

Nitqin passiv vo fəal nitq olmaq izlə do iki növü fərqləndirirlər.

Passiv nitq dedikdə, başqasının nəqlin dinləmək vo ya yazdığını oxumaq prosesi nozordə tutulur. Fəal nitq isə müəyyən bir fikri başqalannə yazıh vo ya şəfahi hal məlum etmək prosesidir.

İnsanın nitqində onun şəxsiyyətinin istiqaməti aydın surotu özünü bəzəyir. Bələ ki, nitqin məzmununa görə insanın tələbatlarını, maraq vo meyllərini, inam vo oqidosini, xüsusi »!• sorvət meyllini təyin etmək mümkündür. Yəni bu cohotlar onun nitqində öz ifadəsini tapır. Hor kəsə təcrübəsindən vo müsahib

dolordən məlumdur ki, insan öz nitqində onu maraqlandırır məsələlərə döno-döno toxunur. Homin məsələlərin bilən onun fikri orbitini təşkil edir, ihsasiyyət o ətrafda coroyan edir. Bununla bərabər, insanın nitqində onun bir sıra tofokkiir xüsusiyyətləri də aydın surotu nozoro çarpır. Mosolon, obrazlı tofokkiiri koskifl surotu inkişaf etmiş şəxslərin istəy yazılı, istərsə də şəfahi nitqində obrazlı ifadələr, bənzətmələr, metaforalar üstün olur. Müəssisə tofokkiiri üstünlük təşkil edən şəxslərdə anlayışlar, məfhumlar, ihsasiyyətlər çox olur.

Hor bir şəxsiyyətin nitq xüsusiyyətləri onun fikri fəaliyyət prosesində holl edəcəyi məsələlərin xarakterindən asılıdır. Nitq üslubu həmişə insanın ihsasiyyət modeni inkişaf səviyyəsindən, əxlaqi-iradi keyfiyyətlərindən, temperament xüsusiyyətlərindən və s. asılıdır. Mosolon, xarakterin nitqi ilə məntiqin vo yəni melanxolikin nitqi ciddi surotu fərqlənir.

366

Şəxsiyyətin nitqinin aydın, anlaşıqlı, təsirli olması onun bir sıra xüsusiyyətlərindən asılıdır. Mosolon, nitqin məzmunu ilə nitqdə ifadə olunan fikir vo hisslərin həcmi, **Wkliyə** uyğun golmosi vo ohomiiyyotliliyi ilə təyin olunur. in məzmunluluğu onun məlumatvermə vəzifəsi ilə bir surotu odardır. Nitqdə cisim vo hadisə haqqında verilən məlumat **ajbrofli**, düzgün olduqda bələ nitqə məzmunlu nitq deyilir. Bu, **Kdan**, bir torofdən, geniş bilik, digər torofdən isə həmişə bələni biliyi təstiq ifadə etmək vo istilahlardan diizgiin istifadə möharəti tələb **III**

Ifadə edilən fikirlərin dinləyicilər torofindən diizgiin fərqləndirilməsi **için** onun anlaşıqlı olması zəruridir. Nitqin fəallaşdırılması müxtəlif amillərlə şərtlənir. Nitqin anlaşıqlı üçün danışan adam aydın vo məntiqi danışmalı, **şərh** edilən oani konkret ihsasiyyətlər osasında təhlil etməli, dinləyicilərin ihsasiyyətini nozoro almalı, yeri gələndə, oani vəsaitdən istifadə olmalı, sözləri bir mənada işlətməli, eləcə də qrammatik qaydalara **məməlidir**.

L.N.Tolstoy nitqin anlaşıqlı olmasından danışarkən qeyd edir ki, «anladığın bir şeyi başqalarının da sən kimi anlaması üçün, onu sözlərlə ifadə etmək on cətin bir işdir vo həmişə lazım olan ihsasiyyətlər olan ifadəyə holo nail olmadığını hiss edirsən». Bu, **III** nitq modəniiyyəti tələb edir.

Nitqin anlaşıqlı olması dinləyicilərin hazırda səviyyəsindən də asılıdır.

Dinləyicinin mövzuya aid lazımi biliyi malik olması da **icibdir**. Mosolon, Fiziulinin bir şərinə diqqət yetirək:

Heyrət ey büt, surotu gördükdə ləylər bəni, Surəti-halım görə, surət xəyal cəylər bəni.

Bələ parçaları aydın **dork** etmək, anlamaq üçün xüsusi tərzlə yəni, zəngin təxəyyülə, bələ tofokkiirə malik olmaq uridir. Nitqin anlaşıqlı olmasında danışan

prosesindo montiqi gudan yerində istifadə ctmok xiisusi rol oynayir. N i t q i n t o s i r l i l i y i onun foaliyyoto tohriketmo vozifosi bağlıdır. Bu zaman bir adamin başqasının fikir vo hissolorino, la **vo** etiqadına, davranış vo rəftarına sözlə tosir etmosi nozordo **lur**. Nitqin tosililiyi muxtolif şokillərdə - inandırma, sübut, **qin**, məsləhət, tapşırıq, tolimat, əmr, qadağan kimi tozahiir edir.

367

Məsələn, əmr formasında söz və ifadələr heç bir bəzək-d olmadan qısa, aydın, koskin intonasiya ilə deyilir. Qacar:

Atın yığın-yığın başı ləş üstə...

Tolob do onun kimi; sözlər intonasiya vo montiqi vurğı vasitosilo ifado edilir:

Danış, de, ham, Hə, göstər onu...
(Otello).

Gorok qan altında qalsın bu dağlar (**Qacar**)

Xahişdo iso tamamilo başqa ahəng, başqa mozmun nozof çarpır, burada miiraciot olunanın iradosino xitabon tikır çatdırılı.

Qızım, ağn alım, ağır xostoyom, Bolko do bir uzaq sofər üstoyəm...
Dayanma. can bala, gol görüşök bir, Anan bilirəm ki, gəlməyəcəkdir.

Hor bir tosir vasitəsinin özünün psixoloji mozmunu var. *Ouy* omol edilməso, nitq istənilən tohiri bağışlaya bilməz. Bu, tosad deyildir. Nitqin tosililiyi, hor şcydən ovvol, onun ideya moztı nundan asılıdır. Bundan başqa, danışanın somimiliyi, nitqin ay vo inandırıcı olması onun təsilililiyini şərtləndiron amillərdən Bu cohotdon nitqin ifadoliliyi do böyük ohomiiyyoto malikdir.

Danışan vo ya yazan adam öz nitqində şərh etdiyi mozmu munasibotini do oks etdirir. N i t q i n i f a d o l i l i y i < dikdo, mozh onun bu cohoti nozordo tutulur.

Yazih nitqdo adamin tosvir etdiyi cisim vo hadisə münasiboti işlətdiyi bodii ifadolordo, miqayiso tərzində, sözlə mozaci mənasında, ciimlələrin quruluşunda vo s. tozahiir edir. sanın öz hissələrini nitqində bitirən incoiliklorino qodur ifado e yiihsok nitq mədoniiyyətinə yiyolonmodon miimkiin deyildir.

Şifahi nitqdo do hissələri ifado etmək üçün yuxarı vasitələrdən istifadə olunur. Lakin buna baxmayaraq, şifahi ni hissələrin ifadəsi yazih nitqə nisbətən asandır. Çünki şifahi zamanı insanın şərh etdiyi məzmunə münasibotü onun iizini"

368

Kloninin ifadəli hərəkətlərində, səsinin ahəngində, işlətdiyi fərqlərdə də aydın tozahiir cdir.

Nitqin göstərilən xiisusiiyyotlori tolim-torbiyo prosesində 5yillik ohomiiyyoto malikdir. Miiollimin nitqinin mozmunu, plasiqli, tosilri vo ifadəli olması şagirdlərin elmləri yiihsok pviyyədə, möhkəm mənimsəmələrinə, onların tolim-torbiyo isənin miivoffoqiyyotino miisbot tosir gostorir.

XII FƏSİL TƏXƏYYÜL VƏ

YARADICIILIQ

1. Təxəyyül haqqında anlaşı

Xalq yazıçısı S. Rəhimov «Saçlı» romanındakı Kosa surotinin y.uadilniası haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, bir kosa konddo belə uşaqlıq yaşlarından ona tanış idi, «...sonra bu kosaın birini do mən Laçında gördüm. Daha sonra bir kosaya da Nəşən rayonunun Qıvraq kondında rast goldim. Ancaq bu üç kosaın heç biri holə do «Saçlı»dakı Kosa deyildir, iic kosa mono ancaq zahiri material vermişdir. Bəs, «Saçlı»dakı Kosaın daxili alomı? Qulluq morozı, dolayış imza yaratmaq həvəsi haradan gəlmişdir? Demoliiyom ki, bu bir lopabığ kişidən, bizim raykomda xidmət edən, bir çox, adamin başına ağıl qoymaq istəyən bir adamdan gəlmişdir. Yəni üç kosadan, bir lopabığdan «Saçlı»dakı Kosa düzəlmişdir...»

Golin, ovvolco, bir mosoloyo diqqət yitirək: yazıçı, bir torəfdən, həyatda gördiiyü vo müşahidə etdiyi, uzun müddət yadında saxladırı «üç kosa vo bir lopabığ» kişi haqqında danışır. Biz onları psixoloji tenninlə «qavrayış» vo «hafizo» surotlori kimi xarakterizə edo bilirik. Digər torəfdən isə o, «iic kosa vo bir lopabığ» kişi suroti osasında yaratdığı yeni surot - «Saçlı» roma-nının qohromanlarından biri olan. Kosa suroti haqqında danışır. Psixologiyada belə surot toxoyiil suroti adlanır.

Qarşıya sual çıxır: biz nə üçün birinciləri «üç kosa vo bir lopabığ» kişi surotini qavrayış vo hafizəyə, ikincini - «Saçlı» romanının qəhrəmanını isə təxəyyülə aid edirik? Mosolo undadır

ki, «üç kosa vo lopabığ» kişini yazıçı həyatda görmüş və yadın saxlamışdır. Bu zaman biz ancaq qavrayış və ya hafizədən danış bilirik.

«Saçlı»dakı Kosanı isə özü yaratmışdır. Kosa yazıçının yaratdığı yeni surətdir, biz onu artıq qavrayış və ya hafizəyə aid edo bilmərik. Bu yeni surət başqa psixi prosesin toxoyiilim, mohluludur.

Keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi osasında

yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesa
təxəyyül 1 deyilir. Təxəyyül surətləri necə formalaşır? İnsan
onları özündən yaradır, yoxsa həyatdan götürür?

Əlbəttə, təxəyyül də bütünlükdə psixi hadisələr kimi xarici aləmin əansıdır.

Bununla birlikdə, təxəyyülün özünə aid xüsusiyyətləri vardır. Qavrayış, hafizə kimi psixi proseslər cəsim və hadisələrdə gerçə mövcud olan xüsusiyyət, mənəviyyət və qanunauyğunluqları əks etdirir. Toxəyyil prosesində isə insan xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni surətlər yaradır. Lakin insan toxəyyil prosesində nə qədər yeni surətlər yaratsa da, heç bir şeyi özündən uydurmur, yeni surətləri ayrı-ayrı əlamət və iinsirlərini ancaq həyatdan götürür. Hətta on fantastik surətlər belə insanların adam, bəhə, **sir** və s. haqqındakı təsəvvirləri əasında formalaşmışdır.

Atalar deyirlər ki, aşıq gördüyünü çağırır. **Cəll** Məmmədquluzadə sənətkar üçün görüb-götürməyi əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. Onun fikrincə, sənətkar üçün həmişə xammal lazımdır ki, onun yazıçıya kərxanası işləsin, bəkar qalmasın.

Toxəyyil surətlərinin keyfiyyəti, hər şeydən əvvəl, bu «xatirə» keyfiyyətindən - insanın təsəvvir ehtiyatının, bilik və təcrübəsinin zəngin və çoxəhatəli olmasından asılıdır: onlar nə qədər əhatəli olsa, təxəyyüldə yeni surətlər yaratmağa **için** zəruri material da çox olar.

Toxəyyil tarixən əmək fəaliyyətində təşəkkül tapmışdır. İnsan tədricən əməyin nəticəsini dərk etməyə başlamış, əmək prosesinin sonunda əldə edilən nəticəni həlöl proseslə başlamazdan əvvəl təsəvvir etməyi, fikrən yeni surətlər yaratmağı öyrənmişdir.

Əmək bölgüsünün əməli işləməsi və ictimai işləmənin müxtəlif formalarının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq şəhərin təxəyyilü bəstəkarın təxəyyülündən, rəssamın təxəyyilü konstruktörün təxəyyülündən, müəllimin təxəyyilü məmərın təxəyyülündən və

370

Wə fərqlənmişdir. Toxəyyil bədii, texniki və ya əlmə fəaliyyətin pas tərkib hissələrindən birinə çevrilərək onun xüsusiyyətlərinə rəğün surətdə inkişaf etməyə başlamışdır.

Bizim hər birimiz yaşımızdan asılı olmayaraq özümüzün **qəndəlik** həyatımızda onlarla toxəyyil surətləri yaradıq. Bəzən bəyala dalıb gözümüzün qarşısında qəlbimizi rıqqətə gətirən xəş pənzərələr cənləndiririk: ya təsəvvir edirik ki, qızımız institutu **qurtarıb**, məşhur əlim olub, ya fikrimizə gətiririk ki, nəvəmizin İdyudur, ona xeyir-dua veririk. Bəzən bizdən inciməş dostumuzun bəlliini ələmaq, özümüzə bir növ haqq qazandırmaq üçün cürbəcür ləpəvalatlar uydururuq. Evimizi bəzəyəndə də, uşaqlar üçün paltar **qəndə** də, bədii əsər oxuyanda da rəngarəng toxəyyil surətləri [yaradıq.

Toxəyyil bədii əsərin qavramılması, fikri əməlinin həlöl edilməsi, fəaliyyətin pənləşdirilməsi prosesində bilavasitə iştirak dən və onlarn məhsuldarlığını şərtləndirən əsas əməllərdən birinə fəvriilir.

Toxəyyil insanın həyat fəaliyyətində böyük rol oynayır. **İk** Marks onu, «təbiətin böyük neməti» adlandırmışdır. Toxəyyil I bəyün fəaliyyət sahələrində müəhim əhəmiyyətə malikdir. «Əbəz Brəro gümən edirlər ki, bu (fantəziya - **Ə. B., Ə. Ə.**) ancaq şəirə **qəndə** lazımdır. Bu, əxmaq xurafətdir. O, həttə, riyaziyyatda da lazımdır. **Həllə**, diferensial və inteqral hesablamaların kəşfi də fantəziyasız pəmkən olmazdı. Fantəziya əldəqə qiymətli bir keyfiyyətdir...» **On** ciddi bir əlmə də fəntəziyanın rolunu inkar etmək **qəndə** (V.İ. Lenin).

§ 1. Təxəyyülün növəri

İnsan bir cəx hallarda müxtəlif toxəyyil surətləri yaradır, lakin nənən həyata keçirmir və yaxud ələ şeylər fikirləşir ki, onları fəyətə keçirmək əslində mümkən olmur. <. Bəlo toxəyyilə **qəndə** **passiv toxəyyil** deyilir. Passiv toxəyyil həm n i y -**ə** **11** i , həm dən i y y o t s i z xarakter daşıya bilər.

Niyyətli passiv toxəyyil misal olaraq xülyanı göstərmək olar. tətCulya zamanı insan əsərəngiz surətlər yaradır, onları gözünün fərsisində cənləndirib xəşhallanır, sadəcə olaraq bu prosesin **qəndə** həzz əhr; lakin onları həyata keçirmir. Passiv toxəyyil (surətləri hər hansı bir təəssüratın, söz və hissin təsiri ilə niyyətsiz

371

surətdə də əmələ gələ bilər. Əgər insanın həyat fəaliyyətinin xülya surətləri üstünlük təşkil edərsə, bu, onun bir şəxsiyyət ki inkişafında ciddi nöqsanlar olduğunu göstərir.

Xülyanı x ə y a 1 1 a eyniləşdirmək olmaz. Xəyal arzu cədlilə gələcəyin surətlərini yaratmaqdan ibarət olan toxoyiil prose insanın həyatında xoyal mühiim rol oynayır. Bu cəhətdən gərəkli rus .publisisti D. İ. Pisaryevin V. İ. Lenin tərəfindən «No ctmoln osorindo yiksok qiymətləndirilən aşağıdakı fikri çox ibrətli

«Ziddiyyət var, ziddiyyət var. Mənim xeyalim hadisələrin gedişini ötür keçə bilər, ya da o bütöyün konar yol tutar hadisələrin heç bir təbii gedişinin heç bir zaman gəlib **III** bilməyəcəyi sənətdə bilər. Birinci halda xoyal heç bir vermir; o, hətta zəhmətkeş adamin əzmini artırıb qüvvətləndirir bilər... Bu cür xeyallarda iş qüvvəsini pozğunlaşdıracaq və ya sarsıdacaq heç bir şey yoxdur. Hətta tamamilə oksino. Əgər insan bu cür xoyal etmək qabiliyyətindən tam* məhrum olsaydı, oğor o, hərdən bir qabağa qaça bilməsaydı olinin altında yeni Cə omolo gəlməyə başlayan yaradılışın bütöyü vı bitkin mənzərəsini öz xoyalına gətirə bilməsaydı, - o halda mC əsla təsəvvürə gətirə bilmərdim ki, incəsənət, elm və əməlii həyat sahəsində insanı geniş və yorucu işlərə baslayıb axırı çatdırmağa vadar edən no kimi bir təhrikədiç sobəb ola bilərdi. J Əgər xoyal edən şəxs öz xəyalına ciddi inanırsa, həyata diqqətli nəzər yetirib öz müşahidələrini öz xəyalı planları ilə müqayisə edərsə və ümumiyyətlə öz xəyalını həyata keçirmək üçün vicdanla çalışırsa, onda xəyalla gerçəklik arasında ziddiyyətin heç bir zərəri olmur. Xoyal ilə həyat arasında bir təmas olduqda hər şey fəlsəfi ycrində OİUD).

Həyatla bağlı olan, hadisələrin obyektiv gedişini düzgün öki etdirərək, onu ötən xəyal həmişə insanın fəaliyyəti təhrik etməli cəhətdən çox ohəmiyyətlidir. Hadisələrin təbii gedişindən nəşl etməyən xoyal isə insanı süsləşdirən, həqiqəti təhrif edən, həyatla heç bir əlaqəsi olmayan xülyaya çevrilir. Buna görə də insanın **J** xoyal surətlərinə tonqidi münasibət bəsləyib, onları idarə etməli zoruri dir.

A k t i v t o x o y y i i l müxtəlif formalarda öziini gəstərir. B o r p a e d i c i v ə y a r a d i c i toxoyiil onun əsas növləri hesab olunur.

Obyektin təsviri, cərtəy, sxem, not, xorito və s. əsasında yaradılan surətinə bəpəedici toxoyiil deyilir.

Borpaedici toxoyiil surətlərini xarakterizə edərək iki cəhəti jəsilə fərqləndirmək lazımdır. Onlar ilk baxışda müəyyən təsviri em, xorito və s.) əsasında yaradılıqları üçün hafizə təsvirlərini xatırladırlar, lakin mahiyyət etibarilə hafizə təsvirlərindən fərqlənirlər. Borpaedici toxoyiil surətləri qavramları virin sənəd olaraq yada sənədləşdirilir. Borpaedici xoyiil prosesində insan qavradığı təsviri, məsələn, Colil [ommodquluzadonin «Poç qumsu» hekayəsində təsviri olunan valətlərin özüni həyat təcrübəsində və biliyində uyğun olaraq zlərinin qarşısında canlandırır.

Hekayə yazıçı bəitlərin detalları təfərrüatı ilə təsviri etməz. məsələn, «Poç qutusu»nda Novruzəlinin köynəyinin necə olması istənilir. Biz onun surətini gözələrimizin qarşısında canlandıran bu cəhəti diqqət yetiririk, onu ya yamaqla, ya cənq, ya da bən, nimsə köynəkdə təsviri edirik. Bu hekayənin nöinki əyəsini təhrif etməz, oksino, onu daha yaxşı başa düşməyə kömək r. Deməli, insan hər hansı bir təsviri gözələri qarşısında kərrənə, mexaniki şəkildə canlandırmır, ona yaradıcılıqla yanaşı, təsviri əsasında öz başa düşdüyü surəti yaradır. Buna görə də eyni fərdi təsviri (məsələn, hekayə) əsasında ayrı-ayrı adamlarda bir-^irindən fərqlənən təxəyyül surətləri omolo gəlir.

Borpaedici toxoyiil müxtəlif fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, təlim prosesində də mühiim rol oynayır. Şagird dərində bilavasitə qavramılması mümkün olmayan obyekt və prosesləri, Woco də keçmiş hadisələri mənimləyərək onları surətini məhz borpaedici toxoyiil sayəsində yaradır. Toxoyiil biliklərin mənimlənilməsində mühiim rol oynamaqla bərabər, həm də onları inöhməyə yadda saxlamağa yardım edir.

B o r p a e d i c i t o x o y y i i l surətləri diqqətin və diqqət olduqda xüsusi böyük idrak ohəmiyyəti kəsb edir. Onların diqqətli, hər şeydən övvəl, şagirdin təsviri anlamaq səviyyəindən, dolğun təsəvvürlərə malik olmasından asılıdır.

Bəpəedici toxoyiil surətlərinin yaradılması daxili prosesdir, başqa adamlarla iştirak zamanı bu surətlər əsasında iştirak etməz. Əgər şagird, tutuq ki, «Poç qutusu»nda təsviri olunmuş müəyyən bir ohvaləti aydın təsəvvür edə bilmərsə, bu məntəli prosesində bilavasitə mane olmur və o, məntəlin mənasını «obrazh» olmasa da,

iimumi şəkildə başa düşə bilər. Bu baxımdan bir çox şagirdlə dəqiq borpaedici toxoyyiil surotlori yaratmaq tolobati olmamasına təsadüfi bir hal kimi yanaşmaq olmaz. Boz şagirdlər, ümumiyyətlə, bədii əsər oxumağı sevmir və ya ə oxuyarkən daha çox onun iimumi məzmununu və dialoqlə nozordon keçirirlər. Miiollim bu cohoti nozoro almalı, şagirdlə fəallaşdırılmalı, onları doqiq borpaedici toxoyyiil surotlori y mağa tohrik etməlidir.

Y a r a d ı c ı t o x o y y i i l foaliyyotın orijinal və doy molsullannda reallaşdırılan yeni surotlorin miiitoqil yaradılmas nozordo tutur.

Bəpaedici toxoyyiil surotlori miiitoqil yaradılır. Biz zaman suroti kiminsə yaratdığı təsvir, sxem, certyoj, xorito, not s. osasında yaradır. Yaradıcı toxoyyiil suroti iso müs" yaradılan surotlardır. Misal göstərək: «Poçt qutusu» C.Morm quluzadonin yaradıcı toxoyyülünün molsuludur. Bizim bu heka. osasında yaratdığımız surotlor iso bəpaedici toxoyyiil sure olacaqdır.

Yaradıcı toxoyyiil, bəpaedici toxoyyiildən fərqli olaraq, in sal söziin osl mənasında yaradıcı şəxsiyyət kimi xarakterizə edii Yaradıcı toxoyyiil surotlorində insanın şəxsiyyəti, varlığı miiinasibotı, həyatı dərək və izah etmə bacarığı, sənətkarlığı və I biitiin aydınlığı ilə oks olunur. Yeni orijinal surotlorin yaradılma prosesi, bəpaedici toxoyyiilə nisbətən, miiirokkob və ziddiyyətlidir. Onlar gərgin yaradıcı omoyin molsuludur. Bl baxımdan uşaqların yaradıcı foaliyyəti diqqətə xiiisilə olb edir

Görkəmli şair, rəssam, aktyor və ya alimlərin bir çoxünü yaradıcılıq tərcümeyi-halı mols uşaqlıq illərindən başlayır. Ailod¹ do, moksobdo do uşaqların yaradıcı foaliyyətinə qayğı ilə yə nəşmaq, ona diizgiin istiqamət vermək zəruridir.

§ 2. Təxəyyül surəthrinin yaradılması prosesi

Təxəyyül surotlori foaliyyətin moksotlif səhəlorində xiiisilə üsi və tərzlərlə yaradılır. Bodii, elmi və ya texniki foaliyyəti özünəməxsus vəzifəsi və xiiisiləşiiyyətləri olduğu üçün alimin yer toxoyyiil suroti yaratmaq üsulu, yazıcı və ya rossamin, konstruks və ya məmann toxoyyiil tərzindən fərqlənir. Lakin bun

374

fəmayaraq, biitiin foaliyyət səhəlorində toxoyyiil surotlori eyni bəfəmayıqlınlıq osasında yaradılır.

Toxoyyiiləin foaliyyəti həmişə qavrayışın verdiyi məlumatı ■ n i d ə n iş 1 o m o k , d ə y i ş d i r m o k y o l u ilə ■ni surotlor yaratmaqdan ibarətdir. Burada iki proses - t o h l i l l a t o r k i b ayır edilir. Toxoyyiil foaliyyətində təhlil və tərkib nOsəlorindən nəco istifadə

olunur? S. Rəhimovun yuxarıda tanış uğumuz fikrində bu sualın aydın cavabı vardır. Yazıcının özünün qeyd etdiyi kimi, o, Kosanın zəhiri əlmini təyadə müşahidə etdiyi «üç kosadan», daxili əlmini - «qulluq **Bprozini**» iso «ləpabığ» kişidən götiirmüşdür. Bu proseso **Uxologiyada** t o h l i l deyilir. Sonra iso o, götürdiyi «zəhiri» «daxili» əlamətləri yaradıcıqla uzlaşdırmış, ələqələndirilmiş, rəşdirmiş və «Səcli»dəki Kosa surotini yaratmışdır. Bu proseso mologiyada t o r k i b deyilir.

Bəlləliklə, aydın olur ki, təhlil və tərkib toxoyyiil surotlorinin əradılmasın osas məxəniizmini təşkil edir. Görkəmli yazıcıların, •səmlərin, əlimlərin, konstruksorların, məmmərlərin və b. İradıcılığında bu iimumi qənnəayığınlıq öziinəməxsus şəkildə Bəhiir edir.

Bəs, uşaqlar toxoyyiil surətlərini nəco yaradırlar? inənnəayığınlıq eynidir: yaşlılar da, uşaqlar da toxoyyiil surətlə-ni təhlil-tərkib əməliyyatları vəsitosilə yaradırlar. Şagirdlərdə bu pliyatların inkişaf etdiilməsinə xiiisilə diqqət yctirilməlidir

2. Təxəyyül və yaradıcı foaliyyət.

Yaradıcılıq psixologiyə əlmini iki cohotdən xiiisilə ■arəqləndirir. Bir tərəfdən, yeni surotlorin yaradılması prosessual ləjəktər daşıyır. Ələ buna görə do toxoyyiiləin məhiyyətinə başa ■Oşmək üçün onun bir proses kimi qənnəayığınlıqlarını ■rdinləşdirmə lazımdır. Digər tərəfdən, toxoyyiil yaradıcılıq **İrosesində** bir qəbiliyyət kimi fəmaləşır, yəni şəxsiyyətin osas **fərdi**-psixi xəssəlorindən biri kimi məydənə çıxır. Hər bir toxoyyiil ■urotində şəxsiyyətin mətivləri, miiinasibətləri, sərviət məylləri və k öziin aydın oksini təpir. Bu o deməkdir ki, başqa psixi kəssələr kimi toxoyyiiləin do məhiyyətinə aydınlaşdırmaq üçün onu bəhz şəxsiyyət bəxımından nozordon keçirmək lazımdır.

375

Psixologiyada yaradıcılığı bir proses kimi uzun miiiddət oçlama] iki yolla öyrənişlər. Birinci yol yazıcıların, rossəmlərifl bəstəkarların, əlimlərin və b. əyn-əyn osərlərin və ya suroti.Mia yaradılmasına əid fikir və müləhizələrinin öyrənilməsində ibarətdir. Onların sonotkarlıq məsolələri, xiiisilə özlərinin .»>cü iizərində işi, yaratdıqları surotlor və s. həqqulə məktəblərtj xətiroləri və ya məqəlorində bu baxımdan zəngin məteriəllə vardır. Bundan başqa, hər bir yazıcı, rossəmlə bəstəkar və y a əktiyug miiəyyən bir osər və ya surot iizərində islərkən miixtəliş istiqamətlərdə yaradıcılıq işi əpənir (məsolən, yazıcı miiəyyən bu cəpizodu, hətta bəzən bütövlükdə osəri bir nəco vəriəntdə işləyir, rossəmlə moksotlif əskiz və etiədlər çəkir və s). Bu məteriəlləri təhlilə hər hansı bir surotin və ya osərin yaradılması

prosesini aydınlaşdırmaq, yazıçı, rossam. bostokar vo aktyorun toxoyyülünal xiususiyotlorini müoyyonlaşdırmaq baxımından maraqlıdır. Yaradıcılıq proseslərinin öyrənilməsinin ikinci \olu bundan ibarətdir.

Hor iki yol öz-özlüyündə müoyyon evristik ohomiyeyli malikdir. Lakin onlar yaradıcılıq prosesinin bitmənin morhololarii eyni dorocodo aydınlaşdırmaq imkanı vermir. Bu da ondan irə gəlir ki, yazıçı (vo ya rossam) osor iizorində işlərkən surotlardi birinə xiususi diqqət yətirdiyi halda, o birinə kifayət qədər ohomiyot vermir. On başlıcası isə odur ki, yazıçı osorin birini* variantında təsvir olunmuş bu vo ya digər epizodu yeni (ikinci v ya üçüncü) variantda nə üçün dəyişdiyini, rossam hər hansı b etidii nə üçün cəhdini çox vaxt izah etmir. Buna görə də onları psixoloji monasi oksor hallarda bizim iicinin aydın olmur. Həmin surotların yaradılması prosesini psixoloji baxımdan otfəli tələ etmək iicinin faktik material çatışmır.

Toxoyyiil surotları necə yaradılır? Eksperimental psixologiyada bu müəhim suala cavab vermək iicinin müxtəlif üsullarda mövcud, «Yanmış hekayə», «Kəsmə» metodu və s.-dən istifadə olunur.

Uşaqlara yarımçıq hekayə verilir və onu tamamlamaq tələ olunur. Bundan sonra, bir tərəfdən, tamamlanmış hekayə psixologiyadan təhlil olunur, digər tərəfdən, yeni surotların yaradılması prosesini təhlil etmək iicinin ohomiyotli olan məsələlər (şəxsi hekayənin kompozisiyasını nə üçün belə qurub? O, hekayədə ha ideyaları ifadə etmək istəyib? Əsas surotları necə yaradıb? İkin

376

kocəli surotları necə sosiyyolondirib? və s.) müəhibə yolu ilə dinləndirilir.

«Kosmos» üsulu da maraqlıdır. Şagirdə rəsm iicinin, tutaq ki, 10 oq verilir (vərəqlər nömrələnir). 1-ci vərəqə qara kağız isdihər. Şagirdə müoyyon mövzuda şəkil çəkmək tələ olunur. jəqli əvvəldən axıra kimi 1-ci vərəqə çəkir. 3 dəqiqədən sonra psixicentator 2-ci vərəqi götürür. Şagird şəkli 1-ci vərəqdə məkdo davam cdir. 3 dəqiqə keçir... Ekspsichentator indi də 3-ü, daha sonra 4-cü, 5-ci... axırda isə 10-cu vərəqi götürür (1-ci vərəqə qara kağız yapışdırıldığı üçün ayn-ayn epizodları ardıcıl fəq 2-ci, 3-cü, nəhayət 10-cu vərəqdə oks olunur.) Oğər biz jio-cu vərəqləri ardıcıl surotlarda diizsək, müəhim bir suala -Şagird rəsmindəki surotları hansı ardıcılıqla yaratmışdır?» -pəhna cavab vərə bilirik. Toxoyyiil surotlarının yaradılması ləsinin təhlil ctmək iicinin, birinci növbədə, məhz bu sualı jirdinləşdirmək lazımdır. Oğər biz tək cə şəklın özünü (1-ci vərəqi) p/ordon keçirsək, bu suala tam cavab vərə bilmərik.

Əvvəla, ona pə ki, şagird şəklində mövzunu ardıcıl olaraq davam ctdinnir. İvolco, tutaq ki, adəmin başını cəkir, sonra vərəqin ortasında imi rəsm cdir, sonra adəmin bədoninini cəkir... ikincisi, əvvəllər >cdiyi bir detail bir qəddərdən sonra pozur, suroti başqa bir detaila iyyolondirir. «Kosmos» üsulu ilə oldə edilən materialları bu lələri aydınlaşdırmaq imkanı verir.

Son zamanlar yaradıcılıq psixologiyasında yeni bir istiqamət mələmişdir: yaradıcılığın psixoloji mexanizmlərini aydınlaşmaq üçün yaradıcı tapşırıqların həlli gədişini eksperimental otdə öyrənir və onun noticələrini uşaqların davranışının inkişafı Həsində aparılmış tədqiqatların noticələri ilə müqayisə edirlər. Beləliklə, psixologiyada yaradıcılıq prosesləri müxtəlif qamətlərdə öyrənilir. Həmin tədqiqatları toxoyyiilənin xiususiyotlarını aydınlaşdırmaq iicinin xiususi ohomiyoto malik olan mü-n nəticələr çıxarmaq imkanı verir. Onlardan bəzilərinə qeyd >k.

a) yaradıcılıq müərkəb prosesdir. Hər hansı bir surotun adılmasında müxtəlif psixi proseslər (qavrayış, həfizə, təfəkkür, bəxoyyiil, nitq, hisslər və s.) iştirak cdir. Lakin onların icarısında "bəxoyyiil xiususi yer tutur. Toxoyyiil həmişə digər psixi proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərsə də, yeni surotların yaradılması bilavasitə onun funksiyasına daxildir.

377

Xəyali situasiya - uşaq oyunlarının zəruri şərtidir. Təxə surotları əslində uşağın oyun fəaliyyətinin özünəməxsus proqramına çevrilir: uşaq özünü həkim və ya kosmonavta oxşar balaca «aktyor» kimi rol ifadə edir, dünyaya öz rolunu vasitə bəxir, insan münasibətlərini, sosial normaları, bütövlükdə icimai təcrübəni mənimsəyir. Təxəyyülsüz uşaq oyunu yoxdur vəfi ola da bilməz. Oyunun məzmununu bilavasitə uşaq təxəyyülünə inkişaf sosiyyosindən asılıdır.

Məktəblənin təlim fəaliyyətində də toxoyyiilənin rolunu böyük Şagirdin idrak fəaliyyətinin inkişafı, xiususilə təfəkkür və hisslə qarşılıqlı əlaqəsi toxoyyiilənin inkişaf sosiyyosindən asılıdır.

Şagirdlərdə toxoyyiilənin inkişafı və tərbiyəsi baxımından fənnin öz imkanları vardır. Müəllim riyaziyyat, fizika, kimya omək, ədəbiyyat, idman, musiqi, rəsm və s. fənlərin tədris prosesində bu cəhəti nəzərə almalı, müxtəlif yollarla şagirdlərin təxəyyülünü aktivləşdirməli və inkişaf etdirməlidir.

Yaradıcı fəaliyyət prosesində toxoyyiil daha müəhim rol oynayır. Bədii yaradıcılıq sahəsində toxoyyiil surotları öz oksini ədəbiyyat və incəsənət osorlərində, elmi-texniki yaradıcılıqda isə müxtəlif proqramlarda, layihələrdə, planlarda və s.-də tapır. Buradan müəhim psixoloji-pədaqoji noticə çıxır: şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətini somorəli təşkil ctmək, onların toxoyyiilənin bilavasitə yaradıcı fəaliyyət prosesində inkişafına xiususi diqqət yətirmək lazımdır;

b) toxoyyiil fəaliyyət prosesində formalaşır. O öziyyənin quruluşuna görə fəaliyyətin struktur xiususiyotlarını oks ctdirir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətin hər bir sahəsinin öz xiususiyotları vardır. Ədəbi, musiqi və təsviri fəaliyyət sahələrini müqayisə etsək fikrimiz aydın olar. Onların hər üçünü on ümumi şəkildə bədii yaradıcılıq kimi sosiyyolondiririk. Lakin həmin fəaliyyət sahələrindən hər birinin özünəməxsus xiususiyotları, ifadə vasitələri vardır. Bundan

asih olaraq ədəbi fəaliyyətdə toxoyiil bir xüsusi-yot, təsviri fəaliyyətdə isə başqa xüsusiyyətə kosb cədir. Bu ümumi qanunauyğunluq əsasında yəni də miihiim psixoloji-pedaqoji notico çıxarmaq olar: şagirdlərdə təxəyyülü diizgiin inkişaf etdirmək üçün onlara miitloq miivafiq fəaliyyət sahəsi üçün zoniri olan bilik, bacarıq və vordişlər aşılamaq lazımdır.

v) yaradıcı prosesində insanda özünü aktualaşdırma tələbatı formalaşır. Görkəmli yazıçılar, rəssamlar, alimlər və b. bu cəhətə

378 mişə diqqət yetirmiş, əməksevərliyin yaradıcı fəaliyyət əsində də böyük ohomiyəto malik olduğunu xüsusilə qeyd uşlər.

Bu məsələlər indi də aktualdır. Əgər belədirsə, onda yaradı-iq prosesini necə stimullaşdırmaq olar? Elmi-texniki inqilab Həyatında bu problem mühüm ohomiyətə kosb edir. Miiəsiir psixoloji-giyada yaradıcı qabiliyyətlərinin diaqnostikasi və yaradıcılığın Tnullaşdırılması metodlarının işlənilməsi məsələlərinə daha çox qot yetirilir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, müəssir i-texniki problemlərin həllində möht fiziklər, riyaziyyatçılar, ləndislər, məmarlar, həkəmlər kollektivlərinin və b. rəli daha artır. Onların fəaliyyətini somorəli təşkil etmək üçün adıcılığın stimullaşdırılması metodlarının işlənilməsi zəruri səl kimi mēdana çıxır. 1957-ci ildə bu sahədə ilk addım atıldı - «Beynin homlosi» li metod yaradıldı. «Beyin homlosi» obrazlı ifadə olsa da, lətodun mahiyyətini doqiq ifadə edir: 5-10 nəfərlik qrup fəvələrinin yaradıcı fəallığını artırmaq məqsədilə hər hansı bir ■Knoloji, eləcə də planlaşdırma və proqnozlaşdırma tapşırığı iki orhələdə müzakirə olunur. B i r i n c i m o r h o l o d o hər s əqlinə gələn ideyanı istədiyi şəkildə sēyloyə bilər. Onlara hom ümkün qədər çox ideya irəli sürmək, hom do öz əməkdaşlarının əyalanını tutmaq və inkişaf etdinnək məsləhət görüldür. Metədu şlıca tələbi belədir: irəli sürülən ideyalan, hər hansı şəkildə lursə-olsun, tənqid ctmək olmaz. İ k i n c i m o r h o l o d o üsusi ekspertlər qrupu irəli sürülmüş ideyalan yoxlayır və onlar-n on somorəli olanları seçir. Ekspertlərə verilən əsas tələb ndən ibarətdir ki, necə ifadə olunmasından asih olmayaraq, •omorəli ideya miiimkiin qədər doqiq miiəyyən edilməli və düzgün qiymətləndirilməlidir.

50-ci illərin sonu - 60-ci illərin əvvəllərindən etibarən «Beyin homlosi» metodu dünyanın müxtəlif ölkələrində tətbiq olunmağa başladı. Lakin təcridə göstərdi ki, metod öz-özlüyündə maraqlı olsa da, yaradıcıq vəzifələrinin həlli iicinin kifayət qədər somorəli deyildir. Psixologiyada sonrakı axtarışlar möht bu istiqamətə yönəldilmiş, yaradıcılığı stimullaşdırmağın yeni metodları işlənilmişdir. Hələ-hazırda psixologiyada bu istiqamətdə maraqlı axtarışlar aparılır;

q) biiitin psixi proseslər şəxsiyyət xarakteri daşıyır. Bu ümumi

379 psixoloji qanunauyğunluq təxəyyildə xüsusilə aydın nəzərə cənjl

Çünki insanın öz şəxsiyyətini yaratdığı surətlər vəsitəsilə i t ədi etməsi iicinin optimal şərait möht yaradıcıq prosesində əməli gəlir. Bunun ilk təzahirləri uşaqların məcazlar sistemində (tə^ epitet, istəirə, kinayə, mübaliğə və s.) yiyələnməsi proses² müşahidə olunur.

İnsanın dünya və özü haqqında təsəvvürlərində məca^B mühüm yer tutur. Məcazda bir hədisə haqqında aydın təsəvvüB yaratmaq üçün o, başqa oxşar hədisəyə məxsus əlamətUH səciyyələndirilir. Bunun, birinci növbədə, qnostik əhəmiyyətə vardır. Məcazlar cəsim və hədislər arasında oxşarlığın dql olunmasının əsas vəsitələrindən biridir. Bir hədisənin başqa oxşJ hədisəyə məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilməsi yeni obpl yaratmağın on sado r'ormasıdır. Hansı formada olursə-ol^B təxəyyül surətlərinin yaradılmasının kökləri məcazlar sistemindəli başlanır.

Mənəlik şüurunun formalaşması prosesində insanın nöinn başqa adami, hom do özünü xarakterizə edərək istifadə etdi təşbeh, epitet və s. bilavasitə onun başqa adamlara da, özüne J münasibətini ifadə edir. Hörmət etdiyimiz adam bu və ya digər şəraitdə qorxaqlıq etsə belə, biz heç vaxt onun haqqında danışanB «təlkü kimi qorxaqlıq» ifadəsi işlətmirik. Və yaxud oksino. hənnəfl etmədiyimiz hər hansı bir adam hər hansı bir şəraitdə cəsarətlə hərəkət edəndə do, biz onu «poləng kimi cəsurdun» ifadəsi J xarakterizə etmirik. Bədi oədəbiyyatda miiəbot və məəfl qəhrəmanları səciyyələndirərək yazıçılar bu cəhətə homisə xüsusi diqqət yetirirlər.

Yeni surətlərin yaradılması prosesində mənəlik şüurunun funksiyaları cəvəhləndirilir. Onların hamısı şəxsiyyətin yaradıcıq prosesində özünü ifadə etməsi, özünü aktualaşdırması, Öt yaradıcıq məyüllərini həyata keçirmək iicinin ideal və mōdellərini seçilməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət əməlini nəzəri əlmədən toxoyiil surətlərini psixoloji bəximdən otfəli təhlil etmək olmaz.

XII İ FƏSİL İDRAK VƏ FƏALİYYƏTİN DAXİLİ TƏNZİMİ

1. idrak və mōtivləşmə

Psixi proseslərinin şərhindən aydın oldu ki, idrak insan İbaliyyotinin en mürəkkəb növüdür. O, obyektiv varlığı oks etdirir *m* psixi inikası tarixon inkişafının nəticəsidir.

idrak psixi inikas prosesi olub ferdin ontogenetik inkişafında nriei aləmi əks etdirməsi sayəsində təcrübə əldə etməsini, biUk L/anmasını tomin edir. Yeni idrak ferdin gerçəkliyə belə olma-|niii. otfaf mühiti derk etməsinin əsas şərtidir. Odur ki, idrak tea bir ferdin dərkətmə fəaliyyətindən kənarda mövcud ola

■vrica t
Blmoz.

Molumdur ki, idrak, «təfəkkürün obyekte daim, sonsuz Kxınlaşmasıdır. İnsamın fikrində **təbiətin** i n i k a s ı n ı «öl-Bn», «abstrakt», h ə r ə k ə t s i z , ziddiyyətlərsiz **deyil**, hore-btın, ziddiyyətlərin **omole** gəlməsi və **hell** olunmasının **obodi** brosesi **kimi başa** düşmək lazımdır». Həmin müəkkəb proses **Ksamm** idrak fəaliyyətinin müxtəlif **seviyyə** vo formalannda fəinəməxsus şəkildə tozahiir edir.

İstər varhqla bilavasito **olaqo** forması olan hissi idrakda (duyğu la qavrayışlar səviyyəsində), istərsə də vasitəli inikasda (təfəkkür ■viyyəsində) **ve** ya məntiqi idrakda **belo** bir dialektik ziddiyyətin **Branması vo** onu aradan qaldırmağa cəhd göstərmək insana varlığı **uulu** dərindən dərk etməyə imkan verir. İdrakın insanlarda sosial braitlə şərtlənməsi, ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəməyə və onu daha da zənginləşdirməyə yönəlməsi onun daha yüksək bviyyələrinin - empirik vo nəzeri idrakın meydana gəlməsini ■Mlləndirmişdir. Xüsusən də nəzeri idrak insanın cisim və bdisələrin mahiyyətinə niifuz etməsinə, onların yalnız indiki bziyyətini deyil, **hom** də keçmişini və gələcək perspektivini **oks** letdirməyə imkan vermişdir. Bununla **da** idrakın məkən və zaman **Uududlan həddən** ziyadə genişlənmiş **olur**. Başqa **sözlə**, **idrak** bsana özünün mövcud olduğu **məkən vo** zamanının **hiidudundan** knara çıxmağa imkan **verir**. **İki misala diqqət** yetirək.

Ne **iiciin** bizim qədim ocdadlanmız gündəlik dolanışıqı,

381

güzəranı ilə bağlı işləri qoyub göy cisimləri mexanikası moso ilə məşğul olmuşlar? Göy cisimlərinin horokot qanunl öyrənmək sayəsində müəkkəb hesablamalar vasitəsilə günəş ay təqvimini yarada bilmişlər? Yaxud miiiasir insanları düşün> başqa bir sual: görəsən insan yalnız Yer kürəsindəmi yaşa yoxsa qalaktikanın başqa sahələrində də onu tapmaq mümkündür - suah tokco sual soviyyosında qalmır.

1974-cü ilin noyabr ayının 16-da Puerto - Riko adasmdfl Herkules ulduzlar sistemino doğru Aresibo radio teleskopu vasitəsilə çox qüvvətli siqnal göndərilmişdi. Əgər həmin siqnal orada tutulsa idi, onun cavabı 24 min işıq

iləndən sonra yəni gəlo bilirdi. Həmin əməliyyatda iştirak edən insanların, axı, heç biri bu cavabı gəlo bilməzdi. Bos, onlan, xalq ifadəsi ilə deyilsə, bəhrəsinə gəlo bilməyəcəkləri fəaliyyətə tohrək edən nədirdi?

İnsan idrakının müxtəlif tozahiir formaları vo inkisaf soviyyələrində (qeyri-ixtiyari vo ixtiyari formalarda olsa da) bir məqsədəyönəlişliklə yanaşı emosional bəzəyin vo ya tonun olmaı da diqqətə cəlb edilir. Sanki insan emosional biiitin idrak prosesillərinin müşayiətcisi kimi çıxış edir, idrakı istiqamətləndirir. Bolko **clj** bu genetik tocriibonin («faydalı-zıyanlı», «tohlükəli-tohlükəsizNİ insan soviyyosunda iso «yaxşı-pis», «xoşagələnlə-xoşagəlməz», «gö-zəl-çirkin» vo s. kimi prinsiplər) osasında varlığın oks etdirilməsi noticosi kimi möhkəmlənmişdir. Odur ki, idrak müəkkəb psixi fəaliyyət kimi öz tohrəkətinə noinki bir sira idrak proseslərini (duyğu, qavrayış, hafizo, toxoyyıl vo tofokkiir), həmin do emosional-iradlı prosesləri daxil edir. Onların qarşılıqlı olaqası həminin idrak motivləri formalaşır vo notico do çoxcəhətli idrak fəaliyyəti bə verir.

İnsamın idrak fəaliyyəti ilə emosional arasındakı münasibət idrakla motivləşmə arasında rabitə yaratmaq cəhdinə çox ohəmiyyət yotlir. insanın idrak fəaliyyəti emosional proseslərlə qarşılıqlı münasibətdə, dialektik vəhdətdə cəvərlənir. Bəlo bir dialektik olaqo insan emosionalının idrakın tohrəkədicisi amili kimi çıxış etməsində özünü aydın surətdə buruzo verir. Molumdur ki, «insai emosiyası olmadan heç vaxt insan tohrəfindən həqiqətin axtarış müəmkini olmamış, müəmkini deyil vo müəmkini ola da bilərdi (V.İ.Lenin).

Bu cəhəti aydın tosovvir etmək **iiciin** insanın zəhni hissələrin (şübhə, təəccüb, inam, fəhm vo s.) xatırlamaq yerinə diişərdi •hz bu hissələr, ilk növbədə, insam «həqiqət axtarmaya» tohrək İr. Çünki tamamilə yeni vo ya tam gəzlənilməz cisimlə Basarkon insanın keçirdiyi həyətə, toocciib hissələri ona həmin lyekti otfafli dərək etməyə yönəldir.

Qarşıya sual çıxır: gərosən hər hansı bir yeni cisim adamların Biisində eyni hissələri oyadırmı? Şübhəsiz ki, yox. Cisim vo disolərin insana tohiri onun tolobat-motivasiya sahəsi ilə nvasito bağlıdır. İnsan cisim vo hadisələri, ilk növbədə, öz abətlərinin ödənilməsi baxımından seçib əks etdirir. Bu mərhələ mo yönəlmənin osasını təşkil edir. Yalnız bundan sonra onun übədarlığı, xoşagələnlə olması yeni tohrəkədicisi sobob kimi tosir itonməyə başlayır. Bu cəhət birinci amildən tohrəyir vo todricon istoqillik kosb etməyə başlayır. Lakin bünövrə ilə olaqo itib mir, yeni forma kosb edir. ikinci tohrəfindən, insan idrakının iliyəti yalnız nisbətən aşağı səviyyəli «emosional tonla» deyil, hiyyətcə sosial cəciyyə dəşiyən ali hissələrlə do tonzim olunur, qamətləndirilir. Deməli, insanın emosiyası vo hissələri onun idrak liyyotinin tohrəkədicisi amili kimi çıxış edir. Bu mərhələdə idrak fəaliyyəti yalnız öz quruluş vo /mununa gəlo deyil, həmin do daxili motivlərinə gəlo müəkkəb aktər alır. ilk tohrəkədicisi amil tolobətlər, onların hissi vo ya ideal mada anlaşılməsidir. Tolobəti ödəyəcək obyektlərin ayırd İmosi, onların otfafli dərək

11 III/III 1 105

v* 1

düron I

olunması, onlara doğru can atmaq übatların törətdiyi fəallıqdır. Bu, motivləşmənin bünövrəsinə, Jıca zəminini təşkil edir. Bundan sonra homin zəmində fayda-fəcin xoşagəlməli, daha faydalının daha əlverişli ilə çulğalaşması •sesi baş verir. Bu soviyyodo obyektlərə miinasibotın crensasiyası və ya fərqləndirilməsi baş verir. Yalnız maddi və ya tı tələbatın ödənilməsi deyil, həm də xoşa gələn, cazibədar lətlərə meylin güclənməsi nəzərə çarpır. Tələbatlar emosional a kösb etdikcə, insan onları ödəyə bilən obyektlərə istiqamət-lirir, arayıb-axtarmağa təhrik edir. Bu soviyyodo insan idrakı ilə isional proseslər çulğadır, mirokko idrak fəaliyyətinin gedişi istiqaməti təyin olunur. Orqanizmlə mühit arasındakı mirokko |ə və miinasibotları təyin və tənzim edən idrak fəaliyyətinin orqanizm iicin bir zərurəti, ciddi tələbatə çevrilir. Sensor axtır və ya zəruri məlumatın alınmaması orqanizmdə iltihabın yaranmasına səbəb olur. informasiya aqlığının asını almaq üçün idrak obyektinə tələbat, bu isə öz növbəsində

İdrak fəaliyyətinə tələbat doğurur. İdrak tələbatının özi idrak fəaliyyəti üçün təhrikəddir amilə çevrilir. Bu halda insanda axtarış sönməz həvəs yaranır. Bu, sadəcə həvəs səviyyəsinə qal maraqlı, meyl, arzusu, istəklə formalaşdırılır təzahür edərək idrak istiqamətində, intensivliyində ciddi təsirlər gətirir.

Görkəmli sovet psixoloqu L. S. Vıqotski göstərdi ki, fikirl mərhələ deyil. Fikrin özü başqa fikirdən noşot etmir; bizi şüurumuzun motivləşən sahələrilə olaqodardır. Homin saholər ı bizim maraqlarımızı, affekt və emosiyalarımızı ohato cdır. Fikr arxasında affektiv və iradi tohrikiər, meyllər (cohdlor) du Ancaq bu təhrikləri psixoloji baxımda təhlil etdikdən sonra ¹ «no üçün fikirloşir?» sualına cavab vermək olar.

İdrak insan şəxsiyyətinin biitiin cohotlorinə niifuz edir. Bu ondan irolı gilir ki, idrak, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətdir. xarici informasiyalar sadəcə olaraq oxs ctdirilmir. İdrak p proses deyil, sosial cohotdon şortlənən və şəxsi sociyyə daşı foal prosesdir. Demoli, idrak noinki öz torkibino muxtolif sovi inikas prosclorini, həm do şəxsiyyətin biitiin tolobatlar motivasiya sistcmini do daxil edir.

Bir halda ki, idrak foaliyyotdir, hor bir foaliyyoto xas olan sira cohotlor ona da aiddir. Buraya foaliyyotin motivi, moq tonzimedilmo xisusiyyotlari, foaliyyotin icra edilmosinin yol vasitolori vo s. daxildir.

Əlbəttə, ilk növbədə idrakla motivasiya arasındakı qarşılı münasibətə diqqət yetirmək zəruridir. İrəlində motivin psixol mahiyyəti ötraflı şərh edilmişdir. Burada yalnız bir mösölə toxunulacaqdır. Onu bir misalla izah edək.

Tələbə çox böyük ciddi-cəhdlə lazımı odobiyyat ax miioyyon fonno aid proqram materialini xiisusi soylo oxu öyrənməyə can atir. Bu halda onun idrak foaliyyoti hom miio " obyektə - ixtisas fənninə yönəlmiş olur, hom do burada xiis foalliq, ilk növbədə, idrak foallığı nozoro **caϕ1r**. Lakin mosolonin holo zahiri tərəfini görürük. Qarşıya sual çıxır: gar bu toloboni belo bir foalhga tohrik edon sobob nədir? **Ə**" mosolonin komiyyot tərəfinə toxunaq. Görəsən sobob

birdir, y çoxdur? ikincisi, homin sobob keçicidir, yoxsa davamh təsadüfidir, yoxsa zoruridir?

Bu suallara cavab axtarmaq, hər şeydən ovvol, insanın i fəaliyyətinin motivləşməsi ilə əlaqədardır. Burada toloboni '

384 pothgina tohrik edon səbəblər çox ola bilər (toqaidd almaq, əlaqi ■haq, öz üstünlüyünü siibut etmək, fonni sevmək, miiollimo ■rnot, valideynlər qarşısında vo ya ictimai borcunu yerino letirmək vo s.). Tohrikedici, fəallıq doğuran amillər hom do Lwmiiiddotli vo keçici ola bilər. Bu hallarda idrak foaliyyotinin ■Dxtolif səviyyələrdə motivləşməsi nozordo tutulur.

M o t i v 1 o ş m o dedikdo orqanizmi fəallaşdırır və homin bnlhgi istiqamotlondiron tohriklor nozordo tutulur. Bu mozmun ıtrak foaliyyoti ilo olaqodar olaraq da saxlamır. Yoni insam foal ıtrak foaliyyotino yönəldən, istiqamotlondiron amillor onun llrükının motivini toşkil edir. Motivloşmo anlayışı geniş monada ıxologiya elminin biitiin saholorindo istifado olunur, hom do Jhotiv rolunda tolobatlar vo maraqlar, hovos vo emosiyalar, yönəliş »ü idcallar çıxış edo bilor. Motivlaşmo dedikdo insanin idrak Biliyyotini horokoto gotiron vo istiqamotlondiron amillor başa İDşülür. Burada «maddiləşon», əşyavi mozmun kosb edon blobatlarla yanaşı ictimai hoyatin mohsulu olan motivlər do ımilium rol oynayır. Bu monada insanin idrak foaliyyotinin motiv-Bimosi sosial səciyyə daşıyır.

Motivin hom filogenezdə, hom do ontogenezdə təşəkkülünə ■qqot yetirilsə, aydın olur ki, onun ilkin forması real əşyalardır. pomin əşyalar insanın on sado maddi tələbatını ödəməyə xidmət ifilir. Sonradan ideal əşyalar, cisimlər motiv ola bilər. Bu morholodo ləmin cisimlər və ya əşyalar ya təhrikədiçi təsəvvirlər, yaxud fətnrlə məqsəd formasında (motivlər-məqsədlər) çıxış edir.

Motivləşmə dedikdə insan fəaliyyətini və ya davranışını həyat **■**həmişəlik şəraitə, cisimlərə istiqamətləndirən, təhrik edən **■**bioloji təməl və proseslərin məcmusu nəzərdə tutulur. Belə bir lənzliş və istiqamətlənmə sayəsində insanda həmin cisim və lənzilərə təhərsəli, seçici mənasibət yaranır, psixi inikas daha pəqsədəyənəlməş olur, yəni insanın idrak fəaliyyəti daha fəal olur. buna görə də

insanın noinki idrak foaliyyotini, hom do davranışını tisa düşmək, izah ctmək üçün motivləşmə açar rolunu oynayır.

Molumdur ki, hor bir canh orqanizm otfaedaki cisimloro, pdisələrə seçici miinasibot bosloyir. Yoni bir halda miioyyon ■limlor qrupundan bir qismi seçilib aynhr, digor qismindon imtina edilir. Bu seçilib aynlan cismo, hadisoyo miinasibot başqa olur. bclo ki, homin zoruri cisimlor, hadisolor otfaeda yoxdursa, ona llhtivac, tolobat yaranir, bunun sayosindo onlar axtanhr, oldo edilir və tapılır. Belo bir axtarış aktı lazımı cısmi tapmaymcaya qodafj davam edəcəkdir. Deməli, cismə olan tolobat orqanizmin ax istiqamotini vo bununla bərabər, fəallığını tomin edəcəkdir. **Z** obyekt oldo edilirsə, subyektin foaliyyoti bitmiş hesab olunur Orqanizmin miioyyon obyektə belo foal miinasiboti vo ya yönolifl bir halda anadangolmo, irsi (instinktlor), digor halda iso hoyalda qazanılan davranış formalan (vərdişlər) ilo şortlono, toyin cdila bilor. Davranışın, mühitlə əlaqənin, fəallığın bosit formalan daha çox heyvanlar alominə xasdır. İnsanın fəallığı bir cox hallarda indiki anda, bozon, hotta iimumon mövcud olmayan obyektin -moqsədin az-cox uzun müddot axtanlmasına yönəliir. insamn idrak foaliyyoti, xiisuson toxoyyiilii ona imkan verir ki. otfaeda olmayan cismin ideal surotini yaratsin vo ondan öz foaliyyotinin tohrikedici sobobi kimi istifado etsin. Bu zaman ideal amil idrakin. eloco da əşyavi foaliyyotin motivinə cevrilir, yoni, insamn psixi vo fiziki fəalhğı ideal amillə motivləşir.

Ümumiyyotlo, motivləşmə dedikdo, insam bu \o ya digor horokot vo roftan yerino yetirməyə yönəldən, istiqamotlondiron, onu fəallaşdıran təhriklori başa düşürük. Motivlosmo orqanizm! foallaşdıran vo homin fəallığı istiqamotlondiron tohriklordir.

Motivləşdirici amillor öz tozahiir xiisusiyyotlori vo vo/i-fələrinə görə üç qrupa bölünür:

a) «orqanizm no iicini foal voziyyoto golir?» sualtm tohlil edorkon homin fəallığın monboyi kimi tolobatlar vo instinktlor nozordon keeirilir;

b) ogor orqanizmin foalhgimn noyo yönoldiyi, noyin xatirir başqasını deyil, mohz miioyyon bir davranış vo foaliyyot aktuu seçməklə bağlı olması tohlil olunursa, onda, hor şeydən ovvol, motiv davranışı istiqamotlondiron sobob kimi araşdırılır;

v) davranışın dinamikasının neco vo hansı torzdo tenziaj cdilməsilo bağlı mosolo holl cdilorkon hisslorin, emosiyaların, subyektiv yaşamların (arzu, istok, cohd vo s.), yönolışin insan davranışında tozahürü araşdırılır.

İnsanın idrak foaliyyoti do bu iic qrup amillərlo motivləşir. Hot bir tohrikedici qrup vo ya amilin idrak foaliyyotino tohiri özünə» moxsus cohotloro malikdir. Belo ki, idrak foaliyyotinin motivlofj məsi çox mürokkob proses olub bir-birino zidd ohm tohriklori tohlil vo torkib etmoyi, müqayisələndirməyi,

seçmoyi, nohayot, qorər qobul etmoyi zoruri edir. Bu proses psixoloji cohotdon bir do onunla

386

>kkəbləşir ki, heç do real motivlorin hamisi subyekt torofindon |ni dorocodo aydin dork cdilmir, yoni miioyyon işi, əməliyyatı 'irlayıb hoyata kecirorkon onun biitiin tohrikedici soboblorinin ısı eyni soviyyodo aydin dork cdilmir, bozon onlar miioyyon iş pra edildikdon sonra özünü aydin surotto biiruzo verir.

Demoli, istor insanin idrak, istorso **do** icra foaliyyotino **Dtiviləşmə** muxtolif şokildə tosir gostorir. Bu ondan irolı golir ki, \ **lor** (**oz** aralarmda) muxtolif miinasibot **vo** ya nisbotdo olur. pak vo **ya** icra foaliyyotinin motivi ilo xarici şərait arasinda belo pılar **da** ola bilor. Homin amillərdən asih olaraq motivlosmo bir Ida foaliyyoti gücləndirə, daha mohsuldar edo bilor, digor halda onun normal gedişinə monfi tosir göstərər, istor icra, istorso **do** pak foaliyyotinin mohsuldarhgimn aşağı düşməsinə sobob ola lor. Motivlosmo foaliyyoto o zaman monfi tosir gostorir ki, eyni Mtiyyotin bir-birino zidd golon bir neco motivi olsun. Yaxud uoyyən işin, hərəkətin yerino yetirilməsi iicini lazim olan jaybyektiv imkanlarla ziddiyyət toşkil etsin. Orta məktəbi qurtarmış ağırind golocok foaliyyot növünü, ali maktobi, ixtisas sahosini **icməsi** ilo olaqodar onun foaliyyotinin motivləşməsində nozoro ■pan ziddiyyotlor buna misal ola bilor. Qabiliyyot **vo** bacanğına, hazırlıq soviyyosinə görəmi, yoxsa ||vos, arzu **vo** istoyinə görə, yaxud, başqalarının təhrikilə hor anısı ali maktobi, ixtisası seçmək son noticodo foaliyyoto ciddi aeir gostorir. Bozon arzu, istok, hovoslo qabiliyyot **vo** bacanq, fadi soy arasinda dorin ziddiyyot omolo golir. Homin ziddiyyotin inliqla holl ediləcəyini gözlmək çətiindir. Çünki yalnız İddiyyətin dorinliyi mosoloni holl etmir, hom do bu, subyektin onu pwliyyoto tohrik edon motivlor mübarizəsinə münasibətindən, li səyindən, əsaslı, düşünülmüş qorər qobul etməkdən, qərarın rasında əzmkarlığından, kənar təsirlərə qarşı durmaq dəyanətidon **və** s. asılıdır.

Bozon ali maktobi III—IV kurslardan qoyub gctmək, yaxud, Bəyyon foaliyyot sahəsindən üz döndərmək **vo** s. kimi hallar tivləşmonin insamn idrak **vo** ya icra foaliyyotino neco tosir mosindən asılıdır.

Nozordon qaçırmmaq olmaz ki, motivlosmo qitblii sociyyo isıyır. İstər idrak, istorso **do** icra foaliyyoti hom miisbot, hom **do** onfi motivlorlo olaqodar ola bilor. Lakin bu qütblüyün özü mmetrik sociyyo daşımır. Yoni foaliyyoto tohiri co' -ndon miisbot

387

25*

və ya mənfi motivləşmə eyni dərəcədə təzahür ein Motivləşmədəki belə bir qütblük yalnız fəaliyyətin xarakter görə deyil, həm də insanın yaş xüsusiyyətlərinə görə nəzərə car]

Yəniyyətmanın öz «qəhrəmanlığını», «cəsarətini» sübut etri üçün kimi işə vurmaşı, dersi qəsdən pozması, kiminsə mas qaçırması, ictimai qadağana məhəl qoymaması və s. buna misal bilər. Demoli, motivləşmənin insanın istor idrak, istorso do fəaliyyətino toşiri muxtəlif sociyyəli olur. Bu, bir torəh" fəaliyyətə miişbət və ya adekvat, digər torəfdən. pozucu, longidioj bir sözlə, mənfi toşir gəstərir.

Motivləşmənin fəaliyyətin noticosino toşiri daha çox məqsətlə seçilməsindən asılıdır. Bozon insan üçün motivləşmənin obyekt **4** məqsədi real mövcud olan cisim, hadisə deyil. icrənin müəyyən səviyyəsi, yaxud insanın nail olmağa can atdığı müəyyən bir növlə olur. Adətin insan fəaliyyətinin motivləşməsinin obyekt **1** məqsədini özi seçir. Motivləşmədəki fərqli fəaliyyət fəəməməliliyinə qabiliyyətlər sahəsindəki fərqlərdən daha çox **X&M** edir. İcra fəaliyyətinin diqqətin motivləşməsi insanın bitirilmiş potensial qüvvələrini səfərbər etməyə imkan verir və davamlı iradə cəhd göstərmək sayəsində fəaliyyəti daha müvəffəqiyyətli yerinə yetirmək olur. Həyat buna aid yitir. minlərlə misal verir. Bəli ki, bəzi hallarda orta qabiliyyət səviyyəsinə malik tolobo istə «təlim fəaliyyətində, istorso do icra fəaliyyətində daha istedadlı lakin fəaliyyətinin obyekt - məqsədini, motivləşməsinə diqqəti təşkil edə bilməyən tolobdən yüksək notico oldu edir.

Şəgirdin «vaxtı öldürmək üçün» rast gəldiyi riyazi mətəllə həll etməsi ilə cəv tapşırığını yerinə yetirmək xatirə həll etməli fərqlənir. Əlbəttə, bu fərqli hətə fəaliyyətin (indiki halda ləkr mətəllə həll etməklə bağlı idrak fəaliyyətinin) müvəffəqiyyəti icrasını şərtləndirən toşirli motivləşmə hesab etməklə olmaz. Axtarış tapmaq, sübut etməklə, yaratmaq məqsədilə bağlı motiv istor [idi.il](#) fəaliyyəti, istorso do icra fəaliyyətinin gədişi və noticosino tamamilə başqa məzmun verir. Əgər həmin fəaliyyətin icrasına xalq torəqisino, elmi və mətəllə inkişafına öz töhfəsini vermək kərin ictimai məzmunlu motiv do qoşularsa, vətəyyət tamamilə bəşqi olur. Burada fəaliyyətə yalnız şəxsi deyil, həm də ictimai bəre yerinə yetirmək bəximindən yənəşmək işə olan miişəbət dəyişdirir, insanın zəhni və fiziki qüvvələrinin gərginliyini artır, daha yüksək notico oldu cədləndirir. **1** osadiəli cəyild.

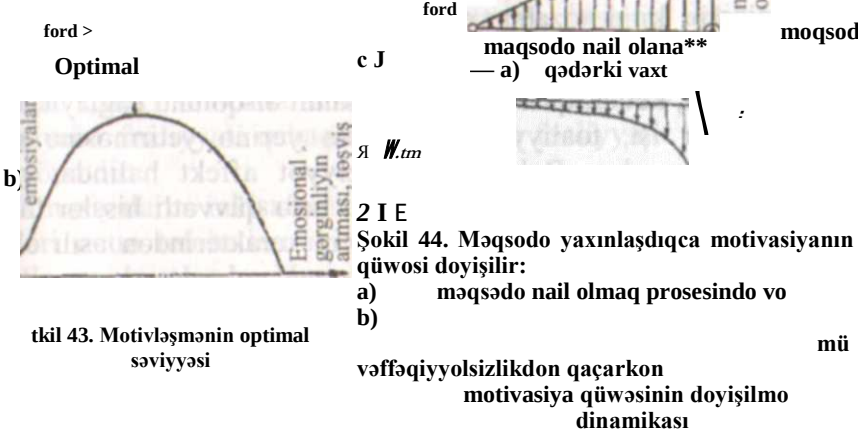
388

insanın istor idrak, istorso do icra fəaliyyətinin səmərəliliyini cədlətmək **için** müəhim psixoloji əməli kimi fəaliyyətin optimal **11** a şərtlərlə məsləhəti irolu ulunmuşdur. Bu, insanın həm idrak, həm də icra fəaliyyətinin

oliliyinə toşir edən müəhim psixoloji əməldir. **1** İnsan fəaliyyətinin səmərəliliyi motivləşmənin optimallığı səfəsinə çox asılıdır. Motivləşmənin optimal səviyyəsi kəylişi psixologiyə əməlinə bizim osrin ovvəllərində Yerks və **1**sonun (1908) tədqiqatları sayəsində daxil edilmişdir. Həmin pluyışın məzmununu diqqətin başa düşmək üçün bir nəcə həyatı **1**al.1 diqqət yetirək.

Istor əli məktəbdə, istorso do orta məktəbdə tolobo və ya bərd hətə imtəhənə yaxşı hazırlaşmasına, imtəhənə qədər **1**criah yoldaşlarına yaxşı izah etməsinə bəxməyərək bir sərə illərdə imtəhən zamanı çəşir, həyəcanlanıb özünü itirir. Yaxud. pəşilər yaxşı bilər lər ki, ordu təlim zamanı daha yaxşı mənəvr do bilər. nöinki real döyüş vətəyyətində. Hətə müəyyən ilinləşdir ki, həqiqi döyüş zamanı osğorlən yalnız üçdə bir **1**sosi komanda ilə doqqət atəş açır.

Bəli faktları izah etməklə **için** bir sərə psixoloqlar təvləşmənin optimal səviyyəsi təminindən istifadə etdilər. fəvəyyən edildi ki, motivləşmənin **1**Hünal səviyyəsi yüksəldikcə, **1**İrə il in kəyfiyyəti do yüksəlir. «əkin bu yüksəliş intəhasız deyil, dən özünün müəyyən hüdudu

Şəkil 43. Motivləşmənin optimal səviyyəsi

Şəkil 44. Məqsədə yaxınlaşdıqca motivasiyanın qüvvəsi dəyişir: a) məqsədə nail olmaq prosesində və b) müvəffəqiyyətsizlikdən qaçarkən motivasiya qüvvəsinin dəyişmə dinamikası

389

vərdir. Əgər motivləşmənin səviyyəsi bu hüdudu keçərsə, o icrənin kəyfiyyəti aşağı düşür. Həmin məsələ qrafik halda şəkil 4J dəki kimi ifadə oluna bilər.

Psixoloji tədqiqatlar gəstərir ki, hər bir konkret halda motivləşmənin optimal səviyyəsi var. Həmin optimal səviyyə is*)' hətə edilən mətəllənin cəvəlinliyindən asılıdır. Mətəllə cətin olduğu halda optimal səviyyə (optimum) zəif motivasiyada da oldu edilir, amma mətəllə yüngül olduqda o qüvvətli motivasiyaya müvafid gəlir. Gərinür, mətəllə yüngül olduqda, motivasiyanın onda/oni keçməsi - çox qüvvətli və ya artıq olması davranışda pozğunluq

omolo gotiro bilmir, amma mosolo çotin olduqda bir imkan meydana çıxır. Bu halda motivasiyada emosional boyalar hoddon ziyado çoxalır, güclü motivasiya mosolonin çotinliyi ill rastlaşdıqda çəşqnhq, affekt hallan törodur (Bax: şokil 44).

Demoli, belo noticoyo golmok olar ki, hoddon ziyado qüvvotli stimullaşdırma miihitin qarşıya qoyduğu məsələlərə uyğunlaşma nın səmərəliliyino monfi tosir edir. Əgər motivləşmənin qüvvotli hoddon ziyado çox olarsa, onda nəinki alışma, həm də davranışa nəzarət pozulur. Bu cohot foaliyyotın emosional tonzımında da **bu** və ya digər dorocodo nozoro çarpır.

2. Foaliyyotın emosional tonzımı

Emosiyalar həm foaliyyotın noticosi, həm də onun horokei «mexanizmi» kimi tozahiir edir. Holo empirik müəssisələrdən aydın olur ki, insanın yaxşı ohvali-ruhiyyosi onun öz foaliyyotına münasibotino da ciddi müsbət tosir gostorir. Oksino, pis ohvali-ruhiyyo, qəm, kədər, qısqınsə sanki insanın əl-qolunu bağlayır, onun müəyyən bir işi, foaliyyotı həvəslə yerinə yetirməsinə ciddi surətdə mane olur. Belo bir voziyyot affekt halında, (stəü) voziyyotında da nozoro çarpır. Yəni belo qüvvotli hisslər fəahs yotə pozucu tosir gostorir, foaliyyotın xarakterindən asılı olaraq məhsuldarlığın aşağı düşməsinə. qozaya yol vermək və s. kimi hallara gətirib çıxarır.

İşin həttə hansı ohvali-ruhiyyə ilə başlanmasından da çox **şey** asılıdır. Burada soboblu notico arasındakı dialektik əlaqə aydın surətdə nozoro carpir. Belo ki, indi burada sobob olan şey başqa yerdə notico və ya oksino olur. Foaliyyotın yalnız başlanması deyil,

390 ■ noticosinin belo emosional cohotdən qabaqcadan toyin olunması #nün gedişinə, səmərəliliyinə tosir etməklə yanaşı, tonzım öyrənməsinə də müəyyən rol oynayır. Bu cohot emosiyaların **mənşəyi** ilə əlaqədardır.

Tokamiil prosesində emosiyalar canlı varlığın, orqanizmin **bioloji** voziyyotını, xarici tosiirlərin onun üçün ohəmiyyətli iorocosini toyin etmək vəsitosi kimi meydana çıxmış, inkişaf ttmışdır. Bu monada emosiyalar öz mənşəyinə görə növün **şəxsiyyət** forması kimi tozahiir edir, yəni fəahs emosiyalara uyğun tlarəq zoruri horokotləri (tohlilikdən qacırnaq, nəslə davam lətdirmək və s.) həyata keçirir. Həm də belo horokotlərin məqsədmüvafiqliyi fəahs iicini qalır.

Emosiyalar fəahs tocribo qazanmaq iicini də çox ohəmiyyətlidir. İstər genetik, istərsə də ontogenetik inkişaf prosesində emosiyaların qüvvəliyi (müsbət və monfi olması) nəinki sadi uyğunlaşma horokotlərinin, həttə müəssisə insan fəahsiyyotının da tonzımında müəyyən rol oynayır. Faydalı qıcıqlayıcıların omolo gətirdiyi müsbət emosiyalar subyektə təhrik edir ki,

onları yaxşı mənimsəsin və möhkəmlətsin. Monfi imosiyalar isə subyektə cəhəlləşdirir ki, bunun sayosində o, təhənlə təsiirlərdən uzaqlaşsın. Demoli, emosiyalar müsbət və monfi möhkəmləndirmə funksiyalarını yerinə yetirir, bununla da subyektə müsbət davranış və horokot tərzini qazanmağa, özünü doğrultmayanlardan uzaqlaşmağa imkan vcrir. Bu cohot insanın 'foaliyyotino da aid edilo bilər.

Molumdur ki, insanın emosiya və hissləri ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Onlar inkişaf edərək, möhkəmlənərək nəinki davranışın, həm də insan foaliyyotının daxili tənzimləsinə cəvrilir. Çünki tələbatların təzahürünün subyektiv forması kimi emosiyalar foaliyyotı qabaqlayır, insan foaliyyotı təhrik edir və ona yönəldir.

Emosiyaların inkişafının yüksək mərhələsi kimi insanın ali hissləri onun tələbatları ilə bağlı olan əşyalara davam müəssisə-ibətlə sociyyolonir. Notico emosiyalar, hisslər subyektin 'yaranan şəraitə, öz foaliyyotino, həmin şərait və ya foaliyyotda insanın özünü necə ifadə etməsinə qiymətləndirici münasibotini **•ks** etdirir. Daha konkret deyilsə, emosiyalar foaliyyotın müvəffəqiyyətlə icra edilməsinə ya kömək edən, ya da mane olan hər hansı bir şəraitə insanın qiymətləndirici münasibotidir.

391

Məsələn, şəraitlə əlaqədar olaraq qorxu, qəzəb foaliyyotda mat* olduğu halda, onun yaxşı noticesilə bağlı omolo gələndə scvinc, fəahs səfərbəredici rol oynayır. Emosiyalar foaliyyotda münasibətlə dəyişir, encrjini artırır, iradə səyi gücləndirir.

Çox toossiif ki, foaliyyotın emosional tonzımından istehs.il prosesində kifayət qədər diizgiin istifadə edilmir. Bələ ki, zəh məhsullar istehsal edənlər bu məhsullara başqa adamların pit münasibotini sanki nə görür, nə cəsidirlər. Foaliyyotın noticosi, **•ks** keyfiyyotı sanki onları əslə maraqlandırmır. Bələ işçilər foaliyyotın yalnız, necə deyirlər, prosesual tərəfini yerinə yetirməyi «fəahsiyyəti başa vurmaq» kimi qəbul edirlər. Halbuki fəahsiyyətlə məhsulunun yüksək keyfiyyotunun doğrduğu müsbət emosiyaları foaliyyotın sonrakı mərhələsi üçün çox qüvvotli təhrikədi amillə çevrilir. Bu halda məsuliyyət hissi, vicdan əhəmiyyəti və s. kimi ali hisslər insanın öz foaliyyotino münasibotini otərlə nozordən keçirmək, müəyyən, həm də nisbətən ali məyarlə onu qiymətləndirmək məyali kimi tozahiir edir. Odur ki, emosiyaların, hisslərin toşəkkülü insanın bir şəxsiyyət kimi toşəkkülü üçün **•ks** çox vacibdir. Yalnız davam emosional münasibətlərin obyektə olmaqla bələ və məsuliyyət hissi, ideallar, davranış nəmənən foaliyyotın real motivlərinə cəvrilir. Bunlar və güclü təhrikədiçilər kimi insan foaliyyotının istiqamətinə, intensivliyinə məhsuldarlığına ciddi tosir gostorir.

Deyilondondan aydın olur ki, fəaliyyətin emosional tonizmi onun yalnız gedişinə deyil, son notcosino və perspektivinə ciddi təsir edir. «Cəndərdi» yerinə yetirilən işlər xüsusi ruh yüksəkliyi, böyük həvə və sevincə icra edilən fəaliyyətdən. heç şübhəsiz ki çox ciddi fərqlənəcəkdir.

Fəaliyyətin emosional tonizmi yalnız icraçının özündən deyil, onu ohətə edən adamlardan, iş şəraitindən, işçiyə olan münasibət. dən, onun omoyinə verilən qiymətin adekvatlıq dərəcəsindən **cod** asılıdır. Bu, məsələnin həlölə yalnız bir tərəfidir. Buraya işçinin sağlamlıq dərəcəsi, ailə şəraiti, maddi və mənəvi təminatın səviyyəsi, xidmət sahəsinin vəziyyəti və s. də daxildir. Bütün bunların hamısı birlikdə insanın fəaliyyəti üçün olverisli emosional şəraitin yaradılması ilə bağlıdır və kompleks halda insana təsir göstərir, münasibət və ya mənfi istiqamətdə fəaliyyətin emosional tonizmini fərqləndirir. Çünki insanın emosiya və hissləri dərindən edilən, ona təsir göstərən bitirən cəsim və hadisələrə bəslənən

392 ■fi və ya münasibət münasibətlərinin inikasıdır. Fəaliyyətin bional tonizmi fəaliyyət üçün olverisli emosional şəraitin i.şləməsindən əynca götürülə bilər.

3. Omol və məqsəd, məqsədgüdmənin qanunauyğunluqları

İş və ya əməlin, məqsədin psixoloji mahiyyətini başa düşmək təin fəaliyyət kateqoriyasından çıxış etməyə lazımdır. Çünki 4)kət, iş, məqsəd, motiv və s. fəaliyyətin tərkib hissələrini təşkil r.

Məlumdur ki, fəaliyyət sosial kateqoriyadır və o bir sıra iusiyətləri ilə heyvanların mühitə uyğunlaşmasına xidmət edən rəvənlər fəmalərindən fərqlənir. Fəaliyyət insanın sosial fəallıq tmasıdır. Odur ki, insan fəallığının mənəvləri olan tələbatlar da ■nşəyinə, obyektinə və ödənilmə xüsusiyyətlərinə görə

vənlərin yalnız bioloji mahiyyət daşıyan tələbatlarından köklü ntdə fərqlənir. İnsanların tələbatları (istor təbii və mədəni, Brsə də maddi və mənəvi) ödənilmə üsullarına və vasitələrinə i•I ictimai-tarixi cəmiyyətə daşıyır.

İstor maddi, istorso də mənəvi fəaliyyətin quruluşuna nəzər dıqda, onun məzmununu təşkil edən cəmiyyət tərkib hissələri qəti cəlb edir. Oğr tələbatlar fəallığın əsas mənbəyini təşkil ^rsə, fəaliyyətin tərkibinə daxil olan motivlər həmin tələbatlar

sində yaranır. İrəlidə qeyd edildiyi kimi, motivlər subyekti

liyyətlə təhrək edir, həmin təhrək tələbatın ödənilməsi ilə bağlıdır. otivlər subyekti fəallığının istiqamətini təyin edir. Oğr tələbatlar hər cür insan fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsini, is mahiyyətini təşkil edirso, motivlər həmin mahiyyətin konkret

çoxcəhətli təzahirləridir. Odur ki, motivi və ya motivləşməni psixologiyada subyekti davranışının və ya fəaliyyətinin iqləmətinin seçilməsini şərtləndirən əməl kimi izah edirlər. O, az-% dərəcədə dərindən cəlməmiş olur. Deməli, fəaliyyətdə motivin dərindən ilməsi fəaliyyət notcosinin aydın təsviriini də fərqləndirir.

nki motiv subyekti fəallığa təhrək edən əməldirso, məqsəd

liyyətin yönəlmiş olduğu notcodir. Bu, fəaliyyətin mənəvi bir üsullə ilə əlaqədardır.

insanm nə **için** məhz cəmiyyət tərzində hərəkət etməsi, nə

üçün, nəyin xatinnə hərəkət etməsi ilə üst-üstə düşmür, yəni **e)** olmur. Bu da ondan irolu gəlir ki, fəaliyyətin m.ı/nınnı bütünlük tələbatla təyin edilmir. Məsələn, dəzgah arxasında çalışan so*ı fəaliyyətinin motivi maddi tələbat ola bilər. lakin oldo edit notico - molsul bilavasito homin tələbatla uyğun gəlir. Demi fəallığın monboyi kimi tələbal insan fəaliyyəti təhrik edeef tokan veron amil olsa da, fəaliyyət dərək edilmiş məqsədlə, Jİ fəallığın idarəedicisi olan şüurlu məqsədlə tənzim olunur.

Bu monada deyilir ki, fəaliyyət insanın dərək olunmı məqsədlə tənzim olunan daxili (psixi) və xarici (li/iki) fəallığıdır. Demoli, fəaliyyət təhlil edilərkən ilk növbədə diqqəti cəlb edən cəhət dərək olunmuş məqsədin mövcudluğudur. Fəaliyyətin bəd cəhətləri - onun motivləri, icra iisullan, zoruri məlumatların old edilməsi və təhlili aydın dərək oluna da bilər, olunmaya da bilər. Amma fəaliyyətin dərək olunma soviyyosindən asılı olmada məqsədin dərək edilməsi onun zoruri əlaməti olaraq qalır. Bu cəhətin onun on miihiim tərkib hissəsi olan iş və ya omoldo da aydın surətdə özünü bildirir.

İş fəaliyyətin vahididir. İş və ya omol dedikdə, şüurlu və **j** dərək edilmiş məqsədə çatmaq üçün insanın ixtiyarı, iradə, niyyətlər və vasitələri fəallığı nəzərdə tutulur. İş prosesində insan təbii şeylərə, başqa adamlara təsir göstərir. İş öz mahiyyətinə görə vasitələri cəmiyyətə daşıyır. O, bir cismin vasitəsilə digər insanlara təsir edərək onun forma və şəklini dəyişdirmək, yaxud bəzi simvolları, sərvətlərdən, işlərdən, normalardan istifadə formasında həyata keçirilə bilər. Məsələn misal xatırlayaq. Dəniz qanqlığını müəyyənləşdirmək üçün onu qaldırmaq lazımlı paraşütün etibarlılığını aşkar etmək üçün iş onunla təyərəddə atılmaq tələb olunur. Bununla homin cisimlərin əsas xassələri aşkar edilir.

Hor bir omoldo və ya işdə onun bəzələşmə, icra və nəzər hissələri aydın edilir. Öz icra xüsusiyyətinə görə iş və ya **eli** həmişə niyyətli və ixtiyarı cəmiyyətə daşıyır. lakin bəzi bir **gipkmm** bəzən-birə yaranmır. Kiçik yaşlarından başlayaraq **alideynlər** başqa adamlar uşaqlara iş prosesində ixtiyarı surətdə nəzarət etməyə öyrədirlər. Tədris miiəfəiq nəzarət forması möhkəmlənir, xərə nəzarət daxili nəzarətə çevrilir. Bu da uşaqların ictimai təcrübəni mənimsəməsi sayəsində baş verir. Çünki onlar yaşlılarla iştirak prosesində, onların işini müşahidə etmək əsasında müəyyən

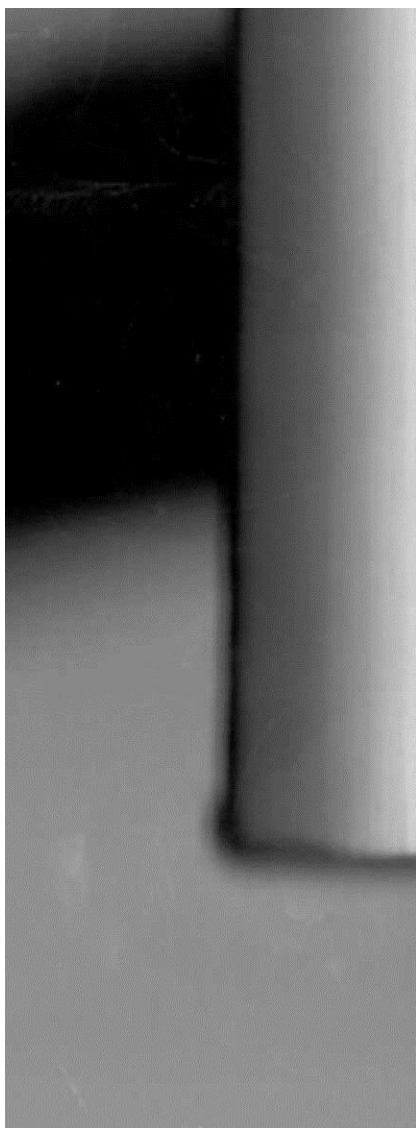
394 **nişin**ləri, ədəllən mənimsəyirlər. Sonradan uşaq gərdiyyə işi **nişin** nümunələr əsasında yerinə yctirir və onların diizgini icrasına b/u.'t cdir. **f** İstər iş, istərsə də iimumon fəaliyyət həmişə miiyyəni meq-III təbə mətulmuş olur. Bu, işin və fəaliyyətin niyyətli cəmiyyətə **Рамнам** ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, hor bir işdən, eməldən insan lyyon məqsəd güdür. İşin və ya omolin niyyətliliyi onda özünü orir ki, subyekt işin gələcək noticosinin fəaliyyətin motivinə n gəlməsi qənaətinə gəlir və bu barədə qərar qəbul edir. Onda Bİ noticosinin ideal surəti subyekt üçün şəxsi mənə kəsb cdir. Bmin şəxsi mənə işin və ya omolin məqsədinə cə\rilir

Hor bir iş, hor bir fəaliyyət həmişə miiyyəni məqsədlə bağ-**ır**. Əgər şüurlu surətdə dərək olunmuş məqsəd yoxdursa, onda iş **III**, fəaliyyət də yoxdur. Məsələn, pədaqoji univcrsitətin ya fizika, **m** riyaziyyat, yaxud, filologiya fakültəsinə daxil olmuş tələbənin bəs məqsədi odur ki, ilk növbədə, təhsili müvəffəqiyyətlə başa **nişin** miiillimlik pəşəsinə yiyələnsin. lakin insanın işi və kəhiyyəti yalnız bir məqsədlə, bir motivlə təyin edilmir. Gətirilən **nişin**lərdə homin məqsədlə yanaşı elmi işçi, yaxşı rəhbər işçi, ali **nişin**li şəxsiyyət olmaq və s. kimi başqa məqsədlər də güdülür

İnsanın icra etdiyi iş bəzən az və ya çox dərəcədə dərək edilmiş **nişin** bilər. Əgər qarşıya qoyulan məqsəd tam aydınsa və homin **nişin** "h-ulə cətməyi iicini zoruri olan yol və vasitələr tamamilə **nişin**lmüşsə, bu halda iş və ya omol tam dərək edilmiş olur. Bəzən Mərsəmə məqsədin, istərsə də ona çatmaq **iicini** zoruri olan yol və kətilərin dərəkəlmə soviyyəsi nisbətən tətqun, kifayət qədər **nişin**lməz də ola bilər. Bu cəhət işin icrasına ciddi təsir göstərir. iMəlməkdir ki, aydın məqsəd

böyük cəmiyyətə doğura bilər. Odur ki, **nişin** məqsəd aydınlığı hor bir işi, fəaliyyəti xarakterizə edərkən bəzi iin cəmiyyət kəsb cdir. Bu o deməkdir ki, insanın hor bir işi, jəmiyyəti şüurlu məqsədlə bağlıdır. İşin, fəaliyyətin müəyyən miişləle bəlliliyi **m ə q s ə d ü d m ə** anlayışında özünü daha aydın bildirir.

Məqsədgüdmənin mahiyyətini diizgini başa düşmək üçün onun **nişin** oxşar anlayışlarla iimuni və fərqli cəhətlərini aydın etmək kəciədir. Anlayışın kökü məqsəddir. Məqsədin psixoloji inizmuna nələr daxildir? Məqsəd insan fəaliyyətinin yönəlmiş hədəf nəticənin dərək olunmuş surətidir. Başqa sözlə, məqsəd

psixi hadisədir, əməl, yaxud fəaliyyətin nəticəsinin arzu olu obyektiv surətidir (burada subyektivliyi hom fordı, ayrıca bir şəxsi, moxsus olan, hom do ideal surət mənasında başa düşmək olar. Məqsədin fordı və qrup halında olması da bu cəhətlə bağlıdır. Psixologiyada məqsəd bir necə monada işlənir.

Məqsədgüdmə ilə olaqodar olaraq onun bir monası diqqəti daha çox cəlb edir. Bu da məqsədin omol və fəaliyyətin faydaları, ohəmiyyətli noticəsinə qabaqcadan aydın dərək etmək üçün bağlanmış olan cəhətdir. Məhz həmin cəhət insanın davranışını bütövlükdə ohəmiyyətli nəticəyə nail olmağa yönəldir və səfərbər edir. Bu monada məqsədgüdmə məqsədin yaranması və ya məqsədin omolo gəlməsi anlayışından da fərqlənir. Məqsədgüdmə məqsədin yaranması prosesinin noticəsi kimi çıxış edir.

Məqsədin omolo gəlməsi insan fəaliyyətində yeni məqsədlərin yaranması prosesidir. Bu, qeyri-ixtiyari və ya ixtiyari ola bilər. Onun özünün bir sıra omologolmo mexanizmləri vardır. Bir halda məqsəd kənardan alınır, qəbul edilir və fordı məqsədə cəvrilir. Yəni kənardan verilən tələb şəxsin məqsədinə cəvrilir. Digər halda bir neçə tələbdən biri seçilir, bəzən də motiv dərək edilərkən motiv - məqsədə cəvrilir; omolin, işin ayrı-ayrılıqda noticələri də məqsədə cəvrilə bilər. Bunların hamısı sanki məqsədgüdmə üçün zəmin yaradır. Məqsədin yaranması (hom funksional, hom da tarixi planda) miirəkkəb proses olub omolm, işin və ya fəaliyyətin ilk təhrikədcilərinin baş qaldıraraq, inkişaf edərək, aydın dərək olunaraq konkret obyektə, onun ideal surətini cəvrləməsi ilə əlaqədardır. Məqsədgüdmə isə artıq aydın təsəvvür olunan, ideal şəkildə bəyində hazır olan nəticəyə çatmaq, ona nail olmaqla bağlıdır. Deməli, məqsədgüdmə məqsədin özünü yaranması, konkretləşməsi prosesi sayəsində formalaşır. fəaliyyətin sonrakı gedişinə təsir göstərir. Məqsədgüdmə prosesini iimumon fəaliyyəti qabaqlamaq, önəlmək kimi deyil, onu l a y i h ə l ə ş d i r t n ə , p l a n l a ş d ı r m a prosesi kimi anlamaq vacibdir. Burada fəaliyyətin noticəsi aydın surətdə dərək edildiyindən ona çatmaq, ona nail olmaq məqsədgüdmənin əsəfi qayesidir. Ona görə də həmin məqsədə çatmağın yol və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi də məqsədgüdmənin başlıca vəzifəsinə təşkil edir.

Məqsəd özü həmin layihələşdirmə prosesinin noticəsi, həmin də layihə kimi çıxış edir. Fəaliyyətin istənilən vahidi, tərkib hissəsi

396 ism. omolin noticəsi, oməliyyatlar, motivlər layihələşdirmə %əkti ola bilər.

Çox halda bunlar birləşərək daha geniş planlı Məqsədgüdmə ilə olaqolunur. Həmin məqsəd insan fəaliyyətini bəyən istiqamətə - qarşıya qoyulan və aydın dərək edilmiş məqsəd yerinə yetirməyə yönəldir. Bu monada məqsədgüdmə işi, əliyyəti həmin də layihələşdirməyi, planlaşdırmağı, nəzərdə tutulan noticəni əldə etmək üçün fəaliyyətin, işin icrasının on ləmərolu yolları araşdırmağı da əhatə edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, K. Marks insan oməyinin heyvanların instinktiv davranışından (hərümçəyin tərkibindən, bal anının maddədən fərq

qayırmasından - yəni əslində çox miirəkkəb oməliyyatlardan) fərqləndirici cəhətini məhz məqsədin xarakterində görərdü. Yəni: «Əmək prosesinin sonunda əhəmiyyətli artıq bu prosesin nəvəndə insanın təsəvvüründə, yəni ideal surətdə mövcud olur. İnsan nəinki təbiətin verdiyi şeyin formasını dəyişdirir; təbiətin verdiyi şeydə öz şəxsi məqsədini də həyata keçirir, bu məqsəd bir qanun olaraq insan fəaliyyətinin əsəfinə və xarakterini müəyyən edir və insan öz iradəsinə bu məqsədə təbə ətməli olur» (K.Marks).

Deyilənlərdən aydın olur ki, məqsədgüdmə nəinki məqsədin (obyektin) konkretləşməsi, aydın dərək edilməsi, həmin də ona çatmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi, icrasının layihələşdirilməsi, on nəhayət, iradə soyun məqsədə nail olmaq üçün səfərbər edilməsi kimi özünü bünəzər verir.

4. Əsas fəaliyyət növünün əşyavi məzmunu və idrak proseslərinin inkişafı

İnsan fəaliyyəti miirəkkəb quruluşa malik olduğu kimi bir sıra əlamətlərə görə növlərə ayrılır. Fərdin ontogenetik inkişafında üç başlıca fəaliyyət növü ayrılır: oyun, təlim və əmək fəaliyyəti.

Hər üç fəaliyyət növü fərdin inkişafında müəhim rol oynayır, lakin onlardan əmək fəaliyyəti əsas fəaliyyət növü hesab edilir. Bu da təsədiqi deyildir. Çünki filogenetik inkişafda əmək fəaliyyəti insanın yaranmasında həlledici rol oynamışdır. Əmək fəaliyyəti əşyalarla görülməli iş kimi əşyavi məzmunla malikdir. Əmək fəaliyyəti sayəsində ictimai dəyər malik məhsul istehsal olunur. İnsanın on zəruri tələblər həmin fəaliyyət növü sayəsində təmin

397 olunur. Əmək fəaliyyəti başqa fəaliyyət - praktik, fikri və yarad fəaliyyət növlərinin əsəfinə təşkil edir. Çünki fəaliyyətin inkişafı psixikanın ontogenetik inkişafına həlledici təsir göstərir. Fəaliyyət prosesində psixi proseslərin təkmilləşməsi baş verir, o cümlədən gerçəkliyi dərək etməyin formaları, ictimai təcrübəni mənimsəmə yolları müxtəlifləşir.

Uşağın fəaliyyət növünün dəyişməsi onda psixikanın yenidən istiqamətdə inkişafına gətirib çıxarır, bu da öz növbəsində fəaliyyətin təşəkkülü üçün yeni zəmin yaradır. Fəaliyyət illə maddə olduğu kimi, əvvəllə, şəxsi cəmiyyətə daşıyır, yəni insan **III** fəaliyyətinin məqsədini, ona nail olma yollarını dərək edir, noticə qabaqcadan görərdü.

Fəaliyyət həmin də ictimai, kollektiv cəmiyyətə daşıyır. Bir qayda olaraq fəaliyyət kollektivdə və kollektiv üçün həyata keçirilir. İki başlıca cəhətlərdən biri odur ki, fəaliyyət, xüsusən də onun əsəfi növü olan əmək fəaliyyəti əmək alətləri hazırlamaq, ondan istifadə etmək, onları mühafizə etmək və təkmilləşdirməklə əlaqədardır. Fəaliyyətin əşyavi məzmunu da buradan nəşət edir. Belə ki, on maddə hərəkət və ya iş əşyalarla görülməli işdir. Uşaq qaşığıla xörək yeyir, sabunla əlini yuyur, dəsmalla üzünü silir. İnsan əli ilə yaradılan əşyaların

özündə «onlarla nə iş görmək olar» sualına cavab həkk olunmuşdur. Uşaq əşyalar aləminə tədricən bolad olui bu, filogenezdə çox uzun tarixi proses olduğu kimi ontogenetik inkişafda da birdən-birə baş vermir. Uşaq əşyalarla tanış olduqca. onlarla iş gördükcə, buna uyğun olaraq fəaliyyətin məzmunu zənginləşir. Tədricən uşaq cisimləri tutmaq, əlloşdirmək, yoxlamaq sayosində bilavasitə əşyavi fəaliyyətə yiyələnir. Yəni əşyalardan öz yerində istifadə etməyə alışır. Bu daha çox iki yaşdan, yəriməyi, gəzməyi, əşyalara müxtəlif təroflərdən yanaşmağı öyrənməklə başlayır. Əşyavi fəaliyyətin inkişafı ilə uşaqların ətraf cisim və hadisələrə münasibətləri dəyişilir. Bundan əlavə, onun əşyalar aləminə bələdləşmək tipi də dəyişilir. Uşaq yəni əşyalarla rastlaşarkən: «Bu nədir?» sualı ilə yanaşı «Bununla nə etmək olar?» - sual da meydana çıxır. Həmin sualın meydana çıxması müvafiq əşyaya daha yaxından bolod olmaq üçün zəmin yaradır. Elə bil uşağın duyğu və qavrayışlar aləminə yeni bir keyfiyyət əlavə olunur. Yəni onda əşyanı olduğu kimi oke etdinnəklə yanaşı onun funksional cəhətlərini tapmağa cəhd yaranır. Bu da hissi idrakdan montiqi idraka keçidin başlanğıcı

398 kil edir. Əşyalar aləminə maraq hoddən ziyadə genişlənir. Daha 1 əşyalarla tanış olmaq, onlara bələdləşmək tələbatı yaranır, inkişaf edir. Bu da idrak proseslərinin inkişafının təbii zəminini ikil edir. Deməli, əşyalarla icra edilən praktik oməliyyat insanın çoxliyə yaxından bolod olmasını təmin etməklə, onun idrak səslərinin inkişafına da təkan verir. Noticədən insan əsasən liyyət növü olan omək prosesində yeni bildiyini, yeni imədiyini, yeni seçdiyini, yeni seçib ayırd edən, özü üçün ;dənləşdirən bilmədiyini müəyyənəşdirir.

Əşyavi fəaliyyətin əsas məzmunu ümumi bir məqsədə təbə klur. Məsələn, bir sıra cari məsələlər - maşın hissələrini yığmaq, ■ləmə, onları nişanlamaq, ölçmək, dəqiqləşdirmək və s. kimi hələr müəyyən məhsul tələb olunan keyfiyyətdə istehsal etmək k i l ü ümumi məqsədə təbə olur. İş nisbətən sadə cari məsələləri etməyə yönəlmiş olur, lakin iş prosesi əşyalarla icra edilən əməliyyatlarsız mümkən deyildir. Həmin əməliyyatların icrası bəşiyələrə ətraflı bolod olmağı.. onların xassələrini diizgiin nəzərə almağı tələb edir. Xərrat pəncərə, qapı, stol və s. düzəltmək üçün «igötür-qoy» edir, əməliyyata başlamazdan əvvəl ağacı müxtəlif Jwoflordan nəzərdən keçirir, onu hansı istiqamətdə və nə qədər onmaq, ciləməyə lazım gəldiyini fikrən müəyyənəşdirir. Məqsədə nail olmaq üçün əməliyyatın xarakterinə müvafiq olaraq liyənəşmə hərəkətlərini də seçir. Deməli, əşyavi fəaliyyət frosesində cisimlər, hadisələr, onların xassələri xüsusi idrak obyektinə çevrilir.

Əşyavi fəaliyyətin məzmununa həmin işin məqsədi, iş görülmək obyektin (əşyanın) xassəsi və iş şəraiti daxildir. Bunların xarakterindən asih olaraq nöinki işin məzmunu və forması, icra iisulu, həm də insanın idrak fəaliyyəti yeni keyfiyyətə kösb edir. Əgər biz ontogenezdə idrak proseslərinin inkişafına nəzər salsaq, əsas fəaliyyət növünün məzmunu və formasından asih olaraq onların

mütəşəkkil, intensiv corəyən etdiyi kimi, bozon də kortobii formada inkişaf etdiyini görürük. Bu cəhoti aydın təsovvir etmək fəaliyyətin təlim fəaliyyətində şagirdlərin idrak proseslərinin inkişafına diqqət yetirmək kifayət edirdi.

Təlim prosesində şagirdlər ictimai təcrübəni mütəşəkkil, fəal lərotdə mənimsəyirlər. Noticədən onların öz şəxs' təcrübəsi yenidən qurulur. Çünki maddi və mənəvi mənəviyyət obyekt-lərində hək olunmuş ictimai təcrübəni mənimsəmək şagirdlərə

399 imkan verir ki, öz şəxsi təcrübələrini qiymətləndirsinlər yenidən qursunlar. Təlim fəaliyyətinin xüsusi surətdə təşkili i proseslərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, p~ təcrübə fikri fəaliyyət, yaxud ayrı-ayrı idrak prosesləri in xüsusi təlim almadan da inkişaf edib təkmilləşə bilər. Çünki əsasını insanın praktik fəaliyyəti və nəticə yiyələnməsi təşkil Bunu görə də hər cür təlim fəaliyyəti də idrak proseslərinin inkişafına lazımınca təsir göstərə bilər. Odur ki, inkişafat təlim formasına son dövrlərdə xüsusi fikir verilir. Belə fəaliyyəti sadəcə olaraq informasiyaları mənimsəməyə, ol kimi yadda saxlamağa, lazım gələndə yadda saxlamağa münəvər bilər. Təlim prosesi düzgün təşkil edildikdə, hətta ki məktəbyaş şagirdlərdə belə gerçəkliyə nəzəri münasibət əl gəlib inkişaf edə bilər. Bu halda empirik və nəzəri bilik tipləri qarşılaşdırılması onların fərqi ayırd etməyə, təlimin u fədirici mahiyyətini düzgün başa düşməyə kömək edir. Ç onəni təlim əsasən empirik biliklərin mənimsədilməsi inkişafədirici təlim işə nəzəri biliklərin mənimsədilməsi yönəlmişdir. Bu iki bilik mənimsəmə tərzini müqayisə etd' apəncə fəaliyyətin səmərəli təşkilindən asılı olaraq i proseslərinin müvəffəqiyyətlə inkişaf etdiyinin şahidi olanq.

1. Empirik bilik əşyaların və onların haqqında olan təsovvül müqayisə edilməsi sayəsində onlardakı cəni olan ümumi xassələri aşkar edir. Nəzəri bilik isə əşyaların ayırd edilmiş sistem daxilində bir sıra münasibətlərini, rolunu, vəzifələrini təhlil etmək əsasın meydana çıxır.

2. Müqayisə çox zaman cisimlərdəki zahirən ümumi xassələri müəyyənəşdirir, bunun sayəsində müəyyən cisimlər formal olaraq oxşar cisimlər zümərəsinə aid edilir. Halbuki bozon onların daxilində bir-biri ilə o qədər də bağlı olmur. Təhlil vasitəsilə əşyaların cəli real və xüsusi münasibətləri axtarılır ki, bu münasibətlər həmin sistemin digər genetik xüsusiyyətlərinin təzahürü üçün əsas old bu münasibət ümumi forma yaxud, mahiyyət kimi çıxış edir.

3. Empirik bilik (onun əsasında müşahidə edilir) yalnız cisimlərin xarici əlamətlərini, xassələrini oks etdirir, ona görə də bütünlüklə əyani təsovvürlərə istinad edir. Nəzəri biliklər isə əşyaların dəyişdirilməsi sayəsində meydana gəldiyindən onların daxili əlaqə və münasibətlərini oks etdirir. Əşyanı və ya cism

Oozori **bilik** formasında yadda salanda, insan təfəkkürü hissi, əyani **İBSOvvürlər** hədudundan kənara **çıkır**.

Empirik biliyin konkretləşdirilməsi hər hansı fənnal sinfə daxil olan müəyyən illüstrasiyaların, misalları seçilməsindən ibarət olur. Nəzəri biliyin konkretləşdirilməsi isə onun ümumi xüsusiyyətlərini, başlıca təzahürlərini ayırmaq, izah etmək şəkildə cəريان edir.

Deməli, inkişafetdirici təlim yalnız müəyyən biliklər sistemini mənimsəməklə kifayətlənmir, müəyyən «korrelyativ asılılıqlar» qurmaq, onu təşəkkül etdirmək vasitəsi kimi çıxış edir. Burada itələmə əqli inkişaf cəniləşdirilmir; «təlim» «ictimai təcrübəni mənimsəmək» kimi izah edilir. Həmin mənimsəmə prosesi kortəbii, hərn də xüsusi məqsəd istiqamətli şəkildə cəryan edən bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, təlim prosesində idrak proseslərinin inkişafı üçün iki başlıca şort var. Əvvəla, müəyyən biliklər, bacarıqlar sistemi mənimsədilməli, ikincisi, onları mənimsəməyin osasında duran fikri fəaliyyətin forma və məliyyətlərinə yiyələnməkdir.

İdrak proseslərinin inkişafı şagirdlərin mənimsədilikləri fəaliyyət növünün məzmunundan asılıdır. Təlim fəaliyyəti somərolu təşkil edildikdə, yəniyyətə yaşı dövründə şagirdlərin İdrak fəaliyyətində bir sıra keyfiyyət dəyişikliyi omələ gəlir. Yəni şagirdlər təlim fəaliyyətinin bütün ünsürlərinə yiyələnirlər: özləri öz qarşılarına təlim tapşırığı qoyur, onu icra edir, yoxlayır, qiymətləndirir, səhvlərini müəyyən edib aradan qaldırırlar. Bununla bərabər, onlarda təlim-idrak motivləri təşəkkül edir. Yəni şagirdlər nəinki təlim fəaliyyətinin nəticəsinə, hərn də onu icra etmək yollarına, qaydalarına istiqamətlənirlər.

İdrak proseslərinin inkişafı, deməli, fəaliyyət növündən asılı olduğu kimi, həmin fəaliyyətin necə təşkil edilməsindən, istiqamətləndirilməsindən də asılıdır. Bu cəhətlər somərolu təşkil edilərsə, hətta təfəkkürün tipi də dəyişir. Şagirdlər cisim və hadisələrin mahiyyətini, onların arasındakı qanunauyğun olaqları uaha ətraflı görməyi və təhlil etməyi öyrənirlər.

IV hissə İNSANIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIV FƏSİL İNSANIN CİNS-YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. (İnsan formalaşması prosesində bioloji və sosial və millət)

Cinsin formalaşması müxtəlif bioloji və sosial amillərlə şortlonən mürokkob prosesdir.

Cinsin formalaşmasında bioloji amillərin rolu nədən ibarətdir? Bəs, bu prosesdə sosial amillər necə rol oynayır? Onlarda hansının rolu daha çox müəyyənədirici xarakter daşıyır?

Uşağın cinsi inkişafı onun ümumi inkişafının mühüm bil cəhotini təşkil edir, əslində oğlan və ya qızın doğulduğu gündən başlayaraq fasiləsiz surətdə davam edir. Lakin o, 11/1m müddətə spesifik xarakter daşımır. Cinsi həvos ancaq müəyyən yaşı dövründən cətibarən fəallaşır. Bunu nəzərə alaraq, oğlan və qızların cinsi inkişafı prosesini şərti olaraq iki əsas dövrə bölmək olar.

Birinci dövr yeni doğulmuş uşaq yaşından başlayaraq məktəbəqədər yaş, eləcə də müəyyən mənada kiçik məktəbli yaşı dövrünü əhatə edir. Bir çox müəlliflər bu dövrü uşaq və ya infantilizim, yaxud neytral uşaq dövrü adlandırırlar. Burada həmin adların iadə etdiyi fizioloji mənə ondan ibarətdir ki, 7 yaşına qədər cinsi yetişkinlik baxımında oğlan və qızların fiziki inkişafında əsaslı fərq nəzərə cəfərlər. Kiçik məktəbli yaşı dövründə də, xüsusilə onun əvvəllərində, oğlan və qızların fiziki inkişafında hələ əsaslı fərqlər müşahidə olunmur.

Lakin birinci dövr neytral xarakter daşısa da, uşaqların psixoseksual inkişafının - qız və oğlan kimi formalaşması prosesinin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün onun fərqlənirilməsi zəruridir. Çox maraqlıdır ki, birinci dövrdə uşaqların oğlan və qız kimi formalaşmaları, başqa sözə, qız və oğlan, rollarını mənimsəmələri mahiyyət cətibarilə sosial xarakter daşıyır, ətrafdakı adamların onlara qız və oğlan kimi münasibət bəsləməsi rəftar etməsi ilə bağlıdır.

402 kiçik dövrədən cətibarən isə cinsi yetişmə sürətlərin, xarakter

kəsb edir və nisbətən qısa müddət ərzində uşaq nizamı cins cəhətdən yetkinləşməyə başlayır. Həmin dövr uşağın şəkildə cinsi yetişmə dövrü adlanır.

Cinsi yetişmə əsasən yeniyetmə (10-11 yaşından 14-15 yaşına lər) yaşına təsadüf edir, lakin təkcə bu yaşı dövrü ilə həddləşmir. Erkən gənclik (15 yaşından 18 yaşına qədər) fənn da cinsi yetişmə nöqtəyi-nəzərindən öz xüsusiyyətləri lır. Bu cəhəti nəzərə alsaq, ikinci dövr daxilində üç mörhələnə Aqlondırə bilorik. Birinci mörhələ əsasən 11-13 Hən (IV-VI siniflər), ikinci mörhələ 14-15 yaşları MI-VIII siniflər), üçüncü mörhələ isə 16-18 yaşları BC-XI siniflər) əhatə edir.

Yeniyetməlik yaşı dövründə oğlan və qızların fiziki və psixi inkişafında müxtəlif keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Yeniyetmənin sinir sisteminin funksional vəziyyəti dəyişir. Beyin-Beyin - şöbələri-qabığı alın səhələri daha da inkişaf edir. Qabıq-beyin İbaliğın tədrisən artması müşahidə olunur. Daxili sekresiya bəfəllərinin fəaliyyətində də mühüm dəyişikliklər baş verir.

Beyin hipotalamus və hipofizin vasitəsilə **bütün** daxili bkrəsiya vəzilərinin işinə nəzarət edir. Onların hasil etdikləri brmonlar - fizioloji cəhətdən aktiv maddələr qana **ifraz** olunur. **Bemin** hormonların təsiri ilə orqanizmin coşğun **fiziki** inkişafı bşlayır, müvafiq üzvlər, eloco do ikinci cinsi əlamətlər - qadın və bi **üçün** səciyyəvi olan əlamətlər formalaşır, **bu** prosesdə cinsi bzilərin hasil etdikləri hormonlar - androgenlər və ekstrojenlər ■Dsusilə mühüm rol oynayır. Cinsi yetişmənin birinci mərhələsi **üçün** aşağıdakılar bcıyyəvidir: mərkəzi sinir sisteminin, hipotalamus və hipofizin bktiviiyi artır, lakin holə cinsi vozilərin fəaliyyətində əsaslı işikliklər **əmələ** gəlmir. Cinsi yetişmənin ikinci mərhələsində spesifik cəhətlər meydana çıxır. Cinsi vəzilər hipotalamus və)fizin aktivlik dərəcəsinə müvafiq miqdarda cinsi hormonlar I etmoyo başlayır.

Qızlarda qadın cinsi hormonlarının (ekstrojenlərin) təsiri ilə in ikinci cinsi əlamətlər inkişaf edir; onlarda mcnustrasiya rü başlayır, tədricən bədənin konturları yuvarlaqlaşır, dərialtı syrələrdə piy yığınları artır, **döş** vəziləri **böyüyüb** inkişaf edir

403

Kişi cinsi hormonlarının (androgenlərin) təsiri ilə yeniyemədi xarakterik əlamətlər yaranır: oğlanların, necə deyirlər, bığ yed tərliyəir, sosi dəyişilir, cinsi mozmumlu rüyalarla müsaiyətd cıl.■ polyusiya halları müşahidə olunur.

Uşaqların boy artımında da mühüm dəyişikliklər nozoro çarpılı İkinci cinsi əlamətlərin inkşaf süroti hər iki cinsdo boy artımıid uyğun gəlir.

Bədənin uzunluğu ildə **5-8** sm artır. Qızlar I I **12** yaşında dalı fəal sürətdə böyüyürlər (bu zaman onların boyu ildə hotta 10 mH arta bilər), oğlanların boyunun sürətlə artması **13-14** yaşuulu müşahidə olunur (belə ki, oğlanlar əvvəlcə boy etibarilə qızlardJ gcri qalırlar, **15** yaşından sonra isə onları ötürlər). Bədənin küiloej də sürətlə artır. Qızların çəkisi ildə **4-8** kq, oğlanların çəkisi **7-8** kq artır. Oğlan və qızlarda müvafiq cinsi əlamətlər inkişaf etdikcJ onların görkəmi də dəyişir, başqa sözlə, yeniyetmələr tədricən zahiri əlamətcə kişi və qadına çevrilməyə başlayırlar (C'inil yetişmə təkco bunlarla möhdudlaşmır. Yeniyetmələrdə ürok* damar, tənəffüs, həzm sistemlərinin və s. fəaliyyəti də yenid.Hi qurulur, onların funksional imkanları daha da artır). Bu prosJ **üçüncü** mərhələdə tamamlanır.

Elmi odobiyyatda cinsi yetişmənin morhololəri və dövrUnl haqqında vahid fikir yoxdur. Bunu aşağıdakılarla i/ah etmək olafJ Birincisi, eyni bir xronoloji yaşda müxtəlif yeniyetmələrdə# orqanizmin fizioloji yetkinliyi müxtəlif ola bilər. çünki cənti yetişmə müxtəlif yaşlarda başlaya və ya cəni olmayan sürotlfl davam edə bilər. İkincisi, ayrı-ayrı yeniyetmələrdə cinsi əlamətlər* müxtəlif şəkildə uzlaşır, məsələn, onlardan birində fiziki inkişaf (boy və s.) sürətlə gətsə do, ikinci cinsi əlamətlərin inkişafı ayılıfl nəzərə çarpmır (onlar sonralar əmələ gəlir),

başqa birisində **lm** fiziki inkişaf və cinsi yetişmə nisbətən cəni vaxtda gədir. Uçuncüsü, cinsi yetişmənin clementləri olduqca çoxdur və ayrı-ayrılıqda götürülən hər bir əlamət (hotta oğor bı/ **onun** inkişaf dərəcəsinə düzgün qiymətləndirə bilsək belə) bütünlükdə cırıai yetişmə haqqında qəti fikir söyləmək imkanı vermir. tMəhz bünə görə də yeniyetməlik yaşı dövründə cinsi yetişməni xüsusiyyətlərinin təhlilinə sistem şəkildə yanaşmaq zəruridir.

Cinsi yetiškənlik orqanizmin həyat fəaliyyətinin gedişi onun ətraf mühitlə qarşılıqlı təsiri prosesində baş verir.

Geniş təsadüf edilən bir neçə halı qeyd edək. Qızlar cəil

404

hətdən oğlanlara nisbətən daha tez yetişirlər. Kəndə nisbətən iri dərələrdə uşaqlarda cinsi yetiškənin cirkən başlanması müşahidə inur. Bəzi müəlliflər cinsi yetişmənin iqlim şəraitindən də asılı luğunu qeyd edirlər. Lakin cəni tədqiqatlar göstərir ki, cinsi lişmədə iqlim şəraitinin ohəmiyyəti minimaldır və onu mumiyyətlə nozoro almamaq olar. Məsələn, qırlarda cinsi lişmənin başladığı orta yaşın tropik ölkələrdə və soyuq ■skada təxminən eyni olduğu müəyyən edilmişdir. Bir çox ■lliflər uşaqların cinsi yetişməsinə təsir göstərən amillər »risində iqlimə nisbətən qıdanın roluna daha çox əhəmiyyət rirlər.

Cinsi yetişmə prosesində uşağın həyat şəraitinin, xüsusi onun sial inkişaf şəraitinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. isadəfi deyəldir ki, yeniyetməlik yaşı dövründə oğlan və qızların ■ələşməsi prosesini şortlondiron fərdi cəhətlər daha çox əmiyyət kəsb edir. Cinsi yetişmə baxımından yeniyetmə oğlan i qızlarda mühüm fərdi fərqlərin müşahidə olunması da mölv/ nənla izah olunur.

Cinsi yetiškənin 6 variantını fərqləndirirlər. 5 №-li cədvəldə nvatlıq varianllar cərcivəsində oğlan və qızlarda cinsi yetişmənin l'ladığı yaş və onun davam etmə müddəti göstərilmişdir. Bütün Rantlarda cinsi yetiškə prosesləri qızlarda 11-13, oğlanlarda isə t 15 yaşlar arasında daha çox intensiv xarakter kəsb edir.

Qeyd olunan variantlardan hər birinin özünəməxsus fizioloji və lixoloji xarakteristikası vardır. Bütün hallarda onların səbəbləri ütoxossislərin (pediatr, seksoloq, seksopatoloq, fizioloq, psixoloq və s.) yaxından iştirakı ilə ətraflı təhlil

Cədvəl 5

Qızlarda və oğlanlarda cinsi yetişmənin v:u ianhtırı

№	Cinsi yetişmənin variantları	Yaş dövrləri	
		Qızlar	Oğlanlar
1.	Cinsi yetiškənin gec başlanması	12-17	14-19
2	Cinsi yetiškənin tez başlanması	10-13	10-15
3.	Orta variantlar	10-15	12-17
4.	Tez yetiškə	10-12	12-14
5.	Cinsi yetiškənin long başlanması	13-15	15-17
6.	Long yetiškə	10-17	12-19

olunmalıdır. yetişmənin qızlarda 8 yaşından, oğlanlarda isə 10 yaşından başlanması patoloji hal hesab olunur.

2. Yetkinliyin üç səviyyəsi: cinsi, psixoloji və sosial yetkinlik

Bəzi psixoloqlar (S. Holl, Z. Freyd və b.) inkişafın bioloji amillərinə müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət verirlər. Onların fikrincə, yeniyetməlik dövründə inkişafın on başlıca şortu cütlə yetişmə kimi bioloji amildən ibarətdir.

Hələ vaxtilə L. S. Vıqotski məsələnin belə qoyuluşunun e' cəhətdən səhv olduğunu göstərərək yazırdı ki, yeniyetməlik y dövrünü hor hansı bir formulla, bizim misalımızda, cinsi yetimə ilə xarakterizə etmək olmaz.

Gələn, hər şeydən əvvəl, heyvanların və insanların uşaq dövrünü bu baxımdan müqayisə edərk. H c y v a n l a r ı j «u ş a q 1 ı ğ ı » bədənində kütləsinin artması və ya böyüməsi, ayrı-ayrı üzv və funksiyaların inkişafı, cinsi yetişmə ilə xarakterizə olunur. Hər iki cinsi yetişmə yetkinliyə keçidi müəyyən edir. İ n l a n ı n uşaq dövrü bütün bu xarakteristikaları özündə ehtiva edir, lakin. bununla bərabər, onda yetkinliyə keçid yalnız cinsi yetişməlik Wı müəyyən olunmur.

Cinsi yetişmə dövründə oğlan və qızlarda əlo xüsusiyyətlə əmələ gəlir ki, onları sadəcə olaraq təkə bioloji (cinsi yetimə) amillərlə izah etmək mümkün deyildir. Yeniyetmə ö/ünün cütlə mənsubiyyətini təkə öz orqanizminin xüsusiyyətləri ilə bəzəlmə ehtiva etmir. Hətta tamamilə normal bioloji inkişaf belə öz-özlüyündə insanı şəxsiyyət mənasında kişi və qadın ehtiva etmir. Bunun üçünl orqanizmin bioloji xarakteristikaları onun psixoloji və sosial xarakteristikaları ilə tamamlanmalıdır. O. əlo qurmağa, n bəyütməyə, ailənin sərəcətlərini qorumağa həm p s i x o l o j i l l həm də s o s i a l cəhətdən hazır olmalıdır.

V. İ. Suxomlinski bu cəhəti qız şəxsiyyətinin formalaşmı istiqamətində çox dəqiq təhlil etmişdir. O, deyirdi ki. «məğrud mədrək, əlçətməz olmaq üçün «qız» insanın tərək etdiy keyfiyyətləri: şəxsi ləyaqətə, həyatın yüksək məqsədini dərək etməyə, yaradıcılıq qabiliyyətinə. meylərə, istedadla rınlıq

406 olmalıdır». «Bütün bunlar ürəkə zərər-zərər yaranır. Əgər qız bittin bu zənginlikləri onda qadının təşəkkül etdiyi vaxtdan v vəlki illərdə və cinsi yetişməlik illərində kəsb edərsə, o, kişini məcbərləşdirən qüdrətli mənəvi qüvvə olur».

Göründüyü kimi, heyvanın fərdi inkişafı yalnız cinsi yetkinliklə müəyyən olunur. İnsan yetkinliyi isə son dərəcə mərkəb xarakter daşıyır, cinsi, psixoloji və sosial yetkinlik kimi məydana çıxır.

Psixoloji cins necə formalaşır? Hər bir xalqın qadın və kişilik haqqında özünəməxsus stereotip və etalonları vardır. Uşaqlar anadan olan gündən onları bu stereotip və etalonlara müvafiq sərəcətlə təbəyə ehtiva edir, onlara kişi və qadına məxsus

keyfiyyətlər əşiləyir, adamlarla oğlan və qız kimi rəftar etmək, oğlan və qız kimi oynamaq, saçını dərəmaq, gülümək, ağlamaq qaydaları və s.-ni öyrədirlər.

Bu proses çoxmətlidir: uşaqların kişi və qadın stereotipi və etalonlarını mənimləməsində ətrafdakı adamlar, birinci növbədə, valideynlər məhüm rol oynayırlar. Uşaqlarda öz anaları nümunə-sində qadın, ataları təmsalində isə kişi rolları haqqında təşəvvürlər formalaşır.

Müşahidələr göstərir ki, lap kiçik yaşlarından atası ilə kifayət qədər ünsiyyət imkanına malik olmayan oğlanlar sonralar çox vaxt öz atalıq vəzifələrini icra etməkdə çətinlik çəkirlər. Atasız təbəyə olunan oğlanlar isə əlverişli şəraitdə ya qadın davranış tipini mə-nimləyir, ya da onlarda kişi davranışı haqqında yanlış təşəvvürlər formalaşır. Atasız təbəyə olunmuş qızlarda da kişilik haqqında birtərəfli təşəvvürlər nisbətən asanlıqla əmələ gəlir. Bu isə nəticə cıbarılo qadın rollarının mənimlənməsinə mənfə təsir göstərir. Uşaqların kişilik və qadın və haqqında stereotip və etalonlara yiyələnməsində ədəbiyyat və incəsənət də məhüm rol oynayır.

Oğlan və qızlar həmyaş uşaqlarla və yaşlılarla ünsiyyət şəraitində kişi və qadın stereotiplərini mənimlədikcə öz cinslərini dərk edirlər. Bu baxımdan 6 yaşından 10 yaşa qədərki dövrdə uşağın psixologiyasında ilk məhüm dəyişikliklər əmələ gəlir, yeniyetməlik yaşında isə onlar kişi və qadın stereotiplərinə fəal sərəcətlə yiyələnməyə başlayırlar. Yaşlılar kimi geyinir və saç qoyur, yaşlılar kimi yerimək və danışmaq tərzinə yiyələnir, təqlid yolu ilə kişi və qadınlar üçün səciyyəvi olan keyfiyyətləri mənimləyirlər. Oğlanlar və qızlar öz cinslərinin xüsusiyyətlərini dərk etdikcə,

onlarda başqa cinsə özünəməxsus münasibət əmələ gəlməyə başlayır. Başqa cinsin dərk edilməsi isə oğlan və ya qızların **6uu** cinslərini daha adekvat dərk etməsi üçün əlverişli şərait yaradı. Ünsiyyət prosesində oğlan və qızların bir-birini qarşılıqlı surətdə dərk etməsi psixoloji cinsin formalaşmasında yeni cəhət kimi özünü göstərir.

Qızın mənsub olduğu cinsin xüsusiyyətlərini dərk etməsi **om** əks cinsin - oğlanların xüsusiyyətlərini daha aydın dərk etməyə imkan verir. Psixoloqların müşahidələrində görə, böyük yeniyetməlik yaşında qızlar rəğbət bəslədikləri oğlanlarda kişi başlanğıcını (kişilik əlamətlərini) artıq yüksək qiymətləndirirlər. Oğlanlar **da** bircədən (1,5-2 il) sonra olsa da, qızların möhürü bu volla dərk edirlər. Bu, bir tərəfdən, əks cinsə münasibətin yeni səviyyəsi üçün şəraiflə yaraşır, digər tərəfdən cins üçün səciyyəvi olan davranış tərzinin formalaşmasını şərtləndirir. Cinslərarası münasibətin xarakteri köklü surətdə dəyişir. Əgər o, əvvəllər yalnız fiziki oxşarlığa **əsatl** lənirdisə, indi cinsin psixologiyasını (əks cinsə münasibət, özünə-məxsus tələbatın yaranması, stereotiplərin möhkəmlənməsi, idealların təşəkkülü, davranış etikətlərinin formalaşması və s.) dərk edir.

Yaş artdıqca, oğlan və qızların psixoseksual inkişafında sosial amillərin rolu daha da artır.

Nişanlı oğlan, nişanlı qız, təzəbəy, təzəgolin, ər-arvad, ana-ata. baba-nəno - bu rollardan hər biri tək-cə biologiyə xarakteristikalarla möhkəmlənir. Onların sosial məzmunu daha genişdir. Gənclik və yetkinlik yaşı, eləcə də sonrakı yaş dövrlərində cinsin formalaşma-sı prosesində möhürü bu sosial amillər daha böyük rol oynayır. Birinci uşağın doğulması ilə ər-arvad münasibəti tək-cə ata-ana münasibətinə çevrilir, həm də onlar başqa adam - dünyanın bəlkə də ən böyük möcüzəsi olan uşaq vasitəsilə şərtlənməyə başlayırlar.

Kişi və qadın rolları ictimai-mədəni rollardır. Onlar, bir tərəfdən, ictimai tarixi xarakter daşıyır, digər tərəfdən, müvafiq mədəni normalarla müəyyən olunur.

...f-ju **III**

3. Şagirdlərin cins-yaş xüsusiyyətləri

Cinsi dimorfizmin - cinslər arasında morfoloji, fizioloji və psixoloji şərtlərin formalaşması məzmununda oğlan və qızlarda cinsi

408

Xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Onlar insanın ümumi somatik xarakteristikasından tutmuş motivasiya sahəsinə qədər müxtəlif viyələrdə özünü göstərir.

Cinsi xüsusiyyətlər uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə əldə edilir. Bu

baxımdan tərbiyə praktikasında onları bir-birindən fərqləndirmək heç də asan deyildir.

Yaş xüsusiyyətləri müəyyən yaşlı uşaqların hamısı üçün eyni fəqədə səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdir. Cinsi xüsusiyyətlər isə avtomatik xarakter daşıyır: onlar ya oğlanlar, ya da qızlar üçün Kəyyəvi olan xüsusiyyətlər kimi özünü göstərir. Bu o deməkdir **I_t** yaş xüsusiyyətləri cinsi xüsusiyyətlərin təzahürünə təsir göstərdiyi kimi, cinsi xüsusiyyətlər də yaş xüsusiyyətlərinin təzahürünə özünəməxsus təsir göstərir.

Hələ vaxtilə K. D. Uşinski qadınların müəyyən keyfiyyətlərinə Öro kişilərdən fərqləndiklərini qeyd etmişdi. Onun fikrincə, lıqotlilik, dəqiqlik, təmkinlilik, tokidlilik, səliqəlilik, zəriflik, **da**, zövq və nəhayət, uşaqlara anadangəlmə məhəbbət - bütün təmlər elə keyfiyyətlərdir ki, kişilərə nisbətən daha çox qadınlarda bəzəf olunur. Bu qadın keyfiyyətləri yeniyetmə qızların davranış * rəftarında özünəməxsus tərzdə təzahür edir.

Cinsi yetişkinlik dövründə qız orqanizmində əmələ gələn biologiyə dəyişikliklərin nəticələri onların davranışına və psixi lətlərinə mühüm təsir göstərir. Qızlar daha çox emosional olur tez yorulurlar. Bu cəhətləri nəzərə alaraq qızların rejimə və lıgiyənə qaydalarına əməl etmələrinə xüsusi nəzarət etmək lıracibdir. Onların fiziki və psixi inkişafına düzgün istiqamət lırmək üçün həkimlə də məsləhətləşmək lazımdır.

Cinsi cəhətdən tez yetişən qızlar özlərinin oğlan yaşlılarından xilən yaşlı olurlar. Lakin eyni zamanda onlardan özlərinin ılıüm məziyyəti hesab etdikləri cəldlik, qüvvə və sürət kimi key-yyətlərə görə geri qalırlar. Buna görə də qızlar 12-14 yaşından aşılayaraq, özlərini yoldaşlarına bəyədinnək üçün yeni yollar kətarırlar. Müəyyən edilmişdir ki, qızlar çox vaxt göründüklə-**Jindon** daha yaxşı olduqlarını göstərməyə səy edirlər. Bununla əqədər olaraq, qızların davranışında ilk sadələvh hərəkətlər (iş-okarlıq, naz-qəmzə, şuxluq və s.) əmələ gəlir. Bütün bunlar isə ox vaxt inkişaf edib oğlanların diqqətini özünə cəlb etmək məq-ədi daşıyan süni davranış tərzinə çevrilir. Bclə hallarla vaxtında nubarizə aparılmalıdır. Valideyn qızın davranış tərzini öyrənməli,

ayrı-ayrı ədalarına fikir verməli, onda mədəni davıamş vordış adotlori torbiyə edorkon, bu cəhətləri nəzərə almalıdır.

Qızların başqalarının diqqətini cəlb etmək meyli tokc0 davranış sahəsi ilə məhdudlaşmır. Onların özlərinin /**ahift** görkəmlərinə də xüsusi diqqət yetirdiklərini qeyd etmək lazımdır

V siniflərdə aparılmış bir tədqiqatın nəticəsinə görə. oğlanlarHİ əksəriyyəti (261 nəfərdən 230 nəfəri) xarici görkəmə əhəmiyyət vermir. Oğlanların, xüsusilə aşağı siniflərdə başlanğıc həvətili qırıxdırmalan, səliqəsiz geyinmələri hamıya məlumdur. I akt oğlanlarda cinsi maraq təşəkkül tapdıqca, onların da özlərinli zahiri görkəminə münasibəti dəyişir. Məsələn, oğlan yarasıqlı görünmək üçün telini uzatmağa, saç saxlamağa başlayır, geyimintəli səliqəsinə fikir verir və s. Görünür, bütün bunlar cinsi \ etişkinliyiH xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, oğlanlar zahiri görkəmlə nə qədər maraqlansalar da. bunu heç **<III** qızlar kimi osas problemə çevirmirlər.

Zahiri görkəm qızlar üçün əsas məsələdir. Qızda sadəliklə təvazökarlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edirik. onun yarasıqlı kəfir olmasını qeyd etmək və nəzərə çatdırmaq olmaz. Belə söhbətlər qızlara son dərəcə ağır təsir göstərir. Qızlar /**ahırl** görkəmi gözəl görünmək, başqalarının diqqətini cəlb etmək iicəMI ən etibarlı vasitə hesab edirlər. Təsədüfi deyildir ki. artıq V sinifli zahiri görkəm, demək olar ki, qızların hamısını maraqlandırır. Onların yaşı artdıqca, bu marağın da məzmunu dəyişir və yeni keyfiyyət kəsb edir. Bir sıra hallarda isə zahiri görkəmə olan marağ ifrat formalarda özünü göstərir.

Müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmə qızlarda oğlunun zahiri görkəminə və geyiminə yüksək maraq, adətən, ana və ya böyüklərinin hoddindən artıq təmizləməli geyindikləri ailələrdə daha id əmələ gəlir. Bu təbii marağın inkar edildiyi ailələrdə də zahiri görkəmə xüsusi maraq nisbətən asanlıqla formalaşır.

Əlbəttə, valideynlər, xüsusilə ana, qızın saillərlə «**gü**/gf qarşısında dayanıb özünə sığal-tumar vermosino» laqeyd qalnuM malıdırlar. Çalışmaq lazımdır ki, qız bütün **gününü** buna sərf etməsin. Ana bu məqsədlə qıza ilk gənclik dövründə nisbətən ətraflı məsləhət verməli, hətta, lazım gəldikdə. ona müəyyən vərdislər də aşılamalıdır. Qıza kosmetika qaydaları haqqında məsləhət verərkən onun saçının rəngini, sifətinin quruluşuna boyunu və s. nəzərə almaq vacibdir. Yeniyetmə və gənclər **bu**

410 •almaq lazımdır ki, hər yaş dövrünün özünəməxsus kosmetik tələbləri vardır. Qızın zahiri görkəmi gəlinin, gəlininki isə qadının Zahiri görkəmindən fərqlənməlidir. Geyinərkən homişə bir ölçü gözləmək lazımdır. Ana fikir verəndir ki, qız bu məsləhətləri bəzən alıb öz yaşına müvafiq kosmetik qaydalardan istifadə etsin.

Qızlarda bu keyfiyyətlərin tərbiyəsini onlarda ismət, həyə, şərəf, ləyaqət, hörmət, sadəlik, təvazökarlıq və s.-nin inkişafı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Qızlara (cləcə do oğlanlara) belə bir fikir təlqin edilməlidir ki, insan nəinki

zahirən, həm də daxilən gözəl olmalıdır. Valideyn qızın gözəl görünmə meylini daxili gözəllik uğrunda mübarizəyə yönəltəndə, zahiri gözəllik məqsədə çevrilir. Qızda, yuxarıda göstərilən mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması onun nəinki özünə, həm də başqa adamlara münasibətinin dəyişməsinə təsir edən rol oynayır.

Qızların öz yoldaşları ilə münasibətləri sahəsində də maraqlı xüsusiyyətlər nəzərə **çatır**.

Məşhur sovet pedaqoqu S. T. Şatskinin qeyd etdiyi kimi, qızlar qaydalarını sevindikləri halda, oğlanlar daha çox intizamsız olurlar. Qızlar həvəslə avtoritet axtarırlar, oğlanlar isə ancaq güvə avtoritetini qəbul edirlər. Bu, təsadüfi deyildir. Bəzi pedaqoqların fikrincə, oğlan kimi vuruşmaq heç qızlara yarasızdır. Onların tələbləri və saçları da buna mane olur. Qızların güləşmə vordişləri də yoxdur. Məhz buna görə də qızlar, oğlanlardan fərqli olaraq, hətta affektiv hallarda belə, adətən, sözlərlə dalaşırlar. Ələ salma, sirt açma, eyham vurma, xəbərcilik, qeybət, küsmə və s. qızların istədiyi qızlarla, istərsə də oğlanlarla münasibətində tez-tez təsadüf edilən hallardır. Qızların düzlük və doğruluqluq məsələsində tərbiyə edərkən buna xüsusi diqqət yetirmək vacibdir.

Unutmaq olmaz ki, qızların əqli inkişafı onların emosional həyatı ilə daha çox əlaqədardır. Təbiət qadına böyük ana məhəbbəti bəxş etmişdir. Onun bu məhəbbəti nəinki uşaqlarla, həm də istəklilərlə, valideynlərlə, bütün ətrafdakı adamlarla münasibətdə ifadə olunur. Bu məhəbbət qadının bütün hisslərini zənginləşdirir, ona mənəvi zəriflik, nəəcilik, həssaslıq və s. bəxş edir. Qızların tərbiyəsində homişə bu cəhətə diqqət yetirmək lazımdır.

Oğlana təsir etmək üçün onun maraqlarını nəzərə almaq, ona verilən tələbləri məntiqi surətdə əsaslandırmaq vacibdir. Qızlara təsir etmək üçün isə bu kifayət deyildir. Qıza hisslər vasitəsilə təsir etmək lazımdır. Əgər qız valideyni sevmirsə,

411 ana və atanın məntiqi nə qədər güclü olursa-olsun, sözün mənasında, onun hadisələrə münasibətini dəyişə bilmir. Belə, deyirlər, güclü emosional qavrayışın özünəməxsus mənfi cəhəti də vardır. Şəxsi hisslərə qapılmaqda qadın həyatının mənasızlaşdırılması təhlükəsi vardır. İlk gənclik yaşı dövründə qız əlverişli şəraitdə tərbiyə alması, məhəbbətin tərbiyəsi, məhəbbətin tərbiyəsi qısqıncılığa çevrilməsi mümkündür.

Qızlarda ilk təəssüratın güclü olması da görünür, onların da çox emosional olması ilə əlaqədardır. Qızlar özlərinin təəssüratlarını unuda bilmir və onlarla əziz xatirə kimi u müddət yaşayırlar. Onların, məsələn, ilk məhəbbəti daha da daha davamlı, daha güvətli olur. Oğlanların isə sonrakı təəssüslərinə nisbətən güclü

olduqda, adətən əvvəlkinin unudulması noticəlonir. Bu, tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən hom yaxşıdır, həm pisdir. Oğlanın həmişə yeni-yeni fikirlərə, adamlara, əyləncə və s. meyl etməsi onların qarşısında geniş üfüqlər açır. Bu zən oğlanın zərərli təsirlərə düşməsi, öz yolundan kənara çıxıt imkanı da vardır. Lakin oğlanları yenidən tərbiyə etmək qız yenidən tərbiyə etməyə nisbətən asandır (ümumiyyətlə götürsə yenidən tərbiyə tərbiyəyə görə qat-qat çətindir).

Belə nöqsanlara yol verməmək üçün qızlarda onlara xas o nəcib xüsusiyyətlərin inkişafına vaxtında əlverişli şərait yaratn lazımdır.

Qızlar qayğı göstərməyi sevirlər. Onların bu xüsusiyyətlə istər yoldaşlarına, istərsə də balaca uşaqlara münasibətdə aydın zahür edir. Qızlar ictimai işlərdə də kütləvi surətdə iştirak edirlər. Bu əsasda onlarda kollektivçilik hissini inkişaf etdirmək olar.

Qızlar oğlanlara nisbətən daha tez sözə baxır, tapşırılır üçün məsuliyyət hiss edir və adətən, onu həvəslə yərinə yetinə çalışırlar. Məhz buna görə də qızlarda borc və məsuliyyət hi tərbiyə etmək o qədər də çətinlik törətmir.

Qızlar öz imkanlarını qiymətləndirərkən daha ağıllı və **real** hərəkət edirlər. Müəyyən edilmişdir ki, oğlanlar öz imkanla adətən hoddindən artıq qiymətləndirirlər. Qızlar isə oksər hallfl özlərinə tənqidi yanaşmağı bacarırlar. Oğlanlar çox vaxt hərəkət özündən artıq onun effekti - otaftdakı adamlara necə tə göstərməsi ilə maraqlanırlar. Onların bir çox hallarda nalayiq hərəkətlər etməsi məhz bununla əlaqədardır. Lakin müxtəlif alimlər apardıqları müşahidələr göstərir ki, oğlanlar qızlardan az utan

412 ^yillər. Onlar ogor yaxşı sözlər işlətməyirsə **və ya** no isə **nalayiq** Tokət edirlərsə, **bunu ya** dəcəllik, **ya da** «özünü göstərmək» **mənə** edirlər. Qızlar **da** öz hərəkətlərinin effekti ilə **az** bəraqlanırlar, lakin onlar oğlanlardan fərqli olaraq **bu və ya** digər **Srəkətin** özünə **də** əhəmiyyət vətəndir. Bu aydın şəkildə göstərir **I**, qızlar hərəkətlərini **qiymətləndirərkən** özlərinə oğlanlara nisbətən daha çox **tənqidi** yanaşırlar.

öz imkanlarını hoddindən **artıq** qiymətləndirmə hallarına **Lzon** qızlarda təsadüf olunur. Lakin belə hallarda qızlar özlərini **Lcc də** «xüsusi şəxsiyyət» hesab etmirlər: oğlanların arasında isə lələrinə təsadüf edilir **ki**, onlar özlərinin xüsusi məziyyətlərə kalik olduqlarına inanırlar.

Qızların tərbiyəsində onların **bu** xüsusiyyətindən istifadə **■mök** lazımdır. Qızlarda özünə tənqidi münasibəti gücləndir-boklə, onlarda özünü tərbiyə tolobatı yaratmaq mümkündür. Lakin **Ki**, pedaqoji məharət **tələb** edir. Belə tərzlərdən sui-istifadə edən, **■/in** müsbət xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verməyib, nöqsanlarını fərli-yersiz nəzərə çarpdırən valideyn onun **bir** şəxsiyyət kimi krmələşməsinə mənfi təsir göstərə bilər.

Qızlar çox az hallarda tərslik edirlər. Lakin qızların tərsliyi psixotən sabit olur və uzun müddət davam edir. Ümumiyyətlə, bizlər öz hüquqlarının

məhdudlaşdırılmasına kəskin münasibət bsləyir, hətta qeyri-pedaqoji təsir vasitələrinə müraciət edən prbiyəçilərə müqavimət göstərirlər. Bununla əlaqədar olaraq bir bəhtə xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Qızlar onların ləyaqətini alçaldan hər hansı bir tadbirə **ürək** lınsı ilə **cavab** verirlər. Belə hallarda qızların son dərəcə həssas **Rnasım** bütün tərbiyəçilər qeyd edirlər. Apanlan müşahidələr bostorir **ki**, müəllim kişilərin ünvanına tənqidi qeydlər söylədikdə, bənlər **bunu** ürək ağrısı ilə qəbul etməyirlər. Yəniyyətə qızlar isə **psilərin** qadınlara **nisbətən** üstün olması haqqında eyhamla söyləmə. Mi və **ya** kinayə tərzində deyilən yarızarafat, yarıciddi sözlər işlədikdə qəzəblənir, hətta bəzən özlərindən çıxırlar.

Oğlanları qızlara qarşı qoymaq ciddi səhvdir. Ailədə istər oğlanlara, istərsə **də** qızlara eyni qayğı **ilə** yanaşmaq lazımdır. Qızla-hı yanında heç vaxt «qadın əməyinin» ağırlığından d'nişnaq ol-**Küz** Qızlarda belə yanlış zehniyyət yaratmaqla onları heç **vaxt** Jtyata hazırlamaq mümkün deyildir. Qıza hər hansı **bir** ev işi tapşı-

413 rəkən də onun qadın mənəvi xarakter daşıdığını qeyd etməli məsləhət görülmür.

Hər bir qız, cləco də oğlan müəyyən əmək vordişlorino mülək olmalıdır. Qızlar və oğlanlar özünəxidmə omeoyindo. mənşət »m» yində və s.-də iştirak etməklə belə vərdislə omeoyindolr. Qızların və oğlanların əmək tərbiyəsində homişə xüsusi diqqət yetirməli lazımdır. Ailədə sözün əsl mənasında əmək məkəbi keçən hər bir qız və oğlan lazımi mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnə bilər. Onayıl həm də həyata psixoloji cəhətdən hazırlanır.

Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında kişinin rolu mühümdür. Axı, birinci olaraq cəmlənmə təklifini o etməmiş və qı/a əl uzatmışdır, çətin anlarda bu ol qadının imdadına çatmalıdır. Birinci olaraq ürəyindəkiləri o açıb demişdir, deməli, homin andai cəmlənən o, hər ikisi üçün cavabdehdir. Onun qolbi moid və zəif. həssas və ədalətli olmalıdır. Oğlanlarda bu keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onların qüvvətli vəl dözümlü, mərd və cəsarətli, həssas və ədalətli olmasına daha yüksək tələblər verilməlidir.

Zəif bədən, qorxaq və ümitsiz xarakter, cüzü ürok - oğlata uşağını pis tərbiyə etməyin ən mənfi noticəlonir. Bu cür cənuk osasda şəxsi həyatda qadını ucaltmayan, amma onun insani və qadın ləyaqətini məhv edən xudpəsəndlər yetişib böyüyür.

Kiçik yaşlarından başlayaraq oğlanlarda qızlara qayğıkeç münasibət tərbiyə edilməlidir.

Hələ kiçik məktəb yaş dövründə oğlanların qızlara münasibətində kobudluq hallarına təsadüf edilir. Buna laqəydə yanaşmaq olmaz. Kiçik məktəblinin bugünkü kobudluğu osaslıla sabah qadına mənfi münasibət yarana bilər. Qızın mütiyyəti və passivliyi onun birtərəfli inkişafı ilə nəticələnər.

Oğlanların kobudluğunu, qızların passivliyini bəzən onların fiziki inkişafının xüsusiyyətləri ilə izah edirlər. Lakin onların kobudluğunu təkcə bununla aydınlaşdırmaq birtərəfli olardı. Uşaq kobudluğu ailədə öyrənir. Qızın passivliyi də yanlış tərbiyənin nəticəsidir.

Belə halları aradan qaldırmaq üçün kiçik yaşından oğlanlarda qızlara hörmət hissi aşılamaq, qızlarda isə şəxsi loyaqət hissi, öz qüvvələrinə inam tərbiyə etmək lazımdır. Bu əsasda oğlanlarla qızların yoldaşlıq və dostluğu sağlam qarşılıqlı münasibət kimi inkişaf edir.

414

i Oğlanlarda qadına hörmət tərbiyəsi ana məhəbbəti ilə İkinci olundirildikdə, daha yaxşı nəticə verir.

, III sinif şagirdi S. sentyabr ayının I-də dərslərdən qayıdandan **Блы** həyəcanlı halda dedi:

L- Anacan, bizim sinfimizdə 14 dəfə qız var. Mən onların heç biri ilə oturmaya bilmirəm.

к Ana məhəbbətlə oğluna baxdı:

- Nə dedin, oğlum? Dəfə? Belə çıxır ki, mən də dəndəyəm. **L S.** çəşib qaldı.

- Yox, son dəfə deyilsən, son anacan, - deyərək o, həyəcanla **Блонди**.

- Axı bu qızlardan hər biri böyüyüb ana olacaqdır. Son isə **bl.ia** «dəfə» deyirson. Mən də **41/** olmuşam, oğlanlarla **pumuşam**, indi isə sən anacan. Oğlum, yadında saxla ki, son **k/laia** nə etsən, **clo bil** ki. mono edirsən: qızların könlünə **fcuinsan**. demək mənim könlümə toxunursan. Son mütləq həmin **b/lardan** biri ilə otur, əgər lazım gəlsə, ona kömək et. Ertəsi gün

məktəbdən şən halda qayıtdı.

- Anacan, mən bir qıza oxu dərslərində kömək etdim, - deyərək o, **xarla** bildirdi.

- Bu, çox gözəldir, - deyərək ana oğlunu təriflədi, gələn dəfənin qız sənə kömək edər...

L. A. Levşin bu müsahibəni təhlil edərək yazır: ananın oğlu ilə ribə söhbəti oğlan tərbiyəsinin əsasını təşkil edən əsas idrəyi **Eol** ifadə edir. Oğul öz anasını hərəkətlə sevdi. Lakin oğula ilum olur ki, ana dənənki qızıdır. Onun oğlu ilə bir parlada oturan : **isə** sabahkı anadır. Beləliklə də oğulu ana ilə bağlayan böyük **s** tamamilə təbii surətdə onun qızlarla təşəkkül edən qarşılıqlı münasibəti üçün nümunəyə çevrilir. Düzgün kişi tərbiyəsinin açan mövzə buradadır.

Çalışmaq lazımdır ki, uşaq qadına hörmət etməyi öz atasının, itfədlərinin, qohumlarının anaya, cəlcə də nəfə və bacıya **■moti** təmsilində, ananın ümumiyyətini təənnüm edən şerlər və k.ihmlər vasitəsilə öyrənsin. Uşaqları ananın vətəndaşlıq siması - pmiyyətdəki mövqeyi, ictimai-siyasi fəaliyyəti, cəlcə də görkəmli lıdmların tərcümeyi-halı və osərləri ilə, ailədə və ictimai byatdakı rolu ilə tanış etmək məsləhətdir.

Oğlanlarda qızlara və qadınlara hörmət hissinin formalaşma-**kda** atanın təsiri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələni yalnız

415 oğlanların tərbiyəsində ata nümunəsinin rolu ilə məhdudlaşdırılmaz. Atanın oğla təsirdən geniş mənada danışmaq lazımdır. Bəzi alimlərin qeyd etdikləri kimi, məktəbdə və ailədə oğl uşaqlarına kifayət qədər kişi təsiri göstərilməməsi hazırda cəldi problemidir. Ailədə uşaqların tərbiyəsi ilə əksər hallarda analar məşğul olurlar. Bunu heç də ataların vaxtının azlığı və onların **b.ə** məşğul olması ilə izah etmək olmaz. Uşaqların tərbiyəsi ilə əsasən anaların məşğul olması bir çox ailələrdə əmələ gəlmiş birtərəfli təbəqənin nəticəsidir. Bu, düzgün deyildir. Uşaqların tərbiyəsinin atanın rolu əvəzsizdir.

Aydın məsələdir ki, cinsi xüsusiyyətlər ümumi xarakəti daşıyır. Hər yaş dövründə onlar özünəməxsus şəkildə təzahür edirlər. Oğlan və qızlarda cinsi xüsusiyyətlərin inkişafında hər y dövrünün öz yeri, öz xüsusiyyəti vardır.

Bir cəhətə də qeyd edək: cinsi xüsusiyyətlər nəinki şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, həm də fərdi xüsusiyyətləri ilə təbii formalaşır. Bundan asılı olaraq eyni bir cinsi xüsusiyyət müxtəlif oğlan və ya qızlarda müxtəlif şəkildə təzahür edir. Tərbiyə işində şagirdlərin cinsi xüsusiyyətlərini düzgün nəzərə almaq üçünl onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini şərtləndirən amilləri ətrafda öyrənmək lazımdır.

4. Cinsi tərbiyənin psixoloji problemləri

Qədim zamanlardan başlayaraq, hər bir xalqın oğlan və q tərbiyəsi ilə bağlı özünəməxsus adət və ənənəsi olmuşdur. Bu adət və ənənələrin əsas funksiyalarından biri məhiyyətə uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsindən ibarət idi.

Bu monada cinsi tərbiyənin tarixi çox qədimdir, lakin, o, ayrı bir tərbiyə nəzəriyyəsi sahəsi kimi nisbətən sonralar formalaşmış XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən etibarən sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Müasir dövrdə isə, bir tərəfdən, gənc nəsəl mədəni tərbiyəsinin əhəmiyyətinin artması, digər tərəfdən ölkəmizdə ailənin daha da inkişaf etməsi, ailə-nikah münasibəti lərində psixoloji amillərin daha mühüm rol oynaması və s. əlaqədar olaraq uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsi və təcrübəsində c'

416 tərbiyə mədəni tərbiyənin bir sahəsi kimi formalaşmış inkişaf cəmiyyətidir. Sovet pedaqogikası və pedaqoji psixologiyasının müasir inkişaf mərhələsində də məsələnin belə qoyuluşu xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ən yeni psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda cinsi tərbiyə mədəni tərbiyənin mühüm əhəmiyyətə malik olan müstəqil bölməsi kimi xarakterizə olunur. Bu cəhətə həmişə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cinsi tərbiyənin bir çox

məsələləri şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi ilə yanaşı, həm də onların əmək, estetik, əqli və fiziki tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Cinsi tərbiyə - oğlan və qızlara heç də yalnız hər hansı məlumatın, biliyin, anlayışın verilməsi demək deyil, birinci növbədə, ağıllı və gözəl qarşılıqlı münasibətlərin tərbiyə edilməsi deməkdir.

Uşaqların cinslərarası münasibətlər sahəsində mənəvi mədəniyyətə yiyələnməsi, cinslərarası münasibətlərin əxlaq normaları osasında inkişaf etdirilməsi cinsi tərbiyənin əsas məqsədini təşkil edir.

Uşaqların cinsi inkişafı onların psixi inkişafının mühüm sahələrindən biridir. Məhz ona görə də oğlan və qızların psixoseksual inkişafının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi cinsi tərbiyə nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cinsi xüsusiyyətlər təkcə ümumi psixologiyanın aktual problemləri deyildir. Onun tədqiqi həm də yaş və pedaqoji psixologiyanın, sosial, etnik, əmək, məhkəmə, incəsənət psixologiyasının və s. bir çox nəzəri-praktik məsələlərinin həlli üçün son dərəcə mühümdür.

Uşaqların cinsi tərbiyəsinin vəzifələri çoxcəhətlidir. Oğlanlar və qızlar arasında mənəvi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması, hisslər mədəniyyətinin tərbiyə olunması, cinsin bioloji və sosial problemləri, qadın və kişinin inkişaf qanunauyğunluqları və davranış xüsusiyyətləri haqqında elmi anlayışların formalaşması, qızlarda qadınlıq, oğlanlarda kişilik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, oğlan və qızların nikaha, sağlam və xoşbəxt ailə həyatına hazırlanması və s. onların içərisində əsas yer tutur.

Elmi-texniki inqilab dövründə baş verən müxtəlif sosial-demoskopik proseslər, urbanizasiya, akselerasiya və s. ilə əlaqədar olaraq cinsi tərbiyə məsələləri diqqəti daha çox cəlb edir.

Bir çox hallarda uşaqların fiziki inkişaf sürətilə onların psixoloji və sosial (vətəndaşlıq) yetkinliyi arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur. Uğursuz ailələrin meydana çıxması, boşanmanın miqdarının artması, doğumun azalması və s. həm də onları psixoloji-pedaqoji problemləri haqqında düşünməyi tələb edir.

Cinsi tərbiyə nəzəriyyəsi müxtəlif elmlərin inkişaf tarixi ilə müasir səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Cinsi tərbiyədə uşağın müddət tibbi istiqamət əsas yer tutmuşdur. Lakin çoxlu miqdarda həyatı faktlar sübut etdi ki, cinsi tərbiyə məsələlərinin həllində psixi fiziologiyası, səhiyyə maarifi, seksologiya, seksopatologiya, eləcə də uşaq psixiatriyası, psixiatriya və s. nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olsa da, hələ kifayət deyildir. Cinsi tərbiyənin tədrisi psixoloji və pedaqoji problemləri daha çox aktualıq kəsb etməyə başladı. Müasir dövrdə cinsi tərbiyə problemlərinin həlli baxımından sosiologiya, etnopsixologiya, demografiya, etnoloji və başqa elmlərin nailiyyətləri də olduqca əhəmiyyətli dir. Aydın məsələdir ki, cinsi tərbiyənin nəzəri və praktik

məsələlərini ancaq kompleks şəkildə - sosioloq, demograf, fizioloq, seksoloq, psixiatriya, psixoloq və pedaqoqların birgə səyi nəticəsində həll etmək olar.

İnsanın münasibət subyektinə çevrilməsi ilə onun bütün psixi həyatı şəxsiyyət xarakteri kəsb edir. Bu zəmində də cinslərarası münasibətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlər kimi inkişaf etməyə başlayır. Onun ən başlıca inteqrativ xüsusiyyətləri öz əksini məhəbbət hissində tapır. Məhəbbət şəxsiyyət psixologiyasının ən mürəkkəb fenomenidir. Orqanizm səviyyəsində cinslərarası rəbbi və əlaqələr şəhvət termini ilə xarakterizə olunur. Məhəbbət isə ancaq şəxsiyyət səviyyəsində formalaşır, insanın psixi həyatını saflaşdıran ümumi və cəzkar hissə çevrilir.

A. S. Makarenko «Cinsi tərbiyə həmişə sevgi tərbiyəsi olmalıdır», - deyərək bu cəhəti nəzərdə tuturdu. Təsəvvüfi deyildir ki, bədii ədəbiyyatın insan əməli və ləyaqəti haqqında yaratdığı ən böyük psixoloji himn məhəbbət himnidir.

Cinsi tərbiyənin nəzəri və praktik problemləri ancaq şəxsiyyət psixologiyasının nailiyyətləri baxımından həll edilə bilər. Şəxsiyyət psixologiyası cinsi tərbiyə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etməlidir.

A. S. Makarenkonun qeyd etdiyi kimi, cinsi tərbiyə məsələsi on qədər pedaqoji məsələlərdən biri hesab edilir. Onun tərifi, heç bir pedaqoji məsələ bu qədər dolaşmış salınmamış və heç bir məsələ haqqında bu qədər səhv rəylər söylənməmişdir. Halbuki o qədər cəhətdən bu məsələ o qədər də çətin deyildir və bir çox ailələrdə olduqca sadə, əzəbsiz və təəddüdsüz həll olunur. Cinsi tərbiyə

418 itnaq ailə onu ayrıca bir məsələ kimi götürdükdə, başqa tərbiyə məsələlərinin ümumi kütləsindən ayıraraq ona həddindən artıq böyük əhəmiyyət verdikdə çətin məsələyə çevrilir.

Uşaqların cinsi tərbiyəsində ailə mühüm rol oynayır. Onlar həyat prosesində, yaşlı nəslin vasitəsilə kişi ilə qadının, ər-ətrafın qarşılıqlı münasibətləri və s. haqqında müəyyən təəvvür və anlayışlara yiyələnilir. Qadınlıq və kişilik etalonlarına və itəadlarına müvafiq olaraq, onlara müxtəlif keyfiyyətlər aşılanır. Bu baxımdan etnopsixoloji və etnopedaqoji amillərin uşaqların cinsi tərbiyəsində əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Lakin bunlar heç də uşaqların ailə həyatına hazırlanması üçün zəruri olan bütün məsələləri sistem şəkildə əhatə etmir və edə bilməz. Bu şərtdə uşaqların cinsi tərbiyəsi məsələlərinin həllində məktəbin iolu xüsusilə artır.

Sosioloji, psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, məktəbin iştirakı olmadan gənclərin ailə həyatına tətbiqlənməsi praktik olaraq mümkün deyildir. Onlar orta məktəbdə - ilə cinsin biologiyası haqqında nisbətən geniş məlumat aldılar, ədəbiyyat, tarix, hüququn əsasları və s. fənlərin tədrisi prosesində cinslərarası münasibətlər haqqında ədəbi-bədii, ictimai-şəxsi və hüquqi aspektdə müəyyən məlumatla tanış olurlar. Son

zamanlar qızlarda evdarlığa aid bilik, vərdiş və bacarıqların inkişaf -tdirilməsinə daha çox diqqət yetirilir. «Ailə həyatının etika və psixologiyası» kursu öyrənilir.

Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesində oğlan və qızlar arasında •ağlam qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi şagirdlərin oxlaq tərbiyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mühüm məsələləri yüksək elmi-metodik səviyyədə həll etmək üçün müəllimlər uşaqların psixoseksual inkişafının xüsusi-yetlərini ətraflı öyrənməli, şəxsiyyət psixologiyasının nailiyyətləri •eviyosində təhlil etməli və məktəb təcrübəsində nozərə ■İmalıdırlar.

Uşaqların cinsi tərbiyəsi kimi mürəkkəb bir məsələni ancaq elmi zəmində həll etmək olar. Bu nöqteyi-nəzərdən cinsi lərbiyənin psixoloji məsələlərinin öyrənilməsi və məktəb ləcrübəsində tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

419

27*

X V F Ə S İ L

QABİLİYYƏTLƏR VƏ İNTELLEKTİN QURULUŞU

1. Qabiliyyətlər § 1. Qabiliyyətlər

haqqında anlayış

Məşhur Azərbaycan yazıçısı ƏbdürTohim bəy Haqverdiyevin «Mirzə Səfə» povestinin qəhromanı günlərin bir günündə **şer** yazmaq istəyir. Yazıçı onun bu vəziyyətini belə təsvir edir: «Mirzə Səfər eşitmişdi ki, şer yazmaq üçün iki vasitə lazımdır: xəlvət otaq və bir şüşə şərab. Şərab içdikdən sonra toz açılıb, şer öz-özünə su kimi axacaqdır. Qafiyə tapmaqda çətinliyə uğradıqda iki dəfə qezylə təpiyini ycrə cırparsan, o saat qafiyə öz-özünə tapılar.

Mirzə Səfər bir şüşə qırmızı şərab alıb gəldi evə. Mirzəyə demişdilər ki, şərab, əlbəttə, görək qırmızı olsun ki, yann dodaq-larına oxşasın. Şərabı masanın üstünə qoyub, papağı bir tərəfo, çuxanı o biri tərəfo atıb, yaxasını açıb, başının tükələrini pıtladırdı, özünə bir laübalı sifət verib aynaya baxdı, dedi:

- Afərin, Səfər, indi xalis şairson.

Şərabdan bir stəkan töküüb içəndən sonra gördü gözləri do qızanb, daha şairliyino şəkk ola bilmez.

Stulda əyləşib, qarşısına bir vərəq kağız qoyub qələm götürdü. dörd, beş dəfə qələmi mürəkkəbə batırdıqdan sonra dumb otaqda bir-iki baş gəzindi. Hərçi fikir ctdisə şeri başlamaq mümkün olmadı. Bir stəkan da içdi. Bəyni bir qədər də qızıxdı, əyloşib qələmi alıb gözəl xətlə yazdı:

«Darvazamızı fələk vurubdur!»

Mirzə Səfər hərçi çalışdısa ikinci misra gəlmədi. Nəcə dəfo təpiyini yerə cırpdı, şərabın hamısını içdi. Misra gəlmədi k1. gəlmədi».

Mirzə Səfər niyə şer yaza bilirdi? Sualın cavabı aydındır: onun bu sahədə qabiliyyəti yox idi.

Qabiliyyət nodir? O necə əmələ gəlir, formalaşır inkişaf edirmi?

Qabiliyyətləri psixoloji baxımda xarakterizə etmək üçün 3 cəhəti nəzərə almaq lazımdır.

420

1. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. Fərdi sözüno diqqət edin: insanlar öz qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusi-yetləri çoxdur. Temperament do, xarakter də şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Bəs, onda qabiliyyətlər, şəxsiyyətin digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən - temperament və xarakterdən nə ilə fərqlənir?

2. Mirzə Səfərin başına gələn əhvalat bu suala tutarlı cavab verir: qabiliyyətlər bu və ya digər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün başlıca şərtidir. Bu məsələni doqiqləşdirək: fəaliyyət prosesində temperament do, xarakter də müəyyən rol oynayır. Lakin fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası bilavasitə onlardan asılı deyildir. Mirzə Səfərdə özünəməxsus temperament və xarakter əlamətləri var idi. Onların bir çoxu hətta şairlik üçün çox olverişli idi. Məsələn, Mirzə Səfər həvsələli adamdı, «səhərdən axşamacan evdə oturub» işləyə bilirdi. Lakin, görəsən, həvsələli olmaqla yaxşı şer yazmaq olarmı? Əlbəttə, olmaz! Bəs, həvsələsiz adam necə, şer yaza bilərmə? Əlbəttə, yaza bilər. Ancaq bir şərtlə: şer yazmaq üçün adam görək müəyyən qabiliyyətlərə - poetik qavrayışa, obrazlı təfəkkürə, yaradıcı təxəyyülə, ifadəli dilə və s. malik olmalıdır. Mirzə Səfərdə isə bu qabiliyyətlər yox idi.

Deməli, şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən hər birinin fəaliyyət prosesində öz yeri, öz vəzifəsi vardır. F ə a l i y y ə t i n m ü v ə f f ə q i y y ə t l i i c r a s ı a n c a q q a b i l i y y ə 1 1 0 r 1 o ş o r t l ə n i r .

3. Gəlin, indi də belə bir situasiya təsəvvür edək: Mirzə Səfərə şerin yazılması qaydalan haqqında məlumat verək, ona əruz və ya heca vəznində şer yazmağı öyrədək, psixoloji dildə dəsək, ona bu sahədə müəyyən b i l i k , b a c a r ı q v ə v ə r d i ş a ş ı l a y a q . Görəsən, belə olsa, Mirzə Səfər şer yaza bilərmə? Əlbəttə, yaza bilər. Lakin bu sahədə zəruri qabiliyyətlərə malik olmadığı üçün onun yazdığı şer ancaq qafiyolonmuş, voznə salınmış söz yığımından ibarət olacaqdır. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq psixologiyada qabiliyyəti xarakterizə edərkən fəaliyyətin sadəcə olaraq icrasından yox,

m ü v ə f f ə q i y y ə t l i i c r a s ı n - d a n danışrlar («müvəffəqiyyətli» sözüno diqqot yetirin).

Qabiliyyətlərin bilik, bacarıq və vərdişlərlə əlaqəsi psixoloji cəhətdən aktual problemdir. Bu məsələ horn do ona görə

421 əhəmiyyətlidir ki, uşaqlann tərbiyəsi işində ən çox səhvə məhz həmin sahədə yol verilir.

Gəlin, A. və B. adlı iki uşaq təsəvvür edək. Onların ikisinin do **10** yaşı var. A.-nın yaxşı musiqi qabiliyyəti var: musiqi eşidəndo hər şeyi unudur, melodiyalan asanlıqla yadında saxlayır, mahnı oxumaqdan doymur. Lakin bu sahədə onunla heç kəs məşğul olmamışdır, hətta özünün heç musiqi aləti do yoxdur.

B.-nin isə musiqi qabiliyyəti yoxdur: musiqini xoşlamır, melodiyalan yadında saxlaya bilmir. Ancaq 5 yaşından başlayaraq valideynləri musiqi müəllimi tutmuş, ona pianoda çalmaqla yanaşı, horn də nota savadı öyrətmişlər. Yəni A.-nın qabiliyyəti var, bilik, bacarıq və vərdişi yoxdur, B.-nin isə oksinə, bilik, bacarıq və vərdişi var, qabiliyyəti yoxdur.

Tutaq ki, A.-da, B.-də musiqi məktəbinə daxil olmaq istəyir. Onlardan hansı qəbul imtahanını daha yaxşı verə bilər? Bu suala cavab vermək üçün biz müəllimin psixoloji səriştəyə malik olub-olmadığını bilməliyik: əgər müəllimin psixoloji səriştəsi yoxdursa, üstünlüyü B.-yə verəcəkdir. Əgər o, psixoloji səriştəyə malikdirsə, A. ilə B. arasındakı mühüm fərqi - bilik, bacarıq və vərdişlərlə deyil, məhz qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı fərqləri görəcəkdir.

Belə güman edək ki, uşaqlann hər ikisi musiqi məktəbinə daxil olmuşdur. Görəsən, bu şəraitdə onlarda musiqi qabiliyyətləri necə inkişaf edir? Psixologiyada onlarla bu kimi faktlar məlumdur: bell hallarda qabiliyyətli uşaqlar bilik, bacarıq və vərdislərlə sürətlə yiyələnirlər; bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələndikcə, onlarda qabiliyyətlərin inkişafı üçün daha olverişli şərait yaranır. Müvafiq sahəyə qabiliyyəti olmayan, ilk vaxtlar özlərinin ancaq biliyi, bacarığı və vərdişləri ilə fərqlənən uşaqlar isə, necə deyərlər, yalnız «yerində addımlamağa» başlayırlar, yəni inkişaf etmirlər Təsədüfi deyildir ki, müəllimlər görkəmli adamların bir çoxunun uşaq vaxtı qabiliyyətlərini görə bilməmiş və onları «adi uşaqlar» hesab etmişlər.

Qabiliyyətlər bilik, bacarıq və vərdişlərlə qarşılıqlı əlaqədədir. lakin onları yəniləşdirmək olmaz. Əgər müəllim hortəröllü yoxlama aparmadan uşağı ancaq müəyyən bilik, bacarıq və vərdislər sisteminə malik olub-olmamasına görə onun qabiliyyətli və ya qabiliyyətsiz olması haqqında nəticə çıxarırsa, elmi cəhətdən

422 kobud, praktik cəhətdən isə zərərli addım atır. Bu cəhəti düzgün başa düşmək üçün iki məsələni ayrıca qeyd etmək lazımdır:

a) bilik, bacarıq və vərdişlər qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir. Uşaq müvafiq fəaliyyət sahəsi üçün zəruri olan bilik və bacarıqlara yiyələnməyibsə, notda yazmağı, çertyoj çəkməyi, rəsm etməyi və s. öyrənməyibsə, onun musiqi, texniki və rəsm qabiliyyətləri yaxşı inkişaf edə bilməz. Uşaqların qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onların müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə ardıcıl surətdə fikir verilməlidir;

b) qabiliyyətlər bilavasitə bilik, bacarıq və vərdişlərdə deyil, onların qazanılma dinamikasında, yəni bütün başqa şərtlər eyni olduqda, bu fəaliyyət üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesinin nə qədər tez, dərin, asan və möhkəm icra olunmasında tozahür edir. Bütün başqa şərtlər eyni olduqda («eyni» ifadəsinə diqqət yctirək),... yəni A. və B. eyni musiqi məktəbində, eyni müəllimin sinfində oxusalar, onların bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi sahəsində mühüm fərqli cəhətlər meydana çıxacaq: A. musiqi qabiliyyəti olduğu üçün müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə B.-yə nisbətən daha tez, daha asan, daha möhkəm yiyələnocəkdir. Təcrübəli müəllimlər həmişə bu cəhətə diqqət yetirirlər. Məktəb praktikasında belə hallara az təsadüf olunmur: hər hansı bir şagird dərsləri bir dəfə oxuyur və «**5**» qiymət alır. Başqa şagird isə «**5**» qiymət almaq üçün dərsləri on azı dörd-beş dəfə oxuyur. Onların hər ikisi əlaçı olsa da, təcrübəli müəllim həmin şagirdlərin qabiliyyətləri arasındakı fərqi görür. Birinci tipli şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti müəllimi qətiyyənlə tomin etmir. O, həmişə valideynə şikayət edir: «çox qabiliyyətli uşaqdır. Lakin tənəllik edir, kifayət qədər çalışmır...»

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərə əsasən qabiliyyətlərə aşağıdakı kimi tərif verə bilərik: * Q a b i l i y y ə t l i ö r ş ə x s i y y ə t i n f ə r d i - p s i x o - l o j i x ü s u s i y y ə t l i o r i o l u b m ü ə y y ə n f ə a - l i y y ə t i n m ü v ə f f ə q i y y o l i i c r a s ı n ı n ş ə r - t i n i t e ş k i l e d i r v ə o n u n ü ç ü n z ə r u r i o l a n b i l i k , b a c a r ı q v ə v ə r d i ş l ə r ə y i y ə - l o n m o d i n a m i k a s ı n d a k ı f ə r q l ə r d ə i f a d o o l u n u r .

ElmTəcniki tərəqqi dövründə, bir tərəfdən, yeni fəaliyyət

sahələri əmələ gəlir, digər tərəfdən, sənayenin avtomatlaşdırılması, EHM-lərin, robot texnikasının və s. tətbiqi ilə əlaqədar olaraq əvvəlki fəaliyyət sahələri yeni intellektual mozmun kəsb edir. Bu şəraitdə şagirdlərin qabiliyyətlərinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

§ 2. Ümumi və xüsusi qabiliyyətlər

Psixologiyada qabiliyyətlərin vahid və hamı tərəfindən qəbul edilən tipologiyası hələ işlənilməmişdir. Bu məqsədlə ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif prinsiplərdən istifadə edirlər. Qabiliyyətlərin əsas fəaliyyət sahəsinə görə fərqləndirilməsi prinsipi onların içərisində xüsusi yer tutur. Həmin prinsipə görə, məsələn, texniki, pedaqoji, bədii qabiliyyətləri, cəldə do onların nisbətən konkret fəaliyyət sahələri üzrə növlərini (mühəndislik, riyazi, musiqi və s. qabiliyyətləri) fərqləndirirlər.

Hor bir fəaliyyət adətən bir neçə qabiliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olur. 6 №-li cədvəldən bunu aydın görmək olar.

Əgər ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üçün zəruri olan qabiliyyətləri müqayisə etsək, aydın olar ki, hor bir fəaliyyət daxilində mahiyyət cəhətilə iki növ qabiliyyət toşəkkül tapir. Bunlardan birinciÜmumi psixologiyada ümumi qabiliyyətlər, ikincilər islxüsusi qabiliyyətlər adlanır.

Ümumi və xüsusi qabiliyyətlərin formalaşması fəaliyyətin özünün strukturu ilə bağlıdır. Fəaliyyət sahələri müxtəlifdir. onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır, lakin bununla yanaşı hamısı üçün ümumi cəhətlər də xasdır. Ümumi qabiliyyətlər do möhz bu zəmində omolo gəlir və inkişaf edir.

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak cədən, onların bu və ya digər dərəcədə müvəffəqiyyətli icrası üçün sort olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Ümumi qabiliyyətlər psixi proseslər, birinci növbədə, ali psixi proseslər əsasında formalaşır. Qavrayış, hafizə, təfəkkür, toxəyyül və s. fəaliyyət prosesində funksional cəhətdən inkişaf cədrək müvafiq qabiliyyətlərə çevrilir.

Xüsusi qabiliyyətlər isə yalnız müəyyən fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətli icrası üçün sort olan qabiliyyətlərə deyilir. Lüğət chtiyyəti və ifadəli dil, söz assosiasiyalarının zənginliyi ədəbi

Ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üçün zəruri olan qabiliyyətlər

ədəbi	təsviri	texniki-konstruktiv	pedaqoji
Müşahidəçilik	Tam görmə (qavrayış)	Evristik tipli müşahidəçilik	Didaktik
Poetik görme	Nisbətən, işıqlığı (ışıq-kölge arasındakı nisbət) qiymətləndirmə	Məkan qavrayışı	Konstruktiv (pedaqoji təxəyyül).
Surət, hiss və hərəkət hafizəsi	dirmə Perspektiv ixtisarlarnı qiymətləndirmə Rənu fərqləndirmə	Məkan təsəvvürləri Texniki	Perspektiv [-;ksprcssiv
Yaradıcı təxəyyül		təfəkkür Fəza təxəyyülü	Kommunikativ
Obrazlı təfəkkür	həssaslıq Görmə hafizəsi		Təşkilatçılıq
Lüğət chtiyyətinin zənginliyi və ifadəli nitq	Yaradıcı təxəyyül		qabiliyyət-
Söz assosiasiyalarının zənginliyi	Obrazlı təfəkkür		lari

yaradıcılıq, nisbət, işıqlılıq, perspektivi qiymətləndirmə və rəngləri fərqləndirmə həssaslıq; təsviri fəaliyyət; məkan qavrayışı və təsəvvürləri texnik» yaradıcılıq; didaktik qabiliyyətlər və s. isə pedaqoji fəaliyyət üçün xüsusi qabiliyyətlərdir.

Hor hansı bir fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün həm ümumi, həm də xüsusi qabiliyyətlərin olması zəruridir. Fəaliyyət prosesində onlardan hər birinin öz funksiyası vardır. Bundan asılı olaraq fəaliyyətin bir mərhələsində, tutaq ki, poetik qavrayış əsas rol oynadığı halda, başqa bir mərhələdə obrazlı təfəkkür daha mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Lakin bir cəhət aydındır: ayrı-ayrı qabiliyyətlər eyni bir fəaliyyətin tərkibində bir-birilə üzvi surətdə və qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur.

§ 3. Qabiliyyətlərin formalaşması: təbii imkanlar və fəaliyyət

İnsan qabiliyyətlərinin mahiyyətinin tədqiqi qabiliyyətlər haqqında ümumbioloji anlayışı xüsusi insan qabiliyyətləri haqqındakı anlayışdan fərqləndirməyi tələb edir.

Bəzi psixoloqlar qabiliyyətləri bioloji fenomen kimi təhlil edirlər və onun qanunauyğunluqlarını irsiyyət amilləri ilə aydınlaşdırırlar. Halbuki insan qabiliyyətləri ictimai-tarixi xarakter daşıyır.

Qabiliyyətlərdən danışarkən, biz, birinci növbədə, insanın təbiətini ifadə edən xassələri nəzərdə tuturuq. Bu xassələrin bəşəriyyətin ictimai-tarixi xassələrinin inkişafı mövzusu olsa, **III** irsən təsbit olunmurlar. Onlar nəsil-dən-nəslə hər bir yeni nəsillə həyatı boyu özündən əvvəlki nəslin inkişaf nailiyyətlərinə yiyələnən yol ilə verilir; buna uyğun olaraq insanların ontogenetik inkişafının ən başlıca məzmunu ondan ibarət olur ki, onlar insanların tarixi inkişafının nailiyyətlərinə yiyələnirlər (və məhz bu əsasda sonrakı tərəqqinin subyekti olurlar).

İnsan qabiliyyətlərinin tarixi inkişafı prosesinin ardıcılıqlı onlarla şərtlənir ki, nəsillərin nailiyyətləri morfoloji cəhətdən, **IV** dəyişikliklər qaydasında deyil, onların fəaliyyətinin obyektiv məhsulları - maddi və ideal formasında təsbit olunurlar (bu, oməyin və insan fəaliyyətinin başqa formalarının prinsip cəhəti məhsullar xarakter daşması sayəsində baş verir). İnsanlar həmişə obyektiv məhsulları mənimsəyərkən həm də onlarda həkl olunmuş insan qabiliyyətlərinə yiyələnirlər. Bu aydın şəkildə göstərir ki, insanın istori ümumi, istərsə də xüsusi psixi xassələrin ontogenetik inkişafının məhsuludur.

İnsanların anadangəlmə təbii imkanları eyni deyildir. Diqqətə «anadangəlmə» sözünə diqqət etmək istəyirik. Təbii imkanlar dedikdə, qabiliyyətlərin inkişafının əsasını təşkil edən anatomik fizioloji xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Anatomik xüsusiyyətlərə beyinin mikrostruktur, bədənin konstitusiyası, gözün, qulağın, sənə tellərinin, əl və ayaqların və s. quruluşu; fizioloji xüsusiyyətləri isə əl sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətləri aiddir.

Psixologiyada «təbii imkanlar» anlayışına orqanizmin anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq psixofizioloji xassələrini də daxil edir və bu sonuncuları əsas cəhət kimi şərh edirlər. Psixofizioloji xassə dedikdə, hər şeydən əvvəl, fəaliyyət yiyələnmənin lap ilkin mərhələsində uşaqda, bəzən isə müntəzid surətdə müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmayan yaşlılarda özünü göstərən incə rəng fərqləndirmə həssaslığı, görmə hafizəsi, musiqi eşitmə həssaslığı və s. kimi xassələr başa düşülür. Belə təbii imkanlar, insanlara bu və ya digər dərəcədə adekvat olf müəyyən qıcıqlayıcı, obyekt ilə təmasda olarkən özünü göstərir.

426

Məsələn, musiqi, mənzərə və s.-nin qavranılması zamanı müvafiq təbii imkanlara malik olan uşaqlarda yüksək hissi-hərəkət həssaslığı və həmin fəaliyyətə meyl aydın təzahür edir.

Son zamanlar aparılmış fizioloji və psixoloji tədqiqatlar təbii imkanların mahiyyətini yeni faktlar əsasında aydınlaşdırmaq imkanı verir. Əsas

afferentasiya prinsipi bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, müxtəlif analizatorlar sistemi özlərinin fizioloji parametrləri etibarilə bir-birlərindən fərqlənirlər. Müxtəlif analizatorlar özlərinin funksional xassələrinin mükəmməlliyindən asılı olaraq insanın həyat fəaliyyətində müxtəlif rol oynayırlar.

Əsas afferentasiya ayn-ayn adamlarda onların fərdi fərqləri kimi təzahür edir. Bu müddə insanın hafizəsi, təsəvvürləri, yaradıcı təxəyyülü sahəsində aparılan müşahidələrlə də təsdiq olunur. Məsələn, hafizənin görmə, eşitmə, hərəkət hafizəsi kimi tipləri psixologiyada çoxdan məlumdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sinir sistemini bütövlükdə xarakterizə edən ümumi tipoloji xassələrlə yanaşı olaraq bəzi qabiliyyətlərin ayrı-ayrı sahələrinin işini xarakterizə edən partial, xüsusi tipoloji xassələr də mövcuddur. Əgər sinir sisteminin ümumi xassələri ümumi qabiliyyətlər problemi üçün əhəmiyyətə malikdirsə, xüsusi xassələr xüsusi qabiliyyətləri öyrənərkən mühüm əhəmiyyətə kösb edir. Yəni xüsusi (partial) xassələr temperament problemi ilə deyil, xüsusi qabiliyyətlər problemi ilə əlaqədardır.

Adətən təbii imkanlar qabiliyyətləri təşəkkül etdirən qüvvə kimi deyil, yalnız onların inkişafının zəruri şərti kimi nəzərdən keçirilir. Təbii imkanlar qabiliyyətləri və onların inkişaf səviyyəsini qabaqcadan müəyyən etmir: yalnız, bir tərəfdən, qabiliyyətlərin təşəkküləmə yolunu, digər tərəfdən, onların fərdi quruluşunu xarakterizə edən xüsusiyyətləri şərtləndirir. Qabiliyyətlər insanın yalnız müəyyən həyat və fəaliyyət şəraitində inkişaf edə bilər. Məsələn, mütləq eşitmə bir qabiliyyət kimi uşaq ilk dəfə sənə yüksəkliyini tanımaq zərurəti qarşısında qalandan sonra, başqa sözlə, musiqi fəaliyyətində formalaşır. Musiqi fəaliyyətinə qədər anatomik-fizioloji amil kimi ancaq müvafiq təbii imkan mövcud idi. Başqa bir misal. Adamların əksəriyyəti qara rəngin yalnız 2-3 çalarını fərqləndirdikləri halda, qara parça istehsalı üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər onun 40-a qədər çalarını

427 ayırd edirlər. Adı hallarda insan işıq zolağını yalnız 0,01 millimetrdən qədər fərqləndirə bilər. Təcrübəli cəllayıcı fərdlər isə 0,000* millimetrdən işıq zolağını ayırd edə bilər. Təsəffüf deyildir ki, insanlarda əsas afferentasiyanın yaranmasında da fəaliyyət həlledici rol oynayır. Yəni, «əsas afferentasiya» əsas həyat fəaliyyəti birinci signal sisteminin nisbi üstünlüyünün inkişafı üçün şərait yaradan adamlarda - musiqiçilərdə, rəssamlarda, idmançılarda və başqalarında xüsusi olaraq kəskin təzahür etməlidir.

Müxtəlif eksperimental materialların təhlili göstərir ki, qabiliyyətlər müvafiq konkret fəaliyyətdən konarada təşəkkül edə bilməz. Qabiliyyətlərin müvafiq təbii imkanlar əsasında təşəkkülü və inkişaf fəaliyyətin motivlərindən, məzmunundan, xüsusiyyət-lərindən və inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu fikri osaslandırmaq üçün hamıya öz təcrübəsindən bəlli olan belə bir misal göstərmək olar. Nitqə yiyələnmək üçün insan beyninə məxsus xüsusi sinir mexanizmləri

tələb olunur. Şübhəsiz ki, insan beynində dill yiyələnmək üçün bəzi təbii şərtlər vardır. Lakin uşağın hansı dildə danışmağa və fikirləşməyə başlaması beynin təbii xüsusiyyəti' lərindən, anadangəlmə mexanizmlərdən deyil, nitq əhatəsindən. həyat təcrübəsindən asılıdır.

Təbii imkanlar da belədir. Təbii imkanların qabiliyyəti. H. çevrilib-çevrilməməsi fəaliyyətdən asılıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qabiliyyətlərin morfofizioloji əsasları məsələsini yalnız təbii imkanlarla məhdudlaşdırmaq olmaz.

A. N. Leontyevin fikrincə, insanda təbii qabiliyyətlərlə (məsələn, rəng fərqləndirmə həssaslığı və s. ilə) yanaşı olaraq, insanaməxsus qabiliyyətlər (ikinci növ qabiliyyətlər) də vardır. Buraya nitq, musiqi, konstruktörlük qabiliyyətləri və s. daxildir. Əgər təbii qabiliyyətlər fəaliyyət prosesində anadangəlmə təbii imkanlar arasında əmələ gəlsə, «ikinci növ qabiliyyətlər» başqı şəkildə formalaşır. Bu qabiliyyətlərin beyin mexanizmləri, insan əvvəlki növlərin ictimai-tarixi təcrübəsinə yiyələndikcə onun fərdi inkişafı prosesində təşəkkül tapır. Yəni «ikinci növ» qabiliyyətlərin maddi bazasını yəni funksiyalar icra edən fizioloji orqanlar - möhkəm reflektor birləşmə və sistemlər təşkil edir. Onlar formalaşdıqdan sonra vahid orqan kimi fəaliyyət göstərirlər.

Yəni funksional orqanlar asanlıqla dəyişə, onların ayrı-ayrı tərkib hissələri başqaları ilə əvəz oluna bilər. Başqa sözlə, onlar yüksək kompensasiya etmə qabiliyyətinə malikdir.

428

Beləliklə də aydın olur ki, qabiliyyətlərin morfofizioloji əsasları məsələsini yalnız təbii imkanlarla əlaqələndirmək səhv olardı. Qabiliyyətlərin inkişafında beynin ontogenezdə təşəkkül edən fizioloji orqanları da mühüm rol oynayır.

Bundan başqa, belə güman etmək olmaz ki hər bir fəaliyyətə xüsusi təbii imkan uyğun gəlir. Təbii imkan çoxmənalıdır, başqa sözlə, eyni bir təbii imkan əsasında həyat şəraitinin və fəaliyyətin necə davam etməsindən asılı olaraq müxtəlif qabiliyyətlər əmələ gəlmə bilər.

Uşağın hansı dildə danışacağı nitq əhatəsindən asılı olduğu kimi, təbii imkanların qabiliyyətlərə çevrilməsi, təşəkkül edən qabiliyyətin məzmunu və quruluşu fəaliyyətin xarakteri ilə şərtlənir.

Fəaliyyətin hər bir növünün öz xüsusiyyətləri vardır. Hər hansı bir müvafiq psixi proses müəyyən bir fəaliyyətin bədii və ya texniki, təsviri və ya elmi, ifadəci və ya əməli fəaliyyətin tərkibi-nə daxil olmaqla onun xüsusiyyətlərinə uyğun surətdə inkişaf edir. (Qabiliyyətlər sahəsində özünü göstərən belə, necə deyirlər, ixtisaslaşma tarixən ictimai əmək bölgüsünün əmələ gəlməsi və ictimai şüurun müxtəlif formalarının - incəsənət, elm və s.-nin meydana çıxması zəminində mümkün olmuşdur.) Bunu müxtəlif fəaliyyət sahələrində, məsələn,

təxəyyülün və ya təfəkkürün bir qabiliyyət kimi formalaşmasında asanlıqla görmək olar.

Fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq təxəyyül ədəbi yaradıcılıqda, necə deyirlər, bədii təxəyyül kimi, texniki yaradıcılıqda isə fəza təxəyyülü kimi formalaşır. Hər iki halda təxəyyül yeni surətlərin yaradılması prosesi kimi təzahür edir. Lakin təxəyyül ədəbi yaradıcılıqda xarici əlaməti bədii şəkildə oxşatdıran surətlərin yaradılması istiqamətində cəhədlər etdiyi halda, texniki yaradıcılıqda fəza formaları, münasibətləri və texniki detalların yenidən işlənilməsi əsasında yeni konstruksiyalar yaratmaq məqsədinə xidmət edir. Beləliklə də, fəaliyyətin bilavasitə təsiri nəticəsində şairin təxəyyülü bəstəkarın təxəyyülündən, rəssamın təxəyyülü konstruktörün təxəyyülündən fərqlənir. Hətta cəmiyyət bir fəaliyyətin nisbətən dar sahələrində belə təxəyyülün inkişafında özünəməxsus cəhətlər inkişaf edir. Məsələn, ədəbi yaradıcılıqda şairin, dramaturqun və nasirin təxəyyülünü müqayisə etsək, asanlıqla onlardan hər birinin təxəyyülü üçün xarakterik olan cəhətləri ayırd edə bilərik. Yaradıcı

429 fəaliyyətin müxtəlif sahələrində təfəkkürün inkişafı haqqında da cəmiyyət sözləri demək olar.

Şairin müşahidəçiliyi ilə konstruktörün müşahidəçiliyini, obrazlı təfəkkürlə texniki təfəkkürü müqayisə etsək, onların arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı olaraq müvafiq fəaliyyətlərin xüsusiyyətlərini oxşatdıran özünəməxsus cəhətlərin də olduğunu görürük.

Akademik İ. P. Pavlovun siqnal sistemləri haqqındakı təlimi bu məsələni, ümumiyyətlə götürüldükdə isə, qabiliyyətlər sahəsində özünü göstərən fərqlər məsələsini ətraflı aydınlaşdırmaq imkanı verir. Böyük alim siqnal sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə görə insana məxsus 3 tip - bədii, mütəfəkkir və orta tip müəyyən etmişdir. İ. P. Pavlovun fikrincə, insanın düşdüyü şəraitin, həyat torzusun, təhsil və tərbiyənin təsiri nəticəsində onun ali sinir fəaliyyətində ya 1-ci siqnal sistemi əsas yer tutur (bədii tip), ya da 2-ci siqnal sistemi üstünlük kəsb edir (mütəfəkkir tip), yaxud bunların hər ikisi eyni dərəcədə inkişaf edir (orta tip).

Oxucuların diqqətini mühüm əhəmiyyətə malik olan bir cəhətə cəlb etmək istəyirik. Görünməli sovet fizioloqu A. Q. İvanov Smolenskinin qeyd etdiyi kimi, İ. P. Pavlovun ali sinir fəaliyyəti tiplərinə həsr olunmuş tədqiqatının əsasında hər iki siqnal sisteminin münasibəti məsələsi qoyulmuşdur. Ü. bir siqnal sisteminin o biri üzərində yalnız nisbi üstünlüyünü qeyd edir.

Ümumiyyətlə götürsək, 2-ci siqnal sistemi (fikri fəaliyyət) 1-ci siqnal sisteminə (obrazlı-emosional fəaliyyətə) üstünlük təşkil edir. Bu, mütləq xarakter daşıyır, çünki dil və təfəkkür insanın əsas fəaliyyətində həlledici rol oynayır. Əgər sözü, 2-ci siqnal sistemini S, obrazı, 1-ci siqnal sistemini Sj ilə

ifadə etsək, həmin asılılığı riyazi tərmada belə ifadə edə bilərik: $S > S_j$. 1-ci signal sisteminin 2-ci signal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü (bodii tip) belə ifadə edilə bilər: $S > S_j / >$ (burada p bədii tip nümayəndələri üçün xarakterik olan emosional və obrazlı görmənin xüsusiyyətlərinin bildirir). 2-ci signal sisteminin 1-ci signal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü (mütəfəkkir tip) isə belə ifadə edilə bilər: $S + m > S$, (burada m xarici aləmə mütəfəkkir tip üçün xarakterik olan müqərrəd, sözlü - məntiqi münasibəti göstərir).

Göründüyü kimi, bir signal sisteminin başqası üzərindəki nisbi üstünlüyü məsələsini 2-ci signal sisteminin 1-ci signal sisteminin üzərindəki mütləq üstünlüyü məsələsi ilə qarşıdırmaq olmaz. Əks

430 halda belə bir təsəvvür yaranar ki, bodii tipdə gəy intellektual fəaliyyət zəif inkişaf etmiş olur. Bu, ciddi səhv olardı. Bir signal sisteminin o biri signal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü bodii, mütləqəkdir və ya orta tipin təfəkkür tərzində özünəməxsus cəhətlərin formalaşmasını şərtləndirir. İ. P. Pavlov bu xüsusiyyətləri belə xarakterizə edir: bəzi adamlar yaxşı düşüncələr, lakin konkret, real surətdə fikirləşməzlər, onlarda birinci və ikinci signal sistemləri arasındakı əlaqə xeyli zəifdir: başqaları isə, əksinə, belə •ğıllı və məntiqi düşüncələr də, söz arxasında real təsəvvüratı, yəni birinci signalları görməyə meyl edirlər. Onların xarici aləmlə əlaqəsi birincilərə görə daha yaxındır... Onların hər ikisi ağıllıdır, lakin onlardan birinin mühakiməsi gerçəklikdən uzaqdır, o birisi isə gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirir. İ. P. Pavlova görə, ikinci signal sisteminin birinci ilə əlaqəsi mütləqəkdir tipdə zəif, bodii tipdə qüvvətlidir. Orta tipdə isə birinci və ikinci signal sistemlərinin hər ikisi eyni dərəcədə inkişaf edir.

Signal sistemlərinin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu və ya digər tipə mənsub olan şagirdlər qavrayış, təsəvvür və hafizə materiallarından da müxtəlif tərzdə istifadə edirlər. Məsələn, bodii tip nümayəndələri konkret və emosional surətlər yaratdıqları halda, mütəfəkkir tipə mənsub olanlar yeni surətlər yaradarkən mühakimə yürütməyə daha çox meyl göstərirlər.

§ 4. Qabiliyyət və istedad

Müasir psixologiyanın aktual problemləri içərisində istedad problemi xüsusi yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, qabiliyyətlərin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili təkcə elmi-nəzəri məsələ deyildir. Onun böyük praktik əhəmiyyəti vardır.

İstedad dedikdə qabiliyyətlərin bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün sort olan özünəməxsus birliyi nəzərdə tutulur.

Əgər müşahidəçilik, poetik görüm, sürət, hiss və hərəkət hafizəsi, yaradıcı təxəyyül, obrazlı təfəkkür, lüğət ehtiyatının zənginliyi və ifadəli dil, söz assosiasiyalarının zənginliyi kimi müxtəlif qabiliyyətlər ədəbi fəaliyyət daxilində ümumi surətdə I birləşib onu müvəffəqiyyətlə icra etməyə imkan verirsə, bu ədəbi I istedaddır. Eyni sözlər istedadın başqa növlərinə də aiddir.

431

Psixologiyada vaxtilə «istedad» termini daha çox təbi imkanların mövcudluğunu ifadə edən anlayış kimi də işlədirdilər. Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, istedad anlayışını bioloji kateqoriya kimi nəzərdən keçirdikdə, o, öz mənasını itirir. Qabiliyyət və istedad da insan fəaliyyətinin özü kimi ictimai-tarixi xarakter daşıyır.

Bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə qabiliyyət və istedad inkişafı, hər şeydən əvvəl, insanın ictimai-tarixi inkişaf şəraitindən, cəmiyyətin maddi həyat şəraitindən asılıdır.

Qabiliyyət və istedad əmək fəaliyyətinin konkret, tarixən inkişaf edən formalarından tocriid olunmuş şəkildə izah edilə bilməz. Onlar konkret tarixi dövrdə fəaliyyətin ictimai cəhətdən əhəmiyyətli olan hansı növlərinin təşəkkül etməsindən və «fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası» dedikdə hansı meyarın başa düşülməsindən tamamilə asılıdır. Bu meyardan asılı olaraq hər hansı bir ictimai quruluşda istedadın bu və ya digər xüsusi növü haqqındakı anlayışın da məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Məsələn, «musiqi qabiliyyətləri» və ya «musiqi istedadı» anlayışı bir səsli mahnıdan başqa digər musiqi bilməyən xalqlardan fərqli olaraq müasir adamlar üçün başqa məzmunla malikdir.

2. Qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf məsələsi

Qabiliyyətlər növbəti keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından birləşmələrindən fərqlənirlər. Q a b i l i y y o t l o r i n ö l ç ü l - m ə s i dedikdə, onların kəmiyyət cəhətdən xarakterizə olunan məzmunu nəzərdə tutulur.

Psixologiya tarixində ölçmə ideyası ilk dəfə XVII əsrin 30-cu illərində irəli sürülmüşdü. Psixometriya (yunanca psuxhe ruh, metreo - ölçü deməkdir) termini də məhz həmin illərdə ortaya çıxmışdır. Bu haqda müxtəlif

filosoflar, tobiotşunaslar və riyaziyyatçılar tərəfindən maraqlı fikirlər irəli sürülsə də, qabiliyyətlərin ölçülməsi sahəsində ilk mühüm addım XIX əsrdən atılmışdır.

XIX əsrdə, 60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq yeni eksperimental istiqamətlə yanaşı başqa (Fexnerin tədqiqatlarından fərqli olan) bir istiqamət - fərdin psixologiyasının sahəsində riyazi metodların tətbiqi istiqaməti də formalaşırdı

432

İngilis alimi Haltonun tədqiqatları həmin sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Halton fərdi fərqlər psixologiyasının banisi hesab olunur. Onun «Talantın irsiliyi» (1869), «İngilis alimləri: onların təbiəti və tərbiyəsi» (1874), «İnsan qabiliyyətlərinin və onların inkişafının tədqiqi» (1883) və b. əsərlərində fərdi fərqlər psixologiyası və testlər metodunun bir çox mühüm məsələləri ilk dəfə özünün geniş əksini tapmışdı.

Haltonun bir alim kimi təfəkkürü o zaman təşəkkül edən eksperimental - psixoloji istiqamət çərçivəsində formalaşsa da, onu insanlar arasındakı fərdi fərqlərin genetik (irsi) osasları maraqlandırır. O, bu məqsədlə yəni eksperimental modellər axtarır, ərizlər metodunu kəşf edir, əqli keyfiyyətlərin mənasını öyrənmək üçün bioqrafik metodla yanaşı anket metodundan istifadə edir, fərdi fərqlərin qanunauyğunluqlarını riyazi düsturlarla təsvir etmək üçün yollar axtarırdı. Halton bu sahədə metodik vasitə kimi statistikadan istifadə etdi (o, hələ gənclik illərində müasir statistikanın banilərindən birinin - Belçika alimi A. Keqlenin (1796 - 1874) əsərlərini, xüsusilə onun «Sosial fizika» əsərini öyrən-mişdi).

Halton 1884-cü ildə Londonda Beynəlxalq sağlamlıq sorğu-sualında Antropoloji laboratoriya təşkil etdi (sonralar həmin laboratoriya Cənub Kensington muzeyinə verildi). Qısa müddət ərzində Antropoloji laboratoriyada 10 minə qədər adamın boyu, çəkisi və s. ilə yanaşı olaraq müxtəlif psixoloji xüsusiyyətləri, eləcə də qabiliyyətləri ölçüldü.

Halton özünün Antropoloji laboratoriyasında aparılan sınaqları əqli testlər (ingiliscə test - sınaq deməkdir) adlandırdı. Bütün psixoloji anlayışlardan fərqli olaraq bu tennin Qərbi ölkələrində tezliklə ən kütləvi terminə çevrildi. Kettelin 1890-cı ildə «Mind» jurnalında dərc olunmuş «Əqli testlər və ölçmə» adlı məqaləsindən sonra isə test termini psixologiyada sözün əsl mənasında vətəndaşlıq hüququ qazandı.

Test metodunun əsas anlayışlarını tarixi planda nəzərdən keçirək.

Kettel Vundtun laboratoriyasında eksperimental metodları öyrənən ilk amerikalı alim idi. Onu daha çox fərdi fərqlər problemi maraqlandırsa da, Vundt bu məsələyə əhəmiyyət vermirdi. Buna görə də Kettel Leypsiqdəki psixoloji

laboratoriyaya tək edib Haltonun laboratoriyasına gəldi. O, Haltonun fərdi-psixoloji keyfiyyətə ölçmək üçün istifadə etdiyi metodları, xüsusilə əqli testləri böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul etdi.

Kettel öz məqaləsində yazırdı: «Əgər psixologiya eksperiment və ölçməyə əsaslanmasa, fizika kimi möhkəm və dəqiq elmə çevrilə bilməz. Bu sahədə əqli testlər seriyasını daha çox fərdlərə tətbiq etmək yolu ilə irəli getmək olan». O, məqalədə əqli testlər metodunun xalis elmi əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı olaraq onun praktik tətbiqi məsələlərinə diqqəti xüsusilə cəlb edirdi.

Kettel nümunə kimi 50 test təklif etdi və ABŞ-a qayıdan kimi onları tətbiq etməyə başladı. Testlər metodu ABŞ-da başqa psixoloji laboratoriyaların da diqqətini artırmağa cəlb edirdi. Qısa müddət ərzində bu sahədə xüsusi əlaqələndirmə mərkəzləri təşkil etmək zərurəti yaranırdı. 1895—1896-cı illərdə ABŞ-da testologiya üzrə iki milli komitə yaradıldı. Dünyanın müxtəlif ölkələrində A. Bine, Q. Ebbinhaus, V. Ştern, E. Torndayk, Q. Myünsterberq, Q. Müller, R. İerks kimi psixoloqlar müxtəlif testlər yaradılmasında fəal iştirak edirdilər. Bir tərəfdən, məktəbin, təbəqənin, istehsalatın ehtiyaclarını ödəmək üçün testlərdən geniş istifadə olunurdu, digər tərəfdən isə fərdi fərqlər haqqındakı məlumatların işlənilməsi texnikası inkişaf edirdi.

XX əsrin əvvəllərində ingilis psixoloqu S p i r m e n (1863 - 1945) eksperimental surətdə müəyyən etdi ki, bir neçə intellektual testə görə bu və ya digər bir adamın aldığı qiymətlər arasında pozitiv (müsbət) korrelyasiya (asılılıq) mövcuddur, yəni eyni bir adamın müəyyən bir qabiliyyətini (riyazi, ədəbi və s.) Ölçmək üçün müxtəlif testlərdən istifadə olunsa da, onların nəticələri bir-birinə uyğun gəlir. Bu nə ilə əlaqədardır? Spirmenin fikrincə, hər bir adam üçün ümumi əmi - ü m u m i i s t e d a d əmi - əmi səciiyyəvidir. Müxtəlif testlər arasındakı pozitiv korrelyasiya da məhz ümumi istedad əmi - əmi istifadə edir. Spirmen bu əmi - əmi adlandırdı. G ingiliscə general (ümumi deməkdir) sözünün baş hərfidir. G əmi - əmi ümumi istedadın göstəricisi hesab olunurdu Həmin əmi - əmi bütün fəaliyyət sahələri üçün ümumdür; hər fəaliyyət sahəsi üçün bununla yanaşı özünəməxsus əmi - əmi (SI, S.' və s. əmi - əmi) səciiyyəvidir.

1904-cü ildə Fransada oqlı cəhətdən gər qalan uşaqları müəyyən etmək üçün komissiya yaradılmışdı. Komissiyaya A l f r e d B i n e (1857 - 1911) başçılıq edirdi. O, hələ XIX

434 əsrin son illərində, 1896-cı ildə Anri ilə birlikdə fərdin psixologiyası haqqında yazdığı məqalə ilə diqqəti cəlb etmişdi. 1903-cü ildə isə onun öz qızları Armand və Marqerit üzərində apardığı tədqiqatları ümumiləşdirən məşhur əsəri - «İntellektin eksperimental tədqiqi» monoqrafiyası nəşr olunmuşdu.

İntellekt (intellectus) latın sözüdür: müxtəlif dillərdə anlama, dərk etmə, başa düşmə, dərrakə, ağıl mənalarda işlənir. Psixologiya elmində həmin

termindən çoxdan istifadə olunsada, o, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində daha geniş mənə kəsb etmişdir. XX əsrdə, elmi-texniki inqilabla əlaqədar olaraq insanın idrak fəaliyyətinə yüksək tələblərin verildiyi bir şəraitdə intellekt psixologiyasının aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Müasir psixologiyada intellektin onlarla tərifli məlumdur. onların müqayisəli təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı psixoloji məktəb və cərəyanlarda intellekt daha çox: 1) təlimə qabiliyyət (yəni intellekt səviyyəsi yüksək olan adam daha asanlıqla, tez və yaxşı oxuyur); 2) mücorrod simvollarla əməliyyat aparmaq, mühüm əlaqələri başa düşmək və malik olduğu təcrübə əsasında onlara adekvat cavab vermək qabiliyyəti; 3) yeni situasiyaya uyğunlaşmaq qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur.

Aydın məsələdir ki, intellektin nəzərdən keçirdiyimiz xarakteristikaları bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Onları bir-birindən ayırmaq olmaz. İnsan intellektinin uyğunlaşma funksiyası nə qədər mühüm olsa da, xarici aləmin yaradıcılıqla əks olunması onun osasını təşkil edir.

İntellektin səviyyəsini necə müəyyən etmək və ya onu necə ölçmək olar?

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində bu sual psixologiyaya üçün təkcə praktik əhəmiyyətə malik deyildi. O, birinci növbədə, metodoloji məsələ idi.

A. Bine əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar problemini öyrənirdi. O, bu mühüm problemi həll etmək üçün maraqlı yol göstərdi: A. Bine uşaqların bilavasitə intellektual səviyyəsini ölçməyi, bu məqsədlə uşaqlar tərəfindən müvəffəqiyyətlə həll edilməsi mümkün olan xüsusi tapşırıqlardan istifadə etməyi təklif etdi. A. Bine T. Simon adlı başqa fransız psixoloqu ilə birlikdə müxtəlif yaşlı uşaqların diqqətini, hafizəsini, təfəkkürünü və s. öyrənməyə başladı. Bu eksperimentlər osasında yeni testlər yaradıldı. Psixologiyada həmin testlər Bine-Simon testləri kimi məlumdur.

XX əsrin əvvəllərində Bine-Simon testləri əqli inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün əlverişli vasitə hesab olunurdu. Onların yaranması ilə testologiyada yeni istiqamət əmələ gəlirdi. Bine-Simonun testlərində fərdi fərqlər öz-özlüyündə deyil, yaşla əlaqədar surətdə ölçülürdü. Əgər uşaq öz həmyaşdalarının əksəriyyəti tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqları həll edə bilirdisə, o, normal uşaq hesab edilirdi. Lakin bir sıra hallarda həmin tapşırıqlar uşaq üçün ya həddindən artıq asan, ya da çətin olurdu. Bu faktın müəyyən edilməsi və psixoloji cəhətdən təhlil olunması onunla nəticələndi ki, testologiyaya xronoloji yaş **CA** (ingiliscə - Chronological Age) anlayışı ilə yanaşı yeni anlayışdan ağıl yaşı - **MA** (ingiliscə Mental Age) anlayışından istifadə olunmağa başlandı. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsi ya əqli geriliyin (**MA SA-dan** aşağı olanda), ya da istedadın (MA SA-dan yüksək olanda) göstəricisi hesab olunurdu. 1912-ci ildə V. Ştern onların nisbətini intellekt əmsalı (ingiliscə - intelligence quotient) adlandırdı.

İntellekt əmsalı - LQ aşağıdakı düsturla hesablanır: $LQ = \frac{MA}{CA}$

Ağıl yaşı (**MA**) müvafiq şkalaya görə müəyyən edilir. BCU» şkalaları müxtəlif uşaqlar üzərində aparılmış sınaqlara əsasən tərtib olunur və testologiyaya praktikasında oslında normativ göstəricisi kimi istifadə edilir, yəni şkalada uşaqların topladığı xal **g** onların ağıl yaşının necə olduğu göstərilir. İki misalla tanış olaq.

Tutaq ki, Leylanın xronoloji (pasport) yaşı 10,5, Sevilin 14-dür. Onların hər ikisinə müəyyən testlər təklif edirik: Leyla da, Sevil də 120 xal toplayır. Onların intellekt əmsalını hesablamaq **u** xronoloji yaş ilə yanaşı ağıl yaşı müəyyən olunmalıdır. Bunun üçün şkalaya baxmaq lazımdır: şkalada 120 xal toplamış uşağın ağıl yaşının 11,5 olduğu göstərilir. Həmin göstəricilərə əsasən testoloq Leylanın intellekt əmsalını aşağıdakı kimi hesablayır.

$$LQ = \frac{120}{10,5} = 11,43$$

Sevilin isə intellekt əmsalı aşağıdakı kimi olur: $LQ = \frac{120}{8,2} = 14,63$

Bəliklə də Leylanın intellekt əmsalı 109,5, Sevilin isə 82,1 olur. Bu o deməkdir ki, Leyla əqli cəhətdən Sevilə görə daha çox istedadlıdır (testologiyaya praktikasında LQ - 130-a bərabərdirsə, uşaq istedadlı, 180-dən çoxdursa, on istedadlı hesab edilir).

Testoloqlar LQ -in göstəricilərinə xüsusi əhəmiyyət verir və uşağın taleyini ona osasən qeydsiz-şərtsiz həll edirdilər. LQ aşağı olanda uşağı əqli cəhətdən geri qalanlar üçün xüsusi məktəblərə, yüksək olanda isə onu istedadlı uşaqlar üçün məktəblərə göndərirdilər.

İlk baxışda belə təəssürat yaranırdı ki, guya testlər məktəb təcrübəsində, peşəseçmə sahəsində və s.-də meydana çıxan praktik məsələləri empirik yolla deyil, psixologiyanın məlumatları osasında həll etmək imkanı verirdi. Bu əsasda da testologiyaya maraq günü-gündən artırdı. Əvvəlki testlər daha da təkmilləşdirilir və yeni variantlarda irəli sürülürdü. Yeni sahələri əhatə edən testlər əmələ gəlirdi. Fərdi testlərlə yanaşı qrup testlərindən də geniş istifadə olunurdu (ABŞ-də birinci dünya müharibəsində 1 750 000, ikinci dünya müharibəsində isə təxminən 20 milyon hərbi qulluqçu test sınaqlarından keçirilmişdir).

Müasir psixodiagnostikada testlərin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Onların içərisində intellekt testləri, qabiliyyət və ya kreativlik (latınca creatio - yaradılan, yaratmaq deməkdir) testləri, nailiyyət testləri və s. xüsusi yer tutur.

XX əsrdə Qərbi psixologiyasında testlərin tətbiqi metodikası təkmilləşdirilmiş, öz-özlüyündə maraqlı olan orijinal testlər yaradılmışdır.

Lakin bəzi testlərin tətbiqində birtərəfliyə də yol verilmişdi, guya LQ sabit xarakter daşıyır, uşağın yaşı artsa da onda mühüm dəyişikliklər baş vermir, uşağın öz həmyaşıdlarından geri qalması və ya inkişaf etməsi xarici təsirlərdən və tərbiyədən asılı deyildir. Ağıl yaşı anlayışına da tənqidi yanaşmaq lazımdır. A. Bine və T. Simon həmin anlayışı irəli sürərkən anadangəlmə intellektin spontan sürətdə inkişaf etməsi haqqında birtərəfli təsəvvürlərə əsaslanırdılar. Onlar yaş xüsusiyyətlərinə keyfiyyət baxımından deyil, ancaq kəmiyyət (statistik) cəhətdən yanaşırdılar. İntellekt omsalı isə xalis nisbi göstəricidir: o, bir konkret testin (tapşırığın) icra soviyyosini bəlkə də əks etdirə bilər, uşağın intellektual xüsusiyyətlərinin ümumi göstəricisi ola bilməz. Ümumi istedad dedikdə isə, ümumi qabiliyyətlər və ya qabiliyyətlər üçün ümumi

437 olan cəhətlərin vəhdəti nəzərdə tutulmalıdır. Onlar, bir tərəfdən, xüsusi qabiliyyətlərin formalaşmasının əsasını təşkil edir, digər tərəfdən isə xüsusi qabiliyyətlərin inkişafı ilə şərtlənirlər.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada diferensial psixologiya başqa istiqamətdə inkişaf edirdi. Rus psixoloqları, xüsusilə A. F. Lazurski şəxsiyyətin xarakter kimi fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirdilər. 1910-cu ildə A. F. Lazurskinin kəşf etdiyi təbii eksperiment metodu nəinki rus, bütövlükdə dünya psixologiyasında böyük hadisə idi. Lakin bununla yanaşı Rusiyada da testlərdən geniş istifadə olunurdu.

Hal-hazırda ölkəmizdə testlərdən ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində xüsusən ali məktəblərə tələbə qəbulu işində geniş istifadə olunur. Bu zaman onların elmi cəhətdən əsaslı olmasına xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

3. Şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi haqqında

Aqil adamlar axşam göydəki buludlara baxıb sabah yağış yağacağını deyirlər. Donizdə çiməndə ehtiyatlı oluruq: gözümü/ adətən uşaqlarda olur. Ağır şeyi qaldırmaq üçün lingdən istifadə edirik....

Onlarla və yüzlərlə belə həyatı hadisələri psixoloji baxımdan təhlil edərkən qarşıya suallar çıxır: necə olur ki, insan hadisələri qabaqcadan görə bilir, özünün və başqa adamların davranışına nəzarət edir?

Ümumiyyətlə, insan xarici aləmdə baş verən hadisələri, o cümlədən başqa adamların və özünün davranışını necə başa düşür və izah edir? Bu vacib məsələləri həll etmək üçün təkcə intellekt kifayətdirmi?

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir adamda dünya və insan münasibətləri haqqında özünəməxsus təsəvvür və anlayışlar mövcud gəlir. O, cisim və hadisələri qavrayarkən onları bu baxımdan mənalandırır, şərh edir, yozur və qiymətləndirir. Cisim və hadisələrin şəxsiyyət tərəfindən belə

şərhəlmə və ya yozulma tərzində psixologiyada şəxsi konstruktlar adlanır.

Bu fikri psixoloji cəhətdən çox dəqiq ifadə edən maraqlı bir atalar sözü vardır. Xalq deyir: «Hər kəs öz arşını ilə ölçür». Əvvəla «arşın» sözüə diqqət edək. Arşın - ölçmə, qiymətləndirmə

438 vasitəsidir. İkincisi, hər kəsin öz arşını var, yəni homin «arşın» şəxsi xarakter daşıyır («şəxsi konstrukt» anlayışında «şəxsi» sözünün xüsusi mənası vardır). Nəhayət, bir sualı aydınlaşdırmaq: «Hər kəsin öz arşını» necə-əmələ gəlir? Atalar sözlərində adətən belə suallara cavab verilmir. Lakin məsələyə mənəvi cəhətdən yanaşsaq, sualın cavabını təsəvvür etmək asandır: hər adamda dünya və insan münasibətləri haqqında müəyyən anlayışlar yaranır. O, cisim və hadisələri qavrayarkən bu anlayışlardan «arşın» kimi istifadə edir. Bu baxımdan dilimizdə çoxdan işlənen «Hər kəs öz arşını ilə ölçür» atalar sözü «şəxsi konstrukt» anlayışının mahiyyətini lakonik şəkildə əks etdirir.

Konstrukt nəzəriyyəsini amerikalı psixoloq C. Kelli 50-ci illərin birinci yarısında irəli sürmüşdür. Onun 1955-ci ildə nəşr olunmuş məşhur kitabı da belə adlanır: «Şəxsi konstrukt psixologiyası».

Kitabın nəşr olunduğu ilə diqqət yetirir: 50-ci illərin əvvəlləri Amerika psixologiyası üçün çətin dövr idi. Ölkədə hökm sürən antimentalist cərəyanlar, birinci növbədə, biheviorizm və neobiheviorizm aktual psixoloji problemləri öyrənmək imkanı vermirdi. Amerika psixologiyasında bu şəraitdə bir tərəfdən şəxsiyyət və şəxsi problemlərinə maraq yaranır, digər tərəfdən isə bir çox psixoloqlar «nəzəri uydurmalar» imtina edərək xalis təbii tədqiqatlar aparmağa başlayırdılar. C. Kellinin tədqiqatları bu baxımdan Amerika psixologiyasında yeni istiqamət idi. Onun nəzəriyyəsində əsas anlayış - şəxsi konstrukt anlayışdır. Konstrukt nədir? Konstrukt termini latınca - construere («rusca konstruirovaniye») sözündən əmələ gəlmişdir. Construere çoxmənalı sözdür. Burada construere şərhətmə, yozma, başadüşmə, konstrukt isə reallığı şərhətmə vasitəsi və ya reallığın şəxsiyyət tərəfindən yozulması mənasında işlənilir.

Kellinin fikrincə, hər bir adam öz-özlüyündə alimdir, tədqiqatçıdır, o qıcıqlara sadəcə olaraq cavab vermir, xarici aləmdən aldığı informasiyanı özünəməxsus şəkildə şərhətmə vasitəsi və ya reallığın şəxsiyyət tərəfindən yozulması mənasında işlənilir.

vo insan münasibotlori haqqında özünün «balaca nəzəriyyəsini», şəxsi konstruktlar və ya anlayışlar sistemini yaradır. Biz bu sistemə müvafiq olaraq hadisələri qiymətləndirir, öz davranışımızı müəyyən edir, özümü-zə və başqa adamlara sual veririk. Bu baxımdan konstrukt insanın özü tərəfindən yaradılan, praktikada yoxlanılan, ətraf gerçəkliyi

439 qavramaqda və başa düşməkdə, hadisələri proqnozlaşdırmaqda və qiymətləndirməkdə ona kömək edən xüsusi subyektiv vasitədir.

Kelli konstrukt anlayışından istifadə etməklə biheviorizmin əsasını təşkil edən vasitəsizlik postulatını özünəməxsus şəkildə aradan qaldırır. D. N. Uznadze'nin nəzəriyyəsində yönəllilik anlayışı, S. L. Rubinşteynin nəzəriyyəsində «fəaliyyətin daxili şərtləri» anlayışı hansı rolunu oynayarsa, onun nəzəriyyəsində də konstrukt anlayışı həmin rolunu oynayır. Başqa sözlə, Kellinin fikrincə, insan xarici aləmi bilavasitə deyil, dolayısı ilə konstruktlar vasitəsilə qavrayır, yəni o, insanın psixi həyatını bixevioristlər kimi S-R düsturu ilə deyil S-K-R düsturu ilə izah edir (Burada K - konstrukt anlayışını ifadə edir).

Qeyd etdiyimiz anlayışlar (yönəllilik, fəaliyyətin daxili şərtləri və şəxsi konstruktlar) müəyyən xüsusiyyətlərə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Onlardan hər birinin öz evristik tənamı vardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin anlayışlar hələ psixologiyada müqayisəli şəkildə təhlil edilməmiş və sistemli yanaşma baxımından onlardan hər birinin insanın psixi həyatında oynadığı spesifik rol öyrənilməmişdir.

Kellinin fikrincə, insanın reaksiyalarını sadəcə olaraq müşahidə etməklə ona səmərəli təsir göstərmək olmaz. Bunun üçün onun şəxsi konstruktlarını - dünya haqqındakı nöqteyi-nəzərini öyrənmək lazımdır. Psixologiyanın əsas vəzifələrindən biri möh./ şəxsiyyətin daxili aləminə, onun dünya, özünün sosial əhatəsi, özü haqqındakı təsəvvürlər sistemində nüruz etməkdən ibarətdir. O, konstrukt nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini də, birinci növbədə, bununla izah edirdi. Qarşıya sual çıxırdı: şəxsiyyətin daxili aləminə necə nüfuz etmək olar? Kelli bu mühüm məsələni möhərətlə **h b l** \ cəib şəxsiyyəti öyrənmək üçün yeni metod - repertuar şəbəkə metodunu yaratdı.

Metodun adına diqqət yetirin: burada repertuar sözünün də, şəbəkə sözünün də öz evristik mənası vardır.

Repertuar fransız sözü olub aşağıdakı mənalara ifadə edir: 1) hər hansı bir teatrda tamaşaya qoyulan əsərlərin məcmusu; 2) bir aktyorun ifa etdiyi rolların, müğənninin oxuduğu və ya çalğınının çaldığı havaların məcmusu. Kelli r e p e r t u a r sözünü, demək olar ki, 2-ci mənada - insanın həyatda ifadə etdiyi rolların məcmusu mənasında işlədir. Kellinin təcrübələrində iştirak edən bu və ya digər adama şəbəkə formalı blank (metodun adı)

440 şəbəkə sözü buradan əmələ gəlmişdir) və «rol siyahısı» adlanan bedvol (bax: cədvəl 7 və 8) verilir (rol siyahısına 22 tanış adam-ana, ata, qardaş, bacı, arvad, ər və s. daxil edilmişdir). Təcrübədə iştirak edən adam müvafiq qrafada, məsələn, 1-ci qrafada - öz B-dini, 2-ci - anasının (və ya analığının), 3-cü - atasının (və ya Btəliginin) adını qeyd edir. Bu qayda ilə blankda rol siyahısına uyğun olaraq 22 adamın adı göstərilir. Cədvəl 7-dən göründüyü kimi, hər qrafada müəyyən adamların qarşısında dairə işarələri çəkilmişdir. Eksperimentator təcrübədə iştirak edən adama deyir:

- 1-ci qrafada dairə ilə üç adam qeyd olunmuşdur. Onlardan ikisi hansı xüsusiyyətlərə görə bir-birinə oxşayır və üçüncü adamdan fərqlənirlər. (Təcrübədə iştirak edən adam - kimi bir-birinə oxşar hesab edərsə, 1-ci qrafadakı müvafiq iki dairəyə xətt çəkir, üçüncü dairə boş qalır.)

Bundan sonra ona təklif olunur ki: 1) onların hansı xüsusiyyətə görə bir-birinə oxşadığını və; 2) üçüncü adamın onlardan nə ilə fərqləndiyini qeyd etsin. Bu sözlər həmin adamın şəxsi konstruktları kimi qiymətləndirilir. Şəbəkənin digər qrafaları da bu qayda ilə doldurulur.

Elm tarixindən bilirik ki, nəzəriyyə və metod bir-birilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Kellinin nəzəriyyə və metodunun taleyi eyni olmamışdır: onun metodu nəzəriyyəsinə nisbətən daha məşhurdur və xarici ölkələr-də geniş istifadə olunur. Son 20 ildə repertuar şəbəkə metodu müxtəlif psixoloqlar tərəfindən nəinki təkmilləşdirilmiş, həm də onun yeni variantları işlənmişdir.

Kelli göstərirdi ki, şəxsi konstruktlar bipolyar (iki qütblü) xarakter daşıyır. Eybəcər-gözəl, xəsis-səxavətli, keçmiş-kələcək və s. kimi konstruktlar buna misal ola bilər. O, belə hesab edirdi ki, biz həmişə nəyi isə təsdiq edəndə, eyni zamanda nəyi isə inkar edirik. Biz «Məmməd düz adamdın» deyəndə, nəzərdə tuturuq ki, o, fərqlənir deyil. İnsan əks qütbü özü üçün çox vaxt aydın müəyyən etmir, lakin o, ətraf gerçəklikdə məna axtararkən, oxşar və fərqli cəhətləri eyni vaxtda görür. Bu mənada hər bir konstrukt referent (yəni məlumat verən) oxdur: biz onun vasitəsilə şəxsiyyətin nəyi müsbət və ya mənfi, nəyi oxşar və ya fərqli hesab etməsi haqqında məlumat əldə edirik. Bu ilk baxışda sadə görünsə də, əslində son dərəcə mürəkkəb məsələdir. Çünki insan hadisələri qavrayarkən və qiymətləndirərkən eyni vaxtda bir neçə parametri

441 nəzərə ala bilər. Tutaq ki, A. V-ni ancaq yaxşı adam kimi **qiymel*** ləndirir.

B. isə V.-nin yaxşı xüsusiyyətləri ilə yanaşı **mən** xüsusiyyətlərini də görür. Bundan asılı olaraq A.-ya nisbətən **II** nin şəxsi konstruktlar sistemi daha mürəkkəb xarakter **daşı** Müəyyən edilmişdir ki, bu, şəxsi konstruktlan xarakterizə etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan, göstəricilərdən **bir** Həmin göstərici « k o q n i t i v ç ə t i n l i k » adlanır.

Adamların şəxsi konstruktlar sistemi öz səviyyəsinə **gö** bir-birindən fərqlənirlər. Bəzi adamların şəxsi konstruktlar **sistem** sadə, bəzilərinin nisbətən mürəkkəb, bəzilərininki isə **mürəkkə** xarakter daşıyır. Əgər hər hansı bir adam hadisələri **qiy**dirərkən eyni vaxtda bir neçə göstəricini nəzərə alırsa, **o** konstruktlar sistemi çoxlu miqdarda bir-birilə **əlaqədə olan** ümumiləşmiş konstruktlan əhatə edirsə, belə konstruktlar **koqnitiv** baxımdan mürəkkəb konstruktlar hesab olunurlar. **Mürəkkə** konstruktlar sisteminə malik olan adamlar başqalarının **davranış** dəqiq və diferensial surətdə qiymətləndirirlər.

4. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması

Qabiliyyətlər uşaq və yeniyetmələrin psixi həyatının **mü** cəhətlərindən birini təşkil edir. Bu o deməkdir ki:

a) qabiliyyətlər də bütün psixi proses və xassələr kimi **kiçil** yaşlardan formalaşmağa başlayır, inkişaf edərək yeni **keyfiyyət** kosb edir. Müasir psixologiyada bu sahədə inkar edilməz **fakt** əldə edilmişdir. Hətta vaxtilə testoloqlar (biz yuxarıda (, Spirmenin fikri ilə tanış olmuşduq) LQ-in - ümumi **ist** əmsalının dəyişməz olduğunu iddia etdikləri halda, bu gün **yaş** artıqca LQ-in dəyişildiyini onlar qəbul edirlər.

Qabiliyyətlərin formalaşması prosesini psixoloji **cəhətdən** düzgün təhlil etmək üçün bu sahədə özünü göstərən yə xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmək lazımdır. Hər bir yaş **düvründ*** qabiliyyətlərin formalaşması sahəsində köklü **kəmiyyət v#** keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. İstər məktəbəqədər və **kiçik** məktəbli, istərsə də yeniyetməlik və erkən gənclik yaşı dövrlərində ümumi və xüsusi qabiliyyətlər iki istiqamətdə - **makro** və mikro istiqamətlərdə inkişaf edir. Biz m a k r o i n k i ş a »

442 dedikdə, qabiliyyətlərin müəyyən bir yaş dövründə qarşılıqlı əlaqədə inkişafını nəzərdə tuturuq. Bu prosesdə müəyyən bir ümumi qabiliyyətdə, məsələn, obrazlı təfəkkürdə əmələ gələn bir xüsusiyyət digər ümumi qabiliyyətin (yaradıcı toxəyyülün və s.-nin) inkişafına təsir göstərir, onlar isə

qarşılıqlı əlaqədə xüsusi qabiliyyətlərin (tutaq ki, söz assosiasiyalarının zənginliyi və ifadəli dilin) inkişafını şərtləndirir.

M i k r o i n k i ş a f dedikdə isə ayrı-ayrı qabiliyyətlərin öz-özlüyündə inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Bu mənada biz obrazlı təfəkkür, yaradıcı toxəyyül və s. kimi qabiliyyətlərin inkişafından danışırıq və danışmalıyıq. Qabiliyyətlərin mikro - və makro inkişafı bir-birilə vohdot təşkil edir;

b) hər bir yaş dövrünün öz xüsusiyyətləri vardır. Kiçik məktəblinin bilik sahələrinə marağı, yeniyetmənin xüsusi fəallığı və meyllərinin genişliyi, böyük məktəblinin özünü şüurlu surətdə tənzimləmək meyli - bunların hamısı bu və ya digər yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi qabiliyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan qabiliyyətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək olmaz. A. N. Leontyevin aşağıdakı fikri əqli qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu baxımdan təhlil etmək imkanı verir: «uşağın əqli inkişafını bütövlükdə onun psixi inkişafından, mədəni simasını müəyyən edən maraqlarının, hisslərinin və başqa əlamətlərinin zənginliyindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz». Qabiliyyət-lərin hamısının inkişafında həmin qanunauyğunluğun mühüm rol oynadığını görmək çətin deyildir. Bu o deməkdir ki, qabiliyyətlərin formalaşması müvafiq yaş dövrünün xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Psixi inkişaf qeyri-bərabər (qeteroxron) xarakter daşıyır. Ayrı-ayrı yaş dövrlərində psixi inkişafın sürətlənməsi və ya ləngiməsi, gəzənilmədən yüksəlməsi və ya geriləməsi müşahidə olunur, başqa sözlə, eyni yaşlı uşaqların psixi inkişafı bir variantda deyil, müxtəlif variantlarda özünü göstərir. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesində də həmin cəhət bütün aydınlığı ilə meydana çıxır. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu istiqamətdə xarakterizə etmək üçün bəzi məsələlərlə tanış olaq.

S e n z i t i v y a ş d ö v r l ə r i h a q q ı n d a . Senzi-tiv (latınca sensus - hiss, duyğu deməkdir) dövr uşağın ontogenetik inkişafının mühüm morfolosini təşkil edir; bu zaman inkişaf edən uşaq ətraf mühitin müəyyən təsirlərinə xüsusilə həssas olur,

KelHnin rol konstruktları repertuar testi için blank '

Aydın məsələdir ki, senzitiv yaş dövrü hələ öz-özlüyündə qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmir. Bunun üçüfl

CddvM 7

moktəbəqədər və ya kiçik maktobli yaşı dövründə müvafiq qabiliyyətin inkişafı üçün olverişli pedaqoji şərait yaradılmalıdır. (Valideyn və müəllimlər bu mühüm vəzifəni psixoloji səriştə ilə həll etmək üçün hələ kiçik yaşlarından uşaqların qabiliyyətlərini diqqətlə öyrənməlidirlər). Senzitiv yaş dövrlərinin imkanlarından vaxtında somorəli istifadə edilmədikdə, bu sonralar qabiliyyətin

Cadvæl 8.

Kellinin rol konstruktları repertuar testi için personajların sıyahısı

SC

1.	Birinci sütunda öz adınızı yazın	
2.	Ananızın adını yazın. Əgər sizi ögey ana böyüdübsə, onun adını yazın.	
3.	Atanızın adını yazın. Əgər sizi ögey ata böyüdübsə, onun adını yazın.	
4.	Qardaşınızın (yaşca on yaxın olanının) adını yazın. Əgər qardaşınız yoxdursa, təxminən həmyaşadınız olan və yeniyetməlik dövründə sizin üçün qardaşı əvəz etmiş dostunuzun adını yazın.	
5.	Bacınızın (yaşca on yaxın olanının) adını yazın. Əgər bacınız yoxdursa, təxminən həmyaşadınız olan və yeniyetməlik dövründə sizin üçün bacını əvəz etmiş rəfiqənin adını yazın.	

[illegible]

ALTINCI MADDƏDƏN BAŞLAYARAQ SİZƏ TANIŞ OLAN ADAMLARIN ADINI
YAZIN, LAKİN ADAMLARI TƏKRAR ETMƏYİN, HƏR DƏFƏ YENİ ADAMLAR
SEÇİN

6. Sizin arvadınız (əriniz) və ya, əgər cəlonməmişsinizsə, sizin sevdiniz
adam.
7. Yuxarıdakımdan bilavasitə ovlə sevdiniz adam.
8. Hal-hazırda sizin ən yaxın həmcins dostunuz.
9. Ən yaxın həmcins dostunuz hesab etdiniz, sonralar isə ümidinizi
doğultmayan adam.
10. Öz kövrək hisslərinizi bölüşmək istədiyiniz adam.
11. Sizin həkiminiz.

12. Hal-hazırda qonşunuz olan və həmdən yaxşı tanıdığınız adam.
13. Sizinlə yaxınlıq etmiş, lakin hər hansı bir izah olunmayan səbəbə görə sizi
sevməmiş adam.
14. Mərhəmət bəslədiyiniz və ya daha çox kömək etmək istədiyiniz adam.
15. Yanında özünüzü narahat hiss etdiyiniz adam.
16. Yaxın vaxtlarda tanış olduğunuz və daha yaxşı tanımaq istədiyiniz adam.
17. Yeniçməlik yaşında sizə on küclü təsir göstərən müəllim.
18. Baxışlan sizə güclü etiraz doğurmuş müəllim.
19. Sizi ən çox incitmiş müdir və ya zabit.
20. Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan on çox bəxti gətirən şəxs
21. Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan on xoşbəxti.
22. Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan on yüksək əxlaq adam.

inkişafı prosesində müəyyən çətinliklərin omolo gəlməsi il# nəticələndir.

Kiçik yaş uşaqlarda qabiliyyətlərin parlaq təzahür halları və ya vunderkind uşaqlar haqqında. Yüksək əqli qabiliyyətleül malik olan uşaqlar haqqında psixologiyada çoxlu faktları toplanmışdır. Onlar psixi (yaş) inkişafın variantlarından biri kimi son zamanlar diqqəti daha çox cəlb edir.

Erkən əqli inkişaf halları bozən daha qabarıq formalarda **özünü** göstərir. Öz həmyaşdılarını xeyli ötüb keçən vunderkind **uşaqlar** belo hallara misal ola bilər.

Almanca vunder - qəribə, kind - uşaq deməkdir. Mədəniyyət tarixində sonralar görkəmli yazıçı, bəstəkar, alim və s. **kimi** tanınmış çoxlu vunderkind uşaqlar məlumdur. Hal-hazırda **beki** uşaqlara az təsadüf olunur.

Psixoloji ədəbiyyatda belo uşaqlardan biri haqqında **asağıdakı** məlumatlar rast gəlik: 7,5 yaşında I sinifdə oxumağa başlamış, 2-1 gündən sonra onu II sinifə, 10 gündən sonra IV sinifə, ikinci **rübdən** etibarən isə V sinifə keçirmişlər. 14-15 yaşında M. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin tələbəsi olan çoxlu belo **uşaq**-lar məlumdur.

Lakin bununla belo, bu uşaqların bir çoxu sonralar adı **adamlar** olurlar. Bu, görəsən nə ilə əlaqədardır? Sualın cavabı aydındır: vunderkind uşaqları çox vaxt düzgün tərbiyə etmirlər. Valideynlər və tərbiyəçilər vunderkind sözünün bozən birinci tərəfinə (**wunder** - qəribə) xüsusi diqqət yetirdikləri halda, ikinci tərəfinə (**kind** -uşaq) əhəmiyyət vermirlər. Halbuki bu son dərəcə maraqlı **hadi-sə**də ən başlıca cəhət məhz vunderkind sözünün ikinci **tərəfi ilə** bağlıdır. Vunderkindlər, birinci növbədə, uşaqlıqlar və bütün **başqa** uşaqlar kimi onlar da müəyyən yaş xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Müəllim və tərbiyəçilər çox vaxt bu cəhəti nəzərə almır, **vunderkind** uşaqları az qala qeyri-adi adam kimi təqdim edir, onlarda özəli haqqında düzgün təsvir yaratmırlar. Belo **tərbiyə*** üslubunun nəticələri isə çox hallarda fərdli olmur... **Kiçik** yaşlarından özələrinin yüksək qabiliyyətləri ilə fərqlənən **uşaqların**. o cümlədən vunderkindlərin tərbiyəsi valideyn və tərbiyəçilərdən xüsusi psixoloji səriştə tələb edir.

Yeniyyətlik və böyük məktəbli yaş dövründə qəhilix yətlərin bəzi inkişaf xüsusiyyətləri. Yeniyyətlik yası **dövründə** özünün əqli qabiliyyətlərinin inkişafı etibarilə həmyaşdılarından

446 fərqlənən xeyli şagirdə təsadüf olunur. Belo şagirdlərin iki tipi diqqəti daha çox cəlb edir: onların bir qismi maraqlar və otfaqdakı adamlara münasibəti etibarilə daha çox kiçik məktəbliyə bənzəyir. Dərsi asanlıqla başa düşür, məsələni daha asan yolla həll edir, lakin özünü sadələşdirmə aparır, aşağı qiymət alanda ağlayır, qızlarla kiçik uşaq kimi vuruşur, bütün fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır; digər qismi isə özünü əslində böyük məktəbli kimi aparır: müəllimlərin bir çox məsləhətlərinə əməl etmir, dərslə bəzən kənər işlərlə məşğul olur, ancaq maraqlandığı fənnə xüsusi diqqət yetirir, həmin fənnə aid əlavə ədəbiyyat oxuyur, xüsusi dəftər tərtib edir.

Böyük məktəbli yaşında da biz bu sahədə maraqlı hallarla rastlaşırıq. Onlardan biri aşağıdakından ibarətdir: aşağı siniflərdə öz həmyaşdılarından fərqlənməyən bəzi şagirdlərdə güclü intellektual qabiliyyətləri özünü göstərməyə başlayır. Onlar birdən-birə yaxşı oxumağa başlayırlar. Müəyyən bir elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsi ilə daha çox maraqlanırlar, həmin sahə ilə saatlarla məşğul olurlar.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, görkəmli adamların bir çoxunu kiçik yaşlarında valideynlər və müəllimlər adı uşaqlar he-sab etmiş, hətta onların bir çoxunu «tənbəl», «qabiliyyətsiz» adlandırmışlar.

Tərbiyə işi sahəsindəki bu nöqsanlar ondan irəli gəlir ki, müəllimlər çox vaxt uşaqların qabiliyyətləri haqqında təkcə təlim müvəffəqiyyətinə görə mühakimə yürüdürlər. Halbuki qabiliyyətli uşaqların müxtəlif inkişaf variantları vardır. Psixi inkişafın qeyri-bərabər xarakteri bu sahədə xüsusilə aydın nəzərə cəpdir.

XVI FƏSİL TEMPERAMENT VƏ

XARAKTER

1. Temperament

Temperament psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikası kimi təzahür edir. «Psixi fəaliyyət» anlayışı bizə artıq məlumdur. «Dinamik xarakteristika» ifadəsinə isə ilk dəfə temperament bölməsində rast gəlik. Temperamentin mahiyyətini başa düşmək üçün ovvəlcə bu ifadəni aydınlaşdırmalıyıq.

447 §1. Davranışın dinamik xarakteristikası

Diferensial psixofiziologiyada insanın psixikası iki aspektdə məzmun baxımından və forma-dinamik (və ya psixodinamik) istiqamətdə öyrənilir. Şəxsiyyətin istiqamətini, tip-səbəblərini, əxlaqi görüşlərini, motivlərini və s. təhlil **edərkən** psixikanın məzmun baxımından nəzərdən keçiririk. İnsanın sosial həyatdan şərhlənən mühüm xassələri ilə yanaşı dinamik **xassələri** də vardır. Psixikanın formal-dinamik aspektdə təhlili rəhbərlik xassələrin öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Dinamik xassə nədir? Dinamika sözünü necə başa düşək ' Dinamika yunan sözüdür. Başqa dillərdə olduğu kimi, **Azərbaycan** dilində də aşağıdakı mənada işlənilir: bir şeyin hərəkət halı, **inkisaf** fəaliyyətinin, dəyişməsinin gedişi. Biz psixi fəaliyyətin **dinamik** xarakteristikası deyəndə, onun hərəkət halı üçün səciyyəvi **olan** xüsusiyyətləri nəzərdə tutacağıq.

Psixi fəaliyyətin və ya davranışın dinamik xarakteristikası çoxcəhətlidir. Onun xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün sürət, temfl (tezlik dərəcəsi), ritm, intensivlik, plastiklik, dözümlülük və s. kimj müxtəlif anlayışlardan istifadə olunur.

Çox maraqlıdır ki, dilimizdə də psixi fəaliyyəti dinamik **cəhə**dən xarakterizə edən çoxlu söz və ifadə vardır. Astagol, **hövsolo**-siz, diribaş və s. sözlər buna misal ola bilər.

İnsanlar psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikalarına **görə bir**-birlərindən fərqlənirlər. Golin, cyni şəraitdə müxtəlif adamlar **τ** davranış və rəftarına diqqət yetirər:

Birinci situasiya: Tutaq ki, dayanacaqda beş nəfər **avtobu** gözləyir. Onlardan biri dirəyin yanında sakit dayanıb. Bir **başqası** bir yerdə qərar tuta bilmir: var-gəl edir. Üçüncüsü tez-**tez saatma** baxır... Avtobus gələndə isə biri qaça-qaça ona yaxınlaşır, **bu** başqası isə avtobusa minərkən **heç** yerini də pozmur.

İkinci situasiya: Azərbaycan SSR xalq artisti N. **Zeynalova** Cəhrə arvad rolunda çıxış edir. Təməşacılarından biri az qalır uğurlu özündən getsin. Qarşıdakı sırada oturmuş qadın da gülür, **lakin o**, elə gülür ki, **heç** dodaqları da tərpənir.

Üçüncü situasiya: tutaq ki, dərisdə müəllim şagirdlərə 20 misralıq şer verib onu əzbərləməyi tapşırır. Şagirdlərdən **biri şcri** tez əzbərlədiyi halda başqası gec əzbərləyir.

Bu xüsusiyyətlər temperament xüsusiyyətləridir. Onlar **insanm** 448 psixi fəaliyyətini məzmunu görə deyil, dinamik cəhətdən xarakterizə edirlər. Şer əzbərləməyə aid misalı bu baxımdan təhlil edək. Şagirdlərin bir qismi şeri tez əzbərləyirlər. Hətta onların içə-risində təlimdə gəri qalan şagirdlərə də az təsadüf olunmur. Belə şagirdlər bu sahədə çox vaxt bəzi əlaç şagirdlərdən daha yaxşı nə-ticə göstərirlər. Bir çox şagirdlər isə şeri sadəcə olaraq gec əzbərləyirlər. Onların içərisində çoxlu əlaç şagirdlərə də rast gəlmək mümkündür. Biz bunun səbəbini aşağıda nisbətən ətraflı izah edə bilərik. Hələlik isə bir sualı aydınlaşdıraq: əgər şagird şeri tez əzbərləyirsə, bu o deməkdir ki, o, şeri horn də yaxşı başa düşür? Və yaxud: oğər şagird şeri gec əzbərləyirsə, bu o deməkdir ki, o, horn də şeri yaxşı başa düşür? Belə suallara cavab vermək asandır: şagirdin şeri tez və ya gec əzbərləməsi nolo onun şeri yax-**şı** başa düşüb-düşmədiyini göstərmir. Burada biz müxtəlif variant-larla rastlaşırıq.

Şagird:

1. Şeri tez əzbərləyir, yaxşı başa düşür.
2. Şeri tez əzbərləyir, yaxşı başa düşür.
3. Şeri gec əzbərləyir, yaxşı başa düşür.
4. Şeri gec əzbərləyir, yaxşı başa düşür.

Bu variantların müqayisəli təhlili göstərir ki, şerin yaxşı başa düşülmə-düşülməməsi bilavasitə onun tez və ya gec əzbərlənmə-sindən asılı deyildir. Şerin

neco başa düşülməsi psixi fəaliyyətin məzmunu (məsələn, təfəkkürün inkişaf soviyyəsi) ilə bağlıdır.

Bəzən şeri gec əzbərləmiş şagirdin tez əzbərləmiş şagirdə nisbətən daha yaxşı başa düşməsi yalnız bununla izah olunmalıdır. Şerin tez və ya gec əzbərlənməsi isə psixi fəaliyyətin ancaq və ancaq dinamikası haqqında təsəvvür yaradır. II və III variantların müqayisəli təhlili möhz bunu sübut edir.

Beləliklə, aydın olur ki, temperament xüsusiyyətləri psixi fəaliyyəti ancaq **d i n a m i k** cəhətdən xarakterizə edir.

Temperament xüsusiyyətlərini düzgün xarakterizə etmək üçün biz bir mühüm cəhoti dəqiqləşdirməliyik: psixi fəaliyyətin dinamik xüsusiyyətləri çoxdur. Onlar tokco temperamentlə deyil, horn də fəaliyyətin motivləri, insanın adətləri, psixi halətləri, situasiyanın tələbləri və s. ilə şərtlənir. Misal göstərək: bir astagol tələbə təsəv-vür edin. Adi şəraitdə o, bir işi görənə qədər gün batır. Beləsi haqqında, adətən, deyirlər: elə bil ki, ayağının altında yumurta qalıb. İndi gəlin həmin tələbəni imtahan situasiyasında təsəvviir edək. Tutaq ki, qrup yoldaşları ona şparqalka ötürürlər: bu zaman onun hərəkətləri itiləşir, şparqalkanı bir göz qırpımında yoldaşından alıb gizlədir. Görəsən, bunu no ilə izah etmək olar? Tələbənin motivləri ilə: o da, başqa tələbələr kimi təqəüdə düş-mək üçün imtahanda yaxşı qiymət almaq istəyir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətin motivlərindən asılı olaraq psixi fəaliyyətin dinamikası dəyişilə bilər. Biz bura yuxanda qeyd etdiyimiz amilləri (adətlər, psixi halətlər, şəraitin tələbləri və s.) də əlavə edə bilərik. Lakin onların hamısı üçün bir cəhət soviyyəvidir: fəaliyyətin motivlərin-dən, insanın psixi halətlərindən və ya situasiyanın tələblərindən asılı olaraq psixi fəaliyyətin dinamikasının dəyişilməsi müvəqqəti xarakter daşıyır. Yuxanda haqqmda danışdığımız tələbəyə imta-handan sonra fikir versək, asanlıqla görə bilərik ki, o, elə həmin astagol adamdır. Bu temperamentlə bağlı cəhotdır.

Əgər psixi fəaliyyətin dinamik xüsusiyyətləri temperamentlə müəyyən olunursa, onlar insanın davranış və rəftarında **d a v a m -l i . s a b i t** **x ü s u s i y ə t l o r** kimi özlərini göstərirlər. Bunu no ilə izah etmək olar? Fəaliyyətin motivləri və ya şəraitin tələbləri ilə bağlı olan dinamik xüsusiyyətlər müvəqqəti xarakter daşdığı halda, temperamentli ifadə cdon dinamik xüsusiyyətlərlərin davamlı, sabit olması no ilə olaqodardır?

§ 2. Temperamentin təsnifatı və sinir sisteminin xüsusiyyətləri

Temperament nozoriyyəsi qədim tarixə malikdir. Onun mahiyyəti haqqında ilk təlim hələ e. o. V əsrdə əmələ gəlmişdir. Temperament haqqında təlimlərin tarixi no qədər zəngin olsa da, müxtəlif dövrlərdə insan orqanizminin aşağıdakı bioloji sistemləri temperamentə osasi kimi irolə sürülmüşdür:

1. H u m o r a l s i s t e m : antik dünyanın məşhur hokimi H i p p o κ r a t ı n (c. o. 460-377) tolimindo temperament qan, öd, qara od vo seliyn bodondoki nisboti ilo olaqolondirilir.

2. S o m a t i k s i s t e m : alman psixiatrı E. Krecıkr. amerika alimlori U. Şeldon vo S. Stivens tempcramenti insan bo-dəninin quruluşu ilo izah edirdilər.

3. S i n i r s i s t e m i ^ insanin temperamentini akademik İ. P. Pavlov ali sinir foaliyyotinin (ASF) tiplori ilo izah edirdi. Sovct fizioloqlan onlan son zamanlar hom do bcyin strukturlarinm xiisusiyyotlori ilo olaqolondirirlor.

Qodim yunanlara (Hippokrat vo b.) orqanizmdo 4 ciir maye qan 450 (sanqvus), öd (xole), qara öd (mcleyna xole) vo selik (fleqma) molum idi. Onlar belo güman edirdilər ki, insanlann davramşındakı fərqlər orqanizmdo homin mayclərin müəyyən nisbətindon asılıdır. Guya orqanizmdo bu mayclordon biri - ya qan, ya od, ya qara öd, ya da sclik, miiasir terminlorlo desok, daha çox bioloji aktivliyo malik olur. Hansı mayenin üstünlük təşkil etməsindon asdı olaraq adamın davranışında özünəməxsus xüsusiyyotlər omolo gilir. Qodim yunanlar bozi adamlann coşqun olmasını onlann orqanizmində qanın, soyuqqanlı olmasını iso seliyn bioloji cohotdon daha mühüm rol oynaması ilo izah edirdilər. Onlar bu baximdan 4 temperament tipini - s a n q v i n i k , x o l e r i k , m e l a n x o l i k v o f l e q m a t i k tiplori forqlondirirdilər.

Ycri golmişkon qcyd edok ki, bu terminlorin talcyi uğurlu olmuşdur. Onlar yarandıqlan gündən miiasir dövrə qodur sözün əsl monasında noinki psixologiya elmi tarixində vətəndaşlıq hüququ qazanmış, hom do ümumişlək sözloro çevrilmişlər.

Hal-hazırda temperament haqqındakı bu təsəvvürlər ancaq tarixi ohomiyyətə malikdir: hor şeydon ovvol, qeyd ctmok lazımdır ki, orqanizmdo çoxlu miqdarda honnonlar və mediatorlar vardır, yəni maycnin miqdarı 4 deyil, daha çoxdur. Bundan başqa, indi ta-mamilo aydındır ki, onlar insanın davranışına bir başa deyil, dolayısı ilo - sinir sistemi vasitəsilə təsir göstərirlər.

Qodim yunanlar insanın təbii xüsusiyyətlərinin, onun beyin quruluşunun, sinir sistemi xassələrinin bütün cəhətlərini kifayət qodur bilmirdilər. Lakin, bununla belo, qeyd ctmək lazımdır ki, temperament haqqındakı bu təlim öz dövrü üçün mühüm nailiyyət idi. Qodim yunanlar hələ o zaman psixi xüsusiyyətlərlə orqanizmin xassələri arasındakı əlaqəni dahiyano surotdo görö bilmişdilər.

Uzun müddət, demək olar ki, XIX əsrin sonlarına qodur belə hesab edirdilər ki, temperamentin yaranmasında qanın xassələri və ya qan dövranı sisteminin xiisusiyyotlori xüsusi rol oynayır. XX osrin 20-ci illərində temperamentin bioloji əsaslannın şərhində köklü dəyişikliklər baş verdi. E. Kreçmcr temperament xüsusiyyətlərini humoral sistcmlo deyil, insanın bədən qumluşunun xiisusiyyotlori ilo izah etməyə başladı. O, iddia edirdi ki, guya hər bir bədən

quruluşu tipino müəyyən temperament xiisusiyyotlori uyğun gilir. 40-cı illərdə iso U. Şeldon vo S. Stivens temperamentin bədən quruluşu ilo əlaqəsini daha mürokkob sxem osasında şərh etmək üçün təşəbbüs göstərdilər. Biz XVII fosildo bu fikirləri

451

29»

nisbətən ətraflı aydmlaşdıracağıq. İndi isə bir cəhotə diqqəti cəlb etmək istəyirik: qanın kimyovi torkibi, daxili sekresiya vəzilərinin ifraz etdiyi hormonlar, bədon quruluşunun tipi və s. öz-özlüyündə bu və ya digər temperament xüsusiyyətinin təzahürlərinə, az da olsa, tosir göstörir. Lakin onlann tcmperamento təsiri müəy-yonedici xarakter daşımır vo daşıya da bilməz. Çünki psixika beynin, ali sinir fəaliyyətinin xassəsidir. Bir halda ki, temperament tordi-psixoloji xüsusiyyətdir, onu öz-özlüyündə qanın kimyəvi torkibi, daxili sekresiya vozilərinin ifraz etdiyi hormonlar, bədən quruluşunun tipi ilo deyil, ancaq sinir sisteminin xassələri ilə clmi şokildə izah etmək olar.

Tcmperamentin sinir sisteminin xassələri ilə əlaqəsini elm tarixində ilk dəfə akademik İ. P. Pavlov koşf etmişdir. Biz burada kəşf sözünü təsadüfon işlətmirik. 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllorində İ. P. Pavlovun tədqiqatları sayosində temperamentin bioloji əsaslarının öyrənilmosi sahosində helledici doyişikliklər baş verdi.

Akademik İ. P. Pavlov 10 ildon çox apardığı todqiqatlar nəticə-sində sinir sisteminin üç xassəsini müəyyən etmişdi. Həmin xassələr aşağıdakılardan ibarotdır:

- Oyanma vo ləngimonin q ü v v ə s i (bcyin qabığı hücey-rələrinin iş qabiliyyətini, onların dözümlülüyünü müəyyən edir).
- Onlann m ü v a z i n ə t dorocosi (oyanma qüvvəsinin longimo qüvvəsinə müvafıqlıq dərəcəsi vo ya onların tarazlığı).
- Oyanma vo ləngimonin mütəhərriqliyi (onların bir-birini əvəzətmə sürəti).

Sinir sisteminin xassələri bir-birilo qarşılıqlı olaqədədir. Onlar bir-birilə özünəməxsus surətdə uzlaşır və s i n i r s i s t e m i t i p i n i (və ya ali sinir fəaliyyəti tipini) müəyyən edir. Bır cəhotə diqqət edin: biz indiyo qədər temperament tipindon danışırıdıq. İndi iso sinir sistemi tipi terminindən istifadə edirik. Onlar müxtəlif anlayışlardır: sinir sistemi tipi f i z i o l o j i , temperament tipi p s i x o l o j i anlayışdır.

Sinir sistemi tipi tenninini akademik İ. P. Pavlov toklif etmişdir. Hal-hazırda fiziologiyada vo psixologiyada geniş istifadə olunan bu terminin cvristik əhomıyyəti böyükdür. Temperament tipi sinir sistemi tipi əsasında formalaşır, başqa sözlə, sinir sistemi tipi tcmpramentin fizioloji əsasını təşkil cdır.

Akademik İ. P. Pavlov itlər üzərində apardığı todqiqatlar

452

Şəkil 45. Ali sinir fəaliyoti tipləri

osasında ali sinir fəaliyyəti tiplərinin təsnifatını yaratmışdır. O, birinci xassəyə (oyanma və ləngimənin qüvvəsinə) görə itləri qüvvətli vo zəif olmaq üzrə iki yerə ayırır. İkinci əlaməto (oyanma vo ləngimənin müvazinət dərəcəsinə) görə qüvvotli heyvanları yenə do iki yerə - müvazinotli və müvazinətsizlərə ayırır.

Qüvvətli vo müvazinətli heyvanları iso üçüncü xassəyə (oyanma və longimənin mütəhəTİkliyinə) görə cold və asta tiplərə bölür. -(Bax: şəkil 45.)

Belolıklə də, İ. P. Pavlov dörd əsas tip müoıyyon etdi. O, 1-ci tipi zirək, 2-cini - sakit, 3-cünü coşğun, 4-cünü iso zəif sinir sistemi tipləri adlandırdı.

Təsnifata görə, bu tiplərin aşağıdakı xassələri vardır: Zirək tip qüvvətli, müvazinətli, cold, qüvvətli, müvazinətli, asta.

- Coşğun tip - qüvvətli,
- Sakit tip - müvazinətsiz. zəif.
- Zəif tip -Sinir foaliyyoti

tipi orqanizmin təbii xüsusiyyətidir. O, irsiyyətlo şortlonir, lakin doyişməz deyildir. Onlar inkişaf edir və həyat şəraitinin təsiri ilo, az da olsa, doyişirlər.

Temperament sinir sistemi tipinin davranış və rəftarda təzahürü 453 kimi meydana çıxır, yəni hər

Cədvəl 9

bir temperament tipi müoıyyon bir sinir sistemi tipinə uyğun gəlir (codvol 9)		
No	Ali sinir foaliyyoti tipləri	Temperament tipləri
I	Zirək Sakit Coşğun Zəif	Sanqvinik Flaqmatik Xolerik Melonxolik
II		
III		
IV		

İ. P. Pavlov belə hesab edirdi ki, sinir sisteminin üç xassəsi osasında 24 tip müoıyyən edilo bilər. O, bu cəhoti nəzəro alaraq müoıyyon etdiyi 4 tipi ali sinir foaliyyotinin o s a s t i p l ə r i adlandırdı.

İ. P. Pavlovun laboratoriyasında ali sinir fəaliyyəti tipləri sahəsindəki tədqiqatlar itlər üzərində aparılırdı. Onun bözi əməkdaşları homin tədqiqatların noticolarını cəmiyyətə insanlara aid etməyə çalışsalar da, bu təşəbbüslər hələ insanın ali sinir fəaliyyəti tipləri haqqında əsaslı təlim yaratmaq imkanı vermir.

50-ci illərin əvvəllərində böyük əhəmiyyət kəsb edən bu məsələləri sovet psixoloqları (B. M. Teplov, V. D. Nəbilitsin və onların əməkdaşları) öyrənməyə başladılar.

B. M. Teplov və V. D. Nəbilitsin, birinci növbədə, əsaslı tədqiqat metodikası işlədilər. müvafiq xassələrin fizioloji mənasını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə riyazi, məsələn, faktor təhlili metodlarından istifadə etdilər. Onlar sinir sisteminin məlum xassələrini öyrənməklə yanaşı *dinamiklik* (bəyən qəbirişində müvəqqəti rəbitələrin yaranma sürətini və yüngüllüyünü ifadə edir) və *labillik* (oyanma və longimo prosesinin omoloqolmo və kəsilmo sirotini sosiyyolondirir) kimi yeni xassələr müəyyən edir.

B. M. Teplov, V. D. Nəbilitsin məktəbinin tədqiqatları göstərdi ki, qüvvə, dinamiklik, miitəhorriklik və labillik sinir sisteminin əsas xassələridir. Miivəzinot dorocəsi isə əsas xassə deyildir; o, əsas (qüvvə, dinamiklik, miitəhorriklik və labillik) xassələrə oyanma və longimo proseslərinin nisbətində görə sosiyyolondirir. Bu baxımdan əsas xassələrə xarakterizə edərkən üç göstəricini nəzərə almaq lazımdır: a) müvafiq xassələrin oyanmaya görə indeksi; b)

454 onun ləngiməyə görə indeksi; v) müvafiq xassə üzrə sinir proseslərinin balansını xarakterizə edən törəmə indeksi.

Bəlliliklə do, sinir sisteminin əsas xassələrini (qüvvə, dinamiklik, miitəhorriklik və labilliyi) qeyd olunan üç indeksə görə xarakterizə edəndə 12 tip alınır.

Temperament tipi sinir sistemi ilə şərtlənir. Bu eksperimental sürətdə sübut olunmuş qanunauyğunluqdur. Lakin, bununla yanaşı olaraq eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, sinir sistemi tipi ilə temperament tipinin əlaqəsi xətli (mexaniki) xarakter daşıyır. Bir tərəfdən, temperamentin müəyyən bir xassələrinin sinir sisteminin bir neçə xassəsindən, digər tərəfdən isə temperamentlə bir neçə müxtəlif xassələrinin sinir sisteminin bir xassəsindən asılı olduğunu göstərən müxtəlif faktlar müəyyən edilmişdir. Buna görə do insanı xarakterizə etmək üçün ali sinir fəaliyyəti tipinin xassələrini öyrənmək hələ kifayət deyildir, həm do psixoloji tədqiqat aparmaq və temperamentlə xassələrini tədqiq etmək lazımdır.

§ 3. Temperamentlə xassələri

Müasir psixologiyada temperamentlə əsas formal - dinamik xarakteristikası kimi aşağıdakı xassələrə xüsusi diqqət yetirilir: *intimaktivlik* - temperamentlə strukturunda xüsusi böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun mahiyyətini insanın özünü ifadə etmə, xarici ələmi məmərəli sürətdə, mənimləmək və dəyişmək məyli təşkil edir. Temp, ritm, sürət, intensivlik, plastiklik, dözümlülük və s. ümumi aktivliyin əsas göstəriciləridir. Sürət, ələləlilik və passiv seyrçilikdən tutmuş yüksək enerji və daimi coşğunluğa qədər ümumi aktivlik müxtəlif temperamentlə adam-larda müxtəlif dərəcədə özünü göstərir.

Hərəkət aktivlik do mahiyyət cəbəri ümumi aktivliyin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. Onda hərəkət (və xüsusi nətq-hərəkət) aparatla bağlı keyfiyyətlər əsas yer tutur.

Sorula bilər: ümumi aktivliklə yanaşı bir də ayrı-cə olaraq hərəkət aktivliyin fərqləndirilməsi nə dərəcədə zəruridir? Temperament xassələrini içərisində hərəkət aktivliyin xüsusi olaraq fərqləndirilməsi onun əhəmiyyətindən irəli gəlir. Hərəkət sahə ələ vəsitədir ki, bütün fərdi cəhətləri ilə birlikdə psixi halların daxili dinamikası onun köməyi ilə aktuallaşır. Hərəkət aktivliyi ələlə hərəkətinin tezlik, qüvvə, kəskinlik, ritm, amplituda və b. ələmləri ilə

Kreçmer kimi şəxsiyyətin müxtəlif psixoloji kvUyyotlorinin bədən quruluşu ilə (somatotiplə) şərtləndiyini göstərirdi.

Beləliklə, E. Kreçmerlo U. Şeldonun nozoriyyolari mahiyyətə etibarilə cəmiyyət xarakter daşıyır, onlarda əsasən bir mühüm fərq növü - J zərərdədir. Bu da ondan ibarətdir ki, E. Kreçmer və U. Şeldon 011 tədqiqatlarını müxtəlif üsullarla aparmışlar.

Γ. kreçmerin sxcmi Qorb psixologiyasında müxtəlif modifikasi* siyalarda hələ də təbii qalır (K. Konrad. L. Rız. Q. Ayzenk R.Knusman və b.) Onların hamısı mahiyyətə etibarilə şəxsiyyətə B formalaşmasını bioloji amillərlə aydınlaşdırır və sosial amillərin həlledici rolunu inkar edirlər.

E. Kreçmer və U. Şeldonun nəzəriyyələrinin başlıca səhvi nədir? Onların müəyyən etdikləri fərqləri necə qiymətləndirmək olar? Əlbəttə, xarakterin bədən quruluşu ilə sortlanmasını haqqındakı bəzi təsəvvürlərin tamamilə əsassız olduğunu demək olar/ İnsan psixi həyatının dinamikasında somatik (yunanca soma - bədən deməkdir) amillərin, o cümlədən qanın kimyəvi tərkibinin. daxili sekresiya vəzirlərinin hasil etdikləri hormonların və s. müəyyən roludur. Lakin bu, məsələnin yalnız bir tərəfini, həqiqət də həlledici olmayan tərəfini təşkil edir.

Biologiyada, antropologiyada, tibbətə insanın (eləcə də heyvanın) təbii xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün konstitusiyaya (latınca

constitutus - müəyyən olunmuş, Neyrodinamik davamlı quruluş deməkdir) terminindən istifadə olunur. Psixologiyada da bu termin həmin mənada işlənir.

Fizioloji a) Konstitusiyaya

bir cəhətdən hallarda da

Biokimyəvi bədən quruluşu

qabitus (zahirən görünən), b) somatik. insanın

Xromosom xüsusiyyətləri kimi

düşülür ki, bu da

sələnin şərhində müəyyən

çətinliklər vardır. Hu

Ümumi konstitusiyaya

nozoro alaraq in

Şəkil 50. İnsanın funksional (a) və morfoloji (b) konstitusiyası

490 (V.M.Rusalov və b.) Ümumi konstitusiyada dedikdə, orqanizmin bütövlükdə fərdi-tipik xüsusiyyətlərinin məcmusu, bütün fiziki və fizioloji xüsusiyyətlərinin funksional vahidi nəzərdə tutulur. Xüsusi

konstitusiyaları isə aşağıdakı iki əsas sinfə bölünür:

- a) morfoloji konstitusiyaya;
- b) funksional konstitusiyaya.

Şəkil 50-də insanın konstitusiyasının sxematik təsviri verilmişdir.

Morfoloji konstitusiyaya nəzərdən keçirərkən mikrofiziki və makrofiziki konstitusiyaları fərqləndirmək lazımdır. Mikrofiziki konstitusiyaya insan orqanizminin bütün hüceyrələrinə xas olan fiziki xüsusiyyətlərin (onların ölçüsü, nisbəti və s.) məcmusundan ibarətdir. Burada şərh, hər şeydən əvvəl, bütün hüceyrələr, bütün orqanizm üçün vahid olan xromosom toplusundan gedir. Hal-hazırda müasir elektron texnikası sayəsində mikrofiziki konstitusiyaları tədqiq etmək mümkün olmuşdur.

Makrofiziki konstitusiyaya isə makromorfoloji xüsusiyyətlərdən və ya orqanizmin cismani xüsusiyyətlərindən - insanın somatotipindən, morfotipindən - fizioloji ibarətdir. Xüsusi konstitusiyaların bu növü (yəni bədən quruluşu) onun digər növlərindən bir cəhətdən xüsusilə fərqlənir: o, bütövlükdə orqanizmin asanlıqla müşahidə olunan xüsusiyyəti. Təsadüfi deyildir ki, insanın konstitusiyası anlayışında məhz bədən quruluşu, somatotip xüsusi yer tutur.

Funksional konstitusiyaya, şübhəsiz ki, daha böyük əhəmiyyətə malikdir; 50 Növlü şəkildə görüldüyü kimi, buraya neyrodinamik, fizioloji və biokimyəvi konstitusiyaya daxildir. Onların içərisində neyrodinamik konstitusiyaya xüsusi rol oynayır: orqanizmin mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi tam şəkildə məhz neyrodinamik konstitusiyaya vasitəsilə təmin olunur. Lakin buna baxmayaraq insanın konstitusiyasını öyrənən alimlər uzun müddət orqanizmin neyrofizioloji xüsusiyyətlərinə laqeyd yanaşmışlar. E. Kreçmerin və U. Şeldonun tipoloji tədqiqatları buna misal ola bilər. Onlar neyrofizioloji amilləri nəzərə almadan şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətlərini bilavasitə onun somatik xarakteristikaları ilə müqayisə etməyə, xarakterin xüsusiyyətlərini birbaşa insanın bədən quruluşu ilə izah etməyə çalışmışlar. E. Kreçmer və U. Şeldonun metodoloji baxımdan əsas səhvi də məhz bundan ibarət idi.

Elm tarixində akademik İ. P. Pavlovun ən böyük xidməti isə elə onda idi ki, o, insanın temperament xüsusiyyətlərinin formalaş-

491 masında neyrofizioloji (sinir) amillərin həlledici rol oynadığını ilk dəfə olaraq əsaslandırdı. Sovet psixologiyasında Pavlov məktəbi əsasında dünya psixologiya elmini zənginləşdirən yeni istiqamət (B. M. Teplov, V. D. Neblitsin, V. S. Merlin və b.) formalaşdı və fərdi-psixoloji fərqlərin öyrənilməsi sahəsində əsl perspektivə açıldı.

Bir cəhətdən diqqətə yetirək: akademik İ. P. Pavlovun, eləcə də B. M. Teplovun və onların tədqiqatlarının nəticələrində sinir sisteminin xüsusiyyətlərindən

xarakterin deyil, yalnız temperamentin - psixi fəaliyyətin dinamik xüsusiyyətlərinin asılı olduğu sübut edilmişdir. Sovet alimləri xarakterin sosial amillərlə şortlondiyini göstərir-dilər. Halbuki E.Kreçmer və U. Şeldon istor temperamentin, istərsə də xarakterin bilavasitə bədən quruluşundan asılı olduğunu iddia edirlər.

Xarici ölkələrin diferensial psixologiyasında xarakterin bioloji amillərlə şortlənəsi haqqında fikirlər uzun müddət hakim olmuş, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin şəxsiyyətin həyat tərzindən, onun sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf şəraitindən asılı olması inkar edilməmişdir.

Rus alimləri (V. S. Merlin və b.) insanın fərdi-psixoloji xassələrini sistem nəzəriyyəsi baxımında öyrənirlər. Onlar bu isti-qamətdə aşağıdakı sistemləri fərqləndirirlər:

1. Orqanizmin fərdi xassələri sistemi:

- a) biokimyəvi xassələr;
- b) ümumi somatik xassələr və neyrodinamik xassələr (sinir sisteminin xassələri).

2. Fərdi psixi xassələrin sistemi:

- a) psixodinamik xassələr (temperamentin xassələri);
- b) şəxsiyyətin psixi xassələri.

3. Sosial - psixoloji fərdi xassələr sistemi:

- a) sosial qrup və kollektivlərdə sosial rollar;
- b) sosial-tarixi ümumiliklərdə (etnik qrup, xalq) sosial rollar. Bu tədqiqatlar insanın fərdi-psixoloji xassələrini sistemli

şəkildə öyrənmək imkanı verir. Beləliklə də, bir tərəfdən, temperamentin mahiyyətini, digər tərəfdən, temperamentlə xarakterin qarşılıqlı əlaqəsini, nəhayət, xarakterin sosial şortlarını aydınlaşdırmaq üçün böyük perspektivlər açılır.

Bədən quruluşunun xarakterin formalaşmasındakı rolu haqqındakı məsələ ilə əlaqədar olaraq bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Biz yuxarıda karikələrin boyu haqqında danışarkən bu

492 məsələyə əsasən diqqət cəlb etmiş və insanda bioloji amillərin sosial xarakter kəsb etməsini göstərmişdik. Bədən quruluşu ilə əlaqədar olaraq həmin məsələni belə formulə etmək olar: insanlar özlərinin zəhəri görkəmi, fiziki siması ilə bir-birlərindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Astenik, atletik və piknik tipli adamları müqayisə etsək, bu cəhəti aydın görə bilərik. Yaş, cins, sağlamlıq vəziyyəti və s. -dən asılı olaraq insanlar fiziki simanı, zəhəri görkəmi müxtəlif meyarlarla qiymətləndirirlər.

Qarşıya sual çıxır: insanın zəhəri görkəminə ətrafdakı adamların münasibəti onun xarakterinin formalaşmasında bu və ya digər dərəcədə rol oynaya bilirmi? Qeyd etmək lazımdır ki, bu yeni məsələdir. E. Kreçmer və U. Şeldon bədən quruluşunun xarakterin formalaşmasında rolunu aydınlaşdırarkən psixoloji cəhətdən maraqlı olan həmin məsələyə toxunmamışlar. Müasir psixologiya-nın nailiyyətləri həmin məsələləri yeni faktlar əsasında aydınlaşdırmaq imkanı verir. Bəzi tədqiqatların nəticələri ilə tanış olaq.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, adamların bədən quruluşuna münasibəti eyni deyildir. Bir tədqiqat zamanı II, IV və VI sinif şagirdlərinə onlarla həmyaşıd olan oğlan və qızların üç səpkidə -arıq, kök və normal bədən quruluşunda təsvir olunmuş şəkilləri təqdim olunmuşdu. Şagirdlərə həmçinin 56 sifət - söz (yaraşılıq, gözəl və s.) yazılmış siyahı verilmiş və şəkilləri həmin sifət -sözlərə əsasən xarakterizə etmək təklif olunmuşdu. Şagirdlərin, demək olar ki, hamısı kök fiquraya mənfi münasibət bəsləmiş, normal bədən quruluşuna daha çox üstünlük vermişlər.

Bundan başqa, psixoloqlar şagirdlərin dostlarını müəyyən etmiş, onların bir-birlərinin bədən quruluşlarına münasibətlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmişlər. Bu zaman maraqlı faktlar müəyyən olunmuşdur. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, tədqiqatın birinci hissəsində kök fiquralı şəklə mənfi münasibət bəsləyən şagird əslində kök həmyaşıdları ilə dostluq edir. Bu onunla bağlıdır ki, adamlar tanış adamla tanış olmayan adamların bədən quruluşunu eyni meyarlarla qiymətləndirirlər.

Lakin, bununla belə, müxtəlif bədən quruluşlu adamlar haqqında adi şüur səviyyəsində olsa da müxtəlif stereotiplər mövcuddur. Bu stereotiplər, bir tərəfdən, bizim başqa adamlarla münasibətlərimizdə əks olunur. Digər tərəfdən isə özümüz haqqındakı təsəvvürlərimizin formalaşmasına təsir göstərir. Bir sıra hallarda, məsələn, şagird kollektivində oğlan və qızlardan hər hansı birinə «uzundraz», «gombul», «törə», «cırdan» və s. kimi ləqəblər

məsələni belə həll etmək olmaz. Həmin elmlərdən hər birinin şüa dəcə olaraq öz tədqiqat üsulları, öz tədqiqat sahəsi vardır. Psixoloq istər sağlam, istərsə də xəstə adamın psixi proses və xassələrini öyrənir, psixiatr isə xəstənin vəziyyətini klinik cəhətdən təhlil edir və onun üçün müalicə təyin edir. Son zamanlar psixoloqlar psixoterapiya seansları keçirməkdə, müalicə prosesində xəstənin ruhi vəziyyətini öyrənməkdə və s. həkimlərə yaxından kömək edirlər. Burdenko adına Neyro-cərrahiyyə İnstitutunda xəstələrin psixoloji baxımdan müayinə olunması sahəsində zəngin təcrübə əldə edilmişdir. Başqa sözlə, müasir psixologiya öz səlahiyyəti daxil olan ənənəvi problemləri öyrənməklə yanaşı həm də xəstənin praktikasına maksimum dərəcədə yaxınlaşır. Bu cəhət tibb psixologiyasının inkişafına ciddi təkan verir.

İkinci və ən başlıca cəhət isə ondan ibarətdir ki, psixopatiya, sözün əsl mənasında, psixi xəstəlik kimi xarakterizə olunmur. **O**, inkişafın düzgün getməməsi ilə bağlıdır. Təsəvvüf deyildir ki, psixopatiyanın klinik strukturuna hallusinasiya, sayıqlama, kom-agillilik və digər psixotik simptomlar daxil deyildir.

Psixopatiya endogen (irsi) amillərin və müxtəlif xəstəliklərin (baş-beyin zədələri, infeksiya, intoksikasiya və s.) nəticəsi kimi əmələ gəlir. Onu xəstədən əsas səbəblərdən biri də tərbiyə işində yol verilən nöqsanlar, mühitin mənfi təsirləri ilə bağlıdır.

Aydın məsələdir ki, eyni bir uşursuz ailədə böyüyən uşaqların hamısında psixopatik inkişaf müşahidə olunmur. Eyni mühitdə, eyni bir ailədə həm sağlam uşaqlar, həm də müxtəlif tipli psixopatiyalı böyüyürlər. Mühitin mənfi təsirləri ancaq müəyyən şəraitdə (xroniki somatik xəstəlik zamanı, cinsi yetişmədə uyğunsuzluq olduqda, fiziki defektlər olduqda və s.) psixopatiyanın əmələ gəlməsinə mühüm rol oynayır. Xarakterin aksentuasiyası zəminində psixopatiya xüsusilə asanlıqla əmələ gəlir. Bura onu da əlavə etmək lazımdır ki, psixopatiya endogen və b. amillərlə şərtləndikcə-bəli, onun ağırlıq dərəcəsi yəni də mühitin təsirləri ilə **müəyyən** olunur. Hansı halda mühit psixopatiyanın əmələ gəlməsini şərtlənir? Tərbiyə işində yol verilən hansı nöqsanlar psixopatiyanın dinamikasında xüsusilə mühüm rol oynayır? Psixopatiya uşaqların xarakterinin xüsusiyyətlərini necə nəzərə almaq olar? Bu **zəmanə** ailə psixoterapiyası və ya tibbi-pedaqoji korreksiya hansı tələblərlə cavab verməlidir? Mühüm praktik əhəmiyyətə malik olan bM sualların aydınlaşdırılması onların məhz psixoloji cəhətdən təhlil olunması şəraitində mümkündür.

Psixopatiyanın müxtəlif tipləri vardır: cədvəl 13-də onlardan bəziləri üçün səciyyəvi olan əlamətlər göstərilir.

Bəzən soruşurlar ki, psixopatiya halları uşaqlar arasında da özünü göstərmirmi? Burada suala təkcə cavab vermək hələ kifayət deyildir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, psixopatiyanın formalaşmasının ilk mərhələləri məhz

Cədvəl 13

Psixopatiyanın tipləri	Tiplərin əsas əlamətləri
Şizoidlər	Adamlardan qaçırlar, fikirlərini, niyyətlərini başqalarından gizlədirlər, heç kəsin halına yamırlar, ancaq hər şeydən asanlıqla inciyirlər.
Tsikloidlər	Əhvalın tez-tez (bir neçə saatdan, bəzən isə gündə və ayaş) dəyişir,
Asteniklər	İrəli dərəcədə əsəbidirlər, bu zaman onlarda kədər, qorxu, nifrət, tərslik, qəddarlıq kimi hallar əmələ gəlir, dəvə-dələş salmağa meyl edirlər.
Psixasteniklər	Ürəyinazıkdırlar, çox həssasdırlar, asanlıqla əsəbiləşirlər, lakin qətiyyətli deyillər.
Paranoial psixopatiya	Həyəcanlı olurlar, təşviş keçirirlər, öz qüvvələrinə inanmırlar, fikirləri olurlar, hər şeydən şübhələnirlər.
İstirahət psixopatiya	Tərs, inadkar, qəstgirdirlər, öz qüvvələrinə inanırlar və özlərini yüksək qiymətləndirirlər.
Səbatsız psixopatiya	Nəyin bahasına olursa-olsun ətrafdakı adamların diqqətini özlərinə cəlb etməyə çalışırlar, hadisələrə qiymət verərkən onların öz xeyirlərinə müvafiq olaraq istədikləri kimi təhrif edirlər, adamlarla ünsiyyət zamanı ədəb və qaydaları, özlərini təbii aparmırlar.
Üzvi psixopatiya	Zəif xarakterlidirlər, bir şeylə dərindən maraqlanmırlar, ətrafdakı adamların asanlıqla təsiri altına düşürlər. Ağıllarında anadangəlmə qüsurlar olur, məktəbdə yaxşı oxuya bilmirlər, lakin öz biliklərini tətbiq etmək, təşəbbüs göstərmək lazım gəldikdə, say göstərsələr də, səmərəsiz olur. Özlərini "adam içində" apara bilmirlər, ancaq şit, bəyaz sözlər işlədirlər.

uşaqlıq dövrünə təsadüf edir. Yeniyetməlik yaşı dövründə isə onun bir çox təzahürləri spesifik mənə kəsb edir.

Əhalinin hər 10 000 nəfəri içində üç yeniyetmə oğlana, bir yeniyetmə qızda psixopatiya halları müşahidə olunur. Oğlanlarda on çox epileptoid və şizoid, eləcə də kipterim və səbatsız psixopatiya tiplərinə təsadüf edilir. Yeniyetmə qızlarda istəroid, epileptoid və b. psixopatiya tipləri daha çox müşahidə olunur. **Üzvi** psixopatiya hallarına yeniyetmə qızlarda iki dəfə az təsadüf edilir.

Psixopatiyanın profilaktikasında psixoterapevtik və psixofor-makoloji müalicə ilə yanaşı düzgün tərbiyə böyük əhəmiyyət **kəsb** edir.

4. Şəxsiyyətin təlim-tərbiyəsi işində fərdi xüsusiyyətlərin təhlili və nəzərə alınması

İctimai praktikanın müxtəlif sahələrində (sənaye, **kənd** təsərrüfatı, maarif, səhiyyə və s.) fərdi xüsusiyyətlərin təhlili **vo** nəzərə alınması psixologiyanın tətbiqi problemləri içərisində xüsusi yer tutur. Gənə nəslin təlim-tərbiyəsi işində isə **onun** əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Psixologiya və pedaqogika tarixi ilə tanış olsaq, bir cəhəti aydın görə bilərik. Zamanın görkəmli alimləri uşaq tərbiyəsindən danışarkən diqqəti həmişə **fərdi** yəni **şəxsiyyətə** məsələlərinə ehtiyat etmişlər.

Fərdi yanaşma mühüm psixoloji-pedaqoji prinsipdir. Həmin prinsipə görə, təlim-tərbiyə işində hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri zəruri surətdə nəzərə alınmalıdır. Tutaq ki, şagird fleqmatikdir. Müəllim ona sual vermişdir. Şagird isə dərslərini yaxşı öyrənmişdir, lakin suala dərhal cavab verə bilmir: gözlərini harasa dikib fikirləşir. Bu nə ilə əlaqədardır? Temperament haqqındakı söhbətləri xatırlayaq: fleqmatik temperamentli uşaqlar astagəldir. Bu cəhət öz əksini onların idrak fəaliyyətində də tapır. Fleqmatiklər adətən long fikirləşirlər (təkrar edirik: **«long** fikirləşmək» heç də «pis fikirləşmək» demək deyildir. Məktəbdə biz özünün yüksək ağılı ilə fərqlənən çoxlu fleqmatik şagirdə **«rast»** gəlirik). Gəlin indi də dərslərdə yaranmış yuxarıdakı situasiyanı nəzərdən keçirək. Müəllim sual verib, fleqmatik şagird **cavab** vermir. digər şagirdlər isə «mən deyim», - deyər əl qaldırırlar. **Belo** hallarda müəllim nə etməlidir? Təcrübəsiz müəllim fleqmatik şagirdi dərhal danlayır, onu «dərslərini oxumamaqda» təqsirləndirir. sualın cavabını başqa şagirdlərdən soruşur. Bu, psixoloji baxımdan kobud səhvdir. Belo hallar bir nəco dəfə təkrar olunduqda, **tədrisən** fleqmatik şagirdin müəllimə, təlimə, özünə münasibəti dəyişir... Təcrübəli müəllim isə belə şagirdə fikirləşmək imkanı verir. **O**, «Faiq dərslərini yaxşı öyrənib. Suala özü cavab verəcək» - **deyər ol**

498 qaldıran şagirdləri sakitləşdirir, köməkçi suallarla fleqmatik şagirdə kömək edir. O da suala ətraflı cavab verir. Bu o deməkdir ki, təcrübəsiz müəllim fleqmatik şagirdə fərdi yanaşma bilmədi, halbuki təcrübəli müəllim onun temperament xüsusiyyətlərini nəzərə aldı və şagirdə fərdi yanaşdı.

Fərdi yanaşmadan hom təlim, hom də tərbiyə işində geniş istifadə olunur.

Tərbiyə işində fərdi yanaşma iki cəhətdən xüsusilə vacibdir. Birincisi, biz uşağa fərdi yanaşmaqla onun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan şəxsiyyət kimi inkişaf etməsi üçün psixoloji cəhətdən əlverişli şərait yaradır. İkincisi, uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan ona göstərilən pedaqoji təsir adətən istənilən nəticəni vermir. Müəyyən edilmişdir ki, pedaqoji təsir həmişə uşağın psixoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bu o deməkdir ki, pedaqoji təsirin xarakteri

vo somorosi tokco onu obyektiv xüsusiyyətləri ilə deyil, hom do uşağın homin təsiri nəco qavraması (qəbul etməsi) ilə müəyyən olunur. Xahiş, tərif, tənzimləmə və s.-nin bütün uşaqlara eyni səviyyədə təsir etməməsini də, birinci növbədə, məhz bununla izah etmək lazımdır.

Tərbiyə işində fərdi yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərbiyənin ümumi məqsədləri nəinki uşaqların yaş və cinsi xüsusiyyətlərinə, hom do fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq konkretləşdirilir. Təcrübə göstərir ki, tərbiyə işində uşaqların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda və ya düzgün nəzərə alınmadıqda, hətta ən məqsədlə təsir vasitələri belə öz əhəmiyyətini itirir.

Təlim işində də fərdi yanaşma zəruridir. Son zamanlar pedaqoji psixologiyada bu cəhəti ifadə etmək üçün xüsusi tərmindən - «**təlimin fərdiləşdirilməsi**» tərmindən istifadə olunur.

Təlimin fərdiləşdirilməsi nə deməkdir? Proqram materialını şagirdlərin hamısı eyni dərəcədə mənimsəməlidir. Bəs, bu mühüm vəzifəni sinifdə müxtəlif şagirdlərlə iş şəraitində nəco yerinə yetirmək olar? Hər şeydən əvvəl, «müxtəlif» sözünə diqqət yetirək. Doğrudan da, hər bir sinif inkişaf, hazırlıq, mənimsəmə səviyyəsi müxtəlif olan şagirdlərdən ibarətdir. Onlar özlərinin təlimə münasibəti, diqqət və ya hafizənin xüsusiyyətləri, maraqları və s. ilə də bir-birindən fərqlənirlər. Bu şəraitdə müəllimlər bir çox hallarda orta xətt seçirlər onlar dərslərdə bütün didaktik məsələlərin həllində bir növ orta şagirdi nəzərdə tuturlar. Həmin müəllimlər belə güman edirlər ki, bu yolla həm «güclü», həm «orta», hom di «zəif» şagirdlər dərslərini asan başa düşə bilərlər. Halbuki belo olduqda, «güclü» şagirdlərin inkişafı süni surətdə ləngidilir, «zəif» şagirdlər isə xroniki surətdə təlimdə geri qalırlar. Onu da qeyd etmək ki, «orta şagird» anlayışı da qeyri-dəqiqdir. Axı, bu qrupa daxil edilən şagirdlərin özləri də əslində müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Təlimin fərdiləşdirilməsi prinsipi «orta şagirdi» deyil, şagirdlərin hamısını və hər birini nəzərə almağı tələb edir. Həmin zaman sinifdə frontal iş fərdi işlə ümumi surətdə əlaqələndirilmiş təlim prosesində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınması yəni fərdi tapşırığın çətinlik dərəcəsini artırmaq, şagirdin kollektiv işə cəlb etmək, əlavə ədəbiyyat və tapşırıqlar vasitəsilə təlim prosesi fərdiləşdirilir.

Fərdi yanaşmanın bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərəfi vardır. Onlar: a) şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin təhlili və b) təlim-tərbiyə işində psixoloji cəhətdən düzgün nəco/oro alınması məsələləri ilə bağlıdır.

Uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün müxtəlif tədqiqat üsullarından - müşahidə, eksperiment və s. istifadə olunur. Müəllim və tərbiyəçilər üçün uşaqları təbii şəraitdə - dərslərdə, sinti yoldaşları ilə ünsiyyət prosesində, ictimai-faydalı əməklərdə öyrənmək xüsusilə zəruridir. Uşaq şəxsiyyətinin bütün mühüm cəhətlərini əhatə edən psixoloji-pedaqoji xarakteristikaları onları üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Psixoloji-pedaqoji

xarakteristikani adətən sinif rəhbəri tərtib edir və homin sinifdə dərs deyən müəllimlərin hamısı ilə birlikdə onun müzakirəsini təşkil edir. Psixologiyada buna **p e d a q o j i k o n s i l i u m** deyilir.

Uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini təhlil edərkən hansı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır? Müəllim şagirdlərin yaş-cin| xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onların həm də fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini-qabiliyyətlərini, temperamentini, xarakterini \ diqqətlə öyrənməlidir. Fərdi xüsusiyyətlərin formalaşmasını şərtləndirən amillər xüsusilə ətraflı tədqiq olunmalıdır. yəni ancaq bu zaman səmərəli ola bilər.

500

V HİSSƏ İNSAN İNSANLAR ARASINDA

XVIII FƏSİL ÜNSİYYƏTİN

PSIXOLOGİYASI

1. Ünsiyyətin xüsusiyyətləri

Hələ qədim zamanlardan insanlara məlum idi ki, uşaqların çoxu yetim evində tez ölür. 1760-cı ildə ispan yepiskoplarından biri öz gündəliyində yazmışdı: «Yetim evində uşaq kədərli olur və onların bir çoxu kədərli çəkdiyi üçün ölür». Çünki onların ünsiyyət tələbatı ödənilmir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində - dünyanın müxtəlif ölkələrində xüsusi və dövlət yetim evləri şəbəkəsinin genişləndiyi bir dövrdə belə faktlar diqqəti xüsusilə cəlb etməyə başladı. Kiçikyaşlı yetim uşaqlar arasında, xüsusilə onların həyatının ilk aylarında və ilində, ölüm hadisəsi çox idi. Sağ qalan uşaqlar isə özlərinin ümumi fiziki və psixi inkişafına görə həmyaşıdlarından kəskin sürətdə geri qalırdılar: 3 yaşında onlar, demək olar ki, danışmır, tərbiyəçilərin sözlünə baxmır, özlərini həddindən artıq passiv və ya oksinə, aqressiv aparırdılar.

İkinci dünya müharibəsi illərində isə belə hallar daha geniş miqyasda müşahidə olunurdu. R. Spitsin 1945-ci ildə nəşr olunmuş kitabında bir uşaq evində yaranmış dramatik monzərə belə təsvir olunur: birinci iki ildə uşaqların 37 faizi tələf olmuşdu. Sağ qalmış 21 uşaqdan on kiçiyi 2, böyüyü isə 4,1 yaşında idi. Onlardan 5 nəfəri hərəkət etməyi və oturmağı bacarmırdı, ancaq 3 nəfəri

köməksiz otura bilirdi, 8 nəfəri başqa adamların köməyiylə, 5 nəfəri M müstəqil surətdə gəzə bilirdi, 12 uşaq özü qaşığıyla xörək yeməyi, 20-si isə geyinməyi bacarmırdı. Onların hamısının nitqi inkişaf etməmişdi: 21 uşaqdan 6-sı tamamilə danışmır, 12 nəfəri 12-5 söz tələffüz edir, yalnız bir nəfəri cümlo qura bilirdi.

Pediatrlara və uşaq psixiatrlarına da belə hallar yaxşı bolli idi: onlar müşahidə etmişdilər ki, ana və atasından, bacı və

501 qardaşlarından ayrılıqda xəstəxanada müalicə olunan kiçikyaşlı uşaqlar fiziki və psixi cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Bu faktların ümumiləşdirilməsi əsasında elmdə «qospitalizm» (fransızca hospital - xəstəxana deməkdir) termini əmələ gəlmişliyi Q o s p i t a l i z m dedikdə, yetim uşaqların, eləcə də anasından, atasından və b. ayrılıqda xəstəxanada müalicə edilən uşaqların fiziki və psixi inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur.

Uşaqlarda belə xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsini nə ilə izah etmək olar? Psixoloqların böyük əksəriyyəti qospitalizm hadisəsinin təhlili əsasında praktik işçilərin diqqətini kiçik uşaqların fiziki və psixi inkişafında yaxın adamlarla ünsiyyətin roluna cəlb etmişlər. «Ünsiyyət defisiti» - adamlarla kontaktın azlığı və ya olmaması uşağın inkişafına dramatik sürətdə mənfi təsir göstərir.

Heyvanlar arasında böyümüş uşaqlara aid faktları da bura əlavə etmək lazımdır. Bir cəhəti də qeyd edək: insan uzun müddət tok qaldıqda da onun psixikasında köklü dəyişikliklər baş verir.

K. Marks hələ vaxtilə qeyd etmişdir ki, «fərdin inkişafı onun bilavasitə və ya dolayısı ilə ünsiyyətdə olduğu bütün başqa fərdlərin inkişafı ilə şərtlənir».

Ünsiyyət nədir? Həmin sualı aydınlaşdırmaq üçün biz ünsiyyətə tərif verməliyik. Ünsiyyətin isə hamı tərəfindən cəmiyyət dərəcədə qəbul edilən ümumi tərif yoxdur. Psixoloqlardan birinin hesablamasına görə, hələ 1969-cu ilə qədərki dövrdə təkcə ingilis dilində olan ədəbiyyatda ünsiyyətin 96 tərifli məlum idi.

Sovet psixologiyasında da ünsiyyətə müxtəlif təriflər verilmişdi (Onlardan biri ilə tanış olaq: iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etməli məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir. Ünsiyyət təfərrüatı başqa adamdan ibarətdir. K. Marks başqa adamı «ən böyük» yük sərvət» adlandırırdı. O, yazırdı ki, insan həmişə «başqa insan kimi ən böyük bir sərvətə...» tələbat hiss edir. Ünsiyyət tələbatı insan tələbatları içində xüsusi yer tutur.

L. S. Vıqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsası və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. < > göstərirdi ki, uşağın xarici aləmə, hətta ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə oks olunur.

Körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində tədricən onun üçün başqa adama, insanla bərabər, onunla ünsiyyət tələbatı

502 çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyetmə ictimai-oxlaqı münasibət normalarını ünsiyyət prosesində mənimsəyir. Yaşlılıq hissi və meylinin reallaşmasında da ünsiyyət sahəsi mühüm rol oynayır.

İnsanlar nəyin naminə ünsiyyətə girirlər? Bu suala cavab vermək üçün hər bir konkret halda ünsiyyətin motivlərini psixoloji baxımdan ətraflı təhlil etmək lazımdır. Biz fəaliyyətin motivlərini öyrənərkən bu sahədə özünü göstərən ümumi qanunauyğunluğa diqqəti cəlb etmişdik: fəaliyyətin motivi onun predmetinə uyğun gəlir. Ünsiyyət də belədir: onun motivləri də başqa adamlarla əlaqə-dardır. Lakin bununla belə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyətin motivləri son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyır. İnsanın təkcə kiminlə və necə söhbət etməsi faktına əsasən ünsiyyətin motivləri haqqında fikir söyləmək birtərəfli olardı.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq (müləhizə, sual, cavab, replika və s.) xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin *ekspressiv-mimik vasitələri* də mühümdür: təbəssüm, tors baxış, mimika, əl və bədənə ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyətin *əşyavi-hərəkəti vasitələrinin* də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza; b) başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nöyi isə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itələmək və s; v) etiraz.

Hər bir baxış və ya təbəssüm öz-özlüyündə deyil, ancaq kommunikativ funksiya daşıdıqda, ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Ekspressiv-mimik jestlərlə əşyavi-hərəkəti jestlərin ünsiyyət prosesində rolu da eyni deyildir. Təbəssüm, baxış və s. ünsiyyət situasiyasına müvafiq olaraq insanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Əşyavi-hərəkəti jestlər isə mahiyyət etibarilə ünsiyyət aktının ayrı-ayrı elementlərini təsvir edir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə əşyavi-hərəkəti jestlər insanların bir-birilə qarşılıqlı təsir prosesində daha mühüm rol oynayır.

Ən ümumi şəkildə ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirmək olar. Onlara *birgə fəaliyyətdə ünsiyyət* və *şəxsi (şəxsiyyətə toxunmayan) ünsiyyət* deyilir.

503

Ünsiyyət fəaliyyətlə ayrılmaz vahəddir. Adətən fəaliyyəti S-O; ünsiyyəti isə S-S (subyekt-subyekt) - düsturu ilə təsvir etmişdik.

Halbuki ünsiyyət fəaliyyətin - əmək, təlim, oyun və s. zəruri tərkib hissəsidir. Bu fəaliyyət sahələrinin hər biri ancaq qarşılıqlı təsir şəraitində mümkündür: əgər fəaliyyət və ünsiyyətin vahəddini nəzərə alsaq, S-O və S-S düsturları ilə kifayətlənə bilmərik. Onları qarşılıqlı əlaqədə aşağıdakı kimi $S \wedge J'$ şəklində ifadə edə bilərik.

Birgə fəaliyyət şəraitində insanların bir-birilə ünsiyyəti nə ilə müəyyən olunur? Onun on başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?

Yuxarıdakı düstura diqqət yetirsək, bu suallara asanlıqla cavab verə bilərik.

Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektinə ilə müəyyən olunur. Bu zaman birgə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün yolların axtarılması ünsiyyətin əsas məqsədini təşkil edir.

Bir sıra hallarda isə insanlar bir-birinə birgə fəaliyyətin obyektinə haqqında deyil, hər hansı bir adam, onun münasibətləri haqqında informasiya verirlər. Bəzən adamın özü ünsiyyətin mövzusunə çevrilir: o, başqalarına özü haqqında danışır. Adamların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtəlif hadisələri öz aralarında müzakirə etməsi hallarına da az təsadüf olunmur. Belə ünsiyyətə *şəxsi ünsiyyət* deyilir.

Şəxsi ünsiyyəti ən ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

S₂ --- S₃

S,

Burada S_j - haqqında danışılan, S₂ - danışan, S₃ - məlumat alan şəxsdir.

Birgə fəaliyyətdə ünsiyyət «situasiyanın obrazı» (birgə fəaliyyət iştirakçıları arasında «rolların» funksional bölgüsü haqqındakı təsəvvürlər də bura daxildir) ilə tənzim olunur. Halbuki şəxsi ünsiyyət daha çox «müsaibinin obrazı» ilə şərtlənir. Şəxsi ünsiyyətin mövzusu da, forması da, birinci növbədə, möhür onunla müəyyən olunur.

Ünsiyyətin baş tutması üçün onun mövzusu müsaiblər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etməlidir. Başqa sözlə, şəxsi ünsiyyət təkcə informasiyanın (mövzunun) mövzunu ilə deyil, daha çox

504 onun müsaiblər üçün əhəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Bundan asılı olaraq eyni bir mövzu müxtəlif formalarda (müzakirə, təhlil və s. kimi) ifadə oluna bilər. Şəxsi ünsiyyət adətən həmsöhbətlərin bir-birinin təfəkkür torzi, dünyagörüşü, daxili aləmi haqqındakı təsəvvürləri ilə tənzim olunur. Eyni bir ünsiyyət şəraitində eyni bir adamın biri ilə zərər etməsi, başqası ilə rəsmi tonda danışması məhz bununla bağlıdır.

Şəxsi ünsiyyətin adətən iki səviyyəsini fərqləndirirlər. Birinci səviyyədə ünsiyyət iki (və ya üç) adamın vasitəsiz toması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır. Lakin tədricən emosional ünsiyyət şəraitində adamlar öz nöqtəyi-nəzərlərini izah etməyə, müdafiə etməyə, bir-birlərinin fikirlərini, əməllərini və s. müəyyən mövqedən qiymətləndirməyə başlayırlar. Bu, şəxsi

ünsiyyətin ikinci səviyyəsidir. İnsanların istər bir-birini, istərsə də özlərini dərk etməsində şəxsi ünsiyyətin ikinci səviyyəsi xüsusilə mühüm rol oynayır.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikatív, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

Ü n s i y y ə t i n f o r m a s i y a m ü b a d i l o s i k i m i .
Ünsiyyət prosesində iştirak edən adamlardan biri, tutaq ki, A. hər hansı bir məsələ haqqında B-yə informasiya verir. Birinci adama (A.-yə) k o m m u n i k a t o r , ikinciyə (B.-yə) i s o r e s i - p i e n t deyilir. informasiya nəzəriyyəsi baxımından bu prosesi sxematik şəkildə belə ifadə etmək olar: K-İ-R (kommunikator -informasiya - resipient). Əgər biz məsələyə psixoloji cəhətdən yanaşsaq, birinci növbədə, qeyd etməliyik ki, bu sxem ünsiyyət prosesinin yalnız formal tərəfini - informasiyanın necə verilməsini əks etdirir. Halbuki kibernetik sistemlərdən fərqli olaraq ünsiyyət prosesində informasiya nəinki verilir, həm də o, ünsiyyət prosesinin özündə formalaşır, dəqiqləşir, inkişaf edir. Bundan başqa, K-İ-R sxemində kommunikatorla (K) resipientin (R) münasibəti əslində subyekt-obyekt (S-O) münasibəti (biri məlumatı verir, digəri isə onu qəbul edir) kimi nəzərdə tutulur. Halbuki ünsiyyət prosesində adamlar subyekt kimi iştirak edirlər. (Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin sxemi belədir: S-S). Bu o deməkdir ki, ünsiyyət prosesi nəinki kommunikatorun, həm də resipientin fəallığı şəraitində baş verir. informasiya mübadiləsi onların bir-birinə münasibətlə şərtlənir, yəni kommunikator informasiya və-rərkən özünün məqsədini və ya motivlərini nəzərə almaqla yanaşı

505 həm də resipientin məqsədini, motivlərini və s. nəzərə almalıdı. Nəinki kommunikator, həm də resipient üçün informasiyanın əhəmiyyəti də mühümdür. Psixoloji baxımdan bu olduqca maraqlı məsələdir: insanlar ünsiyyət prosesində təkcə informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmırlar, onlar həmən informasiya əsasında həm də ümumi nəticə (məna) çıxarmağa səy göstərilir. Bu isə yalnız belə bir şəraitdə mümkündür ki, informasiya sadəcə olaraq qəbul edilməsin, həm də başa düşülsün, dərk olunsun.

Təsədüfi deyildir ki, ünsiyyət prosesində kommunikator resipientə təsir göstərdiyi kimi resipient də kommunikatora təsir göstərir. informasiya mübadiləsi prosesində onların arasındakı yaranmış münasibət tipinin özü müəyyən mənada döyüşdür.

Öz-özlüyündə informasiyanın iki (təhrikəci və təsbitəci) tipini fərqləndirə bilərik.

Təhrikəci informasiya əmr, məsləhət, xahiş formasında ifadə olunur. Onlar resipientin hər hansı bir hərəkətini müxtəlif formalarda (təhrikətmə, qadağanətmə və s.) stimullaşdırmağı nəzərdə tuturlar. Təsbitəci informasiya isə məlumat formasındakı meydana çıxır.

i n f o r m a s i y a q a r ş ı l ı q l ı t o s i r k i m i . İnsanlar birgə fəaliyyət prosesində müxtəlif formalarda əlaqə və münasibətlərə girir, əməkdaşlıq edirlər. Qarşılıqlı təsir dedikdə, bu cəhəti nəzərdə tuturlar.

Hər şeydən əvvəl, «qarşılıqlı» sözünə diqqət yetirək. Əgər təsir qarşılıqlıdırsa, bu o deməkdir ki, hərən prosesdə on azı iki adam bir-birilə ünsiyyətdədir: onlar nədə isə bir-birinə kömək etmək, nə haqqındasa məsləhət almaq, dərdini bölüşmək, nədə isə razılığa gəlmək və s. üçün bir-birlərinə müraciət edirlər. İki misalla tanış olaq: a) anasının xoş sözlərinə qulaq əsa-əsa uşaq gülüm sünür, mehriban-mehriban anasına baxır və gəlib başını onun dizlərinə üstünə qoyur; b) qonşu otaqdan sə gəlir. Uşaq sə qulaq əsır və üzünü pəncərədəki akvariuma sarı çevirir. O, diqqətli akvariumdakı qızıl balıqlara baxır...

Birinci halda uşaq hətta bir söz deməyə belə, ünsiyyət aktı gə qabağındadır: biri danışır, o biri isə öz hissləri və hərəkətləri ilə» ona cavab verir. İkinci halda isə biz artıq ünsiyyətdən danışa bilmərik; o, uşağın idrak fəaliyyəti ilə əvəz olunmuşdur.

Qarşılıqlı təsir prosesində söz, hiss və hərəkət özünəməxsus şəkildə birləşir. Bu zaman ünsiyyət birgə fəaliyyətin təşkilatı xidmət edir. Təsədüfi deyildir ki, ünsiyyət tələbatı, insanların bir-

506 birinə söz demək tələbatı ələ omək prosesinin özündə əmələ gəlmişdir.

Ü n s i y y ə t i n s a n l a r ı n b i r - b i r i n i q a v r a - m a s ı p r o s e s i k i m i . Ünsiyyət prosesində insanlar bir-birlərinə məlumat verərkən, təsir göstərərkən həm də bir-birlərini qavrayırlar. Sosial persepsiya ünsiyyət prosesinin somoroli olmasının başlıca şərtlərindən biridir.

Ünsiyyətin kommunikatív, interaktiv və perseptiv tərəfləri bir-birilə vohətdədir. Onların birini o birisindən ayrılıqda təhlil etmək olmaz.

Bununla əlaqədar olaraq biz bir cəhəti dəqiqləşdirməliyik. Gəlin, əvvəlcə ünsiyyətin tərifini ilə bir də tanış olaq; tərifdə ünsiyyət... qarşılıqlı təsir prosesi kimi xarakterizə olunur. Bu isə təsədüfi deyildir: qarşılıqlı təsir ünsiyyətin nüvəsini təşkil edir. Ünsiyyətin birinci (informasiya mübadiləsi) və üçüncü (insanların bir-birini qavraması) tərəfləri möhz buna xidmət edir.

insanlar K. Marksın göstərdiyi kimi, «... Birgə fəaliyyət üçün və öz fəaliyyətini qarşılıqlı mübadilə etmək üçün müəyyən surətdə birləşmədən istehsal edə bilməzlər. İstehsal etmək üçün insanlar müəyyən əlaqə və münasibətlərə girirlər və yalnız bu ictimai əlaqə və münasibətlər vasitəsilə onların təbiətə təsiri mövcud olur, istehsal mümkün olur». Belə bir əlaqə və münasibət möhz ünsiyyət sayəsində yaranır.

Məsələnin belə qoyuluşu həm də ünsiyyətin b a ş 1 ı c a funksiyalarını aydınlaşdırmaq imkanı verir. Yuxarıdakı tərif əsasında onlardan ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır: a) i n s a n l a r n n b i r g e f o a 1 i y y ə t i n i n t ə ş k i l i (tərifdə bu funksiya belə xarakterizə olunur: «ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə sözləri əlaqələndirən və birləşdirmək»); b) ş ə x s i y y ə t 1 o r a r a s ı m ü n a s i b ə t 1 ə r i n f o r -

m a l a ş m a s ı   v o   i n k i ş a f ı   (yəni tərifdəki sözlərlə desək, «münasibətləri aydınlaşdırmaq məqsədilə qarşılıqlı təsir»).

Psixologiyada ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi təhlil olunarkən onun ünsiyyətin digər toroflori ilə vəhdəti vacib prinsip kimi nəzərə alınır.

507 2. Ünsiyyət, insanların qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı münasibətləri

§1. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir kimi

Fəaliyyətin psixoloji xarakteristikalarını xatırlayın: insanlaj fəaliyyət prosesində işin məqsədini bir-birinə izah edir, ayrı-a) 11 əməliyyatlarla bir-birini tanış edir, nöqsanları müəyyən edir, onkən aradan qaldırmaq üçün məsləhətləşirlər. Bu prosesdə ünsiyyət yalnız və yalnız insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinə xidmət edir Psixologiyada ünsiyyəti qarşılıqlı təsir kimi aydınlaşdırarkən möh/ bu cəhəti, yəni onun insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinə bilavasitə bağlı olan tərkib hissələrinin təhlil edilməsini nəzərdə tuturlar.

Ünsiyyətin insanların qarşılıqlı təsiri ilə əlaqəsi şəxsizdir. Bunu intuitiv şəkildə təsəvvür etmək də asandır. Lakin onların qarşılıqlı əlaqəsinin psixoloji baxımdan öyrənilməsi müxtəlif çətinliklərlə bağlıdır. Psixoloqların bir qismi ünsiyyətlə qarşılıqlı təsiri sadəcə olaraq eyniləşdirir, onları dar mənada (yəni informasiya mübadiləsi kimi) şərh edirlər, bir çox müəlliflər isə ünsiyyətin strukturalı qarşılıqlı təsirin rolunu nəinki ətraflı aydınlaşdırma bilmir, hətta co\ vaxt onları bir-birindən təcrid edir, ayrılıqda nəzərdən keçirir. Bunların hər ikisi səhvdir.

Qarşılıqlı təsirin növləri müxtəlifdir. İstər nəzəri, istərsə də praktik məqsədlər üçün onların əsas tiplərinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə müxtəlif təsnifatları məlumdur. Onların böyük əksəriyyəti dioxotomik xarakter daşıyır: insanların qarşılıqlı təsiri bir-birinə oks olan tiplərə bölünür. Qəro psixologiyasında müxtəlif müəlliflər qarşılıqlı təsirin bu iki tipini «kooperasiya - rəqabət», «razılaşma - münaqişə», «uyğunlaşma müxalifət», «assosiasiya - dissosiasiya» kimi terminlərlə ifadə edirlər.

Birinci halda qarşılıqlı təsirin «pozitiv» növləri təhlil olunur onlar bu baxımdan birgə fəaliyyətin təşkilinə kömək göstərirlər. Qarşılıqlı təsirin «neqativ» növlərini isə ikinci tipə daxil edirlər onlar birgə fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə «zoiflodi». «pozur», homin fəaliyyət üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

Yəni qarşılıqlı təsirin hər hansı bir tipi və ya forması fəaliyyətin məzmunu ilə şərtlənir. Kooperasiya və ya rəqabət qarşılıqlı təsirin yalnız fonnasıdır, onların məzmunu isə hər iki

508 halda daha geniş sistemlə - kooperasiya və ya rəqabətin daxil olduğu fəaliyyətin məzmunu ilə müəyyən olunur. Müəllimlərin, alimlərin, idmançıların, zabıtların və b. bir-birilə qarşılıqlı təsirin formalarını, hətta cəmiyyət əlamətləri arasında bu baxımdan müqayisə etsək, onlarda özünəməxsus cəhətlərin olduğunu görürük. Bundan başqa, kooperativ qarşılıqlı təsir formaları nəinki ictimai-faydalı, həm də asosial, hüquqa zidd fəaliyyət sahələrində (məsələn, birgə soyğunçuluq, oğurluq və s.) də özünü göstərir. Buna görə də cəmiyyətə zidd fəaliyyət sahələrində kooperasiya neqativ mənə kəsb edir. Halbuki asosial fəaliyyət şəraitində konfliktə pozitiv hadisə kimi qiymətləndirmək olar. Deməli, fəaliyyətin məzmununu, sosial kontekstini nəzərə almadan qarşılıqlı təsirin formalarını təhlil etmək olmaz.

Bəs, Qərbi psixologiyasında bu mühüm metodoloji məsələ necə həll olunur? Amerikan psixoloqları belə hesab edirlər ki, «hər hansı iki adam arasındakı münasibətlər güya qrupun digər üzvləri arasındakı münasibətlərin funksiyasıdır». Buna müvafiq olaraq, onlar insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətlərini adətən diffuz qruplar - sosial-psixoloji eksperiment keçirmək məqsədilə qısa müddət üçün yaradılmış təsadüfi adamlardan ibarət qruplar arasında öyrənirlər.

Gələn, diffuz qrupun əlamətlərinə diqqət edək: belə qruplara daxil olan adamlar adətən bir-birlərini tanımır, kifayət qədər birgə ünsiyyət təcrübəsinə malik olmurlar, onların bir-birilə qarşılıqlı təsiri vasitəsiz xarakter daşıyır, əsasən «xoşum gəlir -xoşum gəlmir» dioxotomiyası ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, diffuz qrupda qarşılıqlı təsir fəaliyyətin məzmunu ilə müəyyən olunur. Təsadüfi deyildir ki, amerikan psixoloqlarının diffuz qruplarda mücəssəd sxemləri arasında apardıqları eksperimentlər insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirin əsl mahiyyətini açmır.

İkincisi və başlıcası isə ondan ibarətdir ki, Qərbi psixoloqlar (C. Mid və b.) cəmiyyətin inkişafını və ictimai münasibətləri psixologiləşdirirlər. Onlar, adətən, ictimai münasibət terminindən deyil, sosial qarşılıqlı təsir terminindən istifadə edirlər. Bəs, sosial qarşılıqlı təsir nədir? C. Midin fikrincə, sosial qarşılıqlı təsir yalnız vasitəsiz kommunikasiyadan (simvollar mübadiləsindən) ibarətdir. Onun nəzəriyyəsinin əsasını aşağıdakı iki müddə təşkil edir: 1. İnsan orqanizminin bioloji zəifliyi onları məcbur edir ki, yaşamaq üçün qrup kontekstində bir-birləri ilə əməkdaşlıq etsinlər. 2. İnsan orqanizmləri daxilində və arasında baş verən, onların əməkdaş-

509 lığını asanlaşdıran, deməli, yaşamasına kömək edən işlət möhkəmlənir. Bu zaman adam başqa adamların və qrupun onu necə qavradığını müəyyən edir (C. Midin sözləri ilə desək, «başqasının rolunu qəbul edin»), buna müvafiq olaraq situasiyanı qiymətləndirir və özü üçün düzgün hərəkət xətti seçir.

Beləliklə). Qorb psixoloqları insanlann qarşılıqlı təsirini ictimai münasibətlərdən ayırır, bununla da onların mahiyyətini təhrif edirlər.

Yəni orada daha çox sosial qarşılıqlı təsirdən bəhs edilir. Halbuki insanlann qarşılıqlı təsiri ictimai münasibətləri əks etdirir.

Qarşıya sual çıxır: real qarşılıqlı təsir situasiyası necə yaranır? İnsanlar bu zaman bir-birlərini necə başa düşürlər? Sosial nəzarətin hansı formallardan istifadə edirlər?

Həmin suallara cavab vermək üçün qarşılıqlı təsirin strategiyası və taktikası anlayışları ilə tanış olmalıyıq. Qarşılıqlı təsirin strategiyası cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur. Onlar isə özlərinin konkret ifadəsini sosial normalarda tapırlar. Sosial normalar insanlann qarşılıqlı təsirinin qaydalarını müəyyən edir, onları nizamə salır. İnsanlar sosial normalar əsasında bir-birinin davranış və rəftarına nəzarət edirlər: onu bəyənilir və ya boyənilir, alqışlayır və ya mühakimə edir, rəğbətləndirir və ya cəzalandırırlar. Qarşılıqlı təsirin taktikası isə adamın öz iş və ya yol yoldaşı haqqındakı təsəvvürləri ilə müəyyən olunur. Bu zaman onun şəxsi keyfiyyətləri ilə yanaşı niyyəti, motivləri və s.-nin aydınlaşdırılması çox vacibdir.

Başqa mühüm cəhət isə iş yoldaşlarımızın rolu ilə - onun müəllim və ya tələbə, ana və ya nənə, qadın və ya kişi, ev sahibi və ya qonaq, həkim və ya xəstə, şofer və ya sənişin olması ilə əlaqədardır. Bu zaman biz həmin adamlarla məhz müəllim, tələbə, nənə, şofer və s. kimi qarşılıqlı təsirə girir, eyni zamanda onlardan da öz rollarına müvafiq olan davranış tərzini gözləyirik. Adamların hərəkətləri, əməlləri, davranış tərzini sosial normalara və rol gözləmələrinə uyğun gəlmədikdə, şəxsiyyətlərarası konflikt üçün psixoloji cəhətdən şərait yaranır.

Bu iki moment (ictimai münasibətlərin xarakteri və iş yoldaşı haqqında təsəvvürlər) birlikdə real ünsiyyət situasiyasını müəyyən edir. Ünsiyyət situasiyasının həmsöhbətlərin hər ikisi tərəfindən eyni şəkildə başa düşülməsi onun səmərəli olmasının mühüm

510 şərtidir. Belə olduqda, adamlar birgə qərar qəbul edir və onu həyata keçirmək üçün fəaliyyətə başlayırlar.

§ 2. İnsanlann qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət

İnsanların qarşılıqlı şəxsiyyətlərarası münasibətləri də öz reallığını ünsiyyət prosesində tapır. Ünsiyyət situasiyasında iki (və ya üç) adamın iştirak etməsi faktının özü insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. Qarşılıqlı münasibətlər nəinki ünsiyyət prosesində oxs olunur, həm də məhz bu prosesdə formalaşır.

Ünsiyyətlə qarşılıqlı münasibətlər bir-birilə üzvi şəkildə əlaqədar olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Ünsiyyət insanlann birgə həyat fəaliyyəti ilə şərtlənir. Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və xarakteri ünsiyyətin məzmununa və

formasına mühüm təsir göstərir, lakin insanlann münasibətləri son dərəcə kəskin olduqda belə, ünsiyyət spesifik formalarda mövcud olur. Başqa sözlə, ünsiyyət adamların bir-birinə münasibətinin müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda zəruri şəkildə həyata keçirilir.

Qarşılıqlı münasibətlər müxtəlifdir. Funksional baxımdan onların aşağıdakı tipini fərqləndirirlər: a) formal (və ya rəsmi); b) qeyri-formal (və ya qeyri-rəsmi) qarşılıqlı münasibətlər.

Formal qarşılıqlı münasibətlər hər bir fərdin müvafiq konkret qrupda onun rəsmi statusu (mövqeyi) ilə şərtlənən münasibətlərinin məzmunundan ibarətdir. Onları fəaliyyətin normativ cəhətlərini oxs etdirir və müəyyən qaydalarla tənzim edilən işgüzar münasibətlərdə ifadə olunur. Rəsmi münasibətlər soviyyətdə kollektiv üzvləri arasında fəaliyyətin məzmunu və təşkilat vasitələrinə uyğun olaraq struktur-funksional asılılıq, məsul asılılıq münasibətləri sistemi yaranır.

Məktəbdə «direktor-müəllim» və «müəllim-müəllim» tipli münasibətlər formal qarşılıqlı münasibətlərə misal ola bilər. Onların qarşılıqlı münasibətləri rəsmi xarakter daşıyır və müvafiq inzibati-hüquqi qaydalarla tənzim olunur.

Lakin bununla belə, hər bir məktəbdə, eləcə də zavodda, fabrikdə, ailədə, elmi-tədqiqat institutunda və s.-də insanlar arasında formal qarşılıqlı münasibətlərlə yanaşı qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər də əmələ gəlir.

Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir məktəbdə 80 müəllim işləyir.

511

Görəsən, onların qarşılıqlı münasibəti ancaq formal (rəsmi) xarakter daşıyırmı? Əlbəttə, yox. Əgər həmin məktəbdə qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsini psixoloji cəhətdən öyrənsək, aşağıdakı faktları müəyyən edə bilərik: müəllimlərin bəziləri 2, 3 və | nəfərlik kiçik qruplar şəklində bir-birilə daha çox yaxınlıq edirlər. Onlardan birinin ad günündə mütləq digər iki müəllim iştirak edii. Dostları arasında vaxtlarını nəinki birlikdə keçirir, hətta fərsətlə tapdıqda dərslər də birlikdə gəlib-gəlir, bir-birlərinin sevincinə, dərd-şərinə şərik olurlar. Xəstələndəndə bir-birinin başını üstündən əskik olmur; onlardan biri xəstənin uşaqlarına baxii ikincisi xəstəni bəşirir, üçüncüsü onun üçün dərman alır və s. Bu zaman biz həmin üç müəllim arasında yaranmış münasibətlərin qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər kimi xarakterizə edə bilərik.

Formal qarşılıqlı münasibətlərlə yanaşı sosial-psixolog xarakter daşıyan qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlərin yaranması ünsiyyətin qanunauyğun cəhətlərindən birini əks etdirir. Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər mahiyyət etibarilə ictimai funksiyalarla müəyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır.

Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər heç kəs tərəfindən müəyyən edilmir, psixoloji cəhətdən əlverişli şərait olduqda öz-özünə təşəkkül edir. Onları yarandıqdan sonra mühüm psixolog reallığa çevrilir: qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər simpatiya və i antipatiyanın görünməz telləri ilə kollektivə nüfuz

ədəbək istər hor bir işçinin, istərsə də bütövlükdə kollektivin fəaliyyətinə müəyyon təsir göstərir və müvafiq psixoloji iqlim yaradır. Onların məzmunu kollektivin inkişaf səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Formal və qeyri-formal münasibətlər adətən bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır və kollektivin çoxcəhətli həyatında ahəngli u surətdə uzlaşır. Bir sıra hallarda isə onlar sadəcə olaraq bir-birin.-uyğun gəlmir və kollektivdə müxtəlif konfliktlərin yaranmasının mənbəyinə çevrilir.

Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və ya səviyyəsi insanlar arasındakı ünsiyyətin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bundan asılı olaraq biz **f o r m a l** və **q e y r i - f o r m a l** ünsiyyətə **dən** danışa bilərik. Onların bir-birindən osas fərqi bundan ibarətdir ki qeyri-formal ünsiyyətə nozəron formal ünsiyyət müəyyon rəsmi qaydalarla məhdudlaşdırılır. Bir misal göstərik: adam öz dostunu görən kimi ondan, məsələn, soruşa bilər: «gözlərin qızarıb deyoson, bu gecə yaxşı yatmamısan». Halbuki avtobusda bu və ya digər sornişinə homin sualla müəciot etmək, öz şəxsi həyatı haqda

512 məlumat vermək (Bilirsən, başıma nə gəlib?) və s. olmaz. Avtobusda, zəhmət olmasa, yol verin - buyurun, bağışlayın-buyurun, keçin tipli formal ünsiyyət tərzii daha çox məqbul sayılır.

Qeyri-formal ünsiyyət formal ünsiyyət kimi rəsmi qaydalarla məhdudlaşdırılır. Lakin burada da qarşılıqlı münasibətin (ər-ar-vad, iki dost, iki yoldaş və iki tanış arasındakı münasibətin) xarak-terindən asılı olaraq insanlar arasmda müəyyon psixoloji məsafə gözlənilir. Ər-arvadin qarşılıqlı münasibəti üçün məqbul hesab edilən rəftar tərzii, ünsiyyət ədası eyni qrupda təhsil alan oğlan və qızın qarşılıqlı münasibətlərində qəbul olunmur. Onların pozulması adətən əlaqi məciarlarla qiymətləndirilir. «Həyasız adam» etalonunun bir çaları məhz bundan ibarətdir.

Ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlilik, təmkinlilik, mehri-banlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabili dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərindən şərik olmaq -bunlar ünsiyyət mədəniyyətinin olifbasıdır. Hamı bu əlifbanı öyrənməli, mənimsəməlidir

§ 3. Ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları

Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər - kommunikativ məncələr müşahidə olunur. Onlar, adətən, sosial və ya psixoloji xarakter daşıyırlar.

Müxtəlif sosial qruplara monsub olan adamlar arasında sosial, siyasi, dini, peso fərqləri və s. kəskin şəkildə özünü göstərdikdə, onlar situasiyanı eyni şəkildə başa düşmür, anlayışları müxtəlif monalarda işlədir, hadisələrə müxtəlif baxımdan yanaşırlar və s. Şübhəsiz ki, belə məncələr olduqda da kommunikasiya

prosesi həyata keçir. Hətta hərbi düşmənlər belə danışılar apanrlar. Lakin bir cəhət aydındır: sosial xarakterli kommunikativ məncələr olduqda, ünsiyyət şəraiti xeyli mürokkəbləşir.

Ünsiyyət prosesinə psixoloji xarakterli kommunikativ məncələr də mühüm təsir göstərir: belə çətinliklər ya müsahiblərin müəyyon fordi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olması (məsələn, onlardan birinin həddindən artıq utancaq, digərinin qapalı və ya «qaradınməz» olması, ya da onların arasında xüsusi növlü psixoloji münasibətlərin - bir-birinə qarşı qərəz, odavət, düşmənçilik.

inamsızlıq və s.-nin əmələ gəlməsi nəticəsində meydana çıxır. Belə hallarda ünsiyyətin münasibətlə əlaqəsi aydın nozorə çarpır. Məsələn belə qoyuluşu nəinki cəmi, həm də böyük praktik əhəmiyyəti olan nəticələr çıxarmaq imkanı verir.

Ünsiyyət prosesində kommunikativ məncələri nəccə aradan qaldırmaq olar? Bu mühüm məsələni praktik cəhətdən hansı yollarla daha somoroli həli etmək mümkündür? Psixoloqların fikrincə, kommunikativ məncələri aradan qaldırmaq üçün adamların ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq. onlara ünsiyyət vordişləri aşılamaq lazımdır.

Müasir dövrdə ünsiyyət vordişləri aşılamağın təsirli vasitəsi kimi **s o s i a l - p s i x o l o j i t r e n i n q d ə n** (ingilisco trainin - ö'yrənmək, hazırlamaq, moşq etmək deməkdir) istifadə olunur.

Sosial-psixoloji treninq sosial-psixologiyanın tətbiqi bölmələrindən biridir. Özünüdərəctmə, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir vordişlərinin formalaşması sahəsində qrup metodlarının işlənilməsi və tətbiqi onun osas vəzifəsini təşkil edir. Sosial-psixoloji treninq prosesində başlıca vasitə kimi müxtəlif modifikasiyalarda tətbiq edilən qrup diskussiyasından və rollu oyunlardan istifadə olunur.

Sosial-psixoloji treninqin köməyiə, bir tərəfdən, ünsiyyət sahəsində həyatı çətinliklərlə rastlaşmış adamlarda kommunikativ vordişlər formalaşdırılır və ya onların ümumi kommunikativ hazırlığı təkmilləşdirilir; digər tərəfdən isə bilavasitə adamlarla bağlı olan peşə sahiblərində - rəhbər işçilərdə. pədaqoqlarda, tıbb işçilərinə, idman moşqçilərinə və b. xüsusi kommunikativ vordişlər yaradılır.

Sosial-psixoloji treninq idcyasını mahiyyətə ctibarılı alman psixoloqu Kurt Levin irolu sünnüşdür. Bu. Z. Freydin psixooaliz, C. Morenonun sosioməciəriə nə/.oriyyəsində və s.-də də müəyyon dən)codə öz əksini tapmışdır. Lakin bununla belə, sosial-psixoloji treninqi praktik surətdə ilk dəfə amcrikan psixoloqu və psixiatri K. Rocers 1947-ci ildə tətbiq etməyə başlamışdır.

K. Rocers fərdin qavrayış alomino xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun fikrinə, fərdin davranışı guya onun qavrayışı ilə müəyyən olunur, o, reallığı necə qavrayırsa, ona elə də reaksiya göstərir. İnsanm ətraf gerçəkliyi və özünü qavraması saləsində doysisiklik-lər baş verən kimi, onun davranışında da dəyişiklik əmələ gəlir. * K.Rocers belə hesab edirdi ki, qrupda şəxsiyyətlərarası

514 münasibətləri yaxşılaşdırmaq, adama özünün düzgün qiymət-ləndirildiyini hiss etmək imkanı verən xüsusi iqlim yaratmaq yolu ilə şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsini təmin etmək olar. O, bu sahədə sosial-psixoloji treninq böyük əhəmiyyət verirdi.

Sosial-psixoloji treninq məqsədilə xüsusi kiçik qruplar təşkil olunur. 1949-cu ildə bu qruplara T-grup adı verildi (T- «Treninq» sözünün ilk hərfindir - treninq qrup deməkdir).

T-grup qısa müddət ərzində (bir necə gündən bir neçə həftəyə qədər) fəaliyyət göstərir. Qrup üzvləri arasında, bir tərəfdən, onların həyatda giro bilmədikləri şəxsi münasibətlər yaradılır və bu zəmində zəruri ünsiyyət vərdisləri aşılanır, digər tərəfdən, öz münasibətlərini başa düşmələrinə diqqət yetirilir.

Rocers «Humanistik psixologiya» adlanan cərəyanın əsas nümayəndələrindən biridir. Qərb psixologiyasının bütün cərəyan-ları kimi humanistik psixologiyayı da təhlil edərkən onun sosial və psixoloji aspektlərinə diqqət yetinmək lazımdır. Bu cərəyan daxilində işlənmiş metodlar psixoloji nöqtəyi-nəzərdən maraqlıdır.

Hal-hazırda sosial-psixoloji treninq praktikasi psixologiya elminin sürətlə inkişaf edəndə təbii sahələrindən birinə çevrilmişdir. Sosial-psixoloji treninqdən müxtəlif profilli mütəxəssislər - rəhbər işçilər, müəllimlər, hokimlər, psixoloqlar, ticarət işçiləri və s. hazırlığında istifadə olunur. Ər-arvad konfliktlərinin aradan qaldırılması, valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması, «çətin» yeniyetmələrin tərbiyəsi və s. sahələrdə də sosial-psixoloji treninq geniş tətbiq olunur.

X I X F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏT ƏMƏK VƏ TƏDRİS KOLLEKTİVLƏRİNDƏ

1. Qrup və kollektiv haqqında § 1.

Qrup haqqında anlayış

Psixologiyada qrup dedikdə, tarixən müəyyən cəmiyyət çərçivəsində yaranmış ümumi mənafe, sərvətlər və davranış nonna-ınə malik olan adamların nisbətən sabit məcmusu nəzərdə tutulur. Hər bir qrupda fərdlərin bir-biri ilə və bütövlükdə cəmiyyət-lə özünəməxsus qarşılıqlı əlaqələri təəcəssüm edir.

Qrup anlayışını həm cəmiyyət, həm də kəçfiyyət baxımından xarakterizə etmək olar. Məsələyə cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, qrup de-dikdə, müəyyən bir sosial şəraitdə bir nəfərin deyil, mütləq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə iki və ya üç adamın sadəcə olaraq iştirak etməsi onları sosial-psixoloji cəhətdən qrup kimi xarakterizə etmək üçün hələ kifayət deyildir.

Bəli bir situasiya təəcəssüm edək: A. hələ bir nəfər dayanacaqda trolleybus gözləyir. Ondan xeyli aralıda isə A.-nın tanımadığı başqa bir adam, məsələn N. dayanmışdır. Təəcəssüm etdiyimiz şəraitdə A. və N. bir-birinə passiv münasibət bəsləyirlər, onlar bir-birinə ancaq tamaşaçı kimi baxırlar. Şübhəsiz ki, dayanacaqda başqa bir adamın olması isə A., isə N. üçün müəyyən psixoloji ohəmiyyətə malikdir. Tutaq ki, A. yorulmuşdur və oturmaq istəyir, lakin N.-dən utandığı üçün oturmur - təəcəssüm olsaydı bəli o oturardı.

İki və ya üç adam qrup halında birləşəndə, onların hər biri müəvafiq birgə fəaliyyətin iştirakçısına çevrilir qrupun həyatı ilə yaşamağa başlayır; hələ qrup iizvələrindən biri müəyyən sobob üzündən təklikdə fəaliyyət göstərirdikdə bəli, qrupun digər iizvəli onun təəcəssümündə adətən iş yoldaşı kimi iştirak edir. Bəli bəli, artıq iki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onlardan hər birinin fəallığında fərdin psixologiyası ilə izah edə bilməyən yeni cəhətlər meydana çıxır.

K. Marks «Kapital» əsərində göstərir ki, bir siivari cəskadronun hiicüm qüvvəsi və ya piyada polkunun müqavimət qüvvəsi. aynca hər bir siivari və piyada osqorin hiicüm və müqavimət qüvvəsi ■ məcmusundan xeyli fərqli olduğu kimi, ayn-ayn fəhələrin sorf ctdiyi qüvvənin məxaniki məcmusu da, eyni bir bölünməz iş bir çox işlək oğlər tərəfindən birlikdə görüldüyü zaman, məsələn, ağı bir şeyi qaldırmaq, dolamaq, horlomək, yol üstündəki bir mane-əni aradan qaldırmaq lazim gəldikdə, sorf olunan ictimai qüvvədən fərqlənir.

Bəli bəli, bəli bu kimi hallarda kombinəşdirilmiş əməyin nəticəsi ayrılıqda göstərilən fərdi soylo və heç əldə edilə bilməz, və da ancaq daha uzun müddət ərzində və ya ancaq ciiz miqyasda oğlə edə bilər. Burada məsələn

yalniz fordi mohsuldar qiivvoni koopcrasiya vasitosilo yüksəltmək iistiindo deyil, habelə öz

516 mahiyyətinə görə kütləvi qüvvə olan yeni mohsuldar qiivvo yaratmaq üstündədir. İkincisi, K. Marks miioyyon ctdiyi mühüm sosial-psixoloji qanunauyğunluğun mahiyyətini tohlil edərək yazır: «Lakin bir çox qiivvo birləşdikdə yeni bir qüvvə omolo golmosin-dən başqa, mohsuldar işlərin çoxunda ictimai təmasın özü yarışa və ayn-ayrı şəxslərin fordi məhsuldarlığını yüksəldən həyat enerji-sinin (animal spirits) artmasına sobob olur, belo ki, 144 saatdan ibarət bir məcmu iş giinii orzindo 12 noforin istehsal ctdiyi mohsul horosi 12 saat işləyən 12 aynca fohlonin və ya 12 giin dalbadal işləyən tok bir fohlonin istehsal ctdiyi mohsuldan xeyli çox olur. Buna sobob odur ki, insan öz təbiətinə görə, Aristotclin düşündüyü kimi siyasi hcyvan olmasa da hor halda ictimai hcyvandır».

Kollektivçilik effektlərinin nəşət ctdiyi bu iki monbo bir-birilo qarşılıqlı əlaqədə olsa da, hor halda öz mahiyyəti etibarilo miixto-lifdir: kiitlovi mohsuldar qiivvo birgo omoyin tcxnologiyasının xisusiyyotlori, ayn-ayn şəxslərin fordi məhsuldarlığını yiksoldon həyat enerjisi iso ünsiyyot, qarşılıqlı «sirayət», toqlid faktı və s. ilo miioyyon olunur.

Bəlloliklo, iki və daha çox adam qrup halında birləşəndə onlardan hor birinin fəallığında clo yeni cohotlor meydana çıxır ki, bun-ıan artıq fordin psixologiyası ilo deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauyğunluqları ilə izah ctmək mümkündür.

Qrup özünoməxsus sistemdir və miioyyon struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adam onda miioyyon rol və vəzifə ifadə edir. Hər bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyl-lorinə, sosial gözləmələrinə və s. miivafiq olaraq müxtəlif forma-larda öz üzvlərinə nəzarət edir: onları rəğbətləndirir və ya cəzalandırır. Qrup üzvləri miivafiq nonnalara və sorvət meyllorini monimsodəkco, sosial-psixoloji cohotdön qrupun həyatında köklü dəyişikliklər omolo gəlir: qrup üzvlərində qrupa monsubluq hissi -«biz» hissi yaranır. Bunun psixoloji baxımdan ilk olamotı ondan ibarətdir ki, qrupun hər bir üzvü qrupun nailiyyətlərini öz nailiyyətləri, müvəffəqiyyətsizliyini iso öz müvəffəqiyyətsizliyi hesab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyəti kimi yaşayır: birinci halda sevinir, ikinci halda kədərənir və s., yəni qrup dogma qrupa çevrilir. Qrup, mahiyyət etibarilə, bu andan əsl qrup kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Göründüyü kimi, adamların qeyri-mütəşəkkil yığımindan, təsadüfi birliyindən fərqli olaraq, qrup üzvləri qrup üçün tipik olan fəaliyyət növlərinə daxil olurlar (və ya qoşulurlar). Onların bir-

birləri ilə münasibətləri qrup normalan və sərvətləri ilə tən/ım olunur. Qrupun normaları onun üzvləri üçün meyarə çevrilir.

Qrupun nozordən keçirdiyimiz xüsusiyyətlərinin bir qismi onu struktur-formal (təşkilat) cəhətdən xarakterizə edir. Qrupun həcmi, tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelik sistemi və s. buna misal ola bilər. Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər, liderlik (rəhbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normalan, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi və s. iso qrupun sosial-psixoloji həyatını mözmun cəhətdən xarakterizə etmək imkanı verir.

Hor bir adam, adətən müxtəlif qrupların üzvü olur. Burada maraqlı cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, hər hansı bir adam bütün qruplarda eyni statusa malik olmur və buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda müxtəlif rollar ifadə edir, məsələn, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icraçı ola bilər. Bundan başqa, hər bir adam qohumlan və ya dostları vasitəsilə başqa qruplarla - qohum-lan və ya dostların daxil olduğu müəyyən qruplarla bağlı olur. Bu halda ümumi xarakter daşıyan iki cəhət diqqət yetirək. İnsan adətən belə hallarda öz qrupunu başqa qrupla müqayisə edir, onun miqdarı və ya mənfəəti hesab etdiyi xüsusiyyətləri vasitəsilə öz qrupunun normalalarını və sərvətlərini qiymətləndirir. Bir sıra hallarda iso diqqət qonaq gələn qrupun bu gün fəal üzvünə, hətta bəzən liderinə çevrilir.

İnsanın daxil olduğu qrupların miqdarı təxminən insanların həyat fəaliyyətinin həcminə, tələbatlarının genişliyinə və müxtəlifliyinə, kommunikativ xüsusiyyətlərinin səviyyəsinə (məhrəban və ya qarşılaşmaq adamların mənfəəti olduqları qrupların müqayisə edən) müvafiq gəlir. Belə ki, bir qrupda insanın yalnız müəyyən tələbatları təmin olunur. Bir qrupun fəaliyyəti çərçivəsində onun sosial fəaliyyətinin ancaq müəyyən cəhətləri təzahür edir. Məhz buna görə də insanı sosial-psixoloji cəhətdən düzgün xarakterizə etmək üçün onun müxtəlif, həm də onun üçün əhəmiyyətli qruplarda iştirakı tarixini öyrənmək və təhlil etmək lazımdır.

İnsanların həyatında qrup mühüm rol oynayır. Lakin bu müddəni düzgün başa düşmək üçün prinsipal əhəmiyyəti olan iki cəhət xüsusi qeyd etmək lazımdır: a) şəxsiyyət nəinki, kiçik qrupun, həm də cəmiyyətin üzvüdür. Cəmiyyət şəxsiyyətə təkcə kiçik qrup vasitəsilə deyil, həm də başqa yollarla, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrindən istifadə edərək bilavasitə

518 təsir göstərir. Deməli, kiçik sosial qrup şəxsiyyətin formalaşması-nın və sosial hərəkətlərinin yeganə mənbəyi deyildir; b) şəxsiyyət aktivdir, o özünün mövqeyi və roluna görə sosial qrupun - kollektivin həyatında da müəyyən rol oynayır, qrup daxilində ictimai royun təşəkkülünə müxtəlif fəndlərdə təsir göstərir. Bu o deməkdir ki, qrupun şəxsiyyətə təsirini mexaniki təsir kimi başa düşmək səhv olardı.

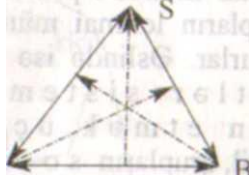
Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu qrupda fərdin mövqeyinin öyrənilməsinə tələb edir.

§ 2. Qrupun aşağı həddi haqqında

Qrupun əmələ gəlməsi üçün, ən azı, iki adam arasında qarşılıqlı münasibətin yaranması zəruridir. Bunu qrafik olaraq 51-ci şəkildəki kimi təsvir etmək olar.

AB tipli münasibət müəyyən motivlərlə bağlı olub psixoloji baxımdan müxtəlif səviyyələrdə təzahür edə bilər. Lakin, aydın məsələdir ki, o on yaxşı halda ikitərəfli münasibət kimi meydana çıxır və fəndləşir. Bu cəhəti nəzərə alaraq bozi müəlliflər (məsələn, Y. Şepanski) belə hesab edirlər ki, qrupun yaranması üçün A-nın yalnız B-yə deyil, həm də S-yə, o cümlədən B. ilə S. arasındakı şəxsi rəbətlərə münasibət bəsləməsi zəruridir. Belə ki çoxcəhətli münasibət yalnız üçüncü adamın iştirakı ilə yaranır. Bu mənada da insanların müəlliflərin fikrincə, qrupun on 'aşağı həddi üç nəfərdən ibarətdir (şəkil 52).

Sovet psixologiyasında da bəzi müəlliflər (K. E. Danilin, A. U. Xaraş və b.) iki nəfərli - diadları

qrup hesab etmirlər. Onların fikrincə, diadlarda **Şəkil 51. İki nəfərlik qrupda** adamlar arasında ancaq xalis emosional təmas **şəxsiyyətlərarası münasibətlər** mümkündür. Bu, genetik cəhətdən ünsiyyətin ilk formasıdır. Fəaliyyət prosesində əmələ gələn konfliktlər iki nəfərlik qruplarda prinsip etibarilə həll oluna bilməz, çünki diad şəraitində belə konfliktlər xalis şəxsiyyətlərarası konflikt xarakteri kəsb edir. Üç nəfərlik qruplarda isə qarşılıqlı münasibətlər bu cəhətdən **A** **B** **S**

519 məqamə başlayır. Üçüncü adamın iştirakı ilə **Şəkil 52. Üç nəfərlik qrupda** qrupda yeni mövqeyi-müəlliflərin mövqeyi **şəxsiyyətlərarası münasibətlər** yaranır. Onun iştirakı ilə iki adamın- A. və B.-nin münasibətləri vasitəli münasibət kimi formalaşır.

Üç adam ünsiyyətə girdikdə, onların qarşılıqlı münasibətləri də mürəkkəbləşir. Bu baxımdan üç nəfərli qrupun aşağı həddi hesab edən müəlliflərlə bir çox psixoloqlar razılaşırlar. Lakin həmin məsələnin tam həll edildiyini demək olmaz.

Üçnəfərlik qrupda özünəməxsus münasibət şəbəkəsinin yaranması qanunauyğun haldır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qrupu yalnız şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə görə sosiyyələndirən birtərəfli olardı. Qrup həmişə müəyyən nəzarət formasının, fəaliyyət nümunəsinin, sərvətlərin (simvol, ideya, maddi şeylər və s.) və qrup mənsəbiyyəti («Biz») hissənin olmasını nəzərdə tutur. Bütün bu xüsusiyyətlər, sadəcə formada olsa da, diadlarda özünü göstərir. Məhz buna görə də sosial psixologiyada uzun müddət diadlar qrup kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Diadlar, yoxsa üç nəfərlik qruplar? Müasir sosial psixologiyada bu sual daha çox diqqəti cəlb edir. Sualın həlli nəinki qrupun aşağı həddinin, həm də onun optimal miqdarının dəqiq müəyyən edilməsi neqteyi-nəzərindən böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

§ 3. Qrupların təsnifatı

Sosial psixologiyada qrup I arm müxtəlif təsnifatı məlumdur. Bəzən qrupları təsnif edərkən adətən onların «qeyri-müəyyən və ixtiyari» xarakteristikalarına istinad edirlər. Məsələn, Amerika sosial psixoloqları qrupları onların mədəni inkişaf səviyyəsi, strukturunun tipi, əsas rəhbər tipi, qrupun fəaliyyət göstərdiyi müddət və s. kimi prinsiplərə əsasən təsnif edirlər. Həmin prinsiplərin hamısı üçün ümumi cəhət bundan ibarətdir ki, onlar nəinki məhdud psixoloji xarakter daşıyır, həm də, on başlıcası, qrupların ictimai münasibətlər sistemində yerini qəsdən nəzərə almırlar. Əslində isə sosial qrupların ictimai münasibətlər sistemində yerini düzgün müəyyən etmək üçün hər hansı birtərəfli psixoloji prinsipləri deyil, qrupların sosioloji təsnifi prinsiplərini əsas götürmək lazımdır. Qruplar bu baxımdan 53-cü şəkiləki kimi təsnif olunur.

Müvafiq təsnifata əsasən sosial qrupları ayrı-ayrılıqda qısa xarakterizə edək.

520

Şərti və ya nominal qrup dedikdə bir-birilə real surətdə əlaqəsi olan, lakin müəyyən bir şərti olamotə, mosolon, cins, yaş və ya peşə elementinə görə tədqiqatçı tərəfindən ayırd edilən adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur. Mosolon, cinsi əlamətə görə qadınlar, yaş əlamətlərinə görə yeniyetmələr, peşə əlamətlərinə görə şoferlər şərti qrupa aid edilə bilərlər.

Demografiyada, statistikada və s.-də şərti qrup anlayışından geniş istifadə olunur. Məsələnə sosial-psixoloji baxımdan yanaşar-kən bir cəhət diqqəti xüsusilə colb edir: bu qruplar müəyyən elementlərinə görə şərti xarakter daşıyır, lakin onların ayrıca qrup kimi ayrıl edilməsi sosial-psixoloji planda tamamilə zəruridir. Həmin fikri əsaslandırmaq üçün müəyyən psixoloji faktları xatırlatmaq kifayətdir: şərti qrupa daxil olan adamlar adətən bir-birlərini tanıyırlar. Lakin onların bir qismi müəyyən həyatı situasiyalarda bir-biri ilə rastlaşır və ünsiyyətə girmək imkanı əldə edirlər. Bu zaman onlar, lazım gəldikdə, bir-birlərinə güzəştə gedir, kömək edir və ya bir-birlərini müdafiə edirlər. Qadınlann qadınları və ya şoferlərin şoferləri müdafiə etməsi hər kəsə öz təcrübəsindən bəllidir. Bu o deməkdir ki, şərti qrupa daxil olan adamlar bir-birlərini real surətdə tanımasalar da, özlərini faktik olaraq mənsub olduqları qrupla eyniləşdirirlər və sosial-psixoloji identifikasiyanın bütün bu xüsusiyyətləri onların mənlik şüurunda əks olunur.

Sosial-psixologiyada real qruplann öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Real qruplann iki növünü - reallaborator qruplan və real təbii qrupları fərqləndirirlər.

gruplar

Sorti

Şəkil 53. Sosial qrupların təsnifatı
(Q.M.Andreyevaya görə)

kollektivlær

521

Hər hansı bir təsadüf əsasında yaradılan laborator qruplar mahiyyət etibarilə diffuz qruplar kimi meydana çıxırlar. Mohz buna görə də psixologiyada real təbii qrupların öyrənilməsinə daha böyük əhəmiyyət verilir. Təbii real qrupların kiçik və böyük qruplar olmaq üzrə iki növü məlumdur.

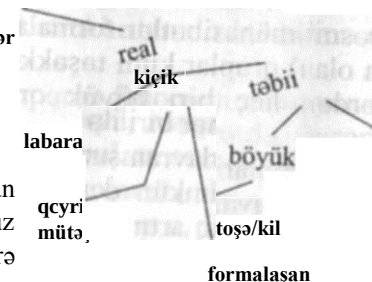
ff«kiçik qrup» və «böyük qrup»-T anlayışlarında «kiçik» və «böyük» sözlərinin müəyyən evristik əhəmiyyəti vardır. Onlar qrupun kəmiyyət xarakteristikalarını əks etdirirlər. Böyük və kiçik qruplar bir-birindən nəinki kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından fərqləndirilir. Məmin qrupların sosial-psixoloji təhlili üçün bu sonuncu cəhət daha çox əhəmiyyətli dir.

B ö y ü k q r u p l a r bütövlükdə cəmiyyət (ölkə) miqyasında mövcud olan insanların məcmusudur: siniflər, sosial təbəqələr, peşə qrupları, etnik birliklər (millət, xalq, qəbilə), yaş qrupları (gənclər, təqaüdçülər və s.) böyük qruplara misal ola bilər. Fərdlərin böyük qruplara mənsubiyyəti müəyyən obyektiv ola-motlər əsasında təyin olunur.

Eyni bir müəssisə işçilərini, istehsal birliklərini və ərazi birliklərini (bir kəndin, bir şəhərin, rayonun əhalisini) sosiologiyada orta və ya lokal qruplar adlandırırlar. Lakin özünün strukturuna görə orta qrupların böyük qruplara əsasən uyğun gəldiyini nəzərə alaraq, sosial psixologiyada onları xüsusi olaraq ayırd etmirlər.

Böyük və orta qruplar kiçik qruplardan təkcə üzvlərinin sayına görə deyil, həm də münasibətlər şəbəkəsinin xarakterinə görə fərqlənirlər. Kiçik qrupların üzvləri nəinki bir-birilə müxtəlif formalarda gündəlik ünsiyyət və rəhbərlikə girir, bir-biri haqqında müəyyən təsəvvürə malik olur, həm də onları arasında müəyyən qeyri-rəsmi münasibətlər formalaşır. Başqa sözlə, onlar kontakt (təmasda olan) qruplar kimi təşəkkül tapıb inkişaf edirlər. Bu xüsusiyyətlərdən heç biri böyük qruplar üçün səciyyəvi deyildir.

Böyük və orta qruplar səviyyəsində bütün məsələləri qrup üzvlərinin hər biri ilə bilavasitə rəhbər yaratmaq yolu ilə həll etmək və onların davranışına şəxsi münasibətlər əsasında nəzarət etmək əslində mümkün deyildir. Böyük qruplarda

üzvlərin miqdarının həddən artıq artması ilə olaqədar olaraq onların arasında qarşılıqlı anlaşma kütləvi infonnasiya və toblığat vasitələrinin (mətbuat, radio, televizor), sirkulyar məktublann, direktiv sənədlərin, böyük iclasların və s. köməyi ilə yaranır. Münasibətlər daha çox vasitəli

522 və formal xarakter kəsb edir. Böyük və orta qrupların rəhbərləri onun bütün üzvləri ilə bilavasitə rəhbərlik imkanına malik olmur, bu zəmində də onunla qrupun üzvləri arasında subordina-siya prinsiplərini zəruri surətdə ehtiva edən müxtəlif mərhələ, vasitə və sədlər yaranır.

Böyük və orta sosial qruplarda insanların münasibətləri rəsmi ictimai münasibətlərlə tənzim olunur.

Kiçik qruplar olduqca müxtəlifdir: ailə, fəhlə briqadasi, pambıqçı qızlar məqası, tolobo qrupu, bir sinfin şagirdləri və s. kiçik qruplara misal ola bilər.

Laborator qruplar da əslində kiçik qruplardır. Lakin onlar təbii deyil, siini qruplar olduğuna görə adətən kiçik təbii qruplar sırasında nəzərdən keçirilmir. T-qruplar da laborator qruplar kimi kiçik qrupun özünəməxsus növüdür.

Kiçik qrupun üzvləri vahid fəaliyyət şəraitində birləşir və bir-birilə bilavasitə şəxsi ünsiyyətə girirlər ki, bu da onun spesifik əlaməti hesab olunur. Hər bir kiçik qrupun strukturu, bir tərəfdən, onun fəaliyyət göstərdiyi sosial mühitin təsirləri, digər tərəfdən, qrup daxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənir.

Kiçik qrupların 50-dən artıq təsnifatı məlumdur. Onlardan aşağıdakılar daha çox xarakterikdir.

Kiçik qrupları formal və qeyri-formal qruplara bölürlər. Formal qrupda münasibətlər inzibati-hüquqi yolla müəyyən olunur və tənzim edilir. Qeyri-formal qruplar isə ünsiyyət prosesində təbii yolla təşəkkül edir: onun strukturu inzibati-hüquqi qaydalarla tənzim edilmir. Formal kiçik qrupun üzvləri arasında da tədricən qeyri-formal münasibətlər yaranır: bu zaman formal kiçik qrupun müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstənməsi bir çox cəhətdən onun formal və qeyri-formal strukturlarının bir-birinə uyğun gəlməsinə bağlıdır.

1942-ci ildə referent qrup fenomeni müəyyən edilmişdir. Kiçik tolobo qruplarını eksperimental surətdə öyrənərkən Amerika psixoloqu Q. Haymmanın diqqətini belə bir cəhət cəlb etdi ki, qrupun müəyyən üzvləri mənsəb olduqları qrupun deyil, başqa bir qrupun normalan qəbul edir və öz davranışlarında onlara əsaslanırlar. O, bu maraqlı faktlar əsasında kiçik qrupların iki növünü fərqləndirməyi, birinci qrupu *üzvlük qrupu*, ikinci qrupu *isoreferent qrupu* adlandırmağı təklif etdi. Sonralar həmin faktlar başqa psixoloqlar tərəfindən də təsdiq olundu.

Müasir sosial psixologiyada referent qrup anlayışı müxtəlif

523 eksperimental faktlar əsasında daha da dəqiqləşmiş və nisbətən geniş məna kəsb etmişdir.

Üzvlük və referent qrupların fərqləndirilməsi bəzi sahələrdə, xüsusilə hüquq pozğunluğunun öyrənilməsi sahəsində tədqiqatlar üçün olduqca maraqlı perspektivlər açır. Fikrimizi bəzi misal əsasında aydınlaşdıraraq: şagird A. VII sinifdə oxuyur. I əkin 1 bərdən-birə üzvü olduğu sinif kollektivinin normalan deyil, daha çox hələ üzvü olmadığı hər hansı bir təsadüfi küçə qrupunun normalan əməl etməyə başlayır. Onun üzvləri kimi geyinmə saç saxlamağa, bəzənməyə, spesifik sözlər və ifadələr işlətməyə hərəkətlər etməyə başlayır və s. Bu onun üçün referent qrup hesab olunur. A.-nın davranışını izah etmək üçün belə bir suala cavab vermək lazımdır ki, nə üçün birinci qrup onun üçün əhəmiyyətini itirmiş, ikinci qrup isə xüsusi qrup əhəmiyyəti kəsb etmişdir, Üzvlük və referent qrup anlayışları bu baxımdan maraqlıdır.

Üzvlük qrupu əlo qrupa deyilir ki, fərd öz-özlüyündə onun yalnız iştirakçısıdır. Bu mənada da üzvlük qrupunu bozən iştirak qrupu da adlandırılır.

Üzvlük qrupları kiçik qrupların nisbətən geniş təsadüf edilən növüdür. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, əlverişli şəraitdə üzvlük qrupu referent qrupa çevrilə bilər.

Referent qrup dedikdə əlo rəal və ya xəyali qrup nəzərdə tutulur ki, fərd onun standartlarını qəbul edir, sosial hadisələri, özünün və başqalarının oməllərini qiymətləndirərkən onun norma və sərəvətlərdən təalonlar sistemi kimi istifadə edir, onları özünə (ş.)si məqsəd və davranış normalalarının mənbəyi hesab edir. Fərd öz davranışında referent qrupun onun hərəkətlərinə verdiyi və verli biləcəyi qiymətləri adətən nəzərə alır.

Referent qrupun növləri içərisində *referent in üçün* -yisə *qrupları* və *normativ referent qrup - 1* ar xüsusi yer tutur. Birinci halda insan bütün sosial hadisələrlə referent qrupun normalan ilə müqayisə edərək qiymətləndirir. Bu zaman qrupun normalan əslində onun üçün özünəməxsus təalon təvərilir. Bir çox müəlliflər bu cəhəti nəzərə alaraq referent qrupları *homodətal qrup* kimi təhlil edirlər. İkinci halda isə insan qrupun normalan ilə öz normalan kimi qəbul edir və onlara uyğun surətdə hərəkət edir. Qrup öz üzvlərinin hərəkətlərinə qiymətləndirərkən də adətən bu cəhəti nəzərə alır.

Referent qrupun müqayisə və normativ funksiyalarını bir- birindən təcrid etmək olmaz. Psixoloqların tədqiqatları göstərir ki, referent müqayisə qrupları üçün eyni zamanda sərəvət məntəci,

524 normativ qruplar üçün isə müqayisə məntəci sosiyyovidir. Bu mənada referent qrupun iki müxtəlif funksiyası: *normativ* və *müqayisə funksiyaları* arasında dərin daxili əlaqə vardır.

Əksər hallarda şəxsiyyətin bir referent qrupu olur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, onun iki və daha çox referent qrupa malik olması da mümkündür. Belə hallarda insan öz davranış, fərd və fəaliyyətində adətən hər iki və ya üç referent qrupun norma və standartlarını nəzərə almağa çalışsa da, buna çox vaxt nail ola bilmir. Şəxsiyyətin iki (və ya üç) müxtəlif referent qrupun mənfəcini

uzlaşdırmaq cəhdlərinin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması onun davranışında müəyyən ziddiyyətlər şəklində təzahür edir.

Sosial qruplar özlərinin inkişaf səviyyəsi ilə bir-birindən köklü surətdə fərqlənirlər. Nəzərdən keçirdiyimiz təsnifat bu cəhəti bütün aydınlığı ilə əks etdirmək imkanı vermir. Halbuki qrupların ictimai münasibətlər sistemindəki yerini düzgün müəyyən etmək üçün onların inkişaf səviyyəsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu isə qrupların psixologiyasının və ya tipoloji təsnifatının işlənməsini tələb edir.

İnkişaf etmiş qrupun on yüksək forması kollektivdir. K o **11** c k t i v i n sosial-psixoloji tədqiqi sovet sosial psixologiyasının ən aktual problemi olmuşdur.

H o r b i r k o l l e k t i v q r u p h e s a b o l u n u r . H o r b i r q r u p i s o k o l l e k t i v d e y i l d i r .

Kollektiv cəmiyyətin bir hissəsi olan, birgöy fəaliyyətin ümumi məqsədlərinə tabe olan insan qrupudur. Qrup adamları yalnız cəmiyyət üçün tamamilə faydalı fəaliyyət vəzifələri ətrafında birləşdirəndə kollektiv kimi formalaşır.

Əmək, uşaq, hərbi, idman və b. kollektivləri fərqləndirirlər. Tədris müəssisələrində pedaqoji kollektivi və şagird kollektivini fərqləndirirlər. Onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Kollektivlər eyni zamanda özlərinin inkişaf səviyyəsi etibarilə bir-birlərindən fərqlənirlər.

Psixoloji tədqiqatlar göstərdi ki, müəllim sosiometrik üsulları köməyi ilə sinif kollektivində şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemini daha yaxşı müəyyən edə bilər.

Sosiometriyada insanın statusunu (şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemindəki məvqeyini) ifadə etmək üçün xüsusi tərmindən istifadə edirlər. Onların içərisində «təcrid olunmuş uşaqlar» diqqəti daha çox cəlb edir. Sosiometrik ölçmələrdə böyün biz ilə şagirdlərə rast gəlirik ki, sinifdə heç kəs onlarla oturmaq və ya kinoya getmək istəmir. Belə uşaqlara təcrid olun-

525 müş uşaqlar deyilir. Sinifdə belə uşaqların vəziyyətini təsvir etmək çətin deyil: oğr heç kəs bu və ya digər şagirdlə oturmaq, oynamaq, kinoya getmək istəmirsə, deməli, sinif şəraitində onun fəaliyyət tələbatı təmin edilmir. Təsədüfi deyildir ki, belə uşaqların özlərinin bu mühüm tələbatlarını təmin etmək üçün ya başqı siniflərdə oxuyan uşaqlarla yoldaşlıq edir, ya da bir çox halları küçədə müxtəlif qruplara qoşulur, hətta bəzən kiminsə təhriki ilə ağır cinayətlər edirlər. Məhz buna görə də təcrid olunmuş uşaqlara etinasız yanaşmaq olmaz.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, tərbiyə işi yüksək olan sağlam kollektivdə təcrid olunmuş uşaqlara əslində təsadüf" olunun Sinifdə belə uşaqlara təsadüf olunursa, müəllim ondan özü üçün düzgün pedaqoji nəticə çıxarmalıdır: deməli, o, tərbiyə işində nədə isə səhvə yol vermişdir. Həmin səhvi tapmaq, aradan qaldırmaq və uşağın sinif kollektivində öz yerini tutmasına, min bir təllə onunla bağlanmasına nail olmaq lazımdır.

Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri təhlil edərkən onların nə dərəcədə qarşılıqlı olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir. Tutaq ki, Məmməd Rəsimlə, Rəsim isə Qasım ilə oturmaq istəyir. Bu o deməkdir ki, onların münasibətləri birtərəfli xarakter daşıyır. Əgər Məmməd Rəsimlə, Rəsim də onunla oturmaq istəyirsə, bu artıq qarşılıqlı seçmədir. Sosiometriyada belə münasibətləri «qarşılıqlı münasibət əmsali» ilə ifadə olunur. Qarşıya sual çıxır: Rəsim və Məmməd nə üçün bir-birilə oturmaq istəyirlər? Bu suala cavab vermək üçün seçmənin motivlərini öyrənmək və təhlil etmək lazımdır. Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterini məzmun baxımından ancaq bu yolla aydınlaşdırmaq olar.

Şəxsiyyətlərarası münasibətləri tərəfli öyrənmək üçün sosiometrik üsulları başqa üsullarla qarşılıqlı əlaqədə tətbiq etmək, onların nəticələrini başqa müşahidə və eksperiment materialları ilə «dəqiqləşdirmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq bir cəhəti ayrıca qeyd etmək zəruridir.

Sovet psixologiyasında r e f e r e n t o m e t r i y a adlanan eksperimental üsul işlənilmişdir. Həmin üsul iki seriyada tətbiq olunur: birinci seriyada şagirdlərə müəyyən keyfiyyətlər (ağıl, xeyirxahlıq, düzlük, səmimiyyət və s.) yazılmış vəzifələr verilir. Onlar həmin keyfiyyətlər üzrə bir-birlərini 4 bal (5, 4, 3, 2) sistemi ilə qarşılıqlı surətdə qiymətləndirirlər. İkinci (səssiz) seriya isə bir neçə gündən sonra keçirilir. Şagirdlərə aşağıdakı məlumat verilən «Bildiyimiz kimi, siz üç gün bundan əvvəl müəyyən keyfiyyətlər üzrə bir-birinizi qarşılıqlı surətdə qiymətləndirmişdiniz. Çox

526 güman ki, sizin hər biriniz hansı qiymətlər almağınızla maraqlanırsınız. İndi mən sizi onlara tanış etmək istəyirəm».

Vəzifələr stolun üzərinə düzülür. Hər bir şagirdə ancaq üç nəfərin royi ilə tanış olmaq imkanı verilir.

İlk baxışda referentometriya bu və ya digər dərəcədə Sosiometriyaya bənzəyir. Lakin onların arasında mühüm fərqlər vardır. Referentometriyada seçmə meyarları ancaq əhəmiyyətli (referent) şəxslər dairəsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Şagirdə, tutaq ki, 40 nəfər qiymət verib. O isə ancaq üç nəfərin royi ilə tanış ola bilər. Kimin royi şagird üçün daha qiymətlidir? Referentometriya üsulu məhz bu sualı aydınlaşdırmaq imkanı verir. Onun nəticələri bir çox hallarda sinifdə sosiometrik üsulla aparılmış tədqiqatın nəticələrinə uyğun gəlir, bəzən isə uyğun gəlmir. Bir də görürsən ki, şagirdlər sosiometrik tədqiqat zamanı az səssiz və ya heç səssiz almayıb uşaqların royi ilə daha çox maraqlanırlar. Bu, gübrə nə ilə əlaqədardır? Kollektivdəki şəxsiyyətlərarası münasibətlər hansı amillərlə şortlanır? Qrupda və kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər necə formalaşır? Təkcə sosiometrik üsullarla bu mühüm məsələləri aydınlaşdırmaq mümkündürmü?

Sovet psixologiyasında q r u p f ə a l l ı ğ ı n ı n s t r a - t o m e t r i k k o n s e p s i y a s ı çərçivəsində aparılan eksperimental tədqiqatlar bu sualları tərəfli aydınlaşdırmaq üçün şərait yaratdı.

Sovet psixoloqlarının nozəri-metodoloji vo eksperimental tədqiqatları göstərdi ki, Qorb psixologiyasında kiçik qrup adı ilə Oyrəniən difluz qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsiz xarakter daşıyır. Halbuki kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəli xarakter kəsb edir, yəni onlar kollektiv üzvlərinin birgə fəaliyyətinin məzmunu ilə şərtlənir. Məhz buna görə də Qorb sosial psixologiyası çərçivəsində aparılmış tədqiqatların nəticələrini kollektivlərə qətiyyətlə təbii qəbul etmək olmaz. Qarşıya nozəri-metodoloji sual çıxırdı: kollektivin psixoloji əlamətləri hansılardır?

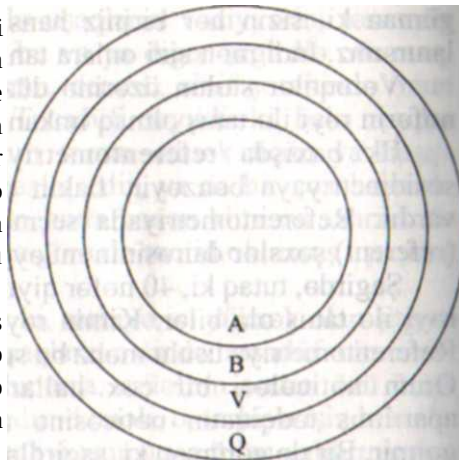
Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər çoxşəxsiyyəti struktura malikdir. Onları ayrı-ayrılıqda təhlil etsək, kollektivin nüvəsini və 3 layını - stratasını fərqləndirə bilərik (Bax: şəkil 54). Latınca stratum - lay, təbəqə, qat deməkdir. «Stratometrik konsepsiya» termini də həmin sözə əmələ gəlmişdir.

Kollektivin ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi xarakteristikası onun mərkəzi vəsiləsinə, yəni nüvəsinə (A) təşkil edilir.

527

Kollektivin bütün psixoloji xarakteristikaları onun fəaliyyətinin məzmunundan, ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi xarakteristikalarından asılıdır. Psixoloji xüsusiyyətlər sosial-tarixi amillərlə şərtlənir və müəyyən olunurlar - müddəə stratometrik konsepsiyanın əsasını təşkil edir.

Birinci lay (B stratası) əsas etibarilə psixoloji mahiyyət daşıyır və aşağıdakı parametrlərlə xarakterizə olunur: Şəkil 54. Kollektivin stratometrik

birgə fəaliyyətin quruluşu motivləri və onun məqsədləri;

- kollektivin onun qarşısına qoyulmuş vəzifələrin icrası üçün hazırlığı;
- kollektivin iş qabiliyyəti;
- kollektivdə dağıdacaq hər bir şeyə qarşı onun möhkəmliyi;
- kollektivin bütövlükdə cəmiyyəti təşkil edən digər kollektivlərlə əlaqəsi.

«B» layının parametrləri kollektivin hər bir üzvünün qrup fəaliyyətinə, onun məqsəd, vəzifə və prinsiplərinə (kollektiv bunların əsasında yaradılır), fəaliyyətin motivasiyasına, onun şəxsiyyət üçün sosial mənasına münasibətini təşbit edir.

Qrup fəallığının ikinci layı - «V» stratası birgə fəaliyyətlə, kollektivin məqsədləri, vəzifələri və sərvətləri ilə şərtlənən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteristikasını əks etdirir. Onun parametrləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- kollektiv özünü idarəetmə fenomeni (kollektivin üzvləri bütün məsələlərə birgə fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri və idealları baxımından yanaşırlar).
- kollektivin sərvət meyllərinin vəhdəti (SMV-kollektivdə əsl yekdilliliyin göstəricisi hesab olunur);
- kollektiv üzvlərinin kollektivlə emosional identifikasiyası;
- kollektivin onun üzvləri üçün etalonla çevrilməsi kollektiv üzvlərinin əsas məsələlərdə kollektivə verdikləri qiymətlərin «yaxşı kollektiv» etalonuna yaxınlaşması) və s.

İkinci layın psixoloji fenomenlərini ancaq şəxsiyyətlərarası 528 münasibətlərin fəaliyyətlə şərtlənməsi prinsipi əsasında başa düşmək və təhlil etmək olar.

Nəhayət, üçüncü lay (Q stratası) kollektiv üçün spesifik olmayan, lakin sosial qrup kimi müəyyən dərəcəyə qədər onun üçün də xas olan parametrləri əks etdirir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- fərdlərin emosional məlahəti (cəzibədarlığı);
- fərdlərin qrup yekdilliliyi (tez-tez görüşməsi, bir-birilə hər gün əlaqə saxlaması və s.);
- qrup uyumu;
- qrup daxili təlqinə qapılma və s.

«Q» layının psixoloji parametrləri kollektivə daxil olan fərdlərin əsasən emosional əlaqələrini nəzərdə tutur. Onlar diffuz qrupun əsasını təşkil edir. Bu tipli emosional münasibətlər kollektivə xarakterizə etmir və edə də bilməz. Çünki onlar birgə kollektiv fəaliyyətin məzmunu tərəfi ilə şərtlənmir. «Q» layında kollektivə daxil olan fərdlərin emosional əlaqələri «xoşum gəlir», «xoşum gəlmədi» parametrləri ilə şərtlənir.

«Q» layının psixoloji parametrlərini universallaşdırmaq və kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri xarakterizə etmək üçün onları zəruri hesab etmək olmaz. Kollektivin mahiyyətini «A», «B» və «V» laylarının psixoloji parametrləri ifadə edir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər fəaliyyətin məzmunu və xarakterini şərtlənir.

Hal-hazırda sosiometrik konsepsiya çərçivəsində apanılan tədqiqatlarda problemin məhz bu istiqamətdə öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Buna görə də indi həmin konsepsiya artıq stratometrik konsepsiya deyil, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin fəaliyyətlə şərtlənməsi konsepsiyası adlanır.

2. Birgə işləməyə alışma və uyuma

Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan adamlar günlərlə deyil, aylarla və illərlə bir yerdə necə işləyirlər? Onlar konkret fəaliyyət şəraitində bir-birilə necə dil

tapırlar? Öz hərəkətlərini bir-birilo neco uzlaşdırırlar? Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar konkret birgə fəaliyyət şəraitində bir yerdə işləməyə alışırlar və ya öyrənirlər. Bu zaman işçilər bir-birlərinin xüsusiyyətlərini iş

529

157-34

prosesində nəzərə almağa başlayır və öz hərəkətlərini bir-birinin hərəkətləri ilə uzlaşdırırlar. Onların işində özünəməxsus ahəng omolo gəlir. Həmin işin məhsuldarlığı artır, həm də işçilər iş prosesindən və onun nəticələrindən razı qalırlar.

Bu zaman bir çox hallarda işçilər arasında az və ya çox dərəcədə yaxınlıq omolo gəlir, hətta bəzən yoldaşlıq münasibətlərdən dostluğa çevrilir. Belə hallarda onlar bir-birini psixoloji cəhətdən uyumağa başlayırlar ki, bu da birgə iş şəraitində işçilərin bir-birini alışması üçün əlverişli şərait yaradır.

Psixoloji uyuma insanlarn qarşılıqlı təsiri prosesində əmələ gəlir və onların bir-birini təmin etməsində, bir yerdə olduqda dərxişməsində, daha yaxşı işləməsində, söhbətdən doymamasında ifadə olunur.

Beləliklə, biz iki anlayışla - b i r g ə i ş l ə m ə y e a l ı ş m a v ə u y u ş m a anlayışları ilə tanış oluruq. Bəs, onlar bir-birindən nə ilə fərqlənir? Birgə işləməyə alışmaq insanlarn rəsmi (işgüzar) münasibətləri, uyuma isə qeyri-rəsmi (şəxsi) münasibətləri üçün səciyyəvidir.

Qeyri-rəsmi münasibətlər səviyyəsində hər hansı bir adamın başqası ilə sözü tutmursa, ondan uzaqlaşır, başqa adamlarla yaxınlıq edir. Başqa sözlə, qeyri-rəsmi münasibətlərdə insanlarn bir-birini təmin edib-etməməsi onların xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Halbuki rəsmi münasibətlərdə birgə işin xarakteri daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman iki işçinin bir-birini münasibəti onların bir-birindən xoşu gəlib-gəlməməsi ilə müəyyən oluna bilər. Kollektivdə insanlarn münasibətləri bilavasitə rəğbət hissi ilə deyil, sosial normalarla müəyyən olunur. Birgə işləmək zərurəti öz oksini onda tapır ki, insanlar bir-birini iş yoldaşı kimi qiymətləndirir, bir-birinin şəxsi keyfiyyətlərindən daha çox pəso keyfiyyətlərinə üstünlük verirlər. Onların bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri pəso keyfiyyətləri ilə deyil, şəxsi keyfiyyətləri ilə şərtləndikdə isə birgə işləməyə alışma uyuma ilə əvəz olunur.

Birgə işləməyə alışma ilə uyuma əslində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Uyuma işçilərin bir-birinə alışmasında həmişə mühüm rol oynayır: uyumsuzluq isə hansı formada olursa-olsun, onların arasında müxtəlif tipli münaqişələrin yaranması ilə nəticələnir.

Əmək, pedaqoji və ya şagird kollektivlərində uyuma təsirli rol oynayır. Ailə həyatında onun əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür.

Qrup uyuması insanlara empirik şəkildə çoxdan məlumdur.

530

Alpinistlər, təyyarəçilər, səyyahlar, idman məşqçiləri və b. güzəran təcrübəsi əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, kiçik qruplarda adamlar bir-birini eyni

dərəcədə uyuma bilmirlər. Sosial-psixoloji tədqiqatlar da həmin nəticəni təsdiq edir.

Birgə fəaliyyətin səmərəli olmasının şərtlərindən biri uyuma fenomeni ilə əlaqədardır. Bir çox xüsusi hallarda, qrup uzun müddət aynılıqda və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərdikdə, məsələn, ekspedisiyalarda, kosmik uçuşlarda, gəmi səfərlərində və s. bu cəhət daha aydın nəzərə çarpır, bilavasitə qrup daxili qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf dinamikasını şərtləndirir.

Y. Qaqarin və A. V. Lebedevin «Psixologiya və kosmos» kitabında təhlil edilən bir eksperimentin nəticələri bu cəhətdən maraqlıdır.

70 sutka orzında davam etmiş eksperimentdə 3 nəfər - həkim Stanislav Buqrov, mühəndis Leonard Smirnovski və radio-jurnalist Yevgeni Tereşşenko iştirak edirdi. Onlar gündüzlük yazırdılar. Y. Tereşşenko «startdan» üç həftə sonra öz gündəliyində yazırdı: «Növbə, nahar, tibbi müayinə, yuxu... Həyatımız çox qızğın, amma yeknəsək keçirdi. Bəs vaxtımız demək olar ki, qalmırdı. Amma artıq yorğunluq hiss edirəm. Stanislav anladı, gözlərinin altı qaraldı, Leonardın, gözləri qızardı və baxışları dəyişdi. Bəzən danışdığındakı xeyirxahlıq itirdi. Mübahisəni xatırladan cüzi narazılıqlar meydana çıxırdı ki, bu da, əlbəttə ki, xırda şeylərin üstündə olurdu».

Y. Tereşşenko bir həftədən sonra isə yazırdı: «Növbə, nahar, yoxlama, yuxu... Vaxt daralır. Bir günü o birindən seçmək olmur. Yavaş-yavaş sinir yorğunluğu baş verir. Biz əsəbiləşməyə başlayırıq. Özümüzü işləməyə məcbur etmək çətinləşir. Daim hara isə qapını açmaq, nə isə başqa şey görmək istəyirik. Hamısı birdir.. Təki yeni şey olsun. Dərxişirik».

Həkim ilə mühəndis arasında psixoloji uyumsuzluq əmələ gəlmişdi: onların arasında vaxtaşın, istirahət zamanı konflikt yaranmağa başlamışdı. Proqram yerinə yetirilsə də, eksperiment iştirakçılarının özlərinin qeyd etdikləri kimi, psixoloji uyumsuzluq onların hamısının əhvalına mənfi təsir göstərmişdi.

Uyuma insanlarn xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə iki hala daha geniş təsadüf olunur:

a) müşahidələr göstərir ki, insanlarn tələbatları, fəaliyyət motivləri, maraqlar, sosial yönümləri, əqidəsi və s. oxşar olduqda onlar bir-birlərinə asanlıqla uyusurlar;

b) bir çox hallarda iso insanlann müəyyon kcyfiyyotlori, xüsusilə temperament vo xarakter olamotlori oxşar olduqda, onlar bir-birinə uyuşa bilmir; oxşar olmadıqda, əkslik təşkil ctdikdo, oslindo bir-birini tamamladıqda asanlıqla uyuşurlar.

Y. Qaqarin vo V. Lebedevin «Psixologiya vo kosmos» kitabında oxuyuruq: «Vosxod-2» kosmik gomi heyotindon xiisusi soliqo vo mütəşəkillik tolob olunurdu. Şlüz kamerasından keçorok gomi kabinosindon adamin kosmik fəzaya keçməsi kimi miurokkob mosolonin holli tarn qarşılıqlı anlaşma, inam, bir-birino arxayin olmaq şəraitində mümkün idi.

Vozifoləri heyət üzvləri arasında bölüşdürükdə onlann peso hazirliqlanndan çox (Belyayev do, Leonov da yüksək ixtisaslı təyyarəçi idilər) fordı-psixoloji keyfiyyəti nəzərə alınırdı. Belyayevo on qorxulu hallarda özünü itirməmək, böyük irado və mətanət, məntiqi təfəkkür, dərin özünütəhlil, böyük təkidlilik, çətinlikləri döf etmək xas idi.

Leonov isə temperametino görə xolerik tipə mənsubdur. Qüvvətli, qətiyyətli və qoçaqdır. Yüksək qavrama qabiliyyətinə malik olduğundan bütün bir lövhəni yadında saxlayır, sonra da onu yenidən təsvir edirdi.

Xaraktercə bir-birinin tarn oksi olan bu iki şəxs mürokkəb proqramı müvəffəqiyyətlo yerinə yctirən yüksək qrup omələ gotir-məkdə bir-birini tamamlayırdı. Adi məşğolodən başqa Belyayevlə Leonov, indiyə qədər dünyada heç kosin olmadığı şəraitdə - dorin vakuumda və dayaqsız fəzada işləmək üçün hazırlanırdılar. \3

Şlüzlomə və həyatı «təminctmo» sistemlərini idarə etmədə uyğun horokotlor üçün xüsusi trenajorlarda A. A. Leonovun gəmidən kosmik fəzaya çıxması və kabinəyə qayıtması imitasiya olunurdu.

Qoza halında da horokotlor nəzərdə tutulmuşdu: mosolon, açıq kosmosda kosmonavtin başına bir hadisə gəldiyi və komandirin ona yardım göstənməyinə chtiyc olduğu hallar çox diqqətlə hazır-lanmışdı.

Belyayevlə Leonov üçün birgə məşqlərdə əldə edilən mütəşəkilliyin nə dorocədə mühüm olduğunu onlar uçuşdan sonra dəfələrlə qeyd etmişlər.

Lakin, Y. Qaqarin vo V. Lebedevin qeyd etdikləri kimi, birgə işləmə problemi tokco kosmik gomi vo onun sistcmlorini idarəetmə horokətlərinin uyğunluğu ilə bitmir. Uzun siiron kosmik uçuşlarda adamlara tokco bir yerdə çalışmaq deyil, həm də bir yerdə dincəlmək, yəni uzunmüddətli qrup tocridi şəraitində

532 yaşamaq lazımdır. Bax, clə bu zaman heyot üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqə, bir sözlə, möhkəm monolit kollektivin yaranması üçün lazım gələn hər bir şey həlledici ohomiyyot kosb edir.

Hal-hazırda sosial psixologiyada qrup uyuşmasının tədqiqi sahəsində yeni istiqamət formalaşmışdır. Qrup uyuşması effektləri stratometrik konsepsiya baxımından təhlil olunur. Kollektivdə şəxsiyyətlərə rast münasibətlərin strukturuna müvafiq olaraq qrup uyuşmasının müxtəlif soviyyoləri fərqləndirilir (temperament və xarakterin uyuşması 1-ci, rol qəzələlərinin uzaşması 2-ci,

sorvət meyllorinin vohdəti 3-cü soviyyodo qrup uyuşmasının osas parametri kimi təhlil olunur).

Todris qruplan, istehsalat briqadalan, ekipajlar, idman komandaları və başqa qruplan komplektləşdirməyin meyarlarının işlənilməsi qrup uyuşmasının tədqiqinin başlıca məqsədini təşkil edir. Son zamanlar sovet psixologiyasında bu istiqamətdə mühiim praktik ohomiyyoto malik olan maraqlı noticolər oldu edilmişdir. «Vosxod-2» kosmik gomi heyətinin komplektləşdirilməsi prosesində qrup uyuşması effektlorinin nəzərə alınması buna on yaxşı misal ola bilər.

3. Liderlik problemi

Qrupa daxil olan adamlar qrup foaliyyətinin məzmununa və bir-birlərinə münasibətdə eyni mövqədə dayanma bilməzlər.

Həməindən və xarakterindən asılı olmayaraq qrupdaxili münasibətlər paritet (latınca - paritas və ya paritatis bərabərlik deməkdir) xarakter daşımır, başqa sözlə, qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu oxs etdirir. Sosial psixologiyada bu cəhət «rəhbər işçi», «lider» və s. kimi anlayışlarla ifadə olunur.

Hər bir qrupun öz başçısı olur. Psixologiyada kollektivin idarə edilməsi prosesində iki cəhət - r o h b o r l i k və l i d e r - l i y i fərqləndirirlər.

Rəhbərlik - nisbətən yüksək soviyyəli təşkilatlar tərəfindən rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamə çərçivəsində rəsmi solahiyyətin tətbiqi yolu ilə kollektivin idarə olunması prosesidir. Liderlik dedikdə, işçilərdən birinin şəxsi nüfuzunun kollektivin bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına təsiri nəzərdə tutulur.

Lider rolunda başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacaran işçilər çıxış edə bilərlər. Lider özünün

işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri, ünsiyyətə girmək, adamlarla rabito yaratmaq qabiliyyəti ilə fərqlənir. O, məhz bu xüsusiyyətlər hesabına insanlann psixologiyasına təsir göstərə bilər. Bir sıra hallarda lider rolunda müəyyən adamlar qrupu da çıxış edirlər. Sosial psixologiyada belə qrupa **k o l l e k t i v s u b y e k t** deyilir.

Miiasir sosial psixologiyada liderlik anlayışının 50-dən çox tərfi mövcuddur. ABŞ sosial psixologiyasında xüsusilə bir-birinə uyğun gəlməyən və məhdud «mini nozoriyyoləri» oks etdirən müxtəlif torifloro təsadiif olunur.

Sovet psixologiyasında liderlik qrupun, qrup foaliyyotinin integrasiyasının mexanizmi kimi tohlil olunur. O, sosial-psixoloji fenomen kimi miixtolif obyektiv və subyektiv amillorin təsiri noticosindo meydana çıxır. Bu baxımdan liderlik aşağıdakı kəmiyyətlərlə bilavasitə bağhdır:

1. «Makromühit» - sosial-iqtisadi quruluş, siyasət, mədəniyyət, ideologiya.
2. «Mikromühit» - kiçik qrupun sosial, sosial-psixoloji, psixoloji hadisələri (tipik və qeyri-tipik sosial şərait, qrup foaliyyotinin məzmunu, məqsəd, vəzifələri, sosial-psixoloji iqlim və s.).
3. Liderin və qrupun digər üzvlərinin (təbii işçilərin) şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xassələri (intellekt, emosional-iradi sahəsinin xüsusiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyətləri, kommunikativ keyfiyyətlər və s.).

Psixoloji ədəbiyyatın tohlili əsasında liderliyin üç funksiyası müəyyən edilmişdir:

a) liderin təşkilatçılıq funksiyası (TF); b) informasiya funksiyası (İF); v) sosializasiya funksiyası (SF).

Təşkilatçılıq funksiyası onda ifadə olunur ki, lider qrupun məqsədini müəyyən edir, qərar qəbulunu, aktual situasiya və perspektiv məqsədlərin yerinə yetirilməsi yolları, Usui və vasitələrinin planlaşdırılmasını təşkil edir, rol və vəzifə bölgəsi apandır, qrup üzvlərini konkret işlərə təhdrik edir, onların birgə fəaliyyət səylərini olaşolondırır və s. Qrup foaliyyotinin məmərəli olması nəminə, bir tərəfdən, zəruri informasiyanın toplanması, işlənməsi və hifz edilməsi, digər tərəfdən, onların qrup üzvlərinə vaxtında verilməsi informasiya funksiyasının əsas cəhotini təşkil edir.

Sosializasiya funksiyası isə liderin müəyyən keyfiyyətləri formalaşdırmaq və tərbiyə etmək məqsədilə qrup üzvlərinə

534 göstərdiyi təsirləri oks etdirir. Liderin istifadə etdiyi pozitiv və neqativ sanksiyalar da SF-yə daxildir.

Liderlik funksiyasının həyata keçirilməsi dinamikaı istor liderin özünün, istərsə də qrupun sosial-psixoloji xarakteristikaları ilə bilavasitə bağlıdır. Qrupun öz məqsədlərini müvəffəqiyyətli həyata keçirməsi və ya müvəffəqiyyətsizliyə uğraması, qrupda həmrəylik səviyyəsi və ya konflikt şəraitinin yaranması -

bunların hamısı özünəməxsus formalarda liderlik funksiyalarının həyata keçirilməsi dinamikaında oks olunur.

Psixoloqların tədqiqatları göstərir ki, rəhbərlik və liderlik miixtolif sosial-psixoloji fenomenlərdir. Onların əyniləşdirilməsi elmi cəhotdən səhv, praktik nöqtəyi-nəzərdən isə zərərliyə. Sovet psixologiyasında rəhbər işçi və lider arasında aşağıdakı fərqlər müəyyən olunmuşdur:

1. Rəhbərlik rəsmi əsasda meydana çıxan, miixtolif sosial təşkilat və institutlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderlik isə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında spontan (qapalı, gizli) surətdə əmələ gələn prosesdir; o, təşkilatın əsasən psixoloji səviyyəsini oks etdirir. Əgər rəhbər işçi rəsmi surətdə təyin olunursa, lider qeyri-rəsmi surətdə irəli sürülür.

2. Rəhbərlik makromühitin əsas tələbat və mənafeyinə müvafiq olaraq formalaşdırılır və həyata keçirilir; o, qrupda işlərin vəziyyəti və onun foaliyyotinin nəticələri üçün qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Liderlik isə gizli bir proses kimi qrup üzvlərinin tələbat və mənafeyinə müvafiq surətdə meydana çıxır və mövcud olur; o, qrupun foaliyyotini üçün hüquqi cəhotdən çox vaxt şəxsi məsuliyyət daşıyır.

3. Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun təsir sahəsi son dərəcə genişdir; müəyyən subordinasiya və rəqlament daxilində makromühitlə əlaqə saxlayır. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir və onun həmin qruplarla münasibətini şərtləndirən məsələləri həll edir. Liderlik isə daha çox dinamikaıdır, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərindən köklü surətdə asılıdır; liderin təsir sahəsi əsasən mikromühit səviyyəsi ilə - qrupdaxili münasibətlərlə məhdudlaşır, onun makromühitlə əlaqəsi isə son dərəcə məhduddur və təsadüfi xarakter daşıyır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla müəyyən hüquq və səlahiyyət verilir. Lider isə qanunla müəyyən edilmiş sanksiyalar sistemində məlik deyildir.

535

5. Rəhbər işçinin bu və ya digər məsələyə dair qərar qəbul etməsi əsasən vasitəli xarakter daşıyır. O, böyük informasiya sistemi kanallarına məlikdir və qərar qəbulu zamanı öz səlahiyyətini aşağı pillə işçilərinə həvalə edə bilər. Lider isə qrupda qərarlı qəbul edilməsində bilavasitə iştirak edir. O, müəyyən bir informasiyanı qeyri-rəsmi rabitə kanalları sistemi ilə əldə edir.

Bələliklə, rəhbərlik və liderlik idarəetmə prosesinin iki miixtolif tərəfi - hüquqi hakimiyyət (rəhbərlik) və psixoloji təsir (liderlik) - kimi özünü göstərir. Kollektiv səviyyəsində onların hər ikisi rəhbər işçinin nüfuzunda təəcəssüm edir.

Sosial psixologiyada liderin miixtolif tiplərini fərqləndirirlər. Onlardan ikisi - rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) liderlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Rəsmi lider kollektivdə xidmət və **pəso** nüfuzuna məlik olan inzibati və ictimai rəhbərdir. Lakin nozoro almaq lazımdır ki, rəsmi lider olmaq üçün yalnız müəyyən inzibati və ictimai vəzifə tutmaq hələ kifayət deyildir. Bunun üçün həm

do işgüzar və şəxsi keyfiyyətlərin elə çulğalaşması zəruridir ki, onların fəal təzahürü rəhbər işçinin sözün osl mənasında şəxsi nüfuzunu təmin etsin. Rəhbər işçi ancaq bu zaman rəsmi liderə çevrilir. —Rəhbər işçi eyni zamanda lider rolunda çıxış etdikdə, kollektivin ahəngdar inkişafı üçün əlverişli psixoloji şərait yaranır. Rəhbər işçinin hom do lider olması bu gün işçilərin modoni-texniki səviyyəsinin yüksək dərəcədə artdığı bir şəraitdə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əksər hallarda kollektivin rəhbəri hom do onun lideri olur. Bu mürəkkəb proses olub yuxarıda nəzərdən keçirilən mixtolif amillərlə şərtlənir. Psixoloji səpkidə onlardan biri - rəhbər işçinin özünün şəxsi keyfiyyətləri diqqəti bilavasitə cəlb edir. Həmin məsələnin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, işçilər rəhbər işçini adətən onun şəxsi keyfiyyətləri vasitəsilə «görürlən», başqa sözlə, rəhbər işçidə müşahidə üçün ən münasib cəhət məhz onun şəxsi keyfiyyətləridir.

Kiçik qruplarda hər bir işçinin imkanları bu cəhətdən genişdir. Nisbətən böyük qruplarda isə işçilər rəhbər işçiləri ancaq müəyyən vəziyyətlərdə müşahidə etmək imkanına malikdir. Çox maraqlıdır ki, rəhbər işçinin keyfiyyətlərinə işçilər kiçik qruplara nisbətən böyük qruplarda daha çox həssasdırlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, işçilər rəhbər işçinin psixoloji keyfiyyətlərinə həmişə diqqət yetirir və onları yüksək qiymətləndirirlər.

536 dirirlər. Bu o deməkdir ki, rəhbər işçi yüksək peşə keyfiyyətlərinə malik olduqda liderlik hüququ kəsb edə bilər. Bundan başqa, işçilər rəhbər işçiyə istehsalat və müəssisənin təşkilatçısı və torbiyəçisi kimi də yüksək tələblər verirlər.

Bu cəhətdən rəhbər işçinin intellektual keyfiyyətləri ilə yanaşı kommunikativ xüsusiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyəti, rəhbərlik üslubu, unsiyot və liderlik qabiliyyəti, kollektivdə zəruri mədəni və psixoloji iqlim yaratmaq və saxlamaq məharəti çox əhəmiyyətli yətlidir.

Qrup rəhbər işçini yüksək qiymətləndirdikdə, nüfuzu ilə hesablaşdıqda, onun fəaliyyətinin səmərəli olması üçün əlverişli şərait yaranır.

Bəzən kollektivin rəhbəri onun lideri ola bilmir. Kollektiv üzvləri arasında yaranmış münasibətlərin təhlili zamanı aydın olur ki, kollektivdə rəhbər işçi, məsələn, məktəb direktoru ilə bərabər heç bir rəsmi səlahiyyəti olmayan, lakin ümumi işlərin həllinə ondan çox təsir göstərən başqa bir işçi (riyaziyyat və ya tarix müəllimi) də vardır.

Aydın məsələdir ki, bu, təsadüfi deyildir, onun təsir gücü kollektivdəki nüfuzu ilə bağlıdır. Sosiologiyada və sosial-psixologiyada belə şəxslər qeyri-rəsmi lider deyirlər.

Rəsmi liderlə qeyri-rəsmi lider arasında ziddiyyətin olması heç do zəruri deyildir. Onlar bir-birlərini qarşılıqlı surətdə tamamlaya da bilərlər. Lakin belə bir şəraitdə konflikt mənbəyi potensial surətdə mövcuddur və onun vaxtında qarşısını

almağın böyük əhəmiyyəti vardır. «İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz» - atalar sözü güzaran təcrübəsinə istinad etsə do, ciddi sosial-psixoloji mədəniyyətə malikdir. Bu baxımdan qeyri-rəsmi liderin meydana çıxması şəraitinin təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Sosial psixologiyada qeyri-rəsmi liderin təsvir olunmuş tipləri içərisində pozitiv və neqativ qeyri-rəsmi liderlər xüsusilə mühüm yer tutur.

Pozitiv qeyri-rəsmi lider öz davranışında yüksək əxlaqi prinsiplərə istinad edir və kollektiv üzvlərinə müsbət təsir göstərir.

Neqativ qeyri-rəsmi lider isə adətən mənfi əxlaqi prinsiplərə istinad edir və kollektiv üzvlərinə pozucu təsir göstərir.

Kollektivdə davranışın xarakterinə görə neqativ qeyri-rəsmi liderin iki tipini ayırmaq olar: təşkilatçı neqativ lider və kommunikator neqativ lider. Birinci tip özünün işgüzar fəallığı ilə fərqlənir və çox vaxt qrup

537 üzvlərini ayrı-ayrı işlərə təhrik edir. Onlar adətən «təhqiqatçı» maskası geyirlər. Lakin təşkilatçı neqativ lider üçün təhqiqat (əsasən) «şəxsi haqq-hesab cəmləmə» və ya qrupda öz nüfuzunu saxlamaq, hətta daha da artırmaq vasitəsinə çevrilir. Buna görə də onlar özlərinin vəzifələrindən sorf-nəzər etdikləri halda, şəxsi «hüquq konsepsiyasını» şışirdir və onun əsl motivlərini mixtolif yollarla gizlədirlər. İkinci tip zahirən heç bir işə qanşmır, əslində isə imkan olduqda söz gozdirir, şayiə yayır, öz «məlahizəsini» söyləyir, iclasda «sədləvh» görkəm alıb «ikibaşlı» suallar verir. Onlar istəhzalı gülüşdən təhqiqat vasitəsi kimi daha çox istifadə edirlər. Belə «üzdənirəq» liderlər kollektivdə psixoloji iqlimin - bilavasitə rəhbərlikdə olan adamlar arasında yaranmış qarşılıqlı münasibətlərin pozulmasında başlıca rol oynayırlar.

Qeyri-rəsmi neqativ lider mixtolif şəraitlərdə meydana çıxır bilər. Bunlardan aşağıdakılardan qeyd etmək olar:

1. Rəsmi liderin kollektivdə mövqeyinin zəif olması, onun kollektivdə şəxsi nüfuzunun olmaması, ictimai işlərin zəif təşkili.

2. Əməyin təşkilində, avadanlığın, maddi-texniki təchizatın vəziyyətində nöqsanların olması, rəhbər işçi ilə təbə olanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin sağlamlıq olmaması.

3. İctimai mənafeyə nisbətən şəxsi mənafeyə üstünlük verən mikromühitin (işçilər qrupunun) olması və tərbiyə işinin aşağı səviyyədə qurulması.

4. Qrupda işçilərə mənfi təsir edə biləcək müəyyən şəxslərin olması və s.

Rəsmi liderlə qeyri-rəsmi lider arasında düzgün münasibətin yaradılması kollektivin möhkəmlənməsi planında son dərəcə zəruridir. Kollektivin rəhbəri (rəsmi lideri) əmələ gəlmiş kiçik qrupları yaxınlaşdırmaq əvəzinə onların mənafeyini toqquşdunnaq, ixtilafı kəskinləşdirmək, qeyri-rəsmi lideri təqib etmək taktikası və strategiyası seçirsə, bu ancaq kollektivdə yaranmış konflikt şəraitini dərinləşdirə bilər. Rəhbər işçilərin neqativ lideri bitərəfləşdirmək və ya onu hönnətdən salmaq üçün oxs tonqıdckui istifadə etməsi də bir çox hallarda psixoloji baxımdan istənilən nəticəni vermir.

Təcrübəli rəhbər işçi öz kollektivindəki qeyri-rəsmi liderlə onların müsbət və mənfi cəhətlərini yaxşı öyrənməli, onlarla xeyirxah münasibətlər yaratmalı və onlara kollektivin ümumi mənafeyinə cavab verən istiqamətdə tövsiyə göstərməlidir. Əgər neqativ

538 liderin fəaliyyəti asosial xarakter kəsb edərsə, onunla nəzərdə tutulan yollarla mübarizə aparmaq lazımdır. Qanunda

Şagird kollektivlərində də qeyri-rəsmi liderlərə geniş *rol* olunur. 30-40 nəfərdən ibarət olan sinifdə sinif rəhbərinə başqa bir neçə qeyri-rəsmi lider də fəaliyyət göstərirlər. Onların nəfəri ohatə edən ayrı-ayrı qeyri-rəsmi qruplara başçılıq . • çox hallarda isə sinif kollektivinin həyatında daha *rol* oynayırlar.

Sinif rəhbərləri və müəllimlər çox vaxt belə hesab edirlər ki, şagird kollektivində gənc, ancaq dərəcə olunan lider ola bilər. Halbuki psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, siniflərdən başlayaraq şagird kollektivində «əlaç şagirdlər» lideri statusları arasında köklü fərqlər əmələ gəlir. «sintin

Əlaç şagirdlər bütün siniflərdə kollektivin həyatında • özlüyündə mühüm rol oynayırlar. Lakin onlar bir çox hallarda şagird kollektivinin liderinə çevrilə bilmirlər. Yeni uşaqlar 31 yaşında uşaqlar artıq bir-birinin şəxsi keyfiyyətlərinə diqqət yetirməyə başlayırlar. Yaş artdıqca, bu qiymət daha da dolğunlaşır. Böyük məktəblilər çox vaxt insanlarda qiymətləndirdikləri, lakin sinif yoldaşlarının çoxunda və görmədikləri bu keyfiyyətləri məhz müəllimlərin «adi» u etdikləri bəzi şagirdlərdə görürlər: tədricən onlarla hesablaşma sözü ilə oturub-durmağa, hətta özlərini bu və ya digər onlara oxşatmağa başlayırlar. rəcədə

Bəzilikdə də sinifdə «adi» şagird qeyri-rəsmi liderə çevrilir. Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafında hər bir əlaç şagird öz-özlüyündə onun rolunu oynaya bilmir və onun rolunu da bilməz.

Tərbiyə işində bu mühüm psixoloji amil zəruri surətdə alınmalıdır. Əgər sinif rəhbəri və müəllimlər şagirdlərin liderinə çevrilmiş «adi» şagirdin nüfuzu ilə hesablaşmasalar, hər hansı yolla hörmətdən salmağa çalışsalar, psixoloji cəhətdən ciddi səhvə yol vermiş olarlar. Onlar şagird kollektivində şagirdlərin surətdə formalaşmış şəxsiyyətlərarası münasibətləri öyrənməli, qeyri-rəsmi liderlərin yaranması şəraitini təhlil etməli və onların fəaliyyətini kollektivin həyatı ilə birləşdirməlidirlər.

539 4. Kollektiv, ünsiyyət və şəxsiyyətin inkişafı

Şəxsiyyət necə inkişaf edir? Onun formalaşmasına hansı amillər daha çox təsir göstərir? Bu suallara cavab vermək üçün şəxsiyyət psixologiyası ilə yanaşı pedaqoji psixologiya elminə müraciət etmək lazımdır.

Pedagogiya psixologiyası müstəqil elm sahəsi kimi XIX əsrin ikinci yarısında əmələ gəlmişdir. Hal-hazırda o, psixologiya elminin inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Pedaqoji psixologiyanın üç bölməsi vardır. Həmin bölmələr aşağıdakılardır: ümumi psixologiyası, tərbiyə psixologiyası və müəllimin psixologiyası.

İstər təlim və tərbiyə, istərsə də müəllimin psixologiyası məsələləri mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Biz burada onları yalnız şəxsiyyətin inkişafında kollektiv və ünsiyyətin rolu baxımından qısa nəzərdən keçirəcəyik.

Gələn, əvvəlcə, tərbiyə psixologiyasından başlayaq. Tərbiyə psixologiyası pedaqoji prosesin məqsədyönlü təşkili şəraitində insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bəs, şəxsiyyət necə formalaşır? Onun əsas mexanizmi nədən ibarətdir?

Məlumdur ki, insan təbiəti dəyişə-dəyişə özü də dəyişir. Bu müddəanın psixologiyası, o cümlədən pedaqoji psixologiya elmi üçün metodoloji əhəmiyyəti vardır. İnsan xarici aləmə aktiv surətdə təsir göstərir, məqsədyönlü fəaliyyət prosesində onu və özünü şüurlu surətdə dəyişir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını məhz şüurlu aktiv fəaliyyət təşkil edir. Məsələnin pedaqoji cəhətinə gəldikdə isə ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına məqsəd-yönlü təsir göstərmək üçün onun fəaliyyəti, birinci növbədə, əsas (asosial) fəaliyyəti əməli təşkil olunmalıdır. Şagirdlərin əmək tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onları ictimai faydalı əməyə psixoloji cəhətdən hazırlamaq, əxlaqi şüur və hisslərinin formalaşmasında ictimai-faydalı fəaliyyətdən daha əməli istifadə etmək zəruridir.

İstər oyun, istər təlim, istərsə də əmək fəaliyyətinin əhəmiyyəti xüsusiyyəti vardır: onların hamısı uşaqların kollektiv şəraitində həyata keçirilir.

Mosolənin belə qoyuluşu uş kollektivini şəxsiyyətin formalaşmasının şorti kimi nozord keçirmək imkanı verir.

Uşaq kollektivinin özünomoxsus xüsusiyyətləri çoxdur. Əg

540 biz onu digər kollektivlərlə müqayisəli surətdə nəzərdən keçirsək, bir cəhəti ayrıca qeyd etməliyik: uşaq kollektivində müəllim və ya tərbiyəçi artıq fonnalaşmış şəxsiyyətlərlə deyil, hələ fonnalaşan şəxsiyyətlərlə iş aparır. Uşaq kollektivinin xüsusi tərbiyə funksiyası da məhz bununla şərtlənir.

Uşaq kollektivini psixoloji baxımdan səciyyələndirərkən iki mühüm məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

1. Uşaq kollektivində cəmiyyətə xas olan ictimai münasibətlər özünün konkret ifadəsini tapır. Uşaqların kollektivdəxili qarşılıqlı münasibətlər təcrübəsini mənimsəməsi onların şəxsiyyətinin formalaşması üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Uşaq kollektivi nəinki uşaqların bütün münasibətlərinin formalaşması, həm də inkişaf etməsi, keyfiyyətə dəyişməsi üçün on təsirli sosial mühitdir. Bu münasibətlərin düzgün qurulması, təşkili tərbiyənin səmərəliliyi üçün vacibdir.

Şagirdlərdə mənovi keyfiyyətlərin formalaşmasının köklərini də, birinci növbədə, məhz burada kollektivdəxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər praktikasının mənimsənilməsində axtarmaq lazımdır. Bu keyfiyyətlər çoxşəxəlidir. Onların nüvəsini birgə yaşayış təşkil edir.

2. Əgər biz uşaq kollektivini ünsiyyət aspektində təhlil etsək, onun ikinci mühüm xüsusiyyətini müəyyən edə bilərik. Şəxsiyyətin fonnalaşması baxımından onun ünsiyyət prosesi ilə bağlı xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətini də ayrıca qeyd etmək lazımdır. Bu məsələni aydınlaşdıraraq.

Uşaq kollektivində ünsiyyət tipinin əsas forması dialoqdur. Dialoji ünsiyyətin monoloji ünsiyyətdən ən başlıca psixoloji fərqi nədədir? Şəxsiyyətin fonnalaşmasında onlardan hansı - monoloq və ya dialoq daha mühüm rol oynayır?

Monoloji nitqdə «başqa adam» passiv tamaşaçı kimi iştirak edir. Onun (başqa adamın və ya adamların) olması danışanı ancaq ünsiyyət situasiyasına daxil edir. Bu zaman «başqa adam» əsasən mənim özümə deyil, mənim haqqında danışdığım predmetə (monoloqun məzmununa) münasibət bəsləyir. Təsədüfi deyildir ki, monoloq zamanı ünsiyyətin məqsədi də, nəticəsi də danışanın bir şəxsiyyət kimi özünü ifadə etməsi faktı ilə bağlıdır. Ünsiyyətin həmin fonnası psixodiagnostika planında, yəni müvafiq şəxsiyyət üçün əhəmiyyətli olan cəhətlərin real məzmununun müəyyən edilməsində olduqca qiymətlidir.

541

Psixoterapiyada monoloqdan geniş istifadə olunması da məhz bununla bağlıdır.

Monoloji ünsiyyətdən fərqli olaraq dialoji ünsiyyət onunla xarakterizə olunur ki, mənim söhbət etdiyim adam mənim təkcə haqqında danışdığım predmetə deyil, birinci növbədə, «mənim özü-mə» münasibət bəsləyir. Onu da əlavə etmək ki, ünsiyyətin forması həmsöhbətin «rəqə» bəslədiyi fəal münasibətdən bilavasitə asılıdır. Ünsiyyətin dialoji forması müəyyən mənada ümumi kollektiv ünsiyyət iqliminin olmasını, həmsöhbətlərin ümumi hisslərlə yaşamasını nəzərdə tutur. Bu zaman «rəqə» istər-istəməz «hisslərimi», «fikirlərimi» başqa adamlarla bölüşə-bölüşə onlarla müxtəlif münasibət sisteminə daxil olduqca, «özümü» tanıyıram, özümün yeni keyfiyyətlərimi, xassələrimi görməyə başlayıram. Dialoji ünsiyyət şəraitində həmsöhbət adamlar bir-birinin motivasiya sahəsinə, sərvət meyllərinə, həyat mövqeyinə mühüm təsir göstərirlər. Bu isə şəxsiyyətin mənlilik şüurunun, əxlaqi şüurunun, münasibətlər sisteminin və s. formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Beləliklə, kollektiv uşaqların ictimai-faydalı məsələlərin həllinə fəal surətdə cəlb etməklə onların ünsiyyət tələbatının nəinki müxtəlif formalarda təmin edilməsi, həm də inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Uşaq kollektivinin funksiyaları çoxdur. Onlardan ikisini: uşaq kollektivinin tərbiyə və ictimai-faydalı funksiyalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu funksiyalardan hansı əsasdır? Hər ikisi. Lakin göstərmək lazımdır ki, uşaq kollektivinin tərbiyə funksiyası onun ictimai-faydalı funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Əks halda uşaq kollektivinin tərbiyə funksiyası özlüyündə əhəmiyyətini itirir.

Uşaq kollektivin təşkilində onun ictimai-faydalı funksiyasının həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün birincisi, fəaliyyətin məzmunu düzgün seçilməlidir. İkincisi fəaliyyət prosesinde bütün münasibətlər sistemi birgə yaşayış prinsipi əsasında təşkil edilməlidir. Üçüncüsü, kollektiv nəinki təşkil olunmalı, həm də «öz-özünü təşkil etməlidir», yəni kollektiv öz fəaliyyətinin subyektinə çevrilməlidir. Bunun üçün kollektiv öz fəaliyyətini planlaşdırmalı, öz iizlərinin işini və davranışını kollektivin məqsədi və sosial normaları baxımından tənzim etməli, onları qiymətləndirməli, ictimai rəydən təsirli vasitə kimi istifadə etməlidir.

Məktəbdə tərbiyə işi tərbiyə işi ilə fərqləndirə aparılır. Dərs təlimin əsas təşkilat forması olmaqla yanaşı, tərbiyə prosesi-

542 nın elə vasitəsinə təşkil edir ki, müasir məktəbin qarşısında duran bütün vəzifələr məhiyyət etibarilə məhz orada həll olunur.

Təlim prosesinde müəllim on azı üç vəzifəni həll edir: a) şagirdlərə elmin əsasları haqqında biliklər verir, zəruri bacarıq və vərdislər aşılayır; b) onların bilik, bacarıq və vərdislərə müstəqil surətdə yiyələnməsi üçün idrak fəaliyyətlərini inkişaf etdirir; v) cəmiyyətimizin ideoloji, sosial, əxlaqi və estetik tələblərinə müvafiq olaraq şagirdlərin şəxsiyyətini formalaşdırır və tərbiyə edir.

Bu üç vəzifə bir-birilə vəhdətdədir və birlikdə məktəbin vahid təlim-tərbiyə vəzifəsini təşkil edirlər. Onları dərəcəsi pəncə nömrə almaq olar? İlk baxışda sual adı görünsə də, müasir psixolojiyanın təlim və tərbiyə nəzəriyyəsi üçün məsələnin belə qoyulması prinsiplərin əhəmiyyətli məsələsidir. Gəlin, suala cavab vermək üçün təlimin məzmunu və təşkilat forması anlayışlarından istifadə edək.

Təlim prosesi əsasən iki formada həyata keçirilir. Onlardan biri siniflərin frontal iş, ikincisi isə fərdi iş adlanır. Müəllim dərəcəsi vaxt məzmununun böyük əhəmiyyətini adətən frontal işə verir: o, bu zaman əhəmiyyətli dərəcədə siniflərin işləyir. Lakin frontal iş prosesi şagirdlərin bir-birilə əlaqəsini psixoloji təhlil etsək, görərik ki, o, növbəti təlim, həm də son dərəcə məhdud xarakter daşıyır: şagirdlər bir sırada, bir cərgədə, bir partada otursalar da, bir yerdə işləmirlər. Hər şagird fərdi şəkildə müəllimin izahını qavrayır, onunla bir partada və ya digər partada oturmuş şagirdlər kimi inşa işini fərdi şəkildə yazır, digər şagirdlər kimi müəllimin təlimi təmin etməli haldır. Dərəcəsi ümumi məqsəd var, lakin sözün əsl mənasında kollektiv iş yoxdur. Əgər şagirdlərdən hər hansı birini yazı təxtində cavab vermə və ya inşa yazan yoldaşına kömək etmək istəsə, onun bu hərəkəti ən yaxşı halda intizamsızlıq hesab olunur; müəllim onu, adətən, bu və ya digər formada cəzalandırır.

Frontal iş kimi, fərdi iş prosesi də şagirdlərin bir-birilə əlaqəsindən sözün əsl mənasında danışmaq mümkün deyildir. Qəribə mənzərə yaranır: şagirdlərin fəaliyyətinin mühüm sahəsini təşkil edən təlim fəaliyyəti etibarilə belə təşkil olunur ki, bu zaman onların bir-birilə əlaqə (fərdi) fəaliyyəti üçün əslində əlverişli şərait yaranmır. Məktəbin əsas vəzifələrindən biri-birgə fəaliyyətdə fərdi iştirak etmək - onun ən yaxşı tərbiyə vasitəsi hesab olunduğu halda, şagirdin təlim fəaliyyətinin təşkilində həmin cəhət kifayət qədər nəzərə alınmır. Bu isə öz növbəsində onunla nəticələnir ki, sinifdə şagirdlər arasında əlaqə və münasibətlər bir

543 çox halda başqa, ikinci dərəcəli, hətta bəzən pəncə təlimi cəhəti zərərli fəaliyyət növləri əsasında əmələ gəlir.

Beləliklə, təhsilin tərbiyə vəzifələri ilə təlim prosesinin əhəmiyyətli formaları arasında ziddiyyətlər müşahidə olunurdu. Qabaqcıl müəllimlər bu cəhəti görür və tənqid edirdilər. Onlar **V**əziyyətdən çıxış yolunu dərəcəsi ağırlıq mərkəzinə frontal işdən fərdi iş sahəsinə keçirməkdə gərdəklər.

Bu yol doğrudurmu? Şübhəsiz ki, doğrudur. Əgər təlimi fərdiləşdirilməsi şagirdlərin qabiliyyətləri, meylləri və maraqları haqqında elmi cəhətdən məlumat məlumatı əsaslanırsa, faydalıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, kütləvi məktəb şəraitində, belə bir mühüm vəzifənin həlli heç də asan deyildir.

Bəs, çıxış yolunu harada axtarmalı? Ölkəmizin psixoloqları bu suala tamamilə aydın cavab verirlər: onlar uşaq kollektivində ümumiyyətin qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq dərəcəsi ş a g i r d - l o r i n k o l l e k t i v t ə d r i s - i d r a k f ə a l i y y ə t i əsasında təşkil etməyi təklif edirlər.

Başqa sözlə, psixoloqlar tədris prosesini belə təşkil etməyi məsləhət görürlər ki, şagirdlər onların bəzi mərhələlərində növbəti bilavasitə müəllimlə, həm də bir-birilə əlaqə saxlasınlar; pəncə təlimi şagirdlərə bilavasitə (müəllim - şagird) deyil, dərəcəsi ilə (müəllim - şagird - şagird) göstərsin; dərəcəsi belə vəziyyəti yaradılsın ki, şagirdlər bilikləri valideynlərin və müəllimlərin xatirə və ya cəzadan qorxduğuna görə deyil, maraqla mənimsəsinlər.

Şagirdlərin kollektiv tədris-idrak fəaliyyəti aşağıdakı kimi təşkil olunur:

a) kollektivdə eyni vaxtda icra olunan iş (şagirdlər sinif yoldaşlarının cavabını şərh edir, ona əlavə edir və ya düzəliş verirlər);

b) iki şagirdin birgə işi;

v) qrup işi (qrupda on azı üç, on çoxu 6-7 şagird olur);

q) qruplararası iş;

g) frontal-kollektiv fəaliyyət.

Növbəti keçirdiyimiz iş formalarından birincisində kollektiv fəaliyyət nola sadə xarakter daşıyır. İkincisində kollektiv fəaliyyətin əhəmiyyəti daha aydın nəzərə **cəfərlər**. Qrupla iş kollektiv fəaliyyətin şərtlərini (ümumi məqsədin dərəcəsi olunması, vəzifələrin məqsəd uyğun bölgüsü, qarşılıqlı əlaqə və nəzarət) nisbətən tam həyata keçirmək imkanı verir. Qruplararası işin təşkili ilə şagirdlərin kollektiv tədris-idrak fəaliyyəti daha yüksək əhəmiyyətli hesab edilir. Frontal-kollektiv fəaliyyət isə şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyəti

544 yətinin təşkilinin on yüksək səviyyəsi kimi özünü göstərir. Adından göründüyü kimi, bu zaman frontal iş belə təşkil olunur ki, şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyəti kollektivlik prinsiplərinə tamamilə və bütünlüklə cavab verir. (Dərəcəsi prosesi şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaradır, şagirdlər bir-birinə qarşılıqlı kömək göstərirlər, onlar bir-birinə nəzarət edir və bir-birinin işini qiymətləndirirlər.)

Beləliklə də şagirdlərin kollektiv tədris-idrak fəaliyyəti onların qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Şagirdlərin bir-birilə əməkdaşlıq etməsi və qarşılıqlı yoldaşlıq köməyi dərəcəsi əlverişli emosional iqlim yaradır. Kollektiv tədris-idrak fəaliyyəti prosesi şagirdlərin təlim motivləri yeni keyfiyyətlər hesab edilir. Onların idrak maraqları formalaşır, sosial fəallığı artır, emosional-iradə sahəsinin, qabiliyyətləri və meyllərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Ən əhəmiyyəti isə onlarda məsuliyyət hissi, kollektivlik, müstəqillik, işə yaradıcı münasibət formalaşır.

Bir cəhət də ayrıca qeyd etmək lazımdır: psixoloqlar son zamanlar fəaliyyət şəraitində psixi proseslərin xüsusiyyətlərini öyrənməyə başlamışlar. Bu istiqamətdə aparılan eksperimentlərin ümumi sxemi fərdi və birgə fəaliyyət şəraitində psixi (əsasən kognitiv) prosesləri müqayisəli təhlil etməkdən ibarət olmuşdur. Birinci halda adı (yaxşı işlənmiş) eksperimental qaydalardan, ikinci halda isə qoşa (ikinfərlilik) eksperiment prinsiplərindən istifadə olunmuşdur. Birinci və ikinci halda tədqiqat metodikasında əsas fərq bundan ibarət olmuşdur ki, qoşa eksperimentdə iştirak edən adamlar bu və ya digər tapşırığı birlikdə fəaliyyət

şəraitində həll etmişlər. Psixoloqlar sensor-perseptiv proseslərin, təsəvvürləri, mnemik və fikri proseslərin xüsusiyyətlərini bu istiqamətdə müqayisəli tədqiq etmişlər.

Ekspərimentlər əsaslı surətdə göstərir ki, ünsiyyət şəraitində özünə nəzarət prosesləri xüsusilə aktivləşir, insan özünün idrak fəaliyyətini şüurlu surətdə tonzım etməyə başlayır. Psixi proseslərin məhsuldarlığı artır və s.

Biz şagirdlərin kollektiv tədris-idrak fəaliyyətindən danışarkən, bu cəhəti də nəzərə almalıyıq. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi göstərir ki, dərslər kollektiv iş formaları əsasında təşkil edildikdə, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün xüsusilə əlverişli şərait yaranır.

Aydın məsələdir ki, şagirdlərin kollektiv tədris-idrak

545

157-35

fəaliyyətinin təşkilini universal təlim və tərbiyə üsuluna çevirmək olmaz. Müəllim onu frontal və fərdi işlə ümumi şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

Nəhayət, bir mühüm məsələ haqqında. Biz yuxarıda uşaq kollektivində ünsiyyətin ancaq bir tərəfini – şagirdlərin bir-birilə ünsiyyəti məsələsini nəzərdən keçirdik. Onun ikinci mühüm tərəfini müəllimlərlə və tərbiyəçilərlə şagirdlərin ünsiyyəti təşkil edir.

Müəllimlərlə (tərbiyəçilərlə) şagirdlərin ünsiyyəti özünə-məxsus ünsiyyət sahəsidir. Ünsiyyətin bu növünə p e d a q o j i ü n s i y y ə t deyilir.

Şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişafında pediaqoji ünsiyyət böyük əhəmiyyətə malikdir. Görkəmli pediaqqlar- Ü. Hacıbəyov, A. Makarcenko, H. Cavid, A. Şaiq, A. Makovelski, H. hüseyinov, V. Suxomlinski, M. Arif, Y. Məmmədliyev, A. Qarayev, Ə. Scyidov, Ə. Zəkizadə, M. Məhdizadə, A. Abbaszadə, F. İbrahimboyov, Ə. Sul-tanlı, Ə. Dəmirçizadə, M. Məhərrəmov və başqalarının öz şagird və tələbləri ilə münasibətləri əsl tərbiyəvi təsir vasitəsi olmuşdur. Öz mənalı həyatını gənc nəslin tərbiyəsinə həsr etmiş bu elm fədailəri və əsl xalq müəllimlərinin öz yetirmələri ilə söhbətləri mənalı həyat məktəbi idi. Onlar neçə-neçə gəncin həyat yolunun müəyyən edilməsində, bir vətəndaş, alim, şair, müəllim, ən başlıcası isə gözəl insan kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışlar.

Şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafını şərtləndirən müxtəlif amillər içərisində onların müəllimlərlə münasibəti xüsusi yer tutur. Müəllimlə şagirdin bir-birilə qarşılıqlı təsiri şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm bir mərhələsinə təsadüf edir. Məhiyyət cəhətilə elə bir pediaqoji problem yoxdur ki, o, bu və ya digər dərəcədə müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı olmasın. Müəllimin şagird şəxsiyyətinə diqqətlə yanaşması, tələbkərliliyi hörmətlə əlaqələndirməsi, onun qüvvələrinə inanması - müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı münasibətləri üçün həlledici olan bu cəhətlərdən hər birinin önəmi böyükdür.

Müəllimlərlə şagirdlərin münasibətləri şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsinə təşkil edir. Bu o deməkdir ki, pediaqoji ünsiyyətdə onların hər ikisi - müəllim və şagird şəxsiyyət kimi iştirak edirlər, başqa sözlə, pediaqoji ünsiyyəti də «S-O» diisturu ilə deyil, «S-S» diisturu ilə xarakterizə etmək olar.

Müəllim - şagird münasibətləri işküzər (rəsmi) münasibətlərdir. Axı, şagirdlər müəllimlərlə öz-özlüyündə deyil, həmişə

546 sosial qrupun - sinfin, müəssisənin təşkilatı və s. üzvü kimi münasibətə girirlər. Müəllim isə pediaqoji kollektivin təmsilçisi, onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri «Məktəb nizam-naməsi», «Şagirdlər üçün qaydalar» və s. ilə müəyyən olunur. Özünün bu xüsusiyyətinə görə müəllimlərin şagirdlərə münasibəti bir çox cəhətdən şagirdlərin bir-birilə münasibətlərinin xarakterini müəyyən edir. Müəllim - şagird münasibətləri əlverişli olduqda, şagirdlər arasında da münasibətlərin səmərəli inkişafı üçün şərait yaranır. Bu isə şagird kollektivinin formalaşmasının şərtlərindən biridir. Sınıfta kollektiv rəhbərlərin inkişafı isə, öz növbəsində, müəllimlə şagirdlərin ünsiyyətini asanlaşdırır.

Müəllim - şagird münasibətləri təlim prosesinin səmərəli olmasının mühüm şərtlərindən birini təşkil edir. Sınıfta mədəni-psixoloji iqlim, birinci növbədə, məhz həmin münasibətlərlə müəyyən edilir. Bu cəhəti nəzərə almadan şagirdlərin bilik, bacarıq və vaxtlarına yiyələnməsi prosesini təhlil etmək səhv olardı. Təkcə bir cəhəti qeyd edək: biz artıq bilirik ki, yaddaşlandırma prosesi bir çox cəhətdən şagirdin emosional vəziyyətindən asılıdır. Eyni sözləri digər psixi proseslər haqqında da demək olar. Müəllim-şagird münasibətlərinin psixoloji notları belədir.

Tədris materialının mənimsənilməsi təkcə onun məzmunu, təlim üsulları və s. ilə deyil, həm də şagirdlərin müəllimə münasibəti ilə şərtlənir. Xüsusilə aşağı sınıflarda, hətta V-VI sınıflarda «yaxşı müəllim yaxşı fənn» deməkdir. Şagirdlər adətən sevdikləri müəllimlərin dərslərinə xüsusi maraq göstərirlər.

Şagirdlər müəllimləri adətən bir-birilə müqayisə edir və onların qiymətləndirməyə başlayırlar. Bu zaman şagirdlər müxtəlif meyarlardan istifadə edirlər. Həmin meyarlardan ikisi xüsusilə mühümdür: şagirdlər müəllimləri qiymətləndirərkən, bir tərəfdən, təlimin keyfiyyətinə, digər tərəfdən, müəllimin şagirdlərə münasibətinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Müəllimin yüksək erudisiyaya malik olması, əlavə biliklər verməsi, materialı maraqlı və anlaşıqlı şəkildə izah etməsi, «uşaqların» müstəqil mühakimələrinə həssaslıqla yanaşması, pediaqoji məna-qəti şagirdlər üçün çox əhəmiyyətlidir. Onlar müəllimin xeyirxahlığını, səmimiyyətini, ədalətli olmasını, tələbkərliliyi hörmətlə əlaqələndirməsini yüksək qiymətləndirirlər. V-VI sınıftan başlayaraq ədalətli qiymət, obyektiv cəza və rəhbərlik müəllim-şagird münasibətlərində mərkəzi momentə çevrilir. Bu mühüm problemlərin həlli

prosesindo müəllimin bir **şəxsiyyət** kimi keyfiyyətləri üzə çıxır. Şagirdlər həmin keyfiyyət-ləri görür və qiymətləndirirlər.

Pedaqoji ünsiyyətin bir mühüm xüsusiyyətini də ayrıca qeyd etmək lazımdır: o, istər şagirdin müəllimə, istərsə də müəllimin şagirdə inam və etibarına əsaslanır. Əgər müəllimlə şagird arasında belə münasibət yaranırsa, müəllim onun tələblərini adekvat surətdə qavrayır və qəbul edir. Şagirdlər müəllimə inandığında ona kömək üçün müraciət edir, onları narahat edən məsələləri onunla bölüşürlər. Bunun üçün müəllim öz şagirdlərinin problemlərini düzgün başa düşməli, həmişə xeyirxah mövqə tutmalı, hətta sinifdə konfliktli şərəit yaranıqda belə şagirdin şəxsiyyətinə hörmət etmolidir. Əməkdaşlıq pədaqogikası «müəllim-şagird» münasibətlərinin xarakterini köklü surətdə dəyişir.

Müəllimin votədaşlıq mövqeyi, sözü ilə işinin vohdət təşkil etməsi, şagirdlərə tələqin etdiyi idcallara öz əməlləri ilə cavab verməsi, böyük təsir gücünə malik olan şəxsi nümunəsi və s.-nin də önəmiyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

5. İnsan və siyasət, yaxud siyasətə qoşulmanın başlıca motivləri

Keçmiş Sovətlər İttifaqının dağıdması ilə sovet məkanında ueniş bir siyasələşmə, kütlə arasında siyasi fəallıq artmağa başladı. Bunun da bir sıra sosial və psixoloji səbəbləri vardır. Keçmiş sovetlər məkanında ümumi cəmiyyət müəyyən siyasi ideoloji prinsiplər əsasında qurulmuşdu, zümrə və təbəqələrin, ümumi kütlənin sosial siyasi fəallığı mərkəzdə təşkil olunurdu və istiqamətlənirdi, «vahid məqsədə» xidmət edirdi. Bunun üçün cəmiyyət miqyasmda «vahid partiya» yaradılmışdı, hər şey yalnız onun göstərişi ilə ola bilərdi. Həmin dövrdə ayrı-ayrı adamların siyasətə qoşulması yalnız həmin partiya daxil olmaq, onun üzvü kimi məhz onun «rəhbər göstərişlərini» yerinə yetirmək sahəsində o/ toallığını göstərmə bilərdi. Yəni «vahid siyasi partiya», «vahid siyasi fəallıq istiqaməti» mümkün idi. Həmin istiqamətdən kənara çıxmaq, başqa cür hərəkət etmək «partiya nizamnaməsini pozmaq» hesab edilirdi. Başqa sözlə siyasətə bu yolla qoşulan şəxs yalnız «partiyarın iradəsinin» yerinə yetirilməsi üçün bir vasitə və ya «yuxarıdan gələn göstərişlərin sözsüz icraçısı» olurdu. Çünki «yuxarıdan qərar və göstərişləri» aşağıdakı tələfəndən sözsüz

548 yerinə yetirilməli idi. Belə bir sosial şəraitdə heç kəs «partiyarın iradəsi əleyhinə gedə bilməzdi». Burada partiya xətti ilə totalitar bir rejimin mövcudluğu təmin olunurdu. Elə buna görə də «vahid partiya» qəbul xüsusi tələblər əsasında həyata keçirilirdi. Partiya qəbul olunmaq yəni «siyasətə qoşulmaq istəyənlerin» əsas iki motivi ön plana keçirdi: «müəyyən vəzifə almaq» (çünki həmin partiyarın üzvü olmayan şəxslər necə deyirlər «vacib vəzifələrə» təyin oluna bilməzdilər). Əslində bu, siyasətə qoşulan şəxslərin mühüm motivlərindən biridir. Bu mənada belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, «siyasətlə məşğul olan

adamların hakimiyyət iddiasında olduqları həmişə məlumdur. Əgər kimsə bunu bilmirsə, o, yəhlr» (Ə.K.).

Həmin mərhələdə siyasətə qoşulmağın, yəni partiya qəbul olunmağın ikinci əsas motivi heç olmazsa otfərdakılardan fərqlənmək, cəddə, ailədə «vacibliyini» (partiyaçı olmasını) nəzərə çatdırmaqla «psixoloji müdafiə» və ya «kompensator mexanizmin» hərəkətə gətirilməsi vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Qeyd edilən hər iki halda siyasətə qoşulmaq əsasən «şəxsi motivlərlə» şərtlənir. Lakin bir sıra hallarda ayrı-ayrı şəxslərin «partiya daxil olması», «siyasətə qoşulması» geniş ictimai motivlərlə də şərtlənə bilərdi. «Ümumi xeyrinə müəyyən sosial proseslərə təsir edə bilmək imkanı oldə etmək» motivi də ayrı-ayrı şəxslərin «siyasi fəaliyyətində» mühüm yeri tuturdu. Respublika-mızda belə siyasi xadimlər az olmamışdır. Əlbəttə, zaman və şəraitlə bağlı onların rastlaşdıqların maneə və məhdudiyyətlər uo/ordon qaçınla bilməz.

Sovətlər İttifaqının dağılması ilə insanların siyasətə qoşulması motivləri və imkanları tamamilə başqa olmuşdur. (Təsədüfi deyildir ki, məhz son dövrlərdə psixologiya dərsləklərində siyasi fəaliyyətin psixologiyası problemləri daxil edilmişdir.)

Burada müstəqilliyə can atan geniş kütlənin «siyasələşməsi» motivləri ilk növbədə vətənin, xalqın tələfiyə bağlı problemlərin ortalığa çıxması və totalitar rejimdən yaxa **Cjartannaq** imkanlarının yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Bütün keçmiş **sovet** respublikalada **nnn** əksəriyyətində Sovətlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar olaraq baş verən proseslər, onların əsas istiqamətləri, **kütlə** içərisində siyasi fəallığın güclənməsi müəyyən ümumi cəhətlərə malik olmuşdur. Əksər respublikalarda xalq cəbhələrinin yaranması, siyasi hakimiyyəti olə almağa, totalitar rejim tələblərindən

549 uzaqlaşmağa can atılan oxşar cəhətlərə malik olmuşdur, lakin nəticələri isə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənmişdir.

Əlbəttə məsələnin siyasi tərəfi hansı qüvvələrin həmin siyasi proseslərdən öz əqləst məqsədlərinə nail olmaq, öz rejimlərini ya-ratmaq üçün necə istifadə etmələri siyasətşünaslığın problemləri-dir, ona görə də burada məsələnin psixoloji tərəfinə diqqət yetir-mək zərurəti ön plana keçir. Buna görə də burada ilk növbədə siyasi fəaliyyətin psixologiyasının bəzi ümumi cəhətlərinə toxunula-caqdır.

Adətən qeyd edirlər ki, insan bioloji, fizioloji, sosial varlıq olduğu kimi həm də siyasi varlıqdır. Çünki o, müəyyən siyasi münasibətlər sfərasında olur. Hakimiyyətə müəyyən münasibətdə olarkən, yəni öz ictimai vəzifəsini yerinə yetirərkən, öz vətən-daşlıq hüququnu və azadlığını, öz fəaliyyətlə bağlı aldığı maaşla, seçib-seçilmək hüququ və s. bağlı münasibətlərini tənzim etmək üçün siyasətə qoşulmuş olur. Başqa sözlə, hakimiyyətə təbə olur və ya ondan istifadə edir. Bu mənada siyasi psixologiyada insanlar xüsusi münasibət sfərasında, yəni «insan - siyasət -hakimiyyət» üçbucağı münasibətində nəzərdən keçirilir. Yəni insan hakimiyyət və siyasət olmadan öz votədaşlıq keyfiyyətlərini qoruyub

saxlaya bilməz. Siyasət hakimiyyətin məzmununu təşkil edir. Bu mənada insan, istər-istəməz, siyasətdən və hakimiyyətdən asılı vəziyyətdə olur, lakin homin miinasibot və asılılıq ayn-ayn adamlarda miixtolif soviyyodo olur. Bununla olaqodar olaraq insanlar başqa-başqa psixoloji əlamətlər və keyfiyyətlər kəsb edir.

Burada iki qəbil insan psixologiyası diqqəti cəlb edir:

a) «siyasətə qədər insan», belələri hakimiyyəti təbii yaşayış şəraitinin təsiri kimi başa düşür və siyasətlə, onun fəaliyyət göstər-mə qanunları ilə maraqlanırlar;

b) «siyasi insan» isə öz mənafeyi nəminə hakimiyyətin fəaliyyət göstərilməsinə müdaxilə edir, qarışır və siyasətə hakimiyyətin təşkilatı və ya quruluş vahidi, yaxud vasitəsi kimi maraqlanırlar.

Əlbəttə, insanın siyasətdə iştirakı miixtolif səviyyələrdə ola bilər və hər bir səviyyənin öz psixoloji xüsusiyyətləri var.

Siyasət adamının psixoloji-siyasi keyfiyyətləri onun siyasi fəallığında, siyasi davranışında, siyasi işində və siyasi fəaliyyətində təzahür edir.

Siyasi fəallıq siyasətin məqsəduyğunluğunun inikasıdır. Əgər siyasi reaktivlik - oxs miinasibot insanın siyasi hakimiyyətin

550 təsirinə məcburi reaksiyasıdırsa, amma siyasi fəallıq - vətəndaşın psixoloji-siyasi özünü-hərəkətidir.

Siyasi təbliğatin, seçki kampaniyalarının psixologiyasının başlıca qayəsi əhəlinin siyasi fəallığını idarə etməyə yönəlmiş olur. Nəinki partiya təbliğatı işçilərinin (müddətli, yaxud məsələ işləyən şəxslərin, strukturların, birliklərin) əsas işi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqdır. Bir sıra hallarda bu cəhət qeyri-etik yol və vasitələrdən, hətta zorakılıq formalarından istifadə yolu ilə həyata keçirilir. Bu cəhətdən dövlət orqanları, ordu və s. də qarşıya qoyulmuş «partiyanın məqsədini» (bəzən də ayrı-ayrı qrup və zümərələrin mənafeyinə) nail olmağa yönəldilir.

Siyasi davranış siyasətin məqsədyönlülüüyü ilə tənzim olunur, bunun üçün sosial, iqtisadi və milli amillərdən istifadə edilir.

Siyasi davranışın məhsulları, nəticələri siyasi sənədlər, aksiyalar, partiyanın, onun liderlərinin iqtisadi və sosial hərəkətləri formasında müşahidə edilə, təsbit oluna, qiymətləndirilə bilər.

Siyasi fəaliyyət şüur məqsədin təsiri ilə yaranır. Bu mənada siyasət də - professional əmək fəaliyyətidir, hətta cəmi-praktik fəaliyyətdir. Yəni siyasət də xüsusi elm sahəsidir. Onun əsas predmeti hakimiyyətdir, «hakimiyyətin psixoloji sahəsidir». Siyasət - ilk növbədə hakimiyyətin təşkilatının və fəaliyyət göstər-məsinin məlumluluğu ilə mübarizədir. Sonra isə hakimiyyətin qrupları, siniflər, şəxsiyyətlər arasında bölgüsünün həyata keçirilməsidir. Onu nəzərdən qaçırmaz ki, hakimiyyətin əməli və məqsədlərindən asılı olaraq onun həyata keçirdiyi siyasət miixtolif səciyyəli olmaqla bərabər, çox tez bir müddətdə

nüfuzunu itirə, «köhnə» bilər. Bu mənada siyasət həm də axtarışdır. Siyasətə qoşulan adam, xüsusən siyasi liderlər hakimiyyətin inkişaf dinamikasını, onun gələcətinə qabaqcadan görməyi, onu proqnozlaşdırmağı bacarmalıdır. Belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, siyasətçi proqnoz vermirsə, miixtolif hadisələrin inkişafına miinasibot bildirmirsa siyasətlə məşğul olmamalıdır. Bu mənada professional siyasətçi xüsusi intellektual qabiliyyətə, ilk növbədə analitik təfəkkür qabiliyyətinə, fikir çevikliyinə və təfəkkür müstəqilliyinə, dərin tənqidi ağıla malik olmalıdır. Təfəkkür stereotipi siyasətçi üçün ciddi fəlakətdir. Düzgün və çevik siyasət ilk növbədə təfəkkür çevikliyi, hadisələrin səbəb və nəticələrini, onu tələdən prosesləri dərinləndirən təhlil etmək, vaxtında və düzgün nəticə çıxarmaqla yanaşı, onların inkişaf meyllərini düzgün müəyyənləşdirməyə qabil olmaq deməkdir.

551

Bu mənada siyasət dərin elm təfəkkür, yüksək intellekt tələb edir, o siyasi əfərdə və ya əfərdən deyil. Bununla əlaqədar olaraq Hərdən də Rəddin sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: «siyasi idarəetmə məharətindən cətin heç bir şey yoxdur»: hətta bu sahədə ən təcrübəlilər də ölüm ayağında itiraf etmişlər ki, idarəetmə sə-nəti sahəsində yenə də özlərini nəsi (nəvə) hesab etmişlər. Bunun səbəbi odur ki dövlətin idarə olunmasının bütün dövrlər üçün yaranan möhkəm və qəti qaydalarnı tapmaq mümkün deyildir¹.

Bu mənada siyasi fəaliyyət həm sosial qiyməti, həm də ciddi nəticəsi olan fəaliyyət növüdür və insandan gərgin fiziki və psixoloji cəhdəyə tolob edir. Bəzən bu və ya digər şəxslərdə siyasətə sərf olunan iş qüvvəsi mümkünlik həddini keçir və nəticədə siyasətçidə streslər, çətinlik, depressiya vəziyyətləri yaranır, hətta onların tolof olmasına gətirib çıxarır. Belə siyasi fəaliyyətin məhsulu və ya dəyəri, ya müəyyən siyasətçilərin məşhurlaşması, onların geniş kütlələrin rəğbətini, məhəbbətini, yaxud da qəzəb və nifrətini qazanmaq olur.

Deməli, siyasi əmək məhsuldar fəaliyyət kimi özünün məqsədinə malik olur, müəyyən əməliyyatların köməyi ilə həyata keçirilir, xüsusi predmeti, vasitəsi və nəticələri olur.

Bu cəhətdən siyasi fəaliyyət digər fəaliyyət sahələri kimi, xüsusi psixoloji struktur və təsir vasitələrinə malik olur. Burada intellektual cəhdəyə, hüquqi tənzimləmə, iqtisadi məcburiyyət və fiziki təzyiq daha qabarıq surətdə nəzərə cəpərlir. Yəni kim hansı yola üstünlük verir məsələsi psixoloji cəhətdən xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki seçilən təsir üsulu müxtəlif nəticələrə gətirir.

Bununla bərabər, siyasətə qatılan şəxslərin siyasi tərbiyəsinin psixoloji cəhətləri də çox vacibdir. Burada siyasətə qatılan şəxslərdə özünə nəzarət, özünü-tənzim, özünü-idarəetmə, özünü-tərbiyə gərək ön plana keçsin.

Bu cəhətlərlə yanaşı onlarda sərvət meyli və mənafevi keyfiyyətlərdə oxlaq cəhətlərin üstünlüyü vacibdir. Bu mənada həqiqi siyasətçinin əməlinin predmeti xalqın psixoloji, iqtisadi, sosial, demografik və s. vəziyyətidir. Yəni əhəlinin

psixoloji-siyasi voziyyəti siyasətə qoşulan şəxslərin və ya professional siyasətçilərin daima diqqət mərkəzində olmalıdır. Əgər siyasətçinin öz

1 Bax: Psixologiya. A.A.Krilyovun redaksiyası altında. M. 1998, səh. 530.

552 şəxsi mənafeyi onun siyasi fəaliyyətində dominantlıq kəsb edərsə, belə şəxsləri siyasətçi deyil, siyasi fırıldaqçı adlandırmaq psixoloji cəhətdən daha adekvat olur, çünki belələri siyasi fəaliyyəti əslində təhrif edir, ondan öz egoist məqsədləri nəminə istifadə etmək üçün bir vasitə kimi bəhrələnilir.

Bu mənada belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, şəxsin içində doğulur, onun sənətindən, o cümlədən siyasətə məşğul olma-sından yox. Məkrli təbiətə malik olan siyasətə qoşulmuş şəxslər, siyasətdə öz məkrli niyyətlərini həyata keçirməyə can atırlar. Bu mənada məkrli doğrulmuş siyasət əsl siyasət hesab edilə bilməz, bu, siyasətdən çox müəyyən şəxslərin, qrupun, zümrənin mənafeyini qorumaq üçün zahirən siyasi don geydirilmiş, mahiyyətə isə ümumi xalqın mənafeyinin əksinə yönəlmiş fırıldaqçı və cinayətkar fəaliyyətdir, burada siyasi məzmunundan çox əfəvə ön plana keçir. Məhz belələrinin «siyasi fəaliyyəti»ni psixoloji cəhətdən təhlil edərkən Həzrət Əlinin belə bir kəlamı yada düşür ki, «Allahdan qorxmasaydım, siyasətçi olardım». Əlbəttə, məhz egoist məqsədlərlə siyasət nəminə siyasi əfəvə ilə məşğul olanlar «Allahdan qorxmadan» siyasət pərdəsi altında hər cür cinayətə ol atır, onun son nəticələrini isə göz önünə gətirməyə qabil olmurlar. Əlbəttə, burada əsas məsələ ayrını güzgüdə yox - yəni siyasətlə məşğul olmaqda deyil, siyasətdən necə istifadə edənlərdə axtarmaq düzgün olardı. Halbuki siyasət nəinki ümumən dövlətin, o cümlədən müəyyən insan topluslarının, qrupların fəaliyyətinin tənzimi üçün çox vacibdir, bəzən hətta haqlı olaraq qeyd edirlər ki, siyasət hava-su qədər vacibdir.

Siyasəti belə bir zərurətə çevirmək üçün siyasətə qoşulan insan və ya professional siyasətçi siyasətin psixoloji vasitələrinə dərinlən bələd olmalı və ondan vaxtında və yerində düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır.

Dilimizdə işlədilən «siyasətdə nəşil» anlayışı müəyyən mənada siyasətin psixoloji vasitələrinə nəbədəliyi bildirir. Həmin nəbədəlilik sayəsində siyasətə qoşulan şəxs və ya şəxslər öz siyasi fəaliyyəti prosesində hansı vasitələrlə cəmiyyətə və dövlət hakimiyyətinə təsir etmək yollarını düzgün müəyyənləşdirə bilmirlər. Məsələn, müasir dövrdə bəzi siyasi partiyaların ol atdığı təsir vasitələri (məsələn, küçə yürüşləri, piketlər, əclək aksiyaları və s.) bir tərəfdən kütlənin şüur səviyyəsi və ona psixoloji hazırlıqla bağlıdırsa, digər tərəfdən hansı sistemə təsiri, yəni

553 hakimiyyətin və onu idarə edənlərin psixologiyasını nəzərə almaq əsasında qurulmalıdır.

Bu cəhətdən siyasətçi oməyinin əsas vasitələri ilk növbədə kütlənin şüuruna yol tapmaq (yəni ideologiyanın yayılması, fikir və hissləri zəbt etmək məharəti), hüquqi tənzim - kütlənin ziyanına olan qanunların dəyişdirilməsinə vadar etmək, iqtisadi güzəştlərə nail olmaq (gəlir və xərclərin reformasına nail olmaq), müqavimət və toziqə eyni yol ilə cavab verməyə hazır olmaqdır. Siyasətçi konkret şəraitdə həmin vasitələrdən birini və ya eyni zamanda bir neçəsini seçə bilər. Əlbəttə, həmin təsir vasitələri seçilərkən burada risk və məsuliyyət çox böyük olur. Bunun üçün siyasətçi şəxsi inteqral keyfiyyətlərə də malik olmalıdır. Burada siyasətçinin inkişaf etmiş özünə nəzarət, özünü idarə etmə qabiliyyəti, özünü-tənzimi mühüm rol oynayır. Emosionallıq, çılğınlıq, düşünlənməmiş qərar qəbulu işə çox böyük ziyan vura bilər.

Bu mənada məsuliyyətdən onu yalnız və yalnız müvəffəqiyyət və qələbə qazanmaq xilas edə bilər. Müvəffəqiyyətsizlik və məğlubiyyət halında ya onu siyasi fəaliyyətdən son qoymaq (yəni siyasi ölüm), yaxud onu qınamaq, mühakimə etmək, siyasi fəaliyyətə qadağan qoyulması (professional ölüm), kütləvi informasiya vasitələrində, tarixi ədəbiyyatda biabır edilmək (mənavi ölüm) gözləyir. Deməli, siyasətə qoşulan şəxslərin öz əmək və ya fəaliyyət vasitələrini seçmələri ağır psixoloji yaşantılarla, tozqolada dərəcədə çətin qərarlar qəbul etməklə əlaqədardır. Çox tozşüf ki, məsələnin bu cəhətini bəziləri o qədər də aydın dərk etmirlər. Bəzən də ətrafına öz yaxın adamlarını, qohum-qardaşını yığıb yeni partiya: «siyasi hərəkat» yaratmaqla məşğul olur. Burada əsas qayə daha çox öz şəxsi ambisiyalarını həyata keçirmək cəhdlərində ifadə olunur.

Bizim dövrümüzdə kiçik bir respublikada az qala yığışlarla «partiyanı yaratmaq» cəhdi bəzən, no ilə izah edilə bilər. Burada sosial sirayət mexanizmi, «qonşudan geridə qalmamaq» cəhdi ön plana keçir. Əslində adlan ilə fərqlənən həmin partiyaların əksəriyyətini bir ümumi cəhət birləşdirir: özümüz üçün nə qopara bilirik?»

Burada ümumi əmək, yüksək ideya, milli mənafe, ümumxalq mənafeyi arxaya plana keçir, «özüm üçün», «özümünkülər üçün» nə etmək olar ciddi-cəhdi ön plana keçir.

Əslində isə bu, ümumi əmək uğrunda mübarizəni zəiflətmək üçün qüvvələrin parçalanmasına yönəldilmiş bir siyasətin nəhsuludur. Belə bir qarışıqlıqlı şəraitdə əhalini hədsiz

554 psixoloji gərginlikdə saxlamağa, məqsədmüvafiq siyasi davranış nümayiş etdirməyə (yəni öz emosiyalarını, iradəsini, təfəkkürünü hədsiz gərginləşdirə alışıdırmağa), siyasi, iqtisadi, hüquqi və fiziki təzyiqlərə dözmə nümayiş etdirməyə alışdırmaq məqsədi güdüldür. Yəni su

bulanıq olduqca «balıq tutmaq» asanlaşır. Son dövrlərdə ayrı-ayrı siyasətçilərin dilindən eşidilən «xalqımız çox səbrli, dözümlü xalqdır» kimi fikirlər əslində xalqı öz siyasi və iqtisadi, mədəni vəziyyətini düzgün dərək edib qiymətləndirmək, adekvat nəticələr çıxarmaq fikrindən uzaqlaşdırmağa, onu daha avam və müti şəkildə saxlamağa cəhdən başqa bir şey deyildir.

Belələri bir cəhoti yaddan çıxarırlar ki, xalqın, ümumən əhalinin, bütün insanların həm fiziki, həm psixi, həm də mədəni sağlamlığı, dözümlü müəyyən həddə qədər olur, yəni səbrin də, dözümlü də həddi var, bundan o tərəfə hər şey birdən tükənə bilər, bu isə qəflətən, gözlənilməz sosial partlayışa gətirib çıxara bilər. Bu monada siyasətdə də əhalinin əsəb-psixi və fiziki enerjiasının həddi nəzərə alınmalıdır.

Yalançı voddələ insanları nə qədər aldatmaq olar?!

Əlbəttə, burada xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən, yəni onun adət-ənənəsindən, milli xarakterindən, şüur səviyyəsindən, stereotip və yönümlərindən, əhalinin sosial tərkibindən, onun təhsil və mədəni inkişaf səviyyəsindən çox şey asılıdır. Bu cəhətlər siyasi fəaliyyətdə dəqiq surətdə öyrənilib nəzərə alınmalıdır. Həmin «nəzərəalma» isə iki istiqamətdə qurulur: birincisi, bundan öz mənafeyi nəminə necə sui-istifadə etmək olar, ikinci isə, həmin cəhətləri nəzərə almaqla siyasi fəaliyyəti müsbət istiqamətə necə yönəltmək olar. İkinci halda sosial qrupların şüur səviyyəsinə təsir etmək, onları müsbət istiqamətində dəyişdirmək, ümumi amal istiqamətində yönəltmək də siyasi fəaliyyətdə, yəni siyasətçinin ideoloji fəaliyyətində mühüm yer tutur.

Bu monada siyasi fəaliyyət çox mürəkkəb fəaliyyət sahəsi olub yüksək professional hazırlıqla yanaşı dərin psixoloji tədqiqat tələb edir. Burada psixoloji tədqiqatsızlıq cəmiyyətə daha bəla başa gələ bilər. Odur ki, siyasi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər ilk növbədə insan psixologiyasına, xüsusən də sosial və siyasi, eləcə də etnik psixologiya məsələlərinə dərinliklə bələd olmalıdırlar.

555

XX F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏT VƏ AİLƏ 1. Ailə:

məhəbbət və şəxsiyyət

Bodii ədəbiyyatın insan əməti və loyaqəti haqqında yaratdığı ən böyük psixoloji himn məhəbbət himnidir.

Məhəbbət... Oğlan və qızların bədbəxt və xoşbəxt məhəbbəti bütün dövrlərdə bodii ədəbiyyatın ən başlıca mövzusu olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, hər xalqın öz «Leyli və Məcnun» dastanı vardır...

Bu münis hissin insan həyatında əhəmiyyəti aydındır. Məhəbbət bünövrəli ailələr həmişə xoşbəxt olurlar. Məhəbbət də canlıdır, o da doğulur, ömrünün bahar və qış fəasillərini yaşayır. Bəs, bizim müasirimizin ailə həyatında məhəbbət hissi necə rol oynayır?

Məhəbbət qanunları ilə yaşayan ailələr çoxdur. Ər və ya arvad bütün həyatı boyu nəinki ömür-gün yoldaşını sevir, həm də ona öz uşaqlarını, cə-əşiyini sevməyi öyrədir, hətta özlərinin ixtiyar çağlarında belə bir-birinin qolbini gəclik məhəbbətinin pak nəfəsi və qeyri-adi hərarəti ilə isidirlər.

Xalqımızın dahi bostəkəri Üzeyir Hacıbəyovla bir yerdə işləmiş, onunla yoldaşlıq və dostluq etmiş ədəbiyyat və incəsənət xadimləri yazırlar ki, o, məşqlərə tək gəlməzdi, həyat yoldaşı Məleykə xanımı da özü ilə gətirərdi. Məleykə xanım onun bütün yaradıcılığını izləyir, ərinin sevinci ilə yaşayırdı.

İnsan məhəbbətinin bu böyük möcüzəsini nə ilə izah etmək

olur?

Ailənin inkişafının bütün mərhələlərində məhəbbət hissi onun psixoloji bünövrəsini, təməl daşını təşkil edirmi? Xoşbəxt olmaq üçün təkə məhəbbət hissi kifayətdirmi? Sosioloqlar və psixoloqlar bu mühüm sualları aydınlaşdırarkən maraqlı faktlar aşkara çıxarmışlar. Bəziləri ilə tanış olaq.

Ailə xoşbəxtliyinin sirlərini təkə məhəbbətlə izah etmək bu gün çox sadələh görünərdi. Adamların təxminən 30 faizi bir-birini sevmədən ailə qururlar. Buraya ilk növbədə qohum və tanışlar, ana və bacılar vasitəsilə yaranan ailələr daxildir. Bir çox ailələr isə təsadüfi tanışlıq əsasında yaranır. Müəyyən mülahizə ilə bağlanan nikahlara da az təsadüf olunmur. Boşanmaya aid statistika göstərir

556 k., bu ailələrin 1/3-ü vaxt keçdikdən s Belə atələrlə a z o in a t, l o l o r deyilir. 1978-cı ildə boşanma not. cəmdə d > | ^ * l o l o r d a n 3 > 7 faizinin ömrü ^ faizinin ömrü «JLJ» tokc^ ömrü 3-4 il olmuşdur. Azomurlu ailələrin uğursuz t a c i n (q a n u n l a n n a n n h a ^ q e y d e d o k . Q a r ş . l i q l , m o h o b b o t o l m a d a n y a r a n m ı ş a . l a i ^ i s . s o n r a d a n d a j ı h n n ı ? X e y r . H o t t a b i r - b . n m s e v m o d o n f ş y ə Y n a

əsasında davam etdirmək mümkündür. Nəticə çıxarmaq üçün bunlar da kifayətdir: insanlarnın əxlaqi şüuru, mənəviyyəti. hüquqi düşüncəsi eyni deyil, onlar öz həyatlarının mənasını və gələcək perspektivlərini eyni şəkildə başa düşürlər. Bundan asılı olaraq davranış motivlərində köklü fərqlər omolo gəlir. Sevdiiyi üçün və maddi müləhizələrə görə evlənmış iki adamın davranış motivləri heç do eyni mənə daşımır. Onlann öz ailələrinə, «həyat yoldaşlarına, hotta doğma uşaqlarına münasibətlərində fərqli cəhətlər özünü göstərir. Əgər biz hor hansı bir adamın, tutaq ki, sevdiiyimiz qızın və oğlanın, həyat yoldaşımızın davranış motivlərini bilmiriksə, bu psixoloji baxımdan o demokdir ki, onun şəxsiyyəti, davranışının osl məzmunu haqqında təsəvvürümüz yoxdur.

559 2. Ailədə psixoloji uyuşma haqqında

Ailo həyatında psixoloji uyuşma no kimi rol oynayir? O, hansı amillərlə şortlənir?

Ailonin psixoloji iqlimi or vo arvadın, golin vo qayınananın, eloco do ailonin digor uzvlorinin sosial-psixoloji cohotdon bir-birino uyuşmasında özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Ər-arvadın bir-birino uyuşması özünün bir mühüm xüsusiyyətinə görə başqa adamlar arasındakı uyuşmadan fərqlənir: o, adətən məhəbbət hissində əsaslanır. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı M. S. Ordubadi yazırdı: «Ailəni iki nəfər naşı vo həyata təzəco atılan, eyni zamanda bir-birini sevən adam qurmağa məcburdur. Onlar elə adamlardır ki, şəxsiyyətcə, şəkildə, zövq və maraq cəhətcə do bir-birinə oxşayırlar. Onlann uyuşması üçün, ümumi dil tapması üçün istinad edə biləcəyi yeganə bir vasitə varsa, o da sevgiləridir. Bunun üçün onlar no cür hərəkət edirlorsə etsinlər, sevginin ləkəlonməsinə, bu istinadgahın laxlamasına imkan verməməlidirlər».

Ailə inkişaf etdikco, ər-arvadın münasibətləri də mürokkob-ləşir. Onlann bir-birinə uyuşmasında miixtolif amillər mühüm rol oynamağa başlayır.

Ər-arvadın bir-birinə uyuşması da ailo həyatı üçün homişə böyük əhəmiyyət daşımışdır. Maraqlıdır ki, toylarda qohumlar, qonşular oğlan, yaxud qız evinə «gözüydinliyi» verəndə deyirlər ki, «xoşbəxt olsunlar», «ulduzları banşsın», «toki sözləri tutsun», «qoşa qarısımlar». Miiasir toylarda da biz belo alqışlara çox rast gəlirik. Lakin keçmiş ailələrdən fərqli olaraq, miiasir ailələr üçün psixoloji uyuşma problemi daha böyük monaya malikdir. Bu no ilo əlaqədardır?

Sosial bərabərsizlik vo əmlak bərabərsizliyi bir-birini sevən oğlanların, qızların qəlbən birləşməsinə əsrlər boyu mane olmuşdur. Kəndli qızı bəy və ya xan oğluna əro gedə bilməzdi. Boy vo ya xan öz qızını hotta «arşın mal alıb-satana» verməzdi. Ü. Hacibo-yovun moşhur «Arşın mal alan» musiqili komediyasında Soltan boy etiraf edir ki, həqiqətcən tacir tayfası monim xoşuma

gəlir. Yoxsa, bu incinar-mincinar, doxtur-moxtur, vəkil-mokil, učitəl-muçitel-lorlo monim işim olmaz. Onlardan xoşum da golmoz...

İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər ailo qurmaq işində hom do şəxsi mocburiyyət meyllorini aradan qaldırdı. Lakin owolki çətinlik vo maneolər yeni, əvvəllər ağılagəlməz çətinlik vo

560 mənəcərlə ovəz olunurdu. Əvvəllər bizim nənələrimizin, babalarımızın məhəbbəti, xarakteri mocburiyyət və zorakılıq qanunlarına tabe edilirdi. Leylinin bu böyük dordı yaniqli-yamqə onun ürəyindən qopmuşdu:

**Mon gövherəm, özğələr xiridar, Məndə
deyil ixtiyari-bazar.**

Zaman bizi həyat yoldaşı, ömür-gün yoldaşı seçmək azadlığı ilə sınayır. Azadlıq gone oğlan və qızlardan özlorinə xüsusi inam və məsuliyyət tələb edir.

Ulu babalanımız öz doğma övladlarını gözündən uzağa qoymamağa, «yada verməməyə» adət etmişdilər.

Qızlan, adotən, öz qohumları, yaxın tanışlan, həmkəndliləri ilə evləndirirdilər. Həttə qonşu kəndlə, xüsusilə yaxşı tanımadıqlan adamlarla qohum olmaq istəmirdilər. «Ac qulağım, dinc qulağım» - deyirdilər.

Bu qaydada silki məhdudluq çox idi, lakin o hom do miioyyon müdrikliyi ifadə edirdi. Oğlan və qızın böyüdükləri, torbiyə aldıqları mihiitin oxşar olması nəticəsində onlann maraqlarında, cəhdlərində, bir sözlə, həyata baxışlannda ümumi cəhətlər özünü göstərirdi. Bir möhəllədə, bir kənddə böyüyən or və arvad bir-birlərini tez başa düşür, bir-birino asanlıqla uyuşurdular.

İndi isə gənclər ailə quranda kimin hansı kənddə, hansı rayon-da və ya şəhərdə böyüməsinə, həttə valideynlərinin, bacı və ya qardaşlarının kim olmasına əslində əhəmiyyət vermirlər. Rəssam oğlu fəhlə qızı ilo evlənir, alim qızı kolxozçu oğlu ilo ailo qurur... Belə nigahlar bütün cəmiyyət üçün təbii və mütləqəqi hadisə olsa da, ayn-ayrı ər-arvadlar gözlənilməz çətinliklərlə rastlaşırlar. Bə-zon onlann kişi və qadının vəzifələri haqqında təsəvvürləri bir-birino uyğun gəlmir. Maraqlannda, zövqlərində vo s. miioyyon zid-diyyətələr özünü göstərir. Bu o demokdir ki, or vo arvadın psixoloji cohotdon bir-birino asanlıqla uyğunlaşması vo ya uyuşa bilmomosi miiasir ailo üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ailo həyatında uyuşmamın aşağıdakı növləri daha mihiim rol oynayır:

1. Sosial-mənəvi uyuşma.
2. Psixoloji uyuşma.
3. Psixofizioloji uyuşma.

Bu məsələlər psixologiyada həllo kifayət qədər öyrənilməmişdir, lakin əldə edilmiş materiallar əsasında uyuma üçün sosiyyovi olan bir maraqlı xüsusiyyət müəyyən olunmuşdur: orl ərvadin ideya-mənəvi sərvətləri, maraqlar və zövqləri bir-birinə oxşar olduqda onlar bir-birinə daha çox uyuşurlar. Halbuki bəzi temperament və xarakter xüsusiyyətləri oxşar olduqca, ər-arvad bir-birino çox vaxt çətinliklə uyuşur, bəzən isə uyuşa bilmir.

Sosial-mənəvi uyuma or və ərvadin ideya-mənəvi sərvət-lorinin, həyat mövqelərinin, ən mühüm həyat hadisəsi haqqında baxışlarının və qiymət meyarlarının ümumi olmasını nəzərdə tutur.

Ailonin məqsədi nədir? O, nə üçün yaşayır və öz iizvlorino nə verməlidir? Ailonin, eləcə də onun hər bir üzvünün: atanın və ananın, qızın və oğlunun həyatında ən başlıca cohot nodon ibarətdir? İkinci dərəcəli cohot nədir? Ailo özünün bu və ya digər məqsədini necə həyata keçirməlidir? Dəbdə olan və çətinliklə tapılan paltarı hökmon oldur etmək lazımdır? Qadın və kişi necə olmalıdır? Uşaqlar necə tərbiyə etməli? Ailo məişətini necə təşkil etməli? Arvad necə geyinməli, bəzəyi necə olmalıdır?.. Bu suallar ər-arvadin «həyat fəlsəfəsini» ifadə edir. Onlar ailə üçün həyatı əhəmiyyətə malikdir. Bu heç də təsadüfi deyildir. Nəzərdən keçirdiyimiz suallar bilavasitə ailonin mənəvi həyatı ilə bağlıdır. Ər-arvadin müxtəlif həyatı situasiyalarda bir-birinə verdikləri əxlaqi qiymətləri nəzərə almadan onların qarşılıqlı münasibət-lərinin xarakterini düzgün başa düşmək olmaz. Ailonin ideya sərvətləri onun əxlaqi sərvətləri ilə vəhdətdədir.

Əgər ər-arvadin bu məsələlər haqqında təsovvürləri, rəyi, qiymət meyarı bir-birinə uyğun gəlsə, ailədə münaqişə şəraiti əsasən yaranmır. Bu da təbii haldır, çünki ər-arvadin gözü bir görür, qulağı bir eşidir, hətta ürəyi də bir döyünür.

Lakin bir çox ailələrdə or-arvadin bu mühüm məsələlər haqqında fikirləri, qiymət meyarları uyğun gəlmir. Biri deyir ki, gözümün ağrı-qarası bir balam var, qoymaram əlini ağdan-qaraya vursun. O biri düzgün olaraq əlavə edir ki, uşağı bədbəxt etmə. Qoy zəhmətə alışsın! Biri deyir ki, alverçidən şey almaq ağılsızlıqdır. O birisi isə tokidindən dönmür, isranında qalır; bu minvalla ailədə söz-söhbət omolo gəlir, dama-dama gəlir...

Psixoloji uyuma da belədir. Ər və ərvadin maraqlar və zövqü uyğun gəldikdə, sözləri daha yaxşı tutur. Əgər biri, tutaq ki, balet musiqisi ilə maraqlanırsa, o biri maraqlanmır, biri oyləncəli tamaşanı xoşlayırsa, o biri fəlsəfi osori... Aydın məsələdir ki, onlar

562 çox vaxt eyni bir baletə, musiqili komediya, əyləncəli televiziya verilişinə birlikdə baxa bilməyəcəklər.

Bu faktlar sizə öz məktəb həyatınızdan da bəllidir. Yaxşı mə-lumdur ki, iki yoldaş eyni dərəcədə, məsələn, riyaziyyatla maraqlanıanda, yoldaşlığı asanlıqla möhkəmlənir, dostluğa çevrilir. Bu da eyni qanunauyğunluqla - psixoloji uyuma

ilə bağlıdır. Bəs, xarakter haqqında nə demək olar? Bəzən ər-arvad öz xarakterlərinə görə bir-birlərinə oxşadıqda, hər ikisi məhrəban olduqda, psixoloji cohotdon bir-birino asanlıqla uyuşur, birlikdə fərohli həyat siirirlər. Lakin onların hər ikisi eyni dorocodo tənbəl, kobud olduqda... Bu məsələ haqqında nisbətən geniş danışmaq zəruridir. Gəlin məhkəmələrə boşanmaq üçün verilmiş ərizələrlə tanış olaq. Onların oksoriyyətində boşanmanın səbəbini izah edərkən or-arvadlar yazırlar: «xasiyyətimiz tutmur», «xarakterimiz düz gəlmin».

Əlbəttə, boşanma müərrəkəb hadisədir. Onun monovi-sosial motivlərini hər hansı bir formulla: «xasiyyətimiz düz gəlmir»lə izah etmək olmaz və bu, mümkün deyil. Lakin məhkəmə salon-larında sanki Hamlet kimi «olum, ya ölüm» monoloqu söyləyən dünyanın ər-arvadları özlərinin boşanma qərarlarını çox vaxt bu formulda əsaslandırırlar.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, qadınların və kişilərin boşanma zamanı istinad etdikləri motivlər içərisində bu formul üçüncü yer tutur. Sosioloji və sosial-psixoloji ədəbiyyatda bu tipli faktlar dəfələrlə təhlil edilmişdir.

Müəyyən olunmuşdur ki, homin motivi istinad edənlərin, xüsusilə gənə or-arvadların çoxu «xasiyyətləri düz gəlmədiyinə» görə deyil, məhz «düz gəldiyinə görə» boşanırlar. Ərin və ərvadin eyni dorocodo kobud və ya tənbəl olduğu ailələrdə biz həmişə belə hadisələrin şahidi oluruq.

Hər bir münaqişədə, ailə söz-söhbətlərində, ər-arvad dalaşında onların xarakter əlamətləri bilavasitə təzahür edir. Ümumiyyətlə isə, insan münasibətlərinin fənnəlaşmasında xarakterin əhəmiyyəti böyükdür. Xeyr-xəliq, dözümlülük, güzəştə getmək və s. ər-arvadin bir-birino məhr salmasında, xoş ülfət bağlamasında, bir-birini düzgün başa düşməsi və anlamasında mühüm rol oynayır.

Kişi xarakteri də, qadın xarakteri də ailonin sağlam mənəvi-psixoloji iqlimi baxımından eyni dorocodo əhəmiyyətəlidir. Lakin burada minbir görünməz incə tellərlə orl ailəyə bağlayan, onun psixi sağlamlığını şərtləndirən qadın məhrəbanlığının, qadın ülfətinin rolunu əynca qeyd etməliyik. Kobudluq, sərtlik, hər şeydən şübhələnmək, bütün başqa hallarda olduğu kimi ər-arvad münasibətlərinin normal inkişafına da mənfi təsir göstərir. Qadınla nəzakətlə rəftar etmə, ona diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, ködəm və sevincinə şərik olmaq müasir ailədə kişi üçün ən qiymətli keyfiyyətlərdən sayılır.

Bir cəhət də maraqlıdır: ər-arvad münasibətlərində xarakter keyfiyyətləri həmişə emosional boya kəsb edir. Onlardan hər birinin zəngin emosional palitrası, çalarları vardır. Biz adətən, «xarakter mədəniyyəti» ifadəsini işlətmirik. Lakin «hisslər mədəniyyəti» ifadəsi dilimizdə çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. «Hisslər mədəniyyəti» zəruri surətdə, əgər belə demək mümkünsə, xarakter mədəniyyətini də nəzərdə tutur.

Bələliklə də, psixoloji uyuma ailədə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasının əsas şərtlərindən biri kimi özünü göstərir. Ər-arvad bir-birino uyuşa bilməyəndə

psixoloji iqlim do tədrisən pisləşir, ailədə söz-söhbət əmələ gəlir, münaqişə şoraiti yaranır.

Psixofizioloji uyuşma prosesində do maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Ər və arvadın hər ikisi sanqvinik temperament tipinə monsub olduqda bir-birilə asanlıqla dil tapır və mehriban yaşayırlar. Ər do, arvad da xolerik (tündmocas) temperament tipinə monsub olduqda iso çox vaxt bir-birinə uyuşma bilmirlər. Halbuki onlar müxtəlif temperament tipinə, mosolon, sanqvinik və fleqmatik temperament tipinə monsub olduqda, bir-birinə daha yaxşı uyuşurlar.

Ailə həyatında uyuşmanın hər üç növü: sosial-mənəvi psixoloji və psixofizioloji uyuşma mühüm rol oynayır. Lakin bununla belə, sosioloqlar və psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, boşanan or-arvad-ların bir çoxu özlərinin temperamentinə və ya xarakterinə görə deyil, daha çox eyni bir şeyə baxışları və münasibətlərinə görə bir-birinə uyuşma bilmirlər.

İndiki ailələrdə çox vaxt söz-söhbətin səbəbi ər-arvadın əmlak və/iyyətindən daha çox onların maddi sorvətlərə münasibəti ilə bağlıdır. Əgər kişi (ər) harınlaşmış ailədə böyümüşsə, o, var-dövlət yığmağı və onu qorumağı öyrənmiş həyat yoldaşı ilə çətinliklə ümumi dil tapa bilər. Yaxud, əksinə. Bunu həyatı müşahidələr do təsdiq edir. Ər-arvadın ailənin ideya-mənəvi sorvətləri haqqında təsəvvürləri, rəyləri və qiymət meyarları uyğun goldikdə psixoloji və psixofizioloji uyuşmazlıq halları həlledici əhəmiyyət daşıyır. Ər-arvad ailənin məqsəd və vəzifələrini düzgün başa düşdükdə, əl-

564 əl verib birgə həyatlarına mane olan nöqsanları qətiyyətlə aradan qaldırırlar. Onlar insan məhəbbətinin ecazkar qüdrətinə arxalanıb həm özlərini, həm də bir-birlərini tərbiyə edirlər. Bu qüdrətə arxalanmaq və inanmaq ailəyə səadət gətirir.

3. Ailədaxili münaqişələr, böhranlar və onların aradan qaldırılması

Ailə canlı təsisətdir. O da dialektika qanunlarına tabədir. Bu monada da söhbət heç də ailədə münaqişənin olub-olmaması haqqında gətmir. Münaqişəsiz ailə əslində yoxdur və ola da bilməz. Bu məsələnin düzgün başa düşmək üçün, birinci növbədə, münaqişənin mənəvi mövzusunə diqqət yetirilməlidir.

Münaqişə ailədə ünsiyyətin özünəməxsus cəhəti kimi meydana çıxır, ərin, yaxud arvadın öz mövqeyini dəqiqləşdirmək, həyat yoldaşına təsir etmək, hətta bəzən sadəcə olaraq özünü təsdiq meyllərinin ifadəsi kimi nəzərə çarpır. Ailənin formalaşdığı ilk mərhələlərdə açıq və ya gizli münaqişələrin tez-tez müşahidə olunması da məhz bununla bağlıdır.

Ailə münaqişələri mənəviyyə, mövzusunə və fonnasına görə müxtəlifdir. Ailə həyatında onlardan bəzilərinə, xüsusilə:

- 1) ər-arvadın tələbatlarının, o cümlədən seksual tələbatlarının ləğv olunmaması əsasında əmələ gələn;
- 2) onların tərbiyəsi, xüsusilə xarakteri və mənəvi inkişafı ilə bağlı olan;

3) ər-arvadın özlərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrindən, ailədə əmək bölgüsündən, uşaqlara göstərilən qulluqdan narazı olması əsasında əmələ gələn münaqişələrə daha çox təsadüf olunur.

Ailə münaqişələrinin on başlıca səbəbi uzun müddət maddi səbəblərlə (ailənin təminat olunması, pulun xərclənməsi, mənzil problemi və s.) bağlı olmuşdur. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, xüsusilə istər ərin, istərsə arvadın təhsil-peşə səviyyəsinin yüksəlməsi, tələbat sahəsinin zənginləşməsi və s. nəticəsində ailə münasibətlərində mənəvi-psixoloji amillər daha mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu cəhətə ailə münaqişələrində bütün aydınlığı ilə öziini göstərir. Münaqişələrin əmələ gəlməsində mənəvi-psixoloji səbəblərin rolu gündən-günə artır.

Burada «inkişaf çətinlikləri» adlanan səbəblər haqqında da

565 ayrıca danışmaq lazım gəlir. Mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, hüquq bərabərliyi və iqtisadi müstəqillik qazanmış qadın ailə həyatında daha fəal rol oynayır. Halbuki kişilər çox vaxt psixoloji ədalət gücünə ailədə başçılıq etməyə cəhd göstərirlər. Başqa sözlə, onların şüur və hissləri ailənin yəni inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmir. Kəskin ailə münaqişələrinin bir çoxu bu zəmində meydana çıxır. Hətta bəzən ailədə böhranlı vəziyyət əmələ gəlir: ər-arvad aylarla bir-birini dindinir və yaxud gündə bir-birilə vuruşur, uşaqların, qohum-əqrəbənin, qonşuların yanında bir-birini təhqir edirlər; ərin və ya arvadın evdən küsüb gətməsi hallarına da az

təsadüf olunmur.

Boşanmaların bir qismi or-arvad vəfasızlığı (xəyanəti) nəticəsində baş verir. Bu azərbaycanlı ailələrdə geniş yayılmışdır. Demək olar ki, cüzlük təşkil edir. Lakin hər halda bu kimi hallara da rast gəlinir. İnsan xisləti heç zaman dostluqda, məhəbbətdə, işgüzar münasibətlərdə, öz xalqına, Vətənə münasibətdə xəyanətə dözməmişdir. Yalnız şüurlu, bilərəkdən atılmış addım-dan başqa hər şeyi - səhvi. diqqətsizliyi, düşüncəsiz hərəkəti, hətta təsadüfi məğlub olmanı da bağışlamaq mümkündür. Boşəriyyət bu hissə qarşı nə üçün belə barışmazdır? Cavabı aydındır: insanların bir-birinə inamı olmadan birgə iş, fəaliyyət mümkün deyildir. Xəyanət, yeri gələndə, hətta bir xalqın taleyini belə həll edir. Qonşunun qonşuya xəyanəti də çətin bağışlana bilər. Ailə içərisindəki xəyanət iso daha dohəşətlidir. Ona görə do bu dünyaya göz açan gündən uşaqlara xəyanət hissi yad olmalıdır.

Azərbaycanlı ailələr üçün ər-arvadın sərxoşluğa qurşanması da səciyyəvi hal deyildir. Papiros çəkməyə və içməyə meylə xüsusən qadınlar arasında çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Lakin bəzi kişilərin içkiyə həddindən artıq

aludəcəliyi nəticəsində ailə dağılır. Bu zaman boşanmanın toşobbüşçüsü, adəton, qadınlar olurlar. Onlar sərxoşluq kimi bir bəlanı ailə hoyatı, uşaqların tərbiyəsi üçün normal şəraitlə bir araya sığmaz sanırlar.

Ailədə ər-arvad arasında ixtilaf doğuran səbəblərdən biri qısqançlıqdır. Həyatda elə şəxslər vardır ki, onlar təbiəton qısqancdırlar. Bozon bu hiss belolorində heç bir osas olmadan baş qaldırır və bunun üçün müəyyən bəhanə də lazım olmur. Səbəb onun daxili alomindo, tobiotındodir. Qısqançlıq üç şəkildə özünü büruzə verir: a) kişi və ya qadın azca qısqanır, sonra yanıldığını başa düşüb peşmançılıq hissi keçirir, zəifliyinə təəssüflənir; b) kişi və qadın son dərəcə özündən çıxır, danışığına, hərəkətlərinə lıdd

566 qoymur; v) kişi və qadın yalnız özünə təsəlli verməkə kifayətlənir.

Ərin öz arvadına inanmaması və bunu nəinki ona, habelə uşaqlara, qohumlara, tanışlara, qonşulara və başqalarına hiss etdinnəsi ailə faciəsidir.

Dramaturq Sabit Rohmanın «Əliqulu evlənin» komediyasında bu məsələ qoyulmuşdur. Rövşən Nazlıya deyir: «...Sənin yad bir kişi ilə gülümsəyərək, bir dəfə danışmağın aylarla mənim yuxumu qaçırdır. Son özünə bəzək-düzək verib gündə bir cür saçını darayanda, mən şübhədən saçımı yoluram...»

Yasomon: «gözəl arvada orı qısqanar da» - deyəndə Nazlı ona haqlı etiraz edir: «Bir balaca qısqanmaq olar, sözüm yoxdur, məzə üçün. Yoxsa Rövşən kimi dəlilik cləmək? Mono bir məktub gəlmişdi, nə bilim hansı axmaq yazmışdı? Belə gözəlson, belə qəşəngsən... İmza da qoymuşdu... Ə. Özəndən çıxmadı? İdarədə Əhməd adlı bir oğlan var idi, düşdü onun üstünə. Xocalotdən ayrı bir yerdo işə girdim. Orada da müdirin adı Əbdül imiş, dedi: yəqin qabaqcadan sözləşmişdiniz. Qərəz moni addım-addım təqib eləyirdi. Su içirdim, susatanla savaşırdı ki, niyə mənim arvadımın üzünə bəxdin? Paltar tikdirirdim, dərzini hədəloyirdi. Hətta cansız şeylərə, şkafa, divara, otağa da məni qısqanırdı».

Burada biz «Arvadı əri saxlar, pendiri dəri saxlar» atalar məsələni istər-istəməz xatırlamalıyıq. Lakin bu müdrik sözlərdə böyük həqiqət olsa da, bir cəhəti unutmaq olmaz: bir çox hallarda or öz arvadını «sədaqətsizlikdə», «vəfasızlıqda» günahlandırır təhqir edə-cdə əslində onun əxlaqına monfi təsir edir. Atalar bunu da deyib: «Mərdi qova-qova nəmərd edirlər». Həyat yoldaşının gözəl, yaxud çirkinliyindən asdı olmayaraq onunla münasibətində or həmişə sözün əsl monasmda davranış modəniyyotini gözləmolidir. Eyni sözlər qadınlara da aiddir.

Qadın qısqançlığı bəzən daha ifrat fonnalarda özünü göstərir. lırıldaqçı fəclərə inanan, evindən soyumuş əri üçün «cadu etdirən», «məhəbbət duası» yazdırən qadınlar hələ də aramızda vardır. Kişinin cəblərini axtaran. telefon nəmrələrindən şübhələnen və telefon söhbətlərinə qulaq asan, ona gələn məktubları xəlvəti oxuyan, tanış qadınların səz-söhbətinə inanıb evdə dava-dalaş salan qadın, özünə hörmət etmədiyini düşününü? O, bu yolla özünü tanışların, qohumların, uşaqların yanında yalnız gözədən salır.

Hər bir ailə özünün psixoloji xüsusiyyətlərinə və s. görə başqalardan fərqlənir. Bundan asılı olaraq eyni bir maddi və ya

567 mənəvi-psixoloji səbəb müxtəlif anələrin həyatında eyni şəkildə özünü göstərmir.

Ailədə münəqışə şoraitini necə aradan qaldırmaq olar?

Mütəxəssislərin fikrincə, bunun üçün ilk növbədə ər-arvad münasibətləri mədəniyyətini, nıgah modəniyyətini, bir sözlə, ailə mədəniyyətini yüksəltmək lazımdır.

Ailə mədəniyyəti çox geniş anlayışdır. Hər bir gənc aydın dərk etməlidir ki, ailə mədəniyyəti bir-birinə hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı etimaddan, bir-birinin qayğısına qalmağı bacarmaqdan, fikir və hissləri qarşılıqlı etimad tərzində bölüşmək-dən, yeri gələndə, birinin digərinə qarşılıqlı güzəştə getməyindən, ağıllı, təmkinli yaşayışdan yaranır. Ailə mədəniyyətində böyük-kıçık məsələ yoxdur... Özlüyündə kiçik sayılan məsələni böyütmək, ciddi münəqışə səviyyəsinə çatdırmaq, yaxud böyük münəqışələrə səbr və təmkinlə holl etmək mümkündür. Buna görə cavənlər öz ailələrinin təmlığını qoruyub saxlamaq üçün ilk növbədə cəmiyyət qarşısında ciddi məsuliyyət daşıdıqlarını dərk etməlidirlər. Çünki nıgahm əsasını məhəbbət hissi ilə bərc və məsuliyyət hisslərinin vəhdəti təşkil edir.

Münəqışə ər-arvad həyatının dramasını ifadə edir, lakin o, ailə faciəsinə çevrilməməlidir. Bunun üçün ailə mədəniyyətinin tələb-lərinə əməl etmək lazımdır. Onlardan on sadələri aşağıdakılardan ibarətdir: vuruşub bərişməqdənsə, artıq-əskik danışır bir-birini təhqir cəndən sonra mübahisəni kəsməkdənsə, necə deyirlər, «başını yanb otayın qoz tökməkdənsə», münəqışəyə başlamamaq daha asandır.

Uşaqların yanında mübahisə açmamaq, açıq söhbət üçün münasib vaxt tapmaq, səmimi olmaq, həyat yoldaşının cəiraz və iradələrinə diqqətlə qulaq asmaq, onun bütün «dəlil-sübutlarını» aydınlaşdırmaq, mübahisəli məsələləri ağıllı surətdə holl etmək, həmişə xeyirxah mövqə tutmaq vacibdir. Ər və arvad bir-birini acı sözə, tonə ilə deyil, işlə, şəxsi nümunə ilə öyrətməli, başa salmalıdır. Səbrli, təmkinli olmaq məsləhətdir. Hisso qapılmamaq, dalaşmaq, yaxud küsmək üçün bəhanə axtarmamaq lazımdır. Bu gün sosioloqlar və psixoloqlar ailə ixtiləfləri məsələlərindən danışarkən diqqəti hətta «küsmək (dalaşmaq) mədəniyyətinin» əhəmiyyətinə cəlb edirlər.

Ailədə baş verməş xırda məsələləri unutmaq, yaddan çıxarmaq zəruridir. Münəqışə baş verdikdə, çalışmaq lazımdır ki, ər-arvad bir-birinə həyat yoldaşı, övladının atası və anası kimi hörmət etsin,

568 insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə hesablaşsın, xırda lənləni kiçilməsin, həmişə cəmiyyətin, ailənin və uşaqların mənafeyini nəzərə alsın. Bu, əsl insan hünəridir.

Ər, yaxud arvad mübahisəli məsələləri aydınlaşdırarkən səsinə yüksəltməməli, əksinə, ixtilaf dorinləşdikcə sözünü sakit, yumşaq və nəzakətlə çatdırmalıdır.

S. Vurğun «Aygün» poemasında sevimli qəhrəmanına təmkinli olmağı məsləhət görür:

Sən haqlı da olsan əgər, azacıq dayan, Aqıl olan son sözünü qabaqca deməz... Son anasan, anaların səbri çox olar. Birdən-birə köpüklənib yalnız sel daşar.

Bil ki, sobrin övladıdır hər böyük qorar. Ədalətli qanunların hökmü çox yaşar. Yaxşı düşün necələyirsən? Yüz ölçüb bir biç. Sorgu-sual etməmiş məhkəmə qurma.

Uşağının xatirinə günahından keç, Öz əlinlə öz evini yıxıb uçurma. Bir də, o da bir insandır, bəlkə düzəldi, Bəlkə yeno doğruluğun yoluna goldi.

Münəqişə dairəsini genişləndirməmək məsləhətdir. Ər-arvad «dərdini» dost və tanışlarına, rəfiqələrinə, qohumlarına mümkün qədər danışmamalıdır. Ancaq zəruri hallarda məsləhət üçün onlara müraciət etmək olar. Bəzi qadınlar və kişilər evin bütün söz-söhbətini miixtolif ünvanlara aparır, öz həyat yoldaşını və ya qayınanasını olo salır, onlar haqqında pis sözlər danışır. Atalar deyiblər ki, yoldaşını göstör, deyim son kimsən? Bu sözlərdə böyük hikmət gizlənmişdir. Başqalarının yanında öz qadınını -uşaqların anasını pisləyən ər əslində özünün kimliyini göstərir. Eləcə də qadın.

Ər-arvadın mübahisəsini, dava-dalaşını özünəməxsus döyüşə bənzədən sosioloqlar düzgün olaraq qeyd edirlər ki, bu döyüşdə qalib yoxdur, ola da bilməz, ancaq məğlub olan vardır. Onlar dalaşa-dalaşa qohumların, qonşuların yanında, on başlıcası uşaqların yanında hörmətdən düşürlər. Bu o deməkdir ki, mənəvi cohotdon or do, arvad da möglub olur.

Atalar ər-arvadın dalaşını yaz yağışına bənzədiblər. Onlar cox vaxt onsuz da ya özləri, ya da qohum-qonşuların, xüsusilə uşaqların

569 vasitəsilə barışırlar, Lakin barışmaq itirilmiş şeyləri hələ geri qaytarmaq deyildir. Axı ömür-gün yoldaşını ürəkdən sevən ər, arvad tokcə özünün mənəvi ağnlarından əzab çəkmir, həm də sevdiyi qadının və ya ərinin iztirabları ilə yaşayır. Deməli, onu yaralamaqla, həm də özünü yaralayır. Arvad üçün də, kişi üçün də ən başlıca, ən qiymətli sərvəti-məhəbbəti məhv edir. Adi məsələ üstündə belə bir «qurban» bahasına başa gələn dava-dalaş

mənəsisz deyilmi? Adi narazılığı, incikliyi məhəbbətə xəyanətdən, vəfasızlıqdan qəti ayırmaq lazımdır.

Ailədə gümrəhliq, optimizm, mehribanlıq və dostluq ruhu hökm sürməlidir. O, ana və ataya, uşaqlara sevinc və forəh bəxş etməlidir. Ata, ana hiss etməlidir ki, həyat yoldaşına və uşaqlarına gərəklidir, onun özü isə ailəsiz yaşaya bilməz. Onu ailosi sevir, o da ailəsini sevir, onsuz hoyat yoldaşının və uşaqların həyatı dolğun ola bilməz. Onun şoxsi həyatının mənəsini məhz həyat yoldaşı və uşaqlar təşkil edir. Yalnız xoşboxt adam bu hisslərlə yaşayır.

«Ailə insana nə üçün lazımdır?» - sualının mənəsi qəribə də görünsə, bizə aydındır. Ailə xoşbəxt olmaq və xoşbəxt uşaqlar torbiyo etmək üçündür.

Ailəsiz xoşbəxtlik yoxdur, ola da bilməz. Statistika çox maraqlı bir qanunauyğunluq müəyyən etmişdir. Evli kişilər və qadınlar subaylara nisbətən daha çox yaşayır, az xəstələnirlər. Məsələn, 35-44 yaşlannda evli kişilərə nisbətən subaylar arasında ölənlərin miqdarı 2,5, dul kişilər arasında 3,2, boşanmış kişilər arasında 2,8 dofo çoxdur. Həmin yaş dövründə evli qadınlara nisbətən subay qadınlar içərisində ölənlərin miqdarı təxminən 2, dul qadınlar içərisində 1,8 dəfə, boşanmış qadınlar içərisində 1,9 dəfə çoxdur. Evli kişi və qadınlara nisbətən subay və boşanmış adamlar arasında da xəstəlik hallanna daha çox təsadüf olunur. Bu, şübhəsiz, müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Lakin həmin səbəblərdən danışarkon ailənin sağlam psixoloji iqliminin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Bioloqlar, təbiblər, sosioloqlar və etnoqraflar Abxaziyada uzunömürlü kişi və qadınları kompleks şokildə öyrənmişlər. Çox vaxt uzunömürlülüüyü qidalanmanın xüsusiyyətləri ilə bağlayırlar. Bu, əlbəttə ki, mühüm amildir. Abxaz atalar sözündə deyilir: «Çox yaşamaq istəyirsənsə, daha çox qatıq iç». Lakin kompleks tədqiqat zamanı alimlərin diqqətini abxazların adət və ənənələri daha çox colb etdi. Abxazlarda qocalara böyük hörmət bəsləyirlər. Onlar həmişə qayğı ilə əhatə olunurlar. Uşaqları heç vaxt cəzalan-

570 dırmırlar və danlamırlar, onları ancaq tərifləyirlər. Əgər yaşlılar uşağı tərifləmirlərsə, onlar bunu ən ağır tənbeh kimi başa düşürlər.

Alimlərin fikrincə, Abxaziyada uzunömürlü adamların çox olmasının başlıca səbəbi həmin adət və ənənələrlə bağlıdır. Bu faktlar ailə həyatında xoş ovqatlı psixoloji iqlimin nə qədər əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Ailədə əlverişli psixoloji iqlim öz-özünə əmələ gəlmir. O, cəmiyyət qarşısında, ailəsi - həyat yoldaşı və uşaqları qarşısında məsuliyyət və borcunu düzgün başa düşən ağıllı, həssas ər və arvadın, ata və ananın gündəlik səyi ilə yaranır. Bu baxımdan onlar öz ailə dramının nəinki müəllifləri, həm də aktyorlarıdır. Ər və arvad, ata və ana özlərinin müdrik və nəcib insan olduqlarını bu ailə rolları vasitəsilə göstərməlidirlər.

4. Ailədaxili ünsiyyət

İnsan həyatının çox mühüm hissəsi ailədə - həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Ailənin çoxcəhətli vəzifələri də ailə üzvlərinin ünsiyyəti formasında həyata keçirilir.

Ailədə ünsiyyətin müxxəlif istiqamətləri fərqləndirilir. Ailə məişəti və ailə üzvlərinin normal həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün məsələlər ərin arvadla, ananın uşaqlarla, bacının qardaşla, nononin nəvələri ilə ünsiyyəti şəraitində həll olunur. Eyni zamanda, ailə üzvləri bir yerdə istirahət edir, əylənirlər və s.

Ər-arvad münasibətləri kişi ilə qadının psixologiyasını dəyişir. Onlar ülfət bağladıqları andan özlərinin heç kimə yox, yalnız bir-birlərinə monsub olduqlarını, namus, vicdan, sədaqət, hörmət və qarşılıqlı kömək əsasında birləşdiklərini qəbul edirlər.

Biz bu kövrək, nəci və ülvə hissələrin təravətini, təzəliyini uzun illərin aynlığında belə qoruyub saxlamış, bir-birini hər dəfə görəndə az qala sevincdən gözləri yaşaran ər-arvadlara az rast gəlməmişik. Onların ünsiyyət tərzinə fikir verək: bir-birlərinə qayğı və xeyirxahlıqla yanaşır, ən çətin anlarda özlərini nəzakətlə saxlaya bilər, söz və hərəkətlərində diqqətli olurlar.

Ailə problemləri: uşaq qayğısı, zəruri məişət məsələləri, ər və arvadın əmək fəaliyyətində meydana çıxan çətinliklər, qonşulara münasibət, ictimai-mədəni hadisələr, habelə şəxsi həyatla bağlı məsələlər - bunlar ər-arvad ünsiyyətinin əsas məzmununu təşkil

571 edir. Burada ər-arvadın şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərin əhəmiyyətini ayrıca göstərməliyik.

«İntim» sözünü dar mənada, təkcə cismani yaxınlıq mənasında başa düşmək səhv olardı. Ünsiyyət prosesində intim cəhət həm də onda ifadəsini tapır ki, ər və ya arvad heç kimə demədiyi ürək sözünü, dərini, ağsını, sirrini öz həyat yoldaşına etibar edir. Onlar da məhz həmişə bu etimada layiq olmalıdırlar. Yalnız bu mənəvi yolla bir-birləri üçün yarandıqlarını, bir-birləri üçün yaşadıklarını hissələrin dili ilə sübuta yetirirlər. Şəxsi həyatın intim məsələləri ər və arvadın noinki yüksək mədəniyyət, habelə takt tələb edir.

Uşaqlarla ünsiyyət də mühümdür. Ana və ata, eləcə də nənə və baba, bacı və qardaşla ünsiyyətin psixoloji monası daha böyükdür. Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafının özülü də bu söhbətlər vasitəsi ilə qoyulur.

Xalq şairi Rosul Rza «Poeziya zohmot və ilhamdın» adlı avtobioqrafik məqaləsində yazır: «Atam sağ olanda ailəmiz firavan dolanırdı. Məsələ yalnız maddi cəhətdən təmin olunmaqda deyil. O zaman üçün çox nadir olan bir cəhət bu idi ki, atamız bizim bodii tərbiyə almağımızın qəydinə qalırdı. Evimizdə çox zaman söhbət odobiyyatdan gedirdi. Xüsusilə poeziyadan. Anam Moryomin şairlik tobi var idi. Onun bu vaxta qədər qalmış üç şərindən bunu görmək

mümkündür. Anam oxumaq bilirdi, ancaq yazmaq bilmir-di. O, şerlərini atama deyər, atam yazardı. Anamın şerləri qadınlar mərifə, mədəniyyətə çağırırdı. Anam Füzulini, Nəvəni və Sabiri oxuyardı. Yadımdadır, axşam çağlan anam bizə - mono və dörd bacıma qəmli şerlər oxuyardı.

- Bunlar kimin şeridir? - deyər soruşardım. Nənəni/in u/aq qohumu və həmyerlisi xan qızı Nəvənin.

Anam gözəl şairə və ictimai xadim olan Nəvəndən danışar, qürbətdə ölə Füzulinin qəmli təlcindən söz açardı. Anamın oxuduğu şerlərin çoxusu həmişəlik yadımda qaldı. Anamdan və nənəmdən eşitdiyim nağıllar və əfsanələr də yaddaşımın aynasından silinmədi. İndi yaddaşımın səhifələrini vərəqlədikcə mən bir daha inanıram ki, mənim könlümə şer olən möhəbbətin ilk qığılcıqlarını anam atmışdır. Anam mənə həm klassik poeziya xəzinəsinə, həm də xalq yaradıcılığına dərindən hiss təbiiyə etmişdir».

Övlədin təbiətində, ürəyində gizlənən şer, sənət ilhamını, qabiliyyətini, ümumiyyətlə, yansımasını oyatmaq üçün valideyn (baba və nənə, ata və ana) söhbətləri, məşvərləri böyük əhəmiyyətə

572 yət kəsb edir. Ailə mühiti zorif, amma dumduru bulacağın gözünü açır...

Uşaqlar ana və ata vasitəsilə təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında təəvvürlərə və anlayışlara yiyələnir, başqa adamlar, özünü qiymətləndirmək meyarlarını mənimsəyirlər.

Burada biz uşaqların həm ata-ana, həm bacı-qardaşları, həm də nənə-babaları ilə ünsiyyətinin rolunu xüsusi qeyd etməliyik.

İnsanın həyatında ailədaxili ünsiyyətlə yanaşı, ailədən kənar ünsiyyət də mühüm yer tutur. Ailədən kənar ünsiyyətin formaları müxtəlif olsa da, aşağıdakılar mühümdür:

1. Qohumlara və tanışlara qonaq gətmək.
2. Təklidə (uşaqlarsız) gəzintiye çıxmaq, dostlarla gəzmək, klublarda və mədəniyyət evlərində, istirahət məkanlarında iştirak etmək.
3. Həyətdə stolüstü oyunlar - nər, şahmat, domino və s. oynamaq.

Bunlardan hər biri ailənin yaşlı üzvlərinin ünsiyyət tələbatının təmin olmasında özünəməxsus rol oynayır. Uşaqların yaşı artdıqca ailədən kənar ünsiyyət onların həyatında mühüm yer tutmağa başlayır.

Ailədaxili və ailədən kənar ünsiyyətin müxtəlif formalarında or və arvad, əsasən, eyni dərəcədə iştirak edirlər. Lakin bu sahədə çox mühüm fərqlər də nəzərə çarpır.

Sosioloqlar müəyyən etmişlər ki, kişilər ən çox dostları və tanışları (57 faiz), qohamları (47 faiz), iş yoldaşları (30 faiz) ilə görüşürlər. Qonşularla (7 faiz) ünsiyyət onların həyatında əsas yer tutmur. Qadınlarda isə əks meyli müşahidə olunur, onlar kişilərə nisbətən qohamları (68 faiz) və qonşuları (43 faiz) ilə daha çox ünsiyyət saxlayır, iş yoldaşları (15 faiz), rəfiqələri və tanışları (36 faiz) ilə

nisbətən az görüşürlər. Əlbəttə burada mikromühit və etnik xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır.

İstər kişinin, istərsə qadının təhsil-peşə və mədəni səviyyəsin-dən asılı olaraq ünsiyyətin xarakterində ciddi fərqlər özünü göstərir. Bu baxımdan miasir gənclərin ünsiyyətinin mozmun və formasında yeni cəhətlər meydana çıxır. Onların ünsiyyət tələbatının tomin olunmasında intellektual səviyyə, mənəvi və estetik amillər xüsusi yer tutur.

Ünsiyyət insanın əsas tələbatlarından biridir. O, insanın psixi inkişafının başlıca şərtlərindən biri kimi böyük əhəmiyyətə malikdir, həm də insanın həyat və fəaliyyətinin mühüm bir sahə

573 sini təşkil edir. Məhz ünsiyyət prosesində insanlar bir-birinə müxtəlif hadisələr haqqında məlumat verir, özlərinin iş və hərəkətlərini planlaşdırır, bir-birlərini qavrayır və anlayırlar, əməllərinə qiymət verir, birlikdə sevinir və kodərlənirlər.

İntim münasibətlərdə «gözlər» xüsusilə mühümdür. Bu cəhətdən paralingvistik (səsin keyfiyyəti, onun diapazonu) və ekstralingvistik (pauza, ağlamaq, gülmək, öskürmək və s.) sistem də əhəmiyyətlidir.

Ünsiyyət şəxsi məna çaları kəsb etdikdə nitqdə özünəməxsus cəhətlər meydana çıxır. Ərlə arvadın niqtində müəyyən sözlər elə çalarlı məna kəsb edir ki, bunu bütün aydınlığı və **zəriliyi ilə** yalnız **onlar** başa düşürlər.

Ünsiyyət tələbatının tomin olunmasında söhbətlərin **əhomiy**-yəti böyükdür. Onlar, necə deyirlər, üz-üzə, göz-gözə ünsiyyətin ən təsirli formasıdır. Kişilər və qadınlar bir-birləri, habelə dostları və rəfiqələri ilə nə haqda söhbət edirlər? Bu söhbətlər müxtəlif **olur**, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin ayrı-ayrı sahələrini ohatə edir. Möizusununa görə onları beş qrupa bölürlər:

1. Ailə işləri. 2. Dostlar və tanışlar. 3. İş sahəsi. 4. Siyasət problemləri. 5. Kinofilmlər, televizor verilişləri, oxunmuş kitab, məqalə və s. haqqında söhbətlər.

14 №-li cədvəldə bu sahədə apardmış bir sorğunun nəticələri verilmişdir.

Əlbəttə, buradakı faktlar xeyli müddət bundan əvvəlki dövrə aid olduğu üçün bugününümüzün mənzərəsini tam əks etdirmir. Lakin burada ümumi meyl öz

əksini tapır.

Ən geniş yayılmış ailə məsələləri və işlə bağlı söhbətlərdir. Onlardan birincisi qadınlar, ikincisi isə kişilər üçün daha çox psixoloji mənə kosb edir.

Qadınların söhbəti nə haqqındadır? Anarın «Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi» əsərini vərəqləyək: «Zaurun atası çoxdan yuxulamışdı, amma anası hələ oyaq idi. Qonşu Sitarəylə birlikdə mətbəxdə əlləşirdi, sabahkı qonaqlığın hazırlığını görürdülər. Mətbəxdən şirni və ədviyyat qoxusu gəlirdi - paxlava, şəkərbura, şəkərcörəyi... Cürbəcür piroqlar, pirojnalar, tortlar hazırlamaq sandan Zivər xanımın tayı-bərabəri yox idi. Amma sabahkı gün öz adı məharətini də vurub keçmoldi, axı onun məclisinə Alya kimi tələbkər bir hakim qiymət verəcəkdə. Mətbəxdən anasıyla Sitarənin yavaş səsləri gəlirdi, professorun və Zaurun yuxusuna mane olmamaqçün qadınlar xısın-xısın danışdılar. Zaur onların hər kəlməsini dəqiq eşitməso də, söhbətlərinin məzmunundan aqah idi: qadınlar xəmirin yaxşı qalxmasından, layların nazik yayılmasından, qoz-fındığın narın əzilib şəkərlə qarışdırılma-sından, paxlavaya vurulacaq ədviyyatın miqdarından danışdılar. Sabahkı məclisdən, qonaqlardan danışdılar - kim paxlavanı, şəkərburanı daha çox sevir, kimin hansı tortdan, hansı piroqdan, hansı pirojnadan daha çox xoşu gəlir, hansı kişi şirniyyatın dəlisidir, hansı qadına heç bir şey bəyədinnək olmur, halbuki keçən səfər öz evlərində aşının qazmağı yanıb kösöy olmuşdu... Olanda olur da, ay Zivər bacı, işdi, düşməknəndi də. Orası da elədir e, ay Sitarə, doğrudan böyük məclis yola salmaq zor işdir, adamın lap kələyi kosilir, əldən düşürsən, amma bir yana baxanda bircə balavın məclisində də qoluvu çınnalayıb zəhmət çəkməsən, bəs, nə vaxt çokocəksək... Əlbəttə, ay Zivər bacı, məşallah, Allah saxlasın, belə oğul böyütməsən, indi gərək hər əziyyətinə də dözsən. Bəs necə, ay Sitarə, onun boyuna qurban olum, qızıldırdı onun xasiyyəti, ipək kimi yumşaqdır, ürəyi də elə təmizdir, elə təmizdir, sanasan şüşədir, odur ki, xətərliyəm də, ay Sitarə, bu cür ki, təmiz uşaqdır, ürəyi şüşə kimi safdır, hər şeyə, hər sözə, həmiyə inanır, elə qorxuram ki, keçsin bir afətin cənginə, sap kimi dolasın barmağına balamı. Eh, ay Zivər bacı, ağzıvı xeyirliyə aç, dünya bəgəm dərobəylik-zəddir, nə danışsən. Zaur elə aciz-avara deyil, demə, məşallah ağıllı-morifətli oğlandır, hər şeyin yerin biləndir, ürəyinə-zadə salma, son Allah, vaxsey, vaxsey, piroq yandı, başımız söhbətə qarışdı...»

Oxuduğumuz epizod zahirən sizə dərin məntiqi təsir etməyə 575 bilər, çünki adı mətbəxin qoxusuna bələnon, haradasa övlada məhəbbət hissləri duyulan söhbətdir. Lakin burada incə, qadın psixologiyasına xas deyimlər güclüdür. Həm övlad sarıdan nigarəncilik var, həm də adı məişət məsələlərindən. Bəli, ailə ilə bağlı mövzular qadınların söhbətlərində xüsusi yer tutur. Onların əksəriyyəti öz rəfiqələri ilə söhbətlərdə siyasətlə bağlı məsələlərə bir o qədər də əhəmiyyət vermirlər. Gənc (30 yaşına qədər) kişi və qadınların söhbətlərində isə işlə yanaşı, mədəniyyət yenilikləri, eləcə də tanışlar və dostlar haqqında söhbətlər daha çox yer tutur.

Cədvəl 14

Yaş qrupları	Söhbətin məzmunu				
	Ailə məsələləri	Tanıqlar və dostlar	İş haqqında	Siyasət problemləri	Modəniyyət məsələləri
<i>Qadınlar</i>	21	20	33	0	40
a) 30 yaşına qədər					
b) 30-39 yaş v) 40	82 83	7 8	7	0 6	4
yaşından böyük Kişilər	15 19	24 0 0	46	1	17
a) 30 yaşına qədər	22		41 64	39 31	56 11 4
b) 30 - 39 yaş			56		
v) 40 yaşından böyük					

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, dostlar və tanışlarla söhbətlərin xarakteri yaşdan, təhsil səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Təhsil səviyyəsi artdıqca kişilər və qadınlar siyasət problemləri haqqında daha çox düşünür, iikir mübadiləsi aparır, bcloliklo, ailo və iş mövzusunda söhbətlər nisbətən azalır, öz növbəsində, mədəniyyət yenilikləri haqqındakı söhbətlərin rolu şaxələnir.

Ailədənənar ünsiyyətin xarakteri, formaları vo əsas istiqamotləri heç də şəxsi mosolə deyildir. Sosioloqlar düzgün olaraq qeyd edirlər ki, insanlann gündəlik məişət münasibətlərinin bu sahosi cəmiyyətin sosial, siyasi, mədəni-ideoloji inkişafının miixtolif aspektləri üçün böyük ohəmiyyətə malikdir. Onlar mahiyyət etibarilo daha çox şəxsi xarakter daşıyır vo onlann psixoloji monasi da bundan ibarotdir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə ailodonkonar iinsiyyot adamlara daha çox tosir göstərir, onlann hoyat, insan, ailo, maddi vo mənəvi sorvotlor vo s. haqqında tosəvvürlərinin fonnalaşmasında mühüm rol oynayır.

İnsan iinsiyyot sahosindo homişo başqa insanlarla əlaqədə olur. Ünsiyyətin bütün xiisusiyyotlori onlann qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən və səviyyəsindən asılıdır. Bu fakt insanlara çoxdan məlumdur.

Holo qodim zamanlardan insanlar iinsiyyot prosesinin səmərə-liliyinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Qocalarla cavanların, qadınlarla kişilərin, oğlanlarla qızların, ərlə arvadın, ana-ata ilə uşaqların qarşılıqlı münasibətini tənzim edər qaydalar bərqərar olmuş vo onlar tədricən daha geniş mənə daşımışdır. İndi do homin qaydalar iinsiyyot mədəniyyətinin zəruri cəhətlərini təşkil edir. Ərlə-arva-dın ünsiyyət mədəniyyəti, ilk növbədə, onlann intim münasibot-lərində özünü göstərməlidir. K. Marks kişinin qadınla münasibətini cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin göstəricisi sayırdı.

Xeyirxah, nəzakotli, həssas adamlar intim sahədə do belə hərəkət edirlər. Onlar sevimli qadının qəlbinə yol tapır, onun zərrə

576 qədr xətrinə dəymir, yersiz bir sözlə, bir hərəkətlə onu alçaltmır. Bu münasibətlərdə qadından da çox şey asılıdır. O, ana olduğunu heç vaxt unutmamalı, öz hərəkətləri ilə həyat yoldaşını ömrü boyu nəcibləşdirməli, ona da, özünə də əxlaqi meyarlarla yanaşmalıdır.

Jan Jak Russo yazırdı: «...ən sədaqətli qadınlar ərlərinin ixtiyarını öz əllərində adətən daha çox saxlayırlar, onlar nə şıltaqlıq edir, nə də ərlərini rədd edirlər, ancaq ağıllı və incə təm-kinlilik sayəsində öz ərləri ilə çox zərif rəftar edib onları müəyyən məsafədə saxlamağı bacarır və heç vaxt özlərindən doymağa qoymurlar».

Ünsiyyət mədəniyyəti insanlann həyat tərzilə bilavasitə əlaqədardır. Bu nöqtədə iinsiyyot mədəniyyəti asudə vaxt mədəniyyəti ilə üzvi surətdə birləşir, onların inkişafı baxımından daha böyük mənə kosb edir.

Əgər ailədə söhbətlər təkcə no almaq, nə bişirmək kimi məişət planlı mövzularla məhdudlaşarsa, iinsiyyot dairəsi daralır. Əgər arvad təkcə kişinin «qazancı» ilə, kişi isə «bazarlıq məsələləri» ilə maraqlanırsa, bu da onlann iinsiyyot mədəniyyətinin aşağı olduğunu göstərir.

Bəzən kişi və qadınların xırdaçılığı, hər işə qarışması, uzun-uzadı danışması halları da diqqətdən yayınmır.

Deyingən və çox danışan arvad əsrlər boyu nağılların, rəvayətlərin daimi və mənfə qəhrəmanı olmuşdur. Bu haqda xalq folklorunda xeyli material vardır. <<Fatma gəldi, qaç» nağılını xatırlayın. Xalq müdrikliyi belə b'ir fikri psixoloji cohotdon tamamilə düzgün ifadə etmişdir ki, qadınım həmişə nədonso narazılığı ailədə sülhü, sakitliyi, əsil xoşbəxtliyi tomin edə bilməz.

Ünsiyyət mədəniyyəti insanlann qarşılıqlı münasibəti prosesində formalaşır. Ailə öz çərçivəsində qapanıb qaldıqca ərin də, arvadın da, uşaqların da iinsiyyot mədəniyyəti məhdudlaşır. Ailədaxili vo ailodonkonar ünsiyyətin məzmunlu və rəngarəng olmasına həmişə diqqət yetirilməlidir.

5. Ailə münasibətləri və uşaq şəxsiyyətinin inkişafı

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailo xeyli müddət orzindo osas rol oynayır. Molumdur ki, insanın xarakterinin, omoyo, mənəvi, ideya vo modoniyyot sorvotlorino miinasibotinin osaslan ailədə fonnalaşır.

Ailənin tərbiyə mühitini şərtləndirən amilləri iki tipə ayırmaq olar. Ana-ata, ana-uşaqlar, ata-uşaqlar, bacı-qardaşlar arasındakı münasibətlər, valideynlərin uşaqlara münasibətləri, onların şəxsi keyfiyyətləri və s. b i r i n c i t i p amillər sırasına daxildir. Ailənin maddi vəziyyətini, mənzil şəraitini, strukturunu və s. i s o i k i n c i t i p amillərə aid etmək olar.

Uşaqların tərbiyəsi sahəsində ikinci tip amillərin əhəmiyyəti aydındır. Lakin, bununla belə, onlann təsirini həlledici hesab etmək olmaz. Ailənin osas tərbiyə imkanları, hər şeydən əvvəl, valideynlərin vo uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

Ailə həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə təsir göstərir. Bu cəhət, birinci növbədə, uşağın emosional aləmində əks olunur. Son zamanlar psixoloqlar həmin məsələyə xüsusi diqqət yetirir, uşağın emosiya və hisslərinin inkişafında ananın roluna son dərəcə böyük əhəmiyyət verirlər.

Golin, birco anlığa dünyanın məşhur rəssamlarının ilhamla yaratdıqları ülvə madonna obrazlarını gözəlrimiz qarşısında canlandıraraq. Onların, demək olar ki, hamısında uşaq ananın sol qucağında təsvir olunur. Görəsən bu adi təsadüfdünnü? Bəlkə uşağın anasının sol qucağında təsvir olması rəssamlıqda ənənədir? Bu suallar uzun müddət sənətsünaslıq üçün sirli olmuşdur. Müasir psixologiya isə həmin sinləri artıq aydınlaşdırmışdır. Bir sıra tanınmış mütəxəssislərin fikrincə,

bu instinktiv hərəkətin səbəbi odur ki, körpə ana ürəyinin döyüntülərini hələ ana bətnində eşidir, ona öyroşir və özünü, neco deyərlər, on munis «qəlb musiqisinin sədalan altında» daha yaxşı hiss edir. Təzə doğulmuş uşaq üçün bu əsrarəngiz ürək səsi ana ilə bağlılıq deməkdir. Mohz buna görə də sol tərəfdən qucağa götürülmüş uşaqlar az ağlayır, tez kökəlir, başqa uşaqlara nisbətən daha tez inkişaf edirlər. Başqa sözlə, onlar 1 yaşında həkim köməyinə daha az ehtiyac duyurlar.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, uşağı sol tərəfdən qucağa götürən qadınlann çoxu bunun nə ilə əlaqədar olduğunu izah edə bilmirlər. Xoşbəxtlikdən analann əksəriyyəti intuitiv surətdə olsa da, uşağı neco qucağa götürməyi yaxşı bilirlər.

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, südəmər uşağın hansı tərəfdən qucağa götürülməsi onun inkişafına böyük təsir göstərir. Əgər ana uşağı sol tərəfdən qucağına götürmüşsə, deməli, hər şey qaydasındadır, yox əgər sağ tərəfdən qucağına götürmüşsə, deməli, bunun ziyanı ola bilər.

578

Bəzi analar uşağı sağ tərəfdən qucaqlanmağa götürürlər, bəzi, bunu nə ilə izah etmək olar? Həmin suala dəqiq cavab vermək çətinidir. Lakin bəzi psixoloqlar belə güman edirlər ki, əksər halda uşağı sağ tərəfdən qucağına alan anaların çoxu doğuş zamanı qorxu hissi keçirmiş, çətinliklə doğmuş və ya uşaq doğmağı arzulamamışdır. Buna görə də onlarla doğma övladları arasında fiziki kontakt zəifdir.

Ana uşaq aləminin affektiv mərkəzidir. Uşağın xarici aləmə bütün münasibətləri ana vasitəsilə rəqləşir. Bu münasibətlər sisteminə tədrisən ata, bacı, qardaş və b. daxil olur. Uşaq yaşa döldüqca onun həyatında və psixi inkişafında atanın rolu daha da artır. Onun münasibətlər sistemi şaxələnilir və daha da mürəkkəbləşir. Uşaq tədrisən ailə münasibətləri normalarına yiyələnilir. Onda «yaxşı nədir, pis nədir?» haqqında təsəvvürlər formalaşır. Uşağın motivasiya sahəsində köklü dəyişikliklər əmələ gəlir. Özü haqqında təsəvvürləri formalaşdıqca, uşağın davranış və roftan da dəyişir. Yaşlılarla və həmyaşıdları ilə ünsiyyət şəraitində uşağın xarakteri formalaşmağa başlayır... Bu mərhələdə də valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Psixoloqlar kollektivdə öz davranış və rəftan ilə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən şagirdləri iki qrupa ayırmışlar. Birinci qrupa özünün kollektivçiliyi, müstəqilliyi, məsuliyyət hissi, aktivliyi, özünəməlikdi yanaşması və s., ikinci qrupa isə əks keyfiyyətlərlə fərqlənən uşaqları daxil etmişlər. Bundan sonra psixoloqlar həmin uşaqların valideynləri ilə münasibətlərinin xarakterini müqayisəli surətdə öyrənmişlər. Məlum olmuşdur ki, birinci qrupa daxil olan uşaqların valideynləri onların hissləri ilə yaxından maraqlanır, onlarla təmkinlə

roftar edir, özlərinin asudə vaxtlarını onlarla birlikdə keçirir, onlara mənavi təsir göstərirlər.

Tədqiqatın nəticəsi aydındır: valideynlərin uşaqlarla münasi-bətləri nəinki məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaşı dövrlərində, həm də yeniyetməlik və gənclik yaşı dövrlərində də onların bir şəxsiyyət kimi inkişafının başlıca əsasını təşkil edir. Bu baxımdan tokco onu qeyd etmək kifayətdir ki, gənclərin ictimai-siyasi inkişafına valideynlər mühüm təsir göstərirlər.

Uşağın gələcək kişi və qadın kimi formalaşmasının əsaslan da ailədə qoyulur. Bu məsələyə ayrıca diqqət yetirmək lazımdır.

Uşağın tərbiyəsində müəyyən adət və ənənələr mövcuddur. Ailədə oğlan və qız uşaqlarını tərbiyə edərəkən, adətən, bu adət və ənənələri gözləyirlər. Hər bir valideyn cəmiyyətdə bərqərar olmuş kişilik və qadınlıq etalon və stereotiplərini nəzərə alır, oğlanlara kişi, qızlara qadın üçün səciyyəvi tələbat, maraq və xarakter olamətləri, adət və vərdişlər, davranış və rəftar qaydalan aşılayır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qızlar qadınlıq etalonlarını, hər şeydən əvvəl, ana ilə dialoq (ünsiyyət) şəraitində mənimsəyirlər. Onlara bu etalonlara müvafiq şəkildə evdarlıq, uşaqlara qulluq etmək vərdişləri aşılanır, musiqi mədəniyyəti (o cümlədən, layla çalmaql), özünəməlik ata və qardaşlan nümunəsində kişiyə hörmət hissi, oğlanlarla roftar taktı tərbiyə olunur. Onlarda məhrəbanlıq, təmkinlilik, nəzakətlilik və s. kimi qız üçün səciyyəvi keyfiyyət-lərin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Oğlan uşaqlanma kişiyə məxsus xarakter əlamətləri, xüsusilə iradi keyfiyyətlər aşılanır. Onlarda təmkinlilik, dözümlülük, mərdlik və s. keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Oğlan uşağına anası, bacısı nümunəsində qadına, qızlara hörmətlə yanaşmaq, çətin işlərdə onlara kömək etmək və s. aşılanır. Onların bədən tərbiyəsində daha çox diqqət yetirilir.

Yeniyetməlik yaşı dövründə oğlanlar və qızlar kişilik və qadınlıq etalonlarına fəal surətdə yiyələnirlər. Onlar qadın kimi bəzənməyə, kişi kimi saç saxlamağa başlayırlar. Qızlarda kosmetik vasitələrə maraq artır. Oğlanlar qızların yanında giiclü olduqlarını göstərir, hansı işdəsə fərqlənməyə çalışırlar. Oğlanlarla qızların qarşılıqlı münasibətlərində yeni çalarlar əmələ gəlir. Onlar bir-birindən utanmağa başlayırlar.

Uşaqların kişi və qadın rollarını mənimsəməsində valideyn-lərin davranışı da mühümdür. Atanın bir kişi, ananın isə qadın kimi nümunəsi uşaqların oğlan və qızlık formalaşmasında eyni dorocodo zorundir. Bu baxımdan valideynlərin uşaqlarına münasibətinin xarakteri də əhəmiyyətlidir.

Analər çox vaxt uşaqların cinsi xüsusiyyətlərini kifayət qədər nəzərə almır, bir uşaq, bir övlad kimi onları bir-birindən əslində seçmirlər; qıza da, oğlana da eyni dorocodo qayğı ilə yanaşırlar. Əlbəttə, ana qayğısı, ana şəfqəti lazımdır. Lakin belə bir qayğılı ana münasibəti ilə ata münasibətində müəyyən sərhəd istər-

istəməz özünü göstərir. Belo ki, atalar analardan forqli olaraq davranış və rəftarında uşaqların cinsi xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Bu baxımdan onlar uşaqların kişi və qadın rol-larını monimsəməsində daha təsirli rol oynayirlar. Uşaqlar atanın

580 qayğı və zabitəsində özlərini xoşbəxt hiss edirlər. Atanın hətta qısa bir müddət orzında - 6 ay, 1 il evdə olmaması nəticəsində övladlarda, xüsusilə oğlan uşaqlarında qorxaqlıq, qaradiməzlik, tərslilik, əsəbilik və s. kimi mənfi əlamətlər təcridən orriələ gəlir.

Oğlan uşaqların özlərini atalan ilə eyniləşdirir, onun bir çox hərəkətlərini təqlid yolu ilə mənimsəyirlər. Bu monada biz ailədə uşaqların tərbiyəsində atanın xüsusi məsuliyyət daşıməsindən danışmalıyıq.

Oğlan uşağı üçün ata ağıl, iradə qüvvəsi, kişi əzəməti nümunəsidir. Ata oğlunu tərbiyə etməklə, həm də özünü tərbiyə edir və dərşir. Öz oğlunun simasında gələcək kişinin formalaş-masını görmək və ona bu sahədə ən yaxşı davranış nümunəsi göstərmək o deməkdir ki, ata özünün kişi ləyaqətini qoruyur, daha da inkişaf etdirir. Ailə pədaqogikasının müdrikliyi də elə bundadır.

Müşahidələr göstərir ki, lap kiçik yaşlarından atası ilə kifayət qədər iinsiyot imkanına malik olmayan oğlanlar sonralar çox vaxt öz atalıq vəzifələrini icra etməkdə çətinlik çəkirlər. Atasız tərbiyə olunan oğlanlar isə əlverişli şəraitdə ya qadın davranış tipini mənimsəyir, ya da onlarda kişi davranışı haqqında yanlış təsəvvürlər formalaşır.

Qızların mənəvi inkişafını da atasız təsəvvür etmək çətindir. Oğlan uşağının həyatında ana nə qədər böyük rol oynayarsa, qız uşağının həyatında ata bir o qədər rol oynayır. Psixoloqlar əsaslı surətdə müəyyənleşdirmişlər ki, atasız böyüyən qız uşaqlarında kişi haqqında dolğun təsəvvür formalaşmır. Bu əsasda da onun gələcəkdə öz həyat yoldaşı ilə münasibətlərində xeyli çətinliklər qarşıya çıxır. Biz bura başqa faktları da əlavə edə bilərik. Lakin onları bir mona birləşdirir: ailənin mənəvi inkişafı həm ana, həm də ata ilə bilavasitə bağlıdır.

Ailədə oğlan və qızların tərbiyəsində müəyyən nöqsanlarla da qarşılaşıyıq. Onların ikisi haqqında ayrıca danışmağı lazım bilirək.

Bir sıra hallarda valideynlər qız uşağını mahiyyət etibarilə oğlan kimi tərbiyə edirlər. Onu oğlan kimi geyindirir, hətta ona oğlan oyuncaqları alırlar. Belo bir şəraitdə qız öz cinsinə xas olmayan davranış mədəniyyətinə yiyələnir və bu əsasda da onda maskulinizasiya (latınca - masculinus - «kişi» deməkdir) əlamətləri formalaşır. M a s k u l i n a z a s i y a hallarına nisbətən az təsadüf olunsada, onların psixoloji nəticələri haqqında düşünmək lazımdır. Qız uşaqlarının lap kiçik yaşlarından qadın

581 etalon və stereotiplərini düzgün mənimsəməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bəzi ailələrdə oğlan uşağında kişi keyfiyyətlərinin formalaş-masına əslində əhəmiyyət verilmir. Bunun nəticəsində də lap kiçik yaşlarından başlayaraq, onda qıza məxsus keyfiyyətlərin -feminizasiya (latınca - femina «qadın» deməkdir) əlamətlərinin formalaşması üçün psixoloji cəhətdən olcərişli şərait yaranır.

Feminizasiya oğlan uşaqlarında qadın əlamətlərinin əmələ gəlməsinə deyilir. Feminizasiya əlamətləri bir sıra hallarda zahiri xarakter daşıyır, uşaqların zahiri görkəmində, deyək ki, sifot cizgilərində aydın dərəcədə nəzərə cəfır. Lakin belo hallar demək olar ki, geniş müşahidə olunmur. Bir sıra hallarda feminizasiya əlamətləri şəxsiyyətin bütün iradi keyfiyyətlərinə, onun xarakter əlamətlərinə niifuz edir və oğlanların kişi rolunu mənimsəməsi prosesini çətinləşdirir. Bu isə oğlanlarla qızların qarşılıqlı münasibətində özünəməxsus psixoloji çətinliklər yaradır. Belo oğlanlar qız modası əlamətlərinə asanlıqla uyurlar: onları kimi saç saxlayır, qızların geniş istifadə etdikləri rəngli və güllü parçalardan paltar tikdirirlər və s.

İlk baxışda bunları modanın yayılması qanunları və s. ilə izah olunur. Lakin onların psixoloji monası və nəticələri əslində daha dərindir, biz həmin məsələyə sabahkı əsgərin, ərin yaxud atanın cəmiyyətdə artıq bərqərar olmuş idealları baxımından yanaşma-lıyıq. Bu baxımdan feminizasiyanın nəticələri haqqında ciddi düşünmək lazımdır. Son zamanlar sosioloqlar, psixoloqlar və pədaqoqlar bu məsələyə diqqəti yönəldir, maskulinizasiyadan fərqli olaraq, onun daha çox müşahidə olunduğunu qeyd edirlər.

Müəyyən edilmişdir ki, feminizasiya halları kənd uşaqlarına nisbətən şəhər uşaqlarında daha çox özünü göstərir. Əsasən qız və ya qadın mühitində böyüyən oğlan uşaqlarında (məsələn, 3-4 bacının qardaşında, qızların çoxluq təşkil etdiyi tədris qruplarında oxuyan şagirdlərdə və s.) feminizasiya əlamətləri daha geniş müşahidə olunur. Bu cəhətdən müəllimlərin rolu böyükdür.

Oğlan uşaqlarında kişiyyə məxsus keyfiyyətlərin əmələ gəlməsi ona görə çətinləşir ki, məktəbdə müəllimlərin əksəriyyəti qadınlardır: onları təbii ki, uşaqlara öz istəklərindən asılı olmayaraq böyük məmnuniyyətə qadın keyfiyyətləri - səliqəlilik, risk etməmək, səs -fəvəmaq və s. aşırırlar.

Ailədə of uşağı çox vaxt anası ilə ünsiyyətdə olur. Gözinti-

582 yə daha çox anası ilə gedir, ev işlərini anasının yaxından köməyi ilə yerinə yetirir. Bir çox oğlan uşaqları ən yaxşı halda idman oyun-larında tamaşaçı kimi iştirak edir, əslində idmanla məşğul olmurlar. Bəzi ailələrdə oğlan uşaqlarının özizlənməsi, hər cür qayğıdan azad edilməsi, çətinlikdən uzaqlaşdırılması və s. hallar nəzərə cəfır. Bu, oğlanlarda xüsusilə «kişi» xarakterinin formalaşmasına mənfi təsir göstərir.

Beloliklə, oğlanların bir çoxu düzgün kişi tərbiyəsi almırlar. Bu tərbiyə üslubunun monfi psixoloji noticələri sonrakı yaş dövründə, xüsusilə gənclərin ailə həyatında aydın nəzərə çatır. Onlar ailədə özlərini çox vaxt kişi kimi apara bilmir, kişi nüfuzu qazana bilmirlər. Əsl qadın belə hallarda, adətən, əzab çəkir. Axı, qadın ərinin, sözün həqiqi mənasında, kişi xarakterini, onun ailənin şərəfi və ləyaqətini qorumaq özünü duyanda, özünün və uşaqlarının taleyini ona etibar edir, kişi vüqarı və əzəməti ilə fəxr edir...

Uşaqların formalaşmasında ailənin rolu son dərəcə misilsizdir. Ailədə uşaq sosial münasibətlərə - ailədaxili münasibətlərə qoşulur, onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında anlayışlara yiyələnir, cisim və hadisələrə qiymət verməyi, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, qadın və kişilərə, kiçik uşaqlara hörmət və kömək etməyi, öz nöqsanlarını görməyi öyrənir. Ailədə ata-ana, ata-uşaqlar, ana-uşaqlar, ana-qayınana, bacı-qardaş, bacı-bacı arasındakı paralel münasibətlər - bunların hamısı böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Uşaqların tərbiyəsi baxımından ailədə kiçik məsələ yoxdur. A. S. Makarenko göstərirdi ki, ata, hətta qəzeti necə oxuması ilə uşaqları tərbiyə edir.

Görkəmli pedaqoq valideynlərə müraciətlə deyirdi ki, tərbiyə işinin əsl mahiyyəti... heç də sizin uşaqlarla təklidə söhbət etməyinizdən, uşağa müstəqil təsir göstərməyinizdən ibarət deyildir, ailənizin, şəxsi və ictimai həyatınızın təşkilindən, uşağın həyatını təşkil etməkdən ibarətdir.

Valideynlər uşaqlara onların yaşına müvafiq tələblər verməli, nəinki həmin tələblərə əməl olunmasına diqqət yetirməli, həm də onlara müstəqillik verməli, ailə problemlərinin müzakirəsinə cəlb etməli, uşaqların rahat şəkildə məsələləri onlarla birlikdə müzakirə etməlidir. Valideynlər bu yolla uşaqlarda iradə və xarakterin inkişafı, məsuliyyət hissinin formalaşması üçün şərait yaradır, öz övladlarına əmək adətləri aşılayırlar.

Valideynlərin uşaq və tərbiyəmədə sosial-siyasi mövzularda

583 söhbətləri də böyük tərbiyə əhəmiyyətinə malikdir. Valideynlər uşaqlara ən yaxın adamlardır; uşaqlar, bir qayda olaraq, onlara həmişə çox inanır, etibar bəsləyirlər. Valideynlərin ictimai hadisələrə verdikləri qiymətlər əslində onlar üçün rəhbərlik dərəcəsidir. Valideynlərin əməli münasibəti, öz biliyini, istedadını və ilhamlı əməlini Vətənimizin çiçəklənməsinə həsr etməsi, düzgünlüyü və prinsipliliyi, səmimiyyəti, təvəkküllüyü uşaq və tərbiyəmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin heç də hamısı bu

imkanlardan eyni dərəcədə istifadə edə bilmirlər. Lakin bir cəhət şübhəsizdir ki, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər nə qədər əlverişli olsa, onların uşaq və tərbiyəmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri bir o qədər mühüm və əhəmiyyətli olar.

XXI FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ YARDIM

1. Psixoloji məsləhət və həkimsiz psixoterapiya: problemlər və perspektivlər

Müasir dövrdə psixologiya elminin tətbiqi sahələri günün günden genişlənir. Cəmi bir neçə il bundan əvvəl başqa elmlərin səlahiyyətinə daxil olan bir çox məsələlər artıq psixoloji istiqamətdə, yaxud bilavasitə psixologiya elminin imkanları çərçivəsində həll olunmağa başlayır. Bu proses, birinci növbədə, tibb elmləri, məsələn, psixoterapiya sahəsində daha aydın müşahidə olunur.

Psixoterapiya iki yunan sözündən - psyche (ruh) + therapeia (müalicə) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Tibbi ədəbiyyatda daha çox məqbul hesab edilən tərifə görə, psixoterapiya xəstənin psixikasına və psixikası vasitəsilə orqanizminə müalicə təsiri sistemidir. Başqa sözlə, psixoterapiya dedikdə, insanın psixi təsir yolu ilə müalicəsi prosesi nəzərdə tutulur. Müalicə sözünə diqqət yetiririk: psixoterapiya bərqərar olmuş əməliyə görə müalicə metodu hesab olunmuş və təbabətin səlahiyyətinə aid edilmişdir.

584

Bozi müəssisələr belə hesab edirlər ki, psixoterapiya psixiatriyanın tərkib hissəsidir. Bir çox müəssisələrin, xüsusilə praktik psixoterapevtlərin fikrincə, psixoterapiya müstəqil elm sahəsidir.

Psixoterapiyanın elmlər sistemində yenə qədər mübahisəli olsa da, müəssisələrin, demək olar, əksəriyyəti belə hesab edir ki, psixoterapevt iki elm sahəsinə - psixiatriya və psixologiya elmlərini mükəmməl bilməlidir. Bu, psixoterapiyanın nəinki psixiatriya, həm də psixologiya ilə bağlı olduğunu təsdiq etmək deməkdir.

Psixoterapiyanın inkişafında psixologiya mühüm rol oynamışdır. Əgər məsələnin tarixinə nəzər yetirsək, asanlıqla görərik ki, psixoterapiyada formalaşmış ayrı-ayrı istiqamətlər məhz psixoloji nəzəriyyələr əsasında əmələ gəlmişdir. Məsələn, xarici ölkələrdə psixoterapiyada üç istiqamət - psixanalitik,

biheviolistik və ekzistensial-humanistik psixoterapiya daha çox inkişaf etmişdir ki, onlar da freydizm, biheviolizm və humanistik psixologiya zominindo formalaşmışdır? Keçmiş SSRİ-də psixoterapiyanın inkişafında sovet psixologiyasının nailiyyətləri mühüm rol oynamışdır.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə demografik proseslər - doğum, ölüm, nigah, boşanma, miqrasiya və s. dünyanın global problemlərinə çevrilirdi. Urbanizasiya prosesləri genişləndirdi: şəhər əhalisinin sayı sürətlə artır, yeni şəhərlər və qəsəbələr əmələ gəlirdi. Elmi-texniki inqilab vüsətlə ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz edirdi: istehsalat prosesləri avtomatlaşır və mexanikləşdirilir, robot texnikası omolo gəlir, sənaycnin kompyüterləşdirilməsi prosesləri həyatı mona kəsb edirdi. Yeni peso sahələri sürətlə inkişaf edirdi. Bu şəraitdə insan amilinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq ictimai həyatın müxtəlif sahələrində yeni psixoloji problemlər meydana çıxırdı. Onların böyük əksəriyyəti insanın şəxsiyyəti ilə bağlı problemlər idi və psixoloji yardım yolu ilə həll edilə bilərdi. Lakin qarşıya nəinki metodiki, həm də metodoloji əhəmiyyəti olan sual çıxırdı: bu köməyi sağlam insana kim - psixoloq, yoxsa psixoterapevt göstərməli idi? «Sağlam» sözünə diqqət yetirin: söhbət xəstəyə deyil, sağlam adama psixoloji kömək göstərməkdən gedirdi. Psixotcrapiya tibbi elm kimi bu məsələni həll edə bilərdimi? Xəstənin psixoterapiyası zamanı istifadə olunan

585 müalicə üsullarını sağlam adama tətbiq etmək nə dərəcədə səmərəli ola bilərdi?

V. Şişkovun «Stranniki» adlı maraqlı povestinin fəsilələrindən biri «Hipnoz təcrübəsi» adlanır. Onun qısa məzmunu belədir: xüsusi intematların birində uşaqlar intizamsızlıq edirdilər. Onların qarşısını heç cürə almaq mümkün olmurdu. Bu zaman direktor uşaqlara təsir göstərmək üçün intemata psixiatr dəvət etdi. Ü, uşaqları hipnoz üsulu ilə müalicə etməyə başladı (yadda saxlayaq ki, hipnoz psixoterapiyanın əsas üsullarından biridir). Psixiatr uşaqlarla 6 hipnoz seansı keçirmişdi. Beşinci seansdan sonra uşaqlarda dəyişikliklər əmələ gəlmişdi: onlar sözo baxmağa başlamışdılar. Psixiatr bunu müalicənin təsiri ilə izah edirdi. Lakin birdən-birə gözlənilməz hadisə baş verdi: 6-cı seansdan sonra uşaqlardan 7 nəfəri gecə vaxtı internatdan qaçdılar. Onlar bu zaman internat direktorunun papağını, aşıpazın gümüş saatını, eləcə də odeyal, çəngəl-bıçaq və s. oğurlayıb özləri ilə aparmışdılar.

«Stranniki» bodii əsər olsa da, çox mühüm cəhəti dəqiq ifadə edir: internat uşaqları xəstə deyildilər, onları xəstə uşaqlar üçün səmərəli olan üsullarla müalicə etmək təşəbbüsləri istənilən noticəni verə bilərdi. Sağlam uşaqlara psixoloji (eləcə də pedaqoji) yolla təsir göstərmək lazım idi. Gəlin, bu baxımdan yuxarıdakı suallara cavab verək: sağlam adama psixoloji köməyi kim

göstərməlidir? Sualın məntiqi cavabı belədir: sağlam adama psixoloji köməyi psixoterapevt deyil, psixoloq göstərməlidir.

Bu şəraitdə xəstə adamların müalicəsi ilə yanaşı psixoterapevt məşğul olur, psixoloq isə sağlam adamlara psixoloji yardım göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoterapevtin psixoloqla əməkdaşlığı ilə işin əslində mahiyyəti dəyişir. Psixoloq psixoterapevt kimi müalicə etmir, o, sağlam adama özünün psixoloji problemlərini, məsələn, öz münasibətlərini, davranış motivlərini, başqa adamın xüsusiyyətlərini və s. dərindən psixoloji yardım göstərir, psixi sağlamlığını qoruyur.

Əslində qalsa, həkimsiz psixoterapiya ideyası heç də təzə məsələ deyildir. Əgər biz insanların çoxsaylı iştirakı təcrübəsini nəzərdən keçirəlik görürük ki, onlar mahiyyət etibarilə həkimsiz psixoterapiyanın sadəcə formasından istifadə etmişlər: kəndini öz xoş sözləri ilə ovunduran, yaralı olandan əpə-əpə uşağın ağrısını-acısını alan ana, həsrətlə anasının yolunu gözləyən nəvəsini şirin sözlərlə sakitləşdirən nəvə, dərindən psixoloji yardım göstərir, psixi sağlamlığını qoruyur.

586 məsləhətləri ilə qayda-qanuna öyrədən tərbiyəçi, şirin söhbətləri ilə şagirdin həyat yolunu müəyyən edən müəllim... Kim öz həyat təcrübəsində belə adamlara rast gəlməmişdir?!

Lakin bu təsir formaları adamlardan xüsusi məharət tələb edir. Təsəffüf deyildir ki, hər bir ana, ata, nəvə, baba, tərbiyəçi və ya müəllim söz vasitəsilə uşağa təsir edə bilmir. Əksər hallarda onlar uşaqla söhbət edərkən yalnız öz həyat təcrübələrini istinad edirlər, yəni yersiz öyüd-nəsihət verir, bu zaman çox vaxt pedaqoji takt gözləmir və necə deyirlər, qəş düzəldəndə vurub göz çıxarırlar.

Psixoloji yardım məsələləri ilə psixoloqun məşğul olması həkimsiz psixoterapiya təcrübəsində yeni mərhələ kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloq bu həyatı məsələləri necə həll edə bilər? Psixologiya elminin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Psixoloji biliklər ictimai təcrübənin müxtəlif sahələrində tətbiq olunur və böyük fayda verir. İnsan amilinin xüsusi aktualıq kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq tətbiqi tədqiqatların əhəmiyyəti daha da artırdı. Lakin təcrübə göstərirdi ki, müasir dövrün tətbiqi-psixoloji problemlərini həvəllə illər üçün xarakterik olan yollarla, hətta elmi-tədqiqat institutlarında, laboratoriya və kafedralarda bilavasitə praktik əhəmiyyəti olan məsələləri öyrənməklə həll etmək mümkün deyildir. Elmin praktika ilə inteqrasiyasını bilavasitə təmin edən yeni forma lazım idi. Bu zərurətin aydın dərək edilməsi nəticəsində ölkədə tətbiqi tədqiqatların aparılması üçün geniş imkan yaradan «p s i x o l o j i x i d m ə t» sistemi təşəkkül tapmağa başladı.

Psixoloji xidmət xalis praktik təşkilatdır. Fundamental tədqiqatların aparılması onun vəzifəsinə daxil deyildir və daxil ola da bilməz. Psixoloji

xidmotin osas vəzifəsi psixologiya elminin nailiyyətləri səviyyəsində praktik problemləri həll etməkdən ibarətdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə homin məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Hətta keçmiş sovet ittifaqında ictimai həyatın müxtəlif sahələrində psixoloji xidmət 60-cı illərin sonu - 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən təşkil olunmağa başlamışdır. Məktəbdə, müxtəlif xidmət sahələrində psixoloji xidmətin təşkili işinə də geniş yer verilmişdi. Psixoloji xidmətin yeni və perspektivli bir sahəsi - a i l o x i d m ə t i i formalaşmışdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, hələ bizdə psixoloji xidmətin vahid sistemi yaradılmamışdır. Hələ də bir çox zavod və fabriklərdə psixoloji

587 xidmət məsələlərinə əslində əhəmiyyət verilmir. Praktik psixoloqun mövqeyi bir çox cəhətdən hələ dəqiq deyildir.

Psixoloji xidmət prosesində, bir tərəfdən, rəhbər işçiləri, mühəndisləri və s. digər tərəfdən vətəndaşlara müxtəlif formalarda əməli məsləhətlər və tövsiyələr verilir. Ailədə və kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması, konfliktlərin aradan qaldırılması kimi məsələlərin həllində psixoloji yardım göstərilir. Bu zaman qeyri-adekvat reaksiyaları və davranış formalarını aradan qaldırmaq məqsədilə psixoloji korreksiya üsullarından da istifadə olunur. Hal-hazırda sənaye, kütləvi kommunikasiya və təbliğat, hüquqa zidd davranışla mübarizə, ticarət, ictimai iş, məişət xidməti, avtomobil nəqliyyatı və başqa sahələrdə psixoloji xidmətin müxtəlif formalarından istifadə zəruridir. Müasir dövrdə ailə problemləri - 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən ölkəmizin bir çox şəhərlərində, o cümlədən Bakı şəhərində müxtəlif müəssisələrin nəzdində tibbi-psixoloji və ya psixoloji məsləhətxanalar təşkil olunmuşdur. Onların başlıca məqsədi, birinci növbədə ailənin möhkəmlənməsinə, uğurlu və xoşbəxt ailə kimi inkişaf etməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

Hər bir ailə təkrarolunmazdır. Ailə məsləhətxanaları üçün bu fakt prinsipial əhəmiyyətə malikdir: onlar hər bir konkret ailəyə və onun ayrı-ayrı üzvlərinə fərqli yanaşır, geniş psixoprofilaktik iş aparır, ailənin dağılmasını, ailə üzvləri arasındakı uyğunsuzluğu, ailə üzvlərində alkoqolizmin, şəxsi xarakterlərinin omoloq olmasını şərtləndirən sosial-psixoloji problemləri müəyyən edib aradan qaldırırlar. Toosiif ki, bu məsələlərə respublikamızda lazımi diqqət yetirilmir.

Qarabağ müharibəsinin dəhşətlərini görmüş, dərin sarsıntılara düşmüş minlərlə qaçqın və köçkünlərə psixoloji yardım təşkil edilməmişdir. Müqayisə üçün bir faktı diqqət yetirək. 2002-ci ilin avqust ayında içərisində 143 nəfər hərbi olan vertalyotun qəzaya uğraması nəticəsində 126 nəfər tələf olmuş, Rusiya prezidentinin ilk növbədə tələf olanların ailələsinə psixoloji yardım göstərilməsini zəruri hesab etmişdir.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: ailə «dramları» uşaqların torbiyosi işinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Məhz buna görə də ailə xidməti həm də ailə tərbiyəsinin səmərəliliyinin

588 artırılmasına, uşaqların ağıllıq inkişafının təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirir.

Ailə məsləhətxanalarının osas istiqamətlərindən birini də yenidən və gənclərlə aparılan iş təşkil edir. Bu cəhəti ümumi şəkildə nəzərdən keçirəndə, onu yenidən və gənclərə uğurlu ailə həyatı üçün zəruri olan psixoloji mədəniyyətin aşılmasını kimi xarakterizə edə bilərik.

Sosioloji, psixoloji və pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, oğlan və qızların, hər şeydən əvvəl, ailə həyatına hazırlanmasını köklü surətdə yaxşılaşdırmaq lazımdır. Əvvəllər bu vəzifəni ailə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi. Qız əksər hallarda, demək olar ki, eynilə anasının, oğlan uşağı isə atasının həyat yolunu təkrar edirdi. Ailə anənləri nəinki möhkəm həm də çox sadə və yekpərəz idi. Ana gələcək ailə həyatı üçün zəruri olan bütün hikmətləri bu və ya digər dərəcədə qızına öyrədərək ötürürdü. Oğlan uşağı da atasından kişi rolunun sirlərini öyrənirdi.

Müasir dövrdə ailə həyatı normalan davamsız olmuşdur. Valideyn nüfuzunu şərtləndirən amillər xeyli dəyişmişdir. Valideynlər uşaqları ailə həyatına hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt və qüvvəyə malik deyildirlər. Valideynlərin hətta bir çox yaxşı anənləri onların övladlarının ailə həyatında qəbul olunmur.

Bu şəraitdə gənclərin ailə həyatına hazırlanmasında ümumi-təhsil məktəbləri ilə yanaşı, həm də xüsusi xidmət sahələrinin, birinci növbədə, ailə məsləhətxanalarının rolu artır.

Ailə məsləhətxanalarının əsas vəzifəsi ailədaxili münasibətlərin ağıllıq inkişafına, ailə üzvlərinin, hər şeydən əvvəl, uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasına kömək etməkdən ibarət olsa da, o, həm də yenidən və gənclərlə müəyyən iş aparır, tək kişi və qadınlara nifrət problemlərinin həllində kömək göstərir və s.

Ailə xidmətinin işində psixoloq və pedaqoqlarla yanaşı sosioloq, hüquqşünas, psixiatr, seksoloq, eləcə də ailə təsərrüfatının təşkili üzrə mütəxəssislər iştirak etməlidir. Bu, bir çox məsələnin kompleks şəkildə həlli baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Son zamanlar bir çox ölkələrdə psixoloji məsləhotin yeni və perspektivli sahələrindən biri kimi orta və ali məktəblərdə də psixoloji xidmət fəaliyyətinə başlamışdır.

Müasir dövrdə məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili xüsusi

589 aktuallıq kəsb edir. Məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili məktəbin osas strateji məqsədinin şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı sahəsində bütün praktik problemlərin

müvəffəqiyyətlə həll edilməsində mühüm vasitə olacaqdır.

Məktəbdə psixoloji xidmətin on məsul vəzifələrindən biri şagirdlərin əmək tərbiyəsi və peşəyönümü ilə bağlıdır. Şagirdlərə fərdi yanaşma, onların təlimində çətinliklərinin aradan qaldırılması, uşaq şəxsiyyətinin inkişafındakı nöqsanların, məktəblilərin təlimdə geri qalmaları və intizamsızlığı hallarının psixoloji səbəblərinin diaqnostikası və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin müəyyən edilməsi, şagirdlərin tərbiyə və təlimi prosesində meydana çıxan çətinliklərin psixoloji profilaktikası üzrə iş - bunların hamısı məktəbdə psixoloji xidmətin vəzifələrinə daxildir. Məktəb psixoloqları 6 yaşlı uşaqların təlimi, şagirdlərin qabiliyyət və istedadının vaxtında düzgün müəyyənəndirilməsi kimi mühüm məsələlərin, məktəb və ailə tərbiyəsində meydana çıxan çətin problemlərin elmi cəhətdən düzgün həll olunmasında müəllim və valideynlərə yaxından kömək göstərə bilərlər.

Psixologiyanın məktəb təcrübəsində tətbiqi uzun müddət əsasən yaş və pedaqoji psixologiya problemləri ilə məhdudlaşdırılmışdı. Elmdə elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, hətta məktəb həyatına aid hər hansı bir sosial-psixoloji fakt ən yaxşı halda sosial-psixoloji fakt kimi qəbul olunsa da, yəni do daha çox yaş və pedaqoji psixologiya mövqeyindən izah olunmuşdur. Müasir psixologiyada bu məhdudluq müvəffəqiyyətlə aradan qaldırılmışdır. Hal-hazırda məktəb həyatının sosial-psixoloji problemlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Sosial psixologiyanın başlıca problemlərinin - ünsiyyət, kollektiv və şəxsiyyət problemlərinin yaş aspekti vardır. Sosial psixologiyanın pedaqoji problemləri şəxsiyyətlərarası münasibətlər sahəsi ilə əlaqədardır. «Müəllim-müəllim», «müəllim-şagird» və «şagird-şagird» tipli münasibətlər sahəsi isə elə bir sosial-psixoloji amildir ki, ünsiyyətin zənginləşməsi, kollektivin inkişafı və şəxsiyyətin formalaşmasının tətbiqi problemləri bilavasitə onunla bağlıdır. Bu istiqamətdə aparılan tətbiqi tədqiqatlar belə bir fundamental faktı istinad etməlidir ki, qarşılıqlı münasibətlərin dəyişməsi ünsiyyətin idarə olunmasını, birgə fəaliyyətin, ünsiyyətin məqsədyönlü təşkili isə qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunmasını şərtləndirir. Sınıf kollektivinin,

590 uşağın mənsub olduğu qrupların, xüsusilə referent qrupun sosial-psixoloji xarakteristikası, ailədə və məktəbdə şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemində şagirdin mövqeyi, uşaq və yaşlıların (valideynlər, müəllimlər və s.) bir-birini qavraması, müəllim və valideynlərin şagirdi anlama səviyyəsi, uşaq kollektivinə mülkiyyətin münasibətinin xarakteri və s. - bunların hamısı elə tətbiqi əhəmiyyətə malik olan sosial-psixoloji problemlərdir ki, müəllimlər təlim və tərbiyə prosesində onları həll etməkdə çətinlik çəkirlər. Şagirdlərin təlimdə geri qalmasını da çox vaxt elə bu amillər şərtləndirir.

Son zamanlar uşaqların təlim və tərbiyəsində qrup formalarından daha geniş istifadə olunur. Psixoloji xidmət şəraitində bunun üçün daha əlverişli şərait yaranır.

Məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili həm də çətin tərbiyə olunan uşaqlar probleminin həllində təsirli rol oynayacaqdır.

Ali məktəblərdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlığı sahəsində do psixoloji xidmət böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrin bir çox ali məktəblərində bu istiqamətdə zəngin təcrübə əldə edilmişdir.

Ali məktəbdə psixoloji xidmətin vəzifələri geniş və çoxcəhətli olsa da, onlar əsasən dörd sahəni əhatə edir: 1) psixoloqlar ali məktəb psixologiyası sahəsində tədqiqatlar aparır; 2) həmin tədqiqatların nəticələrini təlim-tərbiyə prosesinə tətbiq edir; 3) müəllimlər və tələbələr arasında psixoloji bilikləri təbliğ edir; 4) onlara elmi-psixoloji məsləhətlər verir.

Ali məktəbdə psixoloji xidmət yeni formalaşır. Onun hələ həll olunmamış çoxlu təşkilati, metodik, tətbiqi problemləri vardır. Lakin bir cəhət aydındır: istər orta, istər so do ali məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili artıq dövrün tələbidir.

Beləliklə, aydın olur ki, elmi-texniki tərəqqi dövründə fundamental elmlərlə praktika arasında tətbiqi elmlər fəaliyyət göstərir.

Tətbiqi elmlərin meydana çıxması nəinki elmin özünün, həm də ictimai praktikanın inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqi dövründə isə bu proseslərin intensivliyi xüsusilə artır.

Psixologiya elmində praktik məsələləri həll etmək üçün özünəməxsus elmi-praktik vəsilənin - psixoloji xidmət sahəsinin formalaşması bu baxımdan diqqəti xüsusilə cəlb edir. Psixoloji

591 xidmət psixologiya elminin praktikasındakı yeni hadisədir. Təcrübə göstərir ki, psixologiya elmi dövrün praktik problemlərini həll etdikcə ictimai təcrübənin müxtəlif sahələrinə uğurla nüfuz edir.

Psixologiya elmi ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə uğurla nüfuz etdikcə, onun özünün inkişafı üçün yeni üfqlər açılır. «İnsan münasibətləri» qlobal problemə çevrilir. Psixoloqun mövqeyi, psixoloji biliklərin tətbiq sahəsi köklü surətdə dəyişir. Yaxın gələcəkdə psixoloq bu gün heç do onun səlahiyyətinə daxil edilməyən vəzifələrin, məsələn, bilavasitə insan münasibətləri ilə bağlı olan və təbabət statistikasında xüsusi yer tutan şəkər diabeti, miokard-infarktı kimi xəstəliklərin profilaktikasında, diaqnostika-sında və müalicəsində həlledici rol oynayacaqdır.

2. Psixikanın ehtiyatları

İnsan özünə və ətraf aləmə təsir göstərmək, onu dəyişdirmək kimi məsələlərlə daima maraqlanmışdır.

Belo demək olar ki, boşəriyyotin əldə etdiyi bütün nailiyyətlər insan zəkasının, psixikasının hesabına başa gəlmişdir. Görəsən, insanın psixi imkanlarının həddi-hüdudu varmı? Əgər varsa, onu fəth etmək mümkündürmü? Bu məsələlər insanları daima maraqlandırmış və bundan sonra da maraqlandıracaqdır. Əsrlər boyu bir çox alim və mütəfəkkirlər əsərlərində bu məsələlərə tez-tez toxunmuşlar. Sokratın məşhur kəlamı yada düşür. "Ey insan özünü dork et!» Platon və Aristotel insan zəkasını onun davranışının təşkilatçısı və hərəkətverici qüvvəsi hesab ediblər.

İmkanlar hərəkətdə, əməldə reallaşır, hərəkət və əməl isə biliksiz mümkün deyildir.

Heraklın qəhrəmanlığı, İlya Muromsun gücü haqqında olan ofsanə və rəvayətlər nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu günə gəlib çıxmışdır. Yaxud yolların nəfəs almadan bir neçə saat qalması, şaxtalı havada bədəninin temperaturunu normal səviyyədə saxlamaqla saxlaması, toğağa basdırılıb, sonra ayağa durması və s. qabiliyyətləri vardır.

Homoclimiz Təliq Dadaşovun qeyri-adi telepatik qabiliyyəti hamını heyran edir. Və yaxud vətənimizin dilbör gəşəsi olan Qarabağ toğağının azad edilməsi uğrunda gedən müharibədə alından avtomat gülləsi dəlib keçmiş əsgərin, sonradan normal

592 həyat sürməsi insan psixikasının
heyratamiz dorocodo sirli imkana malik
olduğunu demirmi?

Biomexanika adlı yeni bir elm sahəsi mövcuddur. O hərəkətin qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğuldur. Onun köməyi ilə idman yarışlarında proqnozlar öyrənilir. Hər onillikdə alimlər idmançıların fiziki imkanlarının hədlərini öyrənirlər. Bu göstəricilərin hər dənə yüksəldiyi müəyyən edilir. Müasir dövrdə artıq insanların maksimum imkanlarını öyrənməklə məşğul olan - maksimalogiya adlı elm meydana gəlmişdir. Bu elm tibbi idman və idman psixologiyasının sərhədləri daxilində formalaşmışdır.

Əsrimizin əvvəlində məşhur fizioloq İ.P.Palov demişdir ki, insan haqqında olan elmlərin qarşısında insanın psixikasının və əsəb sisteminin böyük imkanlarının artırılması, inkişafı və ondan istifadə olunması kimi əhəmiyyətli məsələ dayanır. Digər rus psixoloq B.Q.Ananyev isə psixologiyanın gələcəkdə əsas vəzifəsini psixikanın imkanlarının müəyyən edilməsində, onun inkişafı və istifadə olunmasının prinsip və mexanizmlərinin öyrənilməsində gördü.

İnsanın imkanları, onun ehtiyatları dedikdə ilk növbədə psixi ehtiyatları nəzərdə tutulur. Bu nəyə görə belədir?

Ehtiyat məsələsi insanın davranış və hərəkəti, orqanizmin fəaliyyətinin prinsip və mexanizmləri ilə sıx bağlıdır. Materiyanın mövcud olması özünü hifz etmə qanununa (zakon samosoxranenie) əsasən mümkün olur. Onu da əlavə

etmək lazımdır ki, enerji təminatı olmadan heç bir şey mövcud ola bilməz. Özünü hifz etmə orqanizmin uyğunlaşma mexanizminin hesabına baş verir. Uyğunlaşma (adaptasiya) prinsipləri canlı və cansız aləmdə fərqli sürətdə baş verir. Cansız materiyada bu davamlı, sabit tarazlıq prinsipi üzrə gedir. Məsələn daş o vaxta qədər öz daşlığını saxlayır ki, daxili molekulyar təsir xarici təsiri davam gətirsin (Qərin -təsir əks-təsirə bərabərdir qanunu.)

Canlı orqanizmlərin mövcud olması, yaşaması başqa prinsip üzrə gedir. Bu prinsip davamlı dinamik müvazinətsizlik (bərabərsizlik) prinsipi adlanır. Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, burada enerji axını daima qeyri-bərabər vəziyyətdə olur.

Mosolon, heyvan orqanizminin maksimal aktivliyi onun tox olduğu vaxtda deyil, əksinə aclıq hiss etdiyi vaxtda özünü göstərir.

Bu sistemdə həmişə müvazinətsizlik və ya bərabərsizlik şəraitinin olması canlı orqanizmin mövcud olmasının əsas şəraitini təşkil edir (toplaşan enerji ilə sərf edilən enerji arasındakı bərabərsizlik).

Orqanizmdə enerji prosesləri vegetativ sinir sisteminin hesabına baş verir.

Canlı orqanizmdə 2 cür enerji sistemi fəaliyyət göstərir:

- a) ekzogen enerji sistemi;
- b) endogen enerji sistemi.

Ekzogen enerji sistemi enerjinin sərf olunmasında, endogen sistem isə enerjinin toplanmasında özünü göstərir. Bu sistemlərin enerji potensialı heç bir vaxt bərabər olmur. Hər bir an orqanizmdə bu enerji potensialında biri digərini üstələyir. Bütün bunlar qəməstaz prosesləri adlandırılır. Orqanizmdə nə qədər çox enerji sərfi baş verirsə, onun toplanması mexanizmi də bir o qədər intensiv sürətdə baş verir. Bu zaman bərabər olunan enerji potensialı, əvvəlki haddən də bir qədər çox olur.

İdmançıların məşq prosesləri mövzu bu prinsip üzrə həyata keçdiyinə görə, onların fiziki imkanlarının səviyyəsi artır.

Fəallıq prinsipi bir mühüm xüsusiyyətə malikdir. İstənilən fəaliyyət tələbatın təmin olunmasıdır. Mütəxəssislər tələbatları bioloji (orqanizmin) və sosial (şəxsiyyətin) olmaqla 2 yerə bölüblər. Ən yüksək tələbat isə insanın öz imkanlarını həyata keçirmək tələbatıdır. Əfsanə və rəvayətlərlə insanların qəhrəmanlara bəxş etdikləri qeyri-adi güc və qabiliyyətlər, mövzu onların öz imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə etmək arzusu ilə bağlıdır.

İmkanların realizasiyası, insan qarşıma qoyduğu məqsədə nail olduqda mümkün olur. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olduqdan sonra, insan yeni məqsədə doğru can atır. Belə halın uşaqlarda da olduğunu deyə bilərik. Bir oyuncaqla müəyyən müddət oynadıqdan sonra, o yenisinə doğru can atır. Əvvəlki oyuncaqlar artıq onu qane etmir.

Bütün bunlar fəallığın təzahür formalarıdır.

İnsanın imkanlannin elmi cəhətdən öyrənilməsi son 50 ildə daha aktual olmuşdur. Kibernetikanın banisi sayılan akademik A.İ.Berq insan imkanlannin təkamülü haqqında demişdir: «gələcək ağıllı avtomatlarındı» və «texnikanın yerinə yetirdiyi funksiyadan asılı olmayaraq, -son qərar həmişə imkana məxsus olacaqdır».

Birinci fikir XX əsrin 50-ci, ikinci fikir isə 70-ci illərə təsadüf edir.

594

İnsan imkanlannin inkişafı onun təbiətindədir.

Kosmosda 25 illik uçuş təcrübəsinə malik olan mütəxəssislər belə qənaətə gəlirlər ki, kosmosa uçmaq üçün insanın heç də qeyri-adi qabiliyyətlərə malik olması vacib deyildir. Bunun üçün yaxşı, sağlam orqanizm, məqsədyönlülük və bir də bu fəaliyyətə güclü motivin olması kifayətdir.

İnkişafda ehtiyatlar mühüm rol oynayır.

1. İnsan üçün işlədilon «ehtiyat» termini etibarlılıq nəzəriyyəsiindən götürülmüşdür. Ehtiyata malik olma istənilən sistemin fəaliyyət göstərməsinin əsas şərtidir. Ehtiyatlanmanın 2 forması mövcuddur:

1) Struktur ehtiyatlanma;

2) Funksional ehtiyatlanma.

Struktur ehtiyatlanma dedikdə sıradan çıxan bilən elementləri əvəz etmək üçün lazım olan elementlər çoxluğu və ya onların ikləşdirilməsi başa düşülür.

Funksional ehtiyatlanma isə sistem üzərində düşən işin müəyyən hədudlar (və ya diapazonlar) çərçivəsində yerinə yetirilməsini bildirir. Bu halda əsasən texniki imkanlardan söhbət gedir.

Bu prinsipdən insanın ehtiyatlarının təhlili işində də istifadə etmək olar. İnsanın struktur ehtiyatları haqqında neyrofizioloji və fizioloji ədəbiyyatlarda çox məlumat var. Mosolov, baş-beyin qabığının çoxmilyardlı neyronlarından çox cüzi bir hissəsi işləyir. Yaxud müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən sağ və sol yarımkürələr, lazım gəldikdə biri digərinin funksiyasını üzərinə götürə bilər.

Funksional ehtiyatlanma, funksional imkanlarla sıx bağlıdır.

2. Başqa sözlərlə desək, funksional imkan insanın öz bilik, bacarıq və vərdişlərini nəzərə alaraq işi yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Biz tez-tez eşidirik ki, insanın imkanlannin həddi-hüdudu yoxdur. Əslində isə insanın imkanlannin artmasının əsasını əvvəlki nəsillərin təcrübəsi təşkil edir. Konkret insan təmsilində isə inkişafın həddi var. Bu onun potensial imkanıdır.

İnsanın imkanlannin inkişafının sərhədləri biokimyəvi, neyrofizioloji və fizioloji proseslər səviyyəsində öyrənilir. Amma əsas problem isə psixikanın imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir.

Psixika orqanizmdə baş verən bütün prosesləri, həmçinin davranış və fəaliyyətimizi də idarə edir. Buna görə də imkanların

595

38»

inkişafı ilk növbədə psixikanın ehtiyatı ilə bağlıdır. Psixikanın ehtiyatı reallaşdırılmamış imkanlardır.

Alimlər belə hesab edirlər ki, müasir insanlar orla hesabla öz potensial inkişaflarının yalnız 30-40 faizindən, bəziləri isə ancaq 5b-60 faizindən istifadə edirlər.

İmkanların inkişafı iki mərhələdə baş verir;

1) Təbii inkişaf (18-23 yaşına qədər);

2) İnsanın məqsədyönlü fəaliyyəti.

3. Uşağın ümumi inkişafında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti böyükdür. Həqiqətən, fiziki çalışmalarla məşğul olmaq uşağın gücünün artmasına, çevikliyinə, cəldliyinə kömək göstərməklə yanaşı həmçinin onun boy artımına da müsbət təsir edir. Bununla yanaşı hərəkətlərin də bir xüsusiyyəti vardır. Biz hər bir hərəkəti psixi proseslərin (duyğu, qavrayış, diqqət) uyğun siqnailləri əsasında icra edirik.

Digər tərəfdən, hərəkəti fəallıq insanda psixi sferanın fundaməntini təşkil edən mütləq və diferensial həssaslığın inkişafına kömək göstərir. Daha çox çevik olan uşaqlarda mütləq və diferensial həssaslıq yaxşı inkişaf etdiyinə görə onlar tez gəzməyi öyrənirlər, həmçinin tez dil açır və oxuyurlar.

Axırıncı iyirmi ildə ibtidai siniflərdə proqramın mənimsənilməsində çətinlik çəkən uşaqların sayı çoxalıb. Səbəb çoxdur, lakin bunlardan ən əsası psixi inkişafın zəifləməsidir. Valideynlər bu səbəbdən repetitorlara, psixoterapevtlərə müraciət edirlər. Apanlan təhlil göstərdi ki, müasir uşaqlar 50-60-cı illərin uşaqlarından 2-3 dəfə az hərəkət edirlər. Uşaqların psixi inkişafının geri qalmasının on əsas səbəbi, möhkəm hərəkəti aktivliyin lazımı səviyyədə olmamasındadır. Bunun mühüm səbəblərindən biri də uşaqların televizor qarşısında çox oturmalarıdır.

Bu gün psixologiya elminə bəzi faktlar məlumdur ki, xüsusi hərəkəti çalışmaların hesabına (diqqət, hafizə, təfəkkür) konkret olaraq bəzi psixi funksiyaları inkişaf etdirmək mümkündür.

4. Psixoloqlar hal-hazırda hərəkəti çalışmaların hesabına anadangəlmə və zədə nəticəsində psixi pozuntulara məruz qalmış şəxslərdə psixi funksiyaların inkişaf etdirilməsi məsələləri üzrə tədqiqat aparır.

Bu məsələdə hərəkətin rol və əhəmiyyəti çox böyükdür. Həmişə yaxşı məlumdur ki, insanın öz imkanlarını həyata keçirməsi, onun yorğun və ya gəlmə, xəstə və sağlam olmasından

596 asılıdır. Məşhur idman psixoloqu R.M.Zayçonov A.İ.Gupovla apardığı işlə bağlı yazır ki, o çox çətinliklə dünya çempionunu hər kün 40 dəqiqə idmanla

məşğul olmağa məcbur edirdi. Yalnız bir neçə məğlubiyyətdən sonra A.Kafovun idmana münasibəti dəyişdi. Nəhayət o, fiziki hazırlığın istər yarışqabağı, istər də turnir vaxtı özünün tam mobilizə olunması işində osas şərt olduğunu başa düşdü.

İnsan yaşa dolduqca onun fəallıq imkanları azalmağa başlayır. Herontologiya elmi yaşlı adamların yüksək fiziki və qol potensialına nail olması üçün fiziki çalışmalara daha çox vaxt ayırması haqqında kifayət qədər faktlar malikdir. Mosolov: Xalq artisti İ.V.İlinskiy 80 yaşına kimi xizək sürməklə məşğul olmuşdur. Məşhur aviakonstruktor O.K.Antonov 70 yaşında 2-ci dərəcəli idmançı səviyyəsində şahmat oynayırdı.

Bədən tərbiyəsi, hərəkət fəallıq somatik və psixi sağlamlığın qorunması üçün insanın aktiv həyat fəaliyyətinin artırılması və həyat tonusunun, həmçinin ömrünün uzanması üçün səmərəli təsir vasitəsidir.

Autogen məşq fiziki fəallıq üçün çox vacibdir.

Əzələ sisteminə təsir göstərməklə insanın psixofizioloji halını dəyişdirməyin yolları müxtəlifdir. Bura, xüsusi fiziki hərəkətləri (məşq, əl-qol hərəkətləri, gimnastika) masaj və özünümassaj. əsnəməni, yuxudan sonra gərilməni (gərnəşmə) aid etmək olar. İnsan narahatlıq hissi keçirəndə, emosional cəhətdən gərgin olduqda, əsəbiləşəndə əllərini yumruq şəklində sıxıb-açıdıqda, alnını və boynunu sürtdükdə, bannaqlarının uc hissəsi ilə stolun döyüclədikdə, var-gəl edərkən, həyəcədən özünə «yaxşı tapa bilmə-dikdə» əzələ aparatına təsir etməklə özü də bilmədən şüuraltı özünütənzimləməyə nail olur. Bundan əlavə artıq enerjiyin digər profilaktik yollarla da orqanizmdən çıxarılması mümkündür. Mosolov, tonəffusun idarə edilməsi, diqqətin yönəlməsi, mərkəzləşməsi, keçirilməsi üsulları və s. Bunlar hamısı səmərəli fəndlərdir. Lakin, onların təsiri məhduddur intensivliyə və bir sıra çatışmazlıqlardan xali deyildir. Bütün bu çatışmazlıqlardan psixofizioloji vəziyyətin özünü tənzimləmənin kompleks metodu sayılan Autogen məşqin hesabına azad olmaq mümkündür.

Alman alimi İ.Suits hipnozun köməyi ilə nevroitik pozuntuları müalicə etməyi sınaqdan çıxarmışdır. O həm də praktik yolla təlimi ilə də yaxından tanış idi. Onu belə bir sual düşündürürdü: necə

597

Autogen məşq insanın öz davranışı üzərində özünü tənzimləmənin hökmünə dair sadəcə hipoteza olmayıb, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təcrübədən, sınaqdan çıxarılmış metodikadır.

Əlbəttə Autogen məşq insan orqanizmi üçün əhəmiyyətinə görə Allahın hökmü ilə insanlara tövsiyə olunan namazdan çox aşağıda dayanır.

AM-dən fərqli olaraq namaz kəşfiyyət qaydalarına əməl etməkdən (dəstəmazdan) başlayır. Bundan başqa namaz gündə 5 dəfə qılınmalıdır, Autogen məşq 2 dəfə növbədən tutulur.

Namaz, Autogen məşqdən fərqli olaraq, sütkanın bütün vaxt-larında cəmiyyət müddətdə davam etmir. Belə ki, orqanizmin fəallığı ilə namaz vaxtı arasında düz mütənasiblik var. Mosolov: gündəlik vaxtı orqanizmin iş qabiliyyətinin yüksək olduğu vaxt, namazın sayı 10 rükətdən çoxdur. Səhər vaxtı isə iki rükətdir.

Autogen məşqdən fərqli olaraq, namaz vaxtı yerinə yetirilən hərəkətlər də əlavə olaraq insan orqanizminin sakitləşməsinə kömək göstərir.

Namazda diqqətin mərkəzləşməsi baş verir. Bundan başqa gözün müəyyən nöqtəyə zillənməsi də çox əhəmiyyətli bir işdir. Bütün bu proseslər hamısı insan orqanizminin və psixikasının din-cəlməsinə, rahatlanmasına böyük fayda verir. Həm də burada mə-nəvi cəhətdən də təmizlənmə, həmçinin insanda sağlamlıq, dö-şümlülük, səbrlənmə və s. kimi iradi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

Bunun əhəmiyyəti haqqında Qurani-Kərimdə müəyyən ayələr də vardır. Bu mənada namaz qılmaq yalnız dindarlıq, dini fanatizm kimi qəbul edilə bilməz, bu həm də psixi sağlamlıq vasitəsidir.

3. Psixi sağlamlıq

İnsanın psixi sağlamlığını üç səviyyədə nəzərdən keçirmək olar: bioloji, psixoloji və sosial səviyyələrdə. Qeyd edilən hər bir səviyyədə insan sağlamlığı özünəməxsus təzahürlərə malik olur.

Bioloji səviyyədəki sağlamlıqda orqanizmin bütün daxili üzvlərinin dinamik əlaqədarlığı və onların xarici təsirlərə adekvat reaksiyası əsas olur. Bu sahədə təbii təsirin nisbətən somatiki olur.

Psixoloji sağlamlıq isə başqa səviyyəyə aiddir, yəni burada məsələyə şəxsiyyət kontekstindən yanaşılır və onun psixi

600 bütövlüyü əsas götürülür. Yəni sağlam şəxsiyyət kimdir və ya nə deməkdir mülahizəsi ön plana keçir. Əgər şəxsiyyətin bütün mühüm keyfiyyətləri kifayət qədər əlaqədar inkişaf etmişsə, onlar o qədər də davamlı, müvazinətli olur və onların bütövlüyü pozmağa yönəlmiş təsirlərə qarşı durmağa qabil olur.

İnsanın psixi sağlamlığı o zaman pozula bilər ki, şəxsiyyətin xarakterində, inteqral psixi keyfiyyətlərində bu və ya digər neqativ cəhət özünü qəbullaşdıraraq surətdə bütövlüyü verir, xüsusən də mə-nəvi-əxlaqi sferada defekt növbə **caqlır**.

Psixoloji sağlamlıqdan sosial sağlamlıq səviyyəsinə keçid əsasən şərtdir. Çünki hər iki sağlamlıq səviyyəsi bir-birinə həm müsbət, həm də mənfi mənada əlaqədar şərtləndirə bilər. Lakin sosial şəraitin, ictimai münasibətlərin şəxsiyyətin psixi sağlam-lığına təsiri daha güclü olur. Yəni sosial-maddi və sosial-mənəvi şərait, əlaqə münasibətləri, ünsiyyətin xarakteri, digər qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsi psixi sağlamlığa ciddi təsir edir. Burada əlaqədar sosial şəraitin olub-olmaması əsas yer tutur. Məlum olduğu üzrə həmin əlaqədar şəxsiyyətin psixi sağlamlığına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Pozğun tərbiyə

şəraiti, olverişli olmayan otıaf mühit insannarda müxtəlif xarakterli qeyri-adekvat, hətta kriminal səciyyəli davranışın mənbəyi olur. Belo olduqda şəxsiyyət məənəviyyatca pozulur, onun özünüidarə vo özünüitənzimi lazımi səciyyədə ola bilmir.

Psixi sağlamlıgım meyarlan məsələsi müxtolif mülahizələrlə bağlıdır. Bəziləri bunun üçün psixi müvazinoti əsas götürürlər. Burada şəxsiyyətə xas olan emosional, iradi və idraki proseslərin necə foaliyyət göstərməsinin xarakteri ön plana çəkilir.

Adətən şəxsiyyətin psixi inkişafındakı pozğunluq vo ya anomaliya onun sosial əhatə ilə disqarmoniyasında (ahəngdarlığın pozulmasında), homin mühitə uyğunlaşa bilməməsində özünü göstərir.

Həmin meyar üzvi surətdə iki başqa meyarla yoni psixikanın təşkilinin ahəngdarlığı vo onun adaptiv imkanlan ilə olaqədərdir.

Psixi müvazinin ifadolilik dərəcəsi insanın obyektiv şoraitlə ahəngdarlığında, ona uyğunlaşa bilmək qabiliyyətində özünü gös-torir. Hövsolosiz, doyanotsiz adamlarda faktiki olaraq müvaziot pozulmuş olur. Ancaq psixi cəhətdən sağlam adamlarda, yoni müvaziotli şəxslərdə davranışın sabitliyi vo onun xarici şəraitə uyğunluğu aydın surətdə nozərə **caqlır**.

601

Müasir dövrdə psixiatriyaya insan şəxsiyyətinin ruhi sağlamlığının vo rifahının qorunması və idarə olunmasına xidmət göstərən elmi əlavə kimi baxırlar.

Bələ bir fikri əsas götürürlər ki, psixi xəstəliklərin spesifik xüsusiyyətləri psixi özünüidarə hüdudlannda baş verən kənara çıxmaq hallan ilə şərtlənir. Psixoloji özünüidarə ümumiliklə psixi sağlamlığın ən mühüm kriteriyalannan hesab edilir.

Psixoloji özünüidarəyə aşağıdakı mərhələlər daxildir:

- a) idarəetmə məqsədinin qoyulması;
- b) infonasiyanın qobulu vo işlənməsi; v) qərar qəbulu;
- q) qərann hoyata keçirilməsi və nəzarət.

Bu mərhələlərin hor birində psixi sağlamlığı təmin etməyə təsir göstərən proseslər inkişaf cdir. Fikrimizi izah cdek.

Məqsədyönlülük şəxsiyyətə məxsus olan kəyfiyyət olub, insana onun nəyin naminə hərəkət etməsini göstərir. Həyatda məqsədin düzgün seçilməsi, psixi sağlamlığın təmin olunmasının on mühüm şərtlərdən biridir.

Mosolon, hoyat yolunun düzgün seçilməsi, sənət seçimi, cəmiyyətdə yerini vo mövqeyini müəyyənləşdirmək vo s. hor bir şəxsin qəbul edəcəyi hoyati əhəmiyyətə malik olan məsələdir.

İstər əmək sahəsində, istərsə də həyatda öz yerini tapa bilməyən hor bir insanın təmsalında cəmiyyət əvəzdilməz şəkildə maddi və məənəvi zərər cəkir, itki verir. Psixoloji zədənin ən böyüyü isə şəxsiyyətin özünə dəyir. İnsanın uzunmüddət xoşlamadığı bir işdə çalışması onun daxili psixoloji durumunun pozulmasına, şəxsiyyətin dəformasiyasına gətirib çıxanır.

Özünüidarə sisteminin funksional bütövlüyü ilk növbədə ondan asılıdır ki, informasiyaların qobulu ve təhlili prosesi nə dərəcədə səmərəli cəroyan edir. Elo homin zəmində do orqanizm xarici aləmi vo öz halotini, voziyyotini oks etdirir.

Yoni insanın ətraf mühitə bələdləşməsinin osas şortini onun psixikasinın daxili vo xarici mühitinin düzgün oks etdirilməsi təşkil edir. Psixikada baş verən hor bir psixoloji dəyişiklik ətraf mühitdən gələn idrak məlumatlarının şəxsiyyət tərəfindən düzgün oks edilməsi ilə bağlıdır. İnsanın süni şəkildə informasiya axınından məhnum edilməsi (sensor aqlıq) üzrə apanlan təcrübələr göstərdi ki, belə şəraitdə insanlar uzun müddət qala bilmirlər. İnsanın uzun

604 müddət «sensor aqlıq» şoraitində saxlanılması, onun psixikasında bəzi neqativ hallara gətirib çıxarır (illüziya, həllüsinasiya) vo s.

Digər cəhotdən insanın qəbul etdiyi informasiyanın həddən ziyadə olması da psixikanın normal foaliyyətinin pozulmasına sobob olur. Buna görə do insanın hoyat foaliyyətinin normal şəkildə davam ctməsi üçün onun qəbul etdiyi informasiya axını, insanın psixikasinın qəbul edo biləcəyi optimal həcmə malik olmalıdır.

Müasir tənsil sisteminin osas xüsusiyyətlərindən biri həlo do insana otıaf aləmi haqqında daha çox bilik verməkdir. Bu sobobdondır ki, insanın özü haqqında, psixi imkanlan haqqında malik olduğu bilik, həcm etibarilə otıaf aləmi haqqında bildik-lərindən çox azdır. Olanlar da fraqmentar vo dayazdır.

Özünün psixi sağlamlığını qorumaq üçün, özünü idarə etmək üçün insan özü haqqında osaslı nozəri vo praktik biliyə yiyələnəlməlidir. Belo bir biliyin çatışmamazlığını hamımız ctıraf edirik vo onun tərötədiyi ağır noticələrdən isə təəssüf ki, çoxu-muzun xəbəri yoxdur.

İnsan özünün psixi voziyyətinin «dilini aça bilməlidir» vo ona təsir göstərməyi, yeri gəldikdə isə idarə etməyi bacarmalıdır. Hor bir insan özünün güclü vo zəif xüsusiyyətlərini, həmçinin fiziki vo psixi imkanların səviyyəsini diizgiin vo adekvat şəkildə qiymətləndiməlməlidir. insan psixi sağlamlığını idarə etməyi bacar-malıdır.

Psixi sağlamlığı idarə etmək üçün isə insan psixikasını möşq etdirməyi bacarmah, onun imkanlardan xəbordar olmağ vo inkişaf etdirməlidir. İnsan həmçinin ağıl vo hisslərində nizam-inti-zam yaratmağı bacarmalıdır. insana foal, şüurlu vo məqsədyönlü hoyat yaşamağı tərbiyə etmək lazımdır. Ona həmçinin

davranış mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan psixi özünütənzimin texniki xüsusiyyətlərini aşlamaq lazımdır. Başqa sözlə, insanda psixoloji mədəniyyətin torbiyo edilməsi vacib məsələlərdəndir.

Hər kiçik psixi problemdən ötrü həkim-psixoterapevtə, ekstrasensə, hipnozçuya və digər şofaverici insanlara müraciət etmək insanı ətraf mühətdən asılı və passiv vəziyyətə salır. İnsan öz gücünə inanmalı, imkanlarının sərhədlərini bilməli və lazım olduqda onların hesabına öz-özünü tənzimləməlidir.

Sağlam psixikaya malik olan şəxs, cəmiyyətdə mövcud olan davranış normalarına zidd olan qərar qəbul etmir. Başqa sözlə

605 desək, əgər insanın mənəvi statusu deformasiyaya məruz qalmayıbsa, onun qəbul etdiyi qərar həm özünə, həm də ətraf-dakilərə fayda verəcəkdir. Mənəvi cəhətdən etibarlı və sağlam psixikaya malik olan şəxsiyyət oxlaqsız davranış və hərəkətlərə qabil olmayan aliconab, vicdanlı insandır.

Qəbul olunmuş qərarın həyata keçirilməsi, şəxsiyyətdən bu mərhələ üçün vacib olan keyfiyyətlərin təcəssüm etdirilməsini tələb edir. Bu keyfiyyətlərdən hər hansı birinin ifadə formasına görə, insanın psixi sağlamlıq vəziyyəti haqqında mühakimə yufutmok olar. Belə hesab edilir ki, qarşıya qoyulmuş məsələlərin praktik həlli üçün lazımı fəallığı təmin etməyən passiv insan mənəvi cəhətdən sağlam adlandırılmaz. Bundan başqa, fəal davranışı iflic edən tonbəllik də ruhun xəstəliyi kimi xarakterizə olunur. Digər tərəfdən, elə şəxsi keyfiyyətlər də məlumdur ki, insan onlara vəqif olmaqla qarşısına qoyduğu məsələləri uğurlu şəkildə həll edir. Bunlardan ilk növbədə bərc və məsuliyyət hissini, cavabdehliyi, nizam-intizamlılığı, iradəlilik, özünəməhsibolma və s. kimi keyfiyyətləri qeyd etmək olar.

Bu gün də hələ düzgün olmayan belə bir fikir mövcuddur ki, nəzarət idarəetmə prosesində əsas həlqədir. Əslində idarəetmə prosesinin hər bir mərhələsi, - məqsədin müəyyənləşdirilməsindən başlayaraq, qəbul edilmiş qərarın həyata keçirilməsinə kimi nəzarətin olması ləbuddür.

Psixi özünüidarəetmə məsələsində, özünəməhsibolmanın xüsusiyyətləri bir prosesə deyil, bütün psixi proseslərə aid olmalıdır. Beləliklə, dövrü sxem üzrə (qəbul, yenidən işlənmə, qərar qəbulu və onun həyata keçirilməsi) informasiyanın dəyişilməsi özünəməhsibolma müəşaiət olunmalıdır. Bu da əvvəlcədən qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmanı və özünüdərkətmə prosesinin somərəli cərəyan etməsini təmin edəcəkdir.

Psixi sağlamlığın mühüm meydan olan özünəməhsibolma, lazımı səviyyədə təsdiq olunmaq əvəzinə daha çox xatırlanır. Bununla yanaşı yaxşı məlumdur ki,

texnikanın idarə olunmasında ən çox pozuntular özünəməhsibolmanın itirilməsindən irolu gəlir.

Xəstə adamın davranışında aqressivlik, özündənçıxma, impulsivlik kimi özünü göstərən psixi pozuntular emosional nəzarətin zəifləməsinin montiqi nəticəsi kimi başa düşülməlidir. Psixi pozuntuların birsıra formaları emosional nəzarətin zəifləməsi nəticəsində baş verir. Buna misal, xəstə adamların davranışında

606 özünü göstərən impulsivlik, çılgınlıq, aqressivlik kimi halları qeyd etmək olar.

Əgər normal adamda özünəməhsibolma şübhənin aradan qaldırılmasına kömək edərsə, patoloji halda yoxlama bu məqsədə nail olmağa kömək etmir. Nevroz xəstəliyinə tutulmuş adamlarda özünəməhsibolma patoloji hoddə çatır. Yerində yetirilən hərəkətin doğruluğu ilə bağlı olan şübhə hissi xəstəni dəfələrlə onu yoxlamağa məcbur edir.

Digər tərəfdən, sərəm idcayaya mübtola olan xəstənin heç bir özünəməhsibolma ehtiyacı olmadığını görürük.

Obyektiv reallıqla hesablaşmadıqları üçün onlar sübut axtarmaqla məşğul olmaq istəmirlər.

Tibbi nöqtəyi-nəzərdən psixopatlar sosial cəhətdən çatışma-mazlıqlara malik olan insanlardır. Bu cəhət hər şeydən əvvəl onlarda öz davranışlarına qarşı olan özünəməhsibolmanın zəifliyində özünü biruzə verir.

Uzunömürlülüyn psixoloji əsaslan da maraqlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın sağlamlığı bir sıra zəruri amillərdən asındır. Müəyyən edilmişdir ki, sağlamlığın 50% insanın həyat tərzindən, 20% irsi xüsusiyyətlərindən, 10% isə tibbi xidmətlərdən asındır. Həyat tərzi dedikdə insanların müəyyən ictimai-iqtisadi şəraitdə həyat və fəaliyyəti, onun bu şəraitdə maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi, həmçinin ünsiyyət və davranış normaları başa düşülür. Sağlam həyat tərzi nisbətən məhdud bir anlayışdır. Həmin anlayış insan orqanizminin həyat fəaliyyətinin daxili və xarici amillərinin vohdoti nəticəsində bu sistemin uzun müddət işləməsinə, həmçinin orqanizmin möhkəmlənməsinə, şəxsiyyətin əhəngdar inkişafına, əmək və istirahət üsullarının qarşılıqlı təsirini bildirir.

Sağlam həyat tərzi, psixi sağlamlıq insanların təbii tələbatına çevrilməlidir. Belə olan halda insan heç bir çətinlik çəkmədən, könüllü şəkildə ona nail olacaqdır.

Psixoloji sağlamlığın formalaşdırılması yalnız bədənə gigiyenası ilə deyil, həmçinin psixologiyadan - yəni ağılın hissələr üzərində ciddi nəzarəti və hətta qələbə çalmasından, «psixikanın müdrikləşməsindən» də asındır.

Sağlam həyat torzinin tərbiyə olunmasına lap kiçik yaşlanndan başlamaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, uşaqlarda sağlam həyat tərzinə daxili tələbat yaransın.

607

Adoton sağlam həyat tərzinin tərbiyə olunması, öyrədilməsi işində bir problemə qarşılaşılır. Bu elə bir problemdir ki, onunla kiçik uşaqdan yaşlı adama kimi hamı üzləşir. Bu, sağlam adamın öz orqanizminin qayğısına qalması ilə bağlıdır. Belə ki, sağlam adam özünü yaxşı hiss etdiyi üçün səhhəti ilə maraqlanmır. O, sağlamlığının qədrini bilmir. İnsan öz sağlamlığı ilə naxos olduğu, xəstələndiyi zaman yaxından maraqlanmağa başlayır, onun qayğısına qalmaq isteyir.

Müasir dövrdə artıq uzunömürlülərin həyat tərzlərinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikir və mülahizələr formalaşmışdır.

Uzunömürlülərin psixoloji portretləri haqqında ümumiləşdirilmiş təsvirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Uzunömürlülər adətən məqsədsiz, mənasız yaşayış torzini qəbul etmir, gələcəyə çox inamlı olurlar. Onların xarakterində qabarıq şəkildə özünü göstərən xüsusiyyətlər bunlardır: təminatlılıq, ardıcılıq, xeyirxahlıq, işgüzarlıq və s.

Onların emosional həyatı üçün həyatsevərlik üstünlük təşkil edir. Bundan başqa, uzunömürlülər adətən pis əhval-ruhiyyədən, psixi gərginlikdən tez bir vaxtda xilas olurlar, hər şeyi ürəklərinə salmır və optimist olurlar. Onlar ətrafda baş verən hadisələrə və qarşılaşdıkları problemə sakit münasibət bəsləyirlər. Belələrində yumor hissi çox güclü olur və imkan daxilində kəskin həyəcanlanmalardan uzaq gəzir. Onların təfəkkür fəaliyyətində mühakiməlilik, diqqətli, həyat müdrikliyi, intellektuallıq, yaradıcı fəallıq, pis fikir və niyyətlərdən uzaq olmaq üstünlük təşkil edir. Uzunömürlülər adətən kinli yaddaşa malik olmurlar. Onlar baş verən pis hadisə və hərəkətləri tez unudurlar. Özlərinə münasibətdə özünəhörmət və şəxsi ləyaqət hissi güclü olur. Onlar qocalmaya da çox sakit münasibət bəsləyir və bunu təbii proses kimi qarşılayırlar. Risk etməyə meyli olmurlar.

Herontologiyanın banilərindən sayılan İ.İ.Meçnikov bu məsələ ilə bağlı qeyd edirdi ki, ölüm qorxusu ağıl yaşında olan insan üçün öz mənasını itirir. İnsanlar öz təbii ömürlərini axıra kimi yaşaya bilmədikləri üçün ölümdən qorxurlar.

Uzunömürlülər ailə üzvləri və yaxın adamları ilə çox yaxşı münasibətdə olmağa çalışır, ətrafdakılara qarşı qayğıkeş və diqqətli olurlar. Onlar çalışırlar ki, qohumları, qonşuları və iş

608 yoldaşları ilə konfliktə düşməsinlər, özləri də konfliktlərdən uzaq olmağa səy göstərir.

Uzunömürlülər öz həyatlarını taleyin hökmü ilə deyil, arzu və bacarıqları əsasında qururlar. Onlar sağlamlıqlarına xüsusi diqqət yetirirlər. Uzaqgörənlik belələri üçün adi davranış normasına çevrilir.

Uzunömürlülər həfizənin, diqqətin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq davranış və hərəkətlərinə psixomotorik hesabına nəzarət edir, bununla qarşıya çıxan bütün problemləri və xətələri qarşısını alırlar.

Uzunömürlülük yolunda ən çətin sınaq dövrü öz sənəti, peşəsi ilə bağlı olaraq, rayon və kənd əhalisi üçün «təqaüd məşğuliyyəti məsələsi» o qədər ciddi problem olmur. Belə ki, həyatı sahədə çalışma meyli problemin həlli üçün yaxşı çıxış yoludur.

Yaşa görə təqaüdə çıxmaqla bağlı olaraq, ortaya bir neçə riskli amillər çıxır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İşçinin yüksək peşəkarlığı, peşəkarlıq nə qədər yüksək olarsa, işdən ayrılmaq da bir qədər ağır olur.

2. İş davam etdirmək kimi daxili istəklə, işdən çıxmanın zəruriliyi arasında uyğunsuzluq, ziddiyyətin olması.

3. Təqaüd yaşına psixoloji cəhətdən hazır olmamaq, işdən başqa heç bir şeyə marağın olmaması.

4. Təqaüdə çıxmaqla bağlı insanda gərəksizlik və lazımsızlıq hissinin baş gəldirməsi.

5. Ailə və cəmiyyətə ağır yük olmaq hissinin yaranması və s.

Ümumiyyətlə insan yaşadığı həyatdan o zaman ləzzət alır ki, onun uzunömürlülüüyü monovi, psixi sağlamlığı ilə üst-üstə düşür.

Senekanın dediyi kimi: «Əsas o deyil ki, uzun ömür yaşayan, sağ olmur ki, monovi yaşayan». Ömrün mənalı yaşanmasının dərin psixoloji əsasları vardır. Burada insanın əməli və məqsədinin xarakteri, sərvət meyli, motivasiya və münasibətlər sistemi, monovi keyfiyyətləri müəhim rol oynayır.

5. Psixoloji təsir prosesində şəxsiyyət amilinin rolu

Psixoloji təsir iktorofli prosesdir: psixoterapevt - xəstə, psixoloq - sağlam adam, tərbiyəçi -uşaq. Bu prosesdə onların hər birinin öz statusu, öz rolu, öz mövqeyi vardır. Lakin bir cəhət şəxsizdir: psixoloji təsir prosesində hom psixoterapevtin, psixoloqun və ya tərbiyəçinin, hom da xəstənin, sağlam adamın və ya uşağın şəxsi-yəti ilə bağlı amillər həlledici rol oynayır.

Psixoloji məsləhət və yardım xidməti bir çox ölkələrdə hələ yeni formalaşır. Psixoterapiyanın tarixi daha qədimdir. Bu sahədə olda edilən zəngin təcrübə psixoloji təsir prosesində şəxsiyyət amilini daha ətraflı aydınlaşdırmaq imkanı verir. Golin, əvvəlcə, məsələni bu aspektdə nəzərdə keçirək.

Psixoterapevtlərin demək olar hamısı təsdiq edirlər ki, öz-özlü-yündə metodlar və priyomlar deyil, psixoterapevtin şəxsiyyəti müalicə edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, pedaqoji təcrübə bu həqiqəti çoxdan təsdiq etmişdir: müəllimin şəxsiyyəti böyük təsir gücünə malikdir. Hər hansı tərbiyə metodu öz-özlüyündə nə qədər səmərəli olsa da, müəllimin şəxsiyyətini ovax edə bilməz. Bu mənadə də həqiqi olaraq deyilir ki, tərbiyə edən özünü tərbiyə etmək ləzimi.

Bəs, psixoloji təsirin prosesində təsirin göstərilən adamın özünün şəxsiyyəti nə kimi rol oynayır? Biz ona orqanizm kimi, yoxsa şəxsiyyət kimi yanaşmalıyıq? Şəxsiyyət amilini psixoloji təsirin prosesində necə nəzərə almaq olar?

Bu sualla eksperimental material arasında aydınlaşdırmaq. Bir eksperiment zamanı adamları iki qrupa ayırmış və onlara oyanma halı yaradan işə vurmışdılar. Birinci qrupda preparatın göstərə-coyi təsiri izah etmiş, ikinci qrupda bu haqda heç bir məlumat verilməmişdir. Birinci və ikinci qrupda eksperiment zamanı bundan başqa heç bir fərq olmamışdır. Hər iki qrupda eksperimentator özü-nü eyni qaydada aparmışdı. Lakin işin vürandan sonra qrupun birində adamlar birdən-birə şadlanmağa və ya hirsənməyə başlamışdılar, digərində isə heç bir şey hiss etməmiş və özlərini adi qaydada aparmışdılar.

Eksperiment prosesində adamların davranışını psixoloji cəhətdən izah etmək cəhəti deyildir: izahatdan əvvəl olaraq onların ineksi-yaxa (dəri altına işə ilə dənən yeritmək) münasibəti müxtəlif olmuşdur.

Bu eksperiment «epizoddur». Golin, indi təsəvvür edək ki, hər hansı bir adam, məsələn, zərurət üzündən uzun müddət psixotrop dərman qəbul edir. Görəsən, bu onun özünə verdiyi qiymətlərə, özünə münasibətinə, onun həqiqət haqqındakı təsəvvürlərinə təsirin göstərirmi? Məsələyə ümumi şəkildə yanaşsaq, burada iki halın

610 mümkün olduğunu görə bilərik. Tutaq ki, iki xəstə nevrozdan müalicə olunur. Onlar xeyli sakitləşmişlər. Xəstənin biri belə hesab edir ki, onun sakitləşməsi qəbul etdiyi dərmanların təsiri ilə bağlıdır. Digər xəstə isə məsələyə şəxsiyyət baxımından yanaşır. O, göstərir ki, əvvəl xəstə idim, ona görə hirsələnirdim. İndi isə sağalmışam, adamlar məni, mən də onları düzgün başa düşürəm. Həmin sözləri, golin, psixoloji terminlərlə ifadə edək. Onda mənim üçün ola-cəqdır ki, xəstə özünün sakitləşməsinə öz şəxsiyyətinin, özünün-özünə, başqa adamlara, dünyaya münasibətlərinin dəyişməsi ilə izah edir. Psixoloji müşahidələr göstərir ki, ikinci xəstə birinciyə nisbətən daha tez sağalır.

Tutaq ki, xəstələrin hər ikisi müalicə kursunu qurtarmışdır. Onlar artıq dərman almırlar. Həmin xəstələrdən hansında sonralar nevroz yenidən əmələ gələ bilər? Psixoloji müşahidələr göstərir ki, yəni do birinci xəstədə nevroz nisbətən asanlıqla əmələ gəlir, ikinci xəstənin isə yenidən nevroza tutulması ehtimalı çox azdır. Psixoloji cəhətdən bunu nə ilə izah etmək olar? Bu müəmmə suala psixoloqlar belə cavab verirlər: ikinci xəstə müalicə kursunu qurtarından sonra da onun özü və dünya haqqında dəyişilmiş təsəvvürləri mühafizə olunur. (Qeyd

edək ki, o, özünə haqqında sağlam adam təsəvvür yaranmışdır; o, özünü xəstə hesab etmir - onun reaksiyalarını, davranışını öz-özlüyündə bu təsəvvürlər formalaşdırır).

Özünü pis hiss edəndə xalis fizioloji səbəblərlə əlaqədar olaraq alkoqolliklərdə peşmançılıq hissi yaranır, onlar özlərini nədə işə günahkar hesab edirlər. Bu zaman alkoqolliklərdə, anı surətdə olsa da, öz həyatlarını dəyişmək niyyəti əmələ gəlir. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, psixoterapiya şəxsin «peşmançılığından» istifadə etdikdə, alkoqollikin müalicəsi daha səmərəli gedir.

Təbiiyətdə belə bir aforizm vardır: xəstəliyi yox, xəstəni müalicə etmək lazımdır. Bu, o deməkdir ki, xəstədə özü haqqında sağlam adam təsəvvürü yaratmaq, onun özünə və ətrafdakı adamlara münasibətini dəyişmək, başqa sözlə, şəxsiyyət amilini nəzərə almaq lazımdır.

Təcrübəli psixoterapevt müalicə prosesində şəxsiyyət amilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu cəhəti nəzərə almadan xəstəni səmərəli müalicə etmək mümkün deyildir. Təbiiyətin hansı sahəsinə münasibət edirsiniz-cəhəti, hər yerdə həmin psixoloji həqiqətin şahidi olacağıdır.

611

Yəni do bir misal göstərmək. Məşhur həkimlərdən birinin adı ilə bağlı olan bir əhvalat məlumdur: həkim ağır vəziyyətdə olan bir xəstəni müalicə edirdi. O, xəstə ilə ilk söhbətində ondan soruşdu: otaqda nəçə nəfər adam var. Xəstə cavab verdi: iki nəfər. Həkim etiraz etdi: - düz saymadın otaqda üç nəfər var. Xəstə razılaşmadı. O, həkimi və özünü göstərərək dedi: - otaqda iki nəfər var. Həkim əmrə dedi: otaqda üç nəfər var. Gəl sayaq: mən, sen, bir də... xəstəlik. O, inamla dedi: - əgər sən mənimlə müttəfiq olsan, biz ikimiz birlikdə xəstəyə qalib gələcəyik. Əgər sən xəstəliklə müttəfiq olsan, onda xəstəlik qalib gələcək.

Bu əhvalatın məcazi mənası vardır. Şəxsiyyət amilini nəzərə almadan xəstəni səmərəli müalicə etmək olmaz. Psixoloji təsirin do şəxsiyyət amilinə istinad etməlidir.

Psixoloji məsləhət və yardım prosesində do şəxsiyyət amilinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyətə malikdir: sağlamlıq da, yaşlı adama da şəxsiyyətini öyrənmək və nəzərə almaq - səmərəli psixoloji təsirin ən başlıca şərti belədir.

Psixoloji təsirin prosesində şəxsiyyət amilini necə nəzərə almaq olar?

Psixoloq məsləhət üçün ona müraciət edən adamın şəxsiyyəti-ni, emosional reaksiyalarının xüsusiyyətlərini, motivasiya sahəsini, münasibətlər sistemini və s. ətraflı öyrənir. O, bu məlumatları əsasında həmin adamın özünə və ətrafdakı adamlara münasibəti dəyişdirir, qeyri-adekvat reaksiyalarını və davranış formalarını islah edir, zəruri hallarda işə əilə və kollektivdə adamların ona münasibəti-in dəyişdirir.

Bir maraqlı məsələyə diqqət cəlb edək: psixoloqlar praktik işçilərə, birinci növbədə işə müəllimlərə psixoloji təsirin zamanı haqqında şəxsiyyət amilinin nəzərə alınmasını məsləhət görmüşlər. Onlar A.S.Makarenko, V.S.Suxomlinski

vo b. tocriibelorine dofo-lərlə müraciət etmiş, görkəmli pedaqoqların bu sahədəki «sirrini» onların şəxsiyyət amilini nozero alması ilə izah etmişlər. Bu gün psixologiyanın özünün totbiqi elmə çevrildiyi bir şəraitdə psixoloji məsləhət və yardım praktikası ancaq şəxsiyyət amili osasında diiz-gün inkişaf edo bilər. Bu coheto do diqqot yetirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

I Azərbaycan müəlliflərinin psixologiya üzrə dərslik, dərs vəsaitləri və vacib monoqrafik əsərləri.

a) Dərslik və dərs vəsaitləri.

1. Abdullayev A.K., Ağayev Ş.S., Zəkuyev Ə.K., Mustafayeva M. Psixologiya, Bakı, Azəməşr, I hissə, 1960, II hissə, 1961.
2. Abdullayev Ə., Mommədov A., Bayramov G., Həmzəyev M. Yaş və pedaqoji psixologiya III hissə, Bakı APİ-nin nəşri, 1981.
3. Ağayev Ş.S., Mehdizadə Z.M., Fərəcov İ.A. Yaş və pedaqoji psixologiya, APİ-nin nəşri, 1977.
4. Ağayev Ş.S., Əlizadə Ə.Ə., Mehdizadə Z.M., Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı, APİ-nin nəşri, 1974.
5. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996.
6. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı - 2001.
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkətə psixologiyası və psixoloji ekspertiza məsələləri. Bakı ADU, 1987.
8. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkətə psixologiyası məsələləri, Bakı, ADU-nun nəşri, 1985.
9. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı "Maarif" nəşriyyatı, 1989.
10. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri Bakı, Azəməşr, 1986.
11. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə., Təhməsisib C.A. Məhkəmə psixologiyası Bakı, ADU-nun nəşri, 1975.
12. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə., Təhməsisib C.A. Sosial psixologiya. Bakı, ADU-nun nəşri, 1976.
13. Baxşəliyev Ə.T. XX əsrdə Azərbaycanada psixoloji fikrin inkişafı (I hissə) Bakı - 1995.; II hissə Bakı - 1995, III hissə, Bakı - 1998.
14. Quliyev E.M., Əzimov Q.E., Əlizadə Ə.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. II hissə, Bakı, APİ-nin nəşri, 1978.
15. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. Gəncə - 1999.
16. Zokuzadə Ə.K., İbrahimbəyov F.Ə., Məhərrəmov M.C., Ağayev Ş.S., Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1964.
17. Mehdizadə Z.M. Uşaq psixologiyası. Bakı, APİ-nin nəşri, I hissə, 1982, II hissə, 1984, III hissə, 1988.

18. Məhərrəmov M.C. Psixologiya öçerkləri, Bakı, ADU-nun nəşri, I hissə, 1960, II hissə, 1961.

613

19. Məhərrəmov M.C. Psixologiya. Bakı, ADU-nun nəşri, 1968.
20. Psixologiyadan laboratoriya məşğələləri (prof.Ə.S.Bayramovun redaktorluğu ilə). Bakı, ADU-nun nəşri, 1981.
21. Сamed Сеидов. Психология менеджмента. Чашыоглы, Бақы - 2000.
22. Tomas İsmayilov, Cəmilə Məmmədova. İdman psixologiyası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 2002.
23. Ümumi psixologiya (prof. A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə) Bakı. "Maarif" nəşr., 1982
24. Şəfiyeva E.İ. Klinik psixologiya. Bakı, 2002.
25. Şəfiyeva E.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixoloji psixologiya, Bakı, 1998.
26. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya, Bakı, 1992.
27. Əlizadə Ə.Ə. "Xəmsə"də yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri, Bakı, "Renessan" nəşriyyatı. 2002
28. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan güzəran psixologiyası məsələləri. Bakı, 1994.

b) Psixologiyanın aktual problemlərində həsr edilmiş bəzi əsərlər.

29. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, "Ренессанс", 1999.
30. Алиев Б.Г. Психологические вопросы изучения преступления. Баку, "Ренессанс", 1999.
31. Апиев Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника. Баку, 1997.
32. Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, БГУ, 1996.
33. Ağayev Ş.S. Əmək, tərbiyə və inkişaf. Bakı, "Maarif", 1967.
34. Babayeva T.T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı, 2000.
35. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989.
36. Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2000.
37. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr, Bakı, "Səda" nəşriyyatı. 1994
38. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. "Azəməşr", Bakı, 1981.
39. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, "Maarif" n. 1973.
40. İbrahimbəyov F.Ə. 90 il. Bakı, 1992.
41. Məmmədov R.H. İdarəetmə mədəniyyəti, Bakı, 1999.

614

42. Məmmədov A.U. Məktəblilərdə həfizənin xüsusiyyətləri. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1974.

43. Məmmədov A.U. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, 1992.
44. Məmmədov İ.Ə. Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmətin təşkili təcrübəsi və elmi-metodik problemləri. "Gənclik", Bakı, 1996.
45. Məhərrəmov M.C. İradə tərbiyəsinin yolları. Bakı, Azərənəşr, 1961.
46. Məhərrəmov M.C. Məktəblilərin xarakterini tərbiyə etmək haqqında. Bakı, Maarif, 1967.
47. Məhərrəmov M.C. Uşaqlarda iradə nöqsanlarını necə aradan qaldırmalı. Bakı, Azərənəşr, 1964.
48. Новрузлу И.М. Глубинная психология и художественное творчество. "Мутарджим", Баку - 1998.
49. Нософов М.С. İnsan beyninin fəaliyyəti və psixi proseslər, Bakı, 1989.
50. Nəcəfov M.S. Montiqi idrak prosesi və onun təbii-elmi əsasları. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1967.
51. Сеидов С.И. Социальная психология творчества. Азерб. Центр перевода, Баку - 1994.
52. Tomas İsmayılov. Azərbaycanda idman psixologiyasının bəzi aktual problemləri. Bakı, 1994.
53. Həməzəyev M.Ə. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 1969.
54. Həməzəyev M.Ə., Babayev Ş.M. Təlim psixologiyasının bozi məsələləri. Bakı, 1965.
55. Cəbbarova L.M. Psixologiyada tənhalıq problemi. Bakı - 1997.
56. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəblilərinin psixoloji problemləri. Bakı, 1994.
57. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1986.
58. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi. Bakı, "Maarif", 1965.
59. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı - 1968.
60. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi nəzəriyyəsi. Bakı, 1997.
61. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1996.
62. Şofiyeva E.İ. Uşaqlarda anomal psixi inkişaf. Bakı, 1997.
23. Шафиева Э.И. Эмоциональный стресс в условиях нормы и патологии человека. Д.. Медицина, 1976.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ _____ 3

I HİSSƏ

PSIXOLOGİYA ELMİNİN VƏ PSIXOLOJİ PRAKTİKANIN MÖVZUSU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

I FƏSİL PSIXİ HADİSƏLƏRİN MAHİYYƏTİ

1. Psixologiyanın predmeti	7
2. Psixi hadisələr obyektiv aləmin subyektiv inikası kimi	12
3. Psixi inikası təkamülü haqqında	19
4. Şüur psixikanın yüksək forması kimi	33
5. İnsanların əmək fəaliyyəti	35
6. Əşyavi fəaliyyətin ümumi quruluşu	41
7. İctimai münasibətlər və şəxsiyyət	51
8. Ali psixi funksiyaların sistemli təşkili	54

II FƏSİL

PSIXOLOGİYANIN BİR ELM KİMİ XARAKTERİSTİKASI

1. Güzaran psixologiyası və elmi psixologiya	57
2. Psixologiya elminin təşəkkülü tarixindən	60
3. XX əsr psixologiyasının əsas cərəyanları haqqında	67
4. Sovet psixologiya elmi	72
5. Psixoloji biliyin xüsusiyyətləri	75

616

III FƏSİL

PSIXOLOGİYANIN SAHƏLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ PRAKTİKANIN VƏZİFƏLƏRİ

1. Psixologiya elminin əsas sahələri	79
§ 1. Ümumi psixologiya haqqında məlumat	79
§ 2. Psixoloji fənlərin təsnifatı	80

§3. Etnik psixologiyamn əsas problemləri	82
2. Psixologiya elminin başqa elmlərlə əlaqəsi	97
3. Nəzəriyyə, eksperiment və praktika	100
4. Psixoloji tədqiqatın metodları	102
§1. Psixoloji tədqiqatların metodoloji əsasları	102
§ 2. Psixologiyada tədqiqat metodlarının təsnifatı	108
§3. Psixologiyamn tədqiqat metodları [	109
5. Psixologiyada statistik (riyazi) metodların tətbiqi	116
6. Psixologiya elminin əhəmiyyəti, vəzifələri və praktika ilə əməkdaşlığının formaları	118

II HİSSƏ

İNSAN ŞƏXSİYYƏTİ: QURULUŞU VƏ İNKİŞAFI

IV FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Şəxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışları	128
2. Şəxsiyyətin inkişafının ilkin təbii şərtləri və sosial şəraiti	133
3. Şəxsiyyət və fəaliyyət	138

V F Ə S İ L TƏLƏBATLAR, MOTİVLƏR VƏ EMOSİYALAR

1. Tələbatlar	145
2. Motivlər	147
§1. Təlim motivləri	147
§ 2. Motivlər və şüur	150
	617
3. Emosiyalar və hisslər	152
4. Emosional halətlər	163
5. Emosional stress və psixosomatik xəstəliklər	168
6. Ali hisslər	175

VI F Ə S İ L ŞƏXSİYYƏT QARŞILIQLI SOSIAL TƏSİRİN OBJEKTİ KİMİ

1. Fəaliyyətin sosial (normativ) tənzimi: sosial mövqe, gözləmələr və nəzarət	180
2. Rol davranışının qanunauyğunluqları	185

3. Sosial yönümlər	187
4. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması	198

III HİSSƏ

İDRAK PROSESLƏRİ VƏ ONLARIN TƏNZİMİ

IX F Ə S İ L HİSSİ-PERSEPTİV PROSESLƏR

1. İdrakın formaları və səviyyələri	252
2. Qavrayış və onun əsas xüsusiyyətləri	257
3. Sensor keyfiyyətlərin (duyğuların) təsnifatı, həssaslığın növləri	261
4. Perseptiv mütəəkkiliyin xüsusiyyətləri	265
5. Qavrayışın növləri, perseptiv surətlərin yaranmasının aktiv xarakteri	269

VII F Ə S İ L ŞÜUR VƏ MƏNLİK ŞÜURU

1. Şüurun konkret psixoloji xarakteristikası _____	209
2. Şüur və şüursuzluq: dərk edilməyən hadisələr _____	212-
3. Mənlilik şüuru _____	217
§ 1. «Mən»in kəşf olunması _____	218
§ 2. Mən - obraz _____	223
§ 3. Özünüqiymətləndirmə haqqında _____	226
§ 4. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi _____	230
§ 5. Psixoloji müdaxilə haqqında _____	235

VIII F Ə S İ L ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI

1. Şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici mexanizmləri _____	236
2. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri _____	241
3. Aparıcı fəaliyyət və şəxsiyyətin ontogenetik inkişafında onun rolu _____	244
4. Şəxsiyyətin inkişafında ünsiyyətin və qarşılıqlı münasibətlərin rolu _____	249

618

XI F Ə S İ L TƏFƏKKÜR VƏ NİTQ

1. Təfəkkürü öyrənməyin xüsusiyyətləri _____	326
§ 1. Şüur və təfəkkür _____	326
§ 2. Təfəkkürün mahiyyəti _____	330
§ 3. Təfəkkürün əsas formaları _____	333
§ 4. Təfəkkür prosesləri və ya fikri əməliyyatlar _____	341
§ 5. Təfəkkür və məsafə həlli _____	347
§ 6. Təfəkkürün növləri _____	352
§ 7. Ağlın keyfiyyətləri _____	355
§ 8. İnsan təfəkkürünün inkişafında nitqin rolu _____	358
§ 9. Nitq və onun funksiyaları _____	359
§ 10. Nitqin növləri və xüsusiyyətləri _____	363

X F Ə S İ L DİQQƏT VƏ HAFİZƏ

1. Diqqət və hafizə çoxcəhətli psixi proses kimi _____	279
2. Diqqət və hafizənin fizioloji əsasları _____	285
3. Diqqət və hafizənin növləri, onların təsnifi _____	291
§ 1. Diqqətin növləri _____	292
§ 2. Diqqətin xüsusiyyətləri _____	297
§ 3. Hafizənin növləri _____	303
5. Ali psixi funksiya kimi diqqətin inkişafı və onun pedaqoji prosesdə təşəkkülü _____	310
5. Hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar _____	315

XII F Ə S İ L TƏXƏYYÜL VƏ YARADICILIQ

1. Təxəyyül haqqında anlayış _____	369
§ 1. Təxəyyülün növləri _____	371
§ 2. Təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesi _____	374
2. Təxəyyül və yaradıcı fəaliyyət _____	375

XIII F Ə S İ L İDRAK VƏ FƏALİYYƏTİN DAXİLİ TƏNZİMİ

1. İdrak və motivləşmə _____	381
2. Fəaliyyətin emosional tənzimi _____	390
3. Əməl və məqsəd, məqsədgüdmənin qanunauyğunluqları _____	393
4. Əsas fəaliyyət növünün əşyavi məzmunu və idrak proseslərinin inkişafı _____	397

IV H İ S S Ə

İNSANIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIV F Ə S İ L İNSANIN CİNS-YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ XV F Ə S İ L QABİLİYYƏTLƏR VƏ İNTELLEKTİN QURULUŞU

1. Qabiliyyətlər _____	420

§ 1. <i>Qabiliyyətlər haqqında anlayış</i>	420
§ 2. <i>Ümumi və xüsusi qabiliyyətlər</i>	424
§ 3. <i>Qabiliyyətlərin formalaşması:</i>	
<i>təbii imkanlar və fəaliyyət</i>	425
§ 4. <i>Qabiliyyətlər və istedad</i>	431
2. Qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsalı	432
3. Şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi haqqında	438
4. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyətlərin formalaşması	442

XVI FƏSİL   TEMPERAMENT VƏ XARAKTER

1. Temperament	447
§ 1. <i>Davranışın dinamik xarakteristikası</i>	448
§ 2. <i>Temperamentin təsnifatı və sinir sisteminin xassələri</i>	450
§ 3. <i>Temperamentin xassələri</i>	455
§ 4. <i>Peşəfəaliyyətində və təlim fəaliyyətində fərdi üslub</i>	462
2. Xarakter	465
§ 1. <i>Xarakter və şəxsiyyətin motivasiya sahəsi</i>	465
§ 2. <i>Xarakter əlamətləri</i>	471
§ 3. <i>Xarakterin aksentuasiyası</i>	476
3. Fəaliyyətin iradi tənzimi	478

4. Cinsin formalaşması prosesində bioloji və sosial amillər _____	402
5. Yetkinliyin üç səviyyəsi: cinsi, psixoloji və sosial yetkinlik _____	406
3. Şagirdlərin cins-yaş xüsusiyyətləri _____	408
4. Cinsi tərbiyənin psixoloji problemləri _____	416

620

XVII FƏSİL FƏRDİYYƏTİN TİPOLOGİYASI

1. Fərdiyyətin tipologiyası haqqında _____	485
2. Bədən quruluşu və xarakter _____	487
3. Psixiatriyada fərdi xarakterin öyrənilməsi əhəmiyyəti və psixopatiyanın növləri _____ , _____	494
4. Şəxsiyyətin təlim-tərbiyəsi işində fərdi xüsusiyyətlərin təhlili və nəzərə alınması _____	498

621

V HİSSƏ İNSAN İNSANLAR ARASINDA

XVIII FƏSİL ÜNSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

1. Ünsiyyətin xüsusiyyətləri _____	501
2. Ünsiyyət, insanlann qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı münasibətləri _____	508
§1. <i>Ünsiyyət qarşılıqlı təsir kimi</i> _____	508
§ 2. <i>İnsanlann qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət</i> _____	511
§ 3. <i>Ünsiyyət çətinlikləri və onların aradan qaldırılması yolları</i> _____	513

XIX FƏSİL ŞƏXSİYYƏT ƏMƏK VƏ TƏDRİS KOLLEKTİVLƏRİNDƏ

1. Qrup və kollektiv haqqında _____	515
§ 1. <i>Qrup haqqında anlayış</i> _____	515
§ 2. <i>Qrupun aşağı həddi haqqında</i> _____	519
§ 3. <i>Qrupların təsnifatı</i> _____	520
2. Birgə işləməyə alışma və uyuşma _____	529
3. Liderlik problemi _____	533
4. Kollektiv, iinsiyot və şəxsiyyətin inkişafı _____	540
5. İnsan və siyasət, yaxud siyasəto qoşulmanın başlıca motivləri _____	548

XX FƏSİL ŞƏXSİYYƏT VƏ AİLƏ

1. Ailə: məhəbbət və şəxsiyyət _____	556
2. Ailədə psixoloji uyuşma haqqında _____	560
3. Ailədaxili münaqişələr, böhranlar və onların aradan qaldırılması _____	565
4. Ailədaxili iinsiyot _____	571
5. Ailə münasibətləri və uşaq şəxsiyyətinin inkişafı _____	577

622

XXI FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ PSIXOLOJİ YARDIM

1. Psixoloji məsləhət və həkimsiz psixoterapiya: problemlər və perspektivlər _____	584
2. Psixikanın ehtiyatları _____	592
3. Psixi sağlamlıq _____	600
4. Özünüidarə və psixi sağlamlıq _____	603
5. Psixoloji təsir prosesində şəxsiyyət amilinin rolu _____	609

ƏDƏBİYYAT _____	613